Микола Петров

МІСТО КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ

в ЗО-х роках XV-XVIII століть

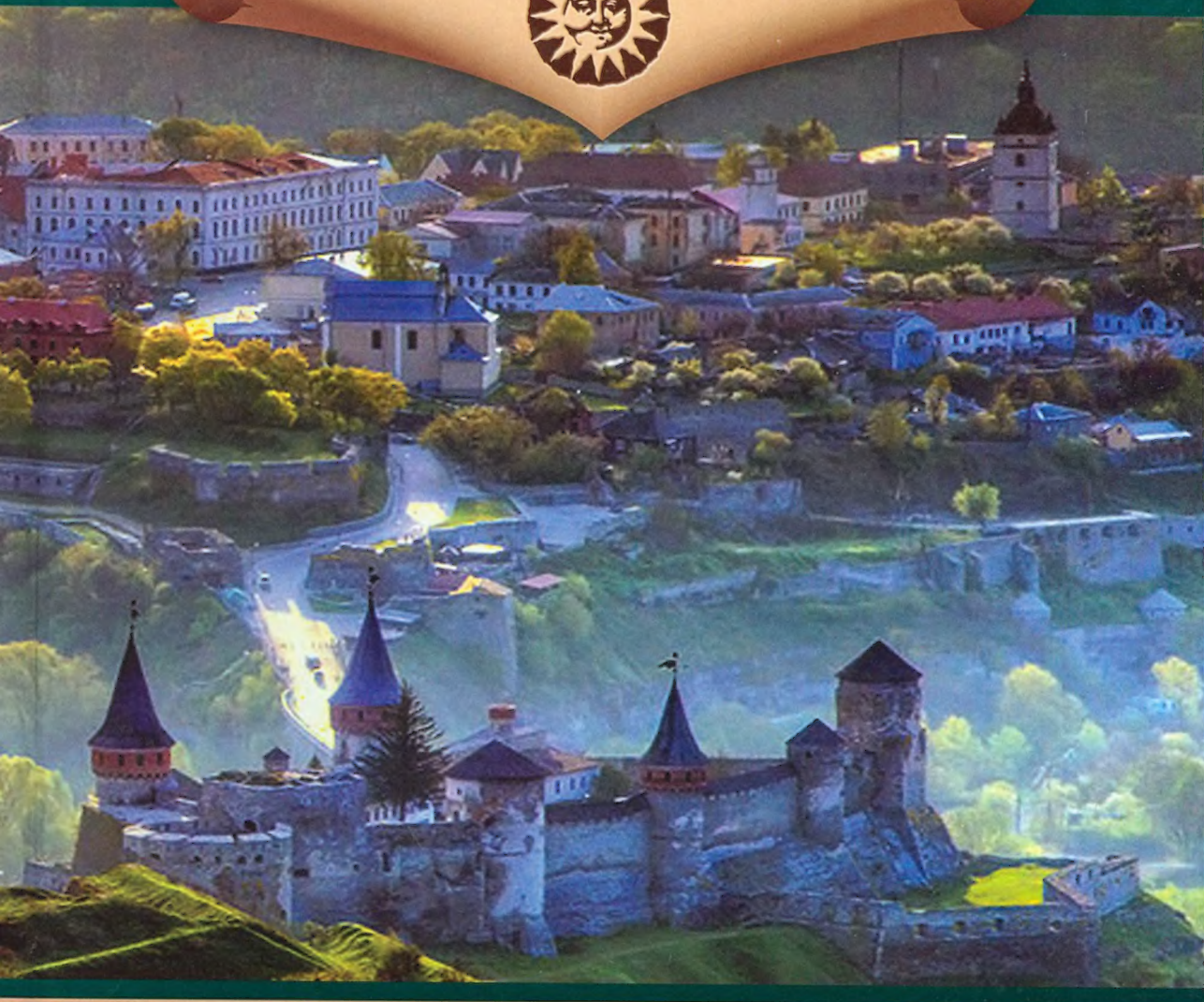

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

Микола Петров

Місто Кам'янець-Подільський в 30-х роках XV–XVIII століть:

проблеми соціально-економічного, демографічного, етнічного та історико-топографічного розвитку. Міське і замкове управління

Кам'янець-Подільський
«Аксіома»
2012

УДК 94(477.43)«14/17»(081)
ББК 63.3(4Укр-4Хме)
П 31

Рецензенти:
О.М. Завальнюк – доктор історичних наук, професор (Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка)
Ю.А. Мицик – доктор історичних наук, професор (Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського)
О.Б.Головко – доктор історичних наук (Апарат Верховної Ради України)

Відповідальний редактор
Валерій Степанков – доктор історичних наук, професор

Рекомендовано до друку Вченою радою
Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
(протокол № 11 від 24 листопада 2011 року)

Петров М.Б.
П 31 Місто Кам'янець-Подільський в 30-х роках XV–XVIII століть: проблеми соціально-економічного, демографічного, етнічного та історико-топографічного розвитку. Міське і замкове управління / М.Б.Петров. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2012. – 480 с.: іл.

ISBN 978-966-496-217-6

Монографія присвячена історії Кам'янця-Подільського в 30-х роках XV–XVIII ст. Уперше в сучасній історіографії на основі аналізу багатої джерельної бази та наукового доробку вчених у комплексі висвітлюються проблеми його соціально-економічного, демографічного, етнічного та історико-топографічного розвитку, розглядається історія міських громад, їхнє самоврядування та замкове управління.

Розраховано на науковців, викладачів та всіх, хто цікавиться історією Кам'янця-Подільського епохи середньовіччя і ранньої модерної доби.

УДК 94(477.43)«14/17»(081)
ББК 63.3(4Укр-4Хме)

Дане видання здійснено відповідно до науково-дослідної теми
«Проблеми історії Поділля середини XVII – початку XX ст.:
джерелознавчі та історіографічні аспекти»
(номер державної реєстрації 0110U002857)

ISBN 978-966-496-217-6

© М.Б. Петров, 2012
© "Аксіома", видання, 2012

Дорогим дружині
Петровій Інні Яківні
та сину Михайлу
присвячую

Від редактора

Любий читачу!

Взята Вами до рук книга дещо незвичайна. По-перше, вона акумулювала у собі результати чвертьвікового скрупульозного дослідження автором історії функціонування основних сфер міського життя Кам'янця-Подільського впродовж XIV-XVIII ст. А відтак уперше в історичній науці на її сторінках він спромігся відтворити цілісну науково правдиву панораму становлення, розвитку й занепаду одного з найбільших міст Правобережної України епох середньовіччя й раннього нового часу. Внаслідок чого виявилися аргументовано спростованими різноманітні міфи, включаючи римське походження Кам'янця, які спотворювали й продовжують спотворювати минувшину міста.

По-друге, автор книги – професор Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка завкафедри історії України Микола Борисович Петров, присвятивши усе своє життя вивченню історії столиці Подільського краю, не побачить її, – головного результату своєї подвижницької праці. Чорновий варіант цього монографічного дослідження було завершено наприкінці квітня 2008 р. Мене, як наукового консультанта його докторської дисертації, попрохав стати першим читачем і неофіційним рецензентом підготовленого тексту. Я погодився, і до середини червня вичитав три перших розділи, висловивши при цьому свої зауваження і побажання. Розпочалася традиційна у таких випадках робота з удосконалення структури й змісту майбутньої книги, яку планували завершити до кінця року. Проте не судилося. У першій декаді липня стан здоров'я Миколи Борисовича різко погіршився. Усі зусилля медиків і народних цілителів подолати страшну хворобу (онкозахворювання) виявилися марними. Хоча йому не повідомляли про діагноз, він, на моє переконання, про все здогадувався. І не збайдужів до всього, не розгубився, і не впав у відчай, а проявив (будучи від природи дуже м'якою людиною) вражаючу мужність: зберігав у спілкуванні з рідними, колегами, знайомими властиві йому спокій, витримку, доброзичливість і жартівливість, а також продовжував у вільний від процедур час, долаючи біль, майже щоденно працювати над її текстом. Під час наших розмов (з вересня виключно телефонних), як нічого не трапилося, ділився з тим, що встиг поправити, окреслював контури майбутньої роботи. Остання з них відбулася 30 вересня, а на світанку 2 жовтня він пішов із життя.

Величезна несправедливість того, що сталося, бачилася не лише у тому, що безжальна смерть забрала з собою вченого у розквіті сил (у 56 років), але і в тому, що відібрала у нього можливість побачити опублікованим своє головне дослідження, яке хотів присвятити дружині й сину, котрих безмежно любив. Аби хоча б трішки виправити її, син Миколи Борисовича – Михайло, його бувший аспірант, канд. іст. наук Андрій Борисович Задорожнюк та я вирішили опублікувати цю книгу. Ця ідея знайшла повну підтримку з боку декана історичного факультету док. іст. наук, проф. Сергія Анатолійовича Копилова. З метою координації зусиль, спрямованих на підготовку книги до друку та її публікацію, дане дослідження включається до планової науково-дослідної теми «Проблеми історії Поділля середини XVII – початку XX ст.:

джерелознавчі й історіографічні аспекти» (№ державної реєстрації 0110U002857). Коло добровільно взятих обов'язків було наступним: Михайло Миколайович займався пошуком в архіві покійного батька різних варіантів розділів, доповнень до них й ілюстративних матеріалів; Андрій Борисович – підбором конкретних ілюстрацій (у більшості випадків у тексті були поставлені лише їхні номери); Валерій Степанович – редагуванням тексту і Сергій Анатолійович – організаційними питаннями, пов'язаними з публікацією книги. Тричі редагований текст безкорисливо передруковували Дробна Ірина Василівна, Романюк Тамара Миколаївна й Гончар Марина Іванівна, а нарис про життя і діяльність автора книги – Найчук Ірина Антонівна. Окрім цього М.І.Гончар склала до книги іменний та географічний покажчики. Всім їм за щиросердечну працю висловлюємо вдячність.

Редагування полягало у наступному:

- виявлення й усунення смислових погрішностей чи суперечностей;
- здійснення необхідних уточнень чи віднайдення посилань у місцях, де не встиг цього зробити автор; у випадку нашої невдачі у відповідному місці тексту ставився знак запитання (?);
- пошук аркушів і сторінок у посиланнях, де їх не було; якщо не вдавалося їх віднайти, ставився знак запитання (?);
- виправлення граматичних і синтаксичних помилок;
- усунення виявлених неточностей в оформленні бібліографічного опису використаних джерел і літератури;
- максимально можливе збереження автентичності авторського стилю мислення й викладу матеріалу. В окремих місцях книги мають місце деякі фактологічні й смислові повторення, зумовлені тим, що Микола Борисович не встиг відредагувати тексту монографії в цілісності, а її розділи писалися не в такому порядку, як подані в книзі. З етичних міркувань ми не наважилися вносити відповідні зміни до тексту, враховуючи, що друкується її первісний варіант.

Вважаємо, що публікація книги якісно збагатить існуючу наукову літературу про Кам'янець-Подільський, дозволить глибше осягнути сутність міського життя України упродовж XIV-XVIII ст. Вона стане символом визнання важливості творчого доробку Миколи Борисовича Петрова та щирої вдячності йому за подвижницьку працю в царині історичної науки в Україні та за її межами.

Кам'янець-Подільський, 14 листопада 2011 року

Валерій Степанков,
професор, доктор історичних наук,
академік УАІН,
Лауреат Державної Премії України
в галузі науки і техніки

Серце, віддане Кам'янцю

(кілька штрихів до портрета: світлій пам'яті Миколи Петрова)

Лише згоряючи, світиш іншим

25 грудня 1952 р. в с. Сирватинці Смотрицького району (тепер Городоцький), що на Хмельниччині, в сім'ї Леоніди і Бориса Петрових народився хлопчик. Нарекли Миколою, оскільки за декілька днів до його народження українці споконвічно відзначали свято св. Миколая. Ріс він добрим, життєрадісним і допитливим. З дитячих літ вирізнявся щирістю вчинків, працелюбністю й скромністю. Навчався (переважно на відмінно) Микола спочатку у Сирватинецькій початковій школі, потім у Завадинецькій восьмирічній та Великояромирській загальноосвітній середній школі, яку закінчив 1969 р. Виявив здібності у вивченні історії й літератури, гарно малював, захоплювався поезією (сам писав вірші).

Працюючи в колективному господарстві свого села і допомагаючи батькам порати домашнє господарство, він одночасно проходив і допризовну підготовку в сусідньому селі Велика Левада та в морській школі ДОСААФ м. Хмельницького. У 1970 р. вступив на підготовче відділення Московського університету мистецтв (заочна форма), куди щомісячно надсилав 30 робіт, виконаних олівцем, аквареллю й маслом. Навчався у названому закладі майже рік (припинив його внаслідок призиву на військову службу), продовжував кохатися в поезії.

З 1971 по 1973 рр. юнак проходив військову службу у збройних силах СРСР (м. Калінінград, Російська Федерація) на посадах молодшого командного складу. Після її закінчення вступив на історичний факультет Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту (1973 р.) (нині Національний університет імені Івана Огієнка), навчання на якому швидко полонило його. Найкраще імпонували дисципліни, що торкалися сторінок давньої, середньовічної та нової історії України. Було і в кого навчатися: це – провідні викладачі факультету професори Л.А.Коваленко та П.Ф.Лаптін, доценти І.І.Винокур, П.Ф.Щербина, А.О.Копилов, О.Д.Степенко, М.Ф.Довгань та інші. Так судилося, що зі студентської лави в Миколи пробудилося щире захоплення таємничою історією Кам'янця-Подільського, якому залишався вірним до останнього дня свого життя. Щорічно брав участь у спостереженнях за земляними роботами, що проводилися для прокладання комунікацій у межах території Старого міста і Старого замку, здійснював археологічні розвідки в околицях Кам'янця, вивчав архівні матеріали про його минуле. Активно працював у гуртку з історії України, виступав з доповідями на регіональних і республіканських студентських наукових конференціях (Дніпропетровськ, 1977 р.). Набирався досвіду проведення археологічних розкопок, працюючи щоліта (з 1974 р.) у складі інститутської археологічної експедиції (керівник проф. І.І.Винокур), яка досліджувала поселення II-XIII ст. н.е. у Бакоті, Конилівці, Великій Слободі, Баговиці, Міцівцях, Старій Ушиці, Пижівцях, Рудківцях та в інших подільських містечках і селах. Окрім

методики проведення розкопок та обробки археологічного матеріалу, виконував всі креслярські роботи, замальовував археологічні знахідки.

Водночас активно допомагав факультету в оформленні його інтер'єру, займався громадською роботою. Як один з кращих студентів, у 1975 р. у складі студентського будівельного загону їздив до Болгарії.

У 1977 р., після закінчення навчання, був залишений працювати на факультеті на посаді ст. лаборанта кафедри історії СРСР і УРСР. В тому ж році одружився з коханою дівчиною Інною, разом з якою створив щасливу сім'ю. Окрім обов'язків ст. лаборанта, займався науковою та навчальною роботою. Проводив семінарські й практичні заняття у студентів історичного факультету з історії СРСР та УРСР та зі слухачами підготовчого відділення.

Наукова і педагогічна робота, археологічні експедиції, праця в архівах, участь в наукових конференціях – ось коло напрямів діяльності майбутнього вченого наприкінці 70-х – на початку 80-х рр. XX ст. Чимало зусиль М. Петров доклав для збагачення навчально-методичної бази факультету. Так, на чолі з такими викладачами, як І.І. Винокур, Б.М. Кушнір і А.Ф. Гуцал, спільно з працівниками історичного факультету І.І. Щегельським, В.П. Мегеєм і В.І. Козлюком формував археологічну лабораторію, створював шкільний кабінет історії й кабінет наочних посібників тощо. Виготовив чимало унаочнень (схем, таблиць, карт) з різних історичних дисциплін та німецької мови.

Разом з І.І.Винокуром, А.Ф.Гуцалом і В.П.Мегеєм щорічно працював над виконанням археологічних звітів за діяльність археологічної експедиції, брав безпосередню участь (збір матеріалів по окремих населених пунктах Хмельницької області і виготовлення ілюстрацій) у підготовці видання довідника з археології України (Хмельницька, Чернівецька і Закарпатська області, 1984 р.), виконав ілюстрації до книги І.І.Винокура «Історія Лісостепового Подністров'я та Південного Побужжя» (Київ-Одеса, 1985 р.) й до інших наукових видань.

У 1979 р. з'явилася перша публікація Миколи Борисовича у збірнику «Археологические исследования» у співавторстві з І.І.Винокуром та В.П.Мегеєм[1]. Як науковий співробітник, молодий дослідник був активним учасником спільних археологічних експедицій Кам'янець-Подільського педагогічного інституту з Інститутом археології АН УРСР та Ермітажу, які вивчали пам'ятки рубежу і перших століть н.е. в Подністров'ї. Завдяки цим дослідженням і творчій співпраці з відомими вченими, збагачувалося його фахове світобачення як археолога, здобувався цінний досвід наукової праці.

У 1983 р. вступив на денну форму навчання до аспірантури Інституту археології АН УРСР (нині Інститут археології НАН України). Доречно зауважити, що ще наприкінці 70-х рр. XX ст. вималювалася тема наукового дослідження на межі археології й історії – «Історична топографія Кам'янця-Подільського XII-XVIII ст.» Відтоді почали з'являтися статті, присвячені її окремим аспектам, праці у збірниках матеріалів і тез наукових та історико-краєзнавчих конференцій[2], окремі брошури[3]. Кандидатську дисертацію Микола Борисович виконував під керівництвом академіка П.П.Толочка. Великою радістю для аспіранта першого року навчання стало народження 8 березня 1984 р. сина Михайла. Саме в ті часи доля судила йому познайомитися з такими відомими дослідниками історії України, як академік В.А. Смолій

(тоді доктор історичних наук), член-кореспондент Ф.П. Шевченко, доктор історичних наук, професор М.І. Брайчевський (перший рецензент дисертації у відділі), доктори історичних наук М.І. Кучера та Г.І. Івакін (рецензенти дисертації у відділі), доктор історичних наук, професор Б.О. Тимощук (перший опонент дисертації), доктори історичних наук, професори Я.Р. Дашкевич, О.М. Подградська, Ю.А. Мицик, М.М. Кучинко, кандидати іст. наук Я.Е. Боровський, С.Р. Кілієвич, Г.Г. Мезенцева, С.А. Беляєва (офіційний опонент дисертації) й іншими. За три роки навчання в аспірантурі вдалося зібрати чималий археологічний матеріал і значну кількість писемних джерел в історичних архівах міст Кам'янця-Подільського, Москви, Ленінграду (нині Санкт-Петербург) й Києва, наукових бібліотеках ім. В.Вернадського (Київ) та ім. В.Стефаника (Львів), Москви і Санкт-Петербурга з середньовічної та ранньої нової історії Кам'янця-Подільського. У 1986 р. успішно закінчив аспірантуру. 24 грудня 1987 блискуче захистив кандидатську дисертацію[4] у спеціалізованій Раді Інституту археології АН УРСР.

Впродовж 1986-1990 рр. М.Б. Петров обіймав посади асистента і ст. викладача кафедри історії СРСР та УРСР Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту, яку очолював доктор історичних наук, професор І.І. Винокур. Наприкінці 80-х рр XX ст. громадсько-політичне життя в Україні вирувало. Відбувалося реформування освіти і, в першу чергу, вищих навчальних закладів гуманітарного профілю. Не залишився осторонь цього процесу і Кам'янець-Подільський педагогічний інститут. Саме наприкінці 1990 р. на історичному факультеті організовується кафедра історії України, завідуючим якої призначається М.Б. Петров. На цій посаді сповна проявилися кращі риси його вдачі: совісність, доброта, виваженість, мудрість, прозірливість, інтелігентність, уміння ладити з колегами й студентами, тонкий доброзичливий гумор, самокритичність, здатність до компромісів. Саме під керівництвом М.Б.Петрова відбулося становлення кафедри, яка в середині першого десятиріччя XXI ст. стала однією з провідних в університеті. Тому не випадково він ще тричі обирався на цю посаду. У 1995 р. йому було присвоєно вчене звання доцента. Вагомі успіхи в науковій та педагогічній діяльності стали підставою для обрання М.Б. Петрова Вченою радою університету (грудень 2002 р.) на посаду професора. В останній рік його життя (2008) кафедра історії України перетворилась у колектив з великим науковим потенціалом. На ній працювали: академік НАН України В.А. Смолій, доктор історичних наук, професор О.П.Реєнт, доктор історичних наук, професор В.М. Даниленко, академік АНВО України, професор О.М. Завальнюк (ректор), професори А.Г. Філінюк, О.М. Федьков (проректор), В.І. Якубовський; кандидати історичних наук, доценти: А.Ф. Суровий, С.В. Трубчанінов, Е.М. Мельник, В.С. Лозовий, О.Б. Комарніцький (помічник ректора), В.В. Газін, С.В. Олійник; кандидати історичних наук, старші викладачі А.А. Заводовський (проректор з виховної роботи), А.Б. Задорожнюк, асистенти В.В. Степанков, В.Б. Стецюк, І.А. Найчук, С.А. Сидорук. Навчалися також аспіранти. Всі викладачі кафедри працювали над темами докторських чи кандидатських дисертацій, монографіями, посібниками, методичними порадами з навчальних дисциплін, читання яких забезпечувала кафедра. Чимало уваги приділяв М.Б. Петров належній діяльності аспірантури і докторантури.

Проаналізувавши творчий доробок М.Б.Петрова (який восени 2008 р. склав близько 200 праць), можна визначити три провідних напрями наукового пошуку.

Перший із них пов'язаний з історією Кам'янця-Подільського XII-XVIII ст.[5], другий – з історією міст і містечок Поділля та Волині епохи середньовіччя й раннього модерного часу, а третій – з історіографічною спадщиною дослідників, котрі вивчали подільські та волинські старожитності. Провідне місце в наукових дослідженнях посідала історія Кам'янця-Подільського епохи середньовіччя та ранньої модерної доби. Її він почав вивчати ще наприкінці 70-х рр. XX ст. На основі археологічних джерел автор ще тоді дійшов висновків, що Кам'янець є унікальним українським містом часів Галицько-Волинської держави, а його першопочатки пов'язані з рубежем XII-XIII ст.[6] Саме в ці часи він почав формуватися як поселення міського типу з притаманними складовими соціально-топографічними частинами – дитинцем, посадом і приміськими околицями, хоча до кінця цей процес не завершився. Ця концепція була розвинута в таких працях: «До початку історії Кам'янця-Подільського»[7], «Про час виникнення Кам'янця: погляд дослідників»[8], «Про час заснування Кам'янця-Подільського: дискусійний аспект»[9] та в інших, написаних у співпраці з І.Винокуром.

Вивчаючи початкові етапи становлення Кам'янця, вчений провів археологічні обстеження міста та його околиць в радіусі до 8 км. Ним зафіксовано трипільські поселення в урочищах Татариска, Кубачівка, Зіньковецьке поле, Цибулівка, Руські і Польські фільварки та майже в усіх кварталах Старого міста; городище скіфського часу (VII-IV ст. до н.е.) в урочищі Зіньковецьке поле; пам'ятки черняхівської культури II-V ст. н.е. у Ботанічному саду, в парку Танкістів, в урочищі Татариски, на хуторі Козак; антські пам'ятки VI-VII ст. у парку Танкістів, Ботанічному саду, в передмісті Біланівка; 6 поселень XII-XIII ст. в урочищах Татариски, Підзамче, Довжоцький ліс, Біланівка, Руські фільварки, Цибулівка[10]. Культурних нашарувань I-III ст. н.е. в межах Старого міста, а також на території Старого замку не виявлено. Отже, дослідження М.Петрова підтвердили думку відомого дослідника історії Поділля Ю. Сіцінського про те, що «в Кам'янці і його околиці не знайдено ніяких монументальних слідів стародавнього поселення, давність якого би сягала II ст. Не знайдено тут ніяких окопів, побудувань, похоронів і т. ін. Знахідки же монет і інших речей часів римських в Кам'янці чи в його околицях нічого не кажуть»[11] про існування міста. М.Б.Петров вивчав й питання щодо найдавнішої писемної згадки про місто. Говорячи про 1228 р., історик стверджував, що вказані літописні свідчення про Кам'янець можна трактувати двояко. З одного боку, вони пов'язуються з Кам'янцем у Пониззі, а з другого – із Кам'янцем на Волині[12]. Щодо дати 1362 р.[13], то він вважав її найбільш достовірною по відношенню до Кам'янця на Поділлі, сформованого уже як міста.

Чимало уваги М.Петров приділяв дослідженню середньовічної історії Кам'янця-Подільського. Він вивчав соціо- та «націетопографію» міста[14], вірменський храм св. Миколи[15], його економічну історію[16] та інші аспекти. Зокрема, досліджуючи становище міської торгівлі, автор зазначав, що в XV-XVII ст. Кам'янець досяг у цій сфері економічного життя високого рівня розвитку і конкурував не лише з великими містами України, а й Європи та Сходу. Саме на основі писемних джерел XV-XVIII ст. він охарактеризував операції купівлі-продажу в місті, багатогранність ринкових відносин, чималий асортимент товарів, які заповнювали кам'янецький ринок, ціни на них, грошові одиниці та багато інших аспектів торговельного спрямування, які, з

одного боку, були характерними для багатьох українських, європейських і східних міст, а з другого – робили Кам'янець самобутнім і неповторним, який привертав та привертатиме до себе увагу дослідників різних країн[17]. Історик з'ясував, що торговельні гостинці тягнулися з Кам'янця до Польщі, Угорщини, Литви, Білорусії, Московської держави, Молдови, Туреччини, Вірменії, Грузії, Персії та інших держав. Саме в ті часи кам'янецька зовнішня торгівля досягла апогею свого розвитку. Разом з тим автор слушно зауважував, що наприкінці XVII – у першій половині XVIII ст. вона перебувала в стані кризи, з якої уповільненими темпами виходила майже до кінця XVIII ст.[18] Економічного становища міста вчений торкнувся і в праці «Розвиток Кам'янця-Подільського у XVIII ст. та його вплив на історичну топографію міста»[19]. Водночас продовжував вивчати еволюцію торгівлі, ремесел, промислів і сільськогосподарського виробництва та особливості їх відображення в територіальній історії міста.

Помітне місце у науковому пошуку займало висвітлення демографічних, соціальних та етнічних процесів Кам'янця-Подільського XV-XVIII ст.[20] Автор справедливо підкреслював той факт, що в ті часи у ньому проживали різні етнічні громади, кожна з яких залишала свою культурну спадщину. З-поміж них детальніше досліджувалася історія вірменської та польської громад. А ось життя української громади майже не привертало уваги науковців. Не випадково, саме їй він присвятив ряд розвідок, які дають підстави стверджувати, що українське населення було корінним і найдавнішим у місті, а його історична спадщина є не менш багатою, аніж інших громад. Дослідник правомірно стверджував, що в середовищі української громади, котра мала самоврядування ще з 70-х рр. XIV ст., свої норми суду й управління, відповідну соціальну стратифікацію, сформувалися власні побут, культура, світобачення й звичаї[21] тощо. Найважливіші заходи, що торкалися функціонування міста, його оборони, зведення навколо нього оборонних укріплень, будівництва адміністративних, житлових і господарських споруд, відбудови після стихійних лих і т.п., проводилися українцями спільно з вірменами, литовцями, поляками та представниками інших етносів, котрі тут проживали. Водночас, як засвідчують результати дослідження М.Петрова, неодноразово спостерігалися прояви неприязні до українського населення з боку представників польської адміністрації Кам'янця: війтів, бурмистрів, лавників, старост та інших, що спонукало його звертатися по справедливість до польських королів. Останні надавали привілеї українській громаді на її самостійне функціонування у 1460, 1491, 1549, 1553, 1555, 1557, 1658 та у 1669 рр. Однак, незважаючи на них, у 1670 р. самоврядування української громади було ліквідовано й вона підпорядковувалася польській.

Цікаві міркування висловив М.Б.Петров і з проблеми міських землеволодінь та сільськогосподарських занять жителів міста, яке до нього майже не досліджувалося. Вчений переконливо довів, що цей аспект господарського життя кам'янчан не був чимось особливим. Подібне явище спостерігалося і в містах Галичини, Волині, Київщини та всієї Європи. В економічному житті Кам'янця сільськогосподарське виробництво було його невід'ємною складовою частиною, однак воно не переважало торгівлі й ремесел[22]. На основі багатої джерельної бази історик вперше в історіографії у комплексі успішно вивчав закономірності та особливості розвитку історичної топографії міста у середньовічні та нові часи[23], роль економічних[24], демографічних,

правових, адміністративних, військових[25], містобудівних[26] та інших чинників, під впливом яких, по суті, і формувалася соціальна структура та «націєтопографія» Кам'янця.

Микола Борисович показав, що місто в XV-XVIII ст. у територіальному відношенні складалося з декількох соціально-топографічних частин: Старого міста, Старого і Нового замків та передмість, які розташовувалися навколо нього з усіх сторін. Спромігся обґрунтувати важливу ідею, що історичній топографії Кам'янця притаманним був поліцентризм. Головним осередком було Старе місто зі своїми органами самоврядування та головними центрами – майданами-ринками (Українським (до 1670 р.), Польським і Вірменським) з ратушами. Другим центром слугував Старий замок, звідкіля здійснювалося управління кам'янецьким староством.

Автор довів, що процес формування соціально-топографічної структури Кам'янця-Подільського базувався як на основі місцевих, так і під впливом західноєвропейських містобудівних норм. Вони зумовлювали чітку локалізацію міста на півострові, розпланування його ринків, кварталів, окремих дільниць і вулиць, розташування культових, адміністративних, оборонних, житлових та інших споруд і передмість, піднімаючи його до рангу великих східноєвропейських міст з класичними містобудівними традиціями[27]. До речі, останні вчений аргументовано зумів простежити на прикладі Українсько-Польського ринку[28]. Він погодився з думкою Ю.Нельговського про час зведення Польського ринку (XV ст.) та місце його розташування – в центральних дільницях півострова. Слушно зауважував, що в організації і планувальних особливостях Польського ринку та кварталів його громади відбилися містобудівні норми західноєвропейських міст XII-XIII ст., які еволюціонували у Кам'янці впродовж XV-XVIII ст. Соціальні умови життя мешканців міста наповнювали його топографічні структури й новим часовим змістом. На основі джерельної бази та історіографічних студій дослідник відтворив й історико-топографічну еволюцію Вірменського ринку XIV-XV ст. з його кварталами та з'ясував їх містобудівні норми[29].

Привернула увагу М.Б.Петрова й проблема третьої складової міста – історичної топографії кам'янецьких передмість[30]. На основі аналізу різноманітної джерельної бази автор дійшов висновку, що без таких соціально-топографічних утворень як Долина (каньйон р. Смотрич), Руські і Польські фільварки, Біланівка, Зіньківці, Підзамче, Татариска, Карвасари та Хутори міських патриціїв недоцільно вести й мови про Кам'янець, як завершений соціальний організм. Чи не вперше в історіографії висловив думку, що наприкінці XVII – XVIII ст. міське життя вийшло за межі його укріплень. А відтак грунтовно розглянув історико-топографічну еволюцію кожного із передмість[31].

Своєрідним творчим підсумком комплексного вивчення історичної топографії міста стала поява у 2002 р. фундаментального монографічного дослідження «Історична топографія Кам'янця-Подільського кінця XVII-XVIII ст. Історіографія. Джерела» (21,15 др.арк.), в якому автор на основі вивчення величезного масиву джерел та історичних праць з'ясував загальні закономірності та особливості еволюції територіальної історії міста, його роль у системі міст України, Східної та Центральної Європи. Воно відразу ж отримало позитивні відгуки від науковців. Зокрема, на переконання П.Михайлини, книга «відповідає духові часу і сучасному рівню знань»[32],

а Ю. Зінько і С. Калитко зауважували, що «монографія є помітним явищем в українській історіографії. Вона відзначається грунтовністю, доказовістю висунутих тверджень, слугує базою для подальших досліджень»[33].

Упродовж 2003 – 2008 рр. учений активно досліджував Кам'янець часів середньовіччя та ранньої модерної доби. Особливу увагу він звернув на з'ясування складних демографічних процесів, які відбувалися в ньому[34], етнічної структури його мешканців й історії громад (руської, вірменської та польської), їхнього самоврядування на засадах магдебурзьких норм[35], особливостей внутрішньої і зовнішньої торгівлі[36], розвитку ремесел і промислів[37], сільськогосподарських занять жителів міста, передмість, замку та старостинських сіл[38]. Займався також вивченням польської історіографії історії Кам'янця XV-XVIII ст.[39], стану джерельної бази дослідження цієї проблеми[40], соціально-топографічного розвитку міста[41], історико-архітектурних пам'яток[42] та інших напрямів еволюції міста, що функціонувало в площині норм магдебурзького права на українському тлі та у правовому полі Польщі й Османської імперії.

Вельми значимим є творчий доробок Миколи Борисовича у висвітленні історії міст і містечок Поділля та Волині. Насамперед, це стосується Буші[43], Зінькова[44], Проскурова[45] (нині Хмельницький), Городка[46], Смотрича[47], Летичева[48], Ізяслава[49], Полонного[50], Могилів-Подільського[51], Сатанова[52] та ряду інших. Вивчаючи їх минуле, він намагався з'ясувати правовий і соціальний статуси поселень, їх історико-топографічну еволюцію, особливості економічного, демографічного, політичного, культурного й оборонного розвитку тощо. Наприклад, досліджуючи Смотрич на основі писемних джерел, з'ясував, що першопочатки поселення та його функції, як столиці Подільського князівства, припадають на 60-і – початок 70-х рр. XIV ст. Встановив, що в цей же час сформувалися специфіка міських укріплень й особливості соціально-економічного та культурного розвитку, що мали продовження у XV-XVI ст.

Перспективним для наукової розробки виявилися його міркування про час виникнення Хмельницького. Зокрема, висловив думку, що появу поселення доречно пов'язувати не з 1493 р., як це було прийнято в історіографії[53], а з більш ранньою порою. Опираючись на дослідження М.Грушевського, зауважував, що останній найдавнішу писемну згадку про місто пов'язував з 1464 р. Врешті-решт прийшов до висновку, що власне йдеться про цей же Плоскирів у 1461 р., коли польський король Казимир IV записав 50 гривень Миколаю Свірчу з Бедриховець на с. Плоскирів[54]. Як з'ясував В.Михайловський, перша згадка про дане поселення відноситься до 1431 р.[55]

Значну увагу М.Петров приділив аналізу наукової спадщини у царині подільських і волинських старожитностей таких істориків, як В.Антонович[56], М.Грушевський[57], О.Яблоновський[58], П.Клименко[59], В.Геринович[60], І.Винокур[61] та інших. Так, глибоко дослідив археографічний доробок В.Антоновича з історії Поділля і Кам'янця XV-XVIII ст.: статути ремісничих цехів, джерела про соціально-економічне та культурне життя міських громад, діяльність міських і гродських урядів, етнічні громади, оборонні укріплення, містобудівні норми і т.п. Слушно зауважував, що саме В.Антонович започаткував об'єктивне вивчення специфіки функціонування магдебурзького права у містах Поділля, зокрема встановив, що першим це право

отримав Кам'янець (1374 р.), а в наступні десятиліття за його нормами організовували управління Хмільник, Червоноград і Смотрич (1448 р.), Зіньків (1458 р.), Брацлав (1564 р.), Вінниця (1630 р.) і т.д. Він же опублікував копію грамоти про надання магдебурзького права Смотричу, а також підтвердження його чинності польським королем Станіславом Августом у 1792 р. М.Б. Петров довів слушність думки В. Антоновича про те, що жодне подільське місто у XIV-XVIII ст. не користувалося всією повнотою норм магдебурзького права як у судовій, так і в адміністративній сферах[62]. Також встановив, що видатний історик віднайшов і опублікував опис Кам'янця 1700 р.[63], опис Вінницького замку 1552 р.[64], акти про розмежування Подільського, Брацлавського і Київського воєводств 1570 р.[65], Кам'янецького і Летичівського повітів на початку XVII ст.[66] та ін. З перелічених джерел особливо цінним слугує опис Кам'янця 1700 р. Він є одним із найдавніших джерел такого виду, що сприяє вивченню столиці Поділля в історико-топографічному та містобудівному аспектах. Зокрема, допомагає відтворити історико-планувальну структуру Кам'янця, систему забудови його площ і вулиць з тодішніми назвами, особливості архітектурних, культових і господарських споруд, міських укріплень, різних типів житлових і адміністративних будівель, їхні загальні характеристики тощо[67].

Не можна не погодитися з думкою Миколи Борисовича щодо особливо важливого значення у вивченні кам'янецького ремесла XVI-XVIII ст. творчого доробку П. Клименка, котрий віднайшов безцінні джерела[68] (які частково опублікував), на основі яких написав низку досліджень[69]. Вони засвідчили високий рівень ремісничого виробництва в Кам'янці у пізньому середньовіччі та в нові часи. М.Б. Петров правомірно погоджувався з думкою М. Ковальського про те, що публікація цехової книги бондарів, стельмахів, колодіїв, столярів м. Кам'янця-Подільського від 1601 до 1803 рр. набрала особливого значення в якості безцінного джерела з історії цехового виробництва України загалом[70].

Чимало уваги науковець приділив висвітленню наукової спадщини Ю. Сіцінського[71], В. Січинського[72], Я. Дашкевича[73] та інших відомих українських істориків, котрі досліджували кам'янецькі старожитності. Звертаючись до особистості Ю. Сіцінського, М. Петров зазначав, що з Кам'янцем-Подільським пов'язана більш як 30-річна його наукова, музейна та життєва діяльність. Не випадково історія міста над Смотричем була однією з головних сюжетних ліній творчого пошуку дослідника. Він вивчав початкові етапи функціонування Кам'янця, особливості його економічного, соціального, етнічного та демографічного розвитку в XIV – XIX ст., питання оборонних укріплень, містобудівні норми, історичну топографію, проблеми культури, монументальної та культової архітектури, історію релігійного життя тощо. Більшість його праць з історії міста не лише не втратили свого пізнавального значення і сьогодні, а, навпаки, вимагають більш скрупульозного вивчення та популяризації у майбутньому.

Особливе місце у когорті дослідників Кам'янця XV-XVIII ст., як стверджував М. Петров, посідав видатний український історик Я.Р. Дашкевич. Історії міста науковець присвятив понад півсотні праць, котрі написані на багатій археографічній базі. Вчений вивчав різні аспекти кам'янецьких старожитностей: час започаткування міста, його археографічну спадщину XIV-XVIII ст., з'ясовував роль Кам'янця у внутрішній і зовнішній торгівлі України, питання соціальної і «націєтопографії»,

історію вірменської громади та інші. На жаль, запропонована тема не знайшла висвітлення в історіографії, хоча окремі її аспекти привертали увагу істориків неодноразово[74].

М.Б.Петров не залишив осторонь своїх наукових уподобань й історії с. Сирватинців[75], де народився і виріс. На основі археологічних матеріалів та писемних джерел встановив, що село відносилося до найдавніших поселень України, заселення якого людиною сягає у неолітичну добу. В його межах відкрито й велике поселення трипільської культури та доби бронзи, декілька селищ і 7 курганів скіфського часу, залишки поселень черняхівської культури II – V та VI – VII ст., городище часів Галицько-Волинської держави XII-XIII ст. Водночас автор підкреслював, що до нині поки ще не вдалося віднайти найдавнішої писемної згадки про село. 1493 р., під яким зафіксовані Сирватинці у реєстрі димів Подільського воєводства[76], дав підстави автору стверджувати, що в той час воно вже функціонувало і підпорядковувалося власнику Новодвору (з XVI ст. Городок Бедрихів) – Миколі Бедриху. З'ясував Микола Борисович й основні події історії рідного села у XV – першій чверті XIX ст.[77]

З листопада 2004 по листопад 2007 рр. М.Петров навчався в докторантурі при кафедрі історії України Кам'янець-Подільського університету (науковий консультант – проф. В.Степанков). Тема дослідження така: «Кам'янець-Подільський XV – XVIII ст.: проблеми демографічного, етнічного, соціально-економічного й історико-топографічного розвитку». Дякуючи його копіткій і самовідданій праці, розробка чорнового варіанту дисертації завершилася весною 2008 р. Водночас на її основі Микола Борисович готував фундаментальне монографічне дослідження (30 др.арк.), довершене у чорновому варіанті влітку 2008 р. Розпочалася робота над удосконаленням його структури та змісту розділів (усього шість). У першій декаді липня стан його здоров'я різко погіршився. Попри страхітливу недугу, він продовжував працювати над текстом майбутньої книги до останнього подиху. Вранці 2 жовтня 2008 р. смерть обірвала нитку життя талановитого вченого, надзвичайно щиросердечної, скромної і доброї людини.

М.Б.Петров був також активним учасником і організатором історико-краєзнавчого руху на Поділлі й в Україні (з кінця 80-х рр. XX ст.). Виступав одним із співорганізаторів IX – XII Подільських історико-краєзнавчих конференцій (1995, 2000, 2004, 2007 рр.), конференцій, присвячених науковій спадщині Ю.Сіцінського («Юхим Сіцінський в історії та культурі Поділля», 2002) та В.Січинського («Володимир Січинський – історик, мистецтвознавець, архітектор, педагог України і української діаспори», 5-6.07.2005р.); історії Кам'янця-Подільського («Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: історія і сучасність», 2003, 2004,2005,2006 рр.). Чимало зусиль вчений прикладав і до проведення у Кам'янці-Подільському Міжнародних конференцій та конгресів з історії України («Українська історіографія на рубежі століть». 26-26 жовтня 2001 р.; II Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на сучасному етапі розвитку». 17-18 вересня 2003 р.); «Украина и Великое княжество Литовское в XIV-XVIII вв.: политические, экономические, межнациональные и социокультурные отношения в общеевропейском измерении» (27-29.09.2007р.); «Влада і престиж в уявленнях і повсякденних практиках у середньовічній і ранньомодерній Європі» (9-10.10.2007р.) та ін.

Микола Борисович був членом редколегій різних видань, зокрема «Репресоване краєзнавство», 1991; «Городоччина: минуле й сучасність у контексті історії Поділля», 1994; «Кам'янеччина в контексті історії Поділля (у 2-х т.), 1997; «Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць» (у 10-ти т., 1998-2007 рр.); «Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки» (Т.1 – 18, 1995-2008 рр.) та інших.

Він прекрасно читав лекційні курси «Історії України» на 1-у курсі історичного факультету (з найдавніших часів до Люблінської унії) та «Історії Поділля» (з найдавніших часів до початку XX ст.), зачаровуючи студентів, сіючи у їхніх серцях зерна доброти, щирості, справедливості, людяності, любові до Батьківщини. Розробив курси лекцій з названих дисциплін, підготував методичні поради на допомогу студентам. Успішно керував написанням бакалаврських, курсових, дипломних і магістерських робіт, кандидатських дисертацій[78], виступав їхнім рецензентом, писав відгуки на автореферати дисертацій і т.д.

За наукові і навчальні досягнення його було нагороджено нагрудним знаком «Відмінник освіти України» (1998 р.), Почесною грамотою Міністерства освіти і науки України (2002 р.), Грамотою Хмельницької обласної державної адміністрації (2003 р.), Грамотою Хмельницької обласної ради (2007 р.), Почесною відзнакою Кам'янець-Подільського державного університету (2007 р.), Знаком Міністерства освіти і науки «Петро Могила» за розвиток вищої освіти (2008 р.).

Працюючи на історичному факультеті Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка понад 30 років, Микола Борисович був завжди активним учасником його багатогранного життя, об'єктивно оцінював внесок кожного із викладачів та співробітників у розбудову навчального закладу, у підготовку висококваліфікованих науково-педагогічних кадрів для української освіти та науки. Наукова та навчально-педагогічна діяльність талановитого вченого знайшли висвітлення на сторінках різних наукових[79] і науково-популярних[80] видань.

Сергій Копилов,
Валерій Степанков

Вступ

Українські міста епохи середньовіччя та ранньої модерної доби – невичерпна скарбниця культурної спадщини нашого народу. І це не випадково, адже урбанізаційний процес розглядається істориками у якості своєрідного синтезу цивілізаційного поступу. Міста були і залишаються результатом розвитку продуктивних сил суспільства, а їхні економіка і культурні цінності – важливим елементом останніх. Поява міст і їх еволюція суттєво впливали на утворення і формування не лише локальних (національних), але й міжнародних ринків. Вони виступали також у якості акумуляторів всього прогресивного, що зростало в надрах середньовічної епохи і слугували своєрідною соціально-економічною основою для формування індустріального суспільства в наступні століття. Історія українського міста – це та невід'ємна складова поселенської структури, без знання якої неможливо уявити цілісності цього процесу. У цьому відношенні яскравим прикладом слугує Кам'янець-Подільський, що живописно розкинувся на високих берегах р. Смотрич, за 20 км до її впадіння у р. Дністер. Йому судилося відіграти неабияку роль у багатогранних історичних процесах як Південно-Східної й Східної Європи, так і Сходу XV-XVIII ст., які обумовили неповторну містобудівну еволюцію і в той же час складну, суперечливу історичну долю. Адже Кам'янцю в статусі відомого у Східній Європі міського осередку впродовж досліджуваного періоду доводилося виконувати різні функції: бути політико-адміністративним центром Подільського воєводства (в якості королівського міста з 1463 р.), Кам'янецького повіту, однойменних староства і земства, Кам'янецького ейялету (1672-1699 рр.), слугувати оборонним форпостом краю, відігравати роль важливого центру внутрішньої та міжнародної торгівлі, ремесел, промислів, самоврядування, управління, містобудування, культури, освіти, релігії тощо.

Багатогранна поліетнічна культурна спадщина Кам'янця-Подільського відбилася в чисельних писемних, графічних, картографічних, іконографічних джерелах, пам'ятках архітектури, містобудування та археології, значна частина яких збереглася у природному вигляді до наших днів просто неба в місті, а також в архівах України й багатьох держав світу, у фондах історичних музеїв, приватних колекціях тощо. Вона вимагає скрупульозного аналізу, наукових публікацій, популяризації, кваліфікованої реконструкції та збереження для прийдешніх поколінь.

У центрі дослідження поставлено проблеми соціально-економічного, демографічного й етнічного характеру, адміністративного та історико-топографічного розвитку міста; історії його громад та норм їхнього самоврядування, соціально-правові взаємини між ними і різними етнічними групами; функціонування міської влади, замкового управління тощо.

У хронологічному відношенні вони охоплюють період 1434–1793 рр. Він обумовлюються специфікою історичного розвитку міста, яке в ті часи знаходилося під владою Польщі та Османської імперії. Нижня хронологічна межа пов'язана з 1434 р., коли місто разом із Західним Поділлям остаточно підпорядковується Польському королівству, а верхня з 1793 р. – часом другого поділу Польщі, коли Кам'янець і край потрапили під владу Російської імперії. Упродовж 1672-1699 рр. місто перебу-

вало у складі Османської імперії. Географічні межі дослідження охоплюють власне територію Старого міста (півострів), Старого і Нового замків, передмістя (Руські й Польські фільварки, Долина та Підзамче), а також найближчі замкові села (Довжок, Татариска, Жабинці, Кубачівка, Карвасари, Зіньківці), їхні землеволодіння, міську і замкову сільськогосподарські округи. Останні впродовж XV-XVIII ст. були важливим географічним середовищем, в межах якого зосереджувалися найнеобхідніші засоби для функціонування жителів міста, замку, передмість і замкових сіл, а також будівельні матеріали (дерево, глина, камінь, пісок, вода, вапняк) для зведення оборонних, адміністративних, культових, житлових і господарських споруд.

Джерельну базу монографії складають різні категорії джерел, класифіковані згідно із типологією, запропонованою сучасними українськими науковцями. Серед них: речові, словесні (переважно писемні або вербальні) та зображальні. Звукові, поведінкові, конвенціональні та інші типи джерел не використовувалися, оскільки вони для розробки нашої теми відсутні. Поряд з опублікованими залучено й низку рукописних, графічних, картографічних, іконографічних та археологічних джерел, що зберігаються в архівах та музейних сховищах України, Росії і Польщі. Значна їх кількість вводиться до наукового обігу вперше. У якості історичних решток використані й пам'ятки матеріальної культури (залишки архітектурних споруд різноманітного призначення та містобудівного характеру Кам'янця), а також історичний ландшафт, що збереглися з тих часів до наших днів.

Відомості різнопланового характеру з історії Кам'янця виявлено нами у багатьох справах ЦДІАУ(К): фонди – Кам'янецький магістрат (39), Кам'янецький гродський суд (38), Кам'янецький земський суд (37), Подільське намісницьке правління (210), Київська археографічна комісія (220), Київська губернська канцелярія (59), Фамільний фонд Замойських (256); НБУ НАН України ім. В.Вернадського (м. Київ) – Інститут рукопису; ЛНБ НАН України ім.В.Стефаника (м. Львів), відділ рукописів: фонди – Оссолінських, Чоловських, Радзимінських і Вольного; фонди колишнього Кам'янець-Подільського міського державного архіву, а сучасного Хмельницького обласного державного архіву: Подільська губернська креслярська (115), Подільська казенна палата (226), Кам'янецький міський магістрат (246), Подільське губернське правління (227), Подільська духовна консисторія (315), Подільський головний суд (120), Подільський губернатор (228), особистий архів Ю.Сіцінського (3333) та інші; фонди Кам'янець-Подільського державного історичного та національного історико-архітектурного музеїв-заповідників; документи із Центрального державного архіву військово-морського флоту Росії: фонд З/Л (Спб.); джерела із державного військово-історичного архіву Росії: фонд ВУА (ф.348, 349, 418); Головного Архіву Актів Давніх у Варшаві: Збірка Чоловських, Метрика Коронна (Ф.4. – Кн.71, 74, 106); державного архіву у Кракові: Збірки Русецьких, Підгородецьких і т.д., більш детальний аналіз яких подається у першому розділі.

Для написання праці автором використані й численні археографічні видання XIX – XXI ст., в яких було видрукувано десятки джерел з історії міста над Смотричем. Серед них: «Архив Юго-Западной России» (далі – АЮЗР), «Źródła dziejowe», «Volumina legum», «Akty grodskie i ziemskie», «Османская империя в первой четверти XVII в.», «Каталог пергаментних документів ЦДІАУ у Львові», «Торгівля на Україні. XIV – середина XVII ст. Волинь і Наддніпрянщина», «Акты армянского

суда г. Каменец-Подольского (XVI в.)», «Документы на половецком языке XVI в. (Судебные акты Каменец-Подольской общины)» та ряд інших, про що більш детальніше йтиметься також у першому розділі монографії.

Проведений аналіз опублікованих праць з історії Кам'янця-Подільського XV-XVIII ст. (йому присвячено окремий параграф у першому розділі) дозволив умовно класифікувати їх у хронологічному порядку на чотири групи. До першої із них відносимо дослідження істориків і краєзнавців XIX – початку XX ст. (М. Сімашкевича, В. Марчинського, О. Пшездецького, О. Прусевича, О. Яблоновського, В. Антоновича, М. Владимирського-Буданова, М. Грушевського, Й. Ролле, Ю. Сіцінського та інших дослідників), в яких здійснено спроби частково подати в історико-джерелознавчому аспекті виявлені в архівах України, Росії, Польщі та інших держав численні різнотипні джерела, ввести окремі із них до наукового обігу, написати на їхній основі та опублікувати окремі історичні дослідження і невеликі розвідки з різних аспектів кам'янецьких старожитностей XV-XVIII ст. Названі історики поставили на порядок дня й цілий ряд недосліджених проблем з історії міста, розпочали підготовку важливого археографічного підґрунтя для своїх послідовників, спрямовуючи їхню наукову думку на визнання Кам'янця неординарним містом європейської історії.

Друга група праць про місто припадає на 20-40-і рр. XX ст., коли такі науковці, як Ю. Сіцінський, В. Геринович, П. Клименко, О. Неселовський, Л. Бялковський, К. Бучек та інші зуміли продовжити документалізувати історичне минуле Кам'янця-Подільського, оприлюднити цінні історичні, археографічні, джерелознавчі й топографічні джерела і на їхній основі підготувати ряд праць наукового та науково-популярного характеру, у яких розкривається історія міста XV-XVIII ст. в якості відомого у Європі оборонного форпосту, економічного, політичного і культурного осередку. Крім того, вони розпочали вивчати окремі аспекти його історичної топографії, архітектурної спадщини, етнічних і демографічних процесів, намагалися розробляти конкретні заходи щодо збереження та часткової реконструкції різних архітектурних пам'яток і т.д.

Третій період вивчення історії Кам'янця пов'язаний з 50-80-ми рр. XX ст. Він виявився особливо плідним в історіографічному доробку про кам'янецькі старожитності, впродовж якого направду розгорнувся науковий бум навколо історичної спадщини міста. Цей період представлений великою когортою дослідників: істориків, археологів, архітекторів і мистецтвознавців, серед яких Ю. Нельговський, В. Григорян, Т. Грунін, Є. Пламеницька, Я. Дашкевич, М. Брайчевський, Ю. Нельговський, О. Компан, І. Винокур, М. Крикун, Т. Брянцева, Д. Колодзейчик, Т. Новак, О. Гаркавець, М. Петров, О. Подградська, Г. Осетрова, О.Пламеницька та ін. Для усіх них характерним було те, що незалежно від специфіки свого фаху, головна їхня діяльність спрямовувалася на продовження виявлення і дослідження джерельної бази історії Кам'янця в архівах різних країн, написання та публікацію праць, присвячених різним проблемам еволюції міста XV-XVIII ст. та дискусійним проблемам з різних сфер його функціонування: планувальної структури й особливостей еволюції Руського, Польського та Вірменського ринків, їхньої забудови культовими пам'ятками, адміністративними, житловими і господарськими спорудами. Вони вивчали також оборонні міські укріплення, звертали увагу на його історичну та «націетопографію», торговельну і ремісничу діяльність, правові норми, самоврядування, взаємовідноси-

ни між різними громадами міста, економічні процеси, архітектурну та містобудівну еволюцію і т.п.

Четвертий період триває з часу отримання Україною незалежності. За цей час інтерес до історичного минулого Кам'янця зріс. Окрім українських істориків – Я. Дашкевича, О. Гаркавця, І. Винокура, В. Степанкова, Ю. Мицика, М. Петрова, С. Трубчанінова та ряду інших – місто активно почали досліджувати польські науковці, серед яких Т. Новак, Ф. Кірик, М. Лукач, П. Борек, Д. Колодзейчик, О. Дзюбінський, Є. Мотилевич, Р.Круль та інші. Головні напрями їхніх досліджень наступні: вивчення археографічної бази, історіографії, торговельних відносин, ремісничого виробництва, сільськогосподарських занять, містобудівних норм Руського, Польського і Вірменського ринків та окремих міських громад, політичної історії, військового мистецтва, історії культових, житлових і адміністративних споруд, судочинства вірменської, польської та української громад, специфіки соціо- та «націєтопографії» і т.д. В цей період видано низку наукових праць про місто, частково проведено його археологічні обстеження та дослідження околиць в радіусі до 10 км, організовувалося археолого-архітектурне вивчення деяких архітектурних пам'яток в різних частинах міста, замку й передмість та археологічних матеріалів, на основі яких вивчалися багатогранні містобудівні та економічні процеси тощо. Водночас зауважимо, що за останні роки в Старому місті та на території Старого замку, де ведуться інтенсивні будівельні і земляні роботи, знищуються культурні нашарування, майже припинилися кваліфіковані археологічні й археолого-архітектурні дослідження, що приводить до руйнації, часткової вульгаризації та фальсифікації міської історії, в тому числі різних культових, житлових та оборонних споруд під час їхньої реконструкції, яка найчастіше переростає у нове будівництво. Не завжди правомірне відношення будівельників до Кам'янця, як містобудівної пам'ятки, що може втратити свій історичний обрис, не сприяє вивченню її багатовікової спадщини, не кажучи вже про з'ясування початкових етапів міста та розвитку різних сфер його господарського і культурного життя.

Отже, Кам'янець-Подільський XV-XVIII ст. неодноразово привертав увагу вчених. Різним аспектам його еволюції присвячено чимало праць, однак на сьогоднішній день* з історії міста вказаного періоду відсутні комплексні наукові дослідження. Без них неможливо розкрити його роль в європейській історії, проводити різнопланову містобудівну реконструкцію у якості міста-заповідника, відтворювати багатогранну культурну спадщину тощо. Аналізуючи науковий доробок дослідників, зауважимо, що основну увагу в своїх працях вони звертали на архітектуру міста; вивчали його оборонне мистецтво; розкривали становище релігії; досліджували окремі аспекти містобудування; з'ясовували час його виникнення; частково студіювали економічні, юридичні, релігійні аспекти і т.д. Причому, більшість праць має в своїй основі загальний, науково-популярний характер. Однак, поза увагою дослідників залишилися глобальні проблеми складних демографічних, етнічних і соціальних процесів, історія міських громад, соціально-правові норми їхнього проживання, вза-

* На час написання «Вступу» (зима 2008 р.) М.Петров, зрозуміло, не міг знати, що в цьому році вийде з друку фундаментальне дослідження польської авторки Ренати Круль-Мазур, присвячене історії Кам'янця XVIII ст. (Miasto trzech nacji. Studia z dziejów Kamienca-Podolskiego w XVIII wieku. – Kraków: Avalon, 2008. – 690 s.

ємин і судочинства, особливості міського самоврядування та замкового управління, містобудівні норми, торгівля, ремісниче виробництво, промисли (в тому числі сільськогосподарське виробництво), питання історичної топографії і т.д., дослідженню яких по суті й присвячена запропонована монографія.

Намагаючись дослідити закономірності й особливості розвитку різних напрямів історії Кам'янця, з'ясувати його роль та місце в системі міст України і Центрально-Східної Європи XV-XVIII ст., автор намагався розв'язати такі основні завдання:

- проаналізувати стан вивчення проблеми в українській та зарубіжній історіографіях;
- дослідити різні типи джерел та з'ясувати їхні потенційні можливості для розкриття проблеми;
- з'ясувати загальні особливості та відмінності у динаміці територіального розвитку Старого міста, його замків, передмість і окремих замкових сіл крізь призму історичної, соціо- та «націєтопографії»;
- охарактеризувати демографічну структуру населення міста та простежити її основні тенденції;
- вивчити етнічну і соціальну структуру міського населення й проаналізувати чинники, які їх обумовлювали;
- розкрити історико-правові засади формування та функціонування етнічних міських громад;
- з'ясувати особливості їхнього самоврядування на засадах магдебурзьких норм, соціально-правові взаємини;
- простежити адміністративну, судочинну, містобудівну, оборонну, економічну та громадську діяльність замкового уряду;
- вивчити особливості організації та функціонування внутрішньої торгівлі;
- розкрити специфіку розвитку Кам'янця у якості важливого торговельного осередку України;
- дослідити торговельні зв'язки міста з Кримом, Молдавією, Туреччиною та іншими країнами Південно-Східної Європи та Азії;
- простежити особливості торгівлі з державами Центрально-Східної Європи;
- дослідити специфіку організації та розвиток міського ремесла, вивчити структуру цехів, їхнє управління і діяльність;
- проаналізувати стан промислів й дослідити їхню частку в господарському житті міста;
- з'ясувати форми та специфіку міських землеволодінь, простежити їхню роль в економічному житті Кам'янця;
- розглянути міське землеволодіння та сільськогосподарські заняття мешканців міста, передмість і замку.

Насамкінець вважаємо за доцільне стисло окреслити значимість основних методів проведення даного дослідження. Так, використовуючи метод систематизації та класифікації документальних матеріалів, вдалися до критерію умовного групування джерел на історичні залишки (рештки) та історичні традиції[1], що уособлюють у своїх інформаційних жанрах нерозривний зв'язок історії міста та історії його ландшафту і природи. За різновидами класифікації джерел та способом кодування й відтворення ними інформації, в основному, оперували такими їхніми типами, як речові, словесні

і зображальні, оскільки в інших типах джерел (звукові, поведінкові, конвенціональні та ін.)[2] необхідної інформації майже не зафіксовано.

Щодо групи джерел у якості історичних залишків, то ми використовували переважно пам'ятки матеріальної культури, які створювалися міщанами в процесі розвитку самих подій, пов'язаних з багатогранною еволюцією Кам'янця впродовж XV-XVIII ст. По суті, всі створені в місті та за його межами джерела були «учасниками» чи «свідками» тих подій. Це різноманітні законодавчі документи і публічно-правові акти (постанови сеймів і сеймиків, які торкалися різних сторін життя міста, локаційна грамота (копія) князів Коріатовичів 1374 р. та її підтвердження 1432 р. на магдебурзьке право, привілеї місту XV-XVIII ст. на ярмарки і торги, звільнення від мит, складу різних товарів, міським громадам на самоврядування; привілеї правителів різних держав кам'янецьким купцям на право торгівлі, торговельні шляхи, службове листування і т.д.) та акти органів державного управління (книги міських магістратів, гродських і земських судів, цехові книги і статути, заповіти, королівські грамоти, привілеї, описово-статистичні матеріали в якості тарифів, реєстрів податків митних комор, люстрацій, інвентарів, описів міста та його замків і т.д.). Названа категорія джерел стала результатом урядових рішень і реалізацією законів, які відігравали в той час функціональну правову роль і впливали на хід міських подій. Зауважимо, що історичні залишки, зрозуміло, спеціально не створювалися для майбутніх наукових досліджень, а виступали предметом службової чи приватної діяльності тогочасних жителів Кам'янця. У змісті цієї групи джерел інформація зафіксована відносно конкретніша.

Інша група джерел – історичні традиції – це також пам'ятки минулого, однак вони виникали на основі вражень їхніх авторів (учасників та сучасників) від реальних подій, хоча впливу на них вони не мали ніякого. Переважно це наративні джерела: вітчизняні та зарубіжні літописи, хроніки, записки іноземців (щоденники, спогади, мемуари, хроніки, публіцистичні твори, листи, реляції, летючі листки, брошури, газети) і т.д., які для нас також є досить цінними. Причому, аналізуючи цю групу джерел, підкреслимо, що вона зазнавала більших суб'єктивних впливів, аніж перша. Однак, взаємоперевірка правдивості інформації в документах названих груп та критичний підхід до їхнього змісту сприяє відтворенню тих чи інших реальних подій в житті міста XV-XVIII ст. відносно об'єктивніше, дещо ближче до істини.

Особливо важливе значення у дослідженні теми мали методи історичної та соціальної топографії, які останнім часом досить широко та мотивовано використовуються українськими і зарубіжними істориками. Щодо змісту терміна «соціальна топографія», доречно сказати, що він досить подібний до поняття «історична топографія», хоча не тотожний. З'ясовуючи сутність останнього, зауважимо, що він означає олюднену впродовж певного періоду конкретну територію (в даному випадку місто на півострові, передмістя, замок, його села та міські землі) і сприймається, в основному, на рівні лише такої філософської категорії, як явище. На основі дослідження різних типів джерел зовнішній образ міста постає перед нами і детермінується лише у кількісних просторових та архітектурних одиницях (майдани-ринки, садиби різного призначення, вулиці, провулки, оборонні укріплення, житлові, культові та адміністративні споруди і т.д.), розташованих одна поряд з

іншою на території півострова та в його околицях у конкретних часових зрізах, у певній містобудівній ієрархії.

В топографічному відношенні їхня кількість, розташування у конкретному географічному середовищі і, зокрема, на майданах, у кварталах і парцелах, на різних вулицях і т.д., обумовлювалися конкретними історичними обставинами, що потребують належних кваліфікованих досліджень, однак вже на іншому рівні – рівні їхньої сутності. Вони обумовлювалися причинно-наслідковими взаємозв'язками між соціальною структурою мешканців та місцем їхнього проживання в кварталах Старого міста і його околиць. В даному випадку сутність кожного одиничного міського явища виступала у якості сутності цілого – міста. Щодо поняття «соціальної топографії», то це також олюднена територія, однак кожний її об'єкт в межах міських та замкових стін, воріт і передмість був персоніфікований. Соціальна топографія міста обумовлювалася, в основному, стратифікацією жителів: патриціїв, бюргерів і плебеїв та специфікою їхнього розселення в міських кварталах, а також відношенням кожного із них до відповідних посад в управлінні містом і замком, до участі в економічному, політичному, релігійному, культурному та інших сферах його життя, помешканням у відповідних садибах престижних чи непрестижних кварталів в межах надійної оборони, в конкретних типах будівель і т.д., які відповідали його становищу в соціальній ієрархічній структурі міста, в наявності капіталу, який міг забезпечувати міщанину відповідний соціальний статус і т.д.

В площині соціальної топографії місто досліджувалося нами комплексно, вивчалася соціальна сутність його об'єктів, причому чимало окремо взятих. Їхній зміст також обумовлювався різними факторами. Вивчаючи Кам'янець як єдиний цілий організм, зазначимо, що в середньовіччі та в ранню нову добу місто за античними традиціями в образі міщан продовжувало залишатися своєрідним символом Всесвіту. Таке порівняння, яке давало місту певні ознаки достатку, вимагало від його мешканців досить образно протиставляти поняття міста «не міста» та чіткому визначенню його меж. З цього приводу Ф.Бродель писав, що «кожне місто у XV – XVIII ст. було окремим світом. Обставина, що особливо впадає у вічі: майже всі тогочасні міста мали фортечні мури. І ось вони виявилися замкнуті в примусові геометричні обриси, укріплені і відокремлені таким чином навіть від простору, що безпосередньо належав їм. Ішлося передусім про безпеку»[3]. «Словник» Фюретьєра (1690 р.) поняття «місто» визначав так: «Місце проживання досить великого числа людей, звичайно замкнене мурами». «Для багатьох міст Заходу таке «камінне кільце» було зовнішнім символом свідомого прагнення до незалежності й свободи»[4]. Не виключено, що саме у цьому факторі і крилася міфологічна основа того соціального образу, який несли майдани-ринки, сакральні та адміністративні споруди, оборонні стіни, брами, башти, знаки при в'їздах до міста, кам'яниці, будівлі із дерева і т.д. Всі вказані фактори були притаманними і для Кам'янця. Водночас підкреслимо, що з кінця XVII ст. життя його мешканців поступово виходило за межі міських укріплень, у передмістя, частково втрачаючи й свій образ міфічності.

Неабияке значення при дослідженні теми відіграв картографічний метод. Найоптимальнішим він виступив у сфері студіювання містобудівних норм, просторово-планувальної структури, історичної та соціальної топографії міста, передмість, замків, їхніх сіл, розміщенні міських землеволодінь тощо. Причому, переважно для

вивчення XVIII ст., оскільки саме впродовж вказаного століття було підготовлено і графічно виготовлено більше десяти планів Кам'янця на топографічній (інструментальній) основі. Накладання одного із них на інший в хронологічній послідовності, а також залучення до цього дослідницького процесу люстраційних, податкових, іконографічних, статистичних та інших категорій джерел, дало підстави мотивовано дослідити питання чіткої локації Кам'янця (власне самого міста, замку, передмість і замкових сіл) на місцевості, з'ясувати його планувальні особливості на макро- та мікрорівнях (майдани-ринки, вулиці, квартали, садиби культових споруд, міщанські парцелі і т.д.), простежити еволюцію містобудівних норм, відтворити картину соціо- та націетопографії в часі та просторі, дослідити характер й особливості оборони міста тощо.

Історико-генетичний метод, для якого характерною ознакою слугує історична наступність, послідовність і логічність у вивченні різних норм міського функціонування, сприяв дослідженню проблем крізь призму причинно-наслідкових зв'язків. На його основі ми намагалися послідовно та у взаємозалежності простежити багатогранні властивості, функції і норми еволюції Кам'янця – Подільського у XV-XVIII ст., оптимально наблизитися до відносно об'єктивного відтворення моделі тогочасного міського соціуму в якості реального і неповторного суб'єкта історії. Причому, процес пізнання реалій міського життя здійснювався шляхом вивчення багатогранності різних сторін його функцій у напрямі від одиничного і особливого до загального та всезагального, що базувалися на засадах норм магдебурзького права. Останнє у досліджуваний період регулювало усі напрями міського життя: економічні, демографічні, етнічні, судочинні, самоврядувальницькі, оборонні, культурні, релігійні і т.д. Щодо економічних процесів, то місто в плані розвитку торгівлі на той час переросло у великий центр європейсько-азійського транзиту, розташовуючись на перехресті відомих гостинців. Воно отримало право складу на волоське вино і мед, європейський текстиль, стало осередком трьох щорічних ярмарків, приносячи великим купцям (переважно іноземцям) і державі чималі прибутки та славу, багатьом містам значну конкуренцію. В ньому відбувався складний і багатогранний процес еволюції міщанського стану, до якого відносилися як патриції, так і бюргери. Саме тоді формувався соціальний образ багатого і середнього купця, цехмістра, майстра і підмайстра певного цеху, міського урядника, замкового управлінця, військовика різного рангу, освіченого чиновника в образі писаря і т.д.

Кам'янець в історії України – явище особливе. В його старожитностях сфокусувалося чимало специфічних рис, які виявилися характерними лише для нього. В той же час проявилося й чимало загальних закономірностей, характерних для західноєвропейських міст. Використовуючи історико-порівняльний метод, зазначимо, що він сприяв дослідженню різних явищ, процесів і подій, пов'язаних з Кам'янцем не лише в межах формальної аналогії у вертикальному (часовому), а й у горизонтальному (просторовому) зрізі його розвитку. Справа в тому, як правомірно застерігала О.Компан, що саме таке порівняння дає «можливість ученому розрізняти форму і зміст історичних явищ»[5]. Звернемося для прикладу хоча б до проблеми демографічної. По-суті, це один із найважливіших критеріїв, завдяки якому науковці з'ясовують соціальний статус поселення та визначають його місце в поселенській структурі окремих регіонів чи країн. Говорячи про Кам'янець наприкінці XVI – початку

XVII ст. саме в цьому відношенні, зауважимо, що серед таких великих українських міст як Львів, Київ, Бар, Меджибіж і т.д., він поступався лише Львову, рівнявся з Києвом і переважав інші. З другої половини XVII і до кінця XVIII ст. демографічний чинник для міста не був стабільним. Він коливався в межах від 10-14 – до 5-8 тис. мешканців і за цим показником його почергово можна відносити як до великих, так і до середніх міст, що функціонували у правовому полі тогочасних Речі Посполитої та Османської імперії.

На основі порівняльного методу досліджувалися й процеси етнічної структури населення, особливості самоврядування міських громад, з'ясовувалися загальні процеси містобудівних норм у співвідношенні із західноєвропейськими містами і т.д. Писемні джерела дають підстави стверджувати, що Кам'янець у XV-XVIII ст. за складом населення був поліетнічним. Однак, не всі етнічні групи міста могли сформувати свої окремі громади, з відповідними органами управління, судочинства, культури, релігії тощо. Цього добилися лише русини (українці), поляки і вірмени. На відміну від Львова, у Кам'янці єврейська громада домогтися самоврядування не змогла. Зауважимо, що урбанізаційний процес кам'янецьких громад, як і інших українських міст, був пов'язаний з нормами німецького права. Згідно із його правовими засадами, їхнє самоврядування повинно було організовуватися ратушею, яку формували лава і рада. Специфікою для міста над Смотричем було те, що названі інституції мала лише польська громада, а дві інші – лише лави. Не випадково між ними за політичні та економічні права постійно велися суперечки. Причому, в української громади цей процес тривав до початку XVIII, а у вірменської, котра була економічно сильнішою, – до кінця названого століття. Іншими словами, для українців і вірмен магдебурзьке право було половинчастим. Крім того, як засвідчує люстрація Кам'янецького староства 1565 р., кожна із громад використовувала свої етнічні норми судочинства.

В основу концептуальних засад монографії покладено проблемно-хронологічний принцип. Її структура обумовлена логікою історичного дослідження, що випливає з його мети та основних завдань і складається зі вступу, шести розділів, висновків і приміток.

Розділ 1.
Джерела та історіографія

1.1. Характеристика джерел

Для розв'язання поставлених у монографії завдань, нами опрацьовано широке коло історичних джерел, які існують у формі рукописів, друкованих матеріалів, графічних зображень та речових пам'яток. При їхньому комплексному вивченні автор дотримувався класифікаційної схеми, запропонованої українськими істориками. Причому, з усіх типів джерел за способом кодування та відтворення історичної інформації (речові, словесні, зображальні, звукові, поведінкові, конвенціональні та ін.)[1] найбільш прийнятними для нас виявилися словесні, зображальні і речові.

Характеризуючи словесний тип джерел, зауважимо, що першочергову роль у його використанні відіграли писемні документи. Дослідники поділяють їх на документальні та оповідні (наративні). До перших із них відносять в основному джерела, які формувалися із законодавчих і публічно-правових актів (постанови сеймів і сеймиків, локаційні грамоти, привілеї містам і містечкам на ярмарки і торги, на право звільнення від мит і їхній збір та складу різних товарів, привілеї правителів різних держав купцям на ведення торгівлі, грамоти про надання містам та містечкам магдебурзького права і т.д.), актів органів державного управління (книги міських магістратів, гродських і земських судів, цехові книги і статути, заповіти, королівські грамоти, привілеї, описово-статистичні матеріали в якості тарифів, реєстрів податків митних комор, люстрацій, інвентарів, описів міст та замків і т.д.) та приватноправових (акти окремих осіб – скарги, протестації), а до наративних – літописи, хроніки, записки іноземців (щоденники, спогади, мемуари, хроніки, публіцистичні твори, листи, реляції, летючі листки, брошури, газети) і т.д.

Постанови сеймів і сеймиків по відношенню до міста та його округи, які зафіксовані в основному у Коронній метриці, підкреслимо, лише частково привертали увагу дослідників кам'янецьких старожитностей, хоча дають можливість вивчати різні аспекти багатогранного міського життя. Окремі документи названого виду джерел публікувалися у якості пам'яток сеймового законодавства в таких археографічних виданнях, як «Volumina legum» та «Akta grodzkie i ziemskie». Щодо першого із них, то його збірники містять постанови Пйотрківського сейму 1562-1563 рр. «Про склади і старі дороги», якими їздили кам'янецькі та подільські купці до різних українських і європейських міст, сеймові документи про стан дерев'яних мостів у 1613 р. у Кам'янці на р. Смотрич, встановлення з 1620 р. двох шляхів для ввезення волоських вин і меду через Кам'янець та Снятин, право на склад «вин та медів волоських» в Кам'янці з 1653 р., давню митну комору в місті. В ньому зустрічаємо визнання у 1620 р. варшавським сеймом міста першорядним, «близьким до ворожих границь», дані про чисельність жовнірів у замку, підрозділів польського війська у XVI-XVIII ст., різні привілеї міським громадам й представникам окремих соціаль-

них груп, стан кам'янецьких укріплень та становище міської залоги і т.д. [2]. Щодо привілеїв для міських громад, то відзначимо їх наявність у руської (української) юрисдикції 1491, 1553 (двічі)[3], 1555, 1658 і 1669[4] рр. та вірменської 1496, 1548, 1574, 1567, 1614, 1652, 1658, 1665, 1766 й інших років. Суть привілею виданого 1567 р. вірменам полягала в тому, аби «всі їхні будинки були вільними від постоїв ротмістрів, сотників і жовнірів у мирний час; на військовий період, коли кількість війська зростатиме, вірмени зобов'язані будуть приймати у своїх будинках жовнірів»[5]. Цінним за змістом був привілей короля Сигизмунда III від 8 вересня 1592 р. міським урядникам, який звільняв від «розквартирування військовиків у будинках бурмистрів, радників та війтів»[6].

Фрагментарні свідчення з історії досліджуваної проблеми зберігаються й у рішеннях подільських сеймиків, які частково видрукувані Київською археографічною комісією в окремих томах АЮЗР[7], а також опубліковані окремим виданням (сеймикові матеріали 1672-1698 рр.) польським істориком Я.Століцьким[8]. Вони вивчалися О.Вінниченко,[9] К.Пулаським[10] та А.Прохаскою[11]. Зазначимо, що в АЮЗР видруковані їхні копії лише за першу половину XVIII ст., коли на сеймиках порушувалися питання, пов'язані з історією міських і замкових укріплень, з'ясуванням становища кам'янецького гарнізону та зібранням для нього податків з населення міста і його округи, характером взаємовідносин офіцерів та жовнірів з міськими мешканцями тощо. Так, на засіданні сеймику 18 липня 1705 р. приймається ухвала про джерела забезпечення залоги кам'янецької фортеці провіантом, у 1707 р. (квітень) – постачання військовими припасами фортеці й утримання у ній гарнізону, в 1713 р. – запровадження подимного податку для потреб кам'янецької фортеці й окопів св. Трійці та зобов'язання жителів Подільського воєводства завозити до міста дерево для ремонту фортеці, запровадження подушного податку для підтримки у належному стані укріплень Кам'янця (14 серпня 1715 р.), постанова про заборону вивезення хліба за кордон і дозвіл продавати його тільки в Кам'янці та у Жванці (серпень 1716 р.)[12] і т.д.

Особливе значення для дослідження теми мають привілей (грамота) литовських князів Юрія та Олександра Коріатовичів від 4 листопада 1374 р.[13] на самоврядування Кам'янцю та його копії XVI – XVIII ст., а також грамота польського короля Владислава Ягелло від 1432 р. на підтвердження місту магдебурзького права[14]. Звертаючись до привілею 1374 р., зауважимо, що в його тексті відбився вплив змісту локаційних грамот, які надавалися польськими королями в той час містам Польщі, а також королями, котрі правили одночасно в Угорщині та Польщі. Справа в тому, що Коріатовичі з середини 60-х рр. XIV ст. потрапляли у васальну залежність як до Польщі, так і до Угорщини[15]. Тому не випадково князь Олександр, як й інші князі Подільської землі, переймали західноєвропейські норми адміністративного устрою, окремі елементи судочинства, самоврядування, містобудівні норми і т.д.

Цікавим є той факт, що грамота 1374 р. зафіксувала функціонування в Кам'янці двоцентрової системи управління та планування на зразок західноєвропейських (в тому числі польських) міст і строкату соціальну стратифікацію міського населення. Правда, якщо у тогочасних польських чи угорських державних містах у замках сиділи старости (представники короля), а в містах – війти, то в Кам'янці аналогічне явище простежується лише з 30-х рр. XV ст. До 60-х рр. XIV ст. у замку перебував

князь (потім староста [воєвода]), а в місті – війт. Князь і війт мали свої компетенції як в управлінні, так і в судочинстві. Зокрема, в грамоті йшлося про те, що «якщо якийсь боярин чи служебник князя, або зем'янин учинить в місті правопорушення, котре гідне смерті, то його повинен карати князь, а не міщани». Останні мали судитися «власними райцями і власним правом, а воєводі (представнику князя) не треба було в ті справи втручатися»[16]. У привілеї 1432 р. місту на магдебургію з цього приводу говорилося, що польський король Владислав Ягелло «Георгію, війту кам'янецькому та його наступникам підтверджує право німецьке, по-іншому магдебурзьке»[17]. А це означало, що подальший розвиток усіх сфер життя Кам'янця, як державного міста, обумовлювався нормами магдебургії, згідно з якими містом управляли війти і бурмистри, а замком – старости.

Серед актових документів особливу джерельну цінність мають королівські привілеї і грамоти місту, його громадам та мешканцям, які записані до Коронної метрики, книг кам'янецьких міських магістратів, гродських і земських судів тощо. Окремі із них зберігаються в якості копій у фондах історичного музею-заповідника м. Кам'янця-Подільського, матеріалах Подільського головного суду (Ф.120) Хмельницького обласного державного архіву, в окремих фондах ЦДІАУК (Ф.220, 221, 223), а також частково опубліковані у різних археографічних збірках та працях О.Пшездецького, В.Марчинського, Ю.Сіцінського й інших дослідників, присвячених історії Кам'янця-Подільського. Своїми грамотами князі та королі надавали місту і підтверджували норми магдебурзького права, встановлювали податки та фіксували їхні розміри, дозволяли різні адміністративні, економічні й правові функції діяльності громадам, їхнім цехам, регулювали норми торгівлі, ціни, неодноразово підтверджували їхні права і обов'язки, наділяли нерухомістю і т.д. Грамоти відомі за 1374, 1432, 1443, 1519, 1553 (дві), 1555, 1601, 1669, 1726, 1769 та інші роки.

Характеризуючи королівську грамоту 1519 р., зазначимо, що Сигизмунд I для відбудови та зведення нових міських укріплень запровадив податок «сош» і пропонував розподілити його між трьома громадами у такому співвідношенні: «римська (польська) мала сплачувати 10, вірменська – 20 і русинська – 10 гривень»[18]. Неабиякий інтерес привертає грамота 1553 р., видана польським королем Станіславом Августом руській громаді міста, у якій зазначалося, що «нам здається досить вірним і корисним, що благочестивий Казимир, в минулому король польський, великий князь Литовський і т.п., наш дід, перший надав руським мешканцям Кам'янця право вибирати за своїм бажанням війта (представника) і у випадку потреби відсторонювати або залишати його цієї посади (війтівства); і що тому ж руському війту, який вибирається і призначається загальним поданням голосів руських мешканців, дав повне право і владу всіх і кожного руського обох статей, які живуть в Кам'янці чи в іншому місці, в усіх і кожному великої чи малої важливості випадку крадіжки, підбурювання, каліцтва, побоїв, образ та в інших надзвичайних випадках, за силою, змістом, становищем і практиці руського писаного права, їм наданого, судити, вирішувати, розслідувати і карати, і виконувати інші обов'язки, які відносяться до посади війта згідно з тим, як цього вимагає і подає їх, руських, право в усіх своїх пунктах і умовах, і що, крім того, той же король вилучив і звільнив руських громадян від всякої юрисдикції всіх взагалі воєвод, каштелянів, старост, бургграбіїв, судів, підсудків та інших начальників і посадових осіб з тим, що перед ними руські не повинні

з'являтися і відповідати на вищевказані та інші справи, а лише перед своїм війтом. Війт повинен бути відповідальним тільки перед королівською, нашою величністю і перед кам'янецьким старостою в усіх справах, які його торкаються»[19].

Щодо грамот 1601, 1669, 1726 та 1769 рр., то вони видавалися міським цехам на підтвердження їхніх професійних прав. Зокрема, грамота короля Сигизмунда III Вази 1601 р., яка узаконювала права ткацького цеху (док. № 648 зберігається у фондах Кам'янець-Подільського державного історичного музею), містить окремі статті, запозичені зі статуту відповідного львівського цеху, різні положення про ставлення цеху до партачів, умови вступу останніх до цеху, термін навчання учнів, умови праці в цеху, обов'язки і права його братчиків[20] і т.д. Щодо грамоти від 25 лютого 1609 р., то її зміст засвідчує, що король Сигизмунд III підтвердив грамоту короля Сигизмунда Августа від 15 березня 1553 р., згідно з якою мешканці Кам'янця римо-католицького, грецького та вірменського обрядів звільнялися від сплати мит[21]. Інша грамота, видана польським королем Владиславом IV міщанам у 1633 р., дозволяла їм вільно торгувати і пересуватися сухопутними шляхами по території Польщі [22]. Цінним є підтверджений у 1751 р. привілей польським королем статуту кушнірського цеху Кам'янця-Подільського, виданий Августом II 11 липня 1726 р.[23] і т.д.

Наприкінці XIX ст. привілеї м. Кам'янця привернули увагу відомого дослідника історії міста Й.Аполінарія (Й.Ролле), якому вдалося значну частину їх зібрати (з 1374 р. і до кінця XIX ст.) у вигляді рукописів, хоча до публікації справа не дійшла. Вони зберігаються у Львівській науковій бібліотеці ім. В.Стефаника (відділ рукописів, ф.5)[24]. Привілеї Кам'янцю-Подільському XV-XVIII ст. надавалися польськими королями неодноразово. Вони жалувалися місту як загалом, так і кожній громаді окремо (руській, вірменській і польській). Привілеї спрямовувалися на підтвердження самоврядування, заняття торгівлею, ремеслами, промислами, зрівняння у правах зі Львовом і т.д. Їх отримувало також і єврейське населення.

Привілеї від королів надавалися міщанам і на міські землеволодіння. Вони слугували надійною юридичною підставою для судових процесів між міськими магістратами та власниками навколишніх сіл. У зв'язку з цим представники магістрату та королівські комісари під час судових суперечок додавали до них і копії привілеїв. В одній із судових справ (№ 1631 Хмельницького обласного державного архіву (Ф.120)) їх виділили навіть в окремий розділ під назвою «Сумаріуш документів» за 1432, 1537, 1544, 1549, 1579, 1627, 1646, 1707 та інші роки XVIII ст.[25] По суті, кожен наступний із документів за вказані роки підтверджував правомірність попереднього, а, головним чином, грамоту князів Коріатовичів 1374 р., у якій визначалися розміри і межі міських земель та їхня юридична приналежність, відношення до них міської адміністрації тощо *(рис. 1)*. Копії привілеїв були написані, в основному, у XVI – XVIII ст. на досить якісному папері і засвідчені сургучевими печатками червоного кольору. Для прикладу можна звернутися до копії грамоти князів Коріатовичів, підтвердженої польськими королями на міські землеволодіння у 1432 р., 1549 р., 1603 й інших років і схвалених Августом III у 1734 р.[26] Зокрема, у привілеї 1549 р. підкреслюється, що на клопотання міщан королівська комісія повинна була визначити правдиві розміри міських земель, значну частину яких привласнили на той час землевласники навколишніх сіл. Справа полягала в тому, що, відповідно до розмірів залишеної за містом землі та її розподілу між міщанами, останні й пови-

нні були сплачувати відповідні податки, величину яких зобов'язувалася встановити королівська комісія після судового процесу.

Заслуговують на увагу привілеї і грамоти кам'янецьким та подільським купцям від молдавських воєвод 1408, 1434, 1456, 1460 та інших років [27]. В документах, окрім напрямів торговельних шляхів, фіксувалися й розміри мит, зазначалися населені пункти, у яких необхідно було їх сплачувати купцям тощо. Зокрема, в привілеї від 1408 р. та у грамотах наступних років наголошувалося: «а кто иметь повести кони или кобылы до Камянца (з Молдавії – М.П.), што было дати ему оу Сирять, то иметь дати в Дорогини, а што было дати ему оу Черновци, то иметь дати оу Хотени; також есть мыто и оть кобылы, ко и от кони»[28].

Цінними джерелами є привілеї та декрети польських королів, молдавських князів, волоських воєвод, турецьких султанів та представників вищого духовенства XV-XVIII ст., опублікованих в «Каталозі пергаментних документів ЦДІАУ у Львові»[29], у збірниках документів «Торгівля на Україні. XIV – середина XVII ст. Волинь і Наддніпрянщина»[30], «Привілеї міста Львова (XIV-XVIII ст.)»[31], «Каталог турецьких документів»[32], «Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.»[33], «Османская империя в первой четверти XVII века»[34], у томах АЮЗР і т.д. Вони сприяють вивченню торгівлі кам'янецьких купців у межах українських, молдавських, польських, волоських та інших земель, питання захисту королем права львівського складу, через який зобов'язувалися їздити купці з Кам'янця і Поділля та зі Сходу, кількості та напрямів торговельних доріг, якими пересувалися купці з Молдавії, Волощини та Османської імперії до Польщі, навігації Дністром, сухопутних шляхів, які з Кам'янця тягнулися до Литви, Московщини, Туреччини та інших держав і т.д.

Характеризуючи акти органів державного управління і, зокрема, книги міських магістратів, гродських та земських судів міста, зауважимо, що в основному вони знаходяться у ЦДІАУК, відповідно у 39 (кам'янецький магістрат), 38 (гродський суд) та 37 (земський суд) фондах. Як безцінні археографічні пам'ятки, названі акти неодноразово привертали увагу В.Антоновича[35], М.Володимирського-Буданова[36], А.Кримського[37], В. Григоряна[38], Т.Груніна[39], Я.Дашкевича[40], О.Гаркавця[41] та інших істориків, хоча сьогодні не існує загального скрупульозного і комплексного дослідження, присвяченого цій проблемі в контексті нашої проблеми.

Аналіз названих фондів промовляє, що найбільше судових книг кам'янецьких магістратів збереглося від діяльності польської і вірменської громад міста (магістратських книг української громади поки що не виявлено). Живучи окремими кварталами в межах Старого міста, володіючи численними привілеями, нормами самоврядування та судочинства, культурними і релігійними традиціями, займаючись різноманітною діяльністю, кожна із них становила собою складну соціальну та етнічну спільноту в структурі міського соціуму. Багатогранні взаємовідносини між їхніми представниками вирішувалися як звичаєвими, так і кодифікованими правовими нормами. При цьому судові акти засвідчують, що усні і писемні домовленості виконувалися не завжди вчасно, а тим більше належно й мирно, що і спонукало багатьох із них звертатися до магістратських судів.

Записи в книгах останніх, яких збереглося близько 170 (писані латинською, старопольською, вірменською та вірмено-кипчацькою мовами), дозволяють вивчати соціальний, етнічний та професійний склад мешканців усіх громад, їхнє самовря-

дування, ставлення до питань оборони міста, містобудівних норм, розвиток ремесел і ремісничого учнівства, торгівлі, промислів, релігію, сільськогосподарське виробництво, а також студіювати побут, сімейні взаємовідносини, боргові зобов'язання, спадщину, специфіку купівлі та продажу різних товарів і т.д. (книги № 1, 2, 8, 10, 11, 14, 19, 27, 32, 33, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 46, 47, 52, 71, 92, 126, 127-135, 137-142, 146, 172 та інші). Зокрема, магістратські книги засвідчують, що в XVI-XVIII ст. у Кам'янці торгували офіційно чи підпільно усі його мешканці, незалежно від етнічного походження та соціального стану, й усіма наявними речами. На цьому тлі чітко виділялися багаті купці, котрі володіли великими сумами грошей, а також середні і бідніші. Причому, серед них перебували представники не лише української, але й польської та вірменської громад. По відношенню до представників останньої, зауважимо, що впродовж досліджуваного періоду у цій сфері міського життя їм належала першість. Справа в тому, що заборону на заняття вірмен міжнародною торгівлею лише у південно-східних містах Польщі було знято Владиславом Ягайлом ще у 1402 р.[42]. Ключовими торговельними осередками для них з початку XV ст. стали не лише міста і містечка Поділля й всієї України, але й Стамбул, Едірне, Кафа, Акерман, Серет, Сучава, Ясси, Краків, Варшава, Перемишль, Вільно, Смоленськ, Москва[43] і т.д.

Магістратські книги слугують надзвичайно важливим джерелом й для дослідження питань міського самоврядування загалом, і кожної громади окремо. Вони сприяють з'ясуванню адміністративного устрою міста та його околиць, питань соціальної та національної структури населення, демографічних процесів, соціо- та націєтопографії і т.д. Цінною в одній із книг польського магістрату є копія грамоти польського короля Михайла Корибута, надана місту на зрівняння його у правах зі Львовом у 1670 р.[44], грамота краківського воєводи генерала подільського Мартина Контського про відновлення діяльності у Кам'янці трирічних ярмарків з 19 вересня 1703 р.[45], зразок присяги 1714 р., встановлений кам'янецьким магістратом для осіб, котрі зараховувалися до кам'янецьких міщан[46], умови укладені між кам'янецьким магістратом і комендантом кам'янецької фортеці 1723 р., що регулювали правила міського порядку та відносини міщан до гарнізону замку[47]. Привертають увагу рішення комісії, направленої королем 1741 р. до Кам'янця для з'ясування непорозумінь, котрі виникли між польсько-руським магістратом та радою 40 мужів щодо міських прибутків і їхнього розподілу[48], вимоги ради 40 мужів від 24 вересня 1750 р. до магістрату, що торкалися міських прибутків та благоустрою[49]. Цікавим є зміст скарги руcько-польського й вірменського магістратів 1761 р. та міського поспільства на образи та утиски з боку жовнірів кам'янецького гарнізону[50] і т.д. Важливими документами також є: проект удосконалення міського благоустрою, представлений від імені міста королівським комісарам 27 серпня 1769 р.[51], закон 18 квітня 1791 р., виданий сеймом, для вдосконалення міського устрою під назвою «Закон про вільні королівські міста в Речі Посполитій»[52] і т.д.

Важко переоцінити значимість для вивчення культурної спадщини Кам'янця рукописних книг вірменського магістрату XVI-XVIII ст., на основі яких можна відтворити багатогранне соціально-економічне, політичне та культурне життя міста в цілому й вірменської громади зокрема. По-суті, це єдина у своєму роді колекція документів в Україні, яка складається із 46 одиниць[53]. Протягом декількох століть книги велися різними мовами: половецькою (кипчацькою), вірменською (досить

мало), польською та латинською впереміж і частково польською (іноді вірменськими літерами)[54]. Мовні труднощі призвели до того, що вони використовувалися дослідниками досить рідко. Проте з кінця 50-х рр. XX ст. судові книги вірменського магістрату почали все більше і більше привертати увагу істориків[55]. Окремі із них опубліковані вірменською[56], перекладені російською[57] і, частково, українською[58] мовами. Судові книги вірменського магістрату стали й предметом дисертаційного дослідження О. Гаркавця, котрий розглядав їх не лише в якості неперевершених рукописних і мовних пам'яток України XVI-XVIII ст., а й досліджував їх у площині унікальності вірмено-кипчацької мови та письма, які частково трансформувалися в місцевих умовах під впливом польського та українського письма[59].

Чимало свідчень про міжнародну торгівлю кам'янецьких купців, взаємовідносини замку і міста в економічному, політичному, соціальному, етнічному, оборонному напрямах і т.д. зосереджено й у справах № 9 та № 11 із 38 фонду[60]. Щодо торгівлі, то в них йдеться про відносини Кам'янця переважно з молдавськими, волоськими і турецькими містами. В цьому ж фонді (справи № 36, 42) зберігається й опис міста 1700 р.,[61] котрий дає уявлення про стан подільської столиці після її передачі у 1699 р. Польщі Османською імперією[62], а в інших (№ 2, 6, 18, 23, 29, 35, 37) міститься інформація про відношення замкової адміністрації до послів різних держав, організацію військових підрозділів для охорони міста та краю від різноманітних нападів ворогів, стан господарства в старостинських містечках і селах воєводства, постійну необхідність організації належного оборонного стану міста-фортеці, містобудівні норми та боротьбу зі стихійними лихами, взаємовідносини різних етнічних груп міського населення і їхньої адміністрації, ставлення замкової адміністрації до міщан та судочинства їхніх магістратів, питання релігійного характеру[63] і т.п.

Якщо у названих справах фондів № 39 і 38, в основному, зосереджена інформація про місто, то на основі численних справ із фонду № 37 є можливість вивчати й кам'янецькі передмістя, замкові села та багатогранне життя сільськогосподарської округи Кам'янця[64]. Гродські та земські книги неодноразово привертали увагу істориків, окремі акти із яких ще в другій половині XIX ст. публікувалися в археографічній збірці «Acta grodskie i ziemskie», розміщувалися там і їхні джерелознавчі характеристики. Зокрема, у 6 та 7 томах видруковано чимало привілеїв польських королів різного характеру стосовно міських мешканців. З-поміж них назвемо документ від 1462 р., яким монарх Польського королівства дозволив кам'янецьким купцям упродовж двох наступних років торгувати своїми товарами у Львові 14 днів, а з непроданими направлятися далі, в глиб Польщі; грамоту польського короля Августа II від 22 лютого 1723 р. на підтвердження місту всіх прав і привілеїв, жалуваних попередніми королями та чергове зрівняння його в усіх правах зі Львовом[65]; грамоту Августа II від 3 листопада 1723 р. про підтвердження статуту цеху шевців, схваленого кам'янецьким магістратом 15 березня 1723 р.[66]; грамоту того ж короля від 12 грудня 1725 р. про заборону євреям селитися і торгувати в Кам'янці[67] і т.д.

Чималу увагу науковців привертають грамоти і привілеї, видані правителями Молдавії XIV – XV ст., в яких обумовлювалися умови торгівлі на її території для кам'янецьких і подільських купців[68]. Крім того, в 10 томі вміщено документ від 1571 р., що засвідчує встановлення польським королем у містах Кам'янець та Снятин контролю над митницями, де східні купці, мандруючи до Європи, повинні були

платити відповідне мито. В цьому ж томі опубліковано ухвалу польського короля Сигизмунда III, котрий підтримав рішення польського магістрату Кам'янця 1589 р. про прийняття до польської юрисдикції єврейського населення [69] і т.д.

Особливий інтерес для дослідження теми становлять статути цехів та їхні книги. На відміну від інших тогочасних українських міст, статути кам'янецьких цехів шевців, кушнірів, олійників, металевих виробів, різників, столярів, боднарів, стельмахів, колодіїв та інших збереглися у належному стані й дозволяють ґрунтовно вивчати всю багатогранність їхньої діяльності. Причому, такі сторони цехового життя, як їхня організація і управління, прийом на навчання та випуск учнів, професійна і громадська діяльність братчиків, відношення ремісників до різних проблем міста і т.п. знайшли лише часткове висвітлення в монографіях П.Клименка та працях про нього[70], у роботах Ю.Сіцінського[71], археографічних публікаціях В.Антоновича[72] невеликих історичних розвідках М.Карачківського[73], дослідженнях О.Гаркавця[74] та інших істориків. Писемні джерела засвідчують, що цехи в Кам'янці існували вже наприкінці XIV – на початку XV століть[75], а з часом – зайняли панівне становище у міському ремісничому виробництві. У 1535 р. зразок статуту львівського ткацького цеху було видано кам'янецьким ткачам[76]. На 1583 р. у місті податкові документи зафіксували 18 цехів[77], які об'єднували 591 ремісника. Не менше цехів залишалося в Кам'янці й у другій половині XVII[78] та у XVIII ст.[79]

Найбільшу цінність для вивчення цехового ремесла становлять «Цехова книга бондарів, стельмахів, колодіїв, столярів міста Кам'янця – Подільського від 1601 до 1803 рр.» та «Цехова книга кушнірів Кам'янця 1702-1779 рр.», віднайдених П.Клименком у 1923 р. у місті над Смотричем. Їхній зміст переконливо засвідчує, що все життя цехів базувалося на основі їхніх статутів, а керівництво здійснювалося цехмістром та його заступником. До них входили також писарі, скринькові брати, майстри, підмайстри та учні. Важливу інформацію у «Цеховій книзі бондарів...» мають відомості про прийом учнів на навчання до цеху, перший запис про який датований 1589 р., цехові постанови і декрети, вибори цехмістрів, платню майстрів і підмайстрів за пригощання членів цеху, цехові грошові витрати, вступ до цеху, й ін., а в «Цеховій книзі кушнірів...»– записи про вибори старших цеху, їхні права та обов'язки, виробничу діяльність цеху, його соціальну структуру, боротьбу з позацеховими майстрами, фінансові операції і т.д. М.Ковальський, вивчаючи кам'янецьку цехову книгу бондарів, стельмахів, колодіїв і столярів, опубліковану П.Клименком у 1932 р., зауважував, що вона має «особливу значимість в якості джерела з історії цехів для всієї України»[80].

Одним із важливих видів джерел для вивчення досліджуваної проблеми слугує статистичний. Це досить точний інструмент для пізнання багатогранних соціально-економічних, етнічних, демографічних, культурних та інших процесів, що відбувалися в місті та у його окрузі. Залежно від того, у якій сфері міського життя застосовувалася статистика (адміністративна, військова, соціальна, демографічна, етнічна, податкова і т.д.), відповідно і формувалися її різновиди. Адміністративна статистика активно почала застосовуватися у XV ст. (після підпорядкування міста Польському королівству), отримала подальший розвиток у першій половині XVI ст. й сформувалося остаточно до кінця XVIII ст. Вона фіксувалася у численних тарифах, реєстрах, інвентарях, люстраціях (описи державних володінь) і т.д., в яких відзеркалювався

багатогранний стан різних сфер господарського життя міста, передмість, замку, його найближчих сіл, фіксувалася містобудівна історія тощо.

Найбільша заслуга у виявленні та публікації тарифів належить польському історику О.Яблоновському, котрий помістив їхні копії з коротким джерелознавчим аналізом у V і XIX томах «Zródła dziejowe». Зокрема, в останньому томі історик подав поборові реєстри міста за 1530, 1542, 1565, 1566, 1569, 1573, 1578 і 1583 рр. В них вказуються розміри податків від різних соціальних груп мешканців міста, його передмість та замкових сіл, зафіксована кількість будинків, купців, та ремісників міста, йдеться про численні ремісничі спеціальності, зберігається інформація про міські громади та представників культу, подані відомості про розміри та географію торгівлі, промисли, описано стан міського сільськогосподарського виробництва, розкривається соціально-економічне становище замку, його сіл і т.д. Зокрема, в тарифі 1566 р. є чимало фактичного матеріалу про напрями зовнішньої торгівлі, розміри мита від неї (≈ 800 флоринів), торговельні шляхи тощо. З нього довідуємося, що вони з Європи через Польщу і Кам'янець вели до Волощини й Туреччини, а звідтіля, на зворотньому шляху через Кам'янець, до Московської держави[81]. Замковому старості поступало мито (100 флоринів) й від Городоцької митної комори (Городок Бедрихів на р.Смотрич)[7].

Кам'янець був важливим центром ремісничого виробництва, яке організовувалося навколо діяльності значної кількості цехів. До одного із них у 1566 р. входило 53 пекарі, до іншого – 29 крамарів з крамницями, третій формувало 9 різників з лавками і т.д. Чимало шевців, каменярів, гончарів, ковалів, столярів, мечників та інших ремісників об'єднувалися у свої цехи. Значну увагу автори тарифу 1566 р. приділили опису млинарної справи міста та замку. Так, документ дає підстави говорити, що в самому Кам'янці існувало три млини (свідчення неповні – М.П.), один із яких локалізувався під містом. З нього міщани отримували третю мірку, яка сягала 120 флоринів. Та частина податку, що йшла на замок, становила 240 флоринів. Окремим млином володіли вірмени. Від нього також третя мірка залишалася їм. Третій млин був заново зведений під замком. Загалом, від міських і старостинських млинів у 1566 р. кам'янецькому старості надійшло чиншу в сумі 505 флоринів[82].

Це джерело має дані й про податки міщан (шос, чопове, торгове, подимне, сохачне і т.д.), серед яких неабияку роль відігравав і чинш від землекористувачів міських громад (руська, польська і вірменська громади утримували відповідно 70, 60 та 54,5 ланів землі). Його розмір становив у тому році 75 флоринів і 24 гроша[83]. Розписані в тарифі податки й від мешканців передмість і замкових сіл: Новосілки, Підгороддя (Підзамче), Довжка, Татариск і Кубачівки, детально представлено стан міського млинарства, господарського життя замку з його адміністрацією, челяддю, слугами і т.д. Зокрема мешканці названих сіл сплатили річний чинш старості в сумі 41 флорина, 27 грошей і 28 денаріїв[84].

Щодо податкового реєстру 1578 р., то в ньому досить детально розкрито стан ремісничого виробництва в Кам'янці, враховуючи етнічний склад його жителів. З нього видно, що на той час у місті налічувалося близько 590 ремісників[85], які об'єднувалися у 18 цехів, проживало 190 багатих і середніх купців тощо. Щодо етнічного складу цехів, то вони формувалися, в основному, з поляків, русинів та вірмен. Важливо підкреслити, що найповніша характеристика в джерелі подається

становищу ремесел у польській громаді. Окрім назви кількості майстрів кожної спеціальності (50 пекарів, 26 купців, 23 м'ясники, 5 ткачів, 16 шевців, 6 гончарів, 72 столяри, боднарів, стельмахів, колодіїв і т.д.), джерело фіксує розміри податків від кожного із них та окремої громади окремо. Так, польські ремісники сплатили податок в сумі 1130 флоринів і 2 гроша[86], вірмени – 2117 флоринів та 29,5 гроша і українці – 10 флоринів та 15 грошей[87].

Заслуговують на увагу й свідчення тарифу 1583 р. В ньому чоповий та інші податки зафіксовані також окремо від кожної громади. Зокрема мешканці польської юрисдикції сплатили його від пива в розмірі 192 флорини і від 13 ланів землі – 13 флоринів, від 37 крамниць – 37 флоринів, від бродяг – 30 флоринів і т.д. Податки, зібрані з мешканців руської юрисдикції, надійшли від 8 ланів земельних наділів (8 флоринів), від 5 попів та 1 офіціала – 14 флоринів і т.д. Загальна сума сплаченого податку вірменами становила 79 флоринів і 9 грошей[88]. В документі йшлося і про передмістя та замкові села. Так, жителі Довжка в той час мали у своєму розпорядженні 16 ланів землі, а розмір податку становив 3 флорини, мешканці Кубачовець виплатили 12 грошей, жителі Підгороддя обробляли 1 лан землі й виплатили 24 гроша[89] і т.д.

Особливо цінним джерелом для вивчення багатогранного життя міста є поголовний податок, зібраний з мешканців Кам'янця та поселень його округи у 1662 р., котрий зберігається в Архіві головному актів давніх у Варшаві. На основі джерела з'ясовуємо, що в той час місто за складом населення продовжувало залишатися багатоетнічним, а податок сплатило 373 русини, 1072 поляки, 696 вірмен і 261 єврей. Воно дозволяє також визначити і розміри податків. За умови, якщо кожний житель руської та польської громад сплачував їх в розмірі одного флорина, то загальна сума становила 1445. Представники вірменської громади сплатили податок дещо в інших розмірах – 857 злотих. В розмірі 2-х злотих платив чинш кожний єврей міста (сума – 522 флоринів), а жителі передмість і замкових сіл відповідно: Підгороддя (242 особи) – 263 флорини, Довжка (143) – 143 флорини, Кубачівки (36) – 36 флоринів, Татариска (21) – 21 флорин, Жабинців (53) – 53 і т.д. Крім того, у Кам'янці було зібрано 69 флоринів поголовного від православного та 636 від католицького духовенства[90]. Отже, загальна сума податку засвідчує, що, незважаючи на різні військові і соціальні потрясіння, Кам'янець відносився до категорії великих міст України.

Неабиякий інтерес для студіювання демографічних процесів в місті та його окрузі наприкінці 70-х – на початку 80-х рр. XVII ст. становить дефтер (реєстр податків) (№ 805), який зберігається в архіві Президії прем'єр-міністрів Туреччини у Стамбулі[91]. Д.Колодзейчик датує його кінцем 1681 – початком 1682 рр.[92] Реєстр містить інформацію про кількість населення Кам'янця та голів його сімей (домогосподарів), подає вид і розмір податків з вказівкою вартості різних товарів в грошових одиницях Туреччини, а також аналогічні свідчення про мешканців передмість і сіл Кам'янецького санджака. На відміну від інших міст Османської імперії, Кам'янець при зборі податків, не було поділено на квартали. Дослідники зауважують, що в документі населення міста та околиць поділялося його автором переважно на релігійні або національні групи: українці (280 сімей і 20 одиноких), поляки (36 сімей та 13 одиноких), вірмени (75 сімей і 14 одиноких), греки та болгари (29 сімей і 3 одиноких), євреї (35 сімей та 1 одинокий)[93] й інші етнічні групи, котрі лише частково

«прив'язувалися» до конкретних міських топографічних одиниць проживання. Цей факт був характерним й для передмість Долина і Підзамче, а також найближчих сіл. Зокрема, жителів-домовласників, котрі мали свої садиби в Долині від Польської до Руської брами, в документі названо 70[94]. Правда, це не остаточна їхня кількість, тому що в реєстрі не зафіксовані садиби православних і католицьких храмів, млинів, лазень, пивоварень, порохівні і т.д. Документ містить інформацію й про загальну кількість будинків у місті – 534 господарства, в яких мешкало 3414 осіб[95].

Велику цінність серед фіскальних документів представляють реєстри турецьких військовиків 1672-1699 рр., що зберігаються в головному архіві Стамбулу, які досліджував Д.Колодзейчик[96]. Вони допомагають відтворити роди підрозділів, котрі локалізувалися в Кам'янці, з'ясувати їхню кількість, розміри платні, частково їхній побут тощо. Ведучи мову, зокрема, про вояків гарнізону, зауважимо, що він складався з яничарів, артилеристів та зброярів, а його кількість упродовж вказаного періоду змінювалася згідно з вимогами часу. Окрім них, тут перебували і локальні підрозділи, які безпосередньо підпорядковувалися бейєрбеєві. Їхня кількість також не була стабільною. У 1672, 1675, 1678, 1681, 1685, 1690, 1696 та 1699 рр., вона відповідно сягала 3429, 2172, 2055, 1976, 2487, 2044, 1654 і 1609 осіб[97].

На думку М. Крикуна, на початку XVIII ст. на Поділлі складалися подимні реєстри, які містили свідчення, в основному, про поселення в межах міської околиці. Відомим є тариф Подільського воєводства 1710, загальні воєводські переписи 1717-1719 і тариф 1728 рр., хоча спеціально їх ніхто не досліджував[98], а тим більше у сфері кам'янецьких старожитностей. До фіскальних документів відноситься й «Інвентар Кам'янецького староства 1746 р.»[99], який висвітлює в основному демографічну та етносоціальну історію передмість: Карвасар, Підзамча, Пугачівки, Довжка, Зіньковець і Татариск. За його даними, на Карвасарах, що локалізувалися у каньйоні р.Смотрич з південно-східного боку замку, нараховувалося 16 домогосподарів, котрі перебували на службі у замку: Петро Максимчук, Ян Зараон, Василь Коваль та ін. Кожний другий мав коні. 4 господарства належали шевцям. Тут також мешкали 9 єврейських сімей (переважно ремісники і перекупники), функціонували православна церква з цвинтарем, три млини, корчма, винниця і т.п.[100] Цвинтар Хресто-Воздвиженської церкви знаходився зразу ж на південь від старої Хотинської дороги і займав близько 0,4 га. За ним, вздовж правого берега р.Смотрич і високих скель, розташовувалися корчма і дещо хаотично садиби. Під корчму було відведено 0,15 га землі. Вона з усіх боків обмежувалася тином, мала двоє воріт. Її звели з липових дилів і покрили гонтом. Всередині містилися піч із кахлів, 2 лавки, липовий стіл. Неподалік корчми діяла винниця[101]. В межах земель передмістя Підзамче на початку 40-х рр. XVIII ст. виникає ще одне передмістя – Пугачівка з 15 садибами. Передмістя Кубачівка і Татариска мали відповідно 18 і 20 садиб, а у Довжку їх зафіксовано 53, з яких 19 належало шляхті[102].

Цінними для дослідження теми слугують й інвентарі кам'янецького цейхгаузу 1740, 1741 і 1768 рр., які зберігаються в Архіві головному актів давніх у Варшаві[103] та інвентар цейхгаузу 1789 рр.[104] Вони дають можливість частково простежити соціальну структуру міських і замкових військовиків, з'ясувати оборонний стан Кам'янця та заходи коменданта міста щодо їх удосконалення, деякі аспекти історичної топографії. Для вивчення демографічних та соціально-економічних процесів у місті

неабияке значення становить тариф 1776 р., хоча його свідчення досить загальні. Згідно з його відомостями, в Кам'янці існувало тоді 943 двори[105].

Про демографічну, економічну, етнічну та соціальну картину передмість Кам'янця-Подільського XVIII ст. йдеться й у переписах єврейського населення всіх повітів Подільського воєводства 1765, 1775, 1784 1787 та 1789 рр.[106] Оскільки євреям до кінця XVIII ст. офіційно заборонялося мешкати у місті, то вони осідали переважно у передмістях. У 1765 р. їх нараховувалося в Зіньківцях – 71 (ремісники, слуги, орендарі тощо), Татарисках – 23, Довжку – 92, Карвасарах – 17 осіб. У 80-ті роки XVIII ст. чисельність єврейського населення передмість не була сталою. Зокрема, у 1784 р. в Карвасарах проживали 171, Підзамчі – 34, Довжку і Кубачівці – по 3, Татарисках – 2 особи. В корчмі Вітте працювало 3 особи[107]. Цікаві дані містить і перепис населення міста 1787 р. Згідно з його даними, найбільше євреїв числилося у Карвасарах – 235 осіб (у 62 будинках). На Підзамчі мешкало понад 40 євреїв у 7 будинках, у Татарисках і Довжку – по 4, Кубачівці – 5. В корчмі Вітте залишилося 2 особи[108]. Наприкінці XVIII ст. у передмістях проживала й чиншова шляхта, про що повідомляє відповідний реєстр 1796 р. Саме в той час у Руських фільварках зафіксовано 19 шляхтичів, Польських – 32, Зіньківцях – 23, Підзамчі – 27, Кубачівці – 10, у межах Карвасар і Татариск – по 1 особі[109].

Щодо люстрацій, то саме в 1535 р. державними чиновниками по суті вперше було здійснено опис міста у фіскальних та господарських цілях[110]. Генеральні люстрації Кам'янецького староства і Подільського воєводства, у яких зосереджувалася різна за змістом інформація про воєводський центр Поділля – власне саме місто, його замок, передмістя, старостинські села і велику сільськогосподарську округу, проводилися й у 1564-1565[111], 1566, 1570[112], 1615-1616, 1636, 1665, 1734, 1765 та 1789 рр.? Звертаючись до люстрації 1535 р., зазначимо, що вперше її виявив в Головному архіві актів давніх Польщі і вивчив польський історик Ф.Кірик. На основі її аналізу автор намагався довести, що Кам'янець в ті часи став відомим торговельним осередком не лише в межах Східної Європи, а й Сходу. Адже саме від східної торгівлі місто отримувало найбільші прибутки (мито) – 800 флоринів, а в Кам'янці мешкало 20 найбагатших і 24 середніх купецьких родин – представників трьох міських громад: руської, вірменської та польської. Джерело засвідчує також, що в ті часи у ньому проводилися відомі міжнародні ярмарки, а в торговельному відношенні воно найбільше славилося продажем різного європейського сукна і текстилю. Для останнього місто мало навіть спеціальні склади[113]. В люстрації зосереджується й інформація про категорії міського населення, соціальну топографію, заняття мешканців Кам'янця ремеслами, промислами, сільськогосподарським виробництвом тощо. Щодо останнього, то в документі вперше подаються прізвища утримувачів міських земель польської громади, вказані їхні розміри та величина податків[114].

Для вивчення історії середньовічного Кам'янця та його округи неабияке значення мають люстрації Кам'янецького староства 1565[115] та 1566 рр.[116] На відміну від люстрації 1535 р., вони привертали увагу істориків частіше[117]. Зосереджуючи різнопланову інформацію про місто і Кам'янецьке староство, вони частково вивчалися В.Антоновичем, М.Грушевським, О.Яблоновським, О.Неселовським, Ю.Сіцінським й іншими науковцями. Звертаючись, зокрема, до люстрації Кам'янецького староства 1565 р., зауважимо, що джерело досить детально знайомить нас з міськими крам-

ницями, крамарами (29) і сукенниками, котрі продавали дорогі та дешеві тканини (відповідно 9 і 14), шевцями руськими (14) та польськими (9), різниками та їхніми лавками (9). Найбільше серед ремісників було пекарів – 56 осіб. Всі вони записані по іменах та прізвиськах. Цікаво, що документ містить інформацію про стан міських та замкових промислів, замкові села і передмістя, їхнє соціально-економічне й етнічне становище[7].

Особлива заслуга у віднайденні і публікації люстрації 1566 р. належить О. Яблоновському. За її даними, місто було важливим центром ремесел і торгівлі Поділля, України, Європи та країн Сходу. В ньому функціонувало чимало цехів, в яких працювало багато ремісників. Через Кам'янець торговельні шляхи вели до Московщини, Туреччини, Молдавії та інших держав. Дохід від мита набагато перевищував прибутки від земельних угідь. Люстрація містить відомості про повинності кам'янчан і, зокрема, сплату до замку та магістратів чиншу від землі, яку вони утримували. Населення міста складалося, в основному, із русинів, вірмен і поляків, які відповідно обробляли 70, 60 та 54,5 ланів землі. Всі мешканці сіл Кам'янецького староства виплачували старостинському замковому уряду подимне. А жителі 37 сіл, які у 1565 р. відійшли від староства переважно у посесію шляхти та магнатів, подимного старості не сплачували. Чималу частину чиншу (85 флоринів і 10 грошей) староство віддавало на утримання татар[7].

Люстрації 1565 та 1566 рр. містять описи Новосілки (Жабинець), Довжка, Татариск, Кубачовець (Кубачівки – М.П.) і Підгороддя (Підзамче – М.П). Крім кількості мешканців сіл, люстратор зафіксував також їхні заняття, повинності й обов'язки, відношення до старостинської влади, замку тощо. Зокрема, описуючи Татариска, він констатував, що в них мешкало 13 домогосподарів, котрі продовжували перебувати на «свободі». Правда, і в такому соціальному статусі їм доводилося сплачувати подимне. Два жителі виплачували на староство по 30 грошей. На жаль, матеріали люстрації не містять відомостей про розміри селянських наділів[7].

Привертає увагу люстрація – інвентар Кам'янецького й Летичівського староств 1613 р. із фондів Архіву головних актів давніх[118]. Окрім загального опису замку, в джерелі міститься часткова інформація й про його архітектуру, вигляд двору з північно-східного боку, стан різних його укріплень, культових та цивільних споруд, господарське життя замку, його фільварку і міста в цілому, характер озброєння тощо. Чи не вперше в документі йдеться про наймасштабнішу реконструкцію Замкового мосту наприкінці XVI – на початку XVII ст., окремих замкових башт, стін, брам і т.д. Тут зустрічаються відомості й про кам'янецький гарнізон, представники якого перебували переважно на квартирах у міських будинках (їхня чисельність досягала у 1613 р. понад три тисячі жовнірів і офіцерів). Доречно підкреслити, що інвентар 1613 р. дає підстави говорити про те, що саме в той час кам'яні стовпи Замкового мосту було обкладено по боках кам'яними мурами. Чимало інформації в документі дослідник знайде й про передмістя та замкові села – Підзамче, Довжок, Кубачівка, Татариска та інші[7].

Цінні свідчення про Кам'янець та його округу містять люстрації Кам'янецького староства 1615-1616 та Подільського воєводства 1629 рр., виявлені й опубліковані О.Яблоновським. Коментуючи перший документ, зазначимо, що на період його підготовки місто зазнало чималих потрясінь, а його округа була спалена військами

татарського хана. У зв'язку з цим навіть люстратори пропонували надати жителям передмість і замкових сіл «wolności do lat kilku»[119]. Фрагментарні відомості про села староства зафіксовані й в люстрації 1629 р. З'ясовується, що до кінця 1620-х рр. вони частково відродилися, а окремі із них перейшли у посесію. Зокрема, посесором села Новосілка (Жабинці) став Ян Горка, котрому необхідно було сплачувати кварту в розмірі 1 флорина.[120]

Важливі відомості про місто, передмістя та замкові села зосереджені в люстрації 1665 р., яка зберігається в Архіві головному актів давніх[121] та в ЦДІАУК.[122] Джерело привернуло увагу М.Крикуна ще у 60-і рр. XX ст.[123] Характеризуючи документ під кутом нашої проблеми, підкреслимо, що в ньому найбільше інформації подано про економічне становище передмістя Підзамче й таких сіл староства, як Довжок і Татариска, а також стан землеробського господарства у володіннях міських католицьких орденів у межах міських та замкових околиць?.

Неабиякої уваги заслуговує люстрація Кам'янця-Подільського 1734 р., виявлена й опублікована М.Крикуном. У заголовку люстрації зазначено, що охоплює перепис житлових і частково культових споруд Кам'янця, здійснений п'ятьма офіцерами, а також має інформацію про розквартирування жовнірів та їхню кількість. Вона містить опис наступних топографічних одиниць Старого міста: площі Ринок (Українсько-Польський майдан – М.П.) в центрі півострова, Вірменського ринку, вулиць Троїцької, Зарванської, Довгої, П'ятницької, Підгір'я над Польською брамою, території «За гауптвахтою» з чіткою прив'язкою до місцевості, Долини і т.д. На відміну від опису 1700 р., люстрація 1734 р. детально розкриває топографію Вірменського ринку, Долини від Польської брами до Руської й місцевості «За водою», подає кількість міських будівель, їхніх власників тощо. Інформацією про забудову вулиць, джерело дозволяє скрупульозно вивчати соціальну топографію міста, прізвища і соціальне становище власників садиб, серед яких було багато військовиків. Воно засвідчує також, що чимало володінь в межах міста і передмість належало греко-католицькій і католицькій церквам. На превеликий жаль, люстрація 1734 р. має лише фрагментарні відомості про історичну топографію кам'янецьких передмість[124].

Цінними джерелами для дослідження проблеми слугують люстрації 1765 та 1789 рр., які зберігаються в Головному архіві актів давніх. У першій із них йдеться, в основному, про мешканців міста, передмість і замкових (старостинських) сіл[125], а щодо люстрацій 1789 р., то їх відомо дві: одна з них характеризує місто та Кам'янецьке староство[126], а інша – переважно замок?. Вперше на люстрації староства 1765 та 1789 рр. звернув увагу Є. Сташевський ще у 60-і рр. XX ст.[127], характеризуючи їх як податкові джерела. Найбільше інформації вони містять про королівщини, зокрема у них розкривається становище млинарної справи, відношення міщан до лісів, назви і розміри податків, подаються списки підлеглих і т.д.

Звертючись до «Люстрації кам'янецької фортеці від 2 липня 1789 р.», зауважимо, що її авторами були Бонавернтур Тарнавецький, Якуб Дальке і Ян Гембаржевський. Враховуючи політичну ситуацію, що склалася наприкінці 80-х рр. XVIII ст. на Поділлі (селянські постання), і передбачувані зміни щодо зміцнення оборонних позицій Кам'янця, до нього було направлено комісію з військових спеціалістів, яка мала оглянути замкові та міські укріплення, з'ясувати їхній стан, здійснити розрахунки щодо об'єму реставраційних робіт й визначити необхідну суму грошей для

пришвидшення реконструкції усіх фортифікаційних споруд. Крім того, вона мала вивчити умови розташування місцевого гарнізону та з'ясувати резерви житлового фонду для розміщення додаткової кількості жовнірів. Вже на початку люстрації представники комісії зазначили, що на той час в місті було завершено будівництво казарм для вояків, що знаходилися у південно-східній частині вірменських кварталів, недалеко від Руської брами. Вони провели детальну інвентаризацію зброї, провізії та їстівних запасів в місті. Оглядаючи оборонні укріплення, комісія зафіксувала інформацію про незадовільний стан кам'яної стіни, що тягнулася до Старого мосту від Замкових або Королівських воріт, Польської брами й системи її укріплень, Верхньої Польської брами, кам'яних укріплень, які розміщувалися над Руською брамою і тягнулися від Підронделевої брами до новозбудованих казарм, укріплень у південно-східній частині півострова і т.д. Було здійснено підрахунок необхідної суми грошей для реконструкції і зведення нових фортифікацій[128].

Особливу цінність для дослідження теми становлять описи міста та замку 1494, 1544, 1564-1565, 1572, 1613, 1657, 1672, 1699, 1700, 1706, 1707, 1719, 1721, 1723, 1739, 1740, 1768, 1786, 1789, 1791 та інших років. Найдавніші відомості про опис замку 1494 р. зафіксовані ще наприкінці XIX ст. польськими дослідниками[129], а на початку XX ст. його короткий джерелознавчий аналіз та публікацію здійснив М.Грушевський[130]. Він засвідчує, що на той час замок був дерев'яним і функціонував у такому стані з 1448 р., тобто з того часу, коли польський король Казимир, «побудувавши дерев'яні фортеці в Кам'янці, Бакоті, Брацлаві, Меджибожі, Володимирі, тримав їх з миром»[131]. Польський історик О.Яблоновський опублікував і наступний опис замку – 1544 р. Джерело дає підстави стверджувати, що замкові укріплення до середини 40-х рр. XVI ст. уже стали повністю кам'яними і відповідали необхідним вимогам оборонного мистецтва майже до середини XVII ст. В замку числилося 12 башт, пов'язаних між собою товстими кам'яними стінами, криниця, брама, житлова, господарська та адміністративна забудови тощо?. Досить близьким до опису кам'янецького замку 1544 р. є наступний опис – 1572 р. Привертають увагу й описи замку 1613 і 1657 р. Щодо останнього, то його здійснив турецький мандрівник Е.Челебі. Він зафіксував, що «Кам'янець польською мовою означає кам'яний, тобто зведений з каменю. Це надійний і могутній замок з стінами, вирубаними у скелі, яка стоїть над стрімким урвищем, і рівних їй немає не лише у володіннях польських, а, мабуть, і в чеських, і у Шведській країні, і в державі Голландській, і в горах Німецьких. У цього грізного замку є [ще] легкий опорний пункт. Крім нього, в тому ж напрямку, зведений і великий опорний пункт (Новий замок – М.П.), і замок знаходиться під захистом. Навіть сам Абаза-паша у свій час сімдесят днів облягав фортецю, однак, не досягши успіху, безславно повернувся до Силістри»[132].

Важливу джерелознавчу цінність мають «Реляція комісії у 1699 р. ...», що займалася організацією передачі Кам'янця Туреччиною Польщі і характеризує його становище на цей час[133] та опис міста 1700 р.[134] Щодо останнього, то це одне із найбільш цінних джерел кінця XVII ст., на основі якого можна відтворити різні сторінки соціально-економічного розвитку міста та його історичну топографію з майданами, вулицями, дільницями, житловою, господарською і культовою забудовою, оборонними укріпленнями і т.п., певна частина яких збереглася до наших днів. Незважаючи на те, що повний текст опису не зберігся, він все ж таки фіксує об'єктивну

планувальну структуру Кам'янця-Подільського, у якій відбилися світоглядні ідеї середньовіччя та нових часів, а також містобудівні норми, що простежуються у розміщенні і планувальних особливостях Польського майдану-ринку, локалізації вулиць, адміністративних і культових споруд, садиб з вказівкою власників, міських укріплень тощо.

Характеризуючи ринок польської громади, джерело засвідчує, що його розташування у середмісті, конфігурація (прямокутник), планування та містобудівна розв'язка беруть свої першопочатки у пізньому середньовіччі (XV ст.). Не змінилися вони й протягом XVI-XVIII ст. Головною домінантою у формуванні історико-архітектурного ансамблю ринку слугувала ратуша, що розташовувалася майже в центрі майдану. Для Польського ринку характерною стала його забудова навколо ратуші як по малому, так і по великому периметрах. В межах малого периметра документ подає 20 садиб, а навколо ратуші – 24 лавки і склепи[135]. Східна і західна сторони (в описі вони йменуються періями) ринку по великому периметру мали 14 і 13 садиб, а північна і південна – по 15[136]. Ширина більшості садиб становила від 9,3 до 11,6, а довжина від 50 до 58 м.[137].

Опис містить прізвища й імена всіх власників садиб, що допомагає відтворити детальну соціальну топографію ринку. Зокрема, говорячи про північну перію великого периметра, зазначимо, що там мешкали райці Кіпріан Томашевич, Йозеф Пшибулкович, Блажей Скупневич, Блажей Кубінський, кам'янецький кононік Лещинський і т.д., ремісники Войцех Стельмах і Павло Різник, писар Станіслав Сініцький, Іван Боднар, Симон Злотник, цирульник Габріель Нізадовський[138] і т.д. У східній перії проживали: міщани Сікіринський та Марцін Загорські, регент Станіслав Радолінський, купець Стефан Кузімович, Блажей Коваль, різник Гонтка, райця Іван Вроновський, кушнір Григорій Грицина, райця Іван Клочович, лавник Войцех Клочович[139] і т.д. Аналогічні дані документ містить і про інші перії. Графічно відтворити часткову планувальну структуру ринку та окремих північних кварталів з садибами на основі опису 1700 р. зробила спробу О.Пламеницька[140].

Фіксуючи житлову забудову Польського ринку, опис 1700 р. має відомості й про споруди, що перебували у володіннях представників культу. Зокрема, одну садибу в межах малого периметра ринку тримали домінікани, а три інших – у західній перії – належали капітулі. Крім того, у північно-західному кутку до Польського ринку примикав кафедральний костел св.Петра і Павла[141], найдавнішу писемну згадку про який О.Яблоновський подає під 1450 р.[142] Доречно зауважити, що розташування собору з його площею і цвинтарем (розміщувалися між вул.Татарською та Єзуїтською) диктувалося певними містобудівними прийомами, що виникли в містах Європи у XII-XIII ст., а в Кам'янці утвердилися у XV ст. Найбільш вдалим проявом формування і функціонування у місті двох площ (ринкової та соборної) дослідники вважають Болонью в Італії, Дрезден в Німеччині, Краків у Польщі, Львів в Україні і т.д.

Вивчаючи особливості взаємного розташування ринкової та соборної площ у європейських містах, А.Бунін визначив для них три характерних прийоми. Перший із них зводився до того, що соборна і ринкова площі розміщувалися роздільно на значній віддалі одна від одної в межах міста. Другий проявлявся в тому, що вони виникали на загальній території і формувалися навколо ратуші й собору, розділяючись між собою лише одним рядом забудованих садиб або торгових приміщень.

Суть третього із них полягала в тому, що соборна і ринкова площі змикалися між собою в одному загальному куті[143], яким у Кам'янці на Польському ринку був північно-західний.

Досліджуючи його, Ю.Нельговський стверджував, що планувальна сітка дозволяє датувати формування ринку другою половиною XV – початком XVI ст. Архітектор з'ясував, що «сторони площі, ринок і квартали, що їх оточують, не мають правильної форми. Все трохи скошено, викривлено, пристосовано до планування кварталів, що прилягали до ринку. А це дозволяє стверджувати, що площа і сусідні з нею квартали були вписані у вже сформовану планувальну структуру міста»[144]. Крім того, археолого-архітектурні роботи, які проводилися у підземеллях ратуші, дали можливість віднайти її найдавніші будівельні конструкції, що датуються кінцем XV – початком XVI ст.[145] Для майдану-ринку українсько-польської громади кінця XVII-XVIII ст. залишалася характерною й планувальна розв'язка, яка формувалася упродовж декількох попередніх століть. Головні вулиці, що вели від міських та Вітряних воріт, тягнулися не до центрів кожної зі сторін ринку, а до його кутів. Цей прийом, як стверджує В.Калиновський, був характерним і для багатьох польських міст[146]. Крім того, ми спостерігаємо наявність забудови території майдану-ринку і навколо ратуші, чого не знали європейські й українські міста, що засновувалися у XVI-XVII ст.[147]

Названий документ засвідчує також, що міські ринки сполучалися між собою вулицями і провулками. Від ринків вулиці вели до міських воріт: Руських і Польських, а вулиця Замкова – до замку. Подаються також і назви вулиць: Довга, Зарванська, Троїцька, Татарська, Зантуська, Отців єзуїтів (Єзуїтська) і т.д. Цікаво, що опис чітко відтворює локалізацію і кількість садиб вздовж вулиць з поданням імен їх власників. Так, вул.Татарська наприкінці XVII ст. мала 22 садиби. Вона виходила з північно-західного кутка Польського ринку і вела у північному напрямі аж до Кушнірської башти. На вулиці знаходилися: будинок костелу св.Петра і Павла, садиба якого простягалася у західному напрямку аж до вул.Єзуїтської, кардегардія, домик ксьондза Улінського, двір воєводи (київського старости), єзуїтський дім з садибою (бурса), дворик пана Жука, порожня ділянка пана Менчинського, дім кам'янецької капітули, домик отців францисканів, ділянка цирульника Андрія, склеп пана Матчинського (писаря), ділянка пана Сандурського, кам'яниця пана Богуша, подільського підкоморія[148] і т.д.

Вулиці Троїцька, Зарванська, Довга і Зантуська відповідно містили 55, 22, 31 і 21[149] садиби. Характеризуючи забудову вул.Зантуської зазначимо, що починалася вона на середині вул.Татарської і тягнулася в північному напрямі від костелу св.Петра і Павла з правого боку. Її формували садиби: Гана (кам'янецький гарматник), церкви св.Петра і Павла, Климентія Гайдуки, Калюсовского (поручник піхоти), Богуша (кам'янецький підкоморій), Дмитра Клепки, Антонія Сидомірського (швець, в минулому садиба кам'янецького органіста Конарського), Матіша Оленніка (хорунжий), кармелітанок, пана Шварца, Еляша Калінського (кушнір)[150] і т.д.

Чимало інформації містить джерело про топографію міських храмів, оборонних укріплень тощо. Говорячи про храми, зауважимо, що в описі їх названо 11: православні св.Петра і Павла (вул.Зантуська), Троїцький (вул. Зарванська), Михайлівський (вул.Троїцька), Успенський Діви Марії (вул. Від замку понад скалою), католицькі –

отців францисканів (вул. Єзуїтська), св.Петра і Павла (вул. Татарська), єзуїтський (вул. Єзуїтська), кармелітський (вул. Єзуїтська), вірменські костел Благовіщення Діви Марії та церква св.Миколи (вул. Довга). Біля храмів виявляємо будівлі їх намісників, представників різних служб[151] і т.д. Звичайно, опис 1700 р. називає не всі храми міста, оскільки він зберігся не повністю. Опис має дані і про оборонні укріплення, зведені навколо півострова. Серед них: Босяцький шанець (захищав в'їзд до міста з боку замку), башти Турецька і Кушнірська (західна і північна частини півострова), брами Руська і Польська, земляне укріплення в тилу церкви св.Петра і Павла, земляний вал вздовж вул.Довгої і т.д. Документ дозволяє уточнити і соціальну топографію в межах міських громад, з'ясувати жахливу картину руйнувань, здійснених вояками залоги у Кам'янці в останні роки їхнього перебування.

Збереглися фрагментарні описи замку, міста та його укріплень і за першу половину XVIII ст., що знаходяться в архівах Польщі. Перш за все, це документи військового характеру, що розкривають еволюцію будівництва та реконструкції його замкових і міських укріплень[152], соціальну топографію[153]. Найбільш ранніми із названих джерел є відомості за 1706 р., що проливають світло на заходи державних органів влади і міського управління, спрямовані на продовження реконструкції і відбудови замкових та міських фортифікацій, що знаходилися у занедбаному стані. Окрім військових інженерів до робіт залучалося багато осіб різних ремісничих спеціальностей, яким встановлювалася відповідна платня. Зокрема, її розміри ремісникам та їхнім помічникам на 30 червня – 1 липня 1706 р. складали 28,4 злотих. Основні роботи проводилися цього року під Старим замком (зводилася кам'яна стіна). В Новому замку тоді ж реконструювався контрескарп біля брами, поглиблювався рів та укріплювався вал, на що було витрачено до 9 серпня 1706 р. 2149,2 злотих[154].

У 1707 р. видатки на реконструкцію укріплень в Старому місті і замку становили 3260,23 злотих. В цьому році було завершено мурування батареї св.Урсули, зведено провіантський будинок, продовжувалося поглиблення рову у Новому замку[155] і т.д. Чимало інформації зосереджено в джерелах й про хід реставраційних робіт у 1709 р. Військові й цивільні спеціалісти продовжили мурування нової Польської брами, укріпили фоси у Новому замку, звели мури і зміцнили ними Замковий міст, реставрували ескорпи на міських батареях і т.д., на що було використано 5026,1 злотих[156].

До описів міста і замку зверталися О.Прусевич та О.Яроховський. Якщо другий із них торкнувся локалізації та стану кам'янецького замку і Старого міста лише за реляцією кам'янецької фортеці 1740 р.[157], то О.Прусевич, вивчаючи топографію міста, вперше використав опис кам'янецького гарнізону 1739 р., який сьогодні зберігається в бібліотеці НАН України ім. В.Стефаника у Львові[158] й опис Старого міста 1768 р. На особливу цінність джерела 1739 р. звернув увагу і М.Крикун[159]. Він стверджував, що документ було складено в зв'язку із розквартируванням у місті залоги. В ньому детально описується житловий фонд Кам'янця-Подільського та його передмість, відзначається не лише кількість будинків, а й житлових приміщень в них, подаються їх архітектурні типи, планувальна структура Старого міста, розташування міських майданів-ринків і вулиць з їхніми назвами, забудова кварталів і прізвища власників будинків. Джерело сприяє вивченню проблеми соціальної топографії, демографії, відтворенню картини локалізації будинків і садиб у передмістях Долина

(р.Смотрич), Руські та Польські фільварки тощо. Інформуючи про майдан-ринок українсько-польської громади, воно фіксує 45 садиб, розташованих в його межах по великому периметру. Центральною спорудою майдану була ратуша, біля якої знаходилися вага і 5 склепиків. Забудова навколо ратуші здійснювалася і по малому периметру (середринковий квартал), де розмістилися 22 садиби.

З детальною топографічною розкладкою садиб, культових споруд і окремих оборонних укріплень описуються вулиці: П'ятницька, Довга, Зарванська, Троїцька, Татарська, Підгір'я над Польською брамою, а також передмістя Долина – від Польських до Руських воріт і Заводдя. Вулиці і передмістя відповідно мали 35, 40, 18, 40, 10, 4, 60 і 48 садиб[160]. Таким чином на вулиці П'ятницькій із 35 садиб кам'яниць числилося 6, домів – 19, двориків – 4, склепиків – 3, домиків – 2, халупок – 1 та 1 шпиталь вірменського костелу. Власниками кам'яниць були пани Місівревич, Войтиковський, Радзіловський, Вартерович і Шадбейович. Одна кам'яниця знаходилася на цвинтарі вірменського храму св.Миколи. Якщо вул.П'ятницька була забудована переважно кам'яницями і домами, то передмістя Долина – домами, домиками, халупками і двориками. Із документа дізнаємося, що домів там нараховувалося 44, домиків – 9, халупок – 4, двориків – 2 та 1 єзуїтська броварня. У Заводді на ті часи числилося: 20 домів, 1 кам'яниця, 23 халупки, 3 склепики та 1 дворик[161]. Опис Кам'янця 1739 р. вперше подає територіальну та соціальну історію передмість Руських і Польських фільварків. Згідно із його свідченнями, у передмісті Польські фільварки зафіксовано 118, а у передмісті Руські фільварки – 48 садиб[162]. Виявляється, що Польські фільварки складалися із двох частин: Верхньої і Нижньої (Долини). Основними спорудами у садибах були доми, яких джерело подає 114. Крім того, там функціонувало 3 фільварки та одна корчма на Прискалку. Аналогічні архітектурні типи споруд у забудові садиб зустрічаємо і на Руських фільварках, які були заселені в основному із західного боку півострова?.

Досить цінним є опис Кам'янця 1786 р.[163], в якому детально подаються мікротопографія міста і замку, розміри всіх міських садиб і землеволодінь, майданів-ринків, що сприяє конкретному відтворенню планувально-топографічної структури садиб з їхніми детальними розмірами як по фронту вулиць, так і в глибину кварталів. Саме це джерело дає підстави стверджувати, що розміри садиб в місті були різними і зумовлювалися не лише містобудівними нормами, а й географічним фактором. Звернемося для прикладу до планування і забудови тієї частини вулиці Зарванської, що примикала до дільниці Троїцького храму зі сходу. Землеволодіння храму разом з монастирем і цвинтарем складали 32508 польських ліктів*[164]. Воно належало ордену василіан і знаходилося дещо південніше Вітряної брами між вулицями Троїцькою та Зарванською. За володіннями василіан, у південному напрямку по вул.Зарванській локалізувалася садиба (дім) вдови Дальської. Розміри садиби досягали у довжину 96 ліктів, у ширину з вулиці – 29 та з тилу – 24 лікті. Біля садиби Дальської, з південного боку, в документі фіксується дворик капітана Бернадського довжиною 96 ліктів, й шириною з боку вулиці та з тилу по 21 ліктю. Поряд з садибою Бернадського василіани володіли ще й двориком (довжина – 96 ліктів, ширина з боку вулиці – 20, а з тилу – 17 ліктів). Дворики Комарницького та Лавського, що локалізувалися в цій же дільниці, були значно довшими. Вони мали по 100 ліктів. Однак,

* Лікоть – міра довжини, яка у XVI-XVIII ст. становила від 29,8 до 73,2 см (у Львові – 72,3 см)

ширина дворика Комарницького від вул.Зарванської становила 18, а з тилу – 21 лікоть. Дворик Лавського мав відповідно 34 і 31 лікоть[165]. Така детальна інформація сприяє відтворенню як загальної схеми історичної топографії Старого міста, так і планувальних особливостей міських майданів, кварталів, вулиць, окремих садиб, а в цілому – історико-планувальної структури та архітектурного ансамблю Кам'янця-Подільського XVIII ст.

Відбудовчі роботи над житловими й оборонними спорудами в місті у перші десятиліття XVIII ст. та його військово-політичне становище зумовлювали ту обставину, що йому постійно необхідною була чисельна робоча сила та військові фахівці. Найбільш об'єктивно цей аспект проблеми висвітлюють інструктивні документи, що видавалися представниками держави переважно вищим військовим чинам, котрі направлялися до Кам'янця для контролю за реконструкцією та зведенням оборонних укріплень. Вони збереглися в архівах Польщі за 1719, 1723, 1789, 1791, 1795, 1797 та інші роки. Наприклад, на 1719 р. серед ремісників джерела зафіксували багато мулярів, ковалів, теслів, колодіїв, токарів і т.д. Причому, праця ремісників у співвідношенні з військовиками без звань розцінювалася майже на однаковому рівні. Так, якщо токарю Петеру Клейсу, теслі Станіславу Літинському, ковалю Андрію Щепковському, колодію Мартину Рольці і столяру Францішку Розановському платили по 12 злотих у рік, то аналогічну суму отримували й гармаші Робертус Давісон, Симон Крушинський, Войцех Клімковеч, Антоній Вербіцький і т.д. На противагу їм дуже високо поціновувалася служба офіцерів. Зокрема, полковник Контський отримував 8000 злотих, капітани Крубзаціус і Понінський – 2400, поручники Дромірецький й Танч – по 1400 злотих[166] на рік і т.д.

Важливу джерелознавчу цінність мають документи 1721[167] та 1723[168] рр. Вони складені у зв'язку з необхідністю розміщення у місті жовнірів, що дало підстави проводити опис садиб. Їх розселяли на постій переважно в межах ринків, центральних дільниць та вулиць не лише до сімей міського поспільства середнього достатку, але й до патриціїв. Серед останніх перебували Микола Ахентович, вдова Святовича, міщанин Криштоф та інші, садиби яких знаходилися в межах Українсько-Польського ринку[169]. Їх аналіз дозволяє відтворити й архітектурні типи житлових будівель (кам'яниця, дім, двір), локалізація яких у межах різних міських дільниць засвідчувала складну соціальну топографію.

Впродовж XVIII ст. жовнірами та представниками міської адміністрації були створені й інші фіскальні документи, котрі висвітлюють різні аспекти містобудівної історії, історичної топографії, розвитку ремесел, торгівлі, промислів і т.д. Серед них: «Інвентар всіх міських ґрунтів 1758 р.»[170], «Опис кам'янецької фортеці 18 лютого 1786 р.»[?], «Рапорт про стан кам'янецької фортеці 26 вересня 1791 р.»[?] та інші. Відповідно до змісту опису фортеці 1786 р., який зберігається в Головному архіві актів давніх у Варшаві, її реконструкцію передбачалося проводити не лише в межах Нового замку, але і майже на всіх укріпленнях у Старому замку. Щодо Нового замку, то відбудова передбачалася у його внутрішньому дворі, на Замковій брамі, шлагбаумі, казематах, батареї св. Урсули, кардегардії і т.д. Джерело подає відомості про стан кам'яних стін, що сполучали замки з містом, башти св. Ганни (в джерелі брама Мостова), через яку здійснювався проїзд на кам'яний Замковий міст і до Старого міста, батареї св. Станіслава над карвасарськими млинами, каземату, в якому знаходилася

лабораторія і т.д. У ньому розкривалися й перспективи реконструкції усіх міських укріплень, житлових, цивільних, адміністративних та інших споруд військового характеру, окремі напрями містобудівного спрямування і т.д.?

Певне значення у цьому ж сенсі має й зміст листа мешканців міста до короля, що датується 1789 р.[171] Вони просили звільнити їх помешкання від постоїв жовнірів і пропонували використати для розквартирування вояків ряд незадіяних адміністративних, культових і оборонних споруд міста (вірменська ратуша, міський шпиталь, костел св.Григорія, гарнізонний магазин, недавно зведені казарми, кляштор францискан). Водночас, міщани характеризували житловий фонд міста і наводили причини, з яких помешкання були непридатними для розквартирування жовнірів. Ця інформація дозволяє з'ясувати ряд питань соціальної топографії міста. Так, зі всіх будинків убогими хатками документ називає 447: міщанських – 303, шляхетських – 82, жовнірських – 28, представників культу – 36 дворів[172]. Незважаючи на певні погрішності, властиві джерелу, локалізація названих будівель в міських кварталах відтворена об'єктивно і сприяє скрупульозному вивченню еволюції територіальної історії Кам'янця-Подільського останньої чверті XVIII ст.

Проблеми соціальної топографії замку та міста частково відображені в «Інформації офіцерам, командированим для будівництва тієї фортеці» від 24 серпня 1791 р.[173] Оповідаючи коротко про стан замкових і військових укріплень, документ дозволяє у своїх 67-ми параграфах отримати інформацію про якісні норми та хід відбудовчих робіт, які помітно впливали на соціально-топографічну еволюцію Кам'янця. Зокрема, йдеться про локалізацію та реставрацію Вірменської ратуші, Польської і Руської брам, батареї св.Урсули, таємні замкові підземелля, Різничої башти, францисканського костелу, нових казарм для жовнірів і т.д. Звертаючи увагу на башту Різничу (Рожанку – М.П.), зазначимо, що джерело фіксує її у північно-східній частині Старого замку, над самим берегом р.Смотрич, біля рову, за яким височіла «гора». Описуючи її, автори «Інформації» висунули й ряд пропозицій щодо використання башти, яка могла виконувати оборонні функції, слугувати місцем для утримання арештантів, лабораторією для військовиків і т.д. Польська брама локалізувалася в каньйоні р.Смотрич, у його північно-західній частині. З одного боку, вона виконувала роль парадного в'їзду до міста, а з другого – слугувала надійним оборонним укріпленням. Окрім башт, барбакану, кам'яних стін і склепів з воротьми, до системи укріплень брами входили також велика кругла башта над річкою, кордегардія, передукріплення з боку міста, сходи, що вели на вул.Від замку понад скелею і т.д.?

В документі є інформація й про батарею св.Урсули (південний двір Старого замку – М.П.), яка надійно прикривала замок з півдня та з боку Карвасар. Вона виступала у формі великого двору, витягнутого зі сходу на захід, який обмежувався кривими (за конфігурацією крутих схилів мису) кам'яними стінами і однією прямокутною баштою, що височіла над старою Хотинською дорогою. На основі опису 1791 р. з'ясовуємо, що під батареєю знаходився таємний хід, «вибитий з боку Довжоцького яру». Крім нього, в межах батареї, існував ще й інший хід, що тягнувся від муру до замку (глибина останнього досягала 3-х ліктів)?. Отже, «Інформація» – цінний документ, який в сукупності з іншими категоріями джерел допомагає відтворити неповторність історичної топографії міста нових часів.

Певне значення для ретроспективного дослідження демографічних, етнічних, соціально-економічних аспектів теми та питань історичної топографії міста має «Опис населення привілейованого міста Кам'янця, проведений у 1795 р.»[174], що зберігається в Головному архіві актів давніх у Варшаві (Зібрання Чоловських). За його даними в місті та у його передмістях тоді числилося 564 житлових будинки, в яких мешкало 3540 осіб. У межах Старого міста, Долини і Заводдя існувало 285 будинків, в яких проживало 2328 осіб. Решта будівель знаходилися у передмістях: Польські та Руські фільварки, Біланівка і Хутори. Документ подає детальні дані про соціальну топографію Кам'янця, а інформуючи про купців, констатує, що їх налічувалося 173 особи (88 чоловіків і 85 жінок)[175], садиби яких знаходилися переважно у межах міських ринків і центральних вулиць. Їм належало 32 будинки. Осілі міщани володіли 210 будинками. Певна кількість садиб у Старому місті належала й шляхті (22) та жовнірам (32)?.

Опис фіксує також детальну соціальну топографію таких передмість як Руські і Польські фільварки, Біланівка й Хутори. Так, у межах Руських фільварків локалізувалося 69 будинків (садиб), із яких осілі міщани мали їх 3 (9 осіб), осілі піддані – 47 (194 особи), жовніри – 8 (35 осіб) і осіла шляхта – 11 (42 особи). Загалом, у ньому в 69 будинках проживало 294 мешканці, серед яких було 146 чоловіків і 148 жінок[176]. Передмістя Біланівку формувала 41 садиба, із них: осіла шляхта володіла 8 будинками (34 особи), осілі піддані – 25 (127 осіб) і жовніри – 8 (26 осіб). Там же числилося неосілих 34 особи. Хутори знаходилися на міських землях і належали кам'янецьким патриціям. Їх нараховувалося 30, в межах яких зафіксовано 73 будинки (садиби), у яких мешкало 245 осіб (116 чоловіків і 129 жінок)[177]. Отже, на основі цього джерела можна досить детально відтворити історико-демографічний та архітектурний ансамбль міста і його соціальну топографію кінця XVIII ст.

Важливим документом, що сприяє вивченню теми, є опис Кам'янця 1797 р., виявлений в архівах Польщі Т.П.Брянцевою[178]. Він містить цікаві свідчення про особливості забудови і кількість садиб у Старому місті, в передмістях Руські і Польські фільварки, Біланівці та у Хуторах міських патриціїв, де їх нараховувалося відповідно 285, 69, 98, 41 та 72. У ньому зберігаються й певні відомості про соціальну топографію. Йдеться, наприклад про те, що у Руських фільварках проживало 6 сімей ремісників, 31 – селян, 19 – шляхти і 13 колишніх вояків, які займалися сільським господарством?.

Привертають увагу два документи із фондів Подільського намісницького управління 90-х років XVIII ст. Один із них подає мікротопографію (з детальними розмірами) садиби католицького єпископа Красинського[179], а другий – чітко конкретизує територіальні межі міста і його передмість. Останній фіксує той факт, що на середину 1796 р. «поселення Біланівка, міські хутори, фільварки Польські і Руські знаходилися у повному володінні міста.»[180]

Серед рукописних джерел заслуговують на увагу опис житлового фонду міста 1789[181] та реєстри податків 1798[182] і 1799[183] рр. У них зберігається різноманітна інформація про життя міста та його історичну топографію. Територія Кам'янця охоплювала Старе місто, передмістя Долину, Заводдя, Руські і Польські фільварки, Біланівку, Карвасари, Підзамче, Довжок, Зіньківці та Хутори патриціїв. У документах подаються дані про планувальну структуру, забудову і назви міських майданів,

вулиць, прізвища власників садиб, топографію долини р.Смотрич та передмість, стан і локалізацію оборонних споруд і т.д. Цікаво, що кожне з цих джерел є своєрідним продовженням попереднього. Якщо, наприклад, документ 1789 р. містить досить конкретний опис історичної топографії Українсько-Польського ринку, то реєстри 1798 та 1799 рр. подають детальну локалізацію і топографію окремих вулиць з їх садибами. Відтворюючи, зокрема, топографію Українсько-Польського ринку, документ 1789 р. засвідчує, що в основі його формування була ратуша. Навколо неї існувала житлова забудова по малому периметру. В описі 1789 р. ця частина ринку носила назву «Середина міста». Вона нараховувала 22 садиби, у т.ч. 15 домів, 4 кам'яниці, 2 дворики і 1 склепик[184], які належали представникам міського патриціату: Лешковському, Городницькому, Боярському, Сікорському, Гжебовському, Чайковському, Шадбею, Сеферовичу та іншим. Відомо, що Михайло Боярський був регентом міста, Чайковський – президентом, Шадбей – купцем[?].

Забудова ринку здійснювалася і по великому периметру, кожна із сторін якого мала відповідну кількість садиб. Так, південна (перша) перія мала 8 садиб, друга (західна) – 11, третя (північна) – 14 і четверта (східна) – 14 садиб[185]. Основні типи будівель цих садиб – кам'яниці і доми. Описані в документі 1789 р. і вулиці міста: Зарванська, Татарська, Троїцька, Довга та інші. Однак, якщо у той час на Татарській було 22 садиби, то через 10 років їх нараховувалося вже 55[186]. Змінилася і назва вулиці на Баторську. Досить детально в документі 1799 р. подається соціальна характеристика вуличних садиб. Інша вулиця – П'ятницька – сформувалася ще у XIV-XV ст. У 1789 р. вздовж неї розташовувалося 44 садиби, а через 10 років – 132[187]. Опис 1799 р. зберігає досить цікаву та багату інформацію про соціальну топографію Долини, що тягнулася від Польської брами до Руської. З 1789 до 1799 рр. кількість садиб в її межах зросла із 104 до 128[188].

Серед наративних джерел для дослідження різних сфер історії Кам'янця-Подільського XV-XVIII ст. особливу роль відіграють українські літописи та хроніки. Щодо перших із них, то доречно назвати Львівський (1498-1649 рр.) і Острозький (1500-1636 рр.) літописи[189], Добромильський літопис С.Коростинського (1648-1700 рр.), літопис (записки) з околиць Львова (1512-1740 рр.), Густинський літопис, Тисменчанські записки (1608-1749 рр.), козацькі літописи XVIII ст. (Самійла Величка, Самовидця, Григорія Грабянки) та інші[?]. Серед хронік найбільш вагомими є вірменська Кам'янецька хроніка, хроніка м. Кам'янця Степаноса Рошки, Львівська Бартоломея Зіморовича, Львівська Дениса Зубрицького, віршована анонімна 1682 р., Феодосія Софоновича та ін.[?]

Характеризуючи літописи, зауважимо, що інформація, зафіксована на їхніх сторінках про Кам'янець, є в одних випадках поверхневою, а в інших – об'ємною. Так у Львівському літописі, свідчення про місто над Смотричем досить уривчасті. В ньому йдеться про напади татар на Поділля і Кам'янець у 1554 та 1567 рр. та плюндрування ними кам'янецьких передмість і замкових сіл. Крім того, досить лаконічним є запис за 1617 р.: «Кам'янець-Подільський погорів»[190]. Щодо змісту трагічної події – пожежі, то вона справді мала місце, однак в Кам'янецькій хроніці ця стихія датується 1616 р. Джерело засвідчує, що вона розпочалася о 17-й годині й тривала аж до 20-ї, охопила все місто і завдала його мешканцям великих втрат. «Починаючи від будинку священика Міхно (знаходився у вірменських кварталах – М.П.) згоріло

(місто – М.П.) аж до Польської брами – як українські церкви, так і церкви польські з дзвіницями. А так само ринки з ратушами згоріли зовсім»[191].

Цікава інформація зафіксована в літописі про перебування під Кам'янцем у 1633 р. турецьких військ на чолі з Абаза-пашею, які намагалися захопити місто. «В том же року 33 король Владислав скоро по коронації поїхал до Москви з войском великим, бо юж Москва отбирала Сіверщину, а Смоленськ юж хотіли взяти ... турчин, довідавшися, їж король польський поїхал до Москви, казал гетманові своєму на ім'я Базі-паша, аби з войском великим ішол до Польски і був аж под Каменцем-Подольским. Єднак же гетьман польский, то есть Конецпольский, войско мал великое і там же лежал обозом у Каменца-Подольского». Коли паша ішов на Поділля, то говорив, що «без жадної трудності буду отбирати міста і замки, а коли побачил войско польское і спробовал трохи, обачил, їж не учинить нічого і ще жеби зе встидом не втікал, вернулся взад і містечко Студеницю сплюндровал і замок спалил»[192]. Не виключено, що саме з цим походом Абаза-паші пов'язана поява найдавнішого відомого малюнка Кам'янця 1633 р. *(рис.2)*, виявленого в одному із Паризьких архівів і опублікованого О.Прусевичем[193], й більш детально охарактеризованого Т.Новаком[194].

Острозький літописець не тільки повторює ці події, засвідчені львівським автором у 1633 р., але й про окремі епізоди з історії міста подає дещо ширшу інформацію. Так, під 1516 р. на його сторінках зафіксований черговий напад татар на Кам'янець, про який не згадує Львівський літопис. «Татаре бузькії знов у под Меджибож і Зіньков, і Летачов, і Каменець вторгнули»[195]. Зафіксував літописець і той факт, що 1616 р. « Адам Костантин князь Острозький под Каменцем на Смотричі обозом стоял»[196].

В літописах з околиць Львова, в Добромильському і в Тисьменчанських записках відомості про Кам'янець пов'язані, в основному, з оволодінням ним турками у 1672 р. та поверненням міста під владу Польщі у 1699 р. На цей аспект проблеми звертав увагу І.Крип'якевич ще у 60-і рр. XX ст.[197] Зауважимо, що хоча відомості цих літописів викликають інтерес, вони все ж є досить поверховими. Збереглися більш детальні писемні джерела (реляції очевидців), на основі яких названі події історики відтворюють досить детально і різнопланово[198].

Фрагментарні дані про Кам'янець зустрічаємо і в Густинському літописі. Зокрема, в 1474 р., за даними його автора, «вь самую жатву приидоша татарове на Подолю, идеже около Каменца, Галича, Дунайца, Глинян, Збаража, Голых Горь, вширь и вдовшь мало не на сто миль огнемь и мечемь поплениша, а христиан о сто тысячь вь плень отведоша»[199]. Йдеться в літописі й про те, як 1509 р. волоський господар Богдан безуспішно намагався захопити Кам'янець: «В тоже лето Богдан Стефанович, воевода Волоский, паки прийде на Подоле и хоте взяти Каменец, и не може, также Галич, но и тамо бияху его крепко»[200].

Цінна інформація про місто зосереджена і в козацьких літописах XVIII ст., в яких ретроспективно відтворюються окремі події Національної революції XVII ст. на Поділлі. Зокрема, Самійло Величко висвітлював епізоди неодноразової облоги українськими підрозділами міста, засвідчуючи при цьому його неприступність у топографічному і військовому відношеннях. Зокрема, зазначав, що 8 червня 1652 р., коли Богдан Хмельницький підійшов до Кам'янця, «міцно й тісно обклав з ордою фортецю, був-бо спершу певен з облоги і мав надію добути з того користь. Однак після кількатижневої згайки (до 23 червня 1652 р.) побачив марнотність своєї надії

і написав у Кам'янець листа. В ньому він засвідчив, що на Батозі розніс польські війська, йому досталася коронна артилерія, ...шляхта вдалася навтьоки до міцних своїх фортець та замків,...король хутко покинув свою столицю і втік у німецькі країни». Б.Хмельницький запропонував «обложенцям не мордувати себе цією тісною облогою, здатися йому...і віддати...воєнну кам'янецьку амуніцію. Обложенці вчинили йому на це прикру відповідь, тоді він, обклавши Камянець тісніше, почав сильно бити по ньому з гармат. Одначе важко було щось вдіяти уфундованому всесильною божою правицею Кам'янцю, хіба що голодом його виморити»[201]. Хоча причини відступу війська під проводом Б.Хмельницького з-під Кам'янця не можна зводити лише до неприступності фортифікації[202], все ж доречно зауважити, що місто направду було надійно укріпленим природою. Останній чинник літописець згадував й при описі інших подій. Так, стверджував, що начебто козацькі підрозділи на чолі з М.Кривоносом ще у 1648 р. (після взяття Бара) стояли під Кам'янцем, хоча там «довго не барилися, бо фортеця здалася їм важкою для здобуття, і зразу від неї відступили»[203]. Правда, дослідження В.С.Степанкова спростовують цю інформацію літописа про перебування М.Кривоноса під стінами міста[204].

Про неприступність міста-фортеці, завдяки природному фактору, літописець свідчив і у зв'язку з подіями 1672 р., коли Кам'янець брали штурмом турецькі вояки. «Кам'янець, який бувши уфундований від природи божою силою, здавсь у людських очах геть-но нездобутним. Але що бог захоче, те й зробить, бо той твердий град не так від сили й ворожої зброї, як від нужди й міцного оточення було здобуто і захоплено під турецьку владу»[205]. І це вдалося війську Османської імперії досягти не через зраду німця Геклінга (існує помилкова версія, що останній нібито спеціально запалив порох у башті Донній, в результаті чого вибухом було зруйновано частину муру в західній стіні Старого замку – М.П.), як стверджує літописець, а «через непідготовленість до такої облоги міської військової залоги, якій Польща не приділяла належної уваги». Перебуваючи під владою Туреччини, Кам'янець та його околиці досить часто піддавалися розоренням, про що також неодноразово писав Величко. Зокрема, у 1686 р. польські загони «оточивши потужними роз'їздами Кам'янець і попсувавши навколо нього багато збіжжя, щасливо ввійшли в ту ворожу землю»[206].

Небагату на зміст інформацію про Кам'янець часів Національної революції і турецького володарювання виявляємо й у літописах Самовидця та Грабянки. Зокрема, місто згадується Самовидцем у 1649 р. у зв'язку зі Збаразькою кампанією, у 1650 р., коли «войско коронное з гетъманами стояло под Камянцем Подолским, не даючи жадної причини козакам до війни»[207], у 1653, 1655 та на початку 70-х рр. XVII ст. Щодо подій війни Польщі з Туреччиною у 1672 р., то в літописі вони відтворені дещо ширше. Його автор повідомляє, що в облозі турецькими військами місто трималося не довго, «тилко недель дві держались, але знать, же юж бозкий гнів наступил, бо порохи в цекгавзу запалились, где много замку викидало. И так Камянец здали августа 18». Після захоплення турками Нового і Старого замків, як стверджує літопис, вони опанували й місто. Коли султан в'їхав до нього через Руську браму, він «приказал, аби умерлих так з склепов (кафедрального костелу св. Петра і Павла – М.П.), яко из гробов викопивано и за місто вожено, а образи Божіе, беручи з костелов и церквей, по улицах мощено, по болотах, по которих турчин вехал у Камянец»[208].

Літописець відзначив той факт, що «староста Потоцкій з Лянцкоронским отдали Камянец турчинові, трактуючи, жеби оним волно вийти так шляхті, яко и мащаном с Камянца, на що турчин позволив и усіх волно випустил»[209]. Він повідомляє і про те, що боротьба між Річчю Посполитою та Османською імперією продовжувалася й у 80-і рр. XVII ст. І не випадково. Адже місто знаходилося на важливому шляху з Європи на Схід, мало досить вигідне оборонне значення, а відтак Польща не могла змиритися з цією втратою. Польські підрозділи неодноразово нападали на подільські міста й містечка, в яких перебували турецькі залоги, на торговельні турецькі каравани тощо. У 1684 р., наприклад, «навесні турки провадили живность до Камянця, против которих козаки з Немирова виходили, хотячи оним заборонити тоей дороги. Але ошукались, бо орда, на них напавши, сот пять вистинали и тое в Камянец впровадила, і много шкоди починила в тих волостях, которие знову в послушенстві королевском зоставали»[210].

Досить близьку за змістом інформацію про захоплення міста турецькими військами подав і літописець Г. Грабянка. Він повідомляв, що саме тоді найбільший костел кам'янецький (його звали фара) «для турецького царя перебрали на мечеть. Опісля ж і всі інші церкви та костели переробили на мечеті, а хрести і дзвони, всі до останнього, повикидали геть»[211]. Додамо, що саме біля костелу св. Петра і Павла у 70-і рр. XVII ст. турки звели мінарет, який зберігся до наших днів.

Цінні свідчення з історії середньовічного і раннього нового часів міста має «Кам'янецька хроніка» (охоплює період з 1430 по 1652 рр.). Вона існує у двох списках: повному і короткому. Перший із них зберігається в бібліотеці вірменських мхітаристів у Венеції, а другий – у Національній бібліотеці в Парижі. Хроніка по частинах видавалася українською, російською, англійською, французькою та іншими мовами[212]. Її автори були досить освіченими особами, які зуміли зафіксувати різні аспекти економічного, господарського, військового, соціального, демографічного, побутового й ін. життя міста. Зокрема, із хроніки ми вперше дізнаємося про стихійне лихо 22 березня 1444 р. – повінь. «У 1444 р. в Кам'янці була повінь, що знищила фортецю, забрала водяні млини та завдала великої шкоди країні». Зафіксована інформація й про те, що в 1498 р. «Штефан, воєвода волохів, напав на Кам'янець і облягав його вісім місяців»[213]. Джерело повідомляє про різні нюанси політичного і військового характеру, що торкалися подій Хотинської війни 1620-1621 р. Перш за все, хроніст звернув увагу на ті з них, що мали відношення до Кам'янця – важливого опорного пункту у війні та місця зосередження військової амуніції і провіанту для вояків. Кам'янець досить часто відвідували найвищі посадові особи Польщі, зупинялися в ньому на постій, розробляли плани військових дій й відправлялися до Цецори та під Хотин. Так, 20 серпня 1620 р. до столиці Поділля прибули гетьман Конецпольський та князь Корецький, а «потім вийшли з нього і зупинилися біля міста. На третій день табір було знято і військо направилося до Буші, звідкіля зразу ж вирушило до Молдавії»[214]. Побував у ньому і польський королевич Владислав. 23 серпня 1621 р., у понеділок, він з'явився з військом до Кам'янця і «розмістив свій табір під Долушкою (Довжком – М.П.). Сам він пішов у фортецю і переночував там одну ніч. На другий день з усім своїм військом відправився до табору під Хотин. Разом з ним було 8 тисяч німців і 4 тисячі жовнірів»[215].

Зафіксував автор хроніки і землетрус 6 листопада 1620 р.: «О 21 годині відбувся сильний землетрус, який продовжувався чверть години. Трясло так, що кам'яні стіни ламалися і розсипалися. І відбулося це не лише в Кам'янці, а було і в Молдавії, і в Туреччині». Подає він інформацію, що «в п'ятницю (27 серпня 1621 р.) до Хотина прибув з військом (80 тисяч татар) Хантемир-Мурза» і «переправився через Дністер на цей бік й зупинився табором, захопивши дорогу на Кам'янець», відрізаючи його від обложеного польського табору, аби не допустити постачання жовнірам їстівних припасів, зброї, пороху, амуніції і т.д. Цінну інформацію містить джерело про завершальний етап війни, відвідання після неї міста різними діячами, серед яких були королевич Владислав, польний гетьман Польщі, козацький гетьман Сагайдачний і т.д. Щодо останнього, то він «пройшов повз Кам'янця з 30-тисячним військом. Сам гетьман зі свитою у 100 осіб увійшли до міста і знаходилися тут з ранку до вечора, тому що польний гетьман запросив його на банкет в будинку вірменського війта, а потім, ближче до ночі, поїхав. Зі своєю охороною він виїхав на окраїну, оскільки там йому було відведено місце для сну»[216].

Чимало місця у хроніці присвячено опису повернення польських військ і найманців з-під Хотина через Кам'янець до Польщі, показано їх фізичний і моральний стан. «По 10-12 померлих людей вантажили на вози, запряжені двома кіньми, вивозили на вал і кидали в рови, які викопали міщани, і відвозили їх туди і кидали, і кожний рів наповнювався мертвими доверху. І так вмирали кожний день і перевезення мертвих продовжувалося три тижні. Після цього міщани виділяли для тих, хто залишився живий, будинки за воротями, узяли всіх хворих, скільки було, ложили їх на вози і вивозили за ворота, і надавали їм догляд, поки не поправляться. Однак мало хто видужав. Загалом в Кам'янці померло 1700 німців і пахолків»[217]. Унікальні відомості автор хроніки подає і про способи постачання обложених під Хотином польським і українським воякам провіанту з Кам'янця. Рятувалися тим, що «хлопці приносили на своїх плечах з Кам'янця хліб і горілку і продавали їх в таборі. Об'єднуючись по 100-200 осіб, вони добиралися лісами вночі до самого Жванця, хоча багатьох із них ловили татари»[218].

Певна інформація зосереджена в хроніці й про напади татар на українські землі, включаючи Подільську. Так, описуючи події Хотинської війни, автор свідчить про страшні злочини, які вони чинили в Галичині і на Поділлі. Зокрема, після плюндрувань Любліна і Замостя наприкінці серпня 1621 р., татари поверталися до Хотина повз Кам'янець з ясиром старою Татарською дорогою. «Коли ж невірні татари із здобиччю проходили мимо Кам'янця, – занотував автор, – то міщани і селяни, а також німці, які були у фортеці – усього 3-4 сотні людей, – об'єдналися і виступили, перекрили татарам дорогу в Долужкинському (Довжоцькому – М.П.) лісі й відібрали дуже багато худоби та полонених від татар, а їх самих розгромили». Тоді ж татари «напали і спалили цілком церкву Святого Григора, чудово зведену, а також знищили навколишні сади, будинки на церковному подвір'ї й огорожу з балясинами з усіх боків та порушили свинцевий купол на церкві, так що залишилися лише чотири кам'яні стіни». Зруйнували «вони також і дах церкви Святого Хреста, на якій теж був дуже гарний купол. Хай відомстить Господь Бог за ці святі церкви невірному, нечистому й фантастичному племені»[219].

Цінний фактичний матеріал містить хроніка про зведення та відбудову в місті різних оборонних, культових, цивільних, адміністративних та іншого характеру спо-

руд. Зокрема, за 1567 р. у ній записано, що «кам'янецькі судді почали навіть будівництво навколо міста кам'яної стіни. Однак багатьом ця справа не прийшлась до душі, оскільки робота була розпочата велика і важка»[220].

Заслуговує на увагу і хроніка, написана міщанином Кам'янця С.Рошкою (1670-1739 рр.), яку 1896 р. опублікував вірменський вчений Г.Алішан[221], у 1964 р. – А. Воскян[222], а джерелознавчий аналіз здійснив Я.Дашкевич[223]. Інформація у ній різнопланова, однак найбільше даних містить вона про вірмен, які брали активну участь в економічному, політичному, культурному і релігійному житті міста та його обороні. Окрім того, що в їхніх руках зосереджувалася майже вся внутрішня і міжнародна торгівля, вони не залишалися осторонь проблеми зміцнення оборони Кам'янця, часто давали й кошти на зведення його укріплень[224]. С. Рошка повідомляв в хроніці про напади на місто татар у 1575 р. При цьому підкреслював, що міська влада нічим не змогла їм перешкодити. Напади повторилися 1578, 1589 та 1605 рр. Говорячи про події 1578 р., хроніст зазначив, що «татари прийшли і принесли багато біди країні, забрали безчисленну кількість полонених, пограбували і спалили міста і села», а в кам'янецьких околицях, «мечем стяли багатьох чоловіків, жінок і дітей». Констатував, що у 1605 р. нападів татар на місто і Поділля було аж сім[?].

В хроніці йдеться і про повені Смотрича у 1444, 1536, 1545, 1571, 1579, 1595, 1598 та інших років. Описуючи розлив річки у 1587 р., її автор зауважував, що «десять днів ворота міста не закривалися, оскільки вода текла через них, міщанам нанесено багато збитків». В 1536 р. на Кам'янець обрушився буревій, що зруйнував 133 будинки. В тому ж році стався в місті землетрус[225]. Бідою для міста оберталися епідемії чуми 1566 та 1589 рр., а також пожежі 1552, 1562, 1602 та інших років. Описуючи пожежу 16 серпня 1602 р., С.Рошка констатував, що «в цьому році в м. Кам'янці трапилася велика пожежа, яка за короткий час спалила все місто. Все, що мали міщани – і будинки, і лавки, були охоплені пожежею. Не лише дерев'яні будівлі, а і кам'яні, і великі будівлі, і склади, все, що мали люди, повністю згоріло. Все місто перетворилося у попіл. На другий день люди не впізнавали місця своїх будинків. Вірменські церкви також згоріли, згоріли і дзвіниці, і дзвони їхні розплавилися. Те ж саме трапилося з польськими і руськими церквами, з їхніми дзвіницями. Згоріли і двоє міських воріт (Руські і Польські), згоріли і будинки, і посіви, і плодові дерева, все спалило вогнем»[226]. 1590 р. у хроніці зафіксовано голод в місті та його околицях. Внаслідок чого «через посуху в Кам'янці різко зросли ціни на всі продукти і товари, чого ніколи до цього не було»[227].

В хроніці С.Рошки є інформація й про життя вірмен. Справа в тому, що десь з кінця XIV (а, можливо, з середини XV ст.) вони зорганізувалися в окрему громаду, мали свої органи управління й відповідні квартали в планувальній структурі міста, брали активну участь в його захисті від нападників, економічному, культурному та релігійному житті та сплачували відповідні податки. Джерело фіксує непоодинокі факти непорозумінь у XVI-XVII ст. між представниками польської та вірменської юрисдикцій. Причому, перші із них неодноразово втручалися у самоврядувальницьку діяльність вірмен, намагалися її ліквідувати, що й сталося у 90-і рр. XVIII ст. Так, у ньому зафіксовано інформацію про те, що 4 серпня 1574 р., за наказом польського суду, було арештовано молодого вірменина. Підставою для цього заходу послугувало те, що «молода особа по імені Якуб, внук Михала, мав коханкою одружену жінку,

до якої одного разу пішов вночі. Чоловік дружини застав їх разом і привів обох до ратуші, де вони були обезголовлені». Хроніст досить стурбований такою розв'язкою пише далі, «що ніколи раніше не траплялося того, щоб поляк судив вірменина, або виносив йому смертельний вирок. Це трапилося через наші безчисленні гріхи і, особливо, через безпечність судів»[228] (вірменських – М.П.). Є в хроніці інформація й про культурне та релігійне життя вірменської громади. Зокрема, знаходимо дані, що до 1565 р. була зведена вірменська дзвіниця при храмі св. Миколи, а в 1627 р. католікос Мелькіседек був «похований в стіні освяченої ним церкви Благовіщення св. Богородиці, згідно з його заповітом»[229].

Цінний фактичний матеріал про Кам'янець XV-XVIII ст. зосереджений у хроніці міста Львова Д.Зубрицького. Різнопланові свідчення зафіксовані під 1448, 1472, 1648, 1672, 1677 та 1717 рр. Правда, найбільш містку інформацію має зміст записів за 1448 та 1472 рр. Говорячи про першу із них, зауважимо, що тоді до Кам'янця приїжджав польський король Казимир Ягеллончик для з'ясування взаємовідносин Польщі з Молдавією[230]. Оглянувши місто та його укріплення, він зобов'язав місцеву адміністрацію (старосту і магістрати) якнайшвидше розв'язати питання реконструкції замкових та міських фортифікацій, які в основному були дерев'яними. Під 1472 р. йдеться про місто, як важливий торговельний осередок на шляхах з Європи до країн Сходу, що мало норми самоврядування, великі торговельні склади, право на проведення міжнародних ярмарок тощо. У цьому ж році король надав привілей Львову на два річних ярмарки і визначив умови, на основі яких «які товари, звідкіля і яким шляхом мають завозитися». Крім того, в документі застерігалося, «що купця не можна було заарештовувати в дорозі (тобто купців, які порушували норми торгівлі і їхали зі Сходу до Польщі та навпаки – М.П.), а лише в таких королівських містах, як Львів, Кам'янець, Теребовля ..., де з ними, за магдебурзьким правом, слід проводити суд перед війтом». Купцям, які переганяли худобу на ярмарки до різних міст та містечок Поділля і Галицької Русі по дорогах через Кам'янець, можна було всюди випасати волів чи коней на незасіяних полях і луках, які не косять, однак «тільки один день і ніч, а за довший час купець повинен був домовитися з власником землі»[231].

Лаконічні повідомлення про місто над Смотричем зустрічаємо у «Віршованій хроніці» 1682 р., написаній невідомим автором-шляхтичем з Поділля[232]. Зокрема, в описах Жванецької кампанії (осінь 1653 р.) й оборони Буші (листопад 1654 р.). На тлі цих подій автор подає коротку інформацію і про Кам'янець. Зокрема, повідомляв про костел кармелітів (локалізувався біля Вірменського бастіону – М.П.) та про поховання в ньому ротмістра польської армії Кондрацького, відвідини міста у 1653 р. польським королем Яном Казимиром. Король:

«їздив довколо нього, дивувався справі рук Божих, визнав (?) чудом Самого Бога,
І пам'ятав, беручи приклад з королів давнішого часу,
Що цей (Кам'янець) є брамою всього християнства та славний іноземців порт.
Король спочатку віддав хвалу Богу, а потім був у Лянцкоронського;
Був там щедро прийнятий, веселився, танцював з панами у доброму гуморі,
Була військова музика і чудова (...) :
Вірменська з лютнями, циганська майстерно бринчала,
Єврейська ж, коли наприкінці євреї врізали своєї, (так звучала), то

Визнали, що нею не гидує їхній талмуд або ж баламут.

А все це діялося з ініціативи кам'янецького старости»[233].

Скупа інформація про Кам'янець міститься в «Хроніці» Феодосія Софоновича. Автор засвідчував, що у 1655 р. (серпень) місто брали в облогу козацькі війська, а з ними був і «боярин царский Василей Василєвич Бутурлинь з московским войском». Вони «стояли под Каменцем две недели, хотячи его добыти, але ничого не учинивши, пошли под Львов»[234]. У 1600 р. під містом воював проти поляків господар «молтянский Михай I Вітеазул (1558-1601 рр.)». «Господарь волоскии утекль до Полскои, а Михаль воевал около Каменца-Подольского»[235], внаслідок чого завдав значних руйнувань його передмістям та околицям. Автор хроніки висунув і свою версію щодо причин захоплення у 1672 р. міста турками. Він стверджує, що його «не было кому боронити»: «А гдыбы в Каменцу войска было с потребу и згоду межи собою мели, певне бы не добыли того моцного и недобытого места, бо яко Каменец место старовечное и от Бога укрунтованое есть»[236]. Описує автор і топографію міста, повністю йдучи за М.Стрийковським: «Замок и место славное Каменец, от каменной скалы названыи, рукою Божиею збудованы. Вколо его есть перекопь приражонныи и барзо, а прикрои глубоки, приз которыи Смотричь, река, плывучи, место обливаеть зь обоих зас сторон. Вколо скалы каменистыи барзо прикрии, как утесанныи. Перекоп до реки посмотришь, видится, якь пропасть з перекопу зас кь скале каменнои, на которои посередине место лежить. Приступ бардзо трудныи, прикрыи. Една башта от замку презь мост до места, а другая до реки Смотрячи в перекоп, там же в перекопь на реце сут башты межи скалами змурованы. Замок тежь от места отлученыи баштами и мурами, але место самое в лепшомь местьцу»[237].

Не залишив поза своєю увагою Кам'янець і Бартоломей Зіморович, автор ще однієї хроніки про столицю Галицької Русі – «Потрійний Львів»[238]. Правда, свідчення його про нього досить фрагментарні. Так, він згадує про місто в описі подій за 1449 р. Саме тоді, на його думку, зі Львова до столиці Поділля приїжджав польський король Казимир Ягеллончик. Він «швидко вступив до Кам'янця, прийняв присягу на вірність від молдавських (господарів) братів Петра й Александра», а сам незабаром повернувся до Львова[239]. У науковому коментарі до хроніки зауважується, що насправді господар Молдови Петро II Арон доводився Александру II не братом, а дядьком. Крім того, приїзд короля до Кам'янця відбувся не у 1449, а в 1448 р.[240] Автор хроніки констатує той факт, що місто на початку XVI ст. було відомим культурним і релігійним осередком Поділля, в якому перебував «Якуб, єпископ кам'янецький»[241].

Таким чином, вітчизняні літописи і хроніки з історії Кам'янця-Подільського XV-XVIII ст. засвідчують, що місто, завдяки своєму чудовому розташуванню на місцевості, а також розміщенню на важливих торговельних шляхах з Європи на Схід, виконуючи роль важливого політичного, економічного, оборонного, культурного та релігійного центру України і Східної Європи, займало особливе місце в історичних процесах, залишивши нам велику культурну спадщину, що вимагає скрупульозних досліджень та всебічної популяризації.

Керуючись родово-видовими принципами класифікації писемних джерел, зауважимо, що серед них неабияку цінність становлять джерела особового походження, зокрема записки іноземців. В них автори викладали свої свідчення про життя населення українських сіл, містечок і міст, серед яких особливе місце займали дані

про Кам'янець-Подільський – одне з найвідоміших тогочасних українських міст, яке, на думку Є.Пламеницької, виникло на рубежі XII-XIII ст.[242] Серед іноземців були представники різних країн: Франції, Польщі, Німеччини, Туреччини, Італії, Московії, Ірландії та інших. Змушені констатувати, що порушена проблема не знайшла належного висвітлення в історіографії, хоча окремі її аспекти привертали увагу Ю. Сіцінського[243], В. Січинського[244], Ф. Кірика[245], П. Борека[246], І. Сварника[247], Д. Наливайка[248], Д. Колодзейчика[249], Ю. Мицика[250], О. Дячка[251], О. Калашникова[252], Н. Щавелеву[253] та інших дослідників.

Серед мандрівників, політичних, військових, релігійних і культурних діячів, котрим судилося відвідати Кам'янець упродовж XV-XVIII ст., доречно згадати посла Франції, Англії і Бургундії Жільбера де-Лянуа (1386-1462 рр.), польських хроністів Яна Длугоша (XV ст.), Мартина Кромера та Мацея Стрийковського (XVI ст.), французького дослідника й археолога Блез де Віженера, італійців Джованно Ботеро та Олександро Гваньїні (1570-і рр.), посла австрійського цісаря Рудольфа II до українських козаків Еріха Лясоту (кінець XVI ст.), московського мандрівника і релігійного діяча Трифона Коробейникова (кінець XVI ст.), посла Леопольда I в Москві А.Майєрберга (1650-1660-і рр.), турецького мандрівника Евлію Челебі (1650-і рр.), німецького дворянина Ульріха фон Вердума (початок 1670-х рр.), турецького чауша Ельхаджа Мехмеда (1670-і рр.), ірландського вченого-медика Бернарда О'Коннора (особистий лікар англійського посла у Польщі лорда Рочестера – 1690-і рр.), англійського військового інженера Архібальда Гловера (початок XVIII ст.), французького художника Ж.Мюнца (1780 – і рр.), голландського військового інженера Ф.Деволана (початок 1790-х рр.) та інших.

Звертаючись до щоденників, листів та окремих книг названих осіб, зазначимо, що кожний із них залишив цінні, хоча і фрагментарні, описи міст, містечок та сіл Поділля, інформацію про його надзвичайно багату фауну та флору; побут, традиції, культурне, сімейне і релігійне життя населення, зокрема Кам'янця. Так, посол Жільбер де Лянуа побував в Україні у 1412 та 1421 рр. Під час останньої поїздки він відвідав Львів, Белз, Луцьк, Крем'янець, Кам'янець, Білгород і Кафу, тобто ті міста, що знаходилися на так званому «Татарському торговельному шляху», який пролягав зі Львова через Кам'янець до Кафи[254]. Жільбер відмічав, що всі вони знаходилися «на Русі», а щодо Кам'янця, то найбільше йому припало до вподоби його географічне розташування. Посол зауважував, що тут він «знайшов одного лицаря, капітана Поділля Гедигольда», котрий пишно його приймав, частував і вручив багаті подарунки[255].

З 1430-х рр. Кам'янець, опинившись під владою Польського королівства, став виконувати функції воєводського центру, осередку повіту і староства, оборонного та релігійного форпосту краю. Саме цей фактор і привернув увагу хроніста Яна Длугоша. У першій книзі «Анналів» він засвідчував вдале розташування Кам'янця на скелястому півострові, бо річка Смотрич оточувала його таким чином, що, протікаючи в глибокому каньйоні, робила його неприступним. Хроніст зараховував Кам'янець до числа найважливіших економічно-релігійних осередків Польщі, а також її оборонних форпостів. Не маючи мурів і укріплень по периметру, він стояв на високій скелі, оточеній широким каньйоном. Доступитися до нього можна було лише з боку замку (по мосту) та з півдня – через браму: «Jeden tylko do miasta istnieje dostęp z

zamku i od strony poludniowej»[256]. Назву брами автор не подає. Не виключено, що саме на її місці на початку XVI ст. зводиться кам'яна Руська брама. Другою складовою топографічною одиницею Кам'янця виступав замок, який височів над містом із заходу. В другій половині XV ст., незважаючи на дерев'яні укріплення, він «wprawial wszystkich w podziw»[257]. Як торговельний осередок, місто було «багатим на мед, віск і худобу»[258].

Фрагментарні свідчення про Кам'янець залишив хроніст Мартин Кромер, який написав 30 книг «Про походження і діяльність польського народу», опублікованих у Кракові в 1611 р. Звертаючи увагу на центр Подільського воєводства, автор навів його географічні координати: «na Podolu, pod 49°dlugosci i 48°30′ szerokości, leży Kamieniec, miasto z zamkiem, wspaniałe zabezpieczone, tak swym naturalnum położeniem, jak i dzięki pracy człowieka. Ma i ono swojego biskupa».[259] Місто було центром Подільського воєводства, у якому засідав сеймик[260]. Згадав М. Кромер і про кам'янецьку внутрішню та зовнішню торгівлю, що перебувала в руках вірмен. Автор хроніки подав і схематичний тогочасний план Кракова, який є чудовим зразком для порівняльного вивчення просторової локації та історико-топографічної еволюції Кам'янця-Подільського на основі не лише місцевих, а й західноєвропейських містобудівних норм.

Цікаві відомості про Поділля й, зокрема Кам'янець, залишив француз Блез де Віженер, який відвідав край на початку 1570-х рр. Він підкреслював, що ця місцевість слугувала немов би «коридором для татар, які через Поділля роблять набіги на Волинь, Галичину, і навіть Польщу». Констатував, що в краї «головне місто – Кам'янець», яке досить добре вписалося в місцевий ландшафт. У ньому є «кафедра єпископа; місто це скоріше може бути приєднане до Червоної Русі, бо лежить на самому кордоні з нею»[261].

Інформацію про місто знаходимо і в записах італійця Джованні Ботеро, який у 1573 р. був секретарем польського короля Генріха Валуа. Із багатьох його праць особливу увагу привертають «Універсальні реляції» (Рим, 1591-1592). У першому розділі («Космографія, тобто опис частин світу») говорилося про «місто Кам'янець, яке стоїть на суцільній скелі, має природні стіни та вали, що вважаються неприступними»[262]. Він засвідчив той факт, що воно на той час уже було відомим торговельним осередком у транзитній торгівлі між Заходом і Сходом, а саму міжнародну торгівлю контролювали переважно «вірмени, які торгували в тому місті (Львові – М.П.) і в Кам'янці та інших менших містах, що знаходяться поблизу»[263]. У місті, як зауважував Джованні Ботеро, «знаходилося також і католицьке єпископство, яке підпорядковувалося львівському архієпископу»[264].

Топографія Кам'янця та його містобудівна історія привернули увагу М. Стрийковського, автора «Хроніки польської, литовської, жмудської і всієї Русі». Підтримуючи думку Я. Длугоша, М. Стрийковський стверджував, що Кам'янець складався з двох історико-територіальних частин: міста та замку, а його назва походила від кам'яного півострова, на якому стояло місто. «Wkolo niego jest przekop przyrodzony bardze a przykro gleboki, – писав він, – przez który Smotrycz rzeka płynąc, miasto oblewa, z obydwu stron zasię wkolo skaly kamieniste bardzo przykre jako uciosane»[265]. Від замку до міста вела одна брама через міст (Замковий – М.П.), а друга, мурована, була в каньйоні р. Смотрич (очевидно, Руська – М.П.). Та брама складалася, власне, із бар-

бакану, мурів, зведених на скелях, та башт, які «między skalami zmurowane»[266]. Фортифікаційний вузол повністю перекривав каньйон як з боку міста, так і з боку старої Хотинської дороги, що тягнулася каньйоном Довжоцького струмка. Замок локалізувався на мису і формувався з кам'яних башт та кам'яних мурів[267]. Літописець стверджував, що місто стояло «w lepszym miejscu», аніж замок. Окрім топографічних відомостей, М.Стрийковський виклав і власну версію започаткування Кам'янця. Він схильний був вважати, що місто збудували литовські князі, посилаючись на досить поширену ще в той час легенду, суть якої полягала в тому, що, начебто, литовські князі Коріатовичі (племінники Ольгерда), перебуваючи на полюванні на Поділлі, вподобали певне місце і вирішили звести тут неприступне місто: «w Podolskiej ziemi, tam Kamieniec obronny i miescem, i skalą założyli»[268].

Подає автор відомості про перебування на Поділлі у 1448 р. польського короля Казимира Ягеллончика, котрий посприяв реконструкції дерев'яних укріплень в місті: «twierdze drzewianej w Kamieńcu»[269]. Інформація М.Стрийковського про дерев'яний замок досить цінна, оскільки вона повністю розвінчує безпідставну з погляду свідчень джерел ідею архітекторів Євгенії та Ольги Пламеницьких про те, що, нібито, кам'янецький замок існував ще в II ст. н.е. як римське кам'яне укріплення[270]. Зауважимо, що дерев'яні замкові конструкції були зведені лише у другій половині XIV ст. й проіснували до кінця XV – початку XVI ст. Це підтверджує й опис кам'янецького замку 1494 р.[271]. Дослідження польського історика архітектури В.Гуергуїна промовляє про значну реконструкцію кам'янецького замку (заміну дерев'яних укріплень на кам'яні), здійснену в 1513 р.[272] (повністю кам'яним замок став у 1544 р.)[273]. Згадав М.Стрийковський і про напади татар на Поділля, в результаті одного з яких (1468 р.) вони сплюндрували околиці Кам'янця, Житомира, Володимира[274] та інших міст. Автор хроніки характеризував місто над Смотричем як важливий міжнародний торговельний осередок, через який шлях з Європи тягнувся аж «do Kilijej i Bialgorodu, zamków tureckich»[275].

Іноземців цікавили й питання чисельності мешканців Кам'янця наприкінці XVI ст. Зокрема, за даними вірменина С.Баронча, у 1566 р. вірмени мали тут 900 будинків[276]. Звісно, ця інформація – суттєве перебільшення. Ми повністю підтримуємо думку Я.Дашкевича про те, що названа цифра вірменських будинків не відповідала реаліям життя, оскільки люстрація Кам'янецького староства 1570 р. подала у місті лише 645 будинків[277]. Значно перебільшеними є й свідчення про кількість вірменських будинків у ньому (400) в 1586 р., що наводить вірменський мандрівник Пірзада Кафаенц[278]. Ближче до істини підійшов венеціанський посол Ієронімо Ліппомано, який стверджував, що в Кам'янці 1575 р. мешкало 300 вірменських родин[279]. Вважаємо, що вірменське населення на той час становило майже третину міських мешканців, а цифра, запропонована послом, досить близька до об'єктивності. Цей факт підтверджує тариф 1578 р., згідно з яким у Кам'янці, в межах Старого міста та його передмість, було зафіксовано 768 будинків (садиб)[280], третя частина яких належала вірменам.

Важливі відомості про топографію Кам'янця подав італієць Олександро Гваньїні в праці «Опис європейської Сарматії» (Краків, 1578). Виходець з міста Верони, він разом з батьком під час Лівонської війни прибув до Польщі. Все його подальше життя й творчість були тісно пов'язані з цією державою[281]. Перебуваючи на військо-

вій службі у королів Стефана Баторія і Сигизмунда III, відвідував Кам'янець. Як і його попередники-хроністи, зауважував, що місто збудоване між неприступними скелями і має дві брами: «Kamieniec między twardymi i oporczystymi skalami zbudowane leżące, bramy tylko dwi ma», а «сам замок добре споряджений муром, баштами і вогнепальною зброєю»[282]. Природний ландшафт при локалізації міста сприяв тому, що при тодішніх засобах облоги міст взяти Кам'янець було вкрай складно. «Кам'яна скеля робить місто неприступним і неможливим до взяття. Його обтікає довкола ріка Смотрич. Вона так оточує місто, що будинків, навіть високих, не видно, тільки ледве можна побачити їхні дахи»[283]. Італієць писав, що місто неодноразово намагалися захопити турки, волохи і татари, однак не змогли й з ганьбою мусили відступати: «po kilka lat tam leżawszy [sic !], z wielką porażką i sromotą nazad odciągać musieli»[284].

Цінну інформацію про Кам'янець містять нотатки московита Трифона Коробейникова, який побував у ньому в 1593 р. По-перше, він здійснив топографічний опис твердині, а по-друге, засвідчив високий рівень його торговельного розвитку та релігійного життя. Автор порівнював розташування міста з Можайськом: «Кам'янець, місто кам'яне, як і Можайськ, стоїть на кам'яному острові; під ним річка, подібна до Яузи, а від того міста пішла вона між двох кам'яних гір; а береги в неї високі, камінь синій-синій і скеля. І обійшла та річка (Смотрич – М.П.) навколо кам'яної гори і тут же повернулася до кам'яного міста, дещо знову не зійшлася, лише сажнів з 30 і повернулася між гір. На тому острові стоїть посад (місто – М.П.) і торг»[285]. На основі даних Т. Коробейникова з'ясовуємо, що Кам'янець складався, власне, з міста й замку, які сполучалися між собою мостом: «На тому місці, де та річка (Смотрич – М.П.) зійшлася, від замку до того острова, який обійшла, міст дерев'яний на кам'яних стовпах». При цьому не фіксує наявності аркових конструкцій мосту. Він стверджував також, що навколо міста не існувало й укріплень: «А муру навколо посаду немає, тому що той острів кам'яний. Від води добре високо, скеля зверху до води мабуть сажнів 10»[286]. Цей факт підтверджує і «Кам'янецька хроніка», на сторінках якої під 1567 р. зафіксовано, що « католицькі судді почали зводити навколо міста кам'яну стіну. Однак багатьом це було не до душі, адже робота була розпочата велика й важка»[287]. Коробейников зазначав також, що «місто було людним і мало торги добрі». До нього вело двоє воріт: «А в посаду, що на кам'яній горі, двоє воріт»[288] (Руські і Польські – М.П.).

За свідченнями московського мандрівника, у межах міста функціонувало чимало православних храмів (Івана Предтечі, св. Трійці, св. Петра, Преображення Спаса, Різдва Христового, архангела Михайла, св. Онуфрія). Їхнім священикам він давав милостиню: «В Подільській землі в Кам'янці-Подільському до церкви Різдва Івана Предтечі протопопу Василю дано заздравну милостиню від царя 2 золотих; біля тієї ж церкви жебракам золотий і церковним дячкам 5 алтин і 5 грошей; до Соборної церкви св. Трійці попу Климентію 2 золотих і диякону Михайлу золотий; до церкви Архангела Михайла попу Івану золотий; до церкви його величності отця Онуфрія дано золотий предтеченському протопопу Василю, тому що в тієї церкви попа немає, а служить в тій церкві, сказав він же, протопіп Василь»[289]. Із записок Т.Коробейникова дізнаємося й про основні пункти одного із торговельних шляхів, який тягнувся з Москви до Туреччини, і навпаки. Зокрема, московський прочанин 1593 р. з Москви до Костянтинополя їхав таким маршрутом: Москва – Смоленськ – Мінськ – Слуцьк – Турів – Кам'янець-Подільський – Ясси – пониззя Дунаю[290].

Важливі свідчення про місто залишив австрійський посол Еріх Лясота, який відвідав його 1594 р., їдучи зі Львова. Він писав, що «в місті є єпископська кафедра, воєводство, каштелянія і староство. Лежить воно в місцевості добре укріпленій самою природою, з яким не може зрівнятися ніяке інше місто в Польщі; є там замок, з'єднаний із містом за посередництвом високого мосту»[291].

Якщо попередні автори в своїх описах більше уваги приділяли топографії міста, його ролі як важливого торговельного осередку, то Евлія Челебі (1657 р.) зосередився на характеристиці кам'янецького замку. Автор відмічав, що «це надійний і могутній замок зі стінами, вирубаними в скелі, який стоїть над високою прірвою і рівних йому нема не лише у володіннях польських, а, мабуть, і в чеських, і у Шведській країні, і в державі Голландській, і в горах Германських»[292]. Він мав ще великий опорний пункт (Новий замок – М.П.), який його прикривав із заходу. Е. Челебі повідомляв, що у свій час місто і замок брав в облогу Абаза-паша (1633 р.) («Сімдесят днів він тримав в облозі місто, однак не досягши успіху, безславно повернувся до Сілістри»[293]).

Про Кам'янець у 1661 р. писав і посол цісаря Леопольда I при московському дворі А.Майєрбег. Він звернув увагу на той факт, що на Поділлі особливо «відзначається місто Кам'янець (Cameniса), побудоване на високій горі. Воно, на думку деяких, – старовинна Клепідава, знамените більше своєю місцевістю, аніж своїми укріпленнями»[294].

З другої половини XVII ст. у різних державах Європи почали з'являтися дещо фантастичні гравюри міста, до яких належить і та, котру опубліковав видавець Сіріс (автор Г.Боденер, *рис.3*). Польський дослідник Я. Чубінський[295] умотивовано довів, що зображення замку на гравюрі неправдоподібне, бо автор його ніколи не бачив. Уважний читач, який знайомий з архітектурою кам'янецького замку, зразу ж помітить, що рельєф мису на рисунку, де знаходиться замок, геть спотворений, а сам мис виступає немовби у формі острова, обмеженого зусібіч водою. Насправді ж замок знаходиться на мисі, що має форму гостроверхого трикутника, який з півдня і півночі утворювався Довжоцьким та Зіньковецьким струмками, зі сходу омивався р.Смотрич, а з заходу обмежувався ровом. Крім того, гравер фантастично відтворив і башти та мури, що не відповідало реальному архітектурному образу замку XVI-XVIII ст., основна частина якого збереглася до наших днів. Не виключено, що спотворений рисунок послугував своєрідним «зразком» Євгені та Ользі Пламеницьким при реконструкції завершень таких замкових башт, як Рожанка, Тенчинська і Лянцкоронська, що було критично сприйнято українськими та польськими дослідниками[296].

Ульріх фон Вердум, побувавши у 1672 р. в Кам'янці, детально описав його. Причому, у його творі йдеться не лише про укріплення, а й про етнічний склад населення, тобто порушується питання «націєтопографії». Автор зауважував, що місто – «це столиця Поділля, а назва його по-німецьки означає «Podolisches Steinhaus». Стоїть воно на скелі, яку омиває навколо ріка Смотрич, і лише на південному заході вона з'єднується з іншою, на якій стоїть фортеця. «Через цей відріг скелі пробито канал, так що тепер ріку пустили навколо. Вона тече з Волині повз місто, яке також називається Смотричем, а милею нижче від Кам'янця, біля містечка Жванця, впадає у Дністер, який давні історики називали Тірасом»[297]. Над згаданим каналом

«зводиться склепінчаста арка з великих старанно оброблених кам'яних плит, а вище цього склепіння від міста до фортеці йде ще вісім інших склепінчастих арок, на яких спочивають мости між обома скелями. Центральна з восьми арок має надзвичайну висоту. Темніє в очах, коли дивитися з цього мосту вниз на ріку»[298]. Далі зауважував, що «замок зі сходу, півдня й півночі має природний захист у формі стрімких і високих скель, на яких він височіє, а з боків, окрім того, добре укріплений мурами й вежами. Західний бік лежить при великій рівній височині. Тут його укріплено майже на сучасному рівні ровами, валами та іншими земляними спорудами, але ці фортифікації погано збудовані і їх при атаці за всіма правилами воєнного мистецтва не вдалося б довго боронити. Зайнятий же замок домінує над містом. Отож ця фортеця (Новий замок – М.П.) скоріше ослаблює, аніж зміцнює місто». Вивчивши локалізацію Кам'янця на ландшафті, Ульріх фон Вердум також зазначив, що «оскільки місто має стрімкі й високі, наче мури, скелі, то йому не потрібно значних укріплень. Для нього необхідно було лише забезпечити укріпленнями три чи чотири дещо пологіші узвози»[299].

За його даними, місто в плані «націєтопографії» ділилося на три частини: південну, центральну і північну. Південна була заселена вірменами, «які мали там свій окремий ринок, ратушу, гарну церкву з дзвіницею й багато добре збудованих купецьких будинків. Центральну частину займали русини. Вони володіли великим міським домом з високою вежею, кількома гарними церквами грецької релігії. У північній частині міста мешкали поляки, які теж мали там свої костьоли, ратушу й ринок»[300]. Кожна міська юрисдикція керувалася окремим управлінням, яке щодо різних справ громад і осіб ухвалювало необхідні рішення. Крім того, «тут жило ще понад сімдесят єврейських родин, старшина яких також вершив судові справи своїх, причому так необмежено, що міг використовувати жовнірів із замку для виконання своїх вироків. Мали дві синагоги, одну в місті, другу поза ним» (у передмісті Карвасари – М.П.).»Папісти мали шість костьолів: фарний, єзуїтський, якобінський, францисканський, Святого Мартина і ще один малий жіночий монастир із костелом унизу, біля підніжжя гори (домініканок – М.П.). Вірмени мали лише одну церкву, зате найкращу з усіх. Русинам належало три церкви в місті: Святого Миколи, Святого Аспазія і ще третя, а також четверта на єврейському передмісті (Карвасарах – М.П.), щоправда, невеличка. Ґрунти тут навколо масні й досить буйні, якби їх лише обробляти»[301].

Цінні свідчення з історії міста виявляємо й в Шарля де Ля Круа (псевдонім Мадлен), який наприкінці 1660-х – у 1670-і рр. був секретарем французького посольства в Стамбулі. Найбільше уваги автор приділив облозі турками Кам'янця-Подільського у серпні 1672 р., оскільки він був свідком подій. У щоденнику Шарль описав вступ турків до нього наступним чином: «На завтра (після підписання капітуляції) візир взяв мене з собою і двома іншими персонами, і після того, як були зайняті ворота, сторожові приміщення й склади, ми ввійшли у місто, щоб побачити церкви, і він розпорядився перетворити їх у мечеті»[302]. Це було, як зазначав автор, порушенням умов капітуляції. «Турки перетворили на мечеті в основному католицькі храми, які знаходилися в центрі міста, а деякі православні церкви віддали католикам, що викликало обурення українського населення. Взяття Кам'янця означало підпорядкування турками всього Поділля»[303].

Після захоплення міста Османська імперія приклала чимало зусиль для реконструкції його замків, міських укріплень, мостів, міських воріт, житлових і господарських споруд тощо. Для цього турецька адміністрація запросила, в основному, французьких інженерів. За два роки місто і його фортифікації набрали рис міцного і неприступного форпосту. Хід відновлюваних робіт (1672-1673 рр.) постійно фіксувався в донесеннях та листах представників місцевого управління і військових інженерів до столиці Туреччини. Частину із них опубліковав А. Грабовський. Листи дають підстави говорити про специфіку реконструкції Старого та Нового замків, міських воріт і башт, бастіонів, зведенню мінаретів[304] і т.д.

У вересні 1672 р. детальний опис Кам'янця (143 сторінки) здійснив турецький чауш Ельхадж Мехмед. Особливу цінність для дослідника становлять демографічні і топографічні відомості писемного джерела, які свідчать, що в місті тоді налічувалося багато будинків, серед яких 553 мали власників, 351 дім, переданий у власність нової міської адміністрації, і 123 «плаци» (ґрунти), котрі також перейшли до державної власності. Крім того, перепис зафіксував 120 крамниць, 18 плаців на місці крамниць, 20 монастирів, 7 млинів, порохівню, фортецю, фонтан[305] і таке інше.

Війна 1672 р. між Польщею і Туреччиною посилила в Європі інтерес до Поділля та його центру – Кам'янця-Подільського. Так, в 1672 р. у Нюрнбергу було видано анонімний «Загальний та ґрунтовний опис Польського королівства і особливо Поділля та Кам'янця»[306]. Дещо пізніше (1691р.) у Франції (Париж) побачила світ книга Ніколаса де Фера «Вигляд міста Кам'янця-Подільського»[307], в якій найбільше уваги приділяється опису міста-фортеці й вміщено його кольорову гравюру (*рис. 4)*. У часи перебування Кам'янця в складі Османської імперії (1672-1699 рр.) до нього навідувався ірландський учений Бернард О'Коннор[308]. Він залишив цікаву інформацію про замок і місто в двотомній книзі «Історія Польщі», виданій у Лондоні 1698 р. Щодо першого історико-топографічного об'єкта, то професор медицини Кембриджа писав, що «міцний замок збудований на скелі, яка підноситься над містом», яке «добре захищене як природою, так і руками людини. Його вулиці добре вимощені і відділені канавами від будівель»[309]. Засвідчував, що Кам'янець «велике місто, в якому знаходиться єпархія прелата, що підлягає арцибіскупу Львова. Воно зазнало страшної пожежі у 1669 р. і було захоплене турками в 1672 р., під владою якої перебуває й досі»[310]. Констатував той факт, що Польща неодноразово намагалася повернути собі Поділля, організовуючи для цього військові виправи. Так, коли в 1687 р. Кам'янець взяв « в облогу генерал козаків Могила, то поляки мали намір приєднатися до його війська, але обидві армії були змушені відступити від міста при наближенні оттоманської армії». У 1688 р. місто ще раз потрапило в облогу поляків, які наступного року розпочали його штурм, «та цю облогу зняли у вересні. Інших спроб не було»[311].

У першій половині XVIII ст. інформація про Кам'янець в писемних джерелах іноземців набирає фрагментарного характеру. Здебільшого її залишали військовики. І це не випадково, адже після 1699 р. турецька залога залишила місто сплюндрованим, що засвідчує опис Кам'янця 1700 р., проведений спеціальною королівською комісією. В джерелі констатується, що від 1500 будівель, які існували в ньому до початку 1670-х рр., наприкінці XVII ст. вціліло лише 100[312]. Уряд Речі Посполитої прагнув і надалі мати Кам'янець добре укріпленим форпостом на південно-східному

кордоні. Тож із перших років XVIII ст. до нього направлялися військові фахівці для відновлення укріплень і, частково, міської забудови.

Впродовж 1704-1706 рр. відбудовою фортифікацій керували майор коронної артилерії Арчибальд Гловер (англієць) та Кароль Крузер (голландець). З 1706 р до 1720-х рр. реконструкцією укріплень займався переважно А. Гловер. Збереглися його листи до великого гетьмана коронного Адама Синявського, на основі яких частково можна відтворити характер відбудовчих робіт. Насамперед, зауважимо, що діяльність фортифікаторів гальмувалася браком коштів, за рахунок яких наймалися ремісники різних професій, їх помічники, а також жовніри. З приводу цього А. Гловер писав (1710 р.), що жовнірів без грошей складно спонукати до робіт, натомість зростало дизертирство[313].Однак, незважаючи на різноманітні труднощі, значна частина робіт була виконана. Насамперед, упродовж 1710-1715 рр. у Новому замку вдалося поглибити фоси, для чого ламалася скеля і зводилися контрескарпи. Інженери зуміли звести новий міст, який з'єднував Новий замок зі Старим, здійснити перекриття дахів на окремих замкових баштах (Студенній, Папській та ін.), збудувати приміщення для офіцерів і ремісників в замку, виставити в деяких місцях палісади тощо. Значної реконструкції зазнали Замковий міст, Польська і Руська брами, Кушнірська башта, Турецькі бастіони (Кармелітський шанець). Тоді ж було зведено нову батарею в честь св. Богородиці, кам'яний мур над Руською брамою, споруджено батарею над Карвасарами[314] і т.д. Масштабні фортифікаційні та містобудівні заходи проводилися й у 1730 – 1740-і рр.

З другої половини XVIII ст. цінну інформацію про різні аспекти життя Кам'янця залишили: поляк за походженням Жан Н. Сідловський, французький художник Ж.Мюнц, голландський військовий інженер Ф. Деволан, німець К. Феєрабенд та інші. Щодо Ф. Деволана, то його записки про Кам'янець з'явилися у збірці «План укріплень Кам'янця» (друга половина XVIII ст.), де досить схематично, на думку П. Ричкова, відтворено замковий комплекс та міську забудову[315]. План доповнено розгорнутими «примітками» Жана Н. Сідловського, котрий частково здійснив опис міста та його фортифікацій. Зокрема, підкреслював, що «природа створила це місто незвичайним і дуже надійним чином, одначе людина скористалася з цього дуже недостатньо, подібно тому, як малодосвідчений гофмейстер не здатний розвинути природних здібностей свого молодого пана. Що стосується міста, як головного об'єкта – довкола воно оточене крутими скелями 4-5-6 кластерів від Польської до Руської брами... Річка Смотрич тече таким чином, що вся фортеця цілковито від неї залежить, і неможливо знайти засобу, щоб щось зробити з цим природним урвищем, а тому виглядає все це дуже неприступною фортецею для оволодіння». Однак, як зауважував автор, військове мистецтво «облоги міст та нові можливості вогнепальної зброї на кінець XVIII ст. вже значно перевершили потенційну оборону цієї твердині».[316]

Заслуговує на увагу й мистецька спадщина ельзаського художника Ж. Мюнца, який на початку 1780-х рр. відвідав Кам'янець, здійснив його топографічний опис і залишив два малюнки. Насамперед, художника вразили неповторність локалізації міста на місцевості й вдале розташування його оборонних укріплень. Особливу роль у містобудівній історії Старого міста та його замків, на думку художника, відігравала р.Смотрич, що протікала в глибокому каньйоні, ширина якого досягала «від 150

до 250 стоп». Автор зауважував, що до міста вели дві брами. Одна з них – головна, знаходилася в глибокому каньйоні з північного боку міста (Польська брама – М.П.), друга – з півдня (Руська брама – М.П.), до якої тягнулася стара Хотинська дорога в каньйоні Довжоцького струмка. Додамо, що до Старого міста можна було потрапити й з боку замку через Замковий міст. Окрім топографічного опису, Ж.Мюнц залишив і два малюнки Кам'янця – Руську браму та краєвид південно-східної частини Старого міста[317]. Сьогодні – це безцінні іконографічні джерела для дослідження історико-архітектурного образу міста XVIII ст.

Привертають увагу і нотатки Ф.Деволана. Як талановитого військового інженера і гідротехніка, його було запрошено з Голландії на російську службу у 1787 р., де отримав чин інженера-майора. За його проектами й безпосереднім керівництвом будувалися десятки фортець та міст, серед яких Одеса, Тираспіль, Григоріопіль та інші. Весною 1790 р. йому було доручено підготувати і розробити під керівництвом генерала артилерії барона Меллера «систему оборони берегів Чорного моря, Криму і Дністра». А восени 1793 р., після захоплення Росією Волині й Поділля, Ф.Деволану від голови військової колегії графа Салтикова надійшов наказ «проінспектувати з генералом князем Долгоруким фортецю Кам'янець-Подільський і представити свої міркування щодо її укріплення та відбудови»[318]. Поставлені завдання були виконані. «Протягом січня, лютого і березня 1794 р. – писав Ф.Деволан, – я був зайнятий, проектами кордону по верхньому Дністру й Кам'янця-Подільського, котрі були відіслані до Петербурга»[319]. Досить цінним з детальною легендою зберігся виготовлений ним план Кам'янця 1794 р., який є важливим джерелом для вивчення стану тогочасного міста в історико-архітектурному відношенні, а також – проектів реконструкції його та оборонних споруд.

У другій половині XVIII ст. місто частково відновлює свою міжнародну торгівлю, пов'язану шляхами з країнами Сходу та Заходу. Неодноразово сюди прибували купці з Туреччини, Польщі, Німеччини та Іспанії (іспанські купці, наприклад, привозили до міста дорогі вина, якими смакував у 1789 р. німецький мандрівник К.Фейєрабенд[320]).

Отже, свідчення іноземців XV-XVIII ст. про Кам'янець-Подільський, у поєднанні з іншими видами джерел, сприяють досить об'єктивному відтворенню його історико-архітектурного образу. Вони дозволяють дослідити демографічний, етнічний, соціальний, економічний і культурний стан міста, питання демографії та етнічної структури населення, еволюцію його топографії, з'ясувати місце воєводського центру Поділля в системі міст України і Східної Європи загалом.

Як важливий політичний, торговельний, ремісничий, оборонний, культурний і релігійний осередок України, Кам'янець-Подільський був добре відомим європейській громадськості і наносився на різні стародавні карти Європи та світу XV-XVIII ст.[321], а як багатогранний історико-архітектурний та містобудівний об'єкт зафіксований у різних видах зображальних джерел. Серед них гравюри, малюнки художників та плани міста XVII-XVIII ст. З'ясовано, що найдавнішим графічним зображенням Кам'янця в хронологічному відношенні є його аналогічний малюнок 1633 р., про що слушно зауважив на початку XX ст. О.Прусевич[322]. Знаходився він у фондах національної бібліотеки в Парижі. Вказаний автор опублікував малюнок лише частково, а повністю відтворив – Т.Новак?.

Цікавим іконографічним джерелом для вивчення архітектурної біографії Кам'янця кінця XVII ст. є малюнок його замку 1652-1672 рр. (атрибуція Є.Пламеницької), виконаний невідомим художником[323]. Він зберігається в одному із архівів Польщі. Вид на замок подано з північного боку. Рисувальник досить об'єктивно відтворив топографію розташування Старого замку на місцевості, зумів передати архітектурний стиль башт із специфічними завершеннями (перекриттями), взаємозв'язок їх з стінами та головним в'їздом на територію замку зі сходу і т.д. Малюнок засвідчує, що північно-східну частину замкових укріплень формувало чотири башти, а південну – п'ять, назви яких автор не подав. Крім них, на території замку (недалеко Папської башти) художник розмістив храм, що в писемних джерелах іменувався костелом св.Станіслава[324]. З малюнка дізнаємося, що до замку з північного сходу примикав великий двір, який з боку передмістя Підзамче відмежовувався ровом і Польною брамою, до яких вів підйомний міст зі сторони замкового мосту. З'ясовуємо і той факт, що біля названої брами, з самої долини р.Смотрич, височіла башта Водна. Від неї аж до башти св. Ганни (така назва башти зафіксована на плані Кам'янця 1773 р.), що знаходилася перед мостом з боку замку, тягнувся кам'яний мур, який піднімався з долини річки і обмежував двір з північно-східного боку. Чимала незабудована територія зафіксована на малюнку й перед головним в'їздом на територію замку (з боку передмістя Польські фільварки). З містом Старий замок сполучався кам'яним арковим мостом, який зафіксований на малюнку досить умовно. Із західного боку до Старого замку примикала кам'яно-земляна система укріплень Нового замку, відтворена художником лише частково.

Заслуговують на увагу і зображення Кам'янця 70-х рр. XVII ст., котрі створювалися в містах «Старої Європи» після захоплення Кам'янця військами Османської імперії 1672 р. Певне місце серед них займає схематична військова карта під назвою «Місто Кам'янець з його близькими околицями»[325]. Вона кольорова, а її розміри становлять 60,8 х 43,1 см. Експлікація на карті виконана двома мовами – давньою турецькою та французькою. Звичайно, назвати картою в повному розумінні цього слова малюнок не можна, тому що він є дещо спрощеним (мальований без конкретних пропорцій у співвідношенні замків та міста), безмасштабний і виконаний у манері «з висоти пташиного лету» із західного боку міста. На передньому плані схематично подано Новий і Старий замки, які між собою сполучалися навісним мостом. Замки через, так звану, Червону башту (св.Ганни) та кам'яний міст сполучалися зі Старим містом. Малюнок засвідчує, що основне розташування турецьких підрозділів під час облоги Кам'янця було організоване навколо замків, а їх головний удар спрямовувався проти «ровів малого форту», тобто замків. На схемі зазначено дві позиції артилерії. Праворуч – «Батарея великого візира», а ліворуч – «Перша батарея кеймакама Мустафи-паші» на початку облоги. На малюнку чітко позначено своєрідну систему підкопів – підземних траншей, які називалися «дорогами мишей». Дві розгалужені лінії зі спільним ходом вели до країв рогача (горнверку), а дві інші – знаходилися в каньйоні Довжоцького струмка (передмістя Карвасари) та в передмісті Польські фільварки (на лівому березі р.Смотрич, в каньйоні, навпроти Замкового мосту).

На малюнку художник зобразив деформованим і Старе місто, яке він довільно по овалу оточив кам'яною стіною та 12 баштами. Тринадцята знаходилася на лівому березі Смотрича приблизно в тому місці, де локалізувалася Польська брама. Цен-

тральні квартали півострова на малюнку не забудовані. Однотипні міські будівлі розташовані художником концентрично уздовж міських стін, однак їх зображено не в тій кількості, як це було насправді. На схемі показано і три млини без зазначення їхньої приналежності. Коротку характеристику малюнку подав Я.Матвіїшин[326].

Близьким до вищезгаданого є малюнок Кам'янця-Подільського 1687-1691 рр., котрий зберігається в університетській бібліотеці м.Болоньї[327]. Д.Колодзейчик стверджує, що це зображення міста було зумовлене воєнними діями Польщі проти Туреччини, перша з яких організувала дві спроби (1687 та 1689 рр.) здобути подільську твердиню. Підхід художників до виконання малюнків міста в обох випадках однаковий – з висоти польоту птаха. Майже аналогічно відтворені замки та місто. Однак, на останньому малюнку Старий замок і Старе місто мають доволі густу символічну забудову спорудами різного призначення, серед якої намальовано й чимало мінаретів (відповідно 5 і 9). Крім того, навколо Старого міста зображено вже не 13, а 14 башт. Відсутні на зображенні Польська та Руська брами і т.д. Загалом, останній і попередній малюнки Кам'янця засвідчують, що вони виконувалися не як містобудівні пам'ятки, а як відповідні схеми для військовиків, тому їх використання, як іконографічних джерел є грубою помилкою, бо призводитиме до фальшування об'єктивної картини образу тогочасного міста.

Серед іконографічних пам'яток XVII ст. певний інтерес викликає гравюра 1673-1679 рр. із зображенням Кам'янця-Подільського (*рис.5*), виконана К.Томашевичем[328]. Відомо, що її автор деякий час обіймав посаду райці польської громади міста, а з 1671 р. – війта. Мешкав гравер у будинку, який стояв поперек вул.Татарської[329] саме у тому місці, де вона вливалася у північно-західний кут Польського ринку. Під час облоги Кам'янця військом Османської імперії 1672 р., К.Томашевич брав активну участь в його обороні[330]. Після захоплення міста турками, він його залишив й перебрався до Кракова, де займався переважно граверською діяльністю. Чим зумовлена поява названої гравюри? Вважаємо, що саме переходом Кам'янця з-під влади Польщі до Османської імперії. Ця подія вразила європейську громадськість, а тому її висвітлювало чимало тогочасних видань, брошур і «летючих листків», в яких фіксувалися настрої й свідчення очевидців, а також розміщалися гравюри з видами міста. Найбільше уваги автори названих творів звертали на облогу турками Кам'янця-Подільського та його капітуляцію у серпні 1672 р.

Гравюра Кам'янця 1673-1679 рр. та легенда до неї привертали увагу дослідників ще у XIX ст. Зміст останньої опублікував у 1862 р. О. Сементовський[331], описуючи кам'янецькі старожитності. Філолог та історик М.Петров також вивчав гравюру[332], а М.Городецький – експлікацію до неї[333]. Гравюру з легендою вмістили у своїх працях Ю. Сіцінський[334], О. Прусевич[335], В. Січинський[336] та інші дослідники. У XX ст. дане іконографічне джерело досліджували Я. Дашкевич[337], О. Пламеницька[338], О. Халпачян[339], Є. Пламеницька[340] та ін. Однак, найбільш кваліфіковано її значення для вивчення різних напрямів становища міста в останніх десятиліттях XVII ст. з'ясував Я. Дашкевич. Він професійно продатував мистецький твір 1673-1799 рр. й розробив критерії визначення його цінності, які допомагають зрозуміти, чого можна, а чого не можна чекати від нього для вивчення історії, в тому числі й топографії, міста. Найперше, Я.Дашкевич аргументовано довів, що вид на місто автор гравюри відтворив «з лету птаха», тобто з такої висоти, з якої однаково видно близькі і далекі

об'єкти, а лінія обрію майже відсутня. Цей прийом допоміг граверу подати не лише якусь окрему частину міста, але й охопити його повністю: ринки, квартали, вулиці, оборонні укріплення, Долину, замки і т.д. Вибір високої точки споглядання в українській графіці нових часів був продиктований міркуваннями художників показати не лише планувальну структуру і забудову міста в системі ландшафту, а й розкрити матеріальну структуру речей[341].

Вивчення цього твору дає підстави стверджувати, що її автор мав навики у цьому виді мистецтва, а також певні знання у геофізичних і фортифікаційних справах. Водночас зауважимо, що гравюра – це лише умовне зображення міста, яке не могло відповідати реальності. Цілком слушно звернув увагу на цей аспект проблеми Я.Дашкевич, який стверджував, що увагу художника привертали, в першу чергу, публічні будівлі і міські укріплення, які показано на гравюрі у збільшеному вигляді. Крім того, цікавіші об'єкти подані гравером набагато детальніше, а другорядні – відтворені стандартно[342]. Більш ґрунтовно зображені оборонні споруди: Руська і Польська брами, Вірменський бастіон, система фортифікацій Вітряних воріт, башти навколо Старого міста (Гончарська, Різницька, Кравецька), замкові укріплення тощо. Крім того, гравер зумів більш-менш об'єктивно показати архітектурні завершення таких башт, як Рожанка, Тенченська, Папська та ін., які зберігалися у первісному вигляді до кінця 80-х рр. XX ст., коли були спотворені Є. та О. Пламеницькими.

Забудову міських кварталів К.Томашевич подав як значне нагромадження будівель, що начебто символізувало їх велику кількість. Житлові будинки й, особливо, їхні дахи на Польському ринку та й в інших міських дільницях, створюють на гравюрі майже одноманітний фон. Насправді ж, у Кам'янці будинки та форми їхніх дахів були різними в архітектурному відношенні. Це і кам'яниці патриціїв, і будинки представників поспільства, і халупи плебсу, і храми в різних кварталах, і численні укріплення, що формували досить строкату соціальну топографію Кам'янця. Ось чому до гравюри, як до соціотопографічного джерела, слід підходити досить критично. В першу чергу, це відноситься до пропорцій зображення як самого міста, так і його окремих топографічних одиниць. Уважний читач відразу ж помітить, що ширина півострова на гравюрі значно збільшена по відношенню до його довжини. Не відповідають реальним пропорціям Польський та Вірменський ринки, довжина і ширина всіх вулиць, кварталів, садиб, житлова, культова і оборонна архітектура, замкові споруди тощо. І це невипадково, адже саме в тому і полягає особливість гравюри, яка виконувалася не за принципами топографічних (масштабних) планів та прямої перспективи, а на основі окомірного зображення міста. Про трактування простору в українській гравюрі досить влучно сказав Д.В.Степовик, коли доводив, що «в українській графіці XVI-XVIII ст. було порівняно мало творів, виконаних за правилами однієї перспективної системи в її чистому вигляді. Взаємозв'язок між двома просторами – тим, що був на зображенні, і тим, де знаходився глядач, – не ототожнювалися»[343].

У зв'язку з висловленим постає запитання: як можна зрозуміти міркування О. Пламеницької, що «порівняння зображення середринкового кварталу (на гравюрі 1673-1679 рр.), в тому числі зіставлення кількості будинків (із зображенням на перших топографічних планах другої чверті XVIII ст. та 1773 р.) дозволили з'ясувати, що до XVIII ст. середринковий квартал займав тільки південну половину території,

в межах якої існував пізніше, наприкінці XVIII – у першій половині XX ст.»[344] Але ж на плані 1773 р. відтворено середринковий квартал з чітким розмежуванням садиб, що розташовувалися на північ і схід від ратуші, а не на південь?. На гравюрі ж цей «квартал» виступає лише у формі умовного скупченого зображення споруд, на основі якого порахувати їхню кількість аж ніяк не можна.

Недоліком гравюри є й те, що на ній територіально місто відмежоване від передмість, а останні взагалі не показані, хоча вони існували. Писемні джерела 80-х рр. XVII ст. засвідчують, що в передмісті біля Руської брами налічувалося 23 двори, біля Польської – 38, біля Замкової – 8[345]. Крім названих, функціонували й такі передмістя, як Підзамче, Руські і Польські фільварки, Карвасари тощо. У зв'язку із висловленими міркуваннями вважаємо правомірною пропозицію Я.Дашкевича про необхідність перевидання гравюри К.Томашевича факсимільним (точне відтворення картини (гравюри) при допомозі фотомеханічної репродукції) способом разом із докладним і високопрофесійним джерелознавчим дослідженням[346]. Гравюра супроводжується великою легендою, яка допомагає відтворити специфічну соціальну топографію міста.

Декілька гравюр Кам'янця з'явилося і в 1684 р. Перша із них побачила світ у Римі. Цей рукописний малюнок, як стверджує Я.Матвіїшин, виконувався під впливом роботи К.Томашевича, про що промовляє тотожне зображення окремих об'єктів Польської брами, трьох західних башт, порохового млина, Кушнірської башти, Міських воріт при ній і т.д. Перспективний вид замків подано на передньому плані без дотримання масштабних співвідношень. Старе місто умовно поділено на квартали, але вони не відповідали його реальній тогочасній планувальній структурі. Залишилися поза малюнком культові об'єкти. Правда, окремі споруди все-таки зафіксовані. Серед них: Міська брама біля Кушнірської башти, млини, башти Гончарська, Кравецька та Різницька, церква на Карвасарах, позначені сільськогосподарські ділянки[347] тощо.

1684 р. датується й інший мідьорит, який в історії картографії часто називають «римським», автором якого був Джованні Джакомо Россі (підписувався під псевдонімом Йоганн Якуб Рубейс – 1649/1650 – 1691 рр.). Як умілий гравер і кваліфікований видавець історичних та мистецьких планів і видів міст, він керував гравернею при «Храмі св. Марії» у Римі, де і побачив світ малюнок Кам'янця. Він вже неодноразово публікувався, однак найбільш кваліфіковану характеристику отримав від Ю. Сіцінського: «Примірник цього пляну (на міді) розміром 38,5×54,5, а значить він більший від плана Томашевича, накреслений також перспективно із заходу, але не так докладно й правдиво. Замок накреслено досить виразно з банітами, стінами, брамами і навіть гарматами на валах та з людьми, а в місті тільки заштриховано вулиці та квартали, а будинки не вирисовано; тільки фортифікації і брами, й башти накреслено в перспективі виразно. Але загальна фігура пляну міста не зовсім відповідає дійсності в натурі: виспу міську накреслено у формі приблизного круга, а в дійсності ця виспа має форму овалу, розтягнутого від півночі до півдня. Креслив його (плян) очевидець, не добре знайомий з місцевістю»[348]. Досить близьким до римського в 1684 р. з'явився у Варшаві рукописний малюнок Кам'янця анонімного автора[349].

Не виключено, що під впливом друків К. Томашевича та Д. Россі панорамні малюнки Кам'янця було включено Якобом Сандартом до його історико-географіч-

ного «Опису Польського королівства» 1687 р., П'єром Мортьє до свого мідьориту, опублікованого в Амстердамі у 1693 р., спадкоємцями Маттеуса Меріана Старшого до атласу «Театр Європи» 1698 р., до відомого мідьориту Г.Боденера 1697 р., який неодноразово передруковувався у європейських виданнях майже до середини XVIII ст.[350] і т.д.

Війна між Туреччиною і Польщею у 1672 р. привернула увагу й французького гравера, географа та відомого видавця Ніколаса де Фера (1645/1646 – 1720 рр.), котрий у 1691 р. опублікував у Франції (Париж) книгу «Vue de la ville Kamieniec-Podolski» («Вигляд міста Кам'янця-Подільського»). В ній особлива увага приділена опису кам'янецької фортеці і вміщена його власноручна кольорова гравюра міста, виготовлена на основі особистого мідьориту[351]. Вона була використана й у паризькому атласі «Les Forces De L'Europe, On Description Des Principales Villes Avec Leurs Fortifications», що виходив у 1691, 1693, 1694, 1695, 1696 і 1705 рр.[352] Частина із них друкувалися дзеркально. Дослідники подільських старожитностей стверджують, що Кам'янець XVII ст. у Франції був особливо популярним, а щоб задовільнити голод читацької публіки на інформацію про нього, видавці і гравери пішли шляхом грубої фальсифікації. Не бачачи ніколи міста, вони репродукували його дзеркальні зображення, здійснювали часто міфічні описи, які неодноразово ставали підробленими репродукціями у наступні століття, в тому числі й для окремих архітекторів сучасності[353].

Аналогічним шляхом, як зауважує Я. Дашкевич, створювалися ілюстрації й описи до відомої книги-путівника «Cyanae»[354], що побачила світ 1687 р. в Аусбурзі. В ній також було вміщено гравюру з видом Кам'янця, здійснено його опис, записано окремі легенди, що символізували неприступне подільське місто не лише в очах європейської громадськості, а й окремих володарів Османської імперії – султана Османа II. Незважаючи на наслідування і модифікації гравюри К.Томашевича у європейських виданнях останньої третини XVII – на початку XVIII ст.[355] (їх було не менше 30), вони, за словами Я.Дашкевича, не мають «жодної вартості як історико-топографічне джерело чи джерело дослідження матеріальної культури міста»[356]. Справа в тому, що вказані твори виступали досить умовними графічними зображеннями, які лише символізували велич міста у свідомості європейської громадськості та засвідчували про його неприступність у військовому відношенні.

Певну роль у вивченні теми відіграють малюнки художників. Заслуговує на увагу в цьому відношенні мистецька спадщина вже згадуваного ельзаського художника Жана Анрі Мюнца (1727-1798), який на початку 80-х рр. XVIII ст. відвідав Кам'янець, здійснив його топографічний опис та залишив два малюнки[357]. На першому із них зафіксовано кам'яно-земляні укріплення Руських воріт, а на другому – башту (очевидно Кравецьку), що захищала місто і вірменські квартали з південно-східного боку. Інтерпретацію першого зображення намагався здійснити польський дослідник Я.Чубинський[358], однак, як на нашу думку, вона виявилася невдалою. Справа в тому, що на ньому відтворено не замковий міст зі сходу (так стверджує Я.Чубинський), а Руську браму. Цінність малюнка полягає в тому, що на ньому показано ту частину системи укріплень Руських воріт, яка сформувалася в другій половині XVIII ст. Окрім кам'яних башт і стін, які тягнулися від великої Прибережної башти (у системі воріт) вздовж правого берега р.Смотрич у східному напрямі, у

XVIII ст. військові інженери збудували біля неї ще й кам'яно-земляні фортифікації. Останні зміцнювали підступи до Руської брами як з боку міста, так і з боку Карвасар та Руських фільварків.

Щодо другого малюнка, зазначимо, що, відтворюючи на папері каньйон у південно-східній частині Старого міста, художник намагався показати й вулицю, що вела від Руських воріт до башти Гончарської і тягнулася середньою терасою півострова з його південно-східного боку. В'їзд на вулицю* з боку Руських воріт прикривала кам'яна башта, яка зафіксована на малюнку Наполеона Орди, однак до наших днів не збереглася. Між баштою та скелею, як показав художник, існували й інші кам'яні укріплення (не виключено, що там був барбакан), у яких знаходилися міська залога й зброя.

На другу половину XVIII – початок XIX ст. припадає діяльність російського художника Є.Кошкіна (1761-1836)[359], у мистецькій спадщині якого також є малюнок Кам'янця. Він виконаний з північно-західного боку міста (з передмістя Польські фільварки). Охопивши власне Старий замок і Старе місто, Є.Кошкін не дотримувався при їх відтворенні на папері художніх принципів. Зображення Старого замку настільки примітивне, що не дозволяє об'єктивно відтворити його архітектурно-просторовий ансамбль. Крім того, мис із замком у художника показаний набагато нижче відносно розташування Старого міста на півострові, чого насправді в природі не існувало. Не зовсім вдало намалював він і саме Старе місто. Деформованими є зображення замкового мосту, планувальної структури та забудови міських дільниць тощо. Фантастичними виглядають Польська брама, батарея св.Трійці і т.д. Водночас, ближче до об'єктивності художник намагався відтворити Кушнірську башту з Вітряною брамою й Турецькі бастіони, які у другій половині XVIII ст. зазнали значних реконструкцій.

Заслуговує на увагу й малюнок Кам'янця, виконаний художником Г. Харитоновим. На відміну від твору Є.Кошкіна, зображення міста у нього є ближчим до реальності, хоча також не позбавлене художніх домислів. Відтворивши панораму Старого замку, автор намагався передати й архітектурні особливості його башт, стін, замкових воріт тощо. Об'єктивно зобразив гравер сполучення замку з містом (високим кам'яним мостом) та з передмістям Підзамче, показуючи роль рельєфу місцевості у формуванні історико-топографічних особливостей замку та передмість. Передмістя Карвасари він слушно розмістив у каньйоні р.Смотрич на її неширокому правому березі, який із заходу підступав до високого мису (40 м), на якому знаходився замок. Г.Харитонов передав забудову передмістя, яке тягнулося майже від Руських воріт до Христовоздвиженської церкви, а за Довжоцьким струмком – до високих скель, які, піднімаючись з долини р.Смотрич на висоту понад 50 м, поступово переходили у велике за розмірами плато, що отримало назву «урочище Татариска». На схід від Карвасар (через річку) художник відтворив і західну частину передмістя Руські фільварки, які з Карвасарами сполучалися мостом[360].

Таким чином, вивчення гравюр і малюнків Кам'янця-Подільського XVII-XVIII ст. сприяє дослідженню різноманітних аспектів розвитку соціальної топографії міста, а також об'єктивному відтворенню його містобудівних норм та історико-архітектурного образу впродовж досліджуваного періоду.

* Не виключено, що саме ця вулиця у XV-XVI ст. носила назву «Гончарська», про яку писав Ф.Кірик, подаючи найдавнішу писемну згадку про неї під 1516 р. (Kiryk F. Z dziejów ... – S.85.).

Особливе місце з соціально-економічної, містобудівної, культурної та історико-топографічної еволюції Кам'янця-Подільського посідають його плани XVIII ст. Найперший з-поміж них датується 1707 р.[361]. На жаль, цей вид історичних джерел не знайшов всебічного вивчення в джерелознавстві, хоча окремим із них присвячені невеликі розвідки, а більшість – використовувалася дослідниками неодноразово. На особливу цінність одного із планів середини XVIII ст. звернув увагу ще на початку XX ст. О.Прусевич[362]. Дослідник з'ясував, що план зберігався в музеї князів Чарторийських у Кракові[363]. Відомий був О. Прусевичу і план Кам'янця-Подільського 1761 р., хоча він його, як і план середини XVIII ст., не опублікував. Названий вид джерел про Кам'янець-Подільський XVIII ст. вивчали Т. Новак[364], Є. Пламеницька[365], М. Петров[366], Я. Матвіїшин[367], О. Пламеницька[368], М. Крикун[369] й інші дослідники. Зауважимо, що плани Кам'янця XVIII ст. зберігаються в архівах різних європейських держав, серед яких Франція, Іспанія, Італія, Польща, Швеція та інші. Зокрема, над ними з відділу рукописів Національної бібліотеки у Мадриді, Дипломатичного архіву Міністерства закордонних справ Франції, архіву Морської служби Франції та архіву наземних армій Франції працював Я. Матвіїшин[370]. Окремі плани Кам'янця-Подільського першої половини XVIII ст. із Стокгольмського архіву розміщені в інтернеті[371].

Характеризуючи план міста 1713 р., підкреслимо, що вперше він був опублікований на початку 90-х рр. XX ст. польським дослідником М. Згурняком[372]. Автор стверджує, що його (розмірами 452 х 575 мм) виконав польський архітектор Бенедикт Ренард – учень римської академії св. Лукаша і лауреат клементійських конкурсів у 1705, 1706 і 1708 рр. Дане джерело зберігається у зібраннях королівських документів у замку в Віндзорзі. Це один з найбільш ранніх відомих планів Кам'янця, в основі виконання якого була інструментальна масштабна зйомка, що проводилася за Гловера у 1710 р. Правда, віднайти оригінал плану не вдалося. Конфігурація півострова, на якому знаходилося місто, географічні форми передмість Польських і Руських фільварків, Татариск, мису, на якому розташовувалися замки і т.д., більшменш правдоподібно нанесені на план і зображені близькими до реальності. В лівому нижньому куті креслення, де відтворено передмістя Руські фільварки, художник помістив французькою мовою легенду, над якою намалював герб папи Клеменса XI (1700-1721 рр.). Друга половина легенди розташована на зображенні праворуч. Джерело засвідчує, що планувальної структури Старого міста архітектор не відтворював, а розмістив по його периметру лише існуючі на той час оборонні споруди. У центральній частині міста показав ратушу, а сакральну архітектуру – в різних частинах півострова. Правомірно локалізував автор на папері Руську і Польську брами, близько до об'єктивності подав й топографію Старого та Нового замків, передмість Карвасари і Польські фільварки. Герб папи засвідчує, що план спеціально був виготовлений на його замовлення[373].

Неабияке зацікавлення у науковців викликають плани міста першої чверті XVIII ст., виконані військовим інженером Боннлеве. Вони знаходяться в Національній бібліотеці Мадрида[374]. За фахом Боннлеве – офіцер артилерії та військовий інженер з 1720 р., котрий перебував на службі у польського короля. Приблизно у цьому році йому довірили керівництво фортифікаційними роботами в Кам'янці, під час яких інженер виготовив план оборонних споруд Старого міста та його двох зам-

ків *(рис. 6)*. Перед тим, у 1715 р., Боннлеве створив рукописну мапу його околиць, а 1720 р. й план міста. Якщо на карті 1715 р. Кам'янець зображений умовно, то на плані 1720 р. – він відтворений вже ближче до дійсності. Техніка виконання – розведене чорне чорнило. Розмір плану становить 54 х 41 см. Він чітко датований 1720 р. і супроводжується невеликою експлікацією, розміщеною внизу під ним у п'яти колонках. В них міститься майже 20 умовних позначень різних об'єктів, серед яких: власне саме Старе місто (A), Лядська (C) і Руська (D) брами, арсенал (G), людвісарня (H), Старий замок (K), Рогате укріплення (Новий замок – М.П.), башти, млини і т.д. Оскільки план виготовлявся для військових цілей, то не дивно, що на ньому позначені, в основному, оборонні укріплення, розташовані по всьому периметру Старого міста і в каньйоні р.Смотрич, а також замки – Старий і Новий. Місто із зовнішнім світом зв'язувалося двома дорогами, що знаходилися в каньйоні р. Смотрич, а на час повені чи штучного затоплення останнього виїзд з міста здійснювався через Замковий міст до замку та у передмістя Підзамче. Я.Матвіїшин стверджує, що р.Смотрич на плані акварельована зеленим кольором з різними відтінками, огинає місто колом і звужується біля мосту. Причому, звужена частина території під мостом має два проритих проходи – «канали», заповнених водою. Поза каньйоном річки, на схід і захід від міста, в тому числі і в районі передмістя Карвасари, на плані зображені зони для сільськогосподарських занять міщан та мешканців передмість[375].

Заслуговує на увагу й рукописний план міста 1735 р., виконаний Яном де Вітте, що зберігається в Національній бібліотеці Польщі (Варшава). Подібно до плану Боннлеве 1720 р., документ 1735 р. відтворює загальну схему розташування Кам'янця на місцевості, його найважливіші укріплення по периметру півострова, замки та їхні околиці. Планувальна структура міста відсутня. До креслення автор додав легенду, що містить 24 позиції умовних позначень, масштабну шкалу та географічний орієнтир[376]. Основну увагу приділено показу оборонних укріплень.

Існує й план Кам'янця 1746 р. Про його наявність вперше повідомив польський історик Т.Новак. Дослідник зауважував, що документ виконаний у кольорі на папері розмірами 452×352 мм невідомим автором. Планувальна структура Старого міста та передмість подана фрагментарно, проте детально відтворена географія його розташування на місцевості, а також стан оборонних укріплень, перелік яких містить невелика легенда, виконана французькою мовою і розташована у лівому нижньому кутку. Зберігається креслення у картографічному відділені бібліотеки Чарторийських м. Кракова. Т.Новаку вдалося опублікувати його. Правда, легенда на ньому читається нечітко[377].

На відміну від документа 1746 р., план 1753 р. один із перших, який об'єктивніше розкриває мікротопографічне розташування Старого міста й відтворює його містобудівні норми з просторово-планувальною структурою. Окрім загального стану укріплень, у ньому локалізуються міські майдани-ринки, квартали в межах півострова, подається місцезнаходження окремих культових, цивільних та адміністративних споруд тощо[378]. Вперше план був опублікований у 1993 р. М.Крикуном[379], а дещо пізніше – О.Пламеницькою[380] (відтворений дзеркально). У справі російського архіву, де зберігається документ, він датується 1753 р. Однак, М.Крикун висунув припущення, що його створено в першій половині XVIII ст. Свою гіпотезу дослідник мотивує тим, що на ньому є складений французькою мовою запис, у якому зга-

дуються роки загарбання турками Кам'янця-Подільського у 1672 р. та перехід його під владу Польщі у 1699 р. А це означає, «що план з'явився тоді, коли пам'ять про ці події ще була свіжою, тобто десь у першій половині XVIII ст.»[381]

Ця думка М.Крикуна є близькою до істини. Про датування плану не 1753 р., а 1750 р. засвідчує «Рукописна карта кордонів між Московщиною й Османською державою», опублікована Я.Матвіїшиним[382]. На ній Кам'янець розташований у верхньому правому куті. Це свідчить про особливу важливість міста-фортеці у військовій європейській політиці XVII-XVIII ст., оскільки країни Західної Європи до нього, як до важливого форпосту християнства на шляху мусульманської експансії, проявляли неабиякий інтерес. Військове відомство Франції також не залишалося осторонь тогочасних воєнних та політичних баталій і намагалося придбати або скопіювати для користування різні плани європейських міст та їхніх околиць, в тому числі й Кам'янця-Подільського[383]. Місто привертало увагу військовиків та політичних діячів ще й тим, що відрахунки певних відстаней між найважливішими у стратегічному відношенні населеними пунктами Європи на картах-схемах здійснювалися і по відношенню до нього. Географічна довгота Кам'янця, за даними відомого астронома В.Крафта (1770 р.), становила 24°10', а широта – 48°40'50"». В «Енциклопедії» Дідро й Даламбера Кам'янець прийнято за один з важливих реперів орієнтації у Східній Європі. Розташування Києва, зокрема, характеризовано на схемі його віддаленістю від таких трьох населених пунктів: «76 льє на пів.с. від Кам'янця, 165 на півд.с. від Варшави, 190 на півн.с. від Кракова»[384].

План 1753 р. анонімний. Він не супроводжується легендою, яка б могла характеризувати різні аспекти економічного та соціального становища міста, містити свідчення про його історичну топографію і т.д.

Чималу цінність для вивчення теми має план Кам'янця-Подільського 1761 р. Окрім О.Прусевича, його вивчав й опублікував Т.Новак[385]. Науковець виявив цей документ у колекції О.Чоловського в Національній бібліотеці Польщі (Варшава). Формат креслення становить 790×444 мм. Виготовлений він у кольорі на папері і датований 11 липня 1761 р. На ньому є детальна і об'ємна легенда, написана німецькою мовою, що розкриває своєрідну соціальну топографію Старого міста та його передмість. План є найдавнішим топографічним джерелом, яке досить детально відтворює просторово-планувальну структуру Старого міста. Крім того, він подає чітку локалізацію цілого ряду будівель та оборонних укріплень зі з'ясуванням їхнього військового призначення, засвідчує час зведення цих споруд. Говорячи, наприклад, про батарею св.Мартіна, легенда фіксує, що укріплення було зведене в 1745 р., а локалізувалося воно зі східного боку Міських воріт, ліворуч від вулиці Замкової. Батарея св.Йоганеса збудована у 1716 р. і розташовувалася дещо на північ від батареї св.Мартіна. Документ 1761 р. детально відтворює топографію Старого і Нового замків, а також околиць, в межах яких у ті часи функціонували передмістя. Правда, останніх на плані не зафіксовано[386].

Неабиякий інтерес заслуговує план Кам'янця-Подільського 1773 р.[387], який містить у своїй графічній основі нерозривний містобудівний зв'язок, що складався історично впродовж століть *(рис.7)*. Як цінне історико-топографічне джерело, документ 1773 р. вперше був видрукований автором даної монографії у 1993 р.[388] Крім того, у тому ж році він публікується львівським істориком М. Крикуном[389], а

у 1996 – О. Пламеницькою[390]. М.Крикун зауважує, що автором креслень був поручник коронної артилерії Речі Посполитої Я. Шіллер, а сам план став першим із відомих джерел цього виду про Кам'янець-Подільський XVIII ст., на якому більш-менш достовірно зображено територіальну структуру міста[391]. Знайомство з дослідженням Т. Новака, що присвячене питанню стану фортифікацій та артилерії Кам'янця XVIII ст., дає підстави стверджувати, що вчений також використовував цей план, проте датував його появу близько 1780 р.[392] Зберігається він в бібліотеці Чарторийських у Кракові. Т. Новак опублікував 4 фрагменти джерела, яке він називає «великим». Не виключено, що дослідник має рацію щодо датування плану 1780 р., оскільки архівні документи Кам'янця-Подільського також засвідчують факт існування такого документа саме тим роком. Виявляється, що для з'ясування кам'янецьким магістратом меж міських земель в останні десятиріччя XVIII – в першій половині XIX ст., використовувався саме план 1780 р.[393]

Характеризуючи документ, зазначимо, що ми користуватимемося тим його примірником, що зберігається в Московському історичному архіві і атрибутований 1773 р. Креслення досягають розмірів 1850x1680 мм. План мальований на папері, кольоровий, супроводжується великою легендою. Т.Новак, як і М.Крикун, висуває припущення, що його автором був капітан Ян Шіллер. Свої твердження Т.Новак обґрунтовує на основі донесення кам'янецького коменданта Яна де Вітте Військовій комісії від 10.06.1775 р. У ньому зазначалося, що капітан корпусу коронної артилерії Ян Шіллер прибув до Кам'янця-Подільського для того, щоб виконати необхідні профілі до плану міста, який тоді вже виготовлявся. Правда, на карті немає жодного профілю якої-небудь фортифікаційної споруди. Можливо, як вважає Т.Новак, вони були виконані на окремих листах, які до наших часів не збереглися[394]. Від себе додамо, що підтвердженням того, що автором плану був Ян Шіллер, є підпис його прізвища під експлікацією до московського його варіанта[395].

План рукописний, тонований на папері аквареллю в кольорі і досить детально розкриває внутрішню розпланувальну структуру міських ринків, дільниць, укріплень, передмість і т.д. Масштаб джерела співвідноситься як 1:1080 (в ліктях). Аналізуючи його, зазначимо, що ті норми та принципи планувальної системи і забудови міста, що утверджувалися в Кам'янці впродовж XV-XVII ст., на плані 1773 р. органічно впліталися у просторово-планувальну і об'ємно-архітектурну структуру міста XVIII ст. Як на гравюрах XVII ст., так і у джерелі 1773 р., регулярно забудованим залишався прямокутний ринок українсько-польської громади (В), що знаходився в центральній частині півострова. В плані ринок мав прямокутну форму та іррегулярну забудову як по великому, так і по малому периметрах – навколо ратуші, що виступала композиційною віссю в його формуванні. Дослідники стверджують, що вона була зведена ще наприкінці XV – на початку XVI ст., а реконструйована 1754 р.[396] Розпланування і розташування садиб в межах малого периметра зображене з північного та східного боків ратуші, а їхня кількість досягла 36. В межах великого периметра майдану садиб позначено 47[397].

Розглядаючи планувальну структуру Українсько-Польського майдану-ринку, зауважимо, що в його організації і планувальних особливостях знайшли відображення містобудівні норми європейських (італійських, французьких, німецьких) міст XII-XIII ст., які запозичувалися українськими містобудівниками у XIV-XV ст.

Вони полягали в тому, що для ринків характерною особливістю було чітке розпланування їхньої середини навколо ратуші по малому периметру. Забудова ділянок відбувалася за рахунок житлових та господарських споруд, торгових лавок, ремісничих приміщень і т.д. Для ринків міст, що зводилися у XVI-XVII ст., їх середина залишалася незабудованою. Там могла знаходитися лише ратуша. Цей аспект досліджував В.Калиновський, котрий дійшов висновку, що аналогічні містобудівні прийоми були характерними і для польських міст[398].

На південний захід від ратуші на плані позначено Міський колодязь (Y), зведений на початку XVIII ст. До середини названого століття перед ратушею і міським колодязем знаходився й «стовп ганьби», однак на плані 1773 р. його не зображено. Дослідження Українсько-Польського ринку польським істориком архітектури М.Лукачем дали йому підстави стверджувати, що він розпланувався згідно із певними нормами, що виходили із трьох краківських шнурів – 227×227 м. Ширина садиб в межах кожної перії становила в середньому 9-12 м, а довжина рівнялася одному шнуру (45 м)[399]. Однак, документ засвідчує, що ринок мав по великому периметру певну нерегулярність. Кожну перію формували неоднакова кількість садиб. Північну – 12, східну – 15, південну – 13 і західну – 7[400]. План 1773 р. дає підстави стверджувати, що в Кам'янці, як і в інших тогочасних містах Правобережної України, існувала досить строката соціальна топографія. Для заможних міщан (патриціїв) центр вважався зоною престижу. Звертаючи увагу на Українсько-Польський ринок, зауважимо, що тут мешкали переважно члени магістрату, багаті купці, цехмістри, представники вищого духовенства і т.д. Зокрема, серед відомих купців, кількість яких у місті з 1782 по 1795 рр. зросла зі 106 до 173 осіб, у межах названого ринку мешкали Шадбей, Козловський, Гатецький, Захаржевська[401] та ін.

Не змінилися у планувальному відношенні розташування і конфігурація Вірменського (витягнутий зі сходу на захід) та Зарванського або М'ясницького (в минулому українського) ринків. У топографічному джерелі 1773 р. досить чітко відтворено конфігурацію та розпланування Вірменського ринку (D), що знаходився південніше Українсько-Польського. В плані він мав форму витягнутого прямокутника по лінії захід-схід, а його планувальна структура сформувалася у XIV-XVIII ст. План міста 1773 р. уможливлює об'єктивне відтворення планувальних особливостей та забудови Вірменського ринку. Він засвідчує, що головними домінантами у формуванні його історико-архітектурного ансамблю виступали ратуша (C), культові, адміністративні, житлові та інші споруди. Ратуша локалізувалася у південно-східній частині ринку, а східніше від неї знаходився палац коменданта міста, який кам'яною аркою через сучасну вулицю Вірменську з'єднувався, з так званим, вірменським «Торговим будинком». Зі сходу ринок обмежувала садиба Іоанно-Предтеченського храму з цвинтарем, а з півночі – домоволодіння вірменських патриціїв, домініканського костелу і монастиря, садиба старост і т.д. У його південно-західній частині знаходився костел тринітарів, гауптвахта, Казематна башта тощо. Третій ринок, що локалізувався біля Кушнірської башти (Баторієвої), а в XV-XVII ст. належав українській громаді міста, у XVIII ст. виступав як загальноміський під назвою «М'ясний», «Торговий» або «Зарванський»[402]. На плані він не йменувався. Ринок мав форму нерівнобічного чотирикутника. Зі сходу примикав до вул.Зарванської, з

півночі обмежувався батареєю св.Мартина, Вітряною брамою і баштою короля Стефана Баторія, а з півдня – житловими садибами[403].

На основі аналізу плану 1773 р. з'ясовуємо, що міські дільниці розмежовувалися між собою сіткою вулиць і провулків, що формувалися впродовж попередніх століть. Серед вулиць: Довга (знаходилася у східній частині Старого міста і сполучала між собою північну та південну частини долини р.Смотрич), Зарванська, П'ятницька, Руська, Домініканська, Замкова, Троїцька, Татарська, Єзуїтська, Від замку понад скалою та інші. Ведучи мову про останню зазначимо, що вона з'єднувала міські ворота (браму Підронделеву – «nn», що знаходилася при в'їзді із Замкового мосту до міста) з Вітряними, через які можна було потрапити на «М'ясний» ринок та в північні квартали Старого міста. Вулиці Зарванська, Троїцька і Татарська тягнулися від Вітряної брами до Українсько-Польського ринку, а Троїцька і Домініканська – з Українсько-Польського до Вірменського ринку[404].

Особливу увагу автор карти 1773 р. приділив культовим спорудам, що локалізувалися в межах різних дільниць Старого міста, серед яких церкви: св.Яна (Q), кафедри базиліанів (S), св.Петра (S), св.Миколи (T), Різдва Христового (U) та ін.; костели: кафедральний св.Петра і Павла (E), єзуїтський (F), кармелітський (L), домініканський (K), францисканський (H), св.Катерини (M), домініканок (K), св.Миколи (вірменський, N)[405] та ін.

План містить багату інформацію про оборонні укріплення. Особливо детально подається в його легенді система фортифікацій навколо Старого міста. Так, якщо направлятися до нього через Замковий міст (з боку замку), то відразу ж побачимо браму Підронделеву й декілька бастіонів, що знаходилися за нею з боку міста. Серед них батареї св.Яна (H), св.Михайла (K), св.Терези (F) та св.Йосипа (P). З боку Польських фільварків місто захищав кам'яний мур, башта Захаржевського (Aa), батарея св.Трійці (I) і т.д. Щодо останньої, то вона розташовувалася на високому плато півострова, у його північно-західній частині (північніше єзуїтських та західніше кармелітських володінь, де тепер двір історичного факультету Кам'янець-Подільського університету), над системою укріплень Польської брами, що локалізувалася у каньйоні р.Смотрич. З одного боку, батарея св.Трійці посилювала захисні функції названих воріт, а з іншого – контролювала в'їзд від них до Вітряних воріт та рух по Вулиці від замку понад скелею (сучасній вул.Кузнечній) у напрямку від башти Баторієвої до Замкового мосту. З північного, східного і південного боків Старого міста функціонували батареї св.Панни Марії (S), башта Стефана Баторія (W), брама Вітряна (K), кам'яні мури, земляний вал, бастіон М'ясницький, башти Різницька (A) і Кушнірська (Z), батареї св.Ярсега (M) та св.Мартіна (S), бастіон і батарея св.Андрія (Q), батарея св.Яна (H)[406] і т.д. Батарея св.Панни Марії була влаштована на, так званих, «Турецьких бастіонах», які разом з Вітряною брамою, баштою Баторієвою, склепінчастими казематними приміщеннями та кам'яними стінами з амбразурами утворювали складну систему ще однієї брами – верхньої Польської.

Чітко зафіксовані на плані Старий (A) і Новий (B) замки з усіма топографічними деталями. Старий замок формували башти Папська, Орлова, Бургграбська, св.Михайла, Садова, Корабійова, Шляхетська, Студенна, Смотрицька та ін., що сполучалися між собою кам'яними стінами. В'їзди на територію замку здійснювалися через Замкову браму (bb), що знаходилася із його східного боку, зліва від башти

Студенної та з боку Нового замку, через «Браму мостову». До останньої від Нового замку був перекинутий підвісний міст, що опирався на кам'яні стовпи. Детально відображена на плані і соціальна забудова Старого замку[407]. Новий замок прикривав Старий із заходу. Він відтворений на плані з досить виразною прив'язкою до топографії миса. По суті його конфігурація зумовлювалася рельєфом місцевості, а як фортифікаційна споруда, замок відповідав вимогам часу.

Місто характеризувала майже та сама сітка вулиць, кварталів, розбитих на садиби, локалізація старих та зведення нових храмів, оборонних укріплень тощо. Щодо останніх, то план містить детальну про них інформацію. Причому, ґрунтовно подається в його легенді система укріплень навколо Старого міста. Так, якщо рухатися до нього Старим мостом з боку замку, то відразу ж зустрічаємо браму Підронделеву й декілька бастіонів, що знаходилися за нею з боку міста. Серед них батареї св.Михайла, св.Терези, св.Йосипа та св.Яна. З боку Польських фільварків місто захищав кам'яний мур, башта Захаржевського, батарея св.Трійці. З північного, східного і південного боків Старого міста функціонували батареї св.Панни Марії, башта Стефана Баторія, брама Вітряна, кам'яні мури, земляний вал, бастіон М'ясницький, башти Різницька і Кушнірська, батареї св.Ярсега та св.Мартіна, бастіон та батарея св.Андрія, батарея св.Яна і т.д.

На відміну від попередніх планів XVIII ст., план Кам'янця 1773 р. містить багату інформацію й про історичну топографію долини р.Смотрич. Окрім планувальних особливостей та садибної забудови Долини, на ньому зафіксовано місцезнаходження Руської (E) і Польської брам (D), порохових складів, млинів, храмів, садиби Йозефа де Вітте і т.п. План 1773 р. вперше засвідчує географічне розташування та соціальну топографію таких передмість, як Руські (3) і Польські (2) фільварки, Карвасари (5), Підзамче, Зіньківці, Біланівка тощо. Викликає інтерес і той факт, що він фіксує цілу систему земляних укріплень, переважно у формі бастіонів, напівбастіонів та люнетів, які прикривали Старе місто, Польські фільварки і Біланівку з півночі та сходу. Ці укріплення показані на плані під №16 та №17 і називаються відповідно «Góra Szubieniczna» (Пагорб для шибениць) й «Góra Krzyzowa» (Пагорб Хрестовий). Досить детальною залишається й експлікація до плану, що містить понад 150 позицій назв різних об'єктів у межах Старого міста, Старого і Нового замків та передмість[408].

Другою половиною XVIII ст. датується і план Кам'янця-Подільського, виявлений П.Ричковим у Військовому відділі Австрійського державного архіву[409]. На превеликий жаль, автор його не опублікував. Згідно зі свідченнями дослідника, «План укріплень Кам'янця» схематично відтворює комплекс замкових укріплень, розпланування Старого міста з його забудовою та розташування окремих передмість. Спеціальні позначення на плані «можливих артилерійських позицій, найзручніших для обстрілу Руської та Польської брам, однозначно засвідчують мілітарне походження цього документу». Він доповнений досить розгорнутими примітками Жана Н. Сідловського, що характеризують топографічний опис міста, його фортифікації та військово-тактичні особливості можливого проведення тут наступальних дій. Масштаб плану 1 : 5000[410].

Наступний план Кам'янця-Подільського було виконано у 1786 р., а більш детально відтворено графічно у серпні 1787 р. До завдань землеміра-топографа входив вимір ринків, вулиць, передмість, будинків і всіх ґрунтів, що належали до міста[411].

План розглядала комісія «Boni Ordinis» на своєму восьмому засіданні і зробила такі зауваження: «geometra mial dokonać kilku poprawek, m.in. wyszczególnić na mapie wszystkie futory przez obywateli posiadane oraz sporządzić plan calego miasta, a nie tylko części fortyfikacyjnej»[412]. Проте, цього плану виявити не вдалося.

З 1793 р. Поділля потрапляє під владу Росії, а Кам'янець-Подільський з 1795 р. стає його губернським центром. Він залишався і важливим військово-стратегічним форпостом на південно-західному кордоні Російської імперії. Не випадково російський уряд та місцева влада значну увагу звертали на зміцнення обороноздатності та містобудівних норм Кам'янця-Подільського. Ці аспекти знайшли відображення у масштабних планах міста 1793[413], 1797[414], 1799[415] та 1800 рр.[416]

Щодо плану 1793 р., доречно зауважити, що в основі його створення був, вочевидь, план 1773 р. Адже їх співставлення дає можливість стверджувати, що топографія міста та передмість на них досить-таки подібні. Головна увага в ньому продовжувала приділятися міським укріпленням та їх детальній локалізації. Це Руська, Польська і Підренделева брами, ряд батарей, бастіонів, валів навколо міста. На плані у вірменських кварталах містилася вже й кам'яна казарма на 1000 місць, яка зі сходу примикала до вул. Довгої, а з заходу – підступала до батареї св.Миколи, що на початку 70-х рр. XVIII ст. називалася батареєю св.Андрія. План містить інформацію про історичну топографію Старого та Нового замків. Він супроводжується значною легендою, розміщеною в лівому верхньому кутку, в якій перелічувалося 47 об'єктів.

Багату інформацію для ретроспективного вивчення різних аспектів минулого міста містить і план 1794 р., виконаний військовим голландським інженером Францом Деволаном. У 1787 р. його запросили на російську службу, де отримав чин інженера-майора, а в 1793 р. російське командування залучило фахівця до виготовлення креслярської документації з метою вдосконалення міських укріплень. З цього приводу Ф.Деволан писав, що восени «надійшов наказ голови військової колегії графа Салтикова – після захоплення польських провінцій Волині й Поділля проінспектувати з генералом князем Долгоруким фортецю Кам'янець-Подільський і представити свої міркування щодо її укріплення та відбудови. Я підготував з цього питання доповідну записку, підкріплену кресленниками проектів для Кам'янця 1794 р. Протягом січня, лютого і березня я був зайнятий проектами кордону по Верхньому Дністру й Кам'янця-Подільського, котрі було відіслано до Петербурга»[417].

Графічний документ 1794 р. подає детальну планувальну структуру Старого міста. На ньому виділяється прямокутний центральний майдан, Вірменський та М'ясницький ринки, показується розташування всіх міських дільниць, культових і оборонних споруд, вулиць, передмість і т.д. На відміну від карт 1773 і 1793 рр., у ньому більш детально характеризуються існуючі укріплення у межах Старого міста, передмість та міських околиць, а також тих, які необхідно було звести для посилення обороноздатності. Відзначалася доцільність зміцнення фортифікацій у формі кам'яних стін, бастіонів, люнетів і т.д. Передбачалося посилити оборонні споруди й у межах передмість та на підступах до міста. Ф.Деволан пропонував звести окрему фортецю у північно-східній частині «Старого Литовського ретраншементу» (приблизно на місці, де знаходиться кабельний завод), укріплення з південно-східного боку Старого міста (приблизно в межах розташування сучасної спортивної школи

№1) та в урочищі Татариска. Запропоновані ним пропозиції могли б значно змінити топографію міста, однак цього не сталося із-за зміни політичної ситуації в краї.

На особливу увагу заслуговує план Кам'янця-Подільського 1797 р., що зберігається у Російському Державному Архіві Військово-Морського Флоту (Петербург). Він кольоровий, за розмірами 2,5×1,3 м, виконаний на папері аквареллю в кольорі і затверджений 22 вересня «за велінням головної команди від інженерів підполковником Дементієм Мелещенковим». Супроводжується об'ємною легендою, що містить інформацію відносно того «яким чином... передбачається привести до оборонного стану та як знову побудувати цивільні споруди і привести до порядку вулиці.»[418] Із нього видно, що місто на ті часи в територіальному відношенні продовжувало залишатися сукупністю декількох топографічних частин: Старого міста, Старого і Нового замків, передмість й окремих старостинських сіл. Основна увага зосереджувалася на показі стану укріплень та розробці шляхів їхньої реконструкції. В першу чергу, значні реставраційні роботи передбачалося провести у Старому місті (Головній фортеці). Незважаючи на те, що природа створила місто майже недоступним, упродовж XVIII ст. на його території було зведено і реконструйовано ще й цілу низку укріплень, які детально відтворені на плані. Причому, майже більшість із них уже згадувалися в легендах до планів 1773 та 1793 рр.

План 1797 р. промовляє, що Старе місто характеризувала майже та сама мережа вулиць, майданів, кварталів із залишками старої житлової забудови, топографія культових і адміністративних споруд тощо. Разом з тим, на його основі можна простежити і вплив на еволюцію історичної топографії Кам'янця-Подільського наприкінці XVII – у XVIII ст. принципів певної регулярності і соціально-станового районування, що було характерним для російських міст того часу. Особлива увага зверталася на планування і забудову міського центру, до якого вели всі вулиці від міських воріт і замку. Центральний майдан виділявся своїм географічним розташуванням (на найвищому місці в межах півострова) і забудовою. В його межах зосереджувалася ратуша з навколишньою забудовою, колодязь, офіційні й адміністративні будинки, приватні житлові приміщення заможних міщан, що зводилися згідно із «зразковими» проектами, культові споруди тощо. Відповідно до плану, в межах майдану, навколо ратуші і малого периметру, передбачалося звести великий Гостинний двір з торговими приміщеннями. Планувалося також завершити будівництво солдатських казарм неподалік Руської брами, звести будинки для батальйонного майора (тепер там знаходиться приміщення швейної фабрики), артилерійського командира (на розі сучасних вулиць Іоанно-Предтеченської і Довгої), інженерного командира (кут вул.П'ятницької і Вірменського ринку) і т.д.

Доречно зазначити, що у додатках до плану подавалися креслення всіх військових споруд, що існували у Кам'янці, а також тих, які передбачалося звести або реконструювати (плани поверхів, зразки фасадів, плани садиб). Вони містять креслення міського арсеналу, храму і склепінь єзуїтського костелу, план і профіль костелу кармелітів, креслення францисканського костелу і т.д. Згідно з планом, оновленню підлягали укріплення Старого замку, а реставрації – ворота, що сполучали замок з містом, солдатські приміщення, башти, артилерійська кузня, колодязі і т.п. На кожний названий об'єкт були складені креслення. У Горнверку (Новому замку) передбачалося відремонтувати казарми для вояків, кам'яні приміщення, що знаходилися

під валами фортеці, льохи й підземелля, підвісний міст, що сполучав Старий замок з Новим та інші об'єкти. Чимала увага на плані 1797 р. зосереджувалася і на оновленні міських брам: Руської та Польської з їх детальними кресленнями. Неабияке значення має він і для з'ясування топографії передмість, які нанесені на ньому не лише певними умовними позначеннями, а майже реально відтворені зі специфічним плануванням та садибною забудовою[419]. Як і план 1773 р., план 1797 р. потребує всебічного вивчення, публікації і використання як одного із найбільш цінних картографічних джерел для реконструкції містобудівної історії та реставрації планувальної структури й архітектурних типів багатьох споруд Старого міста, окремі із яких збереглися до наших днів.

Певний інтерес для вивчення поставленої проблеми становлять і плани Кам'янця-Подільського 1799 та 1800 рр. Причому, найбільше інформації вони зберігають з соціальної та економічної історії міста, з його топографії. Якщо співставити її з відомостями тогочасних писемних документів щодо топографії передмість, то вони залишаються в цьому відношенні невичерпними джерелами. Плани 1799 та 1800 рр. супроводжуються й обширними легендами, які мають різні свідчення з соціально-економічної історії і топографії міста та його околиць?.

Не менш важливою категорією джерел для висвітлення історії Кам'янця-Подільського є археологічні та археолого-архітектурні пам'ятки. Процес їх нагромадження та вивчення вже охоплює понад сотню років, що дозволяє нам сьогодні оперувати чималим матеріалом, який сприяє з'ясуванню різних напрямів ремісничої діяльності міських мешканців, торгівлі, промислів, містобудівних норм, територіальної історії міста тощо. Археологічні дослідження та археолого-архітектурні спостереження за земляними роботами допомогли відкриттю залишків багатьох житлових будинків XVII-XIX ст. на Польському, Вірменському і Руському ринках, з'ясуванню північної межі Вірменського ринку, виявленню точної локалізації вірменського храму св.Миколи, Іоанно-Предтеченської та Святотроїцької церков, кармелітського костелу (з другої половини XIX ст. храм Казанської Божої Матері). Вони сприяли з'ясуванню часу зведення ратуші на Польському ринку, Міської криниці перед нею, віднайденню печей ремісників XVII-XVIII ст. на вул. Пятницькій та Кузнечній, відкриттю культурних нашарувань цього часу в межах вулиць П'ятницької, Татарської, Зарванської, Вірменської, Довгої і т.д., виявленню численних гончарних виробів (горщики, кахлі, люльки для куріння, підсвічники), монет XIV-XVIII ст., різних металевих предметів (ножі, серпи, замки, ключі, підкови), прикрас із срібла та бронзи і т.д.

Зокрема, торкаючись питання локалізації храму св.Миколи XV-XVIII ст., зауважимо, що особливу цінність становлять його археологічні дослідження, що проводила археологічна експедиція Кам'янець-Подільського державного педінституту (нині національного університету імені Івана Огієнка) впродовж 1989-1992 рр. під керівництвом автора монографії. В результаті її роботи вдалося відкрити фундаменти храму та галерей, що сприяло точній його локалізації у відповідному кварталі вірменської юрисдикції. Розкопки засвідчили, що фундаменти були викладені з місцевого бутового каменю на вапняковому розчині й досягали товщини 1,6 м. Ширина фундаментів святині в межах її галерей становила 9, а довжина – 30 м[420]. Завершувався храм на сході апсидою, близькою за формою до півкруга. Вдалося встановити

Рис. 1. Грамота князя Олександра Коріатовича, 1375 р.

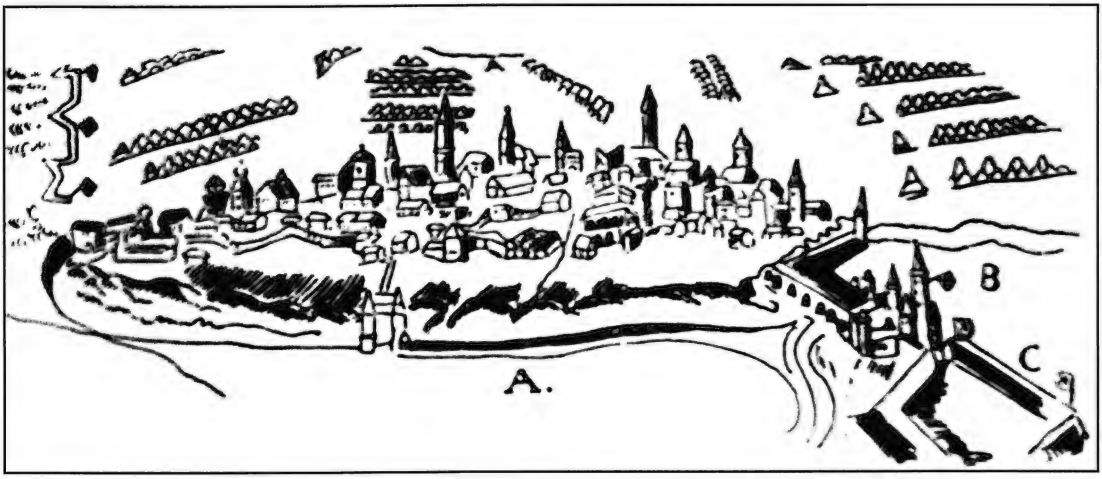

Рис. 2. Малюнок м. Кам'янця-Подільського 1633 р.

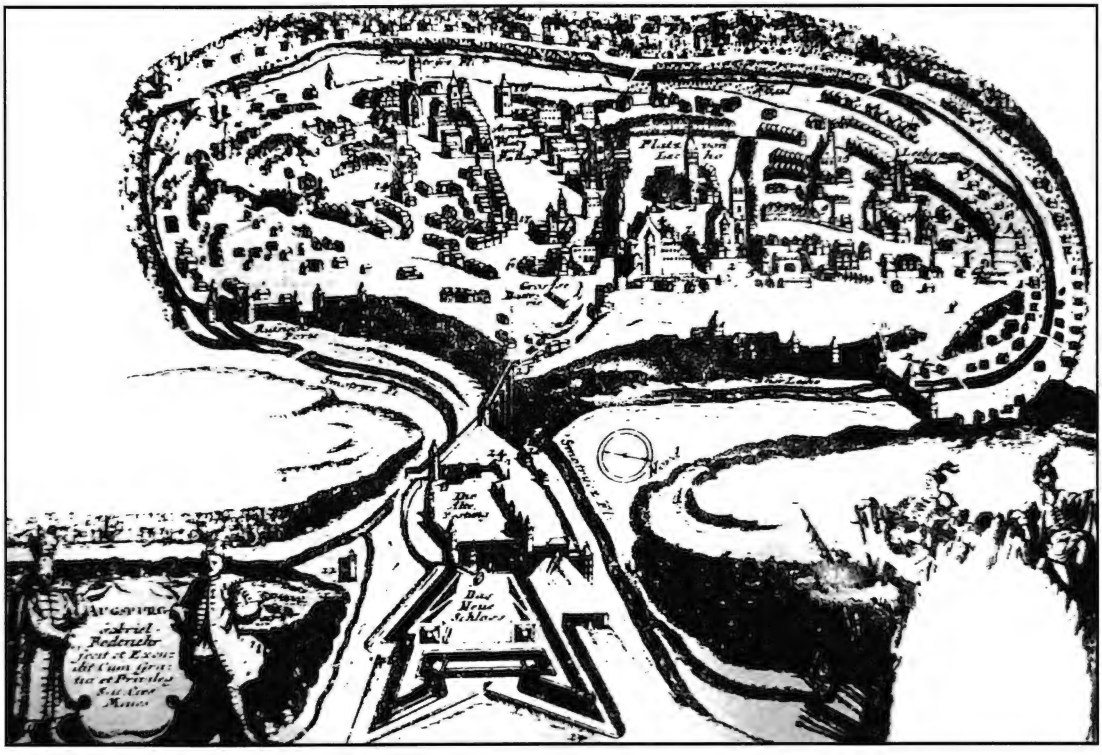

Рис. 3. Гравюра м. Кам'янця-Подільського 2-ї половини XVII ст. (автор Г.Боденер)

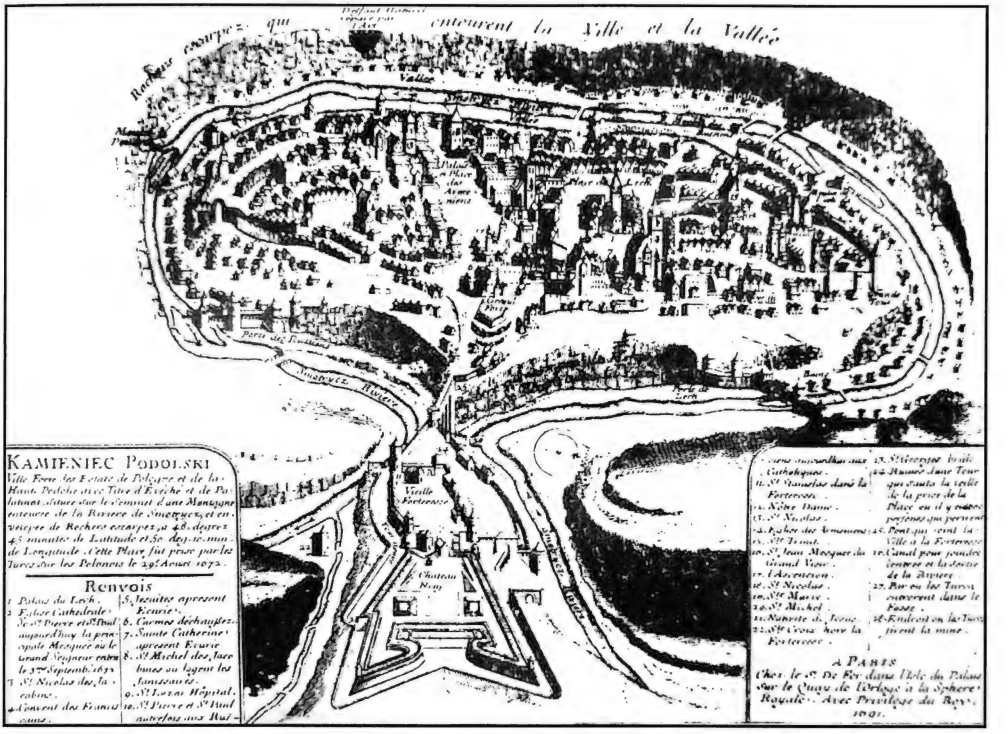

Рис. 4. Гравюра м. Кам'янця-Подільського 1693 р.

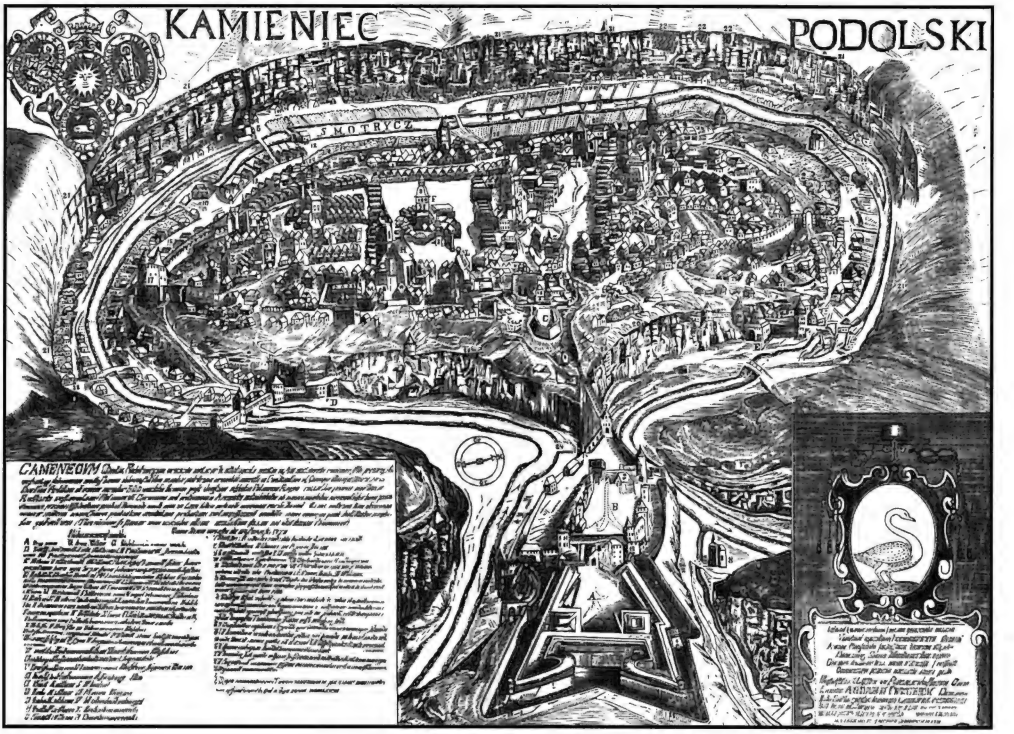

Рис. 5. Мідьорит К.Томашевича 2-ї половини XVII ст.

Рис. 6. План м. Кам'янця-Подільського 1720 р. (автор Бонлеве)

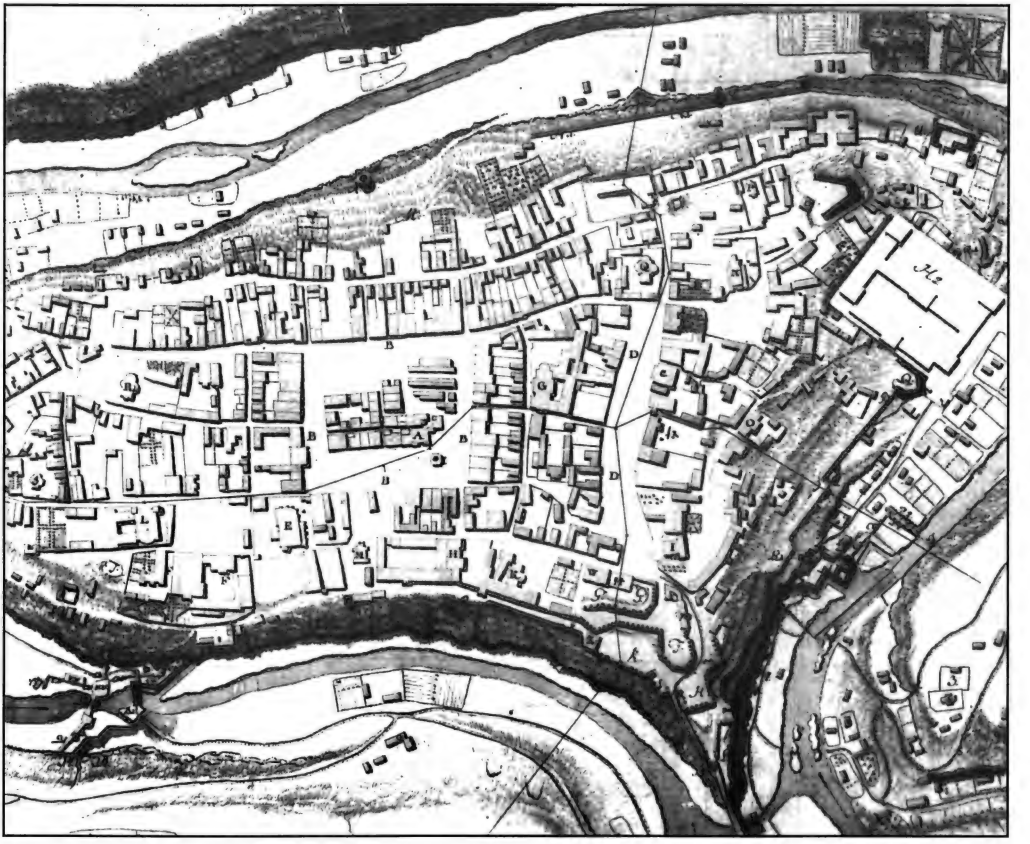

Рис. 7. Фрагмент плану м. Кам'янця-Подільського 1773 р.

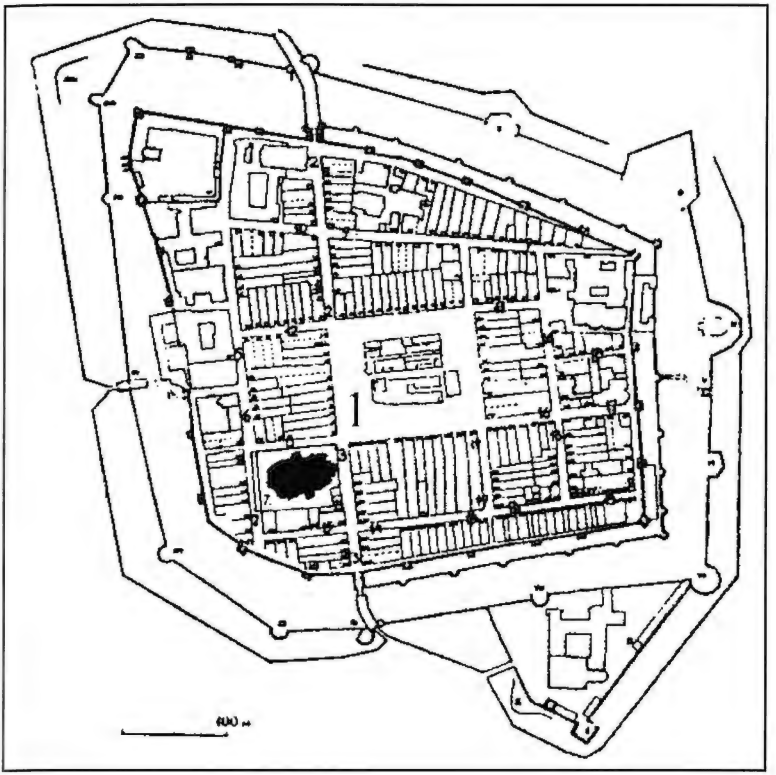

Рис. 8. План центральної частини середньовічного м. Львова

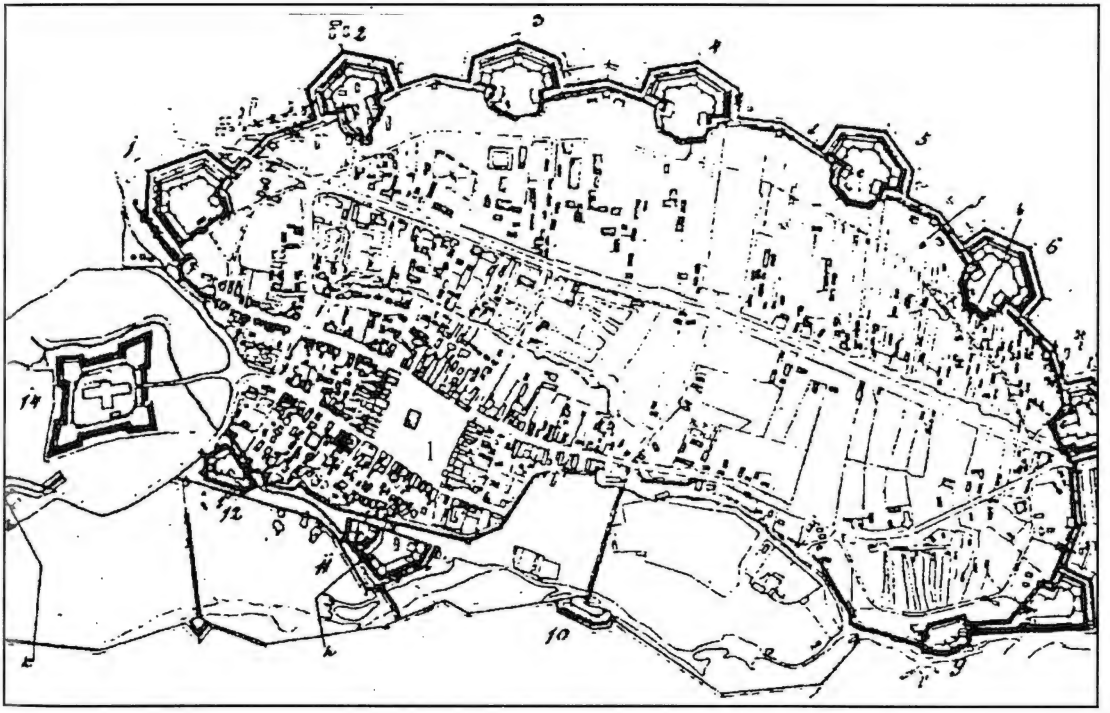

Рис. 9. Проектний план м. Стрия, 1843 р. (цифра 1 вказує на Міський майдан)

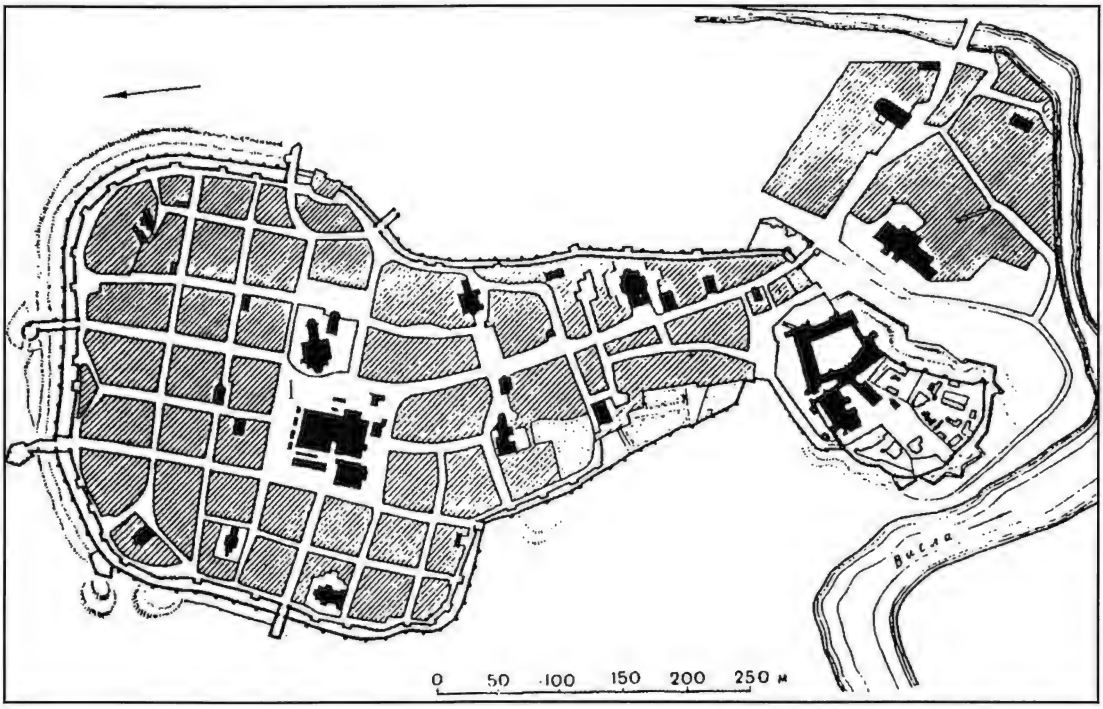

Рис. 10. План м. Кракова, 1785 р. (цифра 1 вказує на Головний ринок)

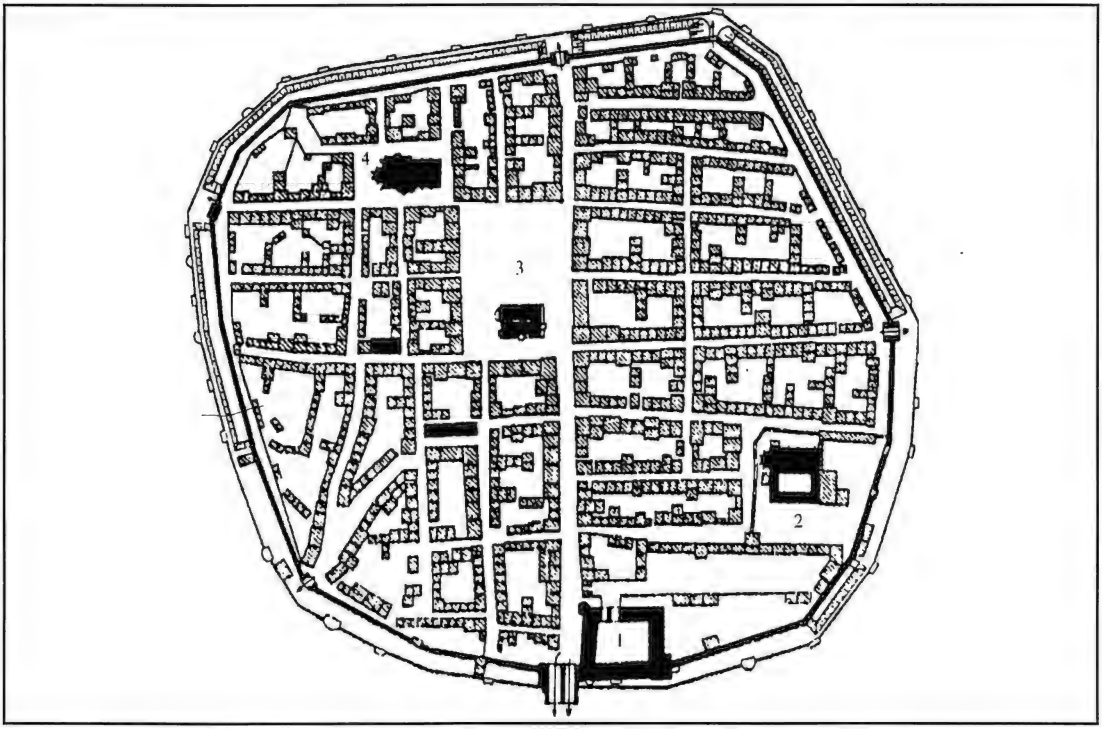

Рис. 11. План середньовічного м. Дрездена (1. Замок; 2. Монастир францисканців; 3. Головний ринок і ратуша; 4. Церква с. Христа)

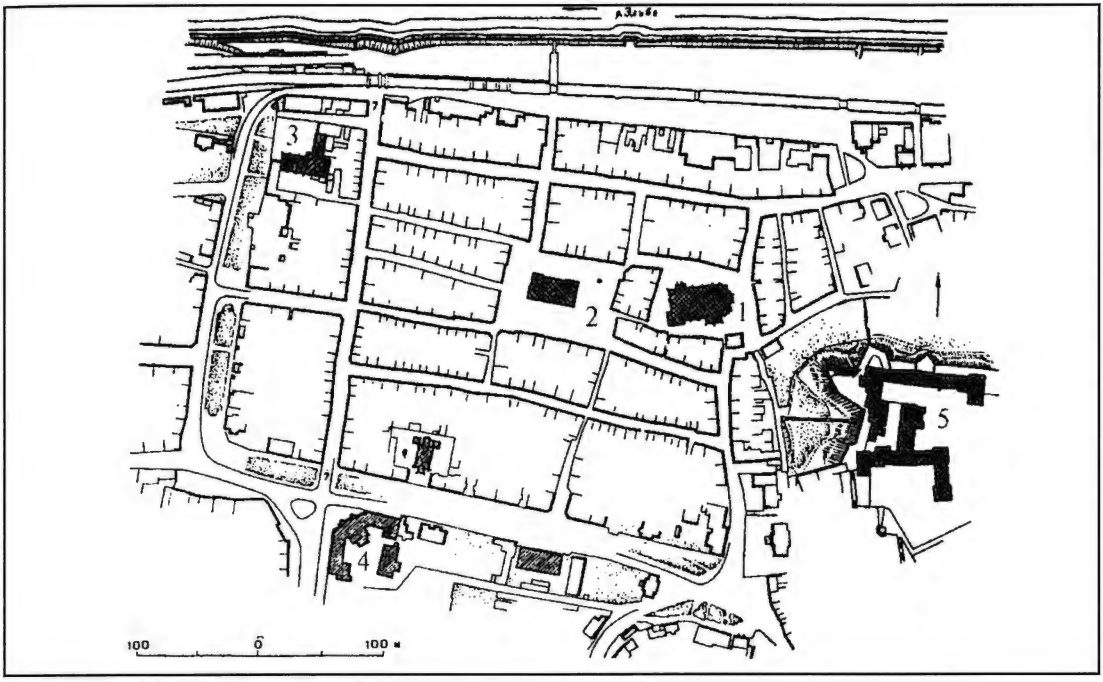

Рис. 12. План середньовічного м. Пірна (1. Собор; 2. Головний ринок і ратуша; 3. Монастир; 4. Школа; 5. Церква)

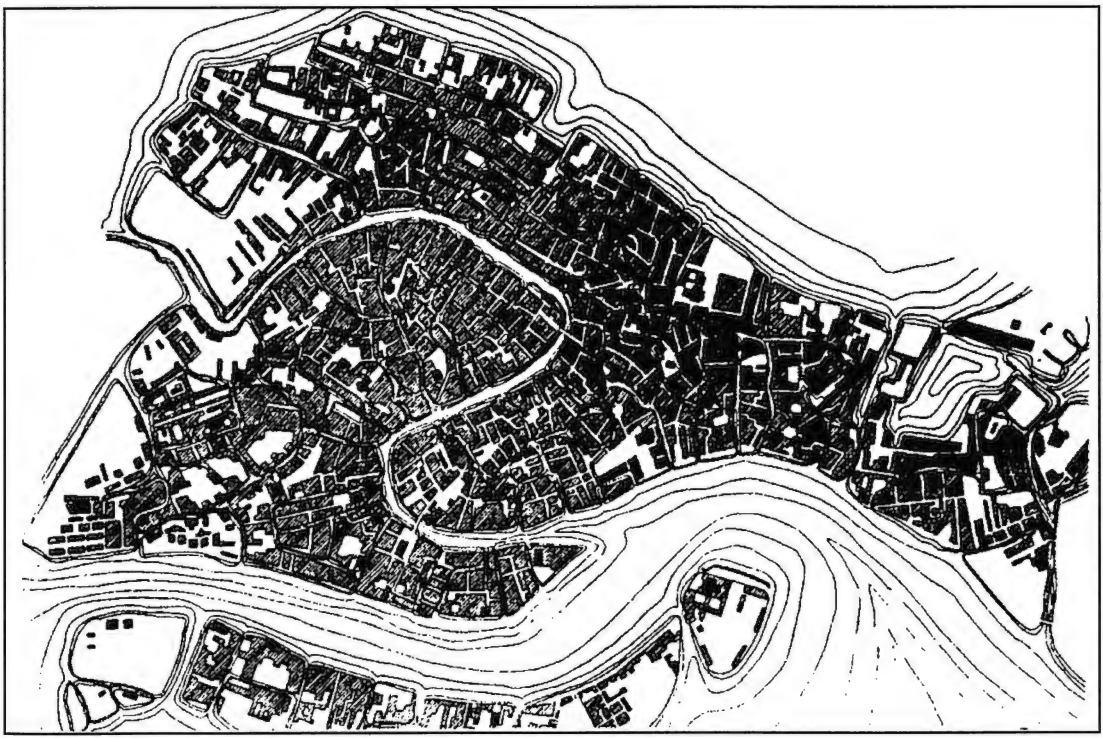

Рис. 13. План середньовічного м. Венеція

Рис. 14. План середньовічного м. Флоренція
(0. Головний ринок; 1. Собор Санта дель Фйоре)

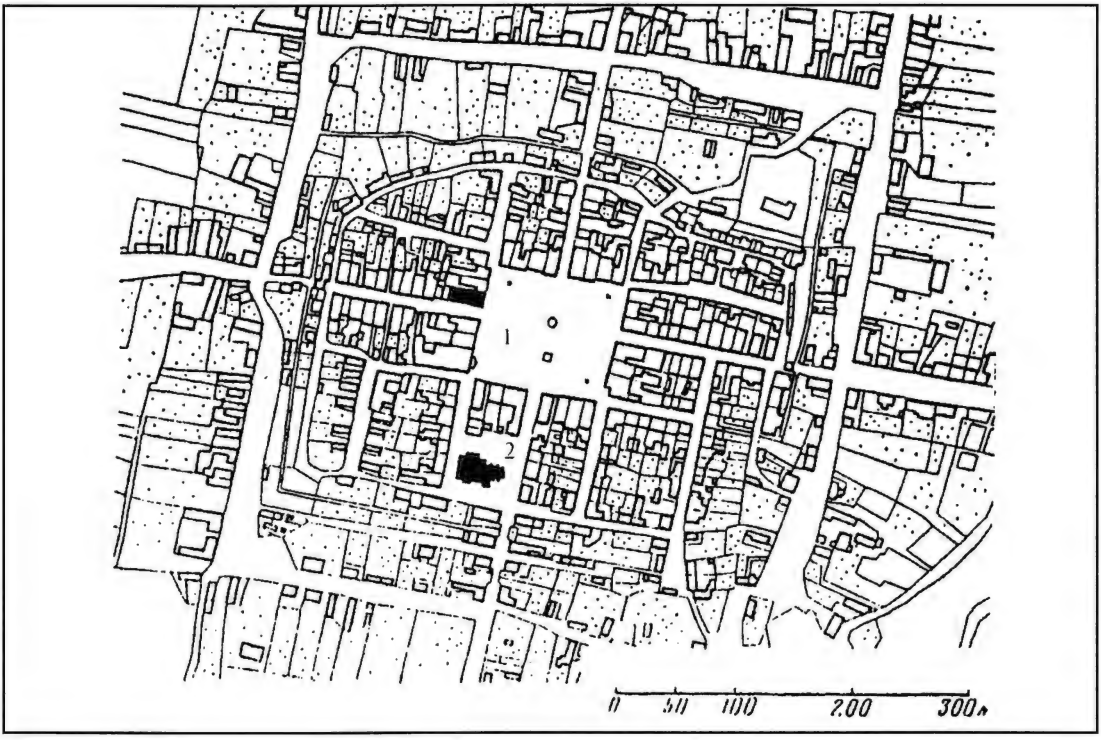

Рис. 15. План середньовічного м. Новий Биджов
(1. Головний ринок і ратуша; 2. Собор)

і той факт, що залишки фундаментів були різночасовими й датувалися XV-XVII та XVIII ст. І це не випадково, адже загальновідомою є інформація про те, що храм було зведено у XV ст., а в 1767 р., стараннями вірменських священиків міста, на зібрані кошти від кам'янецьких вірмен та вірмен інших міст, його було відбудовано та розширено і в 1791 р. освячено вдруге.

Під храмом розкопано склеп (крипту), який мав розміри 15х6 м. В ньому було знайдено чималу кількість людських кістяків (перенесені сюди з цвинтаря і галерей храму в XVIII ст.) й декількох непошкоджених поховань вказаного століття, які супроводжувалися бронзовими медальйонами XVIII ст., голками для укріплення кіс, мідними ґудзиками[421] тощо. В стінах, за південним і північним входами до храму, містилися душники, що вели до склепу. З середини храму, як з'ясувалося, до склепу можна було потрапити через невеликий прямокутний отвір майже у центральній частині підлоги храму. Під отвором виявлено кам'яний стовп – основу з одинадцятьма сходинками на схід. Його висота становила 3,6 м від рівня підлоги склепу, а розміри по лінії схід-захід – 3,1 м, а по лінії південь-північ – 2 м.

До фундаментів храму з півдня і півночі підступали галереї, підлога яких мала кам'яне мощення. Зовні вони обмежувалися кам'яними стінами, які збереглися на всю довжину галерей висотою до одного метра. Під час розкопок було виявлено й планувальні особливості північного двору храму. За стратиграфією він знаходився на 30-35 см вище від рівня поверхні північної галереї і також був вимощений кам'яними плитами. Вздовж стіни, що розділяла північну галерею від північного двору, з її північного боку, проходив водовідвідний кам'яний жолоб, який тягнувся до зливного колодязя, розташованого навпроти дзвіниці храму, з її південного боку. Отже, точна локалізація храму на місцевості дала підстави з'ясувати його місце в планувальній структурі не лише цього кварталу, а й міста загалом.

Археолого-архітектурні роботи дозволили уточнити локалізацію й атрибуцію садиби К.Липинського (сучасна вул.Вірменська, 2). Із усіх її споруд до наших днів зберігся будинок під №2, що знаходився в її центрі. Його археолого-архітектурне вивчення, що проводилося інститутом «Укрпроектреставрація» у 1986 р. під керівництвом В.А.Полегких, дало підстави стверджувати, що цей будинок у XVIII ст. був зведений на основі більш давньої кам'яної споруди XVII ст. Окрім археологічного матеріалу (кераміка, кахлі, люльки, монети XVII-XVIII ст.), автору монографії вдалося виявити у північно-західній частині будинку два житлових приміщення з ренесансним перекриттям, порталом та віконним наличником, що датується XVII ст.

Археологічні дослідження сприяли відкриттю й залишків фундаментів Іоанно-Предтеченської церкви, що знаходилася навпроти Торгового вірменського будинку (з північного боку), у дворі сучасного приміщення картинної галереї. Виведені над поверхнею землі фундаменти дають уявлення про деякі архітектурні особливості та місце споруди в системі Вірменського ринку, а також кварталу, що примикав до нього зі сходу.

Завдяки археологічним розкопкам віднайдено й залишки фундаментів Святотроїцької церкви (сучасна вул.Зарванська), яка, як і два попередніх храми, була зруйнована в 30-і рр. XX ст. Культова споруда нині зводиться заново в іншому проекті. Найдавніші писемні свідчення про храм датуються початком XVI ст., а висновки авторів розкопок щодо датування храму XII-XIII ст.[422] є безпідставними. Археоло-

гічний матеріал, при допомозі якого архітектори датували культурні нашарування на території храму, визначений непрофесійно. Його доречно датувати XV ст. Справа в тому, що аналогічні археологічні матеріали були знайдені науковцями Кам'янець-Подільського державного інституту в 1984–1986 рр. при дослідженні траншеї під водогін на Вірменському ринку (за 7-8 м південніше будівлі швейної фабрики). Закритий зруйнований комплекс житлової споруди довжиною 4,5 м по стінці траншеї, що складався з горілого дерева, перепалених невеликих камінців, глиняної обмазки, кісток тварин, кераміки і т.п., добре продатований трьома монетами. Це були срібні динарії Владислава II Ягайла (1386-1434), на аверсі яких виявлені чіткі зображення орла, а на реверсі – корону. Саме із цього житла походить цілий горщик і теракотова кахля кінця XIV–XV ст.

Археолого-архітектурні спостереження за земляними роботами у 2007 р. сприяли чіткій локалізації в планувальній структурі Старого міста і кармелітського костелу, котрий вдруге був збудований на початку XVIII ст. по вул. Татарській[423]. Разом з монастирськими приміщеннями та будівлями для відповідних служб костелу, поряд з єзуїтськими володіннями, впродовж XVIII – XIX ст. володіння кармелітів сформували цілий коплекс архітектурних споруд, зруйнованих у 30-і рр. XX ст. Їхнє археологічне вивчення засвідчує, що залишки фундаментів та підхрамових поховань – досить специфічне явище в сакральній архітектурі міста, що становить собою незвичайний архітектурний комплекс в системі тогочасної міської забудови, яка не була характерною для інших храмів та монастирів Кам'янця. З'ясовується, що поховання у храмі, переважно його монахів, кліриків й інших служителів культу, здійснювалося не на його цвинтарі, а у спеціальних триярусних нішах, які знаходилися у криптах під святинею, в основному у її західній частині, праворуч і ліворуч та на схід від іконостаса.

Цінні відомості про планувальну структуру міської дільниці на північ від брами Підронделевої у XVII – XVIII ст. вдалося виявити в процесі археологічних досліджень у 2006 р. А.Задорожнюку[424].

Вивчаючи окремі зміни в соціальній топографії Польського ринку в XVII-XVIII ст. на основі планів міста XVIII ст., писемних джерел кінця XVII ст. та натурних досліджень склепів і залишків фундаментів житлових споруд, важливих висновків дійшов Ю.Нельговський. Зокрема (це відноситься до будинків №8, 10 і 12 у східній перії Ринку) він довів, що будинок №8 єдиний із житлових споруд Польського майдану, який зберіг на рівні 1-го поверху свою початкову структуру і планування, що були характерними для ренесансних кам'яниць кінця XVI-XVII ст.[425] Згідно з нумерацією опису Кам'янця 1700 р. цей будинок відповідав будинку під №48. Раніше він належав кам'янецькому райці Івану Клочковичу, а під час складання опису – кам'янецькому католику, ксьондзу Золочівського приходу[426] (прізвище не вказано). У 1835 р. підвали і частково стіни першого поверху дому стали основою для зведення нового дому Сефером Овансовичем. Розміри будинку по фронту – приблизно 9,2 м – свідчать і про ширину дільниці, яка досягала майже 16 ліктів[427].

Будинок №10 об'єднував два старих будинки – №49 і №50 згідно з нумерацією опису 1700 р. Наступний будинок №12 зведений на основі кам'яниці Каспра Бутаховича і кам'яниці №52. Кам'яниця Каспра Бутаховича мала тридільну структуру, а залишки її підвалів дають можливість відтворити початкове планування будинку.

Причому, як з'ясував Ю.Нельговський, характерною особливістю для них є те, що підвали виходять за червону лінію забудови, тобто під тротуар. Така специфіка особливо наочно проявилася в сусідньому будинку, який до складання опису 1700 р. належав Івану Міскевичу[428]. Через всю ширину садиби, перед будинком із заходу, знаходилися підвальні приміщення, до яких із підвалів під будинком №12 веде пройом, обрамлений ренесансним різним порталом «оформлення якого складається із «гільз», характерних для творчості майстрів італійсько-швейцарського прикордоння, які приїжджали до України наприкінці XVI ст.»[429] Мотиви аналогічного стилю зустрічаються й в інших добре датованих пам'ятках міста, що дало підстави Ю.Нельговському віднести зведення таких споруд до рубежу XVI-XVII ст.[430]

Важливою категорією джерел для вивчення окремих економічних питань та соціальної топографії міста слугують його пам'ятки архітектури, планувальна структура XV-XVIII ст., містобудівні норми тощо. Щодо пам'яток архітектури, то вони представлені залишками оборонних споруд у якості Руської, Польської і Підронделевої брам, Турецької, Кушнірської, Гончарської, Різницької та Кравецької башт у Старому місті, низкою культових споруд (православні храми св.Петра і Павла та Різдва Христового, св. Трійці та Іоанна Предтечі, костели домініканський, францисканський, тринітарський, св. Петра і Павла, єзуїтський, кармелітський) тощо. Досить своєрідними оборонними укріпленнями та унікальними пам'ятками архітектури Кам'янця залишаються Старий і Новий замки. Підкреслимо той факт, що пам'ятками східноєвропейського містобудування є не лише все Старе місто, але й окремо взяті його історико-топографічні одиниці: Руський, Польський і Вірменський квартали зі своїми вулицями та парцелями, садибне планування із відповідною забудовою на різних часових зрізах, історико-планувальна структура замків, передмість, замкових сіл і т.д. Історико-архітектурне дослідження кожної із названих пам'яток – це тема спеціальної праці, котра чекає свого кваліфікованого дослідника.

Щодо окремих із названих пам'яток і, зокрема, башти Гончарської, зауважимо, що її розташування в планувальній та оборонній системі Старого міста виявилося досить вдалим. Воно обумовлювалося не лише географічним фактором, але й рівнем тогочасного військового мистецтва, пов'язаного з облогою та обороною міст. Башта була зведена у 1583 р. і локалізувалася саме в тому місці на Гончарській вулиці, яка десь за 50 м від неї у північному напрямі вливалася у вулицю Довгу, а в західному – вела до Польського майдану-ринку. Від башти у південно-східному напрямі безіменною і досить похилою вулицею можна було спуститися до каньйону р.Смотрич. Споглядаючи башту зі східного боку, здається, що вона немовби виросла з крутої скелі над каньйоном. Її висота від поверхні берега р.Смотрич становила 22,5 м. В діаметрі досягала 13 м, мала 5 ярусів, і була вимурована з каменю. В.Шевченко стверджує, що споруда своїми розмірами і архітектурою відрізняється від інших міських башт, й аналогію її важко знайти навіть в містах Західної Європи[431]. Справа в тому, що в основі її зведення та особливостях архітектурних форм лежала ідея німецького інженера Альберта Дюрера (1471-1528 рр.), суть якої полягала в тому, що башта могла виконувати роль фланкуючого укріплення й отримала круглу форму (від французького слова rono – круглий). На кожному її ярусі розташовувалися приміщення для різних потреб. Крім того, вона мала зверху бойовий майданчик, який завершувався навколо свого діаметра парапетом з прямим зрізом, висота якого

становила 1,32 м. Ширина його з боку річки досягала 1,25 м, а з боку міста – 0,4 м. На думку В.Шевченко, парапет призначався для рикошетування чавунних ядер, а посилене перекриття верхнього ярусу башти «потрібне було для розміщення артилерії». Авторка дотримується думки, що не лише названа башта, а все оборонне кільце навколо Кам'янця містобудівники звели за єдиною фортифікаційною системою.[432]

На південь від башти Гончарської на відстані 300 м вздовж вул. Гончарської, з її східного боку, над скелею, знаходилася башта Кравецька. Як і Гончарська, вона за конфігурацією була круглої форми і досягала в діаметрі 11 м. Башта розташовувалася на високій квадратній кам'яній основі, що органічно виступала зі скелі. Загальна висота оборонної споруди сягала 12,5 м і мала три яруси. Товщина стін на рівні другого ярусу становила 1,7 м. Перший ярус був забезпечений 4-ма бійницями, другий – 7-ма і третій – 3-ма. У південно-західній частині башти виявлено поярусну опалювальну систему. З півдня і півночі до неї підступали залишки кам'яно-земляних валів[433]. У довіднику–каталозі за 1986 р. нижня хронологічна дата зведення Кравецької башти датувалася XIV ст., а верхня – початком XVII ст.[434] Однак, з приводу цього питання доречніше прислухатися думки В.Шевченко, яка датує башту тим же часом, що і Гончарську[435]. До неповторних пам'яток оборонного мистецтва міста на півострові XVI-XVIII ст. доречно віднести і башту Стефана Баторія (Кушнірську) з брамою, Турецьку башту, Браму Підронделеву з барбаканом, бастіон св. Трійці в західній частині садиби подільського підкоморія Богуша, бастіони М'ясницький, св. Терези, св. Андрія та ряд інших.

Особливу увагу в Старому місті привертає Троїцький храм з монастирськими приміщеннями, що знаходилися між вулицями Зарванською і Троїцькою, дещо південніше від Кушнірської башти. Їхній архітектурний ансамбль разом з цвинтарем займав у досліджуваний період площу 32508 ліктів[436]. На основі багатої джерельної бази Ю.Сіцінський дійшов висновку, що храм слугував однією з найдавніших православних святинь української громади Кам'янця-Подільського, яка у перші десятиріччя XVIII ст. потрапила у власність ордену василіан. Вивчав він й історію церкви св.Петра і Павла, а відтак з'ясував, що вона була зведена за такими ж архітектурними нормами, що й Троїцька та Івана Предтечі у XVI ст., а на її план та архітектуру великий вплив мали норми «візантійсько-атонської архітектури»[437].

Іконографічні, писемні та графічні джерела, а також археолого-архітектурні дослідження в різних кварталах Старого міста засвідчують наявність містобудівних традицій, що складалися у його планувальній структурі впродовж століть. Для прикладу доречно назвати Польський, а з XVIII ст. й Українсько-Польський ринок, садиби єзуїтів, кармелітів босих, домініканок, житлові садиби Святовичів, Т.Воєводки, С.Овансовича, К.Липинського та інші. Звертаючись, зокрема, до соціально-топографічної характеристики садиби єзуїтів, зауважимо, що її територія формувалася майже два століття. З південного боку вона межувала з садибою подільського католицького єпископа, зі сходу та заходу обмежувалася відповідно вулицями Єзуїтською і Від замку понад скелею, а з півночі – вписувалася в межі північно-західного кутка сучасного двору історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету. Вона складалася по суті з двох частин: школи, бурси, колегіуму, старого і нового костелів та конвікта. Центральною спорудою двору слугував новий костел. За ним, у південно-західній частині садиби, височіла будівля колегіуму та

старого костелу. До нового костелу з півдня примикала двоповерхова споруда школи, між якими функціонувала брама. Друга частина садиби була дещо меншою за розмірами, а формував її в основному конвікт та його господарські споруди. Весь двір єзуїтських володінь був обнесений кам'яною стіною[?].

Містобудівні норми епохи середньовіччя і ранньої модерної доби чітко простежуються й у північно-східній частині Польського майдану-ринку. При дослідженні тут у 1981 р. комплексу залишків фундаментів будинків під №4а, які планувалося реконструювати, вдалося з'ясувати, що майже всі вони у XVIII ст. були зведені першочергово на кам'яних фундаментах та частково на основі кам'яних підвалів будинків XVII ст. Водночас, у межах центральної частини фундаментів відкриті горілі культурні нашарування другої половини XIV-XVI ст., під якими було розкопано дерев'яне двоповерхове житло XII-XIII ст.[438]. Зі сказаного випливає висновок, що містобудівні норми в еволюції планувальної структури Кам'янця-Подільського нових часів становлять для дослідника надзвичайно важливу культурну спадщину, яку представляють й археолого-архітектурні матеріали.

Отже, аналіз словесних, зображальних та речових джерел з історії Кам'янця-Подільського XV-XVIII ст. дає підстави стверджувати, що вони виступають безцінними артефактами, які сприяють об'єктивному і багатогранному вивченню історії міста вказаного періоду.

1.2. Стан вивчення проблеми в історіографії

Історія Кам'янця-Подільського XV-XVIII ст. почала вивчатися ще наприкінці XVIII ст. Активним поштовхом у цьому напрямку послугував наказ Сенату від 1797 р. подільському губернаторові щодо підготовки і подання до столиці Російської імперії історичних відомостей про міста Подільської губернії[439]. Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. вже було здійснено декілька описів міста[440] та складено ряд топографічних планів, що містили інформацію з питань економічної, демографічної, політичної, культурної, етнічної, релігійної і територіальної історії Кам'янця-Подільського[441]. Звичайно, названі праці, у яких лише фрагментарно описані кам'янецькі старожитності, ще не можна назвати науковими історичними дослідженнями, однак сьогодні вони слугують цінними джерелами для вивчення історичного розвитку міста в епоху середньовіччя та у ранню модерну добу.

Одним із перших відомих знавців Подільських старожитностей, хто вивчав й історичну спадщину міста над Смотричем у перші десятиліття XIX ст., був В.Марчинський. Поселившись в Кам'янці у 1806 р., він розпочав збір документів про історію, статистику і топографію краю, його населені пункти, судочинство, соціальні стани, релігію і т.д., які лягли в основу видання «Статистичного, топографічного та історичного опису Подільської губернії»[442]. Деяку увагу автор звернув і на Кам'янець, намагаючись торкнутися питань його початкових етапів, привілеїв і територіальної історії. Причому, викладаючи топографічні відомості про місто, В.Марчинський по суті першим використав інформацію хроністів М.Стрийковського, Д.Ботеро,

О.Гваньїні та інших авторів, котрі писали про Кам'янець, як відомий на той час неприступний оборонний форпост у Східній Європі. У своїй праці подав також деякі королівські привілеї, що надавалися вірменам, русинам і полякам міста. Зауважимо, що ця праця науково-популярного характеру, оскільки не містить критичних підходів до висвітлення різних аспектів історичного минулого міста, а тим більше, посилань на використані джерела та літературу.

Певна корисна інформація для вивчення Кам'янця-Подільського кінця XV-XVIII ст. знаходиться в роботах польського дослідника О.Пшездецького. Завдяки зверненню автора до писемних джерел, до наукового обігу вперше було введено ряд цінних документів фіскального характеру, що розкривають різні аспекти соціально-економічного життя міста, його громад, етнічні й демографічні процеси, частково територіальну історію тощо. Причому, особливий інтерес для нас становить його праця «Поділля, Волинь, Україна», в якій автор порушив питання стану міського ремесла, внутрішньої та зовнішньої торгівлі, наголошуючи на торговельних відносинах Кам'янця з Молдавським князівством й торговельних шляхах, які сполучали його з містами Московщини і країнами Сходу.[443] О.Пшездецький стверджував, що один із них, шлях з Московської землі до Молдавського князівства, проходив через Київ, Васильків, Білу Церкву, Погребище, Вінницю, Бар, Дунаївці, Кам'янець-Подільський, а звідтіля – до молдавських міст Ясс і Білгорода. Далі він пролягав до Костянтинополя, Болгарії та Греції[444]. Чимало свідчень у його праці проливають світло на історію міських громад Кам'янця: руської, вірменської та польської, а також євреїв, молдаван, греків, дозволяють познайомитися з копіями різних привілеїв, жалуваних місту та його громадам, польськими королями на самоврядування, торгівлю, зайняття ремеслами і т.д. Її позитивною стороною є факт вміщення до неї копій різних привілеїв міським громадам, окремі із яких вже не збереглися. Зокрема, О.Пшездецький вперше опублікував копію грамоти литовських князів Коріатовичів, надану Кам'янцю у 1374 р. на самоврядування, ввів до наукового обігу привілеї для кам'янецьких вірмен 1496, 1507, 1576 та інших років. Він започаткував вивчення історії руської громади міста, зокрема опублікував окремі її привілеї, надані польськими королями у 1491, 1549, 1557, 1592 та в наступні роки. Дослідник спромігся також з'ясувати локалізацію деяких наявних і зруйнованих цивільних й сакральних споруд, міських і замкових укріплень, майданів і вулиць XV-XVIII ст. з прив'язкою їх до конкретних кварталів в міських межах тощо[7].

У 30-40-і рр. XIX ст. на сторінках «Подільських губернських відомостей» з'являються невеликі публікації з історії й топографії Старого міста і замку, а також окремих культових споруд міста[445]. Вони розміщувалися у двох рубриках – «Історичний огляд міст Подільської губернії» та «Коротка історія Поділля». В першій із них стаття про Кам'янець була опублікована у № 43 за 1843 р.[446], а у другій – численна інформація різнопланового характеру про місто у №№ 35-43 за 1844 р.[447] У ньому друкувалися статті й про кам'янецький дівочий монастир домініканок. Подаючи його коротку історію, А.Камінський з'ясовував час і причини появи цього жіночого католицького ордену, правомірно розташувавши культову споруду по вул. Від замку понад скелею – на південний схід від Архієрейської церкви (в минулому францисканського костелу). Її садиба тягнулася на схід аж до вул. Єзуїтської. На основі писемних джерел автор встановив, що 1712 р. домініканки викупили в межах цієї

дільниці у ксьондза Йосипа Мацарського будинок та садибу, потім у міських мешканців придбали ще декілька садиб, на території яких до 1720 р. зводиться кам'яний костел на честь св.Архангела Михайла з монастирськими приміщеннями[448].

Деяку інформацію для з'ясування досліджуваної проблеми містить «Атлас Подільської губернії», укладений 1842 р. колишнім подільським губернатором К.Фліге. Із його сторінок можна ознайомитися з короткою історією Кам'янця, декількома його планами і графічними видами міста кінця XVIII – початку XIX ст., а також малюнками окремих архітектурних споруд тих часів з чіткою локалізацією їх у певних міських дільницях[449].

Заслуговує на увагу праця М.Балинського й Т.Липинського, присвячена, в основному історичним, географічним та статистичним свідченням, що проливали світло на різні напрями еволюції міста епохи середньовіччя та нової доби. Працюючи переважно в архівах Польщі, їм вдалося виявити та опублікувати зміст низки грамот і привілеїв, на основі яких можна реконструювати різні напрями його розвитку[450].

Цікаву інформацію про Кам'янець-Подільський XV-XVIII ст. опублікував «Журнал міністерства внутрішніх справ» за 1853 р. – статтю невідомого автора «Історична записка про Кам'янець-Подільський». У ній подавалися відомості про різні напрями соціального, економічного, етнічного та демографічного розвитку міста, топографію замкових і міських оборонних укріплень XVI-XVIII ст., зокрема Підронделеву, Руську та Польську брами, Кушнірську башту, Вітряну браму і т.п. Торкнувся автор і питання про розташування передмість, правові засади володінням містом землями, чисельність та етнічну структуру мешканців Кам'янця і його околиць[451].

Привертає увагу праця О.Сементовського «Кам'янець-Подільський», що відзначалася історико-топографічним спрямуванням. Вона містила короткий опис різних епізодів історичного минулого міста, деяких дільниць, що формувалися впродовж XIV-XIX ст., вулиць із своєрідною забудовою, а також інформацію про замкові та міські фортифікації, локалізацію різних архітектурних пам'яток з прив'язкою їх до кварталів, окремі фрагменти садибного планування й забудови Старого міста, які залишилися ще з XVI-XVIII ст.[452]. Так, потрапивши після «Вітряної брами» на територію міста біля колишнього Руського ринку, мандрівник бачив «вузькі вулиці з тротуарами, ледь придатними для проходу однієї людини, а часто і взагалі без тротуарів, суцільний ряд будинків, які неначе намагалися витіснити один одного, високі гонтові дахи три- і чотириповерхових будинків з великими фронтонами і житловими кімнатками на горищах, що нагадують старі німецькі міста»[453].

Неабиякий інтерес у праці О.Сементовського привертають використані ним латинські написи на багатьох спорудах міста, що дозволяють простежити різноманітні нюанси соціальної та націєтопографії міста впродовж XVII-XVIII ст. Особливо це стосується оборонних укріплень та житлових споруд. Вони засвідчують, що у 1585 р. була зведена Кушнірська башта, яка у XVIII ст. разом з Вітряною брамою реконструювалася (1785 р.). Довідуємося, що реставраційні роботи проводилися і на Польській брамі (1717 р.), було збудовано Тріумфальну арку (1781 р.) при вході на територію садиби кафедрального костелу св.Петра і Павла з боку Українсько-Польського ринку, кам'яницю міщанина Сефера Овансовича (1735 р.) у східній перії цього ж ринку і т. д.

Звертаючи увагу на Вітряну браму, О.Сементовський запевняв, що у середині XIX ст. її називали головною брамою Кам'янця. Вона знаходилася між п'ятиярусною баштою Стефана Баторія і кам'яними укріпленнями (Турецькими бастіонами), що підступали до брами з заходу. З південного боку Вітряної брами, тобто з боку міста, на кам'яній плиті над її проїздом було вирізьблено латинський напис, котрий засвідчував час її побудови та рік реставрації. Автор подає й інформацію про будинок кам'янецького аптекаря середини XIX ст. Петаласа, що знаходився у південній перії Українсько-Польського ринку. Дослідник засвідчує, що ця кам'яниця збереглася ще з XVIII ст. На її фасаді, в одному із пілястрів, була вмонтована кам'яна плита, на якій польською мовою зазначалося, що 1781 р., під час перебування в Кам'янці-Подільському польського короля Станіслава Августа Понятовського, будинок був місцем його проживання. Доречно зауважити також, що він першим із дослідників кам'янецьких старожитностей звернув увагу на легенду до виду – гравюри Кам'янця-Подільського 1673-1679 рр. К.Томашевича і опублікував її?.

Чимало інформації про Кам'янець-Подільський XVIII ст. є в історико-археографічному виданні С.Крижанівського «Листи Яна де Вітте»[454]. Листуючись з посадовими особами і представниками різних державних установ, комендант міста подавав різноманітні відомості про економічне життя, оборонні, адміністративні та культові споруди, пропонував проекти щодо реконструкції та пристосування тієї чи іншої пам'ятки для потреб Кам'янця. Вивчення його епістолярної спадщини дозволяє з'ясувати, що саме завдяки Яну де Вітте було розпочато будівництво і зведено казарми для військовиків, порохівню, людвісарню, реконструйовано домініканські костел і монастир, вірменський костел св.Миколи, запропоновано проект реставрації фасаду українсько-польської ратуші і т.д.?

Цікаві свідчення з історії Кам'янця-Подільського XV-XVIII ст. знаходимо у невеликих історико-краєзнавчих розвідках П.Троїцького[455], Д.Сініцького[456], М.Сімашкевича[457] та М.Островерхова[458]. Звертаючись до історії таких культових споруд міста, як Іоанно-Предтеченський собор, Троїцький храм, Архієрейська церква та інших, автори робили спроби локалізувати їх у межах певних дільниць, вияснити історію та територіальні володіння на основі архівних документів, з'ясувати значення культових споруд у релігійному житті громад міста, в питаннях економічних та демографічних, у формуванні його історико-архітектурного ансамблю у XV-XVIII ст. і т.д.

Чимало міркувань щодо досліджуваної теми знаходимо у науковому доробку В.Антоновича[459] та Ф.Ласковського[460]. Причому, найбільше уваги заслуговують праці В.Антоновича, присвячені українським містам й актам судочинства. Останні допомогають вивчати проблему міст різнобічно й, особливо, згідно з нормами магдебурзького права. Історик зауважував, що Поділля – це край, де згадане право почало функціонувати у містах ще з XIV ст. Вперше воно з'явилося в Кам'янці (1374 р.). У XV-XVI ст. магдебурзьке право надавалося багатьом містам і містечкам Поділля, а в наступні століття – неодноразово підтверджувалося. Так, наприклад, воно було надано у 1448 р. Хмільнику, Червоногради і Смотричу, у 1458 р. – Зінькову, 1564 р. його отримав Брацлав, а в 1630 р. – Вінниця[461] і т.д.

З'ясовуючи особливості функціонування магдебурзького права, В.Антонович зробив висновок, що жодне з міст, у тому числі і Кам'янець (з 1463 р. королівське

місто), не користувалося достатньою автономією для того, аби «прийняти на себе ініціативу розвитку всіх вільностей як в судових, так і в адміністративних справах. Замковий старостинський уряд і бургграбій продовжували утримували за собою значне право, як королівські намісники». Причини повільного розвитку тогочасних міст Поділля історик вбачав не в самому магдебурзькому праві, яке мало на меті захистити міста і міщанство, а в тому, що воно було вироблене на чужому історичному ґрунті. Його ідеї механічно переносилися в українські міста і не могли бути повністю засвоєні і сприйняті їхніми мешканцями. Магдебурзьке право «носило сліди штучності походження, тої зовнішньої міри, яку воно мало гарантувати»[462], а тому досить часто вступало у суперечність з місцевими звичаєвими і писаними правовими нормами.

В.Антонович, як представник історичної школи документалістики, виявив величезну кількість писемних джерел про діяльність кам'янецького міського уряду протягом XVI-XVIII ст.[463], взаємовідносини Кам'янця з подільською шляхтою[464] та стосунки між різними етнічними групами міського населення[465]. Він віднайшов окремий опис столиці Поділля 1700 р.[466], який склала спеціальна комісія, котра приймала Кам'янець від Туреччини[467], студіював люстрації Кам'янецького староства і Подільського воєводства XVI ст. та королівські привілеї XV-XVIII ст., на основі яких намагався досліджувати складні питання етнічної та демографічної структури населення міста, його правові норми, специфіку самоврядування [468] тощо.

Чимало документів, знайдених В.Антоновичем, висвітлюють становище й розвиток подільського ремесла у пізньому середньовіччі та в ранню модерну добу[469]. Причому, найбільше їх припадає на XVII-XVIII ст., а щодо міст – то на Кам'янець, який був важливим центром ремісництва не лише України, а й Східної Європи. Дослідник стверджував, що місто впродовж століть залишалося важливим осередком внутрішньої і зовнішньої торгівлі. Зокрема, саме він виявив документи, які засвідчували, що у ньому ярмарки відбувалися тричі на рік. Перший розпочинався 24 квітня, на свято св. Войцеха, і тривав 5 тижнів, другий припадав на свято Пресвятої Богородиці у вересні (15 тижнів) і третій – на свято Андрія у листопаді (4 тижні). Головним із них був осінній[470].

Якщо В.Антонович віднайшов та опублікував цілу низку документів із актових кам'янецьких книг XVI-XVIII ст. про соціально-економічні, демографічні, етнічні, містобудівні процеси, територіальну історію міста та його передмість, то Ф.Ласковський звернув увагу на ті зміни, які передбачалося здійснити в системі міських і замкових оборонних укріплень наприкінці XVIII ст. Водночас, автор ретроспективно описав міські укріплення за часів польського панування в місті і зауважував, що реконструкція старих та зведення нових фортифікацій на підступах до міста й замку досить відчутно могли б вплинути на зміну соціальної топографії Кам'янця-Подільського нового часу?.

Окремі сторінки історії кам'янецьких старожитностей XV-XVIII ст. містять праці М.Орловського[471], О.Яроховського[472], Е.Руліковського[473] та Й.Ролле[474]. Причому, якщо М.Орловський та О.Яроховський характеризували переважно оборонне становище міста й історію його храмів, то Е.Руліковський досліджував місце столиці Поділля у торгівлі між Сходом і Заходом. Історик вивчав давні торгові шляхи, які тягнулися з України до Молдавії та Османської імперії, а також до країн Європи та

Азії через Кам'янець і доводив, що, дякуючи їм, місто набуло великої слави транзитного осередку не лише України, а й Східної Європи загалом[475].

Звертаючись до наукового доробку Й.Ролле, підкреслимо, що, працюючи переважно в польських архівах, він найбільше уваги приділяв збиранню першоджерел (королівські грамоти, привілеї місту, його громадам), які висвітлювали переважно етнічні, соціальні, економічні та релігійні проблеми Кам'янця пізнього середньовіччя й ранньої модерної доби, а також історію і топографію католицьких храмів та монастирів. Серед них домініканський костел і монастир, монастир домініканок, костели францискан, кармелітів босих і тринітарів, колегіум і костели єзуїтів та св.Катерини, вірменські костели св.Миколи і св.Георгія Ілюмінатора. Описуючи останній, Й.Ролле стверджував, що його звели у 1708 р. Знаходилася пам'ятка з південного боку Вірменського ринку саме на тому місці, де пізніше постав будинок пана Коревіцького (тепер тут знаходиться один із корпусів швейної фабрики). Торкається Й.Ролле історії і топографії таких уніатських храмів, як св.Яна, св.Трійці, св.Петра і Павла, святинь на Руських і Польських фільварках та Карвасарах. Дослідник коротко охарактеризував історію міських брам – Руської та Польської, замкової брами Станіслава Августа, зведеної у 1771 р., башт Баторської і Гончарської, з'ясовує їхнє значення в системі оборони міста?.

Наприкінці XIX ст. Й.Ролле вдалося зібрати в окремий рукопис привілеї місту від 1374 р. і до кінця XIX ст.[476] та документи з історії різних храмів[477]. Подаючи копії окремих актових джерел і королівських привілеїв XV-XVIII ст. громадам міста, автор характеризував й документи з різних питань його історії і топографії. Особливе значення серед них мають привілеї, надані українській громаді. Крім того, ним віднайдено багато привілеїв і королівських грамот XV-XVIII ст. як для всього міста, так і для кожної із громад окремо взятої, які потребують всебічного дослідження. Звертаючись до історії домініканського костелу і монастиря, Й.Ролле з'ясував, що в першій половині XVIII ст. названий комплекс споруд зазнав значної реконструкції. Так, новий вигляд отримала дзвіниця храму, двоповерховими стали монастирські приміщення, було зведено будинок Потоцького і т.д. У 1738 р. увесь комплекс домініканських споруд будівельники точили кам'яною стіною. Він уже мав майже цілу дільницю в межах вул.П'ятницької, південної перії Українсько-Польського ринку, що обмежувалася із заходу вулицею Домініканською, а з півдня – Вірменським ринком[478].

Й.Ролле створив і нариси про Кам'янець, які у 70-90-і рр. XIX ст. друкувалися на сторінках історико-літературної серії «Історичні оповідання», а також окремий нарис переважно в якості літературного твору про місто, що зберігається в рукописі[479]. Корисну інформацію історико-статистичного спрямування дослідник зібрав про Кам'янець на початку 90-х рр. XIX ст., однак вона не була опублікована і зберігається у фондах Краківської академії мистецтв[480]. У 1891 р. побачила світ невелика розвідка автора про кам'янецьких вірмен, яка містила загальну інформацію про цю громаду в місті над Смотричем[481].

З Кам'янцем-Подільським пов'язана більш як 30-річна наукова, музейна та священнослужительська діяльність Ю.Сіцінського, вихованця Київської духовної академії. Історія міста стала однією з головних сюжетних ліній наукової спадщини дослідника. Він вивчав його першопочаткові етапи функціонування, особливості

економічного, соціального, етнічного та демографічного розвитку, оборонні укріплення, містобудівні норми, історичну топографію, проблеми культури, монументальної та культової архітектури, історію релігійного життя тощо. Неабияку увагу дослідник приділяв вивченню стану ремесел, промислів і торгівлі міста в середньовіччя та у нові часи. Говорячи про торгівлю, зазначав, що в XV – першій половині XVII ст. вона досягала апогею у своєму розвитку. У цій сфері економічного життя Кам'янець займав провідне місце не лише серед українських міст поряд зі Львовом, але й міст країн Сходу. Для вивчення його торговельних відносин у XV-XVII ст. вчений використав гродські й міські судові акти, а також інші джерела, що фіксували їх розвиток[482]. На основі вивчення дарчих привілеїв з'ясував, що ще у 1375 р. князь Олександр Коріатович надав краківським купцям право вільної торгівлі з Поділлям. Невдовзі Кам'янець став на рівні з Краковим та Львовом посередником у торговельних зв'язках між польськими і німецькими провінціями, з одного боку, та південними землями – Молдавією, Волощиною, Туреччиною і татарськими улусами, – з другого. Ю.Сіцінський наголошував на тому, що місто в зовнішній торгівлі постійно конкурувало зі Львовом, бо останній мав право оптового складу на різні товари, що йшли з Півдня і Сходу через Кам'янець або повз нього. Всі купці, які направлялися до Литви і Польщі, зобов'язані були провозити товари через Львів?.

На початку XVI ст. польський уряд, як стверджував Ю.Сіцінський, намагався частково регулювати кам'янецьку торгівлю, інколи надавав кам'янецьким купцям певні привілеї. Вже у 1543 р. король Сигизмунд I розпорядився, аби турецькі і волоські купці, провозячи товари через Кам'янець, обов'язково відвідували його ярмарки, платили мито та виконували інші повинності. Тоді ж у ньому було влаштовано склад угорського вина і волоського меду. Вже у 70-х рр. XVI ст. добре відомою серед закордонних купців стає кам'янецька митниця. Автор вивчав і торговельні шляхи, що сполучали Кам'янець з різними містами України, Європи та Сходу, грошові одиниці, товари, що привозилися до міста, дні ярмарок і т.п. Він підкреслював, що його зовнішня торгівля з південними землями з середини XVII ст. почала занепадати, а її стан у другій половині XVII-XVIII ст. залишився поза увагою студій автора?. Ю.Сіцінський – один із перших істориків, хто приступив до вивчення торгівлі Кам'янця з Московщиною. Спромігся з'ясувати, що до останньої гостинець з міста вів через Турів, Слуцьк, Мінськ, Смоленськ і т.д. Саме цим шляхом, на його думку, у 1593 р. їхав з Царгороду до Москви російський дяк Трифон Коробейников, який залишив невеликий опис Кам'янця, порівнявши його з російським містом Можайськом[483].

Якщо стан розвитку кам'янецької торгівлі у середні та на початку нових часів він подав більш – менш грунтовно, то вивчення тогочасного ремісничого виробництва розпочав лише на рівні збору та публікації архівних джерел, що відзначали ще у 60-70-і рр. XX ст. О.Компан[484] та В.Тхор[485]. Ю.Сіцінський констатував, що ремісниче виробництво функціонувало з XIV ст., а у XV-XVII ст. воно активізувалося, хоча досягти високого рівня розвитку не змогло. Він не заперечував функціонування в ті часи й ремісничих цехів, однак стверджував, що найдавніші писемні згадки про них датуються 1535 р. На його думку, у XVI-XVII ст. діяли цехи ткачів, шевців, кушнірів, столярів, боднарів, стельмахів, колодіїв та інші. Історику вдалося віднайти та опублікувати статути окремих із них: правила львівського ткацького

цеху 1535 р., наданого кам'янецьким ткачам для керівництва, грамоту Сигизмунда III, що підтверджувала правила ткацького цеху м. Кам'янця 1601 р., його ж грамоту цьому цеху (у польському перекладі 1783 р.), грамоту короля Михайла ткацькому цеху 1669 р. (у польському перекладі 1783 р.), грамоту Михайла кам'янецькому цеху бочкарів, колесників і столярів 1669 р.[486] Чимало цехів в місті існувало і в XVIII ст., хоча вони, як стверджував дослідник, носили замкнутий характер, встановлювали монополію на ремісничу працю і не допускали вільної конкуренції[487]. Вважаємо, що в даному випадку Ю.Сіцінський дав їм справедливу оцінку. Разом з тим підкреслимо, що він глибоко не вивчав структури кам'янецьких цехів та їхньої виробничої діяльності, форм організації і т.п., що й не дозволило автору саме на прикладі ремісничого виробництва побачити Кам'янець ранньої нової доби відомим осередком ремесел України, про що промовляють як праці українських істориків, так і чимала джерельна база, зібрана та введена ними до наукового обігу в XX ст.[488]

Ю.Сіцінського цікавили й питання етнічної та соціальної структури міського населення, він вивчав історію громад, їхнє самоврядування, внесок кожної із них у культурну спадщину Кам'янця, звертався до проблем історико- та соціотопографії, сільськогосподарських занять міщан тощо. Перші розвідки науковця з різних напрямів історичної топографії міста над Смотричем побачили світ ще на початку 90-х років XIX ст. Він досліджував історію Іоанно-Предтеченської церкви з її цвинтарем [489], опублікував студії про більшість культових споруд міста[490], частково описав міські підземелля[491], вдало локалізував і здійснив історичну розвідку про домініканські споруди[492], вивчав проблеми соціальної демографії[493] тощо. З'ясовуючи, зокрема, історію і топографію храму Іоанна Предтечі, автор правомірно розташував його в планувальній структурі міста й мотивовано довів, що у XVI-XVIII ст. він зі своїм цвинтарем розташовувався в дільниці, що обмежувалася із заходу вул. П'ятницькою та Вірменським ринком, з півдня – Іоанно-Предтеченським провулком, із заходу – садибами, що виходили на вулицю Довгу, з півночі – тягнувся до комплексу адміністративних споруд ратуші українського магістрату XVII ст. Йому ж вдалося віднайти план і зовнішній архітектурний тип храму?.

Дослідник зумів локалізувати в Старому місті і Троїцький монастир, що знаходився між вулицями Зарванською та Троїцькою, дещо південніше від Кушнірської башти. Храм і монастирські приміщення разом з цвинтарем займали на ті часи площу в 32508 ліктів[494]. На основі багатої джерельної бази Ю.Сіцінський дійшов висновку, що Троїцький храм був найдавнішою православною святинею української громади Кам'янця-Подільського, яка в перші десятиріччя XVIII ст. потрапила у власність ордену василіан. Важливе місце у територіальній історії центральних дільниць міста Ю.Сіцінський відводив домініканському костелу та комплексу його споруд?.

Вагомим внеском вченого у з'ясування порушеної нами проблеми стала книга «Кам'янець-Подільський: Історичний нарис»[495], у якій автор відтворив багатогранні напрями розвитку міста впродовж XIV-XIX ст., частково подав адміністративну, правову, економічну та етнічну його характеристики, звернув увагу на історико-топографічний розвиток міста XIV-XVIII ст. Одним із перших в українській історіографії він приступив до вивчення етнічних проблем міста XV-XVIII ст. крізь призму історії міських громад та їхніх самоврядних правових норм. Щодо історії руської громади, то з'ясував, що на правових засадах вона сформувалася ще у 1374 р.

за правління литовських князів Коріатовичів. Міським війтам надавалося право суду над міщанами громади згідно зі своїми правовими нормами. Крім того, у їхні судові процеси не повинні були втручатися князівські воєводи. Історик дотримувався думки, що у змісті вказаної грамоти присутні зовнішні форми німецького або магдебурзького права. В цьому відношенні було запозичене «готове німецьке право на самоврядування, яке використали Коріатовичі, наслідуючи в даному випадку польського короля Казимира Великого», за правління якого назване право досить активно запроваджувалося в містах Червоної Русі. Про надання Коріатовичами Кам'янцю магдебурзького права засвідчує й королівський привілей 1432 р., у якому сповіщалося, що міському «війту Георгію та його наступникам видавалася підтверджувальна грамота саме на магдебурзьке право»[496].

Ю.Сіцінський звернув увагу на той факт, що запозичення німецьких форм самоврядування для відповідного устрою міської громади, не зовсім підходили до кам'янецьких побутових умов поселенців, що породжувало низку непорозумінь у їхніх взаємовідносинах, а також різні протиріччя з представниками державної влади. Враховуючи ці обставини, королям досить часто доводилося надавати кам'янчанам різні привілеї, чимало з яких не поширювалися на всі міста, а стосувалися тільки одного Кам'янця та його громад окремо взятих. Привілеї, видані останнім порізно, мали у своєму змісті чимало спільних рис, а часто й суперечності, які вирішувалися на судових процесах[497] і т.д.

Автора цікавили питання різних складових мікротопографії замку і міста, проблеми їхньої забудови та планування, розташування й роль оборонних укріплень в системі історико-територіальної структури Кам'янця, значення щодо цього передмість, особливості демографії тощо. Чималу увагу звертав на еволюцію територіальних змін міста у XVII-XVIII ст. З цією метою Ю.Сіцінський використав ряд фотографій, які відтворювали його окремі дільниці з житловою забудовою, вулиці, культові та адміністративні споруди, а також оборонні укріплення, що залишалися в історико-архітектурному ансамблі Старого міста і замку до другої половини XIX ст. Візьмемо для прикладу вулицю Велику отців єзуїтів. Таку її назву ми знаходимо вперше в описі Кам'янця 1700 р.[498] Локалізувалася вона в західній частині Старого міста і тягнулася від «Турецьких бастіонів» у південному напрямку вздовж батареї св.Трійці зі східного боку, єзуїтських володінь та їхнього колегіуму, кафедрального костелу і мінарету, будинку католицького єпископа, монастирських приміщень, костелів францискан та св. Катерини і виходила на Вірменський ринок біля Тринітарського костелу. Віднайшовши деякі фотографії, Ю.Сіцінський намагався подати й окремі фрагменти забудови цієї вулиці в межах францисканських володінь, що наприкінці XVIII ст. перейшли у підпорядкування православного архієрея Кам'янця, та біля кафедрального костелу св.Петра і Павла? і т.д.

Не залишив поза увагою окремі аспекти досліджуваної проблеми і М.Доронович. З одного боку, краєзнавець намагався вивчати історико-територіальну еволюцію передмістя Руські фільварки[499], а з другого – локалізувати вірменську громаду в межах Старого міста, подати про неї коротку історичну довідку, віднайти та коротко проаналізувати її привілеї тощо. Зокрема, характеризуючи передмістя Руські фільварки, він використав переважно документи магістратів. На цій основі з'ясував, що у XVII-XVIII ст. найбільш заселеною залишалася південно-західна частина передмістя, де

на схід від садиб знаходилися фільварки української і вірменської громад міста, що простягалися аж до р.Мукша. Крім того, М.Доронович доводив, що Покровський храм з цвинтарем на початку XVIII ст. перебував саме у південно-західній частині передмістя, на високому скелястому лівому березі р.Смотрич, а з початку 80-х років XVIII ст. – з північного боку, де знаходиться і тепер (останній зведений із каменю в 1861 р.). Дослідник спромігся частково вивчити й забудову передмістя на ті часи, його планувальні особливості тощо. Праця М.Дороновича прислуговується і тим, що він віднайшов в архіві міста та подав у ній копії документів, на основі яких можна з'ясувати місцезнаходження та розміри землеволодінь храму. Об'єктивно локалізував М.Доронович і вірменську громаду у Старому місті – в межах південних кварталів, торкнувся частково і проблеми чисельності вірменського населення Кам'янця XVI-XVIII ст.[500]

Для вивчення теми важливе значення мають дослідження М.Владимирського-Буданова[501], М.Петрова[502], В.Гульдмана[503], Н.Молчановського[504] та інших дослідників. Стосовно праці М.Владимирського-Буданова «Німецьке право в Польщі і Литві», зазначимо, що вона – наслідок довголітніх пошуків ученим писемних джерел в історичному архіві м.Києва та їх ґрунтовного вивчення. Опрацювавши десятки магістратських книг українсько-польської та вірменської громад Кам'янця-Подільського XVI-XVIII ст., він спромігся з'ясувати різні напрями діяльності органів міського самоврядування, розкрити їхні функції, простежити вплив названої інституції на соціально-економічне життя, частково дослідити містобудівні норми та специфіку їхнього впровадження у планувальну структуру міста, простежити ставлення магістратів до містобудівних заходів, формування соціальної топографії, військового фактора, вивчати демографічні та етнічні проблеми[505] і т.п.

Саме на їх основі історик намагався висвітлити діяльність магістратів переважно на Правобережній Україні та їхню самоуправлінську вертикаль. Він зауважував, що вони складалися з ради й лави, ради 40 мужів та інших посадових осіб, з'ясував функції і діяльність бурмистра, радників, війта, лавників, інстигаторів, членів ради 40 мужів, возних, старост, підстарост і т.д. Разом з тим зазначимо, що в трактуванні норм магдебургії для українських міст, в тому числі і для Кам'янця-Подільського, в автора існувало й чимало суперечностей. Зокрема, якщо, з одного боку, він вважав самоврядування українських міст на магдебурзькому праві основною причиною їхнього політичного занепаду, то з другого – бачив певну економічну вигоду у його запровадженні, хоча при цьому стверджував, що нею користувалися переважно іноземці [506]. Така позиція дослідника спонукала багатьох істориків погоджуватися не з усіма його висновками. Зокрема, А.С.Щербаков стверджував, що «надання містам магдебурзького права говорить не тільки про їх значний економічний розвиток, а й про формування міщанства як стану»[507].

Характеризуючи роль військового чинника у Кам'янці, М.Владимирський-Буданов стверджував, що вояки у XVII-XVIII ст. вчиняли чималий політичний та економічний вплив на міське поспільство. Вони мали значну кількість житлових будинків у межах Старого міста та передмість, досить часто захоплювали міські землі, створювали на них фільварки, відкривали торговельні заклади, постійно обтяжували міщан постоями і т.д. На початку XVIII ст. начальник кам'янецького гарнізону відкрив за р.Смотрич каменоломню, діяльність якої негативно позначилася

на прибутках міста. Він особисто продавав камінь, а міщанам не дозволяв вивозити звідтіля ні каміння, ні глини для будівництва житлових споруд, хоча земля вважалася міською. Крім того, від діяльності каменоломні навколишні міські грунти настільки засмічувалися її розробками, що їх неможливо було використовувати для сільськогосподарських цілей?.

Показує дослідник і процеси захоплення власниками навколишніх сіл міських земель. Такий приклад він наводить зі шляхтичем Богушем, який володів селом Боришківці. Нехтуючи законними правами міщан на міські грунти, що тягнулися аж до р.Мукша, він з 1709 р. поступово їх відбирав і приєднував до своїх землеволодінь. М.Владимирський-Буданов встановив, що навіть спеціальний королівський суд не міг відібрати у шляхтича міських земель[508]. Вчинки Богуша та інших власників навколишніх сіл призвели до того, що наприкінці XVIII ст. міські околиці обмежувалися лише територією передмість, хуторами та міськими вигонами. На основі документів історик розкрив і процес захоплення патриціями садиб у місті після переходу його зі складу Туреччини під владу Польщі у 1699 р. Причому, вдавалися до цього переважно представники міської влади. Одним із них був кам'янецький консул, який перебував на цій посаді впродовж 1672-1700 рр. У цю справу втрутився міський інстигатор, який відав порядками і спокоєм у місті. Він виступив проти одного лавника та заявив магістрату, що той захопив чуже нерухоме майно і дозволяв собі вже три роки не сплачувати чиншу, не доводив своїх прав щодо успадкування самовільно зайнятого ним дому і не дотримувався міських норм життя[509].

М.Владимирський-Буданов відзначав і протиріччя, що складалися у XVII-XVIII ст. між представниками українсько-польського магістрату та вірменами. Так, у 1736 р. лава українсько-польської юрисдикції протестувала проти ради тієї ж юрисдикції, яка не застосовувала рішучих заходів щодо недоброзичливих вчинків вірмен і дозволяла їм будуватися в дільницях українсько-польської юрисдикції, приймала їх до лави і до ради без належних з їх боку заслуг перед українсько-польською громадою[510].

Чимало слушних міркувань про Кам'янець перших десятиліть XV ст. висловив й Н.Молчановський. Незважаючи на те, що основну увагу автор звернув на історію міста литовської доби, в його праці «Нарис відомостей про Подільську землю (Переважно за літописами)» є чимало фактичного матеріалу про воєводський центр 30-х рр. цього століття. В основному він торкався питань соціально-економічного розвитку. Зокрема, вивчав торговельні зв'язки Кам'янця з Молдавією та Угорщиною, частково й водний шлях Дністром до Чорного моря, а також Кучманський, котрим купці добиралися до татарських володінь. Описав автор і боротьбу кам'янецьких та львівських купців за право складу[511]. У якості прикладу для розвитку торгівлі з Молдавією наводив зміст грамоти молдавського воєводи Олександра подільським та львівським купцям 1407 р., яка підтверджувалася молдавськими правителями у 1434 та 1456 рр. і сприяла кам'янецьким купцям у торгівлі з Молдавією. Так, у грамоті вказувалися предмети торгівлі (прянощі, хутро, шовк, різні тканини, шкіри тварин, хутро, риба, тварини і т.д.), ціни й розміри мита на них. Найціннішими товарами, які становили предмет державної монополії, вважалися хутро куниці, срібло, віск, «добрі коні» і т.д.[512]

Торкнувся історик й висвітлення форм протесту кам'янецьких купців проти львівських патриціїв, котрі через рішення свого магістрату перешкоджали їм їздити до Луцька найкоротшим шляхом – через Олесько – і змушували їх обов'язково відвідувати львівські ярмарки. Він одним із перших дослідників подільських старожитностей описав умови переходу Поділля і Кам'янця під владу Польщі від Литви у 1430 р., опублікував копію грамоти польського короля Владислава на підтвердження місту в 1432 р. магдебурзького права[513].

Окремі питання історії Кам'янця-Подільського XVIII ст. порушував польський історик Т.Корзон[514]. Вивчаючи історію тогочасної Польщі, дослідник звернув увагу й на економічне життя Поділля та його столиці. Зокрема, ведучи мову про Варшаву, автор констатував, що на середину 80-х рр. названого століття вона зв'язувалася з головними регіонами Речі Посполитої 14 гостинцями, або як ще їх називали – поштовими трактами. Один з них тягнувся до Любліна і Кам'янця. Вчений характеризував сільськогосподаське виробництво Поділля, ціни на його продукцію, історичні умови, що їх формували і т.д. Так, з'ясовуючи політичне становище Кам'янця у 70-80-і рр. XVIII ст., зауважував, що ціни на хліб в той час швидко зростали. Якщо у 1786 р. у місті корець пшениці можна було купити за 12 злотих, то у 1788 р. – вже за 16[515]. Називав дослідник і грошові одиниці, які знаходилися у 1780-і рр. в обігу у Кам'янці: талери, рублі, прусські, турецькі, рагузанські та інші монети, графічні малюнки яких подав автор на сторінках монографії[?].

Торкнувся Т.Корзон проблем соціальної та демографічної історії міста. Щодо фортеці, то він стверджував, що її людність складалася із залоги та арештантів, яких на 1793 р. числилося 200 осіб. Автор недооцінював роль Кам'янця як ремісничого осередку; констатував, що в 1770 р. воно зазнало великих збитків від пожежі. Водночас визнавав той факт, що місто славилося своїми ярмарками і торгами, на яких можна було купити велику кількість товарів «татарських, вроцлавських, російських і турецьких»[516]. Воно було прикордонним, мало митну комору й проводило торгівлю переважно привезеними товарами.

Враховуючи топографію розташування Старого міста та наявність міцних укріплень, зведених упродовж XV-XVIII ст., Т.Корзон підкреслював, що оборонне значення місто не втрачало і в XVIII ст. Для прикладу наводив писемні свідчення за 1768 та 1793 рр., коли його намагалися здобути російські війська. Торкаючись 1768 р., історик стверджував, що, коли російське командування дізналося про те, що Кам'янець буде оборонятися, воно відмовилося від намірів штурмувати його. Подає автор й окремі фото міських укріплень (Старий та Новий замки, Кушнірська башта, Польська брама), які у XVIII ст. відігравали неабияку роль у формуванні неповторної системи фортифікацій Кам'янця та його соціальної топографії[?].

На початку XX ст. до історії Кам'янця нових часів звернувся О.Прусевич. Його праця «Кам'янець-Подільський. Історичний нарис»[517] має переважно історико-топографічний характер і зберігає своє наукове значення до наших днів. Використавши чималу кількість писемних джерел переважно зі сховищ кам'янецького архіву, автор вивчав такі аспекти історичного розвитку міста, як соціально-економічні, етнічні, релігійні і т.д. Чимало даних у його працях можна зустріти й з проблем демографії XVI-XVIII ст. Зокрема, він стверджував, що наприкінці XVIII ст. у Кам'янці налічувалося 564 будинки, які розташовувалися у таких його соціально-топографічних

частинах, як Старе місто, Польські та Руські фільварки, Біланівка й у 30-ти хуторах кам'янецьких міщан. В усіх міських та передміських будинках, а також на хуторах, проживало 4000 жителів[518]. Причому, за даними Т.Брянцевої, у передмістях Руські і Польські фільварки, Біланівка та у 30-ти хуторах в той час знаходилося відповідно 97, 69, 41 і 72 будинки[519]. Щодо вивчення важливих аспектів національного життя міста, то О.Прусевич намагався осмислювати цю проблему в контексті діяльності всіх міських громад, у які об'єднувалися руська, вірменська і польська спільноти.

Дослідник прагнув об'єктивно викласти історичну топографію міста впродовж XIV-XIX ст., висвітлити питання локалізації міських ринків у межах Старого міста, з'ясувати їхню забудову в центрі і по периметру, вивчити розташування вулиць з їхніми давніми назвами та локалізацію багатьох садиб, з'ясувати місце і роль православних та католицьких храмів у мікротопографічній структурі міста, подати топографію замкових споруд тощо. Автор одним із перших знавців кам'янецьких старожитностей аргументовано мотивував концепцію про місце розташування у XV-XVII ст. Руського майдану-ринку. На його думку, до середини XVII ст. він знаходився біля Кушнірської башти, а в XVIII ст. його перетворили у загальноміський і перейменували на Торговий, а потім на М'ясницький та Зарванський?. Опираючись на писемні (привілеї королів українській громаді) і графічні джерела, О.Прусевич стверджував, що після утворення у XV ст. окремих польського, українського (1491 р.) і вірменського (1496 р.) магістратів, для населення кожної «національності» були виділені й окремі дільниці та встановлені чіткі межі їх проживання у Старому місті. Якщо жителі української громади мешкали переважно у північно-східній його частині, вірменської – у південній, то польської – в центральній. Із королівського привілею відомо також, що лише з 1555 р. за певні заслуги українців перед польською адміністрацією Кам'янця король дозволив їм селитися в межах дільниць міста, де проживали поляки[520]. У XVIII ст. ці межі ліквідувалися, оскільки українська громада остаточно була підпорядкована польській (1703 р.).

Цінність праці О.Прусевича полягала і в тому, що вона містила цілу низку посилань на використані архівні документи та фотографії другої половини XIX ст. Щодо останніх, то вони фіксували види різних ділянок Старого міста із частково збереженою від XVII-XVIII ст. його планувальною структурою, окремими адміністративними та культовими спорудами, житловими будинками й оборонними укріпленнями. Так, подаючи фото із виглядом на східній бік забудови Польського ринку, ми віднаходимо на них й окремі будинки XVIII ст. Серед останніх: кам'яниці Сефера Овансовича (зведена 1735 р.), президента міста Чайковського, міщан Нагабідовичів, будинок міських патриціїв-купців Шадбеїв тощо?. Сьогодні такі фотографії виступають безцінним джерелом для відтворення і реконструкції фасадів різних архітектурних типів будівель в системі ансамблю не лише Польського ринку, а й Старого міста в цілому.

Історик звертався й до минувшини кам'янецьких передмість XVIII ст.: Руських і Польських фільварків, Біланівки, Підзамча і Карвасар. Найбільше уваги приділив Руським фільваркам. Православний храм Покрови Богородиці він, як і М.Доронович, локалізував з південного боку передмістя, а його забудову – переважно у західній частині мису. Крім того, О.Прусевич стверджував наявність у межах передмістя Руські фільварки у XVIII ст. кармелітської і тринітарської юридик.

Перша із них починалася навпроти замкового мосту і тягнулася вздовж лівого берега р.Смотрич до впадіння у неї з правого боку Довжоцького струмка. Друга – від струмка до початку передмістя Татариска, що локалізувалося через річку навпроти (правий берег), за Карвасарами. Розміри кармелітської юридики досягали 1160, а тринітарської – 1305 кв. саженів землі. Не залишив поза увагою дослідник і проблеми історії та топографії кам'янецьких замкових укріплень тих часів. Особливу увагу приділив Підронделевій, Руській і Польській брамам, Турецькому, М'ясницькому та Миколаївському бастіонам, баштам навколо Старого міста тощо[521].

Досліджувана нами тема привертала увагу відомого польського вченого О. Яблоновського, котрий вивчав різні її аспекти, в тому числі й кам'янецьку торгівлю. Він доводив, що на Татарському шляху Кам'янець у зовнішніх торговельних відносинах XV – XVI ст. поступався лише Львову, давній столиці Червоної Русі[522]. Цю думку мотивував тим, що привілеї львівських купців досить наполегливо підтримували польські королі. Висловив міркування, що, на відміну від торгівлі із Заходом, набагато вигіднішим було становище Кам'янця у торговельних зв'язках з країнами Південної Європи й Сходу (Молдавією, Валахією, Кримським ханством, Туреччиною й ін.). У XVI – в першій половині XVII ст. його купці відвідували Хотин, Сучаву, Кафу, Білгород і навіть острів Кіпр, довозячи туди пшеницю[523]. Автор вивчав також предмети торгівлі, грошові одиниці, ціни на товари і т.д.[524], студіював й описи Кам'янецького замку 1494 і 1544 рр.[525], люстрації Подільського воєводства 1615-1616 і 1629 рр., у яких містилося чимало цінної інформації про Кам'янець і його староство[526]. Крім того, досліднику вдалося видати ряд податкових реєстрів XVI ст., серед яких особливу увагу привертають тарифи 1530-1542, 1565, 1566, 1569, 1573, 1578 та 1583 рр.[527] Щодо останніх, зауважимо, що найбільше інформації вони містять з проблем соціально-економічного розвитку міста, передмість, замку та його сіл, свідчень про демографічну й етнічну структуру населення, систему оподаткування тощо.

Таким чином, незважаючи на те, що у XIX – на початку XX ст. історикам не вдалося створити фундаментального наукового дослідження з історії Кам'янця-Подільського XV-XVIII ст., проте вони віднайшли і ввели до наукового обігу цілу низку важливих тогочасних писемних, графічних та фотодокументів, а також опублікували ряд історичних розвідок з різних напрямів історії міста епох середньовіччя та ранньої модерної, котрі слугують сьогодні важливим доробком для дослідників кам'янецьких старожитностей.

В роки визвольних змагань та у 20-40-і рр. XX ст. історія міста XV-XVIII ст. вивчалася С. Левицьким, Кам'янець-Подільським Комітетом охорони пам'яток старовини, мистецтва і природи (Компадкост) та Науково-дослідною кафедрою при кам'янецькому Інституті народної освіти (ІНО) під керівництвом П. Клименка, представленою В. Гериновичем, О. Неселовським, Ю. Сіцінським, М. Карачківським[528] та іншими науковцями. Якщо С. Левицький вивчав взаємовідносини патриціїв і купців Львова та Кам'янця-Подільського, їхнє право на склад товарів в кожному із них на молдавські і грецькі товари[529], то названі установи та науковці, котрі в них працювали, частково досліджували ремісниче виробництво міста, промисли, торгівлю, демографічні, етнічні, соціальні процеси, сільськогосподарське виробництво, монументальні пам'ятки XV-XVIII ст., з'ясовували їхню локалізацію, провели обміри й склали детальний план замку[530] і т.д.

Особлива заслуга в цьому процесі належала П.Клименку. На основі архівних джерел дослідник вивчав не лише промисловість, а й цехове виробництво в Кам'янці і на Поділлі у XVI-XIX ст.[531], намагався «дати поштовх і визначити головні аспекти названої проблеми»[532], охарактеризувати стан міської промисловості і торгівлі[533] тощо. Працюючи в архівах Кам'янця, історик виявив у 1923 р. рукопис цехової книги бондарів, стельмахів, колодіїв і столярів міста 1601-1803 рр., яку він опублікував[534], а також віднайшов цехову книгу кушнірів міста 1702-1779 рр., над якою працював його учень М. Суслопаров[535] (видати її не вдалося).

Аналізуючи «Цехову книгу бондарів, стельмахів, колодіїв», зазначимо, що вона відтворює багатогранний процес розвитку кам'янецького ремесла на прикладі бондарського, стельмашнього, колодіївського і столярного цехів. Причому, в ній зафіксовано різноманітні аспекти функціонування цеху: від його утворення і записів учнів на навчання і аж до їхнього визволення, до отримання ними права бути майстром. Книга дозволяє простежити еволюцію названого цеху, розкрити його внутрішні аспекти розвитку і протиріччя, з'ясувати відносини з іншими цехами, магістратом, замковою адміністрацією, вивчати права й обов'язки його членів і т.п. Саме на основі цехової книги можна з'ясувати особливості структури цеху, його управління, місце в системі міського організму тощо. П.Клименко вивчав і соціальну демографію міста XVI-XVIII ст.[536], звертаючи особливу увагу на кількісні характеристики ремісників.

Низку цінних суджень з соціально-економічної історії міста висловив у своїх роботах О.Неселовський. Працюючи певний час в Кам'янець-Подільському державному українському університеті та займаючись історико-краєзнавчою тематикою[537], історик вивчав сільськогосподарські заняття мешканців кам'янецького замку та його округи у XVI-XVIII ст., студіював проблему найманої праці на Поділлі, досліджував питання метрології, соціальну та етнічну структури міських мешканців, жителів замку, його сіл і т.д., що формували неповторність та специфічний розвиток міста над Смотричем[538].

Різні питання історії й топографії міста XVI-XVIII ст. досліджував В.Геринович[539]. Звертаючись до історії вірменського та єврейського населення, автор намагався розкрити характер й частку кожного з них в організації багатогранності міського життя та його територіальної історії. В той же час він не показував активної участі у цих процесах корінного населення Кам'янця-Подільського – українського. Дослідник звертався і до окремих напрямів його територіальної історії, вивчав роль етносоціальних процесів та з'ясовував їхню роль в економічних процесах розвитку міста, а також у формуванні окремих аспектів його історичної топографії[540].

Не залишав поза увагою історію міста та його топографії Ю.Сіцінський. В 1925 р. він видав працю «Муровані церкви на Поділлю»[541], у якій йшлося про історію та особливості культової архітектури і розташування в межах Старого міста таких православних храмів, як св.Трійці, св.Петра і Павла, Іоанна Предтечі та інших, їхню роль в архітектурному ансамблі міста XVI-XVIII ст. Важливі міркування щодо історичної топографії Кам'янця-Подільського XVII-XVIII ст. автор виклав у праці «Оборонні замки Західного Поділля XIV-XVII ст.». Звертаючись, зокрема, до історії замку, стверджував, що у XVIII ст. він вже не відігравав такої визначальної ролі, як у XV-XVII ст., однак, Старий замок і Нова фортеця ще неодноразово продовжували реконструюватися. Ю.Сіцінським було виготовлено та опубліковано

схему їх розташування. На думку автора, в Старому місті упродовж XVIII ст. реконструювалися Руська брама (1717), кам'яна стіна, що вела від башти Баторієвої (Кушнірської) до Польських воріт (1761-1762), Вітряна брама (1785) і т.д. Він досліджував й інші міські укріплення, характеризував їх стан і реконструкцію упродовж XIV-XVIII ст., намагався з'ясувати місце останніх в системі територіальної еволюції міста тощо[542].

На початку 30-х рр. Ю.Сіцінський підготував спеціальну працю з історичної топографії міста та його околиць XVI-XVIII ст. З'ясовуючи питання локалізації тут різних об'єктів, дослідник уперше залучив до вивчення теми гравюри Кам'янця-Подільського другої половини XVII-XVIII ст. Зокрема, він описав Руську браму, біля якої у другій половині XVIII ст. було побудовано військові казарми, Баторієву башту, реставровану у 1785 р., Миколаївську батарею, що зводилася на місці Миколаївської церкви 1795 р. у вірменських кварталах, Михайлівський та Христовоздвиженський храми (останній знаходився у південно-східній частині каньйону р.Смотрич) і т.п. Привертає увагу висловлене ним міркування про місцезнаходження Христовоздвиженської церкви з її цвинтарем на Карвасарах, зведеної заново наприкінці XVIII ст. Історик стверджував, що вони локалізувалися біля підніжжя скелі, дещо південніше Довжоцького струмка. Його можна віднести до галицько-подільського архітектурного типу, стиль якого надає пам'ятці архаїчності і постійно приваблює туристів та митців. Цікаві відомості у праці знаходимо й про топографію католицьких храмів та культових споруд мешканців вірменської громади міста, топографію передмістя Руські фільварки, його окремих садиб тощо. На підставі різних писемних джерел учений намагався дослідити межі міської території, а також розміри кам'янецьких землеволодінь, що знаходилися у межиріччі Баговиці та Мукші і тягнулися у південному напрямку аж до р. Дністер[543]. Історією міста цікавився й син Ю.Сіцінського – В.Січинський, котрий опублікував про Кам'янець декілька статей загального характеру[544].

Певний інтерес для вивчення теми становлять праці Л. Б'ялковського. Базуючись переважно на матеріалах магістратських, земських і гродських кам'янецьких книг XVI-XVII ст., автор досліджував міське ремесло, соціальну та етнічну структури мешканців міста та його околиць, вивчав окремі аспекти соціальної топографії, особливості сільськогосподарських занять мешканців[545] і т.д. Його праці мають важливе фактографічне наповнення і не втратили наукової цінності до наших днів.

Не залишав поза увагою означену тему і М.Грушевський. Він з'ясував, що ще в часи функціонування Подільського князівства Кам'янець формувався як важливий оборонний форпост і торговельний осередок у південній торгівлі і не втрачав цієї ролі і у XV-XVI ст. Про це промовляли грамота Ягайла краківським купцям 1403 р. та інші джерела. Впродовж XV ст. Кам'янець і Львів, на думку М.Грушевського, конкурували за право торгівлі не лише в Україні, а й поза її межами. Кам'янець активно торгував з Луцьком, Володимиром, Дубном, Сяноком, Любліном, Краковим та іншими містами. Вчений висловлював міркування про його пріоритетну роль у торговельних відносинах зі Сходом, звертав увагу на право кам'янецького складу. Так, південні «мальвазію і мушкателю» купцям можна було везти тільки на Снятин і Кам'янець, а також на Бар, Шаргород і Чечельник. Значні прибутки від торгівлі різними напоями отримували шинки та корчми. За цим показником Кам'янець зна-

ходився на третьому місці після Львова і Перемишля. Так, у 1578 р. місто отримало податок від чопового 1179 злотих[546]. Чимало вчений зробив і у справі дослідження джерельної бази вивчення середньовічного Кам'янця та його розвитку у нову добу. Зокрема, опублікував опис подільських замків 1494 р., в якому особливу увагу звернув на кам'янецький замок, його села та сільськогосподарську округу[547], вивчив і видрукував люстрації Кам'янецького староства 1564-1565 та 1570 рр.[548], студіював магдебурзьке право в конкретних умовах його прояву і т.д.

У 30-ті роки XX ст. з'являються публікації й з проблем військової та економічної історії міста, його топографії XVI-XVIII ст. у польській історіографії. Особливу увагу дослідників привернула тема стану оборонних укріплень Кам'янця-Подільського за часів правління короля Станіслава Августа Понятовського, яку досліджував К.Бучек[549]. Автор звернувся й до історії європейської картографії, яка дозволяла вивчати й різні аспекти української історії, в тому числі і Кам'янця-Подільського. Пізніше, у 1963 р., він видав книгу «Історія польської картографії від XV до XVIII ст.»[550], в якій помістив карту «Tabula Sarmatiae» (1526 р.), що охоплювала територію південної Польщі, Угорщини, України, Північної частини Балканського півострова, а також значну частину Великого князівства Литовського і Кримського ханства[551].

У другій половині 40-х рр. XX ст. досліджувану нами тему вивчали архітектори Ю.Нельговський та П.Захарченко. Основну увагу вони звернули на історію, локалізацію та стан таких архітектурних пам'яток Старого міста нових часів, як Руська брама[552], Тріумфальна арка[553], дзвіниці домініканського і вірменського костелів[554] та ін. Зокрема, характеризуючи кам'яну Руську браму, Ю.Нельговський стверджував, що її виникнення доречно датувати 1527 р. Архітектор уперше в післявоєнні часи провів натурні дослідження брами, в результаті чого отримав понад десяток креслень і графічних зображень, що стали основою для реконструкції Руської брами[555]. З'ясував Ю.Нельговський і час зведення та роль Тріумфальної арки XVIII ст. в системі Українсько-Польського ринку, підготував проектну документацію для її реконструкції, виконав окремі малюнки тощо.

Вивчав міську фортифікацію у 50-і роки В.Шперк. Досліджуючи стан міських фортифікацій Російської імперії кінця XVIII ст., в тому числі і Кам'янця-Подільського, він зауважував, що з удосконаленням артилерії, способів ведення штурмів та облоги міст, доцільно було змінити і їхні форми. Адже стан кам'янецьких укріплень напередодні другого поділу Польщі значно погіршився. На його думку, найбільш вдалими фортифікаційними спорудами для захисту міста у ті часи могли виступати форти. Їх наявність сприяла б надійному прикриттю Кам'янця-Подільського в разі нападу противника з усіх боків. Посилаючись на план-реконструкцію укріплень міста 1794 р., запропонованого військовим інженером Ф.Деволаном, автор зазначав, що для його перетворення у потужну фортецю, необхідно було всі висоти навколо міста зайняти фортами. Якби ці проекти були втілені в життя, то міська топографія зазнала б досить відчутних змін[556].

На початку 60-х років побачила світ невелика праця Т.Будянської «Замок у Кам'янці-Подільському». Характеризуючи особливості військової історії та топографії Кам'янця-Подільського, дослідниця констатувала, що місто і замок досить вдало розташовані на місцевості і відповідали всім вимогам оборони епохи середньовіччя. Не випадково головну увагу приділила топографії таких укріплень, як Польська,

Руська і Вітряна брами, окремі башти тощо. Так, подала місце локалізації Руської брами та її значення в системі оборони міста, з'ясувала характерні особливості укріплення. Передусім авторка наголошувала на тому, що Руська брама – це складна система кам'яних укріплень, яка захищала в'їзд до міста з південно-західного боку. Вона складалася із семи башт, що сполучалися між собою кам'яними стінами та фортечними спорудами. Прилягаючи до скелястих берегів річки, брама повністю перекривала її русло. Система її укріплень мала шлюзові прилаштування[557]. До наших днів на березі Смотрича з боку міста збереглися фортечні стіни і чотири башти, головна із яких Надворітна – прямокутна в плані. Решта – циліндричної форми.

Т.Будянська припускала також, що одна із башт (тепер не існує) була споруджена на острові серед річки. Вона з'єднувалася однією стіною з баштою на правому березі річки, а іншою – зі скелею лівого берега Смотрича. Перший поверх Надворітної башти виступав у формі проїзду, що перекривався кам'яним склепінням. Над ним, в приміщенні другого поверху, були встановлені механізми для підйому воріт, що закривали проїзд до міста та виїзд з нього. Із західного боку до Надвірної башти примикали барбакан й інші ворота, що вели до Карвасар. Перед цими воротами з боку передмістя, на скелі, знаходилась ще одна башта. Від Надворітної башти до башти над річкою тягнувся двоповерховий будинок, у нижніх приміщеннях якого зберігалися в давнину боєприпаси, а другий – призначався для розміщення охорони Руської брами. Кам'яні плити з написами, вмуровані у споруду, свідчили про те, що її ремонтували в другій половині XVIII ст. Дослідниця подала й окремі її креслення. В праці вміщено також план Кушнірської башти, літографію кам'янецького замку і Старого замкового мосту, виконану в 1853 р. художником Брезе, ряд фотографій різних оборонних споруд міста XVI-XVIII ст. і т.п.?

Наприкінці 60-х років XX ст. колективом дослідників було видано історико-архітектурний нарис про Кам'янець-Подільський[558], у якому частково порушувалися й проблеми територіальної історії замку та міста XV-XVIII ст. Найбільшу увагу було зосереджено на локалізації, відбудові та реконструкції пам'яток культової архітектури з поданням креслень їх фасадів та планів. Серед них церкви: св.Петра і Павла, Іоанно-Предтеченська, св.Миколи та Воздвиженська на Карвасарах; костели: домініканський, кармелітський, тринітарський, домініканок та ін.; троїцький монастир, католицька семінарія і т. д. Певна увага приділялася й огляду оборонних споруд міста (порохові склади, військові казарми, Міська, Руська і Польська брами, Кушнірська та Казематна башти), з'ясовувалася їхня роль у формуванні територіальної історії Старого міста. Говорячи про Казематну башту, автори локалізували її у південно-західній частині вірменських кварталів і вважали, що вона контролювала в'їзд до міста з боку Руської брами, який вів через безіменні ворота у стіні Гловеровських на вулицю Замкову. Посилаючись на архівні джерела, дослідники зауважували, що башта реконструювалася впродовж 1783-1790 рр. і була включена до комплексу споруд Гауптвахти[559], що підступала з півдня до Вірменського ринку. Відтворювали вони й еволюцію міських ринків (Українського, Польського та Вірменського). Характеризуючи майдан – ринок польської громади, – науковці дійшли висновку, що його формування розпочалося у XV ст.[560]

Окремі міркування висловлені у праці з питань історичної топографії міста носять дискусійний характер. Так, автори висунули припущення, що кафедральний

костел св.Петра і Павла був споруджений «на місці колишнього давньоруського храму»[561], хоча жодних писемних чи археологічних свідчень про наявність на цьому місці православного храму XII-XIV ст. не представлено. Вважаємо, що його тут і не було, оскільки кафедральний костел зводився у XV ст. одночасно з Польським ринком за містобудівними нормами західноєвропейських міст, що суттєво відрізнялися від містобудівних традицій міст Галицько-Волинської держави. Найдавніші писемні відомості про храм св. Петра і Павла О.Яблоновський відносить до 1450 р.[562] У другій половині XV ст., на думку О.Прусевича, він став кам'яним[563]. Поряд з храмом формувався і його цвинтар. Найбільш вдалий прояв формування і функціонування у місті двох майданів (ринкового та соборного) має місце в Монпазьє у Франції[564], Кракові у Польщі[565] і т.д. Собор і його майдан із цвинтарем символізували центр релігійного життя католицького населення. Таким чином, майже одночасне виникнення майдану – ринку польської громади та храму св.Петра і Павла в XV ст. у Кам'янці-Подільському – явище не випадкове, а закономірне у загальноєвропейському містобудівному процесі.

Вивчаючи специфіку взаємного розташування ринкової та соборної площ у західноєвропейських містах, А.Бунін простежив для них три характерних прийоми. Перший із них зводився до того, аби вони розміщувалися роздільно, на значній відстані одна від одної в межах міста. Другий виявлявся у тому, що ринкова та соборна площі виникали на загальній території і формувалися навколо ратуші та собору, розділяючись між собою лише одним рядом забудовних садиб або торгових приміщень. Суть третього полягала в тому, що соборна і ринкова площі змикалися між собою в одному спільному куті[566]. У Кам'янці-Подільському на Польському ринку ним був північно-західний.

У 60-80-ті рр. XX ст. вивченням архітектурних пам'яток міста та окремих проблем його містобудівної історії та історичної топографії нових часів займалися П. Юрченко, Є. Пламеницька, А. Тюпич, А. Кутовий[567], В. Калиновський[568] та інші архітектори, котрі внесли чимало нового у відтворення історико-топографічного та архітектурного образу Кам'янця-Подільського XV-XIX ст. Особливо варто виділити праці Ю.Нельговського, який продовжував досліджувати місто. Архітектор одним із перших залучив для вивчення планувальних норм і забудови Українсько-Польського ринку писемні й графічні джерела кінця XVII-XVIII ст., а також історико-архітектурні обстеження різних споруд в його межах, зокрема ратуші з її підземеллями[569], залишків льохів та фундаментів житлових споруд у східній частині ринку, францисканського костелу і його приміщень і т.д. Ю.Нельговському належить об'єктивне та кваліфіковане пояснення часу виникнення Польського ринку (XV ст.)[570], з'ясування особливостей його планувально-просторової еволюції у XV-XVIII ст.[571], вивчення планувальних норм Вірменського ринку[572], соціальної топографії Старого міста та часткової характеристики житлових будівель, торгових і господарських споруд кінця XVII-XVIII ст. і т.д.

Дослідник першим звернув увагу на досить строкату житлову забудову міста у XVII-XVIII ст. На його думку, різноманітність архітектурних споруд відтінювала всю їх мозаїку в загальній структурі будівель Кам'янця, виражаючи соціальне призначення кожної із них, капітальність конструкцій і характер використаних матеріалів. Житловими спорудами в ті часи були: кам'яничка і кам'яниця, дім і до-

мик будований, дім з прибудовами, двір і дворик і т.д. Автор намагався дослідити й архітектурні типи названих споруд, характер забудови різних садиб. Саме йому вдалося переконливо і науково довести, що, по-перше, кам'яна масова житлова забудова Ринку польської громади припадає на кінець XVI – початок XVII ст., коли до міста прибували італійські архітектори і, по-друге, вона активно еволюціонувала впродовж XVIII-XIX ст.[573]

На основі історико-архітектурних досліджень Ю.Нельговського, картографічних документів XVIII-XIX ст. та фотографій житлових будівель міста XIX – початку XX ст., що розташовувалися у межах Українсько-Польського ринку, А.Кутовий спромігся відтворити навіть його аксонометрію на початок XX ст. Креслення засвідчує, що в планувальній структурі ринку збереглися містобудівні норми Кам'янця-Подільського XV-XVIII ст.?

Цікаві дослідження містобудівного спрямування, які значною мірою торкаються Кам'янця-Подільського XV-XVIII ст., здійснив польський вчений В.Калиновський. На прикладі таких польських міст, як Глогов, Варшава, Будзун та ряду інших, а також українського міста Бережани, простежив особливості західноєвропейських містобудівних норм, які у середньовіччі трансформувалися в містобудівній історії не лише Польщі, але й України, в тому числі і в Кам'янці. Особливу увагу він звернув на планувальні варіанти центральних майданів міст, які мали не лише форму близьку до квадрата, але й до прямокутника. Висвітлюючи їхню планувальну структуру, специфіку та архітектуру забудови, наголошував на головних домінантах, що формували відповідні перії ринків, з'ясовував роль у цьому відношенні ратуш, головних сакральних споруд, ваги, сукенниць, житлової забудови багатих патриціїв і т.д. Детально відтворив В.Калиновський планувальну структуру польського міста Глогов, збудованого у 1570 р., супроводжуючи свої міркування ілюстраціями. Майдан-ринок Глогова становив своєрідну аналогію Польському ринку в Кам'янці-Подільському. Площа квадрата майдану міста складала 150 × 150 м. Його північно-західний кут стикався з садибою фарного костелу, як, до речі, у місті над Смотричем. Учений провів типологію тих польських міст у планувальному відношенні, які зводилися на основі західноєвропейських містобудівних норм XIII-XV та XVI-XVIII ст. і з'ясував, що вони мали суттєві відмінності[574], властиві й українським містам.

Для вивчення досліджуваної нами теми становлять чималий інтерес праці О.Гаркавця, М.Котляра, О.Подградської, О.Компан, Н.Рашби та інших істориків. Звертаючись до наукового доробку Н.Рашби, зазначимо, що він досліджував переважно історію кам'янецьких вірмен. Вчений з'ясував, що головним їхнім заняттям у XVI-XVII ст. була торгівля з Туреччиною й іншими країнами Сходу. Купці торгували килимами, вовною, шкірами, браслетами, срібними ложками, поясами та іншими товарами. Їхні каравани, що направлялися зі Львова і Кам'янця до Туреччини за товарами у XVI-XVII ст., споряджали і супроводжували переважно вірмени, які добре знали звичаї та мову східних народів. Навіть турецько-польський договір 1577 р. про торгівлю окремо виділяв купців-вірмен. Н.Рашба з'ясував, що кам'янецькі вірмени відвідували Токат, Кафу (Феодосію), Сочаву (Молдавію), їздили на ярмарки до Львова, Луцька, Ярослава, Слуцька (Білорусь) й інших міст. При цьому відзначав той факт, що торгівля приносила вірменським купцям чималий капітал, хоча незаможна частина їх для отримання кредитів змушена була неодноразово заставляти

своє майно (переважно будинки). Часто їм доводилося відповідати за невчасно повернені гроші навіть перед війтами за судовими позовами[575]. Чимало уваги Н.Рашба звернув на вивчення суспільно-політичного становища вірменської громади в місті, її культурний розвиток, містобудівні заходи тощо. Він здійснив також переклад частини вірменської Кам'янецької хроніки початку XVII ст., у якій досить багатогранно відтворюються події Хотинської війни 1621 р., змальовується становище Кам'янця та його округи у той час[576].

Значний науковий доробок у вивченні історії Кам'янця XVI-XVII ст. становлять праці О.Гаркавця. Базуючись переважно на основі судових актових книг вірменського магістрату, а також використовуючи вірмено-кипчацькі рукописи XVI-XVII ст. із фондів різних архівів України, Вірменії і Росії, він зумів ґрунтовно дослідити культурне, суспільно-правове та соціально-економічне життя вірменської громади і дійти висновку, що виникла вона в останні десятиліття XIV ст. Причому, до кінця 80-х рр. XVI ст. ця громада була найбільшою в Україні – їй належала майже третина міста, де зосереджувалося близько 300 садиб. В кварталах вірменської юрисдикції знаходилися ратуша, ринок, церкви, крамниці, шпиталь, лазня, млини і т.д. Вірмени орендували садиби, пасіки, власницькі села, митницю, мали свої цехи, органи місцевого самоврядування, самоврядні органи духовного і цивільного управління, громадські об'єднання у вигляді братств, школи[577] тощо.

О.Гаркавець підтримав думку О.Пшездецького про те, що вірмени найдавніші свої привілеї отримали від литовських князів Коріатовичів у 1374 та 1393 рр., чинність котрих підтвердив своєю грамотою Ян з Чижова (намісник польського й угорського короля Владислава III на Поділлі) у 1443 р., а остаточне юридичне самовизначання здобули у 1496 р. Судилися вони за кипчацьким перекладом 1528 р. «Судебника» Мхітара Гоша (12 ст.), схваленим наказом польського короля Сигизмунда I ще 5 березня 1519 р. В особі свого війтівського суду майже до кінця XVIII ст., як стверджує О.Гаркавець, вірмени вели боротьбу за свої привілеї. Вірменський уряд в присутності представників кам'янецького магістрату міг надавати місцеве громадянство, порядкувати власністю на грунти[578] і т.д.

Юридична, адміністративна та церковна автономія вірмен сприяла їм брати активну участь в економічному житті краю, мала значний вплив на розвиток основних ремісничих галузей і промислів, а тим більше на товарообмін в регіоні, включаючи міжнародні торговельні шляхи, що пролягали через Кам'янець. Вони пов'язували місто зі Стамбулом, Едірною, Кафою, Кілією, Аккерманом, Серетом, Сучавою, Хотином, Львовом, Ярославом, Язлівцем, Бродами, Луцьком, Краковим, Вільно, Смоленськом, Москвою[579] тощо. На думку О.Гаркавця, в той час торговельна діяльність вірмен була вигідною багатьом державам регіону, через що навіть у воєнні часи вона перебувала під охороною. Автор наводить приклади обсягів товарообігу львівських та кам'янецьких купців-вірмен[580]. Зокрема, у 1574 р. кам'янецький купець Торос Крікорович уклав із краківським купцем Єндрісом Фугульбедром торговельну угоду на 1422 флорени. Інший купець – Андріас – у 1577 р. пожертвував на будівництво церкви св. Нігола в Кам'янці 1653 флорени. Нікол Торосович у 1600 р. одержав караваном з Туреччини товарів на 15000 дукатів[581] і т.д. Торгуючи східними товарами, вірмени не цуралися і місцевої продукції, серед якої було пиво, мед, вино, горілка[582] і т.п. О.Гаркавець наводить цінні свідчення про грошові одиниці, що були

в обігу (османські гроші, талери, злоті, флорени, гроші та ін.) в Кам'янці, описує ринкові операції, місця проведення ярмарків, характеризує предмети торгівлі, розкриває багатогранні взаємовідносини між купцями різних держав та різних рівнів тощо. Заслуга вченого полягає і в тому, що він переклав з вірмено-кипчацької на українську мову багато кипчакомовних писемних пам'яток XIV – XVIII ст., літературних творів, декілька книг кам'янецького вірменського магістрату тощо. Причому, останні особливо послугували дослідникові у захисті кандидатської дисертації[583] й у вивченні проблеми впливу місцевого руського та прийшлого старопольського письма на вірмено-кипчацьке[584].

М.Котляр, досліджуючи торгівлю в Україні у XIV-XV ст., дійшов висновку, що одним з двох її осередків у південному напрямку був тандем Львів – Кам'янець. Одне з відгалужень Молдавського шляху вело через Кам'янець на Хотин. Із Сочави цей шлях пролягав через Ясси і Лопушне до Чорного моря. Дослідник з'ясував асортимент товарів, що везли західноукраїнські купці з молдавських, кримських і візантійських торгів (східні товари, риба, сіль, худоба, коні, срібло в зливках і т.д.), а також товари, що експортувалися на південь (сукно різних сортів, полотно, одяг, вироби з металу [переважно ножі], різноманітна зброя і т.д.), вивчав грошові одиниці, особливості торговельних відносин в місті тощо[585].

Помітний доробок у вивчення кам'янецької торгівлі XVI-XVII ст. здійснила О.Подградська. Базуючись на багаточисельній джерельній основі, вона ще у 60-ті рр. XX ст. намагалася з'ясувати посередницьку роль Кам'янця-Подільського у торговельних відносинах Молдавії зі Львовом[586]. В першу чергу охарактеризувала торговий шлях (Молдавський), що сполучав місто з Хотином, Яссами, Сочавою, Ботошанами і т.д. Дослідниця довела, що найбільш важливу долю експорту Молдавії до Кам'янця та інших європейських міст становили коні, бики, вино, мед, віск, риба, ювелірні вироби тощо. На її думку, Кам'янець в ті часи виступав товарною біржею, звідкіля молдавські товари розвозилися до багатьох міст України, Речі Посполитої, Угорщини, Литви, Білорусі і т.д. У цьому відношенні особливо славилися кам'янецькі ярмарки, куди прибували купці з Німеччини, Австрії, Чехії та інших держав. О.Подградська вперше порушила питання про стан вивчення кам'янецької торгівлі XVI-XVII ст. у румунській та польській історіографіях 20-30-х рр. XX ст.[587]

Особливо цінними для вивчення кам'янецької торгівлі слугують її праці «Економічні зв'язки Молдови з країнами Центральної і Східної Європи» та «Економічні зв'язки Молдавського князівства і балканських держав з Російською державою у XVII ст.»[588]. У першій із них автор проаналізувала окремі магістратські й гродські книги Кам'янця XVI-XVII ст., а також джерела, виявлені в архівах Києва, Львова, Молдови, Росії та інших держав, на основі яких зуміла глибоко вивчити торгові шляхи, які сполучали Кам'янець з Молдавією, Польщею, Білорусією, Угорщиною, країнами Прибалтики, Московією, Кримським ханством та Османською імперією. Зокрема, досліджуючи торгівлю кам'янецьких купців з Османською імперією, з'ясувала умови їхніх поїздок до названої держави (організація караванів, отримання супроводжувальних листів, підбір товарів, отримання кредитів і т.д.), особливості влаштування у Кам'янці на ринках і ярмарках спеціальних торгових рядів для продажу турецьких та східних виробів[589], ціни на них, специфіку конкуренції, роль у цьому процесі вірменських купців[590] тощо.

Дослідниця дійшла висновку, що у першій половині XVII ст. перед поїздкою до Туреччини кам'янецькі купці закуповували товари (європейські тканини, шафи, оздоблені сріблом і міддю, ножі, соболину і заячу пушнину і т.д.) у Вільнюсі та в багатьох містах Польщі[591]. За виручені кошти, намагалися придбати в Туреччині якнайбільше східних товарів, що користувалися великим попитом в Україні, Польщі, Угорщині, Болгарії й в інших державах. Зокрема, так вчинив вірменський купець Т.Кіркорович, коли відвідував Османську імперію[592]. Найбільше торгових операцій вони проводили в Костянтинополі й Адріанополі. Там і закуповували різні товари, серед яких були китайські і татарські тканини, турецька кінська збруя, вина, накидки на коней, шуби, кувшини, хустини, килими, турецькі рушниці, нитки, сокири, котли, шовк, пояси, сап'ян, прянощі (перець, мигдаль, імбир, гвоздика, мускатний горіх), фарби, лак[593] і т.д. Історик звернула увагу на той факт, що наприкінці XVI – у XVII ст. торгівля кам'янецьких купців з країнами Сходу і Європи поступово набирала оптового й кредитного характеру. Інша її праця характеризувала в основному торговельні шляхи, які пролягали з Московщини через Україну до країн Сходу[?].

Чимало уваги економічній та соціальній історії Кам'янця XVII ст. присвятила О.Компан[594]. Вона слушно зазначала, що вивчати історію кам'янецької торгівлі неможливо без урахування політичних, географічних та кліматичних факторів. Саме під цим кутом зору розглядала «право складу» міста, яке регулювалося державою. Адже на початку XVII ст., згідно з королівським наказом та сеймовою ухвалою, в Кам'янці було засновано спеціальні склади для закордонних вин. Вони організовувалися для того, щоб «жодний купець не наважувався їздити за вином і медом до Італії і довозити їх в Корону»[595]. Цією ухвалою, як стверджувала О.Компан, заборонялося їздити за вином і до Угорщини. Дослідивши чималу джерельну базу, вона зробила висновок, що у XVI-XVII ст. Кам'янець став важливим центром транзитної торгівлі на шляхах між Польщею та країнами Сходу, з яким змагався Львів і досить часто перебирав ініціативу до своїх рук. На її думку, в Кам'янці ще у 70-і рр. XVI ст. нараховувалося 40 крамниць і було 190 купців. Дослідниця вважала, що для одного міста названа кількість купців була досить-таки значною[?].

Звернула вона увагу і на такий аспект проблеми, як інститут шафарства (купецькі помічники та їх уповноважені), який швидко розвивався в Кам'янці і сприяв використанню шафарями грошей великих власників для особистих торгових операцій та нагромадження своїх капіталів. Уповноважені купців торгували по всій Європі і, найбільше, в Туреччині. Наприклад, купець-вірменин Криштоф Деменешт з Кам'янця доручив шафарю Балконі передати в Угорщині одному зі своїх агентів чималу суму грошей. Одержавши їх, вирішив заробити на них і собі певний капітал. Він відправився «для купецтва» у різні країни і повернувся лише через 3 роки, за що був притягнутий господарем до суду[596]. У 1660 р., як зазначає О.Компан, кам'янецький купець відправив бродського міщанина до Венеції з товарами. Повернувшись з великим запізненням, той відмовився скласти господареві рахунок товарів. Виявилося, що, отримавши гроші у Венеції, він витратив їх на свої власні торговельні справи, з якими перебував у Флоренції, Болоньї, Яссах, Туреччині і т.д. Недоброзичливо до названого купця віднісся і його шафар Алаверді. Він повернувся із поїздки з великим запізненням, оскільки побував у Венеції та в Амстердамі, потім у Гданську, навідався додому у Броди і лише після цього повернувся до Кам'янця[597].

Досліджувала О.Компан і шляхи формування великого купецтва, яке могло організуватися лише завдяки розвиткові міжнародної торгівлі. Встановила, що вона вимагала великих людських зусиль, чималих знань і капіталів, яких завжди не вистачало. Не виключено, що саме цей фактор спонукав купців створювати певні об'єднання (своєрідні цехи), які існували в XVII ст. і в Кам'янці-Подільському. Історик торкнулася й таких аспектів зовнішньої торгівлі, як кредиторство та лихварство, які в ті часи були вже досить поширеним явищем. Аналізуючи кам'янецьку торгівлю, вона дійшла висновку, що, з одного боку, та втягувала місто у міжнародний ринок, а з іншого – відігравала негативну роль, оскільки сприяла утвердженню іноземного елемента, для якого інтереси Кам'янця були чужими. Чималу увагу дослідниця звернула і на вивчення становища міського ремесла, промислів, демографічних процесів та етнічного складу населення. Щодо міського ремесла, то О.Компан правомірно підкреслювала, що воно об'єднувалося в цехи, а наявність цехової організації засвідчувала певний рівень розвитку міст і товарності ремісничої продукції[598].

В Україні, як і у Польщі, на її думку, цеховий устрій за формою був досить близьким до західноєвропейського. В Кам'янці у XVII ст. нараховувалося 18 цехів, у Львові – 33, Білій Церкві – 12, Кракові – 44 і т.д. Якщо у Львові 33 цехи припадали на 18 тис. міського населення, в Парижі 350 цехів на 200 тис.[599], то в Кам'янці-Подільському – 18 на 10 тисяч населення[600]. Зауважимо, що в усіх названих трьох містах один цех забезпечував в середньому 550 осіб. О.Компан звернула увагу на той факт, що в Кам'янці кожний цех мав своє церковне братство. Зокрема, у 1706 р. магістрат затвердив братство «з підмайстрів та челяді» кушнірського цеху, а при шевському цеху функціонувало святотроїцьке братство[601]. Крім того, цехмістри цехів засідали в магістратах, а ремісники різних спеціальностей входили до одного цеху. Зокрема, деревообробний цех, в якому було 72 майстри, об'єднував столярів, бондарів, стельмахів і колодіїв. Авторка вивчала стан ремісничого учнівства і з'ясувала, що Кам'янець в цьому відношенні мав чималу географію, включаючи не лише Поділля і Україну, а й Польщу та Молдавію[7].

Цінність праць О.Компан полягає й у загальноісторичному розумінні нею проблеми українського міста ранньої нової доби. Невипадково, одне з чільних місць у своїх працях вона відвела проблемі історичної демографії міст[602], позаяк густота (та кількість) населення вважалася одним із визначальних критеріїв соціального статусу міста. Крім того, як на нашу думку, історик правомірно стверджувала, що у XVII ст. в українських містах спостерігалося безправ'я міщанського стану та засилля привілейованих іноземців, які привели до того, що корінні мешканці не змогли претендувати на провідну роль у визволенні та об'єднанні України[603]. Вважаючи великі українські міста (в тому числі і Кам'янець) важливими центрами торговоремісничого розвитку, вона неабияку увагу приділила й дослідженню промислів. Їх О.Компан розглядала «як вищий етап у розвитку промисловості, порівняно не тільки з домашньою промисловістю, а й з цеховим ремеслом»[604].

Певний інтерес для вивчення проблеми становлять праці М.Брайчевського, С.Шкурка, Д.Галустяна, О.Халпачяна, А.Тюпича, Г.Хотюна, Д.Мишка та А.Паповяна. Звертаючись до історії міста нових часів, дослідники намагалися з'ясувати й роль архітектурних пам'яток вірменської громади в його етносоціальній топографії, зокрема, церкви св.Миколи XIV-XVI ст., дзвіниці XVI ст., Міської криниці XVIII ст.,

соборної церкви св.Миколи XV-XVIII ст., торгових складів XVI-XVII ст., міських укріплень XVI-XVIII ст. і т.д.[605].

Досліджуючи історичну топографію вірменської дільниці, М.Брайчевський, підтримав думку М.Дороновича про те, що вона знаходилася у південній частині Старого міста, де композиційним історико-архітектурним і планувальним осередком був Вірменський ринок. В його межах локалізувалися вірменський магістрат, головний храм св. Миколи, ратуша, палац коменданта, житлові та господарські споруди й оборонні укріплення. Тут знаходився й центр торговельної діяльності громади. Ця частина Старого міста і сьогодні зберігає свій середньовічний вигляд. Дослідник зауважував, що архітектурним ключем в ансамблі ринку виступав «Торговий дім», що слугував у XVII ст. своєрідною комерційною біржею та приміщенням для зібрань купців. Він займав північно-західний кут Вірменського ринку й добре проглядався із північно-західного боку майдану. Північний фасад будівлі прикрашений розкішним порталом у стилі ренесансу, а високий дах – заломом, характерним для української архітектури бароко XVIII ст.[606]

У південному напрямку від Торгового будинку височіла досить ефективна в архітектурному відношенні дзвіниця кафедрального собору кам'янецьких вірмен XVI ст., що сполучалася з Торговим будинком високою кам'яною стіною з внутрішніми складськими приміщеннями. Це чотириярусна споруда, що завершувалася п'ятьма куполами – одним високим центральним і чотирма маленькими по кутках. Вона слугувала архітектурною домінантою ансамблю храму св.Миколи і Торгового будинку, добре проглядалася звідусіль й відігравала особливу роль в загальному силуеті міста. Храм св.Миколи розташовувався з південного боку дзвіниці, а зруйнований був у 30-і роки XX ст. Як і Ю.Сіцінський, М.Брайчевський помилково відносив час побудови храму до 1398 р. Справа в тому, що кам'яний храм св.Миколи був зведений 1495 р. на новому місці у традиційних архітектурних формах вірменського церковного зодчества і реконструювався 1577 р. Навколо нього з трьох боків було влаштовано криті галереї. За часів турецького панування храм було зруйновано, а у XVIII ст. – відновлено. Додамо, що археологічні дослідження початку 90-х років XX ст. допомогли більш конкретно локалізувати залишки храму і з'ясувати його план на XVIII ст.[607] Отже, Торговий дім, його двір, дзвіниця храму св.Миколи, сам храм, торгові склади і кам'яні стіни, що обмежовували цвинтар храму з півдня, формували, як підкреслює М.Брайчевський, неповторний історико-архітектурний ансамбль у соціально-топографічній структурі вірменських дільниць та міста в цілому?. Простежуючи еволюцію різних пам'яток архітектури міста упродовж XV-XVIII ст., учений пропонував і конкретні заходи щодо пристосування останніх до тих умов життя, коли місто функціонуватиме у якості історико-архітектурного заповідника та туристичного осередку України[608], з'ясував перспективи і напрями наукових досліджень міста[609], що допоможуть вивчати різні аспекти історії й топографії Кам'янця-Подільського нових часів.

Вивчав архітектурні особливості башт кам'янецького та інших подільських замків і польський архітектор О. Грушецький. Він дійшов висновку, що в пізньому середньовіччі та в нові часи форми їх завершення виконувалися під впливом візантійських норм[610] і мали суто практичне значення. Не виключено, що саме цей фактор сприяв формуванню такого архітектурного образу замку і його башт, який

зафіксували гравери останніх десятиріч XVII, художники XVIII і фотографи другої половини XIX – початку XX ст. Цей аспект проблеми привернув увагу й іншого польського дослідника замкового будівництва В. Гуергуіна, який відніс кам'янецькі замкові башти до специфічних укріплень і стверджував, що «з'ясувати (встановити), в якій мірі впроваджувалися архітектурні нововведення у замкові башти Кам'янця-Подільського неможливо, оскільки вони будувалися упродовж всієї першої половини XVI ст.»[611]. Водночас він подав фотографії аналогічних до кам'янецьких завершень башт у таких польських замках, як Гольчево (Щецінське воєводство), Голуб-Добржин (Торунське воєводство), Рава Мазовецька (Скернявіцьке воєводство) та інші, що були реконструйовані у XV – в першій половині XVI ст. і є досить подібними до кам'янецьких?. Отже, на формування архітектурного завершення замкових башт Кам'янця у XVI ст. мали вплив візантійські норми, а на його топографію (потовщення стін, розширення замкового двору, збільшення кількості башт до 12 і винесення їх за межі стін) – західноєвропейські, обумовлені значними досягненнями в еволюції вогнепальної зброї. На цій основі польський архітектор А. Лотуш справедливо критикував невдалі форми реконструкції дахів на кам'янецьких замкових баштах Рожанці, Лянцкоронській і Тенчинській[612], здійснених київськими архітекторами Є. та О. Пламеницькими.

У 60-80-ті рр. XX ст. різні питання демографії, етнічної структури населення, соціально-економічної історії та топографії Кам'янця-Подільського XVII-XVIII ст. вивчалися Т.Новаком, М.Крикуном і Я.Дашкевичем. Звертаючись до досліджень Т.Новака, зазначимо, що найбільшу увагу автор приділив фортифікаціям та артилерії міста XVIII ст.[613] Опрацювавши серію королівських розпоряджень, сеймових рішень, ревізій та інвентарів різних військових об'єктів міста, маловідомих науці планів Кам'янця тих часів, що зберігаються в архівах Польщі, а також низку інших писемних джерел, автор намагався з'ясувати роль і місце фортифікаційних споруд в оборонній системі міста, простежити історію їх зведення та реконструкцію упродовж XVIII ст., торкнувся й різних економічних питань. Серед міських укріплень називає батарею панни Марії, бастіон св.Андрія при мурах Гловеровських, батареї св.Марцина, св.Яна та св.Георгія, локалізував їх в системі міських укріплень. Він довів, що у першій половині XVIII ст. найбільш активно проводилися будівельні роботи на укріпленнях західних оборонних рубежів міста – з боку Старого замку та Польських фільварків. Саме у першій половині 20-х років XVIII ст. там було завершено реконструкцію муру, що вів від батареї св.Мартина до Польської брами. Північніше брами Підронделевої знаходилася людвісарня, а перед нею, з південно-східного боку, функціонувала в першій половині XVIII ст. і батарея св.Яна, зведена ще 1716 р.[614], що також неодноразово реконструювалася.

Реставраційним роботам, як стверджує дослідник, підлягали Руська і Польська брами, башта над Карвасарами, батарея св.Урсули, батарея св.Станіслава та інші укріплення, що знаходилися із західного боку Старого міста. Детально дослідив Т.Новак й реконструкцію протягом XVIII ст. замкових укріплень, внаслідок яких більшість башт, стін і воріт було відновлено або зведено заново. При цьому дослідник встановив імена фортифікаторів замкових і міських укріплень, серед яких були Андрій Гловер, Христіан Дальке, Ян де Вітте, Станіслав Завадський та ін. Т.Новак запропонував і свою періодизацію реконструкції і зведення нових кам'янецьких

укріплень, яка суттєво допомагає вивчати соціальну топографію міста. Вона базується на підставі аналізу писемних джерел і зводиться до такої схеми: 1700-1709, 1710-1715, 1721-1725, 1740-1761, 1761-1785 та 1785-1793 рр. Кожний період належно мотивується. Варто зауважити, що ця періодизація Т. Новака є більш аргументованішою, а відтак і переконливішою, аніж та, яку запропонувала Є.Пламеницька[615]. Відтворюючи систему укріплень Старого міста із західного і південного боків, автор у той же час не подав конкретних відомостей про наявність укріплень XVIII ст. в інших частинах міста, не зумів створити й загальної графічної схеми їх розташування?.

Чималий науковий інтерес представляють публікації про історію і топографію Кам'янця-Подільського М.Крикуна. Він намагався простежити демографічні процеси в місті[616], дослідити особливості заселення Кам'янця та його передмість на початку XVIII ст.[617], з'ясувати окремі питання демографії міста XVIII ст.[618], вивчав його житловий фонд[619], віднайшов, здійснив джерелознавчий аналіз й опублікував люстрацію Кам'янця-Подільського 1734 р.[620] і т.д. Розкриваючи специфіку територіальної історії міста XVIII ст., автор стверджував, що вона формувалася під впливом географічного та військового факторів, а також наявних містобудівних норм?.

Основою планувальної структури Старого міста, на думку М.Крикуна, були ринки – Українсько-Польський та Вірменський, які він розміщує відповідно у центральних і південних дільницях Старого міста. Про ринок української громади автор не згадує, оскільки він функціонував у ті часи як загальноміський, а сама громада вже була підпорядкована польській. Досліджуючи Українсько-Польський майдан-ринок дійшов висновку, що він включав у себе чотири сторони та забудову посередині – навколо ратуші, що мала назву середньоринковий квартал або медітулій[621]. Кожний бік ринку по великому периметру звався перією і був розбитий на садиби. На відміну від Українсько-Польського, Вірменський ринок містобудівники розпланували на садиби лише по периметру, а середина його залишалася незабудованою.

Дослідник констатував, що люстрація 1734 р. називає й основні міські вулиці. Однак, окремі з існуючих у ті часи з невідомих причин у джерелі не згадані. Серед останніх – вулиці Домініканська та Францисканська. «Підгір'я над Польською брамою», на його думку, являло собою дільницю невуличного типу. Історик вважав також, що на південь від Вірменського ринку знаходилася частина міста, яка звалася «За гауптвахтою». Як і Підгір'я, вона вуличною не була. На 1734 р. вулицю За гауптвахтою формувало всього 10 садиб, якими володіли міщанин Пердзідовий, дружина полковника Дуриніна, подільський воєвода Стефан Гумецький, Михайло Гідла, Олександр Мардирович, Йозеф Сеферович та майор Красновський. На ній знаходилися також два домики, що належали храму св.Григора і кам'яниця Пилипа Сіємуєзики. Охарактеризував М.Крикун й топографію Долини, місце «За водою» та майже всі міські вулиці, використовуючи окрім писемних джерел і плани Кам'янця-Подільського другої половини XVIII ст., зокрема, 1773 р.[622]

Належну увагу він звернув на соціальну топографію Старого міста, видові ознаки таких житлових споруд, як кам'яниці та кам'янички, доми і домики, двори і дворики, склепи і склепики і т.д., подав їх характеристики, що має неабияке значення для вивчення проблеми. Описуючи, зокрема, кам'яниці, наголошував, що це були мурованні будинки, зведені з цегли або каменю і їх кількість становила на середину 30-х років XVIII ст. близько 9% від усіх 475 міських будівель. Кам'яницями були

і резиденції, палаци й будинки найзаможніших жителів міста, які мешкали переважно в межах Українсько-Польського та Вірменського ринків. Їх було мало, тому що муроване житлове будівництво надто дорого коштувало[623]. Описуючи кам'яниці, М.Крикун мотивовано не погоджувався з думкою О.Пламеницької щодо трактування понять «кам'яниця» і «дім». О.Пламеницька стверджувала, що дім – це лише житлове помешкання, а кам'яниця, крім житлових, складалася переважно з виробничо-торговельних приміщень[624]. Грунтуючись на конкретних писемних джерелах, автор підкреслював, що в Кам'янці-Подільському у XVIII ст. існували кам'яниці, які були житловими помешканнями і не мали виробничо-торговельних приміщень. Разом з тим були муровані доми, які мали згадані приміщення[625].

Історик з'ясував, що вже у перші десятиліття XVIII ст. шляхта посідала помітне місце у придбанні в межах міста майнової нерухомості. На 1734 р. їй належало 96 будинків (20,2%), розташованих в усіх дільницях Кам'янця, окрім Заводдя. Найбільше шляхти селилося на ті часи по вулиці Татарській – близько 50%. Цей факт викликав у міських властей певне занепокоєння, оскільки її важко було спонукати до виконання міських повинностей та обов'язків. До шляхти автор відносить тих осіб, котрі посідали уряд і умовно ділить їх на три групи: 1) сенатори (воєвода і каштелян); 2) коронний дигнітарій (кухмистр); 3) земські урядники (підкоморій, гродський суддя, земський суддя, писар земський, гродський писар, підстолій, підчаші, хорунжий і коморник. Умовно до останньої групи можна віднести і негродових старост). Дослідник наводив і приклади переходу домів та грунтів кам'янецьких міщан у шляхетське володіння. Так, у 1728 р. шляхтич Міхал Яновський «купив від міста за інтромісією і міськими правами» дім на вул.Троїцькій. Напередодні 1734 р. шляхтич хорунжий Кароль Гіпкор придбав за гроші «перед урядом магістрату з інтромісією грунт» «славетного» Томаша Григоровича – майстра шевського цеху. Згодом, 1734 р. Гіпкор передав цей грунт шляхтичеві Францішку Залевському. 1735 р. 96-річний «славетний» Теодор Констянтинович (Кіміануш) зізнався перед магістратом, що його кам'яницю на вул.Зарванській купив подільський земський суддя Кароль Крузер[626].

Окрему службову групу серед кам'янецької шляхти, яка в межах міста володіла будинками, становили офіцери – від генералів до нижчих чинів. Всі вони на 1734 р. мали 21 будинок[627]. Автор торкнувся й питання про розміри міських садиб, з'ясував, що в різних частинах міста вони були неоднаковими. Їх розміри по ширині коливалися в межах 18-34 ліктів за умови, що лікоть мав близько 60 см. Довжину міських садиб у конкретних цифрах М.Крикун подає лише двічі – 52 і 65 ліктів. В інших випадках, згідно з його інформацією, у документах довжина садиб визначалася винятково за топографічними ознаками – «від дороги до рову», «від дороги до Смотрича», «від дороги до скелі», «грунт має довжину як і інші грунти» і т.п. Місце житлових споруд (садиб) у певних дільницях, на переконання автора, а також видові ознаки та величина визначали їх групову вартість. Так, продажна ціна дому на Вірменському ринку 1733 р. становила 900 злотих, в медітулії того ж року – 718 злотих, на вул. Довгій 1734 р. – 350 злотих, на тій же вулиці 1735 р. – 150 злотих, халупи – «зрубу» на Підгір'ї 1735 р. – 104 злотих і т. д. З цих свідчень дослідник зробив висновок, що будинки в межах Українсько-Польського і Вірменського ринків оцінювалися значно вище будинків, розкиданих по інших частинах міста[628].

Вчений довів, що на історичну топографію міста чималий вплив мав військовий фактор через розселення у ньому вояків. Лише у 458 будівлях на 1734 р. було розквартировано понад 1,5 тис. офіцерів і рядових жовнірів, загальне число яких на ті часи перевищувало 2300 осіб. Розглядав він і політику уряду щодо організації містобудівних заходів та діяльність у цьому напрямі міських властей[629]. Встановив, що на соціальну топографію міста впливали і будівлі, які належали церкві. Їх числилося 45, тобто 9,5% від усіх 475 будинків. Вони були в усіх частинах міста, окрім вулиці П'ятницької. Найбільше їх знаходилося на Підгір'ї та в Долині. Із 45 – тридцять одна садиба належала католицькій церкві (окрім храмів), 11 – греко-католицькій та 3 – вірменській[630].

Не залишили поза увагою кам'янецькі старожитності XVI-XVIII ст. Т.Брянцева, М.Тхор, В.Маркіна, П.Михайлина, О.Осіпян, В.Кривонос, Я.Кісь[631] та інші автори. Аналізуючи праці Т.Брянцевої, зазначимо, що авторка розглядала Кам'янець XVIII ст. як місто, яке наприкінці попереднього століття втратило на певний час колишню монополію у зовнішній торгівлі з країнами Півдня і Сходу. Для виходу з кризи міщанам в першій половині XVIII ст. доводилося йти на різні радикальні кроки у боротьбі з місцевою адміністрацією, військовиками та навколишньою шляхтою. Зокрема, вона наводить такий приклад. У 1702 р. подільський шляхетський сеймик задовго до закінчення пільгового терміну для міста, обклав його населення великим податком. Проти цього кроку місцевої шляхти протестували усі його мешканці, заявивши, що не будуть виконувати їхніх забаганок. Звернула увагу дослідниця і на той факт, що польському магістрату в цей час досить сильний опір чинило українське населення, яке втратило свій магістрат і було підпорядковане польському. Вона встановила, що у 1703 р. кам'янчани домоглися відкриття у місті трьох ярмарків, спромоглися відновити діяльність цехів (на середину XVIII ст. їх зафіксовано 12), у яких вже спостерігалася вузька спеціалізація. Неабияких успіхів у своєму розвитку досягли і промисли, серед яких особливо виділявся борошномельний[632].

У другій половині вказаного століття, на думку Т.Брянцевої, кам'янецька торгівля еволюціонувала й охоплювала міста і містечка Поділля, Київщини, Волині тощо. Дослідниця встановила, що у 1783 р. у місті було відкрито додатково 4 ярмарки, а впродовж 1782-1795 рр. кількість міських купців зросла з 108 до 173 осіб. Економічне піднесення Кам'янця сприяло частковій зміні в кращий бік якості міського життя, зокрема зростанню кількості дворів.[633] Водночас вона відзначала й значні труднощі у його розвитку, хоча не зовсім слушно стверджувала про відсутність у володіннях подільської столиці позаміських земель, оскільки така картина досить негативно позначалася на розвитку його промисловості. Звернула увагу на неабияку роль в економічному житті міста його сільськогосподарської округи, підкреслюючи, що соціальні умови життя міщан та їхній торговельно-ремісничий розвиток спонукали міську і замкову адміністрацію до володіння ще з XIV ст. 200 ланами землі, в межах яких функціонували передмістя, слободи, міські і старостинські млини, винниці, корчми, пасіки, стави, хутори, села, поля, городи, сінокоси, пасовиська і т.д., що приносили своїм власникам та посесорам значні прибутки, й водночас були важливими складовими компонентами у соціальній топографії міста?.

Дослідниця з'ясувала, що у 50-і рр. XVIII ст. у передмісті Польські фільварки члени Ради українсько-польського магістрату Зелінський та Гірш володіли чима-

лими земельними угіддями, в межах яких мали великі пасіки. Впродовж двох років вони орендували й дві корчми: Нижню (Дольню) і Верхню, від яких отримували чималі прибутки, однак податків місту не сплачували[634]. На міських землях, недалеко від Голоскова, єзуїти організували фільварок, самочинно захопили інші міські землеволодіння, примушували працювати там своїх підданих, збирали з них податки. Понад 10 років за міські землі тягнувся судовий процес між магістратом і єзуїтами[635].

Аналогічні судові процеси магістрат проводив по відношенню до домінікан та власників сіл Боришківці, Баговиця, Кульчиївці, Колубаївці, Панівці й ін. Вони зафіксовані у 1749, 1750, 1765, 1766 та в інших роках. Коронний асесорський суд визнавав правомірність обґрунтування вимог кам'янчан, однак позитивно розв'язати проблему на їхню користь не міг[636]. Вивчення судових процесів привело Т.Брянцеву до думки, що передмістя й велика за розмірами сільськогосподарська округа до кінця XVIII ст. були зведені до мінімуму. Згідно з переписом населення Кам'янця 1797 р. місту належали лише Руські (69 дворів) і Польські (98 дворів) фільварки, Біланівка (41 двір) і 30 хуторів, які перебували в руках багатих міських патриціїв. Вона довела також, що важким тягарем для тогочасного населення Кам'янця були й повинності, пов'язані з постоєм військ, щомісячна данина кожного міщанина (по одній фірі дров), відбудова оборонних споруд, запровадження з 1775 р. подимного збору з кожного двору, свідченням чому слугують численні скарги міщан, протести посполитих, ухвали міського суду і т.п.?

З'ясування місця сільськогосподарської округи в житті міста знайшло відображення в праці В.Маркіної «Селяни Правобережної України у 60-і рр. XVIII ст.» Дослідниця аргументовано довела, що тогочасні міста Правобережної України, в тому числі і Кам'янець-Подільський, були місцями зосередження ремесел і торгівлі, а також слугували центрами більш значних торговельно-ремісничих округ. Разом з тим, підкреслювала вона, протилежність міста і села у XVIII ст. у Правобережжі не була такою чіткою, як це спостерігалося в економічно більш розвинутих країнах Західної Європи. Цей процес пов'язувала з пануванням у Поділлі натурального господарства, вважала, що Кам'янець у XVIII ст. всіма шляхами намагався зберегти ті чи інші свої вільності. Впродовж десятиліть він направляв своїх депутатів на сейми до Варшави для підтвердження старих і отримання нових привілеїв. Зокрема, у 1712 р. домагався звільнення від податків на 10 років, права вільного розпорядження лісами для зведення будівель, безмитної торгівлі, а у 1723 р. кам'янецькі міщани вимагали від Корони підтвердження всіх своїх прав на прибутки від млинів, на звільнення від постачання підвід[637] і т.д.

Цінні методологічні судження щодо особливостей економічного розвитку міст і містечок Поділля, в тому числі і Кам'янця, В.Маркіна та О.Компан висловили в праці «Про деякі особливості соціально-економічного розвитку міст Правобережної і Лівобережної України в XVII-XVIII вв.»[638]. На їх переконання, «на відміну від тих країн (західноєвропейських – М.П.), де швидкий розвиток міст зламав феодалізм і товарно-грошове господарство, як стартовий пункт капіталізму, розвивалося на розчищеному від кріпосного права ґрунті, на Україні формування міста відбувалося при збереженні кріпосного права»[639]. Концепцію О.Компан, В.Маркіної та Т.Брянцевої про роль і місце передмість й сільськогосподарської округи в еволюції Кам'янця-

Подільського підтримали Л.Коваленко[640] та В.Смолій[641]. На основі писемних джерел автори детально простежили наступ землевласників та католицьких орденів міста на землеволодіння кам'янчан у міських околицях та в передмістях у XVII – XVIII ст.? Вивчивши судові процеси щодо міських землеволодінь між міською адміністрацією і власниками навколишніх сіл, В.Смолій встановив, що у ці справи втручалася навіть коронна асесорія, яка ще наприкінці 50-х рр. XVIII ст. призначала до міста спеціальні комісії із суворою вказівкою «провести обводи, затвердити остаточний план міських земель, встановити у відповідних місцях й межові знаки»[642].

Незважаючи на той факт, що розмежування земель згодом було проведено, їх захоплення продовжувалося. У 1765 р. король Станіслав Август видав спеціальну грамоту, яка підтверджувала місту «всі привілеї, рішення, рескрипти, постанови державні та приватні, які служать Кам'янцю-Подільському ще від його заснування»[643], в тому числі й право власності на землю. Але і цього разу королівська грамота не допомогла. В 1773-1774 рр. чималу частину міських земель знову захопили боришковецький власник та місцевий католицький орден домінікан. З 1779 р. розв'язанням цієї проблеми знову займалася коронна асесорія. Згідно з її розпорядженнями, власники навколишніх сіл зобов'язані були терміново повернути землі місту. Однак, вони вдавалися до хитрощів і затягували час, аж поки місто не потрапило під владу Російської імперії?.

До історії Кам'янця XVIII ст. звертався й В.Тхор, котрий констатував його частковий занепад і пов'язував це явище із тодішнім загальним становищем Речі Посполитої, яка переживала кризу. Незважаючи на великі труднощі у розвитку, місто, на думку автора, продовжувало залишатися найбільш заселеним у Поділлі[644], у якому відроджувалися ремесла, промисли, торгівля і т.д. Окремі напрями соціально-економічного розвитку подільської столиці у XV-XVIII ст. вивчали Г.Швидько[645], Ф.Шевченко[646], І.Шульга[647], М.Ковальський[648], П.Михайлина[649], І.Винокур, І.Гарнага, М.Александра[650], О.Осіпян, В.Кривонос, Т.Цішковська[651] та інші історики.

Торкаючись характеристики праць П.Михайлини, О.Осіпяна та В.Кривоноса, зауважимо, що основну увагу дослідники звертали на місто як на добре відомий у Європі та на Сході торговельний й ремісничий осередок. О.Осіпяна, зокрема, цікавили діяльність у ньому вірменських ремісників, купців, членів магістрату, форми міських землеволодінь[652] та інші питання мешканців цієї громади. Щодо ремісників, то у 1578 р., як констатував історик, до складу вірменської громади входили кушнірі, перукарі, ювеліри, теслі та представники інших спеціальностей, котрі об'єднувалися у свої окремі цехи. Останні у кам'янецьких вірмен виникли десь наприкінці XV ст. Учений характеризує статути вірменських різників та шевців, схвалених відповідно у 1615 та 1618 рр., їхню чинність і діяльність у межах вірменської громади та міста в цілому[653]. Щодо міського вірменського купецтва, то воно, на думку О.Осіпяна, займало провідні позиції у східній торгівлі і досягало у XVI ст. вже Туреччини, Персії, Єгипту та Індії. Вірменські купці торгували в Литві, Польщі, Московії[654] та інших державах.

Відомим торговельним та ремісничим центром України, Сходу і Заходу XV-XVII ст. бачив Кам'янець і П.В.Михайлина. Подаючи загальну характеристику тогочасним українським містам, він стверджував, що Кам'янець у їхньому середовищі в торговельному і ремісничому відношеннях займав провідне становище. У 1578 р.,

наприклад, в ньому числилося близько 600 ремісників, які об'єднувалися в цехи, було зафіксовано 190 купців, чимало крамниць, торговельних складів для московських і східних товарів[655] і т.д.

Вивчаючи роль Львова у левантійській торгівлі наприкінці XV – в середині XVI ст., В.Кривонос показав належне місце Кам'янця у транзитній торгівлі з країнами Сходу. На його думку, зі Львова на південь у названий час вело дві дороги, одна із яких проходила через Кам'янець. Вона тягнулася через Золочів, Кам'янець, Хотин, Дорохой та інші поселення до столиці Молдавії – Ясс, а звідтіля – через Васлуй, Бирлад і Текуч досягала Галаца на Дунаї. Східні купці, везучи товари до українських міст, повинні були продавати їх лише місцевим купцям. Для посилення контролю над нею в Кам'янці і Снятині у 1571 р. були встановлені митниці, де вони сплачували мито[656]. Автор підкреслював, що у львівсько-левантійській торгівлі активну участь брали й купці з островів Східного Середземномор'я. На кораблях вони довозили свої товари до дунайських портів Кілії, Ізмаїла та Рені, а звідтіля – вино та інші товари вивантажували на склади, з яких потім через Кам'янець і Снятин колісним транспортом везли до Львова[657].

Проблеми соціально-економічного та історико-топографічного розвитку Кам'янця-Подільського XVI-XVIII ст. цікавили С.В.Трубчанінова. Він студіював стан міської торгівлі, ремесел і демографії[658], звертався до його планів[659], досліджував облогу міста турецькими військами у 1672 р.[660], частково вивчав адміністративно-правовий устрій подільської столиці, етнічний аспект її населення тощо.

Особлива заслуга у вивченні історії Кам'янця-Подільського XV-XVIII ст. належить Я.Дашкевичу. Цінність його творчого доробку полягає у тому, що історик віднайшов і ввів до наукового обігу велику кількість писемних, графічних та іконографічних джерел. Вчений переклав з вірменської на українську мову заповіт Синана про будівництво церкви св. Миколи, найдавнішу частину «Вірменської хроніки»[661], з якої ми довідуємося про маловідомі сторінки з історії міста та внутрішнього життя вірменської громади, цілий ряд документів актового спрямування[662], до яких доречно віднести і, так звану, грамоту Федора Дмитровича[663], договір Т.Торосовича з львівськими і кам'янецькими вірменами[664], статут вірменської громади Кам'янця 1616 р.[665], здійснив джерелознавчий аналіз різних документів вірменською та кипчацькою мовами про місто XIV – XVI ст.[666] тощо. Говорячи про найдавніші свідчення «Кам'янецької хроніки», він підкреслював, що в одному із записів йдеться про 1430 р., під яким автор джерела повідомляв про смерть литовського князя Вітовта. У хроніці говориться й про 1444 р., коли в «Кам'янці була повінь, що знищила фортецю і забрала водяні млини [та] завдала великої шкоди країні – 22 березня», мовиться про 1498 р., у якому «Штефан, воєвода волохів, напав на Кам'янець і облягав [його] вісім місяців»[667] і т.д.

На основі судових актів вірменської громади Кам'янця XVI ст. Я. Дашкевич висвітлив і розвиток торгівлі міста з містами та містечками Поділля, серед яких були: Язлівець, Скала, Меджибіж, Кудринці, Ходорівці, Панівці, Чорнокозинці та інші. У ній брали участь й вірмени, котрі торгували кіньми, волами, шкірами тварин, хутром і т.д. Язлівецькі ярмарки в судових кам'янецьких актах згадуються майже так часто, як і львівські. Інший великий подільський ярмарок проводився в Скалі[668]. Ведучи мову про останній у 1560 р., зазначимо, що 4 листопада перед війтом Сергієм

і старшинами Ромашком, Кіркором і Хасу постала дружина Доніга Юль Мелик і принесла 10 руб., за які вона заручилася перед Ованесом Цахно-оглу за свого чоловіка і зобов'язувалася повернути йому ще 7,5 руб. Потім Доніга попросила Ованеса, щоб той зачекав другу половину боргової суми до наступного ярмарку в Скалі. При умові, якщо названу суму, що залишилася, її чоловік вчасно не поверне, то в такому випадку заплатить вона сама[669].

У своїх працях про Кам'янець Я.Дашкевич[670] доводив, що впродовж XVI-XVII ст. місто було відомим торговельним конкурентом Львова, а міжнародна торгівля здійснювалася переважно вірменськими купцями. Він з'ясував, що грамотою 1443 р., якою намісник Ян із Чижова підтримав торговельні привілеї вірмен, було започатковано список королівських привілеїв (1496, 1502, 1507, 1552, 1555, 1567 рр. та ін.), жалуваних кам'янецькій вірменській громаді на торгівлю[671]. Водночас історик показав, що торгівля із країнами Європи, через конкуренцію зі Львовом, не завжди давала великі прибутки, однак східна – стала основою економічної могутності вірменської громади. На основі вивчення судових актів кам'янецької вірменської громади кінця 50-х – початку 60-х рр. XVI ст. дійшов висновку, що вірмени в торгівлі виступали переважно у якості постачальників східних товарів. Відомо, що торгові відносини з кам'янецькими вірменами підтримував купець Якуб із Токату (найбільш віддалений пункт Малої Азії)[672]. Менш інтенсивними з початку XVI ст. були торговельні зв'язки кам'янецьких купців з Кримським ханством, хоча відомо, що купець Саркіс Магдесі із Кафи 1559 р. залишив цінний товар (6 нових мисок, 3 нових відра і 3 килими на стіну) для зберігання в кам'янецького війта?.

Торговий шлях до Туреччини із Кам'янця, як з'ясував Я.Дашкевич, проходив і по території Молдавії, яка до того ж була відомим ринком збуту подільських товарів. Кам'янецькі вірмени часто відправлялися туди і за східними товарами, укладали з місцевими купцями угоди про великі торговельні операції[673], мандрували через Молдавію і до країн Сходу. Особливо тісними були зв'язки кам'янецьких купців з купцями Сочави, Оргіїва, Серета і т.д. Вірмени – торгівці кіньми – були постійними учасниками ярмарків в Хотині і Новоселиці[674]. Дослідник встановив, що дещо менше уваги вірменські купці звертали на ринки північних і північно-західних країн. Питома вага обороту з містами Польщі і Білорусії була незначною[675]. Я.Дашкевич справедливо зазначав, що кам'янецькі судові половецькі акти відтворюють лише незначну долю фактично існуючих торговельних зв'язків вірмен – адже не всі справи по купівлі-продажу проходили через війтівський суд?.

Аналізуючи актові документи вірменської громади Кам'янця, історик вивчав і питання культурних, господарських та побутових взаємовідносин у місті між українцями та вірменами. З'ясовується, що перші із них досить часто виступали для вірмен компаньйонами в торгівлі. Були випадки, коли непорозуміння між ними вирішувалися в суді. Найчастіше це були спільні торговельні операції по продажу і закупівлі коней та волів. Вірмени українців досить часто запрошували як свідків. Вдала операція завершувалася могоричем, після якого купці, продавці і свідки іноді потрапляли на суд до війта. Так сталося і 1560 р., коли перед війтом Сергієм з'явився диякон Ованес із скаргою на Ембея, з яким вони пили могорич в будинку українця Івана Коваля. Ованес стверджував, що Ембей забрав в нього монету із зображенням цісаря та 15 золотих флоринів і не повернув. Після двотижневого терміну, який дав

суд для прийняття позивачем та відповідачем присяги, диякон Ованес до нього не з'явився і справу програв[676].

Досліджуючи «націетопографію» Кам'янця, Я.Дашкевич аргументовано довів, що вірмени мали в межах міста свій окремий квартал[677], а також мешкали в кварталах українців і поляків й підпорядковувалися їхній юрисдикції[678]. Встановив також, що багато вірмен носили українські імена. Зокрема, їхніх війтів звали Юрком та Сергієм. Серед вірменських купців був пан Пилип, зустрічаються й такі імена вірменських мешканців Кам'янця, як Василь, Івашко, Дем'ян, Мусій, Самійло, Помогайко[679] та інші. Торкнувся дослідник й історії вірменського права у місті. Його сутність він розкрив у праці «Статут вірменської громади в Кам'янці-Подільському 1616 р.»[680], а функціонування показав на основі вивчення магістратської вірменської книги за 1559-1567 рр.

Згідно змісту останньої, вчений з'ясував, що адміністративно-судова влада у вірменській громаді повністю зосереджувалася в руках війта і колегії присяжних. Окрім адміністративно-судової, війт виконував і господарські функції в громаді, представляв останню в якості довіреної особи по відношенню до польської і української громад, замкового старости, земського суду тощо. Влада вірменського суду поширювалася лише на тих вірмен і представників інших народів, котрі мешкали у вірменських кварталах. Війт відав магістратською касою, йому підпорядковувалися лавники, писар, стражник, економ і т.д. Зокрема, відомим в судових джерелах є прізвище міського стражника Федька, котрий запрошував жителів громади до суду, був присутнім при зборі податків, стежив за дотриманням порядків у місті і т.п. Я.Дашкевич зауважував, що розгляд судових справ у вірменському суді проводився усно і гласно – при «відкритих дверях»[681]. Звинувачення підсудного за вірменським судочинством можна було встановити на основі трьох видів доказів: показань свідків, документів і присяги. Вірменський суд був одноступінчастим. В ньому набрала поширення практика порук, присутність при купівлі-продажу товарів трьох свідків, використання могоричу-пригощання при укладанні договору тощо.

Дослідник встановив, що, оскільки місто на ті часи відігравало важливу роль у воєнно-політичних подіях Правобережної України, то часто потрапляло в центр уваги європейської громадськості. Саме цим і пояснював той факт, що Кам'янцю-Подільському присвячено чимало малюнків, гравюр, картин і медалей[682], які допомагають досліджувати різні аспекти історії і топографії міста[683]. Особливу увагу Я.Дашкевич звернув на гравюру Кам'янця[684], виконану К.Томашевичем, й об'єктивно, на відміну від О.Пламеницької[685], з'ясував її значення для вивчення історико-архітектурного і територіального розвитку міста у 70-ті рр. XVII – на початку XVIII ст., детально та аргументовано інтерпретував її як історико-топографічне джерело.

Автор слушно підкреслював, що гравюра К.Томашевича для з'ясування різних нюансів історичної топографії міста має переважно умовний характер і не завжди відповідає реальній дійсності. На його переконання, гравюра – це вид міста не такого, яким воно було насправді, а такого, яким гравер хотів його показати[686]. Гравюри, як носії інформації на ті часи, були «ходовим товаром» і художники, щоб подати відомості про найвизначніші споруди того чи іншого міста, часто змальовували найцікавіші об'єкти набагато детальніше, ніж могли побачити їх в реальності. Дру-

горядні будинки зображували стандартно[687]. Крім того, з гравюри не зовсім точно можна відтворити архітектуру тієї чи іншої культової або житлової споруди, міських чи замкових укріплень, які виступили б сьогодні основою для їх відновлення (маються на увазі втрачені). Її не можна порівнювати з топографічним планом, бо вона не подає об'єктивної інформації про планувальну структуру окремих дільниць міста й детальної локалізації архітектурних пам'яток. Візьмімо для прикладу місцерозташування в системі Польського ринку католицького кафедрального собору св.Петра і Павла. На гравюрі К.Томашевича храм позначений літерою «Н» і розташований у західній перії ринку. Люстрація Кам'янця-Подільського 1734 р. та «Розподіл квартир» 1739 р. засвідчують, що в тому місці, де зображений храм на гравюрі, в реальності знаходилися садиби міщанки Томіловичової (вдови), каштеляна П. Лянцкоронського, кафедральних вікаріїв та пана Рохольського[688], а з 1782 р. зводиться будинок католицької духовної семінарії (нині приміщення друкарні). План Кам'янця-Подільського 1773 р. засвідчує, що собор св.Петра і Павла зі своїми цвинтарем і дзвіницею прилягав до Польсько-Українського ринку у північно-західному кутку[689].

Заслуга Я.Дашкевича полягає і в тому, що, на відміну від Є.Пламеницької, він вельми аргументовано датував гравюру К.Томашевича 1673-1679 рр.[690], а не 1684-1700 рр.[691], а також визначив її роль у дослідженні територіальної історії міста. Він ґрунтовно вивчає історичну топографію вірменської громади Кам'янця-Подільського впродовж XVII-XVIII ст.[692] і цілком справедливо локалізує її у південній частині Старого міста[693], з'ясовує значимість медальєрської пластики XVII-XVIII ст.[694] у дослідженні різних напрямів територіальної історії Кам'янця. На його думку, цінна інформація з різних напрямів історії міста, в тому числі і його історичної топографії, міститься в судових актах кам'янецької вірменської громади XVII-XVIII ст.[695] Вчений уважно вивчав також герби Кам'янця XIV-XVIII ст. і розробив логічно-мотивовану їхню періодизацію, яка базується на історико-юридичних та сфрагістичних свідченнях, враховуючи й етнічну історію міста. На цій основі він подав 5 «геральдичних» періодів в історії міста названого періоду, а логічно й стільки ж гербів:

1) єдиний герб – магдебурзької юрисдикції (1374-1491 рр.);
2) два герби – магдебурзької і руської юрисдикцій (1491-1496 рр.);
3) три герби – магдебурзької, руської та вірменської юрисдикцій (1496-1670 рр.);
4) два герби – магдебурзької та вірменської юрисдикцій (1670-1790 рр.);
5) єдиний герб – магдебурзької юрисдикції (1790-1796 рр.)[696].

Проаналізувавши численні археографічні та іконографічні джерела, історик дійшов висновку, що, досліджуючи герби Кам'янця-Подільського XIV-XVIII ст., доречно мати на увазі не лише один магдебурзький (св. Юрія-змієборця), але й два інші – український зі св.Петром та вірменський з Божим ягням. «Лише комплексне і водночас диференційоване вивчення трьох знаків не лише кидає об'єктивніше світло на геральдику міста, але й допомагає рельєфніше зрозуміти суперечливу етноконфесійну ситуацію в місті та намагання двох дискримінованих середньовічно-новочасних націй зберегти і декларувати назовні свою самобутність»[697].

Окремі аспекти соціально-економічного, історико-топографічного та політичного становища міста у XVII ст. цікавили Ю.А.Мицика, В.С.Степанкова та

В.В.Степанкова[698]. В роботах В.С.Степанкова, в основному, місто розглядалося в якості важливого адміністративного і політичного осередку Поділля та України в роки Національної революції[699]. Разом з тим, в них висловлені окремі судження автора про нюанси демографічного, етнічного та економічного становища Кам'янця, специфіку топографії, котра особливо впливала на його оборону в скрутні часи[700], з'ясування ролі передмість та міської сільськогосподарської округи в економічному житті і т.д. Зокрема, вивчаючи оборонний стан міста на початкових етапах революції, автор зазначав, що його досить вдало посилювала природа. Крім того, польський уряд та місцева влада намагалися ще додатково зміцнити Кам'янець, побоюючись облоги загонами повстанців і підрозділами української армії. Такі роботи, як з'ясував В.С.Степанков, активізувалися в другій декаді серпня 1648 р. «Було перекопано ровами дорогу перед Новим замком, реставровано від руїн головніші укріплення, діри у мурах замощено деревом. Новий замок і місто оточили кошами, обтесувалися скали, військовий табір укріпили ровами, наповнений водою»[701]. До міста завозилися гармати, зростала чисельність залоги, до якої, окрім 200 піхотинців і 500 вершників, входило «кілька сотень шляхтичів з озброєними слугами й, вочевидь, 300 – 400 озброєних міщан». Посилаючись на свідчення Л.М'ясковського, автор звернув увагу на той факт, що в той час у Кам'янці «проживало близько 5 тисяч українців, «яким не довіряють»[702] (представники польської адміністрації міста та замку – М.П.), оскільки вони підтримували Б.Хмельницького.

Відомий вчений Ю.Мицик відомості про місто XVI-XVIII ст. подавав переважно крізь призму аналізу писемних та зображальних джерел. Працюючи в царині археографії та джерелознавства, виявив в архівах різних держав і опублікував низку матеріалів, які допомагають відтворити різні аспекти розвитку Кам'янця: історико-топографічні, містобудівні, економічні, соціальні, демографічні і т.д. Зокрема, працюючи над записами іноземців, констатував, що місто не залишилося поза увагою М.Кромера, М.Стрийковського, О.Гваньїні, Л.М'ясковського, Ш.Старовольського, Г.Мюнца – мандрівників, літописців, політичних діячів та ін. Зокрема, перекладаючи «Хроніку європейської Сарматії» О.Гваньїні на українську мову, звернув увагу на наступну характеристику міста: «Він має дві брами. Внаслідок свого [вигідного] розташування замок теж напрочуд оборонний. Він скрізь оточений скелями, його, як і місто, омиває довколо ріка Смотрич. Його оточує і дуже високий вал, створений природою. Сам замок добре укріплений муром, баштами і вогнепальною зброєю. Кам'яна скеля робить місто неприступним і неможливим до взяття»[703]. Із названої хроніки дізнаємося про події навколо Кам'янця після смерті Вітовта, пограбування татарами у 1474 р. міських околиць, сприяння зведенню у 1448 р. королем Казимиром нового дерев'яного замку[704] і т.д.

Цінну інформацію для дослідження проблеми подають й інші джерелознавчі праці, студійовані Ю.Мициком. У них автор використав опис міста Джованні Ботеро та Ж.Мюнцом[705], навів малюнки окремих його частин, здійснених останнім тощо. Дослідник вперше продатував і встановив авторство (Г.Боденер) одного із малюнків Кам'янця XVII ст., який у якості іконографічного джерела окремі архітектори сприйняли як «своєрідний зразок бачення» тогочасного історико-архітектурного образу замку, а потім і перебудували завершення окремих із його башт, спотворюючи їхній архітектурний вигляд[?].

Щодо опису Кам'янця в книзі Ш.Старовольського «Полонія» на початку 30-х рр. XVII ст., то Ю.Мицик звернув увагу на таку його версію: «Кам'янець – місто з добре укріпленим природою і майстерністю людських рук замком – розташований на північний схід від Львова, на відстані 300 миль. Місто має двох біскупів: один – для католиків, а другий – для вірмен. Цей народ (вірмени) для своєї користі найохочіше прибуває до королівства польського і везе до нас різні товари – частково з Персії, частково з турецької держави, – головним чином чистокровних коней. Вірмени мають, як і в інших містах Русі, значних урядників і старшин (свого) роду, котрі від імені всіх (вірмен) урочисто присягають на вірність королеві й правителю міста. Вони ж самі визначають кару за провинність своїх людей... Це воєводство (Подільське – М.П.) має трьох сенаторів, котрі входять до складу сенату Речі Посполитої: кам'янецького біскупа, подільського воєводу і кам'янецького каштеляна»[706].

Окремих аспектів містобудівної історії і топографії Кам'янця торкнулася у своїх працях Є.Пламеницька. Впродовж 60-х – початку 90-х рр. архітектор виявила в архівах Кам'янця-Подільського, Києва, Львова, Москви та Петербурга ряд гравюр, малюнків XVII-XVIII ст., планів міста XVIII ст., значну кількість планів будинків міста і креслень їхніх фасадів XIX – початку XX ст., а також чимало фотографій різних міських об'єктів XVII-XIX ст., що формували неповторну соціальну топографію Кам'янця нових часів. На основі писемної та графічної джерельної бази і часткових натурних досліджень окремих архітектурних пам'яток XVI-XVIII ст. в межах Старого міста та замку, вона намагалася простежити їх історико-архітектурну еволюцію, частково атрибутувати та продатувати, а також локалізувати в територіальній системі міста. Серед оборонних споруд Кам'янця вивчала замок[707], башти Денну, Тенчинську і Рожанку[708], Південний і Північний двори, Польний міст[709], а в межах Старого міста – башту Турецьку[710], Руську і Польську брами[711], Порохові склади, Міський колодязь[712], військові казарми[713], різні житлові, адміністративні та культові споруди, на окремі із яких підготувала історико-архівні довідки та проектну документацію, на основі яких проводилися реставраційні роботи.

Звертаючись до замкових укріплень, архітектор намагалася визначити розташування їх на місцевості і простежити історико-топографічну еволюцію цих споруд крізь призму століть. Зокрема, з'ясовуючи територіальну історію Старого і Нового замків XVII-XVIII ст. авторка цілком обгрунтовано зауважувала, що історичні умови функціонування укріплень зумовлювали їхню своєрідну соціальну топографію та часту реконструкцію. Ці процеси висвітлювала на основі аналізу планів міста 1773, 1797 і 1800 рр. і писемних документів XVIII ст. Аргументовано з'ясувала, що в 1762 та 1790-1791 рр. зводилися, відповідно, батарея св. Урсули, реконструювався мур з боку Польських фільварків (1790), будувалася Польна брама Станіслава Августа (1789), обмуровувалася майже вся система валів Нового замку і т.д. Однак, невідомо, з яких причин Є.Пламеницька батарею св. Урсули довільно назвала «Південним» двором замку. Безпідставно також ввела до наукового обігу й таку назву, як «Північний» двір замку.

Здійснюючи ретроспективний погляд на топографію та реконструкцію замку XIII-XIV ст., без вивчення останньої із яких неможливо зрозуміти багатьох аспектів його еволюції у наступні століття, дослідниця висловила ряд міркувань, які науково не обгрунтувала. Зокрема, якщо для реконструкції замку XVI ст. нею використані

відносно об'єктивні писемні і частково натурні дослідження, то до відтворення зовнішнього вигляду і топографії кам'яного замку початку XIII ст. вона підійшла без належної наукової аргументації. Вважаємо, що таке її ставлення зумовлене, в першу чергу, недостатньо глибоким вивченням проблеми, а по-друге – частковою публікацією віднайдених нею археологічних матеріалів, доступ до яких закритий, внаслідок чого спеціалісти їх і не вивчали. Зауважимо, що писемні джерела про кам'янецькі замкові укріплення кінця XII – початку XIII ст. взагалі не виявлені, а місцезнаходження польової документації і неопублікованих археологічних матеріалів XII-XIII ст. з території Старого замку залишаються невідомими науковцям до наших днів, що викликає в істориків доречні сумніви про функціонування замкових укріплень та міста наприкінці XII – на початку XIII ст. взагалі[714]. Науково необгрунтованим є твердження авторки про «існування» Кам'янецького замку у II-III ст. н.е.[715], а його реконструкція на ті часи взагалі виглядає фальсифікацією.

Без належних аргументів Є.Пламеницька висловлювала міркування й про функціонування наприкінці XII – на початку XIII ст. окремої Південної башти[716] над скелею Довжоцького струмка, що ввійшла у XVIII ст. до системи укріплень батареї св. Урсули. Археологічні матеріали XII-XIII ст. у межах башти не виявлені, а найдавніша писемна згадка про неї, як башту Малу, є лише в описі Кам'янецького замку 1544 р.[717] Дослідниця, на наш погляд, запропонувала й хибний підхід до реконструкції завершень башт Рожанки, Тенчинської та Лянцкоронської. На превеликий жаль, вона виготовила їхні креслення не на основі вивчення конкретних писемних, іконографічних, археолого-архітектурних матеріалів та графічних джерел XV-XIX ст., а шляхом простого запозичення розмірів окремих краківських башт XIV ст., де за основу взято переважно математичні розрахунки[718].

Які ж відомості доносять до нас писемні документи щодо архітектурних форм кам'янецьких башт і, зокрема, башти Рожанки? Їх аналіз засвідчує, що ні найдавніший опис Кам'янецького замку 1494 р.[719], ні наступний його опис 1544 р. не мають жодної інформації про їхні архітектурні особливості, а тим паче форми завершення. Причому, опис 1494 р. взагалі не повідомляє, що така назва башти існувала. Вперше назва «Рожанка» подається в описі 1544 р., в якому зазначалося, що вона була сьомою в системі замку, «зведена та вимурувана здавна»[720] (рік не вказується). Архітектурного опису башти документ не містить. У графічних джерелах башта «Рожанка» із тим завершенням, що існувало до його перебудови, найбільш правдоподібно показана на гравюрі К.Томашевича, а також на малюнках Старого замку, виконаних художниками XVII-XIX ст., і фотографіях другої половини XIX – початку XX ст. Здійснюючи реконструкцію завершення башти «Рожанки» та інших башт, названих нами, Є.Пламеницька сама собі заперечила опублікованим нею малюнком Старого замку другої половини XVII ст., виявленого в архівах Польщі[721], де показані зовсім інші їхні форми, більш близькі до істинних.

І це не випадково, адже у пізньому середньовіччі та в ранні нові часи форми їх завершень виконувалися під впливом візантійських норм[722]. Не виключено, що саме цей фактор сприяв формуванню такого архітектурного образу кам'янецького замку і його башт, який зафіксований в іконографічних джерелах другої половини XIX – початку XX ст. Цей аспект проблеми привернув увагу й польського дослідника замкового будівництва В.Гуергуіна[723], який відніс кам'янецькі замкові башти до

специфічних укріплень, стверджуючи, що «з'ясувати (встановити), в якій мірі впроваджувалися архітектурні нововведення у замкові башти Кам'янця-Подільського неможливо, оскільки вони будувалися упродовж всієї першої половини XVI ст.» Водночас у своїй праці він подав фотографії аналогічних з кам'янецькими завершень башт у таких польських замках, як Гальчево (Щецінське воєводство), Голуб-Добржин (Торунське воєводство), Рава Мазовецька (Скернявіцьке воєводство) та інші, що були реконструйовані у XV – в першій половині XVI ст. Вважаємо, що на формування архітектурного завершення замкових башт Кам'янця у XVI ст., як і на такі культові споруди руської громади, як храми св.Трійці, св. Петра та Івана Предтечі[724], мали вплив візантійські норми, а на його топографію (потовщення стін, розширення замкового двору, збільшення кількості башт до 12 і винесення їх за межі стін) – західноєвропейські, обумовлені значними досягненнями в еволюції вогнепальної зброї.

Зверталася Є.Пламеницька й до вивчення історико-топографічної та архітектурної біографії вулиць Довгої[725], Вірменської й Іоанно-Предтеченської, майданів Вірменський та Польський і т.д. Говорячи про останній, зауважимо, що в його межах дослідниця проводила й архітектурно-археологічні роботи. Для детального вивчення архітектурних особливостей житлових споруд у північно-східній частині ринку, вона залучила й креслення XIX – початку XX ст., плани міста, а також фотографії, на основі яких з'ясувала місце розташування будинків в системі ринку (північна перія), а реставратори з частковими фальсифікаціями фасадів відновили їх. Разом з тим, ми не можемо прийняти твердження Є.Пламеницької про те, що названі будинки зведені на основі залишків кам'яних фундаментів споруд XIII-XIV ст.[726], оскільки воно науково не обгрунтоване.

Ю.Нельговський переконливо довів, що Польський ринок почав функціонувати лише в середині XV ст. Цієї ж думки дотримується Ф.Кірик[727]. На переконання Ю.Нельговського, ринок був включений до планувальної структури міста, а археолого-архітектурні та писемні джерела промовляють, що кам'яні будинки на майдані Польський ринок 4а, як і в цілому у північній перії, датуються кінцем XVI (більшість XVII ст. – М.П.) – XVIII ст. Звертаючись до опису Кам'янця 1700 р., зазначимо, що останні три садиби і житлові споруди в їх межах у цій частині ринку (біля вул.Зарванської), якщо рухатися до них від собору св.Петра і Павла вздовж північної перії, позначені термінами «дім Івана Боднаря», «кам'яничка Симона Злотника» та «порожня ділянка Габріела Незадановського»[728]. 1734 р. садиби, відповідно, належали Кразу Римарю (дім), міщанину П.Правдзинському (кам'яниця) і отцям кармелітам (дім)[729]. Правда, останню із садиб придбав вже Габріел Нізадановський. У 1789 р. власниками цих володінь були, вочевидь, шляхтич Томаш Богданович (кам'яниця) й міщани Лукашевич (кам'яничка) та Бжезінський (дім)[730]. У жодній із вказаних будівель писемні та графічні джерела не зафіксували піднесень з боку ринку, як це подали Євгена та Ольга Пламеницькі.

Не завжди об'єктивними щодо назв і часу зведення виглядають й окремі пам'ятки Старого міста, атрибутовані Є. Пламеницькою. Звернемося для прикладу до названої архітектором «Башти на Броді». Загалом вона вірно з'ясовує розташування оборонної споруди на крутому схилі правого берега р.Смотрич, між брамами Підронделевою і Польською й аргументовано доводить її важливу роль в охороні

підступів до міста з боку Польських фільварків. Однак, вивчення картографічних та писемних джерел XV-XVIII ст. не допомогло нам віднайти запропонованої Є.Пламеницькою назви башти. Вона довільно з'явилася у її довідці за 1977 р.[731], коли на башті проводилися архітектурні обстеження. В описі Кам'янця 1700 р. башта йменується як «Турецька»[732]. На плані міста 1773 р. виступала як «Захаржевська»[733]. Таким чином, назва пам'ятки «Башта на Броді», а тим більше датування Є.Пламеницькою її зведення у XV ст. є науково необгрунтованими. Найбільш вірогідно, що башта збудована із каменя у середині або в другій половині XVII ст., адже в 1613 р. вона була ще земляною. Інвентар Кам'янецького і Летичівського старостств вказаного року засвідчує, що в'їзд до Старого міста через Польські фільварки, річку Смотрич і Польську браму доречно було здійснювати «kolem idący». Це означало, що з боку Польських фільварків річку необхідно було переїхати вбрід на правий берег, 350-400 м південніше від Польської брами. Саме при переїзді у тому місці з лівого берега Смотрича на правий, височіла «na skale mocno z gruntu okrąglo zbudowana baszta, bes piętra, odarta y spustoszona. Od tey baszty po obustron sztuki niemale wywiedzionego muru, oblecialego i spustoszonego idą»[734].

Є.Пламеницька досліджувала Руську і Польську брами, з'ясовувала їхнє місце в історико-топографічній структурі Старого міста, здійснювала спроби підготувати графічну документацію для реконструкції пам'яток на XVI-XVII ст. і намагалася довести, що вони слугували головними в'їздами до міста. Водночас, якщо у 60-80-х рр. XX ст. архітектор час зведення кам'яних воріт датувала відносно об'єктивно, тобто початком XVI ст., базуючись на писемних джерелах, то на початку 90-х рр. того ж століття, без посилань на конкретні джерела, «заглибила» їх нижню хронологічну дату аж до XIII ст.[735] Вважаємо, що довільні підходи Є. Пламеницької щодо датування, атрибуції та реконструкції Польської брами, в тому числі різних пам'яток Кам'янця-Подільського епохи середньовіччя та раннього нового часу, ставлять під сумнів науковість її підходу до розв'язання проблеми, а також унеможливлюють достовірне дослідження загальних закономірностей та особливостей еволюції міста як безцінної багатовікової пам'ятки містобудування України, його оборонного мистецтва тощо. Крім того, вони ускладнюють процес об'єктивного відтворення історико-топографічного та архітектурно-об'ємного комплексу міста-музею на різних часових зрізах його розвитку, які повинні базуватися на засадах західноєвропейських стандартів.

Окремі напрями історії Кам'янця-Подільського доби середньовіччя та ранніх нових часів вивчав В. Григорян[736]. Основну увагу вчений звернув на дослідження джерельної бази історії міста XV-XVIII ст.[737], що лягла в основу його праць про соціальну, економічну, правову, культурну, релігійну, історико-топографічну та інші сфери життя вірмен і міста взагалі, на територіальну історію вірменської громади в межах Старого міста і передмість, на чисельність її мешканців, оборонні, адміністративні, культові і житлові споруди, вулиці з їх забудовою тощо[738]. «Вірменський квартал» він, як і М. Доронович та Я. Дашкевич, розташовує у південній частині Старого міста. За В. Григоряном, адміністративним і торговельним осередком громади у XV-XVIII ст. виступав ринок, в межах якого знаходилася ратуша, декілька храмів, «Торговий вірменський дім», що зберігся до наших днів, житлові будинки тощо. А головна із вулиць, що вела від Руської брами до ринку, називалася Вірменською[739]

(назва залишилася до наших днів – М.П.). Згідно із описом Кам'янця 1700 р. вона тягнулася від кам'яної Руської брами до вірменського костелу[740] і у північно-східному кутку вливалася до Вірменського ринку. Варто зауважити, що названий документ вперше подає локалізацію вірменського шпиталю – біля вірменського костелу св.Миколи, з південного боку[741]. У зв'язку з цим фактом В.Григорян помилково розташував вірменський шпиталь XVII-XVIII ст. на сучасній вул.Госпітальній (невідомо, хто її так назвав і на якій підставі) з південного боку башти Казематної. А плани міста 1773, 1797 рр. та писемні документи XIX ст. засвідчують, що на тому місці, де наче б то знаходився шпиталь, у XVIII ст. розташовувалося два невеликих будинки, які у першій третині XIX ст. (1827 р.) купив німець Кільхнер і збудував двоповерховий будинок[742]. Ця помилкова атрибуція пам'ятки заполонила майже всі публікації з історії архітектурних споруд міста[743], а відтак вимагає негайного виправлення.

В.Григорян одним із перших дослідників зумів з'ясувати локалізацію двох вірменських храмів міста, які в різні часи мали поперемінно однакові назви: св.Миколи і Благовіщення. Йому вдалося виявити численні писемні джерела щодо їхньої історії. Звертаючись до кафедрального храму св.Миколи, історик стверджував, що зведений він був наприкінці XV ст. на вул. Вірменській, а у XVI-XVIII ст., разом із дзвіницею відігравав роль головної архітектурної домінанти у «Вірменському» кварталі. Наприкінці XVII ст. храм був зруйнований, однак впродовж 1756-1767 рр. відреставрований. До 1891 р. у ньому зберігалися печатка громади, прапор, грамоти та привілеї, отримані від польських королів, рукописні книги, чимала бібліотека, різне начиння і т.д., більшість із яких сьогодні перебуває у бібліотеці Салтикова-Щедріна у Санкт-Петербурзі.

В.Григорян помилково атрибутує «вірменським» Міський колодязь, що знаходиться на сучасному Польському майдані, та безпідставно датує його появу 1581 р. Подає дослідник відомості й про чисельність вірмен у XVII-XVIII ст. і з'ясовує негативний вплив на їх чисельність турецького панування 1672-1699 рр. та епідемій чуми, що мали місце в Кам'янці у серпні 1738 – січні 1739 і в серпні 1770 – лютому 1771 рр. Остання забрала 50% кам'янчан, в тому числі й багато вірмен. Під час епідемій на цвинтарі Благовіщенської церкви (знаходилася південно-східніше храму св.Миколи) було стільки поховань, що довелося її закрити[744].

Окремих аспектів досліджуваної проблеми торкнулися у своїй праці «Історична топографія Кам'янця-Подільського з найдавніших часів до кінця XVIII ст.» І.Винокур та М.Петров. Розглядаючи проблему в комплексі, автори простежують вплив різноманітних соціально-історичних процесів на розвиток міської топографії. На основі археологічних, писемних і графічних джерел дослідники намагалися довести, що історико-топографічна структура міста, яка сформувалася упродовж XIV-XVII ст., у XVIII ст. не зникла, а наповнювалася новим соціальним змістом. Він проявлявся у своєрідній соціальній топографії міських ринків, плануванні і забудові головних дільниць Старого міста, розташуванні вулиць, локалізації адміністративних, житлових, культових та оборонних споруд, топографії передмість і т.д. Неабияку увагу дослідники звертали на кам'янецькі передмістя, намагаючись з'ясувати їхнє місце та роль у соціально-просторовій історії міста. Вони з'ясували, що у XV-XVIII ст. на формування історичної топографії продовжували активно впливати не лише містобудівні норми тих часів, а й військовий фактор. Замкові

укріплення та фортифікації Старого міста постійно реконструювалися, вдосконалювалися, зводилися нові. Говорячи про замок, автори зауважують, що саме у цей період реставрувалися його вежі та стіни, були зведені батарея св. Урсули, брама Станіслава Августа і т.д. Змінювали свій архітектурний стиль Підронделева, Руська і Польська брами, Кушнірська башта, з'явилися Порохові склади у північній частині долини р.Смотрич, функціонували бастіони: св.Трійці, св.Ярсега, М'ясницький та інші. Вперше було зроблено теоретичну спробу реконструювати територіальні межі міста, що охоплювали: Старе місто, Старий і Новий замки, передмістя та сільськогосподарську округу. Правда, відтворити графічно цей аспект проблеми авторам не вдалося[745].

Різним питанням минулого міста XV-XVIII ст. присвятив ряд праць М.Петров. З'ясовуючи роль Кам'янця-Подільського в історії України вказаного часу, автор дійшов висновку, що своїми оригінальними старожитностями місто неодноразово привертало увагу дослідників, має численну історіографію[746], представники якої зібрали багату джерельну базу в архівах Кам'янця-Подільського, Хмельницького, Києва, Львова, Москви, Петербурга, Кракова, Варшави, Єревана та інших міст[747]. Воно потребує всебічного студіювання, наукового осмислення, видання археографічних праць і залучення для підготовки до друку ряду монографічних досліджень, виконання кваліфікованої документації для реконструкції міста XV-XVIII ст., відтворення його топографічної карти. Історик зробив спробу об'єктивно оцінити значимість для дослідження теми й археологічного матеріалу[748], який досі залишається недостатньо вивченим. На основі аналізу джерел науковець намагався простежити закономірності та особливості історичного розвитку Кам'янця у XV-XVIII ст., вивчити роль економічних[749], демографічних[750], етнічних, самоврядувальницьких[751], соціальних[752], адміністративно-правових[753], військових[754], містобудівних[755] й інших чинників, під впливом яких і формувалася соціально-етнічна, економічна, демографічна модель та містобудівна історія головного центру Поділля епохи середньовіччя та ранньої модерної доби. В результаті дослідження дійшов висновку, що тогочасний Кам'янець був важливим адміністративним і політичним центром Східної Європи і відносився до категорії великих міст.

Історик досліджував й топографічні плани Кам'янця XVIII ст.[756], які дали підстави стверджувати, що вони залишаються для дослідників безцінними пам'ятками і містять практично невичерпні джерелознавчі можливості щодо з'ясування різноманітних питань соціально-економічної історії й соціальної топографії міста. В праці «Розвиток Кам'янця-Подільського у XVIII ст. та його вплив на формування історичної топографії міста»[757] М.Петров з'ясував місце торгівлі, ремесел, промислів і сільськогосподарського виробництва у формуванні історико-топографічного образу міста та його окремих частин упродовж XVIII ст., розглянув вплив на територіальну історію Кам'янця рівня культури його жителів, їхнього побуту, містобудівних традицій і т.д. Розкриваючи останні, дослідник простежив їх на прикладі Українсько-Польського ринку[758]. Він повністю погоджується з думкою Ю. Нельговського про час зведення Польського ринку (XV ст.) та місце його розташування – в центральних дільницях півострова. Дійшов висновку, що в організації і планувальних особливостях Польського ринку позначилися містобудівні норми західноєвропейських міст XII-XIII ст., які еволюціонували в Кам'янці упродовж XV-XVIII ст. Причому,

соціальні умови життя мешканців міста наповнювали його топографічні структури новим часовим змістом?.

Звертаючись до центральної частини майдану-ринку, вчений звернув увагу на той факт, що у XVII-XVIII ст. головною домінантою у формуванні архітектурно-просторової композиції ринку продовжувала залишатися ратуша із навколишньою забудовою по малому периметру. Не можна забувати й того, що в ній здійснювалася поточна робота самоврядування, а в її підземеллях знаходилася міська в'язниця[759]. Перед ратушею із західного боку знаходився «стовп ганьби», а з південно-західного – Міський колодязь, зведений на початку XVIII ст. Біля «стовпа ганьби» неодноразово проводилися екзекуції «неблагонадійних людей». Тут у 1734 та 1747 рр. було покарано ватажків національно-визвольного руху на Поділлі Івана Клобуцького (тавровано)[760] і Клеофаса (страчено)[761]. Зазнали на цьому місці розправи й однодумці Клеофаса. Згідно з декретом військового суду, вони були «віддані для публічного покарання і так страчені: трьох стято, двох, щоб запобігти подібним вчинкам, четвертовано після смерті, а ще двох, менш винних, було помилувано на площі. Їм призначалися дещо легші покарання при тутешній фортеці»[762].

М. Петров з'ясував, що у XVIII ст. більш чіткіших планувальних форм набула забудова майдану-ринку по великому периметру, який детально відтворює план Кам'янця-Подільського 1773 р.[763] Останній засвідчує також, що між малим і великим периметрами забудови ринку знаходилася ще й чимала незабудована територія, що призначалася для проведення торгів та ярмарок, слугувала громадським центром для обговорення різних міських проблем. З ратуші перед міщанами, котрі тут збиралися, проголошувалися королівські укази, ухвали подільських сеймиків, судові вироки, питання військового характеру і т.д. Згідно з тодішніми традиціями на майдані-ринку перед ратушею і по кутах малого периметра проводилося й розпізнавання людей, що помирали в місті з невідомих та відомих причин[764]. На його думку, Українсько-Польський ринок у XVIII ст. вирізнявся і своєрідною соціально-ієрархічною топографією житлових та культових споруд, архітектура яких домінувала не лише в системі ринку, а й у порівнянні з іншими спорудами міських дільниць[765].

Привернула увагу М.Петрова й проблема історичної топографії кам'янецьких передмість[766]. Численна джерельна база дала підстави дійти висновку, що без таких соціально-топографічних утворень, як Долина, Руські і Польські фільварки, Біланівка, Зіньківці, Підзамче, Татариска, Карвасари та Хутори міських патриціїв недоцільно вести мову про Кам'янець як завершений в історико-топографічному відношенні соціальний організм. У соціально-топографічній структурі міста вони залишалися його логічним продовженням і важливими органічними частинами неповторного цілого. Чи не вперше в історіографії ним висловлюється думка, що наприкінці XVII – у XVIII ст. міське життя виходить за межі його укріплень, у зв'язку з чим дослідник розглянув історико-топографічну еволюцію кожного із передмість[767].

Окремі питання історико-топографічного стану Кам'янця-Подільського у XVI-XVIII ст. вивчала О. Пламеницька[768]. Посилаючись на іконографічні[769], частково й на графічні та інші категорії джерел, архітектор-мистецтвознавець намагалася використати їх для з'ясування планування і забудови міста[770], здійснити графічні

реконструкції окремих його історико-топографічних частин[771], охарактеризувати деякі типи житлових[772], адміністративних, господарських та оборонних споруд[773], з'ясувати час їх зведення, атрибутувати й розташувати в межах міських дільниць і т.п. Вона приділила увагу й проблемі локалізації Польського ринку, здійснила спробу встановити час його виникнення, з'ясувати планувальну структуру садиб, їхні розміри тощо. Прагнула також розкрити особливості планувальної структури та садибної забудови північної частини Старого міста на основі його опису 1700 р. та плану Кам'янця 1773 р.?

Зазначимо, що дослідниця правомірно розташувала Польський ринок у центральній частині півострова і ретроспективно близько до істини відтворила його планувально-композиційну структуру наприкінці XVII-XVIII ст.[774]. Поділяємо її думку, що в зазначений період північна і південна перії ринку мали по 14, а східна і західна – по 15 ділянок (садиб)[775]. Вона встановила, що названа кількість садиб у протилежних періях сформувалася саме в останні десятиліття XVII ст., а до цього часу південна і північна мали більше садиб. На нашу думку, є підстави стверджувати, що з часу заснування (XV ст. – М.П.) і майже до кінця XVII ст. Польський ринок в плані був подібним не до квадрата, а до прямокутника. Цю особливість планувальної структури ринку досить аргументовано дослідив Ю.Нельговський[776] ще у 70-ті рр. XX ст.

Не викликає заперечень інтерпретація О. Пламеницькою в планувальному відношенні середринкового кварталу, садиби якого знаходилися з північного і східного боків від ратуші (локалізувалася у південно-західній частині названого кварталу). Вона мотивовано стверджувала, що наприкінці XVII ст. тут знаходилося 18 ділянок-садиб[777], кожна із яких мала власника. Така ж планувальна структура Польського ринку, на її думку, існувала і впродовж усього XVIII ст.

Якщо розміри і планувальну структуру Польського ринку кінця XVII-XVIII ст. О.Пламеницька відтворила об'єктивно, то XV-XVI ст., на нашу думку, не зовсім вдало. На запропонованій схемі реконструкції розпланування Польського ринку, безпідставно червону лінію його західної перії розмістила аж по вул.Францисканській. У такому випадку кафедральний костел св.Петра і Павла зі своєю площею втрачав роль архітектурної домінанти і культового осередку в системі ринку та міського центру. Архітектори XV-XVI ст. та представники культу такої помилки допустити не змогли б. Науково необгрунтованою залишається і її гіпотеза щодо часу виникнення Польського ринку – у II-III ст. н.е.[778] Для висунення й обґрунтування такої версії тогочасних писемних і археологічних джерел не існує. В даному випадку дослідниця проігнорувала історичний аспект проблеми, без знання якого неможливо з'ясувати історичні умови появи названого ринку, а тим більше вивчати його містобудівні особливості та планувальну структуру XV-XVIII ст.

Стосовно історії та часу виникнення Польського ринку, зауважимо, що його поява не була випадковою[779]. До захоплення міста Польщею в 1430 р., у планувальній структурі Кам'янця переважала живописність, характерна для міст Київської Русі та Галицько-Волинської держави. Квартали, у які було «втиснуто» Польський ринок, до того часу вже були розбиті на садиби і мали відповідну забудову. У другій половині XV ст. (особливо з часу отримання у 1463 р. статусу королівського міста), у планування розбудови міста почали проникати елементи регулярності у формі Польського, Руського та Вірменського ринків, містобудівні норми яких зберігалися

й у XVI-XVIII ст. Маємо підстави вважати, що при організації Польського ринку містобудівники запозичили окремі норми від західноєвропейських міст XII-XIII ст., а останні – від міст-таборів римських часів.

У західноєвропейських містах названих періодів історії головні міські ринки мали прямокутну форму із забудовою по периметру і ратушею всередині. Ці норми запозичувалися спочатку польськими[780], а дещо пізніше – у XIV-XV ст. – українськими містобудівниками[781]. Для майдану-ринку польської громади Кам'янця з часу його організації (XV ст.) й до кінця XVIII ст. характерними залишалися норми західноєвропейських міст, які формувалися у XII-XV ст. Так, Польський ринок, як стверджує М. Лукач, розпланувався за нормою 227×227 м. На його переконання метричний аналіз локаційного поділу Польського ринку Кам'янця та його просторове розташування має формат шнурка (1 шнур становить приблизно 45,5 м). Таку довжину отримали дільниці навколо ринкової забудови. А відтак, Польський ринок становив «квадрат з боками, рівними трьом шнуркам». Погоджуємося з його думкою, що «Правила планування міста, його центральноринкової забудівлі й розташування святинь однозначно вказують, що під час його закладення впроваджено взірець характерний для міст, які засновувалися у Малопольщі, в період панування короля Казимира Великого» (1333-1370)[782].

На превеликий жаль, цей аспект проблеми не зуміла (чи не захотіла) врахувати О.Пламеницька. Не опираючись на аналіз джерел, вона бездоказово «стверджує», що Польський ринок у Кам'янці сформувався на основі римського табору міста Петридава II-III ст. н.е., а у XII-XIII ст., на її думку, прямокутний майдан, що належав українській громаді (писемних джерел про існування такої міської громади немає), став основою у розбудові нового міського центру. У XIV ст., як вважає мистецтвознавець, попередні ринки сформували майдан-ринок Кам'янця литовських часів[783]. Але ж сьогодні жоден із істориків-професіоналів не візьметься стверджувати (наукових підстав не існує), що у перші ст. н.е. на території Старого міста існував римський табір[784], а Середнє Подністров'я перебувало у складі Римської імперії, яка зводила тут міста. Археологи також не засвідчують залишків міста II-V ст. н.е. (на основі аналізу віднайдених матеріалів розкопок) та входження краю до складу імперії, хоча говорять про добре налагоджені економічні та культурні взаємозв'язки подністровського населення перших століть н.е. з мешканцями західних і північно-західних провінцій Римської імперії. Названі аспекти проблеми вивчали М.Брайчевський[785], В.Баран[786], І.Винокур[787] та інші історики. Цій проблемі Ю.Сіцінський присвятив навіть окрему працю «Стародавні племена і народи на Поділлі за історичних часів перед заснуванням Київської держави», у якій дійшов висновків, що «в Кам'янці і його околиці не знайдено ніяких монументальних слідів стародавнього поселення, давність якого би сягала II ст. Не знайдено тут ніяких окопів, побудувань, похоронів і т. інше. Знахідки же монет і інших речей часів римських в Кам'янці чи в його околицях нічого не кажуть»[788] про існування міста. О.Пламеницька ігнорує й знання особливостей та загальних закономірностей містобудівних норм і планувальної структури міст Галицько-Волинської держави кінця XII-XIII ст., історія жодного із яких на ті часи не знала регулярного, а тим більше прямокутного планування і забудови головного міського майдану-ринку, не кажучи вже про вигаданий нею і розташований у тому ж місці ринок XII-XIV ст. української громади.

О.Пламеницька намагалася відтворити й архітектурні типи забудови Польського ринку. Якщо для часу XIX – початку XX ст. при відновленні креслень зруйнованих житлових споруд східної та південної перій ринку[789] й інших кварталів міста та передмість вона частково використала архівні креслення й фото їхніх фасадів, фрагментарно залучила натурні дослідження склепів і фундаментів окремих будинків, то спроби реконструювати його забудову в XV-XVII ст. виглядають просто фантастичними[790]. Мистецтвознавець «запроваджує» в архітектурну біографію Кам'янця XV-XVII ст. кам'яні типи житлових споруд прибалтійських народів без посилань на джерельну основу. Сьогодні графічних, писемних, іконографічних та архітектурних джерел про конкретні типи споруд міської забудови XV – середини XVII ст. не виявлено. Найбільш вірогідно, що вона була переважно дерев'яною (засвідчують археологічні матеріали), а не кам'яною, як подає О.Пламеницька[791], не обґрунтовуючи своєї думки об'єктивним аналізом фактів.

Чимало погрішностей допущено О.Пламеницькою при атрибуції різних об'єктів оборонного, культового, адміністративного та житлового характеру, при з'ясуванні часу їх виникнення та локалізації, відтворенні архітектурно-планувальної структури різних частин міста, динаміки розвитку окремих кварталів, передмість тощо. Зокрема, із публікації до публікації авторка переносить безпідставні твердження про будівництво у вірменських кварталах у XII-XIII ст. кам'яної церкви Благовіщення Пресвятої Багородиці[792], яка насправді була зведена із дерева у 1398 р.[793] Без використання достовірних джерел веде мову про формування у XIII ст. вірменського кварталу, неправомірно трактує час (XIV ст.) побудови та роль кафедрального католицького костелу в системі Польського ринку (його садиба примикала до північно-західного кутка – М.П., а не так, начебто «костьол усією садибою лежав у межах його західної сторони» – О.П.), існування у XIV ст. ратуші у межах неіснуючого ринку в центрі півострова[794] і т.д. Без належних наукових аргументів О.Пламеницька намагається стверджувати, «що домініканський кляштор – єдиний з католицьких кляшторів, який постав у самому центрі Кам'янця, на українському Ринку», останнього із яких там ніколи не існувало. Викликає в істориків й археологів подив її думка з приводу того, що «Ринок у XIV ст. був ширшим (південний житловий квартал виник лише в XV ст.), тому на час заснування кляштор виходив просто на нього»[795].

Досить часто недостатнього глибокі знання архівних джерел приводять дослідницю в книзі «Християнські святині Кам'янця на Поділлі» до грубих неточностей у локалізації й часу виникнення деяких міських вулиць, окремих кварталів, передмість (Карвасари, с.101), реконструкції таких пам'яток архітектури, як домініканський костел і монастир на середину XVII ст. (фасад, с.170, рис.43), дзвіниця вірменського храму св.Миколи (с.136, рис.35), церква св.Трійці з мінаретом (с.183, рис.45) і т.д. Ведучи мову, зокрема, про сучасну вул.Татарську, авторка неправомірно вважає, що вона не належить до найдавніших вулиць міста, бо, мовляв, до пожежі у 1616 р. її не існувало. Однак, магістратські книги кам'янецької польської громади засвідчують, що її функціонування фіксується ще в записі за 1525 р. Ця вулиця знаходилася у кварталі жителів польської юрисдикції (її назва і локалізація збереглися до наших днів), на якій мешкав навіть українець Семко. Про цей факт промовляє й робота Ф.Кірика[796]. Не зовсім вдало дослідниця інтерпретувала й окремі топографічні відомості про різні об'єкти міста й типологію його житлової забудови на основі гравюри

Кам'янця-Подільського 1673-1679 рр., виконаної К.Томашевичем[797], оскільки майже не враховувала тієї обставини, що гравер планувальну структуру і забудову міста подавав умовно.

Не викликає заперечень локалізація О.Пламеницькою Замкового мосту на місцевості та в системі топографічної структури Кам'янця, який з'єднував замок зі Старим містом у XVII-XVIII ст. і зазнавав неодноразових реконструкцій. Водночас зазначимо, що архітекторка без жодних підстав датує його появу II-III ст. н.е., намагаючись при цьому реконструювати фактично неіснуючий міст і подати його як пам'ятку архітектури європейського значення перших століть нашої ери[798]. Хоча добре відомо, що писемні джерела про функціонування мосту датуються лише XV – початком XVI ст.[799]

Звертаючись до вивчення еволюції топографії Кам'янецького замку О.Пламеницька також не уникла істотних помилок. Так, безпідставно вважає, що в основі середньовічних замкових укріплень збереглися рештки оборонного поясу перших століть нашої ери у «вигляді залишків 12 тристінних веж, датування яких за характером стратиграфії, будівельних розчинів та археологічного матеріалу визначалося II-III ст. н.е.»[800] Але ж останній (кераміка), який подається як аргумент для датування II-III ст.[801], насправді відноситься до XVI-XVII ст. Відзначимо, що археолого-архітектурних матеріалів II-III ст.н.е. на території Старого замку не виявлено, а кваліфікованих археолого-архітектурних робіт з 90-х рр. (з часу виникнення «гіпотези») XX ст. у межах замку взагалі не проводилося.

Авторка пропонує і проект реставрації комплексу Старого та Нового замків[802], багато напрямів якого потребують більш кваліфікованих досліджень, що повинні базуватися на конкретних архівних, іконографічних та археолого-архітектурних джерелах, а не на основі власних прожектів, які періодично переносяться нею із однієї публікації до іншої, створюючи таким чином міф «науковості» своїх ідей. Вважаємо, що втілення такого проекту реконструкції замку в життя приведе названий комплекс пам'яток до значної фальсифікації в плані топографічному, не говорячи вже про його стилістику. Такі спроби позначилися вже негативно на баштах Рожанці, Тенчинській та Лянцкоронській.

Позитивне значення для дослідження теми мають праці В. Михайловського, Г. Осетрової, Г. Дроздовської (Ківільші)[803], М. Матвіїшина[804] й інших авторів. Звертаючись до праць В.Михайловського, підкреслимо, що вони базуються на багатій джерельній базі українських і польських архівів і дають можливість досліджувати соціальну структуру замкової та частково міської адміністрацій, специфіку соціально-економічного розвитку міста і його округи у XV-XVI ст.[805] і т.д. Г. Дроздовська (Ківільша)[806] та Г. Осетрова[807] найбільше уваги звернули на питання територіальної історії Кам'янця кінця XVII-XVIII ст. Зокрема, простежуючи житлову забудову міста впродовж досліджуваного періоду, Г. Осетрова, як і Ю. Нельговський та М. Крикун, зауважує, що в архітектурному відношенні вона була різноманітною і представлена різними типами будівель: кам'яницями, палацами, домами, дворикаами тощо. Авторка доводить, що саме через локалізацію різних типів міських споруд можна говорити і про своєрідність соціальної топографії Старого міста у ті часи. Звертаючись до палаців[808], стверджує, що вони належали знаті міста й знаходилися переважно в межах його ринків та центральних дільниць. Серед цих пам'яток па-

лац коменданта міста (Вірменський ринок), палац Рациборовського (Вірменський ринок), палац подільського католицького єпископа (вул.Францисканська), палац Чарторийських (вул.Зарванська) і т.д. Вивчаючи палац католицького єпископа, Г.Осетрова відзначає, що він є однією з небагатьох архітектурних споруд міста нових часів (початок XVII ст.), що збереглася до наших днів і досить вдало вписується в історико-архітектурний ансамбль костелу св.Петра і Павла. Зруйнований в часи турецької експансії, палац відбудовували заново у XVIII і частково реконструювали у наступні століття.

Поряд з палацами, як стверджує дослідниця, в межах центральних кварталів міста, функціонували і садиби заможних патриціїв. До них належав і шляхтич К.Липинський, подільський підкоморій, прихильник короля Станіслава Августа, котрий мав дві садиби. Одна із них знаходилася біля палаців Рациборовського та міського коменданта по «Вулиці від Ронделя поза Тринітаром», а інша – в межах Українсько-Польського ринку[809]. Г.Осетрова вперше в історіографії Кам'янця-Подільського порушила питання про роль геральдики у вивченні різних аспектів соціальної топографії міста[810]. Звертаючись, зокрема, до історії католицьких храмів, з'ясувала, що вони залишалися для прихожан не лише місцем відправлення богослужінь, а й місцями поховання у їхніх криптах знатних осіб міста.

Заслуга В.Матвіїшина полягає в тому, що йому вдалося віднайти низку гравюр, планів міста XVII-XVIII ст. та інших картографічних матеріалів в Національній бібліотеці Мадрида, Дипломатичному архіві Міністерства закордонних справ Франції, Архіві Морської служби Франції та інших установах, на основі яких можна відновлювати багатогранний образ тогочасного міста над Смотричем?.

Цінна інформація з історичної топографії та містобудівних норм Кам'янця XVIII ст. міститься в дослідженнях П.Ричкова[811] й В.Тимофієнка[812]. Працюючи над джерельною базою з історії містобудування України в архівах Відня, П.Ричков виявив там і план Кам'янця другої половини XVIII ст. Автор з'ясував, що на ньому дещо схематично відтворено замковий комплекс та міську забудову, однак є численні відомості про розташування в межах міста оборонних укріплень та артилерійських позицій, найзручніших для захисту від обстрілу противником Руської і Польської брам. Констатував також той факт, що план супроводжується досить розгорнутими «примітками» Жана Н. Сідловського з топографічним описом міста та його фортифікацій. Плани Кам'янця XVIII ст. привернули увагу вказаного автора і у фондах ДВІАР. Їх скрупульозне дослідження допоможе в майбутньому глибше з'ясувати різні аспекти містобудівних норм, а в першу чергу – планувальну структуру міста на початку нової доби української історії[813]. Вивчаючи військово-інженерну спадщину голландського інженера Ф.Деволана, В.Тимофієнко вважає, що саме під його керівництвом у 1794 р. було виконано план Кам'янця з передмістями на топографічній основі з невеликою легендою. Вона відобразила своєрідну соціальну та історико-топографічну структуру Кам'янця, що формувалася впродовж попередніх століть. На плані найбільш детально відтворена система оборони міста та перспективи її реконструкції на майбутнє?.

Аналізуючи праці польських дослідників, зазначимо, що у них, насамперед, йдеться про історію розташування та архітектурні особливості католицьких храмів XVI-XVIII ст. Зокрема, Я.Ковальчик[814] та Я.Островський[815] з'ясовували локаліза-

цію костелів єзуїтів і кармелітів у планувальній структурі міста. Не обійшли увагою вони костел й монастир домініканців (вул.Домініканська), який було реконструйовано у 30-і рр. XVIII ст., костели францискан і домініканок (вул.Францисканська) і т.д. Щодо останнього, то автори звернули увагу на його перебудову і значну реконструкцію у 1763-1781 рр. Разом із монастирськими приміщеннями та відповідними службами храм формував неповторний ансамбль в містобудівній історії Старого міста?.

Ретроспективний погляд на еволюцію топографії Старого і Нового замків подають Б.Дибаш[816],Т.Поляк[817], Б.Гуергуін[818] й інші дослідники. Вони стверджують, що з удосконаленням вогнепальної зброї, для посилення захисних функцій Старого замку із західного боку, у 1617 р. було зведено Новий кам'яно-земляний замок, який у XVIII ст. зазнав значної реконструкції і живописно вписався в ансамбль замкових фортифікацій. Окремі свідчення з досліджуваної проблеми зустрічаємо й в роботі Я.Пшибила[819]. Незважаючи на те, що вона має структуру путівника, у праці висловлено цікаві судження щодо етносоціальної топографії міста XVII-XVIII ст. та місця в ній пам'яток культової архітектури й оборонних укріплень.

Деякі нюанси у вивченні теми зустрічаємо в праці польського дослідника З.Горнунга[820] про Яна де Вітте. Вивчаючи його архітектурну спадщину (обіймав посаду коменданта Кам'янця-Подільського з 1767 до 1785 рр.) автор частково досліджує його діяльність і як архітектора. Окрім зведення й реконструкції оборонних замкових та міських укріплень, він причетний до будівництва та реставрації ряду культових, адміністративних і житлових споруд, що локалізувалися в межах Старого міста та його передмість і формували досить своєрідну соціальну топографію Кам'янця. Дослідник з'ясував, що за його проектами у 1770 р. збудовано військову гауптвахту, що знаходилася у південній частині Вірменського ринку, будинок коменданта міста і палац (Вірменський ринок), військові казарми (південно-східна частина вірменських дільниць 1780-1788 рр.), реконструйовано домініканський костел і т.д. Висловив міркування, що Ян де Вітте також причетний до відновлення вірменського костелу св.Миколи, зведення у південно-західному кутку Вірменського ринку впродовж 1750-1765 рр. Тринітарського костелу, порохових складів 1779 р. у стилі бароко у північній частині р.Смотрич і т.п. Автору вдалося віднайти в архіві Сангушків документи, що засвідчують розташування будинку-резиденції Яна де Вітте в межах вірменських дільниць, допомагають локалізувати в долині р.Смотрич, на схід від Руської брами, садиби його сина Йозефа та інших володінь коменданта у Татарисках, селах Кугаєвці та Домініканській Цибулівці[821]. Дослідник подає відомості про розташування та стан після смерті Я.Вітте міських фортифікацій, серед яких у занедбаному стані перебували батарея св.Урсули, брами Руська, Польська і Королівська, мур Папський і т.д. Його праця має цікаві свідчення й про інших військових чинів (Д.Бартш – 1707-1718, В.Ріппе – 1718-1719, Ф.Шилінг – 1719-1734, Х.Дальке – 1737-1763), діяльність котрих значним чином впливала на розвиток оборонного мистецтва Кам'янця-Подільського, специфіку формування його соціальної топографії тощо?.

Свої міркування щодо еволюції Кам'янця-Подільського в XV-XVI ст. в економічному, соціальному, правовому, самоврядувальницькому та історико-топографічному відношеннях висловили Ф. Кірик, Р.Щигел[822], М.Богуцька, Н.Самсонович[823]

та М. Лукач. Звертаючись до праць Ф. Кірика, зауважимо, що в них автор намагався дослідити особливості торговельного[824] і ремісничого розвитку міста[825], простежити специфіку його сільськогосподарського виробництва, з'ясувати час формування та становище міських громад, їхніх ринків[826], забезпечення міста водою[827] тощо. Зазначимо, що праці Ф. Кірика базуються на численних королівських привілеях, люстраціях та судових актах польського магістрату Кам'янця і слугують йому надійною підставою для надання об'єктивної оцінки тим чи іншим аспектам історичного минулого міста. Вчений звернув увагу й на проблеми історико-топографічного спрямування. Зокрема, встановив, що найдавніша писемна згадка про Польський ринок датується 1452 р.[828]. М. Лукач дійшов висновку, що в топографічній основі цього ринку закладені західноєвропейські містобудівні норми. Він правомірно підкреслював, що при розгляді питання процесу формування названого ринку, як канви просторового розташування міста на півострові, необхідно виключити тезу про існування до нього в тому місці «castrum romanum»[829], яку безпідставно намагається довести О. Пламеницька. Польський архітектор обґрунтовано довів, що наприкінці XVII ст. було виконано вторинне розпланування забудови Польського ринку по великому периметру. Саме тоді, на його думку, остаточно й сформувалися його розміри та просторово-функціональні плани міщанських будинків[830] (які еволюціонували у наступні століття), а не у XIII ст., як про це йдеться у публікаціях О. Пламеницької.

Неабиякий інтерес для досліджуваної теми становлять праці А. Дзюбінського[831], Д.Колодзейчика[832] і Я. Мотилевича[833]. Перший із них вивчав торгівлю Польщі з Османською імперією через Кам'янець. На основі магістратських книг історику вдалося з'ясувати, що один із найважливіших гостинців у XV-XVII ст. проходив з Речі Посполитої до країн Сходу саме через Львів і Кам'янець-Подільський, а далі – Молдавською землею до Туреччини, Вірменії, Іраку та інших держав. Я. Мотилевич висвітлив діяльність митної комори в місті на початку другої половини XVIII ст. Автор зазначав, що основні перевезення товарів через кам'янецьку митницю організовувалися з турецьких земель[834].

У 2000 та 2005 рр. в Кракові видано два томи наукового збірника праць «Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu»[835], в яких переважно польські науковці висвітлюють різні напрями історії міста та його регіону: досліджують розвиток ремесел і промислів у XV-XVIII ст., торгівлі й сільськогосподарського виробництва, з'ясовують містобудівну історію та питання забудови Польського ринку, аналізують археографічну й іконографічну спадщину про місто, його адміністративний устрій, розглядають історію культових споруд латинського віросповідання, вивчають проблеми історичної топографії, вивчають різні міські реформи XVIII ст. та їхні наслідки.

На початку XXI ст. історія Кам'янця-Подільського XV-XVIII ст. привернула увагу і таких польських дослідників, як З. Баня та М. Віраска. Вони видали книгу «Kamieniec Podolski: miasto-legenda»[836]. Головний акцент автори зробили на історичній топографії міста, основа якої сформувалася в середньовіччі та в ранню нову добу. Характеризуючи замок, вони намагалися відтворити його архітектурний образ на основі писемних джерел середини XVI – першої половини XVII ст. Щодо міста, то, в основному, звернули увагу на описи його культових, цивільних та оборонних споруд, намагалися з'ясувати роль останніх у містобудівному процесі не лише у вказані, а й у наступні століття[?].

Над темою «Кам'янець-Подільський у XVIII ст.» працює польська дослідниця Р. Круль. Її статті відтворюють загальноісторичні аспекти еволюції міста і відображають переважно його військово-оборонне та політичне становище[837], розкривають діяльність органів місцевого самоврядування, характеризують вплив на них королівської адміністрації та її комісій, висвітлюють відвідування Кам'янця політичними діячами Польщі, Туреччини, Криму й інших держав[838].

Таким чином, на основі вивчення багатої джерельної бази, яка виявлена в архівах різних держав й введена до наукового обігу, дослідники спромоглися сформувати основні концептуальні засади та напрями функціонування Кам'янця в контексті європейської історії, частково простежити історико-топографічну еволюцію міста впродовж XV-XVIII ст. і дійти висновків, що формувалася вона за типологією західноєвропейських міст. Студії історії Кам'янця-Подільського 30-х рр. XV-XVIII ст. крізь призму історіографії та джерельної бази дають підстави стверджувати, що досліджувана проблема привертала і привертає увагу дослідників уже понад два століття. За цей час їм вдалося виявити в архівах різних держав численні різнотипні джерела, провести частково археолого-архітектурні дослідження, нагромадити відповідні писемні і графічні матеріали та ввести їх до наукового обігу і на цій основі розпочали написання ряду праць історико-економічного, адміністративно-правового, самоврядувальницького, соціального, демографічного, етнічного, містобудівного, оборонного та історико-топографічного характеру, у яких висунули на порядок денний цілу низку проблем щодо історії тогочасного Кам'янця, значна частина яких комплексно розкривається у наступних розділах нашої монографії.

Розділ 2.
Історична топографія міста

2.1. Динаміка і тенденції територіального розвитку Старого Міста. «Націєтопографія»

У вітчизняній історіографії існує небагато наукових праць, які висвітлюють історико-топографічні проблеми українських міст, їхній розвиток. В основному вони присвячені Києву[1] і лише частково Львову[2], Луцьку[3], Кременцю, Брацлаву, Острогу, Володимиру[4] й деяким іншим. Такий стан дослідження проблеми вкрай незадовільний, адже вивчення історичної топографії – справа науково необхідна, оскільки саме вона слугує одним із досить важливих критеріїв для розуміння еволюції міста в просторово-часових вимірах. Неповторним соціально-історичним явищем в містобудівній та культурній спадщині України є Кам'янець-Подільський, котрий живописно розкинувся у заломі р. Смотрич, за 20 км до впадіння її у р. Дністер. З його історії XIV-XVIII ст. написано чимало наукових та науково-популярних праць й опубліковано багато писемних джерел, однак питання територіального розвитку міста досліджені недостатньо[5]. Як важлива пам'ятка містобудування, оборонного мистецтва і культури України, місто заслуговує на спеціальні роботи, зокрема й історико-топографічного характеру. Вважаємо, що це закономірно, адже його топографії XV-XVIII ст. притаманні не лише індивідуальні, але й загальні закономірності, що були характерними для багатьох тогочасних українських міст (Львів, *рис.8*; Стрий, *рис.9*; Дрогобич, Кременець, Станіслав, Бар, Тернопіль), а також міст Польщі (Краків, *рис.10*; Торунь, Гданськ), Німеччини (Росток, Магдебург, Нейштадт, Дрезден, *рис.11*; Пірна, *рис. 12*), Франції (Монпазьє), Італії (Венеція, *рис.13*; Флоренція, *рис.14*, Болонья), Чехії (Новий Биджов, *рис.15*) та інших країн. За станом збереженості, розпланування, забудови та художньою цінністю оборонних, культових, адміністративних, житлових й іншого призначення споруд XVI-XVIII ст., Кам'янець належить до визначних пам'яток містобудування загальноєвропейського значення доби пізнього середньовіччя і раннього модерного часу.

В той же час місто вирізняється своєрідністю і неповторністю. Його напівострівне розташування дало мотивовані підстави російському історику містобудування А.Буніну подати його в якості класичного прикладу у сфері містобудування і порівняти з такими містами Європи, як Верона в Італії та Берн у Швейцарії[6]. Доцільно зауважити, що природне середовище мало першочергове значення у формуванні історичної топографії Кам'янця-Подільського. В цьому відношенні його територія не має собі рівних не лише на Поділлі, а й далеко за його межами. В даному випадку провідну роль у її становленні відіграла р.Смотрич, яка, в силу природних умов та історичних обставин, стала важливим містобудівним фактором. У своїх верхів'ях річка має широкі заболочені долини з неглибоким руслом, а наближаючись до Кам'янця, вона часто звивається і творить великі меандри в глибоких каньйонах,

окремі із яких майже замикаються і формують у її долинах чимало півостровів, на одному із яких локалізується давня частина Кам'янця-Подільського – Старе місто*.

Вибраний для поселення півострів площею понад 120 га володіє чудовою особливістю: по відношенню до навколишньої території він виступає немовби ареною великого амфітеатру, утвореного петлею р. Смотрич. Його основа має близьку до еліпса форму, витягнуту з півдня на північ. Півострів з усіх боків обмежується крутими скелями висотою до 40 м та широкою долиною річки. Найточніша характеристика топографії Кам'янця XV-XVIII ст. подається польським хроністом Яном Длугошем та ельзаським художником Жаном Анрі Мюнцом. Перший із них повідомляв про досить вдале розташування Кам'янця на півострові. Річка Смотрич оточувала його навколо таким чином, що, протікаючи в глибокому каньйоні, робила місто неприступним. Хроніст зазначав, що замість кам'яних стін й інших укріплень по периметру воно мало високі скелі і широкий каньйон. Доступ до нього був обмежений: лише з боку замку (логічно через міст – М.П.) та з півдня – через браму.[7] Ж.Мюнц констатував, що р. Смотрич знаходилася у каньйоні, ширина якого сягала від 150 до 250 стоп. Доповнюючи Ж.Мюнца, Ж.Сідловський писав: «Смотрич тече таким чином, що вся фортеця (Старе місто – М.П.) цілковито від нього залежить, а тому вона виглядає неприступною для оволодіння»[8].

Із заходу до півострова підступав мис, на якому височів Старий замок. З півдня він обмежувався Довжоцьким, а з півночі – Зіньковецьким струмками. За ним із заходу знаходилися кам'яно-земляні укріплення (Новий замок – М.П.). Від Старого міста замок відділявся глибоким каньйоном, через який було перекинуто міст. З XVI ст. до міста вело дві дороги через дві брами. Одна із них пролягала з північного боку міста (Польська брама – М.П.), інша – з півдня (Руська брама – М.П.), до якої тягнулася стара Хотинська дорога в каньйоні Довжоцького струмка. Додамо, що до нього можна було потрапити і з боку замку через Замковий міст. З півдня до Замкового мосту і замкового мису в каньйоні Смотрича підступали передмістя Карвасари і Татариска, а з південного сходу – передмістя Руські фільварки, що розташувалося на підвищеному пологому мисі[9]. Із західного та північно-західного боків замку знаходилися передмістя Підзамче і Довжок, села Зіньківці (або Дольні фільварки) та Новоселиця (Жабинці). На північний схід від них, через каньйон р.Смотрич, на високому мисі, розкинулися передмістя Польські фільварки, Біланівка і Хутори міських патриціїв[10]. Отже, в територіальному відношенні Кам'янець-Подільський у XV-XVIII ст. складався зі Старого міста, Старого і Нового замків, передмість та замкових сіл. Географічний фактор (рельєф місцевості) відігравав головну роль у розташуванні Кам'янця, впливав на специфіку його містобудівних норм, сприяв становленню планувальної структури, став визначальним у формуванні неповторності оборонної системи.

* Термін «Старе місто» в історико-краєзнавчій літературі про Кам'янець почав вживатися з 60-х рр. XIX ст. у зв'язку із розбудовою, так званого, «Нового плану» на міських землях зі східного боку. Він і сьогодні широко використовується в обігу істориками, архітекторами, екскурсоводами, мешканцями Кам'янця, туристами та працівниками комунальних служб, які у його змісті розуміють ту найдавнішу територію міста, що знаходиться у межах півострова. Відповідно до вищесказаного вважаємо, що термін «Старе місто» доцільно вживати і при дослідженні історико-територіального розвитку Кам'янця-Подільського кінця XII – першої половини XIX ст.

Вивчаючи історичну топографію Кам'янця-Подільського, зауважимо, що найбільш повно її можна простежити в 30-і рр. XV-XVIII ст., оскільки саме у цей час місто в усіх сферах свого життя досягло найвищого розвитку. Водночас, зазначимо, що даний проміжок часу в історії міста майже не досліджений, хоча представлений найбільшою кількістю писемних, графічних, картографічних, археологічних та інших категорій джерел. Поза увагою науковців залишилася й проблема «національної топографії» Кам'янця (розташування в межах міста кварталів руської, польської та вірменської громад), яку найдоцільніше студіювати саме у контексті історичної топографії. Дослідники локації західноєвропейських та українських середньовічних міст стверджують, що у своєму розвитку вони проходили декілька етапів, а їхніми складовими виступали: правова та просторова локація, організація і розвиток міського управління й самоврядування[11].

Щодо правової локації, то вона була надана місту за магдебурзькими нормами ще у 1374 р. З того часу формувалася і відповідна міська локація. Дослідники кам'янецьких старожитностей стверджують, що до переходу Кам'янця під владу Польщі у 1430 р., все його політичне, громадське, торговельне, ремісниче і релігійне життя та планувальна структура регулювалися грамотою 1374 р. на самоврядування й нуртувало навколо головного загальноміського центру – майдану-ринку, який знаходився біля П'ятницької церкви, у північно-східній частині сучасного Вірменського ринку.

З 70-х рр. XIV і до 30-х рр. XV ст. Кам'янець-Подільський в територіальному відношенні складався з укріпленого замку (політико-адміністративний центр), де жив князь Подільської землі, а потім староста, та міста, які відповідно локалізувалися на мису та півострові, а також передмість, до яких тягнулася велика сільськогосподарська округа. Замок з містом сполучався вузьким природним кам'яним гребенем, на якому знаходився дерев'яний міст[12]. Від нього у східному напрямі до П'ятницької церкви (найдавніша відома нам писемна згадка про церкву відноситься до 1460 р.)[13], пересікаючи півострів у його південній частині із заходу на схід, тягнулася дорога, яка виступала головною композиційною віссю та центральним містоутворюючим ядром у формуванні планувальної сітки тодішнього Кам'янця. На ній розміщувався адміністративний і торговельний центр[14], а також громадський осередок міста для руського, вірменського, польського й німецького населення, а також представників інших народів, котрі поселялися в Кам'янці. Ю. Нельговський зауважував, що за конфігурацією майдан отримав форму витягнутого веретена[15], а з часом, після розбивки на приблизно однакові за розмірами садиби (дільниці), перетворився у видовжений прямокутник. Так звані «довгі ринки» отримали широке розповсюдження в містах Русі[16], а найбільше – в містах Німеччини, Польщі, Литви, Чехії і Словаччини, які розбудовувалися згідно з нормами магдебурзького права XII-XIV ст.[17] Щодо останніх, то це явище досить чітко простежується в чеських містах Раковнік, Кнеждуб, Нові Кстержани[18], німецькому місті Мюльдорф на р. Інн, польському місті Нова Вєсь *(рис.16)* і т.д. «На одному кінці такого «довгого ринку» за межами поселення, контролюючи переправу або перехрестя доріг, знаходився замок королівського намісника, на іншому кінці – храм»[19]. В Кам'янці він був збудований на честь Параскеви П'ятниці.

Формування та розпланування міського майдану в Кам'янці у XIV ст. здійснювалося на основі як місцевих, так і західноєвропейських містобудівних норм. Зокрема, говорячи про храм Параскеви П'ятниці, зазначимо, що ця свята була

покровителькою торгівлі, купців і мандрівників, а власне сама святиня виступала обов'язковим атрибутом у громадському центрі – ринку українських міст ще з часів Київської Русі та Галицько-Волинської держави[20]. Пізніше ці норми запозичали литовці, захоплюючи українські землі, а також містобудівники Московської держави[21]. В Кам'янці, окрім П'ятницького храму, до міського центру наприкінці вказаного століття з південного сходу підступала вірменська Благовіщенська церква св. Миколи (зведена у 1398 р.)[22] з великою садибою, а з 1495 р. до південно-східного кута майдану-ринку приєднався і храм на честь св. Миколи, зведений вірменами[23]. З півночі до майдану примикала садиба домініканського монастиря і костелу св. Миколи (найдавніша писемна згадка датується 1370 р.)[24].

Поряд з місцевими, у планувальну структуру міста з XIV ст. поступово проникають містобудівні традиції західноєвропейських міст, в яких міський майдан і ринок формувалися на основі дороги-вулиці[25]. З часу організації в Кам'янці одного загальноміського центру, почала утворюватися і мережа міських вулиць та провулків, які пролягали у північному, південному, східному і західному напрямах від міського центру до міських воріт, підпорядковуючись рельєфу півострова. Не виключено, що саме в ті часи і виникають такі вулиці, як П'ятницька, Вірменська, Домініканська, Гончарська, Троїцька, Зарванська, Миколаївська, Татарська, Францисканська, Зем'янська, Вознесенська[26] та ряд інших з поквартальним розпланування і садибною забудовою. Майдан та вулиці вносили до планувальної структури міста певний раціоналізм і живописність (особливо у вірменських кварталах). Грамота князів Коріатовичів Кам'янцю на самоврядування 1374 р. засвідчує, що на ринку, окрім храмів, знаходилися також крамниці для торгівлі м'ясом, торгові ряди, майстерні чоботарів, хлібників, різників, лазня[27], садиби міщан[28], споруди господарського й адміністративного призначення тощо.

Після підпорядкування у 1430 р. столиці Поділля Польщі та надання місту привілею польським королем у 1432 р. на підтвердження норм магдебурзького права, топографія й містобудівні норми Кам'янця почали зазнавати значних змін. Адже польська адміністрація, купці, шляхта, духовенство, магнати й представники інших станів прагнули зайняти в усіх сферах його життя панівні позиції, поселяючись водночас у найбільш престижних міських кварталах. Крім того, вони намагалися зорганізуватися в окрему громаду (юрисдикцію), яка б мала своє самоврядування, органи управління, судочинство, храми, торговельні заклади, квартали, майдан і т.п. До переходу міста у правове поле Польського королівства, українці (можливо і вірмени) правами на самоврядування користувалися ще з 70-х рр. XIV ст.[29] Територія їхнього розселення займала весь півострів, а вірмени – мешкали переважно у його південній частині.

Становлення з 30-х рр. XV ст. незалежних міських громад (руської, вірменської і польської) спонукало їхніх жителів й до отримання кожною з них окремих дільниць в межах півострова (Старого міста), передмість та земельних наділів. Цьому процесові й сприяв підтверджувальний на магдебургію привілей 1432 р.[30]. Говорячи про останній, зазначимо, що він регламентував не лише правове, економічне, соціальне, культурне і громадське життя, але й містобудівні процеси. Польський історик Ф. Кірик стверджує, що до середини XV ст. в Кам'янці вже існувала сформована польська громада, яка отримала власне самоврядування, а до 1452 р. – ще й окремий ринок,

який називався «Головним»[31] (Польський ринок – М.П.). Привілей Кам'янцю у 1460 р. польським королем Казимиром Ягеллончиком на збір і розподіл податків між його мешканцями засвідчує існування в місті 3-х громад[32], кожна з яких мала своє самоврядування й займала відповідні дільниці в міських кварталах. До речі, досить подібною була ситуація в XV-XVII ст. у Львові[33], Барі[34], Кременці[35], Луцьку, Києві[36] та інших містах.

За вірменами залишалися загальноміський (до 1452 р. – М.П.) ринок, а також дільниці у південній частині Старого міста. Поляки «вписали» свій майдан-ринок у його центральні дільниці[37], витіснивши звідтіля українців зі своїх садиб. Польське населення займало квартали переважно у західній та північно-західній частинах півострова. Новий ринок української громади та її квартали були організовані у північних дільницях міста[38], в'їзд до яких з боку Польської брами з 1585 р. захищала Кушнірська башта з брамою. У межах кожної юрисдикції діяли як загальноприйняті, так і свої писані й неписані закони на управління, правові та містобудівні норми, релігійні традиції, культура тощо.

Однією із архітектурних домінант колишнього загальноміського, а з 30-х рр. XV ст. Вірменського ринку, який отримав форму витягнутого по лінії схід-захід прямокутника *(рис.17)* і досягав розмірів 35х250 м[39], була ратуша. Найдавніша писемна згадка про неї відноситься до 1479 р. Вона розташовувалася у житловому будинку, за який велися судові суперечки між вірменами Івашком з Козиць та Ганускою Вашуціною зі Львова[40]. Згадується ратуша і в 1559 та 1563 рр.[41] До початку 80-х рр. XVI ст. будинок під вірменську ратушу винаймався[42] у багатих вірмен, а з кінця XVI ст. вона уже була зведена як окрема міська адміністративна споруда. На відміну від локалізації ратуш польської й української громад міста посередині ринку, ратуша вірменської громади розташовувалася у її південній перії, за декілька садиб від південно-західного кута ринку, де у нього з півдня вливалася вул. Миколаївська. Розташування ратуші в шерензі житлових та адміністративних споруд південної перії ринку – явище невипадкове. Воно було характерним і для багатьох європейських міст, які виникали у XV-XVI ст. До них відносяться й такі польські міста, як Піла?, Будзун[43] та Нова Вєсь?. До початку XVII ст. вірменська ратуша була дерев'яною, а після пожежі міста 1602 р. – зводиться кам'яна (1604 р.), свідченням чому слугує письмовий дозвіл на це польського короля Сигизмунда III[44]. Зі східного та західного боків ратуші знаходилися житлові, адміністративні й господарські споруди. Зокрема, в одній з актових книг кам'янецького магістрату зафіксовано, що у південній перії Вірменського ринку ще у 1517 р. мала свій будинок Софія Чермінська з родини Підпилипських. В 1533 р. Єва Монастирська (також з Підпилипських) продала свій дім у південній частині Вірменського ринку кам'янецькому вірменину – міщанину[45], а навпроти церкви Іоанна Предтечі, зі східного боку ратуші, знаходилася садиба Василя Сухоради[46].

До південно-східного кута ринку примикала велика садиба вірменського храму св. Миколи *(рис. 18)*, зведеного 1495 р. Його дзвіниця *(рис. 19)*, торговельні склади *(рис. 20)*, житлова будівля, а пізніше й двір вірменського «Торгового будинку» *(рис. 21)* формували неповторний архітектурний ансамбль, який займав цілий квартал. М. Бжишк'ян, відвідавши Кам'янець на початку XIX ст., писав, що недалеко від згаданої церкви, на кам'яному будинку вірменського священика, зберігався напис

із зазначенням року та імені будівельника. Його зміст такий: «Асвацатур син тер Петроса, 1561 р.» На іншому будинку, у вірменському кварталі, він прочитав напис, згідно з яким споруда була зведена 1620 р.[47] Північно-східний бік ринку обмежувала садиба П'ятницької церкви, а південно-східний наприкінці XVI ст. – садиба Іоанно-Предтеченської. З півночі до цвинтаря церкви св. П'ятниці (вул. П'ятницька) у другій половині XVI ст. підступала садиба з кам'яницею міщанина Кириака, яка з 1658 р. слугувала для української громади (юрисдикції) будинком магістрату[48]. Навпроти П'ятницької церкви, через вул. П'ятницьку, у 1452 р. функціонували садиби міщан – вірмен Мікулки та Ахентего[49]. На їхній основі у XVII ст. були зведені нові кам'яниці. За ними, в напрямку до замку, у північній перії ринку, наприкінці XVI – у XVII ст. знаходилося ще декілька житлових садиб, які наближалися до палацу католицького єпископа, що згорів 1612 р.[50], володінь домініканського монастиря та його костелу, зведеного в честь св. Миколи. Зокрема, зі сходу єпископська садиба межувала з домоволодінням міщанина Недобельського, у якому на місці старої будівлі в 1646 р. Яків Левонович звів нову кам'яницю. На її фасадній стіні до кінця XIX ст. зберігалася вмонтована кам'яна плита з написом «Jakub Lewonowicz A.D. 1646»[51]. Садиби домініканського костелу і монастиря та католицького єпископа із заходу обмежувалися вул. Домініканською[52]. Де-факто вони сформували цілий квартал, що утворювався Домініканською *(рис. 22)* й П'ятницькою вулицями заходу і сходу, Вірменським ринком з півдня й Польським – з півночі.

В межах південно-західного кута Польського та північно-західного кута Вірменського ринків знаходилася садиба подільських старост[53], яку зі сходу формувала вул. Домініканська, а зі заходу – Вознесенська (найбільш давня відома писемна згадка про неї датується 1561 р.). Не виключено, що садиба подільських старост сформувалася у цьому кварталі ще в 30-і рр. XV ст., а кам'янецький староста Матвій Влодек у 1560 р. її розширив та упорядкував[54]. Й. Ролле стверджував, що на початку XVII ст. тут мешкав екс-господар Молдавії Костянтин Могила[55].

Західний бік (перію) ринку замикав квартал, який формувався навколо дерев'яної православної церкви Вознесіння[56], яка вперше умовно у графічному зображенні показана на гравюрі К. Томашевича і дає символічне сприйняття її локалізації в планувальній структурі Вірменського ринку[57]. Із північно-західного боку названого ринку вулицею Вознесенською можна було потрапити на Польський ринок, а у південно-західному напрямі вийти на вул. Замкову, найдавніша писемне повідомлення про яку відноситься до 60-х рр. XVI ст. Згадується вона і у 1623 р., коли «поштива Майрам свій власний будинок на Замковій вулиці здала в оренду Асвадурові»[58]. Щільну забудову південної перії Вірменського ринку в XV-XVII ст. лише на основі писемних джерел ідентифікувати не вдалося, однак стверджуємо, що вона існувала, свідченням чому слугує названа вже гравюра К. Томашевича. Правда, в ній є досить багато умовностей.

Цінну інформацію про планувально-топографічну структуру Вірменського ринку по периметру містить люстрація Кам'янця 1734 р.[59] На думку М.Крикуна, кількісні показники садиб (21) у межах ринку в джерелі занижені. Прямуючи ринком вздовж його північної перії від вул. П'ятницької до вул. Замкової і від останньої назад до вул. П'ятницької, вздовж південної перії, у 1734 р. знаходилися садиби найбільш заможних міщан: Шуліцького (кам'яниця), генерала Шиллінга (резиденція),

міщан Лешкевича (дім), Олександра Гановича (дім) і Мисіровича (дім), старости смотрицького (двір), вдови Гжибовської (дім), коронного кухмістра (кам'яниця), Йозефа Секровича (кам'яниця і дім), вірменського пробоща (кам'яниця), капітана Доссена (кам'яниця), Яна Сеферовича (дім), цирульника (склеп), Вазилія Антоновича (дім), Федора Удимовича (дім), поручника Друшковського (дворик), Давида Шадбея (кам'яниця), міщанина Мардероса (кам'яниця), майора Вирвіча (дворик) і полковника фон Мульбе (дворик)[60]. Окрім названих садиб у межах ринку у XVIII ст. локалізувалися також зі східного боку – цвинтар і садиба храму св.Яна[61], із західного – батарея св.Йозефа та новий цейгауз[62], у південній перії ратуша, зведена із каменю 1604 р.[63] і т.д. У південно-західному кутку ринку, в садибі колишнього міщанина Хоцімірського, у 1750-1765 рр. було збудовано костел тринітарів[64] *(рис.23)*, а у 1780-і рр., східніше ратуші, почав функціонувати палац коменданта міста[65] (*рис.24*; нині на цьому місці стоїть будівля пожежної частини). На захід від ратуші розміщувалися гауптвахта, Казематна башта, храм св. Ілюмінатора[66] і т.д. Південно-східний кут Вірменського ринку замикав, так званий, вірменський «Торговий дім»[67] з великою садибою, обнесеною кам'яною стіною, до архітектурного комплексу якої входили також храм св. Миколи, його дзвіниця і кам'яні склади-склепи.

Загальну планувальну структуру кварталів та Вірменського ринку другої половини XVIII ст. зафіксовано на топографічних планах Кам'янця 1753[68], 1773[69] і 1797[70] рр. та в описі міста 1789 р.[71] На їхній основі сьогодні можна відтворити історію й садибну забудову вірменських дільниць і Вірменського ринку досить детально. Особливе місце в планувальній структурі ринку займав храм св. Миколи по вул. Вірменській. Як кафедральна споруда вірменської громади, слугував головним композиційним осередком у формуванні його ансамблю і виступав культовою домінантою в системі вірменських дільниць *(рис.25)*. За даними М.Дороновича, він, порівняно з іншими культовими спорудами міста, відрізнявся особливою пишністю. Висунутий на невеликий майдан і оточений з трьох боків критими галереями, що підтримувалися колонами з тесаного каміння, представляв собою неповторну архітектурну споруду у візантійському стилі *(рис.26)*. Парадний вхід храму знаходився із західного боку. З північного і південного боків храму, в його галереях, проводили зібрання представники вірменського культу та міського патриціату[72].

Пожежа в місті 1602 р. завдала храму значних руйнацій. Однак, поступово його відбудували. Суддя Міхно, зокрема, на власні кошти у 1603 р. провів реконструкцію одного з куполів святині, який оздобили золотом. Було розширено притвор, зведено навколо церкви кам'яну огорожу тощо. Кам'янецька вірменська хроніка засвідчує, що 1612 р. (січень) «в церкві св. Миколая були встановлені вікна з рамами та залізними гратами»[73]. В 1613 р. (лютий) головний вівтар прикрашається іконами діянь Христа, розписується й вівтарна частина храму відомим майстром Шарим (або з Шарі). Під 1614 р. (кінець квітня) хроніст повідомляє про вапнування склепіння та зведення перед вівтарем кам'яного жертовника; у вересні того ж року вірменський війт пан Лукаш дарує церкві новий срібний світильник[74]. Під час перебування Кам'янця у складі Османської імперії (1672-1699 рр.) храм (з 1666 р. костел) був зруйнований. У такому стані він знаходився до 1756 р. Відтоді й до 1767 р. святиня реставрувалася, а з 1791 р. почала функціонувати як уніатська. Ю.Сіцінський про цю пам'ятку писав, що вона візантійської архітектури. Над будівлею височів вось-

мигранний купол *(рис.25)*. Головний вівтар знаходився на сході. Фасад храму заходу був прикрашений греко-римським фронтоном, а навколо нього розташовувалися криті галереї. Окремо від храму (дещо північно-західніше) стояла дзвіниця, зведена у 60-і рр. XVI ст.[75] Торговий будинок зі своєю садибою та храм св. Миколи з північним та південним дворами і торговими складами, які обмежувалися кам'яними стінами, займали у XVIII ст. цілий квартал (в межах сучасних вулиць: Вірменської, Іоанно-Предтеченської, Довгої і Миколаївського провулку). У 30-і рр. XX ст. храм св. Миколи перестав існувати, а відновити його план та конкретне місце знаходження в планувальній структурі міста допомогли археологічні дослідження, що проводилися археологічною експедицією Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету під керівництвом автора монографії[76].

Планувальна структура вірменських кварталів, окрім ринку, мала в основному живописний характер. Від нього плато півострова поступово знижувалося у південному напрямі, створюючи малі, а частково і великі тераси. Відповідно до рельєфу південної частини півострова формувалися вулиці та провулки, яких небагато, а також квартали і житлові дільниці. Так з'явилися вулиці: Гончарська (найдавніша писемна згадка відноситься до 1505 р.), Довга, Миколаївська, Замкова та ще дві невідомих за назвою, на основі яких наприкінці XVII – на початку XVIII ст. виникли вулиці За гауптвахтою (сьогодні Госпітальна), Від ронделю за тринітарами (тепер Тринітарська)[77] й сучасна Успенська (тогочасна назва вулиці невідома, а сьогоденна – це вигадка О.Пламеницької. В цій частині міста Успенського храму ніколи не існувало). Провулків у вірменських дільницях зафіксовано лише декілька: Миколаївський, Іоанно-Предтеченський, Вірменський та інші. Доречно зазначити, що нижня частина вірменських дільниць (очевидно, пізніша вулиця Від ронделю за тринітарами) в писемних джерелах XVI – початку XVII ст. йменувалася Нижнім вірменським кварталом[78] або Нижньою вірменською вулицею[79].

Якщо в межах української і польської юрисдикцій міста майже кожний квартал ідентифікувався за розташуванням в його межах якогось храму, що становив окрему церковну парафію або прихід, то для формування вірменських кварталів така специфіка їх просторової локалізації не завжди була характерною. Очевидно, цей аспект проблеми обумовлювався передусім рельєфом місцевості, а також відсутністю у вірмен в XV-XVII ст. великої кількості храмів. Серед них писемні джерела зафіксували лише такі: св. Нігола (1495), св. Богородиці (1398, 1577), св. Георгія (XVII ст.) та св. Миколая (XVII ст.) Звертаючись до письмового заповіту на свою спадщину вірменського єпископа Кам'янця Міхно від 3 липня 1609 р., довідуємося, що «на дві вірменські церкви в Кам'янці, св. Богородиці і св. Нігола, хай буде віддано 100 флоринів... Решті вірменських священиків, що служать у вірменських церквах, усім хай буде віддано 40 флоринів»[80]. Які храми мав на увазі Міхно, відомостей не залишилося. Локалізувати перших дві культові споруди труднощів не викликає, оскільки вони збереглися до наших днів і знаходяться відповідно по вул. Вірменській та у Миколаївському провулку. Щодо третьої церкви, то Ю. Сіцінський зазначав, що храм св. Георгія «був на південному кінці Старого міста, недалеко від Верхніх воріт Руської брами»[81]. Дещо східніше від храму св. Георгія, як засвідчує опис міста 1700 р., на вул. Довгій знаходилася ще одна «церква будована Миколая святого зі своїм околом з домиками, халупками, що до церкви належать»[82].

Зауважимо, що терасоподібні квартали та окремі садиби й дільниці в межах вірменської юрисдикції XV-XVII ст. чітких геометричних форм не мали. Їх планувальна структура та забудова зумовлювалися переважно географічним фактором. Водночас наголосимо на тому, що розбивка кварталів вірменської громади на садиби, їх розташування і визначення місця під забудову носили цілеспрямований характер. Вони визначалися не лише рельєфом місцевості, а й відповідними містобудівними нормами, які знаходилися у розпорядженні вірменського магістрату. В актових документах кам'янецького вірменського магістрату за 1616-1618 рр. зазначалося, що коли між двома вірменами-сусідами виникла суперечка щодо межі їхніх садиб, то вони звернулися до війтівського суду. «Урядом було відрекомендовано двох присяжних піти на їх землі і подивитися різницю із-за поставленого Якубом тину»[83].

Писемні документи XVI-XVII ст. донесли до нас фрагментарні описи окремих садиб, серед яких і домоволодіння вірменина Симона. Після його смерті 1582 р. до вірменського суду звернулася дружина покійного, котра нерухому долю спадщини чоловіка записала синові Норсесу. «Гануха через свого опікуна Дахно ... визнала (сину – М.П.) півбудинку, а також половину садиби в саду на нашому обійсті, яка нехай буде навіки Норсесові і його нащадкам»[84]. Інша садиба, яка знаходилася недалеко від ринку з його південного боку, була дещо багатшою. За неї у 1589 р. і відбувалися неодноразові судові процеси. Суть їх полягала в тому, що вірменин Бедрос не розрахувався з греком Яні за третю частину садиби, яку утримував. Його неодноразово позивали до суду, однак він туди не з'являвся. Тоді вірменський війт узяв трьох присяжних та «надав ув'язання, римування Яні в усьому, як у будинку, так у подвір'ї, у городі, і в окремих будівлях..., а так само в оренді крамниці й базу, доки йому вся сума у 40 флоринів не буде віддана сповна»[85].

Кожна садиба мала чіткі межі й відокремлювалася від іншої тином, а в центральних кварталах – кам'яним муром. Свідченням наявності останнього слугує судовий процес між вірменами Оганом і Бедросом за прохід між їхніми садибами. Це сталося у наступному році, після пожежі у місті 1602 р. Присяжні на чолі з війтом і тут намагалися розсудити домовласників справедливо. Їм вдалося з'ясувати, що мур дійсно знаходився у садибі Бедроса, чим він і переконав сусіда. Бедрос стверджував, що мур «проходить на всю довжину мого власного обійстя, починаючи від тилу житлового кварталу і аж до нинішньої моєї будівлі, до моєї стайні... і по шнурові йде до того проходу»[86]. Отже, він був зведений у садибі Бедроса. 7 грудня 1623 р. вдова Кіркора Майрам здала в оренду свій будинок на вулиці Замковій, що розташовувався поряд з будинком Годованця, поштивому Асвадурові, сину Тороса. «За шість флоринів щорічно вона дозволяє Асвадурові користуватися всім будинком, базом і грунтом», а «за собою залишила право вільного мешкання в тому будинку»[87].

Цікавим є запис у судовій вірменській магістратській книзі від 16 липня 1646 р., в якому йдеться про відведення ґрунту міщанину Авааку для розбудови на вул. Довгій («з боку публічної дороги»). Її магістрат віддав Авааку на, так званому, «Кожуховському грунті» «між садибами вітця Хачадура з одного боку і поштивого Доніга, сина Лукаша... з другого, дещо південніше храму св. Богородиці»[88]. Суд, «придивившись уважно до розташування того ґрунту між сусідами..., а також побачивши, що тин вітця Хачадура нахилився в бік публічного шляху ще далі від рогу його будинку, переставили перший кілок того нахиленого тину і, прикріпивши шнура до другого

зламаного кілка, протягли того шнура прямо до межі Донігового будинку, де є великий камінь поруч зі стовпом, і наказали Аваакові на розі того каменя зробити знак і забити кілок, і по межі того шнура ставити свою будівлю»[89].

В писемних джерелах збереглися відомості й про вартість садиб у різних кварталах вірменської юрисдикції. Ті з них, що розташовувалися на Ринку, або недалеко від нього, могли коштувати і 600 флоринів. Підтвердженням цьому слугує запис у магістратській книзі від 6 грудня (середа) 1626 р. Після смерті брата Задіга Кирика його син Петро вирішив садибу продати. Вона знаходилася між садибами Якуба Кравця з одного боку, і Орьова, – з іншого. Для її огляду Петро запросив війта, лавників і присяжних, «щоб ту садибу разом з будівлями й ґрунтом було оцінено. Суд, зрозумівши бажання сторони й добре оглянувши названу садибу й будинок, оцінив її в шістсот тодішніх флоринів»[90]. Садиби в глибині вірменських кварталів коштували дешевше. Про це промовляє запис у магістратській книзі від 16 січня 1573 р. У ньому йдеться про вірменина Арпета, який позичив у Григора, сина Петроса, 500 флоринів. За цю суму Арпет віддав у заставу Григору «свої будинки і магазини»[91], вартість яких становила названу суму. Будинок дружини Григора Обатрона Марти у 1573 р. коштував 200 флоринів[92]. За таку ж суму вірменин Саркіс продав Григору не один, а декілька своїх власних будинків[93].

Звертаючись до характеристик садиб у межах вірменських кварталів, зауважимо, що у відомих нам писемних джерелах XV-XVI ст. відсутні їхні конкретні розміри, а також немає й детальних описів будівель різного призначення, а тим більше садиб. Не має й даних, які б розкривали специфіку розташування садиб в окремих дільницях, на конкретних вулицях, з їх архітектурними формами, а також конкретним оздобленням інтер'єрів. В актових джерелах, в основному, зазначаються типи садиб, а також їхні сусіди. Найбільш детальну інформацію вказаного змісту ми отримуємо з документів про купівлю-продаж домоволодінь. Для прикладу звернемося до одного із записів у вірменській магістратській книзі за 5.X.1527 р., де зафіксовано, що «Якоб (чи Якос – М.П.), син Чорного Юрка, разом з рідною сестрою Оринкою, показали документи на свою будівлю, продану батьком за 36 кіп подільських грошей (копа подільська або кам'янецька становила 60 грошей польських, а 60 грошей = 2 злотим) якомусь Янові. Вона розташовувалася між будинками Дороти Зухової і дворищем панів райців»[94]. Проте, на якій вулиці вони знаходилися, джерело не фіксує. Інший запис від 1529 р. стверджує, що Матрона Пастерначка продає свій будинок Івашкови Ярмолі з Коломиї, а він знаходиться між домом Лазаря Плаксивого і домом Себастьянка, сина Кирика[95]. У 1531 р. Констанція, вдова Станіслава Ординця, продала свій будинок Янові, воротарю Руської брами і має дати йому ще «na ćwierć piwa jeden srothphas». Будинок розташовувався між садибами Йоаніса Свинки і Горбатої баби[96]. На яких вулицях локалізувалися названі будинки, встановити також не вдалося.

Крім труднощів прив'язки більшості садиб та будівель у XV-XVII ст. до конкретних вулиць й провулків, досить важко встановити й кількісні характеристики садиб у вірменських кварталах на той час, хоча відомості про деякі із них зафіксовані в описах сучасників. Так, звертаючись до свідчень вірменина С. Баронча, довідуємося, що у 1566 р. вірмени начебто мали у Кам'янці 900 будинків[97]. Звичайно, ця інформація є явним перебільшенням. В цьому відношенні ми повністю підтримуємо думку Я. Дашкевича, який стверджував, що названа цифра будинків

не відповідає реаліям життя, оскільки люстрація Кам'янецького староства 1570 р. подає у Кам'янці наявність всього лише 645 будинків[98]. Із значним перебільшенням залишаються і свідчення про кількість вірменських будинків у ньому (400) за 1586 р. вірменського мандрівника Пірзади Кафаенці[99]. Ближчими до істини щодо чисельності вірменських сімей у місті є дані венеціанського посла Ієроніма Ліппомана, який стверджував, що у ньому в 1575 р. мешкало 300 вірменських сімей[100]. Вважаємо, що вірменське населення в той час складало близько третини міських мешканців, а цифра, запропонована послом, досить близька до наявної. Цей факт підтверджує тариф 1578 р., згідно з яким у Кам'янці, в межах Старого міста та його передмість, було зафіксовано 768 будинків (садиб)[101], третя частина яких належала вірменам.

Якщо розташування садиб у західних вірменських дільницях впродовж XIV-XVI ст. обумовлювалося переважно рельєфом місцевості (у формі окремих терас), то локалізація садиб на вул. Довгій і Миколаївській (в описі 1700 р. – Вулиця, що тягнеться від кам'яної Руської брами до Вірменського костелу) наприкінці XVI – у XVII ст. мала дещо планомірніше розташування, причому, як з одного, так і з іншого боків. Говорячи, зокрема, про вул. Довгу, зазначимо, що у вірменських дільницях її формувало близько 70 садиб. Не виключено, що чинність вірменської юрисдикції для жителів цієї вулиці розпочиналася в межах розташування садиби війта (знаходилася близько сучасного будинку райвідділу міліції, вул. Довга, 1) і завершувалася садибами біля Руської брами.

За своїм соціальним статусом садиби, що тягнулися до центральних міських дільниць (спочатку навпроти кварталу, де знаходилася П'ятницька церква та храм Івана Предтечі), і на вул. Довгій, були різними щодо свого планувально-архітектурного оздоблення. Особливо вирізнялися своєю заможністю у 1700 р. садиби вірменського війта Янушевича, суперінтенданта митниці його королівської величності Даніеля Заруговича (в минулому садиба кам'янецького підкоморія пана Жевуського), міщан «вірменської нації» Незведецького і Павла Бохоса, колишнього кушніра-вірменина Курила і т.д. Наприклад, до домоволодіння пана війта Янушевича, входили «резиденція, дім будований з добрими кімнатами, зі склепом мурованим верхнім і підвалом, городом і садом»[102]. Через одну від названої садиби на південь, по вул. Довгій, знаходилася садиба Даніеля Заруговича. В ній розташовувалася «резиденція будована, заможна, з мурованими склепами і садом»[103]. Майже не поступалася двом названим і садиба пана Жевуського, що йменувалася кам'яницею[104]. На жаль, розмірів садиб на вул. Довгій, а тим більше окремих будинків, опис 1700 р. також не містить.

Характеризуючи забудову вулиці Довгої і, зокрема, ту її частину, що тягнулася на південь від костелу св. Миколи до Руської брами, зазначимо, що даний опис дає підстави характеризувати тамтешні садиби набагато скромнішими, хоча рельєф місцевості й дозволяв їх забудовувати у декілька поверхів з каменю і дерева, а тим паче у формі своєрідних терас. Так, фіксуючи одну із садиб, джерело промовляє, що в ній був «дім будований добрий, колись Курила, кушніра нації вірменської, в якому спереду кімнат дві з кімнатками, кухонька, склеп мурований, нижній на тилі будинок, кімнати дві»[105]. Садиба різника Каспера взагалі виглядала бідною і названа «домиком будованим». Таким же було домоволодіння спадкоємців Максютки Кіркоровича – «дім будований» і т.д?.

Скромнішою була забудова Вулиці, що тягнулася від кам'яної Руської брами до вірменського костелу (сучасна Вірменська). В XVI-XVII ст. її формувало 18 садиб. В архітектурному відношенні останні у 1700 р. йменувалися як «домик», «дім будований», «склеп», «халупка», «дім будований на кам'яному фундаменті», «домик будований», «дім дахом покритий» і т.д. 7 садиб виявилося зруйнованими. В уцілілих садибах мешкали: міщанин Захаріаш Грицкевич, ксьондз Ян Межинський, якийсь Ісайя, ксьондз Григорій Доресаблевич, Кшиштоф Вартересович та інші особи вірменської юрисдикції. Ведучи мову про Яна Межинського, зазначимо, що володів він лише «домиком, що тягнеться вгору», а пан Грицкевич мав «дім будований, кімнату з кімнаткою, склеп мурований верхній» тощо. У володіннях ксьондза Григорія числився «дім будований: кімната з кімнаткою, з кухнею, з сінями, зовсім ціла»[106]. Міщанин Манкулич мав «кам'яничку зі склепом», в Ісайї грунт був порожнім, склепи розвалені, однак оточені муром. На 1700 р. ця садиба використовувалася як оборонне укріплення. Досить солідною виглядала садиба пана Главацького. В описі вона записана як «дім будований, кімната і кімнатка, навпроти верхній склеп мурований, халупка навпроти з садом». Заможною виглядала й садиба Шахінової, дочки Німаркової. В ній були «дім будований, огороджений з ґрунтом..., дім з садом»[107]. Посередині вул. Миколаївської мешкав й один українець (прізвище не вказане). Він мав «дім будований на кам'яному фундаменті». Завершувала вулицю перед храмом св. Нікола садиба «вірменського шпиталю»[108]. На жаль, більш детальніших описів садиб у вірменських кварталах XV-XVII ст. відтворити через нестачу джерел не вдалося.

Про кількість садиб та їх власників на вул.Довгій (в межах вже названого відрізка) свідчить й люстрація Кам'янця 1734 р. Порівняно з 1700 р., на цей час вона мала дещо менше садиб, більша частина яких була зайнята військовими особами і представниками патриціату. Щодо останніх, то доречно назвати прізвища Закрожимського (каштелян), Антонія Криштофовича (лавник), Олександра Донського (коваль) і т.д. Серед військовиків власниками були: оберстлейтенант Стембах (дворик), оберстлейтенант Гловер (двір), капітан Раковський (2 двори)[109] та ін. Люстрація 1734 р. дає можливість відтворити й забудову вулиці За гауптвахтою. З'ясовується, що її формувало 10 садиб, серед яких були: кам'яниця Пієрдзідової, дворик полковникової вдови Дуриніної, палац подільського воєводи Стефана Гумецького, домик Михайла Гідла, дім Олександра Мардировича, дім Йозефа Сеферовича, домик, що належав храму св.Григора, домик на цвинтарі храму св.Григора, кам'яниця Пилипа Сіємієзука і дворик майора Красновського[110]. Отже, складається враження, що в історико-топографічній структурі вірменських дільниць вул. За гауптвахтою була у ті часи однією із найпрестижніших.

В історіографії недослідженим залишається питання про архітектурні типи та форми міських житлових і господарських споруд у межах Старого міста загалом, та вірменських кварталів зокрема. Відсутні конкретні праці і про матеріал, з якого зводилися будинки. Водночас, дослідники кам'янецьких старожитностей, посилаючись на писемні джерела, вважають, що з кінця XIV і до кінця XVI ст. у міській забудові переважали дерев'яні споруди[111], які часто страждали від пожеж та інших стихійних лих. Житлова забудова була, в основному, одноповерховою. Звертаючись до «Кам'янецької хроніки», зауважимо, що під 1536 р. її автор записав, що в місті

був великий вітер (буря), який «зруйнував верх ратуші й понад 150 будинків»[112], в тому числі й вірменські. З початку XVI ст. у Кам'янці активно функціонував цех каменярів, майстри якого зводили не лише оборонні укріплення, а й житлові та господарські споруди. Зокрема, магістратські книги повідомляють про каменярів 1531 р., серед яких відомими були Ян Стрийко, його син Микола і «murator Sawa, który stawiali w mieście murowane domy»[113]. З'ясовується, що одиничні кам'яні будинки у вірменських кварталах зафіксовані ще у 1517 р. Саме тоді польський король звільнив «od czynsców dożywotnio kamienice Donina Holubowicza»[114].

З другої половини XVI ст. будівельники у вірменських кварталах більш інтенсивніше почали зводити кам'яні житлові споруди і, особливо, після пожежі 1562 р. «Тоді зазнали великої шкоди як поляки, так і вірмени, а також русинство, усе місто й церкви – як наші, так і інших», – зафіксував вірменський хроніст[115]. У магістратській вірменській книзі від 5 вересня 1573 р. вписано заяву міщанина Ованеса, сина Петроса про те, що він взяв в борг у пана Міхно 27 талерів, заклавши свій кам'яний будинок[116]. До початку XVII ст., а точніше до пожежі в Кам'янці у 1616 р. (1617)[117], більшість будинків продовжували залишатися дерев'яними, оскільки вони згоріли. Автор «Кам'янецької хроніки» зазначав, що «сувора кара над містом завершилася вогнем, який спалив півміста»[118].

Після неї будівельники більш активніше почали зводити житлові і господарські будинки на кам'яній основі або повністю кам'яні. Цьому процесові сприяв й королівський привілей від 1618 р. Бажаючи запобігти частим пожежам у місті і швидшій його відбудові, Сигизмунд III доручив бурмистру, радцям і лавникам міста сприяти багатим міщанам зводити в усіх кварталах кам'яні будинки, а убогішим продавати свої «пляци» заможнішим мешканцям[119]. Підтвердженням королівського привілею слугує «Кам'янецька хроніка». В ній під 1620 р. (6 листопада) зафіксовано, що «в день Святого Христа у неділю, о 21 годині стався дуже сильний землетрус, що тривав чверть години. Трясло так, що кам'яні стіни (будинків – М.П.) тріснули й розсипалися. І було це не лише в Кам'янці, а й у Молдавії і в Туреччині»[120]. На початок 70-х рр. XVII ст. кількість кам'яних і кам'яно-дерев'яних будівель в місті та у вірменських дільницях зросла. Із записок Ульріха фон Вердума дізнаємося, що південна його частина була «заселена вірменами, які мають тут свій окремий ринок, ратушу, гарну церкву й багато добре збудованих купецьких будинків»[121], про архітектурну типологію яких ми вже частково говорили.

У XVIII ст. вулиці у вірменських кварталах забудовуються щільніше. Цю ситуацію зафіксовано не лише в люстрації 1734р., але й у «Розподілі квартир Кам'янця 1789 р.» Говорячи про вул. Від ронделю за тринітарами (що тягнулася у південно-східному напрямку від вул. Замкової до військових казарм) на 1789 р., зауважимо, що на ній в той час було вже 53 садиби, які за відповідною типологією складалися з 1 конвікта (бурса, пансіон), 2 кам'яниць, 1 резиденції, 3 домів, 12 двориків, 10 склепиків, 17 домиків, 6 хат та 1 кошари[122] (казарми). Соціальну топографію вірменських кварталів урізноманітнювали й оборонні укріплення, характеристика яких даватиметься наприкінці підрозділу.

З 1452 р., як стверджує Ф.Кірик, в Кам'янці з'являється Польський ринок (Головний)[123]. Навколо нього, а також у західному та північно-західному напрямах формувалися й квартали, які заселялися, в основному, мешканцями польської громади

(вулиці: Від замку понад скелею, Замкова, Францисканська (Єзуїтська), Татарська, Троїцька та ін.). Окрім поляків, у межах Головного ринку скуповували садиби і вірмени, більша частина яких продовжувала мешкати в межах свого ринку та на міському валу[124]. Кожна міська громада, окрім окремих дільниць у межах Старого міста, отримала й чималі передмістя та сільськогосподарську округу.

Писемні джерела та дослідження науковців засвідчують, що поляки «вписали» свій ринок і садибу кафедрального храму у центральні дільниці Кам'янця. Організовуючи громадський (Польський ринок) та культовий (навколо храму св. Петра і Павла) центри для своєї громади, католицькі патриції виходили з позицій свого панівного політичного становища у місті, власного світобачення та містобудівних норм, що проникали з Європи в Україну. У зв'язку з цими факторами майдан-ринок польської громади був організований саме в центральній частині Старого міста, територія якого займала домінуюче географічне розташування в межах півострова по відношенню до ринків та кварталів української і вірменської громад, а також до навколишньої приміської території. Від підвищеного центру (там залишилася ратуша) рельєф півострова повільно знижувався у двох напрямах: південно-східному і північно-західному, де локалізувалися відповідно квартали вірменської та української громад. Потім він у формі невисоких терас в названих місцях опускався майже до рівня берега р. Смотрич. Саме в тому місці у XVI ст. містобудівники звели оборонні кам'яні та гідротехнічні споруди – Руську і Польську брами.

В історико-краєзнавчій літературі початку XX ст. сформувалася думка, згідно з якою виникнення Польського ринку пов'язували з другою половиною XV – початком XVI ст., а зведення ратуші – з початком XVI ст., за правління Сигизмунда I Старого (1506-1548). Автором цієї концепції став О.Прусевич[125]. Досліджуючи містобудівні особливості Польського ринку в період пізнього середньовіччя та на початку раннього нового часу, Ю.Нельговський підтримав думку О.Прусевича щодо часу організації ринку. На основі писемних, графічних та картографічних джерел, а також натурних досліджень залишків підвалів будинків та їхніх архітектурних деталей у межах Польського ринку, він довів, що «сторони площі-ринку і дільниці, які їх оточують, не мають геометричної форми. Все трохи зкошено, викривлено, пристосовано до планування кварталів, що прилягали до ринку. А це дозволяє стверджувати, що площа і сусідні з нею дільниці були вписані у вже сформовану планувальну структуру міста»[126]. Таке планування Польського майдану-ринку зафіксовано і на планах міста XVIII ст. Археолого-архітектурні дослідження ратуші польської громади також дали підстави автору дійти висновку, що готичний характер обрамлення вікон і дверей її найдавнішої частини (в першу чергу підземної) необхідно датувати другою половиною XV – першою половиною XVI ст.[127]

Дослідники середньовічних українських міст стверджують, що в організації й планувальних особливостях Польського ринку (прямокутник, орієнтований за сторонами світу) найвиразніше відобразилися містобудівні норми західноєвропейських міст XII-XIII ст., які спочатку запозичувалися польськими[128], а дещо пізніше – в XIV-XV ст. – українськими містобудівниками[129]. Порівнюючи планувальні норми майданів-ринків польських міст XIII-XV ст. та міст, які виникали у XVI-XVII ст., польський історик архітектури В.Калиновський стверджував, що між ними існувала велика різниця. Зокрема, якщо для ринків польських міст, що виникали у XIII-

XV ст., характерною ознакою була їхня забудова всередині майдану-ринку навколо ратуші по малому (крамниці, вага, ремісничі приміщення, житлові споруди тощо), а також по великому периметрах (переважно житлова і господарська забудова), то майдани-ринки міст XVI-XVII ст. залишалися всередині незабудованими. Останні могли мати у центрі лише ратушу. Для міст XVI-XVII ст. існувала й інша планувальна розв'язка. У них головні вулиці, що вели від міських воріт до ринку, направлялися не до його кутів, як в містах, зведених у XIII-XV ст., а на середину[130].

Для майдану-ринку польської громади Кам'янця-Подільського з часу його організації і до кінця XVIII ст. характерними залишилися норми західноєвропейських міст, що виникали у XII-XV ст. Такої думки в цьому відношенні дотримується й польський дослідник (архітектор) М. Лукач. Він стверджує, що при його організації використано «класичний» взірець розпланування міст, які зводилися в Польщі у роки правління короля Казимира Великого (1333-1370)[131]. Просторове розташування ринку на місцевості формувалося на основі такого формату, як краківський шнур, що рівнявся 45,5 м. Причому, довжина кожного боку (перії) майдану по великому периметру рівнялася трьом шнурам. Кожна садиба в межах великого периметру і в глибину досягала одного шнура[132]. Водночас М.Лукач відзначав, що Польський ринок у Кам'янці в XV-XVIII ст. мав певну нерегулярність по відношенню до нормативного квадрата, рівного трьом шнурам. Для нього характерною була видовженість східного і західного його боків, а південна перія мала деяке відхилення до південного сходу. Останній нюанс польський архітектор пов'язував з тим фактом, що трасування південного боку Польського ринку прив'язувалося до уже існуючої на той час вулиці (у XIX – на початку XX ст. називалася Ремісничою), що обмежувала з півночі садибу домініканського монастиря і костелу св. Миколи[133], а з півдня – південну перію ринку.

Запровадження в Кам'янці регулярних планувальних норм у формі Польського ринку не було випадковим явищем. До захоплення міста Польщею у його планувальній структурі переважала нерегулярна система, що диктувалася рельєфом місцевості і містобудівними нормами Галицько-Волинської держави. Їх переймали й литовці, підпорядковуючи українські землі, котрі запозичали і західноєвропейські містобудівні норми. Після проголошення Кам'янця (1463 р.) королівським містом, у ньому передбачалося здійснити реконструкцію замку. Водночас у планувальну структуру Старого міста почали запроваджувати елементи регулярності у формі Польського ринку (норми регулярності були характерними й для Вірменського та Руського ринків).

Організовуючи Польський ринок, містобудівники запозичали для його розпланування й відповідні норми, успадковані від моделі воєнних міст-таборів римських часів, які у XII-XIII ст. використовували будівничі міст Італії, Німеччини, Франції та інших держав[134]. Чим це було викликано? Перш за все тим, що в культуру України XV-XVI ст. проникали ідеї епохи Відродження, що мали значний вплив на мистецтво й містобудування, а також здійснювали великий переворот у світогляді людини на суспільні і природні процеси. В неї з'являлося прагнення до глибокого пізнання світу, що її оточував, його осмислення, зростав інтерес до античної культури, у якій вона знаходила співзвучність своєму часу тощо. Людина ставала головною постаттю в мистецтві та містобудуванні, найдосконалішим критерієм усіх земних цінностей.

Вона гармонійно пов'язувалася з природою і залишалася у ній невід'ємною частинкою[135]. Відомі італійські теоретики Ренесансу Франческо ді Джорджо Мартіні (1439-1501) і П'єтро Катанео подавали контури ідеального міста і його складових частин як похідні від людської фігури. Зокрема, в план ідеального міста Мартіні вписувалася велика людська фігура, на голові якої розташовувалася цитадель. Внизу знаходилися міські ворота, в центрі – круглий майдан, на який виходив храм, а по кутах – міські стіни. В п'ятикутну цитадель ідеального міста П.Катанео вписувалася людина з розпростертими в різні боки руками і ногами[136]. Аналогічний антропоморфізм був характерним і для творів відомих архітекторів середньовіччя: Альберті, Палладіо та Мікеланджело, художника Леонардо да Вінчі та інших діячів, котрі до людського тіла, як еталона самої досконалої гармонії і краси, уподібнювали цілі архітектурні споруди та їхні пропорції[137]. У сфері містобудування гармонійність виражалася в перевазі регулярної планувальної системи над живописною, що символізувала раціоналізм, упорядкованість, практичність, центричність композиції, взаємозв'язок цілого з окремими частинами тощо. Оскільки Кам'янець був містом королівським, то найбільш передові тогочасні містобудівні західноєвропейські норми не залишилися поза увагою його будівників.

У планувальній структурі Польського ринку з певною трансформацією відтворювалася ідеалізована запозичена модель воєнних римських міст-таборів. Якщо основу або центр військового головнокомандувача римського табору (прямокутної форми) становив форум (головна площа), преторій (намети військового головнокомандувача), квесторій (казначейські і адміністративно-господарські намети) та інші споруди, то в європейських і українських містах, у тому числі і в Кам'янці-Подільському – майдан з ратушею, вагою, торговими рядами, крамницями, ремісничими майстернями, складами для різних товарів тощо. Якщо по периметру римського табору розташовувалися намети для воїнів та зброї й місця для кінноти, то в містах – садиби міщан, культові споруди, адміністративні приміщення і т.п. На превеликий жаль, ці явища не зуміла вірно трактувати О.Пламеницька, котра намагається без знань археолого-архітектурних досліджень та без залучення писемних джерел, ігноруючи містобудівні норми, стверджувати про «існування» у межах майдану Польський ринок в Кам'янці-Подільському римського табору в II-III ст. н.е., який начебто у процесі розвитку міста (фактично не існуючого) став основою для формування майдану-ринку української громади Кам'янця XII-XIII ст. (тобто через одну тисячу років), а в XIV ст. на їх основі немовби виник майдан-ринок руської громади Кам'янця литовських часів[138]. Цей помилковий підхід авторки «псевдоідеї дако-римського Кам'янця» до часу виникнення Польського ринку зазнав критики з боку М.Лукача. Він зауважував, що, розглядаючи виникнення Польського ринку «треба виключити тезу про існування «castrum romanum», як канви просторового розпланування міста. Воно саме є доказом проникнення римських впливів, а приклад Польського ринку (і навколишньої забудівлі) в Кам'янці-Подільському є підтвердженням існування західноєвропейських впливів на матеріальну культуру сходу»[139].

Науковцями історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету, історико-архітектурного заповідника та історичного музею-заповідника вже понад трицять років проводяться археологічні дослідження та спостереження за земляними роботами в межах Польського ринку і всього Старого міста та

його околиць. Однак, залишків культурних нашарувань міського життя римського легіону не виявлено. Знайдено лише декілька монет перших століть н.е. та фрагменти черняхівської кераміки. Цей факт засвідчує, що околиці міста були заселені нашими предками на початку першого тисячоліття н.е., котрі активно контактували зі своїми сусідами в економічному і культурному відношеннях. З приводу взаємозв'язків жителів Середнього Подністров'я з населенням провінцій Римської імперії в перші століття нашої ери Ю.Сіцінський написав навіть спеціальну працю «Стародавні племена і народи на Поділлі за історичних часів перед заснуванням Київської держави», у якій дійшов висновків, що «в Кам'янці і його околиці не знайдено ніяких монументальних слідів стародавнього поселення, давність якого би сягала II ст. Не знайдено тут ніяких таких окопів, побудувань, похоронів і таке інше. Знахідки же монет і інших речей часів римських в Кам'янці чи в його околицях нічого не кажуть»[140] про існування міста. Цієї думки дотримуються і сучасні археологи.

Звертаючись до історико-топографічної еволюції Польського ринку впродовж XV-XVIII ст., зауважимо, що головною архітектурною домінантою у формуванні його ансамблю була ратуша, що розташовувалася у південно-західному кутку середринкового кварталу. Дослідники західноєвропейського містобудування стверджують, що прийоми розміщення ратуш посередині ринків зародилися в Німеччині у XII-XIII ст., а в Польщі – у XIV-XV ст.[141]. З Польщі вони переходили до міст України. Ратуша символізувала собою центр цивільного і громадського життя міста, осередок самоуправління громади[142]. У нашому випадку – упродовж XV-XVII ст. – польської, а у XVIII ст. – українсько-польської, де засідали війти, лавники, бурмистри, радці, члени ради сорока мужів та ін. Ратуша польської громади, як з'ясував Ф.Кірик, в одній з кам'янецьких магістратських книг згадується у 1482 р. Саме з 1482 по 1525 рр. «pracowal w pomieszczeniach ratusza Jan postrzygacz, po którym pozostala wdowa Krystyna»[143]. В магістратських книгах ратуша неодноразово фіксувалася й в інші роки. Зокрема, в 1524 р. зем'янин Найтарт в магістратській книзі записав, що за 90 волів винен пану Миколі Іскрицькому 90 злотих. З них він зобов'язувався половину суми сплатити грошима, а іншу половину – відшкодувати полотном. В час закінчення терміну повернення боргу в Найтарта грошей не виявилося, тому він в ратуші у письмовій формі здійснив пану Іскрицькому заклад свого будинку на заборговану суму[144].

У 1537 р. бурмистр та райці польської громади приймали в ратуші «miasta królewskiego Kamieńca» цехмістрів і майстрів руських та польських з кушнірського цеху для з'ясування їхньої подальшої долі[145]. В 1563 р. біля ратуші вірменським дияконом Киркором тричі було побито міського стража Івана, який звертався по допомогу та справедливе розв'язання непорозумінь до вірменського суду[146]. З часу зведення ратуші, її підземелля використовувалися у якості в'язниці. Підтвердженням цьому слугують записи у магістратських книгах міста. Зокрема, 26 січня 1574 р. ув'язнений у ратуші Войтко виступив із заявою, в якій стверджував, що Сакула, син Хачко, не брав участі у бійці, яку організували в місті три кам'янецьких вірмени. Адже справа польським війтом зводилася до того, щоб ув'язнити до ратуші і Сакула[147]. Приміщення в'язниці під польською ратушою згадуються і 1 лютого 1574 р. Саме тоді війт польської громади Станіслав Длугош і його лавники порушили кримінальну справу проти Хачка, внука Шимка, у зв'язку з безпідставним ув'язненням одного вірменського юнака до в'язниці польської ратуші[148].

Протягом XVII-XVIII ст. ратуша польської громади в писемних джерелах згадується десятки разів, адже саме від результатів засідання у ній магістрату та турецького уряду ейялету розв'язувалися багатогранні аспекти життя не лише окремої громади, а й міста в цілому. Варто зауважити, що назва «українсько-польський магістрат» почала використовуватися у магістратських книгах з 1703 р., коли український та польський магістрати вдруге (перша спроба відбулась у 1670 р.) були об'єднані в один[149]. У XVIII ст. в підземеллях ратуші продовжувала знаходитися міська в'язниця. Сесія українсько-польської громади Кам'янця-Подільського 1753 р. нагадувала Раді магістрату, що існує декрет, за яким до в'язниці під ратушею недоречно відправляти кам'янецьких міщан та домовласників. Таке покарання доцільно застосовувати лише до особливо небезпечних гультяїв та їм подібних осіб[150].

Перед ратушею із західного боку у XVII – першій половиш XVIII ст. знаходився «стовп ганьби», а з південно-західного – Міський колодязь. Поставлений на початку XVIII ст., як данина середньовічним традиціям, він зберігся до наших днів. Тут неодноразово проводилися покарання «неблагонадійних людей» для польських властей. Писемні джерела засвідчують, що біля «стовпа ганьби» у 1734 та 1747 рр. було покарано ватажків національно-визвольного руху на Поділлі Івана Клобуцького (тавровано)[151] і Клеофаса (страчено). Зазнали тут покарань й однодумці Клеофаса. Згідно з декретом військового суду, вони були «віддані для публічного покарання і так були страчені: трьох стято (відрубано голови – М.П.), двох, щоб запобігти подібним вчинкам, четвертовано після смерті, а ще двох, менш винних, на вимогу різних інстанцій, було помилувано на площі. Їм призначалися дещо легші покарання при тутешній фортеці»[152]. Дійства щодо покарання звинувачених смертю виконував кат, котрий мав свою дільницю для поховання страчених осіб. Вона знаходилася на цвинтарі кафедрального католицького храму св. Петра і Павла з північного боку[153].

Опис Кам'янця-Подільського 1700 р. засвідчує, що розпланування і забудова Польського ринку існувала як по малому, так і по великому периметрах . Останній знаходився навколо ратуші і на ті часи у його межах зафіксовано 18 садиб-ділянок, де локалізувалися міська вага, 24 крамниці, житлові будинки міських патриціїв тощо. Серед відомих тогочасних міщан у межах малого периметру ринку перебували садиби Божинського, Козловського, Мельника, Котляра, Ткача, Павловича і т.д. Великий периметр Польського ринку формувало 54 садиби, в яких мешкали відносно заможні особи: боднар Войцех Нурзінський, кравець Габріел Рульковський, маляр Войцех Твардовський, різник Павло, стельмах Войцех і т.д. Опис подає досить детальну соціальну топографію Польського ринку по малому та великому периметрах. Щодо останнього, то у південній (першій) його перії мешкали: писар «вірменської нації» Бекешовський (кам'яниця), радник Тобіаш Буша (два склепики), радник Папушка (кам'яниця), війт і радник Адам Святович (дім і кам'яниця), райця Мартин Ольбрихтович (кам'яниця), вірмени-пани Пілавські (кам'яниця), ксьондз Кшевецький (домоволодіння), цирульник Каспер (домоволодіння), цирульник пан Людовік Каменський (дім), війт Томаш Воєводка (дві кам'яниці) і т.д.?

Другу перію «від отців францисканів до парафіяльного костелу» формували садиби пана Станіслава Сабатина, Миколая Барташевича, сукнаря Тобіаша Буші, панів Лянцкоронського та Маліновського, пана Жевуського та інших. На основі опису можна відновити й архітектурні типи житлових споруд у двох названих періях. Зо-

крема, «дім його милості пана Адама Святовича, війта і радника кам'янецького має в собі верхній і нижній муровані склепи. Кімната у тилі, де мешкає сам війт. Перед підсінням дві крамнички». Другу садибу поруч формувала кам'яничка, що мала «два склепи муровані, вікном на ринок від вулиці до отців домініканів. Від вулиці склепів нижніх два і розібраний мур, тил порожній». Більш заможною була кам'яниця Марцина Ольбрихтовича: «В ній склеп кам'яний верхній, склепик біля склепу. Внизу склеп нижній, інакше пивниця, нагорі кімната з кімнаткою, тил порожній». Домоволодіння міщанина Каспера формував «спереду склеп верхній замурований, а також склеп нижній. Кімната посередині, у тилі дерев'яна кімнатка». Ріг південної перії замикали кам'яниця міщанина Францішка Павліча та дім Людовика Каменського. Щодо кам'яниці Ф.Павліча, то вона складалася з двох верхніх склепів, двох нижніх, кімнати і кімнатки посередині. Крім того, «навпроти на підсінні» було «дві кімнатки вальковані. У тилі одна кімната валькована, невелика стайня і двір». Дім Каменського складався зі «склепу нижнього та кімнати з кімнаткою посередині».[?]

Досить багатою була наприкінці XVII ст. садиба Томаша Воєводки, в якій головною спорудою виступала кам'яниця. В ній «знаходиться два склепики нагорі. На першому поверсі склепиків три, кімнатка валькована і нари. Внизу склепів два і льох бічний мурований. У тилі цієї ж кам'яниці будинок порожній, з хмизу плетений, під котрим склеп завалений. Біля цієї ж кам'яниці будинок убогий, в якому знаходяться дві кімнатки, комора, підвал внизу темний, у затиллі городик під овочі».[?]

Своєрідну забудову мали й садиби Габріеля Рикловського та пана Жевуського у другій (західній) перії ринку. Основу садиби Рикловського становив дім, в «якому всередині знаходиться одна кімната, спереду валькована комірчина, внизу склеп один мурований». У «тилі халупка, в котрій порожня одна кімнатка». Кам'яниця Жевуського мала «три верхніх склепи і два нижніх. У тилі – домоволодіння, в якому знаходиться кімнатка з кімнаткою. Біля цієї ж кам'яниці і до неї належить порожня кімната його милості пана Жевуського». У західній перії на 1700 р. зберігся і заїжджий турецький двір (хан), який було збудовано на трьох ділянках. Правда, лава і рада польського магістрату розпорядилася ним таким чином, що одна частина двору перейшла у власність пана Лянцкоронського, інша – до Малиновського і третя – до пана Конашевського. В тій частині хану, що належала Лянцкоронському, «знаходилося три засипані нижні склепи муровані», до володінь Малиновського потрапив «засипаний нижній склеп» і до Конажевського «один засипаний нижній склеп». «В тому ж хані внизу знаходяться довкола двадцять порожніх кімнаток»[154].

Багатогранною слугує інформація в описі 1700 р. і про соціальну топографію та забудову третьої і четвертої перій Польського ринку. В їхніх межах він подає садиби Кіпріана Томашевича (райця), Юзефа Пшиболковича (райця), ксьондза Лещинського, Блажея Скупневича (радник), Станіслава Сенецького (міський писар), Шимона Злотника (радник), Габріеля Нездановського (цирульник), Станіслава Радолінського (міський регент), Стефана Кузімовича (купець), пана Гонтки (різник), Яна Вроновського (радник), Григорія Грицини (кушнір), Яна Клочовича (райця), Войцеха Клочовича (лавник) і т.д. Щодо кам'яниці пана Рибського зазначимо, що у 1700 р. вона вже належала ксьонзу Лещинському й складалася з «кімнати мурованої з піччю, вікнами на тил. Кімнатка є й у тилі будівлі, склепи два муровані: один верхній, а другий – нижній. Склепінчасті стіни з підсінням, яке також склепінчасте».

Цікавою була в архітектурному відношенні кам'яничка Блажея Скупневича, під якою зафіксовано «два нижні склепи, тил порожній, оточений муром з одного боку вулиці» (Троїцької – М.П.). Дім Івана Боднаря «має в собі дві кімнати, склеп нижній мурований». Кам'яничка Шимона Злотника виявилася дещо багатшою, бо мала «мурована кімнату з кімнаткою, вікнами на тил, спереду також мурований. Також є склеп мурований нижній, підвали два мурована нижні, тил спустошений». У двох останніх житлових спорудах в описі 1700 р. підсінь не зафіксовано. Їх не виявлено і в документах 1734, 1739 та 1789 рр. Щодо останнього із вказаних джерел, то вони названі кам'яничками і, відповідно, належали Томашу Богдановичу та Лукашевічковій. У зв'язку з цим дивним постає той факт, що під час реставрації Є.Пламеницькою залишків підвалів і фундаментів названих будинків та їхніх фасадів на Польському ринку 4а, здійснено часткове фальшування фасаду кам'яниці і безпідставно було організовано підсіння *(рис.26)*, які винесені за червону лінію північної перії на південь, порушуючи цим самим всі містобудівні норми майдану[7].

На основі опису 1700 р. можна відновити забудову і східної перії Польського ринку, представленої кам'яницями і домами. Так, звернувши увагу на кам'яницю Станіслава Радолінського, зазначимо, що в ній «є одна кімната спереду, у тилі друга дерев'яна порожня, з затиллям порожнім, підвалів два мурованих». Дім Яна Клочовича зафіксований дев'ятим у четвертій перії, рахуючи від вул. Зарванської. Він мав «кімнату тильну мурована, склеп нижній мурований один, в тилі возовня, кімнатка спереду, вікнами на ринок». Одинадцятою в шерензі східної перії стояла кам'яниця Войцеха Клочовича, що формувалася з «кімнати тильної мурованої з вікнами на тил. Спереду два верхніх склепи і чотири нижніх, на тилі стайня спустошена». Замикала четверту перію на південному сході кам'яниця Яна Міскевича. Вона мала «склеп верхній з алькиром, вікнами на ринок, а навпроти ще два склепи, пивниця одна мурована нижня, з якої льох земляний, кімнаток прибудованих числом дев'ять, тил оточений муром»[7].

Писемні джерела дають підстави говорити про те, що Польський ринок мав певну нерегулярність. Східна і західна його перії були дещо коротшими, аніж північна і південна. Згідно з названим описом, східний і західний боки великого периметра ринку містили 14 і 13, а північний та південний – по 15 садиб[155]. Ширина більшості із них становила від 9,3 до 11,6 ліктів (лікоть рівнявся 68,7 см), а довжина від 50 до 58 м[156]. Порівнюючи ширину кам'янецьких садиб у межах Польського ринку з шириною садиб на майдані Ринок у Львові, Кракові та в інших містах, Ю.Нельговський з'ясував, що вона одна і та ж. Водночас відрізнялася від ширини садиб у тих містах (Тернопіль), які започатковані у XVI ст.[157] Крім того, ділянки під садиби в Кам'янці-Подільському довші, ніж у Львові (43 м) і Тернополі (близько 30 м). Цей факт дає підстави вважати, що розмітку Польського майдану-ринку на окремі ділянки під садиби у Кам'янці-Подільському було проведено у XV ст. згідно з західноєвропейськими містобудівними нормами XIV-XV ст.[158].

На основі писемних джерел з'ясовуємо, що еволюція соціальної топографії Польського ринку сягає XV ст. і визначається відповідними містобудівними нормами та міською соціальною історико-топографічною ієрархією. Відомо, що ще у 1514 р. багатий киянин Григор збудував на окремому плацу в межах названого ринку солодовню, а ділянку землі для цього виробництва подарував йому король[159].

У 1525 р. будинок на Польському ринку купив шляхтич Ян Ганцель за 36 кіп подільських грошей. Люстрація Кам'янецького староства 1535 р. засвідчує, що в межах Польського ринку, навколо ратуші, функціонувало 10 різницьких яток, дві з яких належали Якубу Хотинському; по одній – майстрам Вавринці, Марціну, Францішеку і Феліксу. Окремо крамничками володіли Марцін, Станіслав та Ян Хотинські, а також один із кам'янецьких католицьких кляшторів. Вони щорічно сплачували податок від кожної крамниці по 4 злотих[160]. Різники представляли собою заможних і впливових осіб. Зокрема, Вавринець займав в той час посаду райці, Фелікс в 20-30-і рр. XVI ст. неодноразово обирався лавником, Якуб Альпонка служив підвойським, Ян і Міхал перебували на посадах цехмістрів різницького цеху[161] і т.д.

У 1536 р. кам'янчанин польської юрисдикції Васко свій будинок на Польському ринку продав Станіславу з Галича за 50 гривень. У 1540 р. дім Яна Хочинського, кам'янецького лавника, знаходився також на Польському ринку. На його території у 1544 р. мешкав і райця Фелікс, будинок якого було оцінено у 50 гривень польської монети, 15 ліктів цвіковського і 15 ліктів вроцлавського сукна. Крім великих будинків, на ринку знаходилися і невеликі житлові споруди, одна з яких у 1545 р. належала купчисі Ганні і була оцінена в 7 кіп подільських грошей[162]. Тут же садибами володіли відомі пани Микола Потоцький та Станіслав Яцімірський. У 1560 р. свої будівлі вони здавали в оренду цехмістрові кравецького цеху Пришлуському. Будинки знаходилися навпроти ратуші, поряд з садибою міського гарматника Станіслава[163]. В межах ринку локалізувалися садиби й таких польських шляхтичів, як Петра Кеби, Єжі Залеського, Станіслава Задка, Станіслава Івлодовського, Яна Котульського та ін.?

Між малим і великим периметрами Польського майдану-ринку знаходилася ще й чимала незабудована територія, що стала місцем для проведення торгів та ярмарок, розташування складів з різними товарами, й слугувала в якості громадського центру для розв'язання різноманітних міських питань. Тут виголошувалися королівські укази, ухвали подільського сеймику, судові вироки, обговорювалися питання військового характеру тощо. Згідно з середньовічними традиціями, на майдані перед ратушею і по кутах малого периметра проводилося й розпізнавання людей, що помирали в місті з відомих та невідомих причин, а іноді і без свідків[164].

Розташування забудови XУ-XVI ст. у східній частині Ринку польської громади виявлено автором цієї монографії у 1979 р. під час дослідження траншеї, викопаної для прокладання труб під газ. У ній було відкрито потужний культурний пласт (0,25-0,75 м) XV-XVI ст., який тягнувся у північному напрямку від початку будинку №12 і аж до вул. Зарванської, на 8 м західніше від тротуару. В культурних нашаруваннях вдалося простежити залишки лише 6 житлових об'єктів, бо решта виявилася досить горілими і зруйнованими. Датується пласт численним археологічним матеріалом (переважно гончарна кераміка, кахлі, підсвічники, монети і т.д.). Відкриття такого потужного культурного шару XV-XVI ст. в східній частині Польського ринку дає підстави стверджувати, що на ті часи межа його східної перії знаходилася дещо західніше від лінії житлової забудови XVII-XVIII ст. Крім того, житлова забудова XV-XVI ст. була дерев'яною. Вважаємо, що горілий пласт – це результат великої пожежі, яка мала місце в Кам'янці на початку XVII ст.(1603 р.)[165]. Після неї місто відновлювали, а в його забудові, в тому числі й у межах Польського ринку, будівельники розпочали активно зводити на кам'яній основі та повністю кам'яні житлові і

господарські споруди. Не виключено, що саме в той час червона лінія забудови у східній перії ринку була перенесена дещо східніше. А відтак цілком правомірними в даному відношенні виглядають висновки Ю.Нельговського про те, що у залишках архітектурних деталей кам'яних підвалів житлових будинків на Польському ринку відображені норми епохи Ренесансу кінця XVI-XVII ст.[166], а не XIII-XV ст., як це стверджують Ольга та Євгена Пламеницькі[167]. Фантастичною виступає й реконструкція житлової забудови північної перії Польського ринку, запропонованої О.Пламеницькою[168]. Дослідниця безпідставно «запроваджує» в архітектурну біографію Кам'янця XV-XVI ст. типи житлових кам'яних споруд прибалтійських народів.

Упродовж XVIII ст. планування і забудова Українсько-Польського майдану-ринку частково змінювалася. Люстрація міста 1734 та «Розподіл квартир» 1739 рр. засвідчують, що у межах малого периметра ринку розташовувалося вже 30 садиб[169]. План Кам'янця 1773 р. подає їх 32[170], а опис міста 1789 р. чомусь лише 22 садиби[171]. Документи 1734, 1739 та 1789 рр. дозволяють вести мову й про характер забудови та видові ознаки цих садиб. Відповідно до опису 1789 р., вони були представлені 15 домами, 15 кам'яницями, 1 кам'яничкою, 1 двориком та 1 домиком[172]. У XVIII ст. змінюється кількість садиб і у межах великого периметра ринку. На 1734, 1739, 1773 і 1789 рр. їх кількість відповідно складала 47, 56, 45 та 47[173]. У другій половині XVIII ст. (1756 р.) на місці трьох садиб із західного боку ринку в стилі бароко було зведено будівлю католицької семінарії (зараз приміщення друкарні), а у північно-західному кутку – Тріумфальну арку (1781 р., *рис. 27*).

Своєрідною у XVIII ст. була й соціальна топографія садиб у межах ринку. Якщо говорити про середринковий квартал (малий периметр) 1734 р., то в його межах можна відтворити таку картину: із 30-и садиб 3 кам'яниці належало міщанам та 1 духовенству; 20-ма домами володіли 11 міщан і представник духовенства; 2 дворики належало шляхті, а 12 склепиків і склепів–міщанам[174]. У цих садибах мешкали міщани Городський, Гідимін, Тослік, Войцех Шабкевич, Яцетій Бродзянський, Дмитро Стахурський, Григір Чайковський та ін. Відомо, що Войцех Шабкевич і Дмитро Стахурський входили до ради сорока мужів міста[175]. Із 47 садиб у межах великого периметра ринку виявляємо 16 кам'яниць міщан, 8 кам'яниць шляхти та 2 кам'яниці духовенства; 15 домів міщан, 3 – шляхти і 2 – духовенства; 2 дворики шляхти та 1 резиденцію[176]. Переважна більшість садиб ринкової забудови відносилася до представників патриціату. Серед них перебував Ян Баранович – райця українсько-польського магістрату[177]. Його садиба знаходилася у північній перії ринку. Стефан Бакалович (війт) мешкав у східній перії ринку. В межах ринку зосереджувалися садиби лавника Йозефа Вільчко, радців Яна Опученко, Павла Шейна, Григорія Яроцького та ін. Окремі садиби належали і католицькій церкві. Так, у західній перії ринку знаходилася резиденція вікаріїв кафедрального католицького храму, у північній – дім кармелітів, східна перія мала кам'яницю домініканок та кармелітський дім, а південна перія – кам'яницю капітули[178]. Парадоксальним залишається той факт, що у межах ринку на 1734 р. знаходимо лише 3 садиби міщан-українців, зокрема доми Андрія Грушки, Богдана Різника і кам'яницю вдови Петра[179].

Подібну ситуацію спостерігаємо у соціальній топографії Українсько-Польського майдану-ринку і в 1789 р. Із 22-х садиб середринкового кварталу числилося 4 кам'яниці, 15 домів, 1 домик, 1 дворик та 1 склепик[180]. 47 садиб у межах великого периметра

ринку на 1789 р. представлені 17-ма кам'яницями, 27-ма домами, 1 кам'яничкою, 1 двориком та 1 склепиком[181]. У кам'яницях мешкали Габріель Бакалович, Томаш Богданович, міщанин Чайковський, Ян Шагін, Йозеф Вірніцький, Ігнатій Декарпалевич, Шадбей та ін. Актові документи українсько-польського магістрату XVIII ст. промовляють, що ці особи у соціально-ієрархічній структурі міста займали такі посади: Ян Шагін – віцесеньйор магістрату, радця, Габріель Бакалович – радця, Шадбей – радця і купець, Томаш Богданович – радця вірменського магістрату і т.д.?

З XV ст. північно-західний кут Польського ринку замикали площа та цвинтар костелу св. Петра і Павла *(рис.28)*. Зазначимо, що розташування собору з його дільницею зумовлювалося також містобудівними прийомами, що сформувалися в містах Західної Європи у XII-XIII ст., а в Кам'янці-Подільському утвердилися в XV ст. і зберігалися до кінця XVIII ст.[182] В історико-архітектурному нарисі про Кам'янець-Подільський за 1968 р. висловлювалася думка, що Петропавлівський костел був зведений на місці колишнього давньоруського храму[183] . Звичайно, це лише припущення, тому що жодних писемних чи археологічних свідчень про існування у цьому місці православного храму XII-XIV ст. не виявлено. Вважаємо, що храму там і не було, тому що кафедральний костел разом з ринком зводився за містобудівними нормами західноєвропейських міст, які докорінно відрізнялися від планувальних норм міст Галицько-Волинської держави XII-XIII ст. До помилкових висновків щодо часу започаткування храму дійшли і автори брошури «Кафедральний костьол св. апостолів Петра і Павла». Вони намагалися занизити час появи цього храму, стверджуючи, що начебто вже у XIV ст. він існував і був кафедральним, не опираючись при цьому на жодне джерело.[184]

Писемні джерела засвідчують, що костел св. Петра і Павла зведено у XV ст. одночасно із Польським ринком. Найдавніші писемні відомості про нього історик О.Яблоновський відніс до 1450 р.[185] У другій половині XV ст., на думку О.Прусевича, він став кам'яним. В той час якийсь Ян Багавський фундував у ньому вівтар на честь св.Андрія, Бартоломея і Дороти й витрачав на його розбудову прибутки від частини села Безнисківці Кам'янецького повіту. Інший шляхтич – Ян Борисковський – фундував другий вівтар, на честь св. Андрія, Архангела Михайла та Марії Магдалини[186]. Одночасно із храмом формувався і його цвинтар. Дослідники середньовічних міст стверджують, що одночасне виникнення майдану-ринку польської громади та храму св. Петра і Павла у середині XV ст. – явище не випадкове, а запозичене у міст Західної Європи. Найбільш вдалим проявом формування і функціонування у місті двох площ (ринкової та соборної) є міста Монпазьє у Франції, Болонья в Італії, Краків у Польщі[187], Львів[188] в Україні і т.д. Собор та його площа з цвинтарем символізували центр релігійного життя католицького населення міста.

Вивчаючи специфіку взаємного розташування ринкової та соборної площ у західних і центральноєвропейських містах, А.Бунін простежив для них три характерних прийоми. Перший із них зводився до того, що соборна та ринкова площі розміщувалися роздільно, на значній відстані одна від одної в межах міста. Другий проявлявся у тому, що ринкова і соборна площі виникали на загальній території і формувалися навколо ратуші та собору, розділяючись між собою лише одним рядом забудованих садиб або торгових приміщень. Суть третього із них полягає у тому, що соборна і ринкова площі змикалися між собою в одному загальному куті[189]. У

Кам'янці Польський ринок із садибою собору межував у північно-західному куті. Розташування соборної і ринкової площ у центральній частині міста саме таким чином формували неповторний ансамбль, у якому вдало поєднувалися архітектурні форми ратуші із навколишньою забудовою та католицького храму св. Петра і Павла з великою садибою, цвинтарем, дзвіницею і відповідними службами.

Планувальна структура та соціальна топографія Польського ринку безпосереднім чином впливала на формування вуличної мережі міста і, в першу чергу, кварталів польської громади. Та це і не випадково, адже саме від Польського ринку в південному й північному напрямах, підпорядковуючись загальним обрисам півострова, частково шаховому і дещо живописному розпланування, тягнулися вулиці до Руського та Вірменського ринків, міських брам (Руських й Польських) і замку. Так, до останнього з Польського ринку можна було потрапити вулицями Вознесенською і Замковою. До Руського ринку і Польської брами від Польського ринку, через квартали мешканців польської громади, тягнулися вулиці Татарська, Зантуська, Францисканська (Єзуїтська), Вулиця від замку понад скелею та інші. Трасування і планування вулиць, садиб та їхня забудова в кварталах польської громади диктувалися як тогочасними містобудівними нормами, так і рельєфом місцевості.

Суттєву, а можливо і визначальну роль, у формуванні просторової локації міських кварталів польської громади відігравали сакральні об'єкти: парафіяльні храми, монастирі, їхні школи, шпиталі, цвинтарі, дзвіниці і т.д. Центрами поквартальної забудови у мешканців польської юрисдикції, окрім собору св. Петра і Павла, були домініканський, францисканський і тринітарський (з XVIII ст.) костели з монастирями, монастир і костел кармелітів босих, костел св. Лазаря і монастир, костел, бурса та колегіум єзуїтів, костел і монастирські приміщення домініканок (з XVIII ст.), костел св. Катерини і т.д. Вибір місця для храмів носив в ті часи символічний характер. Вони мали виразну оглядовість та архітектурну досконалість переважно на тлі одно- та двоповерхової міської забудови і виступали важливими домінантами в планувальній організації не лише окремо взятих кварталів, а й міста загалом.

Говорячи про квартал, який знаходився в межах вулиць Троїцької, Татарської, Зантуської та південної перії Польського ринку, зазначимо, що головною архітектурною домінантою в ньому з XVI ст. був костел св. Лазаря зі школою та шпиталем. Своїм фасадом він виходив на вул. Троїцьку і локалізувався майже навпроти руського храму св. Трійці. З її боку наприкінці XVII ст., у межах вказаного кварталу локалізувалося 11 садиб, в числі яких зафіксовано домоволодіння гайдука Біндуса, Павла Боднаря, пані Оленецької, міщан Микити та Потуровича, пана Ходиковського, ксьондза Кочевича, пана Федора Славніча, пана Секжешовського, хорунжого пана Гумецького та міщанина Миколи Бондаря. В той же час п'ять садиб прив'язувалося до вул. Зантуської і десять – виходило на вул. Татарську[190]. Вул. Зантуську формували садиби кам'янецького гарматника Гане, цирульника Бальцера, Климентія Гайдука, катівні та пана Сандурського[191].

Показово, що вул. Татарська, окрім міщан-бюргерів, була облюбована багатою подільською шляхтою ще з кінця XV – початку XVI ст. Так, у 1525 р. на ній мешкав Шимко Українець, в 1536 р. тут закупили будинки шляхтич Лукаш Угорець[192] та Міткo з Грудка-Бедрихова за 30 кіп подільських грошей[193], у 1571 р. на вул. Татарській мали будинки шляхтичі Хоцімірські, Калиновські й Синявські. Тогочасна земська

книга засвідчує, що садибу у Синявських на початку 70-х рр. XVI ст. купив пан Потоцький[194]. У 1582 р. на цій вулиці осіло й декілька селян-втікачів з Кочубинців[195]. Тут селилися й вірмени. Зокрема, у 1574 р. квартал облюбував Ягуб: «Із згоди старости міста Кам'янця-Подільського Миколи Бриського вступив вірменин ходжі Ягуб у польське підданство і громадянство Кам'янця і приніс їм традиційну присягу»[196]. Наприкінці XVII ст. серед десяти власників садиб на вул. Татарській, у названому кварталі в описі 1700 р. записані прізвища міщан Сандурського, Гродецького, Пацьорника, Совінської, Прушкевича, Горецького, київського воєводи та інших міщан?.

Чимало садиб (22) в описі Кам'янця 1700 р. на вул. Татарській зафіксовано і ліворуч, якщо рухатися нею від Польського ринку до Кушнірської башти. Їх власниками були: Улінський, Жук, Менчинський, Блажей, Дрозденко (у 1700 р. кам'янецький писар пан Матчинський), Валентій муляр, подільський підкоморій Богуш, швець Тягло, Дмитро Кепко, пан Сенчковський, кам'янецький органіст Конарський, пан Гурка, хорунжий Гайдуцький, Матіаш Оленнік, кармелітки, Іваško Дунайовець, кам'янецький кат Шварц[197] та інші. Вивчення архітектурних типів житлової забудови цієї вулиці наприкінці XVII ст. промовляє, що вона була як кам'яною, так і дерев'яною. Так, садиба пана Жука йменувалася «двориком». Володіння Дрозденка, окрім земельної ділянки, мало й «склеп мурований», Богушу належала кам'яниця, Конарський володів домом, Гурка – двориком, Іваško Дунайовець – домом будованим і т.д. Підкреслимо, що на вул. Татарській у той час багато садиб знаходилося ще й у зруйнованому стані.

У XVIII ст. забудова вулиці змінилася на краще. Тут зросла кількість кам'яниць, кам'яно-дерев'яних і нових дерев'яних будинків, було зведено кармелітський костел з монастирем тощо. Щодо останнього, то храм з'явився на місці садиби подільського підкоморія Марціна Богуша, яку він йому подарував. Локалізація садиби за описом 1700 р. зафіксована навпроти садиби пана Сандурського, через вул. Татарську[198]. На заміну попередньої ділянки, що належала до 1672 р. кармелітам та їхньому монастирю, Марцин Контський, краківський і подільський воєвода, у 1703 р. виділив їм ще дві садиби, котрі знаходилися з південного і північного боків садиби Богуша[199]. Вони, відповідно, належали муляру Валентію та шевцю Тяглу. На площі трьох садиб кармеліти збудували монастир і дерев'яний костел на честь «Najśw. Maryi Panny Zwycięskiej і św. Józefa»[200].

Інтенсивно забудованою в XV-XVIII ст. була і вул. Францисканська (з початку XVII ст. Єзуїтська). Вона тягнулася паралельно до вул. Від замку понад скелею у напрямку південь – північ, прямо перед східним фасадом єзуїтського костелу, школи і бурси. З вулиці Замкової нею можна було потрапити у північній частині міста до палацу Потоцьких, Турецьких бастіонів та до Руського ринку. Саме на цій вулиці знаходилися з XIV до XVIII ст. францисканський костел і монастир *(рис.29)*, костел св. Катерини, костел, бурса і колегіум єзуїтів. На цю ж вулицю виходив фасад костелу св. Петра і Павла, фасад єпископського католицького палацу, тил садиби кармелітського костелу, монастирські приміщення і костел домініканок XVIII ст., садиби таких міщан кінця XVI – початку XVII ст., як Альберта Калиновського, Ядвіги Босковни, шляхтича Варшавського[201] і т.д. На 1700 р. вулицю Єзуїтську формувало вже 27 садиб[202], більшість з яких локалізувалося у північній і південній її частинах, а центральні її квартали займали храми.

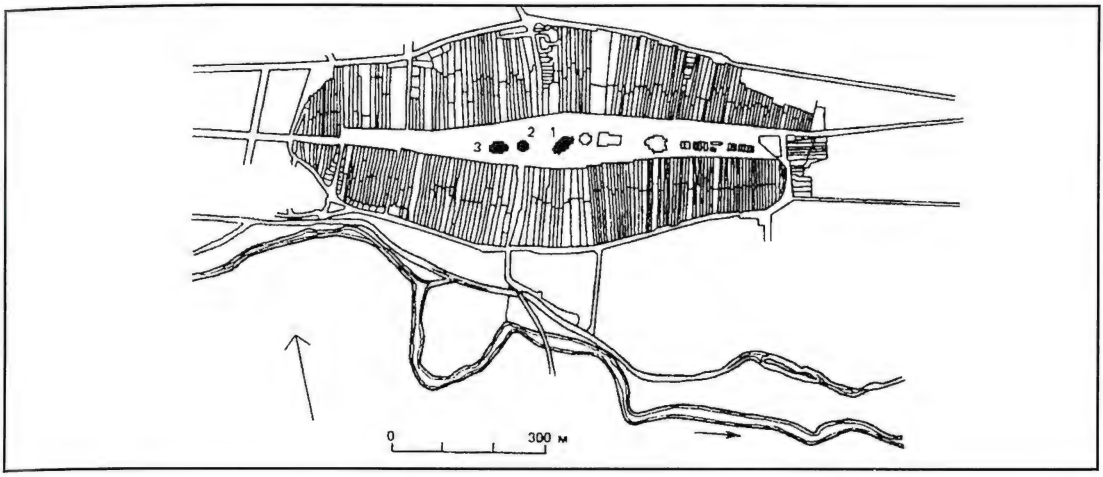

Рис. 16. План середньовічного м. Нова Вєсь
(1. Костел; 2. Ратуша; 3. Костел євангелістів)

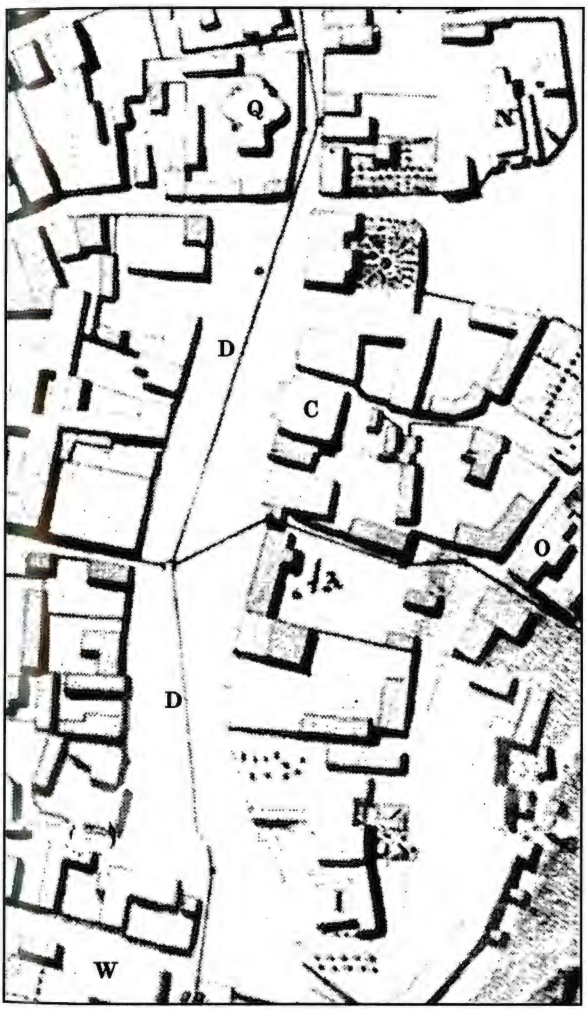

Рис. 17. Вірменський ринок (D) у м. Кам'янці-Подільському (за планом 1773 р.)

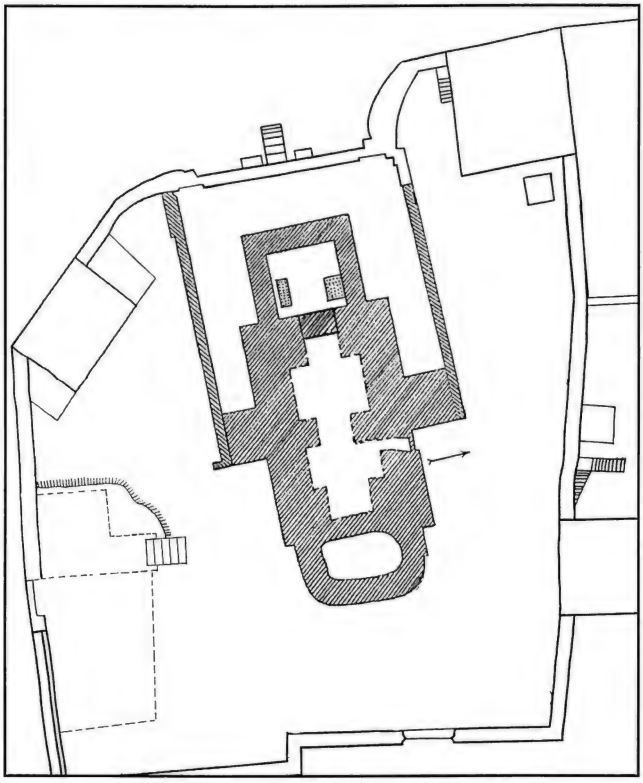

Рис. 18. Садиба вірменського храму св. Миколи (реконструкція М.Петрова)

Рис. 19. Дзвіниця вірменського храму св. Миколи (фото 2001 р.)

Рис. 20. Торговельні склади при садибі вірменського храму св. Миколи (фото 2008 р.)

Рис. 21. Двір вірменського «Торгового будинку» XVII-XVIII ст. (фото 2001 р.)

Рис. 22. Вулиця Домініканська (поштова листівка кінця XIX ст.)

Рис. 23. Тринітарський костел XVIII ст. (фото 2011 р.)

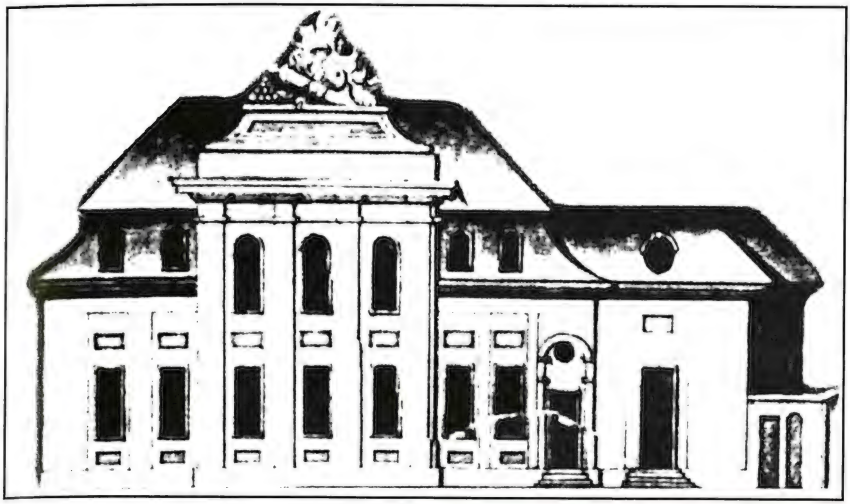

Рис. 24. Палац коменданта міста XVIII ст.

Рис. 25. Вірменський храм св. Миколи (поштова листівка кінця XIX ст.)

Рис. 26. Підсіння кам'яниці на Польському ринку, 4а (фото 2011 р.)

Рис. 27. Тріумфальна арка 1781 р. (поштова листівка кінця XIX ст.)

Рис. 28. Площа та цвинтар костелу св. Петра і Павла (фото 2011 р.)

Рис. 29. Францисканський костел (Архієрейська церква XIX ст.)
(поштова листівка кінця XIX ст.)

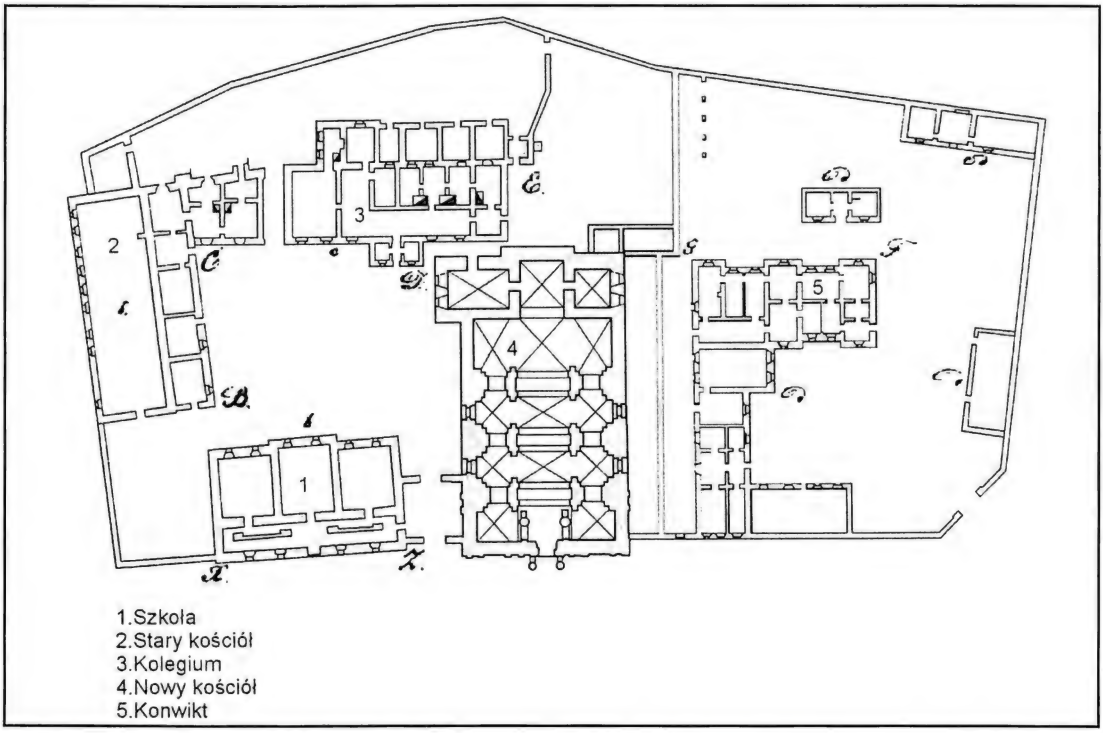

Рис. 30. Креслення єзуїтського двору XVIII ст.

Рис. 31. Садиба католицького єпископа (фото 2011 р.)

Направляючись вулицею від Кушнірської башти у південному напрямі, по обидва її боки розташовувалися такі будівлі: садиба Матіаша Фурмана, кам'яно-земляна батарея св. Трійці, кам'яниця подільського підкоморія, кам'яний дворик пана Смажовського, будований домик кам'янецького регента, будований домик отців єзуїтів, кам'яниця мурована «отців єзуїтів кам'янецької колегії і костел», що зі своєю садибою тягнулися аж до парафіяльного костелу і т.д.. Збереглися креслення єзуїтського двору XVII ст. з костелами (старим і новим), бурсою, колегіумом, господарським двором та конвіктом[203], які детально відтворюють планувальну структуру цього куточка міста, що збереглася у такому стані до кінця XVIII ст. *(рис.30)*. Детальну історико-топографічну еволюцію садиби впродовж XVII-XVIII ст. досліджував Р. Пельчак[204], а найбільш образно вона зафіксована на планах міста 1750 та 1773 рр.

Дещо південно-східніше від садиби єзуїтського костелу і його школи на цій же вулиці, з середини XV ст. окремий квартал займала садиба костелу св. Петра і Павла з дзвіницею, його службами та цвинтарем, а з XVII ст. й садиба католицького єпископа *(рис.31)*. Який вигляд мала остання у XVII ст., відомостей поки що не виявлено, однак її зовнішність на початку 90-х рр. XVIII ст. вдалося віднайти у фондах ЦДІАУК. Тоді вона була резиденцією католицького єпископа А.Красинського. Як засвідчують документ 1796 р. та плани міста 1773 і 1793 рр., садиба локалізувалася навпроти кафедрального костелу із західного боку і займала 820 кв. сажнів. Вона складалася із двох частин, кожна із яких мала свої будівлі. Одна із них була кам'яною, двоповерховою і досягала розмірів у довжину – 22, а в ширину – 20 сажнів. На першому поверсі резиденції знаходилася кімната для відпочинку й сіни, а на другому – 7 кімнат. Будинок і двір займали 470 кв. сажнів землі[205]. Другий будинок був кам'яно-дерев'яний. Його довжина становила 28, а ширина – 15 сажнів. Двір і будинок займали площу 450 кв. сажнів. У будинку було 2 кімнати для відпочинку, 6 дерев'яних кімнат і 4 – для прислуги. Поряд з будинком знаходилися хлів[206] та невелика земельна ділянка.

З південного боку садиби католицького єпископа, між вулицями Францисканською і Вулицею від замку понад скелею, великою садибою з костелом і монастирськими приміщеннями володіли францискани, котрі поселилися в Кам'янці ще наприкінці XIV ст. Правда, найдавніші писемні свідчення про них зафіксовані лише у 1402 р. Саме тоді (6 серпня) польський король Владислав Ягайло видав кам'янецьким францисканам жалувану грамоту на сад та дві десятини землі з селом Гліськівці[207]. Найдавніший костел і монастирські приміщення були дерев'яними. Наприкінці XVI ст. (1597 р.), після руйнації, він був заново зведений з каменю, а дах залишався дерев'яним з гонтовим покриттям, мав 5 вівтарів і дзвіницю. Після пожежі 1616 р. кам'яний костел з дерев'яним покриттям було відновлено, а монастир знову залишався дерев'яним?.

З півдня і південного сходу, від володінь францисканів і аж до кармелітського костелу, розташовувалося 15 садиб міських власників, зокрема: пани Секержинські, Рапацькі і Лащ, капітан Крейч, пан Микола Олейя, пан Володковський, подільський підкоморій Богуш, кравець Захаріаш Фоска, пані Давидова Бутахова, пан Конецпольський, Якуб Григорович[208] та інші. Щодо володінь славетного Якуба Григоровича, то вони виходили прямо на вул. Замкову, де знаходилася «ділянка зі склепами, на якій був костел отців кармелітів». У 1700 р. на його місці розташовувалася вже батарея для оборони міста (мабуть, Вірменський бастіон), було насипа-

но Босяцький шанець, локалізувалася ділянка Остапа Гайдуки, дворик пана Горки тощо. На початку XVIII ст. на декількох садибах по вул. Єзуїтській, з південного боку садиби францискан, була сформована й садиба домініканок. Кам'яний костел та монастирські приміщення з боку замку формували суцільну кам'яну стіну, яка виступала надійною оборонною перепоною для захисту міста від нападників і величаво височіла над одноповерховою житловою забудовою вздовж Вулиці від замку понад скелею. На ній наприкінці XVII ст. зафіксовано аж 35 садиб[209]. В 1734 р. у південній частині вулиці знаходилися, в основному, фортифікаційні споруди, а зі сходу розташовувалися стіни єзуїтського, кафедрального і францисканського монастирів і володінь домініканок. Північна частина вулиці отримала назву «Підгір'я над Польською брамою». Останню в 1734 р. формувало 12 садиб, зокрема володіння Лозовського («будівля мала на горі дві кімнати і внизу дві»), будинок над скелею, що належав костелу св. Петра і Павла, дім Еліаша Груглевича, дім Ткача Груглевича (одна кімната), домик Міхала Кучинського (одна кімната), Яна Гогоцького Бурсака (одна кімната), домик Бріклевича Жовніра (одна кімната)[210] та інші. До кінця 1789 р. кількість садиб на вказаній вулиці зросла і становила 19 одиниць[211].

Отже, писемні джерела та дослідження науковцями розвитку Кам'янця-Подільського в епоху середньовіччя й у нові часи дають можливість стверджувати, що виникнення Польського майдану-ринку, костелу св. Петра і Павла та його садиби й формування кварталів польської громади відноситься до середини XV ст., а їхня історико-топографічна еволюція впродовж другої половини XV-XVIII ст. обумовлювалася не лише місцевими, а й запозиченими західноєвропейськими містобудівними нормами. Намагання О.Пламеницької «довести», що в межах Польського ринку у II-III ст. н.е. функціонував римський табір, у XII-XIII ст. – головний майдан руської громади міста часів Галицько-Волинської держави, а в XIV ст. – ринок Кам'янця литовських часів – не опираються ні на аналіз джерел, ні на наукові аргументи. Соціальну топографію кварталів польської громади в той час урізноманітнювали й оборонні укріплення, які розташовувалися переважно із західного та північно-західного боків півострова, формуючи його неповторність не лише в структурі українських, а і західноєвропейських міст.

Становлення та еволюція кварталів вірменської і польської громад, відповідно у південних та центральних дільницях Старого міста, відбувалися одночасно з організацією нового адміністративного центру української громади міста у його північно-східній частині. Окрім нового Руського ринку[212] і своїх дільниць в межах вулиць Довгої, Зарванської, Троїцької, П'ятницької і Татарської, руське (українське) населення продовжувало мешкати у східних та північно-західних кварталах півострова, частково в межах польської і вірменської юрисдикцій, а також у долині р. Смотрич. Ф. Кірик зауважує, що в другій половині XV ст. «ludność ruska w Kamieńcu stanowila gminę mieska, odrębna nie tylko pod wzgledem narodowościowym, lecz także samorządowym»[213]. Від себе додамо, що й у територіальному відношенні також. Організатором «owej gminy byl w 1491 r. szl. Mikolaj z Piastryc, ówczesny advocatus Ruthenorum Camenecensium»[214]. На початку XVI ст. українська громада помітно згуртувалася, зросла кількість її мешканців. Актові книги 30-х рр. XVI ст. польського кам'янецького магістрату засвідчують, що до «gminy ruskiej w Kamieńcu» досить часто втікали жителі навколишніх сіл[215].

До 1555 р. українські квартали мали чіткі межі щодо правової діяльності війта власної юрисдикції. Її мешканці підпорядковувалися лише руському магістрату. З 11 червня названого року ситуація почала дещо змінюватися, оскільки король Сигизмунд Август дозволив українцям і вірменам мати осілість між поляками-католиками[216], і навпаки. Такий випадок зафіксований у кам'янецькій актовій книзі від 10 травня 1562 р., коли українець мешкав у кварталах, підпорядкованих польському магістрату. Перед вірменським війтом того дня «постав один руський від німецького суду» і заявив, що «купив в Хачко Турача одну кобилу, а цю кобилу впізнав працівник пана Потоцького». Війт віддав Харбета Турача на поруки на 2 тижні, поки той не приведе до війта продавця[217].

З писемних джерел першої половини XVI ст. відомими українськими війтами в Кам'янці були Стефан Кіт, Мікула, Захарко (багаті кам'янецькі купці), Яків Злотник, котрий «zarądzal ruską częscia mista z seniorami gminu»[218] та інші. В другій половині XVI ст. писемні джерела на посаді війтів української громади зафіксували Захарку Золоте Горло, Назарка Котовича, Киріака, Сухораду та інших. При дослідженні історико-топографічної еволюції українських дільниць міста з кінця XV ст. логічним постає запитання, а де ж конкретно локалізувався новий адміністративний і громадський центр руської громади? Й. Ролле, Ю. Сіцінський та О. Прусевич стверджували, що у північно-східній частині Кам'янця, де наприкінці XV – на початку XVI ст. функціонували Руський ринок, церква св. Архангела Михайла з цвинтарем і житловою забудовою навколо, ратуша[219], церква Успіння Богородиці і т.д. З 1585 р. квартали названими храмами з північного боку міста захищала Кушнірська башта з брамою, через яку був в'їзд на територію міста. Дорога до неї вела з каньйону р. Смотрич, який повністю перекривала складна оборонна система – Польська брама.

Погляд цих істориків про існування саме у північно-східній частині Старого міста з кінця XV і в перші десятиліття XVII ст. Руського ринку розділяє більшість дослідників кам'янецьких старожитностей і сьогодні. Разом з тим, О. Пламеницька заперечує функціонування у той час і в тій частині міста Руського ринку. Крім того, вона «намагається стверджувати», що його взагалі там ніколи не було[220]. Такий «висновок» авторка зробила лише на основі опису Кам'янця 1700 р., коли справді Руського ринку біля Кушнірської брами вже не існувало (з 20-х рр. XVII ст.). Не функціонувало з 1670 р. й окремої української юрисдикції, яка була підпорядкована польській[221]. Писемних чи інших видів джерел XV – першої половини XVII ст. для мотивації своєї «ідеї» О. Пламеницька не використовувала.

Характеризуючи історію нового ринку руської громади, О. Прусевич стверджував, що його було організовано на засадах західноєвропейських містобудівних норм. Він мав прямокутну форму [222] і локалізувався приблизно в межах сучасних вулиць: Зарванської, Михайлівського провулку та колишньої вулиці Довгої. З півночі його межі підступали майже до скелястого високого правого берега р. Смотрич. Архітектурними домінантами ринку слугували храм св. Архангела Михайла, ратуша, житлова дерев'яна забудова по периметру, склади для товарів, торговельні ряди, крамниці і т.д. Про останні із названих споруд у привілеї польського короля Сигизмунда II Августа мешканцям української громади міста від 1554 р. зазначалося, що він дозволив їм будувати на ринку і в своїх кварталах крамниці (чотирнадцять), а також продавати в них взуття власного виробництва[223].

В центральній частині ринку знаходилася ратуша[224]. В ній засідав магістрат на чолі з війтом. Найдавніші відомості про термін «руський магістрат» Й. Ролле виявив у Коронній метриці за 1553 р. Саме тоді польський король дозволив українцям виготовляти і продавати горілку, щоб на виручені від неї гроші можна було виконувати підводну повинність. Війт української громади зобов'язаний був «кожний рік подавати звіт українському магістрату і народу про прибутки та витрати всієї суми»[225].

Свою містобудівну функцію в системі ринку виконував і храм св. Архангела Михаїла. Дослідники стверджують, що він у середні й ранні нові часи слугував для купців православної віри покровителем[226] (в даному випадку української громади), а для міщан того кварталу – центром приходу. На їх думку, (св. Архангел) Михаїл виступав охоронцем й опікуном людей від зла. Згідно з біблійною оповіддю, саме він очолив небесне воїнство Ангелів для боротьби із сатаною. Звідси і титул архістратига, що в перекладі з грецької означав начального вождя. В іконографії його прийнято зображати зі списом або мечем в одній руці й вагою в іншій. Списом чи мечем Архангел Михаїл пронизував змія, а вага слугує символом виміру добра і зла, праведного і грішного[227].

Джерела засвідчують, що в житловій забудові ринку з XVII і в наступні століття мешкали не лише українці, але й поляки та вірмени. Однак, відновити ретроспективно українські квартали у XV – перших десятиліттях XVII ст. в історико-топографічному відношенні досить важко, адже до початку формування окремих вірменської і польської громад українське населення заселяло всі міські квартали. В них воно проживало і в наступні століття. Тому топографію українських дільниць в даному випадку найдоцільніше вивчати за місцем розташування православних храмів, які слугували не лише окремими приходами, але й своєрідними адміністративно-територіальними одиницями в конкретних кварталах. Таке явище було характерним для більшості тогочасних українських міст Галичини, Поділля, Волині і Київщини, в яких мешкало поліетнічне за походженням та віруванням населення – Львів, Кременець, Бар, Луцьк, Київ[228] та інші. Топографію розселення жителів української громади міста в межах півострова репрезентували (окрім храму св. Михайла) храми св. Богородиці, св. Петра, св. Трійці, св. П'ятниці, Івана Предтечі, Вознесенський та ін. В просторово-планувальній структурі Старого міста та в дільницях української громади їхнє розташування було домінуючим, вони несли певний світоглядний зміст, організовували своєрідний соціальний простір та формували неповторний архітектурний силует Кам'янця.

Храм св. Михайла був головним атрибутом нового майдану-ринку української громади поряд з ратушею. Найдавніші писемні відомості про нього пов'язані з кінцем XV ст., тобто з тим часом, коли українська громада намагалася повністю відокремитися (1491 р.) від польської юрисдикції, позбавитися практики втручання війтів, бурмистрів, шафарів та інших представників польської юрисдикції у правове, адміністративне, культурне та релігійне життя громади. Депутати до короля від української громади Кам'янця на початку 90-х рр. XV ст. вимагали нових привілеїв для українських міщан, домагалися права не вшановувати католицькі релігійні свята і не спонукати їх до використання в діловодстві латинської мови тощо. З приводу цього І. Крип'якевич писав, що «в Кам'янці на Поділлю підіймають руські міщани

такий рух, що збентежений латинський архієпископ львівський, розуміючи в тім «велику шкоду міста», біжить до короля жадати помочи; й король, бажаючи лишити латинників «при їх праві» – забороняє будувати в Кам'янці руську церкву»[229] (Михайлівську – М.П.). Звичайно, королівська заборона мала юридичну чинність недовго, оскільки піднесення національного життя і зміцнення православної віри в українських міщан наприкінці XV – у XVI ст. обумовлювало й зведення храмів, серед яких виявився і храм св. Архангела Михаїла.

Згадується храм і у 1593 р. московським купцем Т. Коробейниковим, котрий дав для «церкви архангела Михайла попу Івану золотий»[230]. В роки перебування міста у складі Османської імперії, храм архангела Михаїла було передано українському населенню[231]. Умовне розміщення храму в планувальній структурі подає гравюра Кам'янця-Подільського 1673-1679 рр. – недалеко від Кушнірської башти, у південно-східному напрямі. Церква йменується як «Ecele. Ruthen. s. Michaelis Archangeli» (церква руська св. Михайла архангела) і зафіксована під цифрою 4[232]. Локалізація храму на місцевості засвідчена і в описі Кам'янця 1700 р., де зазначається, що він знаходився на вул. Троїцькій. Церква св. Михайла з цвинтарем, «до якої належали і ґрунти, була оточена кам'яним муром»[233]. Розташування храму у північно-східних кварталах міста показано і на його плані 1753 р.[234]. Культова споруда проіснувала до 50-х рр. XVIII ст. Свою точку зору на розташування церкви в межах міста висловив Й. Ролле. Він писав, що храм знаходився «poniżej obejscia należącego do p. Pawlickiej na Pocztowéj ulicy, pośrodky rynku ruskiego»[235]. Подібну думку поділяв і Ю. Сіцінський. Він стверджував, що вона стояла «на середині колишнього Руського ринку, однак в тому місці, де на початку 90-х рр. XIX ст. знаходилася садиба, що примикала до садиби доктора Пшеборовського». В саду тієї садиби наприкінці XIX ст. відкопувалися людські кістяки, які були поховані на цвинтарі біля названого храму[236]. Писемних чи інших джерел, при допомозі яких можна було б відновити архітектурний тип храму, не виявлено (на гравюрі К. Томашевича 1673-1679 рр. він зображений умовно).

На жаль, реконструювати детально в історико-топографічному відношенні не вдається поки що і Руський ринок кінця XV – перших десятиліть XVII ст. Справа в тому, що він неодноразово горів на початку XVII ст. і врешті-решт був знищений пожежами. Не виключено, що саме до цієї трагедії причетна пожежа в місті у 1616 р., яку зафіксували автори «Кам'янецької хроніки». Там йдеться про те, що вона спалахнула о 17-й годині і тривала аж до 20-ї. «Починаючи від будинку священика Міхно (знаходився у вірменських кварталах – М.П.) згоріло (місто – М.П.) аж до Польської брами – як українські церкви, так і церкви польські з дзвіницями. А так само ринки з ратушами згоріли зовсім»[237]. Спопелилися тоді, очевидно, й магістратські книги української громади.

Після пожеж на відновлення ринку бракувало чималих коштів. Водночас польські патриції, незважаючи на королівські привілеї українській громаді на самоврядування, постійно намагалися підпорядкувати її своєму магістрату. З приводу цього українське населення чинило опір, а під ратушу наймало житлові приміщення аж до 1658 р., поки польський король для цієї мети не надав українцям інше приміщення – кам'яницю Киріака (у 70-і рр. XVI ст. займав посаду українського війта)[238], що локалізувалася на вул. П'ятницькій. Таким чином король повернув українців до

свого першого громадського центру, який знаходився біля колишньої П'ятницької церкви (неподалік Вірменського ринку). Відвідавши Кам'янець у 1671 р., Ульріх фон Вердум з цього приводу писав, що «центральну частину (міста – М.П.) займали русини. Вони мали великий міський дім з високою вежею, кілька гарних церков грецької релігії»[239].

З втратою українцями свого адміністративного і громадського центру біля Кушнірської башти, їхні квартали з початку XVII ст. інтенсивно почали заселятися поляками і, частково, вірменами. Опис Кам'янця 1700 р. засвідчує, що садибами (ділянками) в межах кварталів біля колишнього Руського ринку вже володіло багато нових власників. Головною архітектурною спорудою кварталу продовжувала залишатися церква св. архангела Михаїла. Термін «ринок» в описі не згадується, однак джерело засвідчує, що вулиці Троїцька і Довга в цій частині міста формували великий квартал з суцільною забудовою, який тягнувся аж до Троїцького храму і його цвинтару. В межах вказаного кварталу числилося майже 30 садиб[240], різних за своїм соціальним змістом. Зокрема, там мали домоволодіння подільський підкоморій Богуш, пани-шляхтичі Хржошевський, Білецький, Яцовський, Сокальницький та інші. В названому кварталі проживало і чимало ремісників-українців, зокрема Симон Швець, Малярка, Іван слюсар, швець Микола Похребтичний, Кузьма Кушнір, Корній Кравець, Казимир Коваль, швець Стефан Чернушка[241] та інші. На вул. Троїцькій, окрім названих осіб, опис 1700 р. зафіксував садиби православного священика – намісника церкви св. Трійці (прізвище не вказане), а також міщан Мацея Бабки, Василя Длузького, Івана і Данила Ворони, Миколи Кудрика, Чикала, Павла та Войни гайдуків, поповича Івана Кушніра, «будоване житло славетного Корсетника – війта кам'янецької руської нації», порожню ділянку «монастиря отців францисканів», «шпиталь будований з грунтами, що належить до церкви Греко-Руської Успіння Діви Марії»[242] і т.д. Стосовно садиби українського війта, зазначимо, що вона розташовувалася в куті пересічення сучасної вулиці Зарванської і вулиці на честь св. Петра і Павла, немовби замикаючи квартал з його південно-східного боку?.

Характеризуючи архітектурні типи житлової забудови досліджуваного кварталу міста, підкреслимо, що вона була представлена спорудами не досить вишуканого оздоблення: «склеп мурований земляний», «халупка», «дім будований», «будинок дерев'яний», «двір», «дворик» і т.д. З-поміж названої масової забудови на вул. Троїцькій виділялася садиба подільського підкоморія Богуша. Ревізор записав її як «двір дерев'яний зі склепами нижніми мурованими»[243]. Привертав увагу на цій же вулиці і «грунт Алібашки, тепер Яницької Тлумачевої, дружини перекладача – склеп мурований земляний»[244]. В окремих садибах на Троїцькій розводилися й сади. Зокрема, до південно-західного кута садиби церкви св. Михаїла примикало домоволодіння «Федора і Григорія Вадзеників з садом», а поруч з нею знаходився ще один «дім будований з садом Івана Ворони»[245]. Якщо південно-західна частина колишнього Руського ринку (по відношенню до церкви св. Михаїла) до кінця XVII ст. була забудована, в основному, житловими та господарськими спорудами, то північно-західна, що підступала до скелястого берега півострова на початку вул. Довгої (тепер на тому місці знаходиться виробниче приміщення УТОГ – українське об'єднане товариство глухих), – була на той час майже не забудованою. Така ситуація залишалася тут аж до кінця XVIII ст., свідченням чому слугують плани міста 1773 та 1797 рр.[246].

Вивчаючи планування парцелей на вул. Довгій біля колишнього Руського ринку, зауважимо, що за описом 1700 р. вона вже була щільно забудованою, а її садиби розташовувалися видовжено у напрямку схід-захід до валу (останній тягнувся над самою кромкою півострова, що до наших днів не зберігся). Причому, за названим джерелом для неї в цій частині міста характерною була лише її одностороння забудова – зі східного боку.

Вздовж вул. Довгої з півночі на південь від колишнього Руського ринку приблизно до рівня локалізації садиби Троїцького храму *(рис. 32)*, у 1700 р. було зафіксовано 15 садиб, серед власників яких ще мешкали українці: Іван Вашкевич, Солоний, Кузьма, Федір Кушнір, мисливець Храпко, гайдук Бородавка та інші. Вигляд їхніх садиб був убогим. Причому, більшість з них наприкінці XVII ст. зазнала руйнацій. Зокрема, ділянка Солоного виявилася незабудованою. В такому ж стані опис 1700 р. зафіксував садиби Федора Кушніра, Кузьми, Івана Машкевича, дружини Славнича, міщан Посуховського, Прошецького та інших. Декілька садиб на вулиці Троїцькій під час складання опису вже були заселеними і мали кам'яну огорожу. Серед них «ділянка Бородавки гайдука». В її межах знаходилася «халупка, оточена муром без покрівлі». Неподалік від неї локалізувалася ще одна «ділянка, муром оточена, колись пана Шицького». Недалеко від храму св. Михайла у XVII ст. знаходилася і воскобійня кам'янецького радника, яка на 1700 р. також була зруйнованою[247].

До кінця XVI ст. українці переважали ще і в кварталі, що формувався вулицями Троїцькою, Татарською та Зантуською (сьогодні вул. св. Петра і Павла). З півночі його утворювала садиба церкви Успіння Богородиці. Другою домінантою в цьому ж кварталі був православний храм св. Петра *(рис. 33)*. Звертаючись до його історії, зауважимо, що найдавніша відома нам писемна згадка про нього датована 1513 р. Саме тоді на вул. Татарській поселилася шляхтянка Ганна з Гуменець, садиба (дім, двір, город) якої знаходилася «między cerkwią ruską św. Piotra z jednej, a cerkwią «Przeczysta» z drugiej strony»[248]. Згадується храм і у 1542 р.[249] В писемних джерелах (клірові відомості) зазначається, що у 1580 р. церква св. Петра була зведена з каменю[250]. Існують свідчення про храм і за 1591 р., коли кам'янецький міщанин Іван Селецький подарував йому свій будинок[251]. Відомості про храм збереглися і за 1593 р. Саме тоді Т. Коробейников дав «до церкви св. Апостолів Петра і Павла попу Андрію золотий»[252]. Інформація про храм існує за 1614 та 1631 рр. Щодо останнього, то саме в тому році її адміністратором був Теодор Вдодік, війт руської юрисдикції[253]. В роки перебування Кам'янця у складі Османської імперії храм св. Петра було віддано турками римокатоликам для проведення своїх богослужінь[254]. У XVIII ст. він став уніатським, при якому функціонувало три братства.

Яку архітектуру мав храм до перебудови у кам'яний, відомостей поки що не виявлено, однак до наших днів збереглася та культова споруда (окрім дзвіниці), яка була збудована у 1580 р. і виступає класичною пам'яткою архітектури Кам'янця й Поділля епохи ренесансу у візантійському стилі. За дослідженнями Ю. Сіцінського, церква в плані нагадує «продовговастий чотирикутник, заокруглений на сході, з двома меншими заокругленнями по боках. Через се плян у тій своїй частині має вигляд хреста з заокругленими кінцями, або як кажуть деякі, виглядає як листок конюшини *(див. рис. 34. – М.П.)*. Називають такі церкви, що мають три перехресні закривлення, триконховими»[255]. Пам'ятка досить близька до кам'янецьких церков

св. Трійці та Іоанна Предтечі *(рис.35, 36)*, хоча за розмірами дещо менша. Її довжина по фундаменту становила 19, а ширина (без конх) – 5 метрів[256].

Південно-західніше кварталу з храмом св. Петра і південніше кварталу з храмом св. Михайла, в межах вул. Зарванської, Троїцької та сучасного провулку Гімназичного, творила свій квартал церква св. Трійці. В описі 1700 р. зафіксовано, що на вул. Троїцькій, навпроти «дворика славетного Олександра Волошина», знаходилася «церква св. Трійці з школою і шпиталем»[257]. Конкретний час зведення храму поки що не з'ясовано, хоча деякі краєзнавці XIX ст. стверджували, що він функціонував ще за правління князів Коріатовичів, тобто у 70-і рр. XIV ст.[258] Не переконливими виглядають аргументи тих дослідників, котрі час зведення храму відносять до XII-XIII ст.[259] Вони помилково археологічний матеріал XV ст. віднесли до XII-XIII ст. Найвірогідніше, що інтенсивна будівельна історія храму розпочалася у XV ст. (про що свідчать археологічні матеріали), а найдавніша мотивована писемна згадка про нього пов'язана з 1535 р. Саме тоді в земських кам'янецьких книгах фіксується інформація про першого протопопа, «namiéstnika kamienieckiego w r.1535», котрим був «Kostiuk Wolodyowski, pochodzący z miejscowej szlachty ruskiej». Церква руська східного обряду на Поділлі підпорядковувалася в той час галицькому єпископу через посередництво свого намісника або протопопа «rezydującego w Kamieńcu, przy cerkwi św. Trójcy»[260]. Пізніше, у 1558 р., цю посаду обіймав Назарко, котрий у тих же актах характеризувався як «poro ac officialis alias namiestnik ritus rutenici in Kamieniec»[261]. Намісник при церкві св. Трійці згадувався в тогочасних писемних документах як «protoporo Rutenorum» й у 1565 р.[262] Маємо інформацію про Троїцький храм і за 1582 р., коли його намісником був Назарко Пілатовський. В тому ж році кам'янецька міщанка Гапка Табакова – вдова міщанина Грицька, записала на його користь свою садибу, що знаходилася біля церкви по вул. Троїцькій. Вона була подарована Гапкою для того, щоб «на тій садибі був збудований дім, де б жили або перебували кам'янецькі руські владики»[263].

Зазначимо, що в XVI ст. Троїцька церква була для української громади кафедральною або соборною, при якій мешкали намісники православного єпископа, а також слугувала її релігійно – культурним осередком. Згадується храм і у 1593 р., коли Т. Коробейников дав до «соборної церкви св. Трійці попу Климентію золотий»[264]. Намісник цього храму згадувався в актових документах і у 1609 р. У заповіті вірменського єпископа Кам'янця Міхно сповіщається, що «на українські церкви в Кам'янці, в яких проводиться служба Божа, хай буде віддано на всі 50 флоринів, тогочасному намісникові цих церков хай буде віддано 5 флоринів, решті священиків 20 флоринів, на всіх порівну, на шпиталі цієї нації хай буде віддано 15 флоринів»[265]. В часи перебування Кам'янця в складі Османської імперії, церква виконувала функції мечеті. Більш детальне розташування храму в міських кварталах подають плани міста 1773 і 1797 рр.[266]

Функціонування храму св. Трійці у XV-XVIII ст. та його навколишньої садибної забудови дає підстави говорити про те, що його квартал тягнувся у південному напрямі аж до північних парцелей Польського ринку, а з заходу і сходу – обмежувався відповідно вулицями Троїцькою та Зарванською. У названі століття він був заселений переважно українцями. Свідченням цьому слугує магістратська кам'янецька книга за 1535 р. Там записано, що на вул. Троїцькій мешкали міщани – русини піп

Олексій Острогорський та Павло Крескатор. На ній селилися вже й поляки. Серед них джерело називає краківського купця Яна Гебергарта (1538 р.), Вавринця кравця та Матуша (1538 р.), котрі були вихідцями з польського міста Казімежа[267]. Опис міста 1700 р. дає підстави стверджувати, що прізвища українців в цьому кварталі зустрічаються вже рідко: Федір Дубина, Базилій Хвостик та ін. В основному там вже мешкали поляки (переважно шляхта). Так, з боку вул. Троїцької зафіксовані садиби панів Петінського (двір) і Ловицького, ремісника Голембійовського, а по вул. Зарванській – ділянка пана Грушецького, Матіаша Залеського, міщанина Ботвиника, кам'яничка «його милості пана Лойовського», будинок Ференса Славніча, ділянка стельмаха, міщанина кам'янецького Войцеха Куліковича[268] і т.д.

Зауважимо, що чим ближче садиби в кварталі храму св. Трійці підступали до Польського ринку, тим їхній соціальний статус ставав вищим. Говорячи, наприклад, про садибу «його милості пана Грушецького», подільського судді, зауважимо, що вона класифікована в описі 1700 р. «кам'яничкою мурованою». В ній «кімната мурована з кімнаткою, вікна на вулицю. Навпроти них кімната та два мурованих склепи: верхній і земляний, у тилі – город»[269]. Ботвинник мав у володінні «дім будований», який наприкінці XVII ст. перейшов до володінь Базиля Назаровича, «мечника і міщанина кам'янецького». В ньому «кімната вікнами на тил, склеп земляний, тил порожній». В цьому ж кварталі власниками садиб були кравець польської юрисдикції Ян Голембійович, Ян слюсар, пан Лимар[270] та інші, які представляли міський патриціат. Таким чином, дослідження соціальної та «націотопографії» міських кварталів української громади, у яких знаходилися храми св. Михайла, Успіння Богородиці, св. Петра і св. Трійці, дають підстави стверджувати, що з середини XVI і у наступні два століття вони зазнали великої експансії польських власників, які зі своїми садибами домінували там до кінця XVIII ст. Це явище було викликане активним наступом католицької адміністрації польського магістрату на права жителів української громади.

Перевага польського населення щодо кількості їхніх садиб (19) спостерігалася з кінця XVI ст. і в кварталі розташованому на схід від храму св. Трійці, обмеженому з заходу вулицею Зарванською, з півночі – садибою Секержинського, що знаходилася у східній перії Польського ринку, а зі сходу – вулицею Довгою. Серед власників нерухомості опис 1700 р. зафіксував садиби Миколи Познаньчика, Габріеля Порскали, Яна Любовецького, Лавріша, Єжи Константина, Марка Жащовського, Андрія Бернашевського та інших. Причому, їхній високий соціальний статус у місті впливав як на формування соціальної топографії, так і на архітектурні типи забудови східних кварталів Кам'янця. Зокрема, звертає увагу на себе «дім будований» Миколи Познаньчика, що локалізувався на початку вул. Зарванської, яка виходила з північно-східного кута Польського ринку, котрий був купцем. На 1700 р. в його будинку мешкав вже Станіслав Шкарлатович з дружиною, які за професією були бондарями. Автор опису 1700 р. у змісті поняття «дім будований» виявив «комору, кухоньку, земляний підвал, тил порожній аж до дороги»[271].

Особливим багатством кімнат славилася кам'яничка Миколи Кіти. Її формували «спереду кімната мурована і комора велика мурована. Біля комори склеп мурований земляний; в тилі кімната добра, будована. Навпроти мурованої кімнатки – дерев'яні кімнатки. Ділянка тягнеться до вулиці»[272] (Довгої – М.П.). Недалеко від церкви св.

Трійці, по вул. Зарванській, навпроти садиби Грушецького, знаходилася садиба, в якій проживав священик названої церкви грецького обряду – Окопович. Вона була представлена мурованою кам'яничкою, де існувала порожня кімната, а «під нею два земляних склепи». Опис 1700 р. засвідчує, що Окопович службу при церкві проводив «від імені його Високопреосв'ященства єпископа Львівського, Галицького і Кам'янця-Подільського»[273]. З-поміж рядової забудови вул. Зарванської виділялася й садиба пана Секержинського. У вказаному джерелі вона йменувалася як «дім», в якому була «кімната будована, навпроти друга, склеп мурований верхній, другий нижній мурований, тил до самої дороги»[274]. До розряду заможних садиб доречно віднести і «дім будований Марка Жащовського». В ньому «кімната на тил алькиром з кімнаткою виходила», а «спереду ще кімнатка, склеп нижній мурований, тил аж до дороги»[275].

Опис 1700 р. промовляє, що у південному напрямі від описаного кварталу інтенсивно забудованою була також вул. Довга. В її межах, від садиби воскобійні і аж до двору вірменського війта пана Яшевича, числилося 13 садиб, зокрема домик радника польської громади міста, дворик пана Богушевського, кам'яниця пана Собінського, дворик пана Козловського, дворик будований пана Погрошовського, ділянка Івасечка бургомістра, ділянка кравця Богдана[276] та інші. Прізвища власників садиб засвідчують, що вказана частина вул. Довгої наприкінці XVII ст. також вже була заселена в основному представниками польської громади.

На південь від описаних кварталів посадибна забудова вул. Довгої і П'ятницької, яка сягала у південному напрямі аж до сучасного Іоанно-Предтеченського провулку, у XV-XVII ст. належала ще представникам української юрисдикції. Вулицю П'ятницьку, як і Довгу, заселяла в ті часи переважно патриціанська верхівка української громади. Зокрема, на початку 50-х рр. XV ст. на ній мешкав купець Павло. За даними одного з джерел, у суботу 1452 р., під час «сохачки», «в будинку міщанина Павла, що по вул. П'ятницькій, продавалися волячі шкіри»[277]. Головною культовою домінантою в цій частині міста ще з XIV ст. слугувала П'ятницька церква (знаходилася біля сучасної садиби історико-архітектурного заповідника), найдавніші писемні свідчення про яку Ф. Кірику вдалося виявити за 1460 р.[278] Локалізувалася вона на вул. П'ятницькій (поки що найдавніша писемна згадка про вулицю датується 1452 р.), біля садиби відомого українського війта Миколи (XV ст.) та війта Киріака[279] (XVI ст.). На жаль, писемні та іконографічні джерела не подають детальних свідчень про храм. Відзначимо лише, що до кінця XVI ст. дерев'яний храм св. П'ятниці був занедбаний, а його піп Василь здійснював службу в храмі Івана Предтечі, що був зведений наприкінці XVI ст. з каменю[280] і знаходився дещо південніше П'ятницького храму.

На жаль, останнім часом у краєзнавчій літературі робиться спроба без належних наукових підстав «відновити ідею» ідентифікації храмів св. П'ятниці та Івана Предтечі[281], висунуту на початку 60-х рр. XIX ст. П.Троїцьким[282]. Про її безпідставність промовляють дослідження Ю. Сіцінського ще наприкінці XIX ст., який на основі архівних джерел дійшов висновку, що « в кінці XVI ст. П'ятницької церкви вже не існувало, натомість була теперішня Предтеченська церква. Стверджувати, що будівля Предтеченської церкви існувала в XV-XVI ст. під назвою П'ятницької церкви, немає жодних підстав»[283]. Висловлювання Ю. Сіцінського підтверджують і археологічні

дослідження церкви Івана Предтечі, що проводилися у 80-і рр. XX ст. Адже в межах кам'яних фундаментів названої церкви XVI ст. залишків споруд більш раннього часу з дерева чи каменю не було виявлено[284].

Магістратські книги Кам'янця засвідчують, що та частина вул. Довгої, де з 1583 р. з її східного боку знаходилася Гончарська башта, в 1544 р. називалася Зем'янською. Саме на «ulicy Dlugiej Ziemianskiej» в 40-50-і рр. XVI ст. активно отримували ділянки і забудовували їх такі польські шляхтичі, як Доманіковські, П'ясецькі, Мілановські, Кемлічові[285] та інші. В судових актах згадується вул.Довга і в 1577 р., коли Юрій Дяковський продав Матвію Малічу, що мешкав на вул. Довгій, став за 120 злотих у селі Дяківці[286].

Впродовж XVII-XVIII ст. соціальна топографія колишніх кварталів української громади міста змінилася повністю. Із перерахованих православних храмів діючими залишилося лише чотири: св. Михайла (функціонував до середини XVIII ст.), св. Петра, св. Трійці та Івана Предтечі. У забудові кварталів, що прилягали до них, важко вже було виявити прізвище українця – власника садиби, котрий би не полонізувався. Цей процес пришвидшили підпорядкування української громади 1699 р. польському магістрату, а також ліквідація 1703 р. Руського магістрату[287]. Названі обставини призвели до того, що у XVIII ст. вже не було підстав говорити про існування окремих українських кварталів. У колишніх дільницях української громади залишилися лише старі назви вулиць з новою посадибною забудовою. Еволюцію їх соціальної топографії досить детально репрезентують описи міста 1734, 1739, 1768 і 1789 рр. та плани міста XVIII ст. Звертаючись, зокрема, до люстрації Кам'янця 1734 р., зауважимо, що вул. Троїцьку на той час формувало 38 садиб, вул. Зарванську – 21, вул. П'ятницьку – 18[288] і т.д. На 1734 р. у межах вул. Троїцької із 38 садиб числилося 7 домів, 29 двориків, 4 домики, 1 склепик і 1 халупка[289]. Вулиці Зарванська та П'ятницька мали відповідно 5 і 20 домів, 10 і 4 дворики, 3 і 1 домики. Крім того, вздовж вул. П'ятницької ще локалізувалося 6 кам'яниць, 3 склепи, 1 халупка та 1 шпиталь. Розорені на 1699 р. садиби на вул. Довгій до 1734 р. частково вже були відбудовані, а в межах колишніх кварталів руської громади їх числилося близько 20[290] .

Щодо Татарської вулиці, то у 1734 р. вона була облаштована 68 будинками. По відношенню до інших названих вулиць, була найбільш щільно забудованою, в архітектурі якої спостерігалася досить яскрава ієрархія. Із 68 житлових споруд домів зафіксовано 17, кам'яниць – 8, двориків – 23, склепів – 16, халупок – 1 і 2 резиденції вищих католицьких сановників[291]. Через 5 років забудова названих вулиць змінилася не набагато. Зокрема, у межах вул. Зарванської у документі 1739 р. садиб зафіксовано стільки ж, як і у 1734 р. (18). Серед них домів числилося 5, домиків – 3 і двориків – 10. В основному вулицю заселяли представники багатих міщанських родин: пан Домінік Ахентович (дім), Теодор Александрович (дім), пан Старжинський (дворик), пан Лянцкоронський (дворик), пан Крузер (дворик) пані Соколовська (дворик), пан Грушецький (дворик), Вавринець Кв'ятковський (домик), пан Кальський (домик), Томашова Чорноконська (дім)[292] і т. д.

В джерелі подається й внутрішня структура садиб. Так, дім Домініка Ахентовича складався з кімнати посередині будинку, кімнати з алькиром на тилі та ще з двох кімнаток. Дім Валентія Тукіцревича мав кімнату з алькирем та кімнатки в сінях[293] і т д. Говорячи про Кароля Крузера, підкреслимо, що у 30-і роки XVIII ст.

він займав посаду подільського земського судді[294]. Збереглися й розміри садиб на вул. Зарванській і Татарській. Зокрема, у 1735 р. на вказаних вулицях міщанам під забудову було виділено ділянки розмірами 60х18 (вул. Татарська) та 52х20 ліктів (вул. Зарванська)[295]. За 1768 р. свідчення про розпланування вул. Зарванської збереглися ще більш детальніші. Так, якщо направлятися вулицею від Троїцького храму на південь, відразу ж за його садибою, локалізувалася садиба (дім) вдови Дальської, розміри якої сягали у довжину 96 ліктів, а в ширину, з боку вулиці, – 29, з тилу – 24 лікті. Біля садиби Дальської, з південного боку, джерело зафіксувало дворик капітана Бернадського, який досягав довжини 96 ліктів, а ширини з боку вулиці та з тилу – по 21 ліктю. Поряд з садибою Бернадського двориком володіли й василіани (його довжина досягала 96 ліктів, а ширина з боку вулиці, – 20, з тилу – 17). Дворики Комарницького та Лавського, що локалізувалися в цій же дільниці, були дещо довшими – 100 ліктів. Ширина дворика Комарницького від вул. Зарванської становила 18, а з тилу – 21 лікоть. Дворик Лавського мав ширину, відповідно, 34 і 31 ліктів[296]. Збереглися свідчення про забудову вулиць Зарванської, Троїцької, П'ятницької, Татарської і Довгої за 1789 р. Вони почергово мали 40, 22, 44, 22 і 17 (в межах колишніх українських кварталів) будинків[297]. Вважаємо, що така детальна інформація щодо забудови кам'янецьких вулиць сприяє відтворенню не лише загальної соціальної топографії міста на певний історичний період, але й дослідженню конкретних особливостей кожного кварталу.

Українській юрисдикції Кам'янця у XV-XVII ст. підпорядковувався й невеликий квартал, що знаходився у західній частині Вірменського ринку. Він формувався навколо дерев'яного Вознесенського храму[298]. Його забудова також була дерев'яною, а знищили його та церкву наприкінці XVII ст. турки. У наступному столітті цей квартал було відновлено[299], однак він перейшов у підпорядкування вірменського магістрату. Досліджуючи історико-топографічну еволюцію кварталів української громади міста впродовж XV-XVIII ст., зауважимо, що вони мали переважно живописний характер, однак в планувальному відношенні у названі століття майже не змінилися. Локалізації зазнав лише ринок, який у XVIII ст. був перенесений на те місце, де знаходилася в минулому церква Успіння Пресвятої Богородиці. Свідченням цьому слугує план Кам'янця 1773 р.[300], на якому перед Турецьким бастіоном з південного боку показана значна незабудована територія *(рис.37)*. За даними О. Прусевича, ринок називався М'ясницьким, Торговим або Зарванським[301] і виступав у якості загальноміського. Там він локалізувався аж до початку XX ст.

У кварталах всіх трьох міських громад відновити сьогодні масову забудову XV-XVII ст. досить важко, однак на XVIII ст. відтворити таку картину можна дещо детальніше. У писемних джерелах того часу вона представлена різноманітною характеристикою садиб і споруд: палацами, резиденціями, домами, домиками, дворами, двориками, склепами, хатами і т.д. Кожний названий тип садиб-споруд можна вивчати не лише крізь призму їхнього топографічного розташування, а й через видові ознаки та розміри, соціальну приналежність, функціональне призначення, вартість і т.п. Палаців і резиденцій у місті було небагато. На 1734 р. люстрація зафіксувала в Кам'янці лише 1 палац подільського воєводи Стефана Гумецького (вул. За гауптвахтою)[302] та 3 резиденції: кафедральних католицьких вікаріїв (західна перія Українсько-Польського ринку), кам'янецького католицького єпископа Адама

Августина Весселя (вул.Підгороддя над Польською брамою) та генерала Шиллінга (Вірменський ринок)[303]. У другій половині XVIII ст. кількість палаців зросла до шести. Окрім палацу подільського воєводи, з'являються ще й палаци Рациборовського (вул. Від ронделя за Тринітаром), Чарторийського (вул. Зарванська), католицького (вул.Єзуїтська) і вірменського (вул.Іоанно-Предтеченська) єпископів, коменданта міста (вул.П'ятницька) тощо[304].

Наприкініці 80-х рр. XVIII ст. збільшується і кількість резиденцій: при Вірменському костелі (вул.Довга), Радзєцьких (вул. Понад скалою над Польською брамою), при церкві св.Петра і Павла (вул.Татарська), Скарбова на Високім Ронделі (вул.П'ятницька) і при церкві св.Миколи (вул. Від ронделя за Тринітаром)[305]. Описуючи резиденцію католицького єпископа початку 90-х рр. XVIII ст. (цю посаду займав на ті часи А.Красинський), зауважимо, що вона локалізувалася навпроти кафедрального костелу із західного боку і займала 820 кв. сажнів. Садиба складалася із двох частин, кожна із яких мала свої будівлі. Одна із них була кам'яною, двоповерховою і досягала розмірів: у довжину – 22, а в ширину – 20 сажнів. На першому поверсі резиденції знаходилася кімната для відпочинку і сіни, а на другому – 7 кімнат. Будинок і двір займали 470 кв. сажнів землі[306]. Другий будинок був кам'яно-дерев'яний. Його довжина становила 28, а ширина – 15 сажнів. Двір і будинок займали площу 450 кв. сажнів. У будинку кімнат для відпочинку числилось 2, дерев'яних кімнат – 6 і для прислуги – 4. Поряд з будинком знаходився хлів[307].

Залишився більш детальніший опис резиденції римо-католицького кустоша (хранителя бібліотеки) 1741 р., що знаходилася по вул.Татарській, неподалік костелу св. Петра і Павла. Будівля (показана як «ліплена», «плетена») була побілена. Праворуч від входу до неї розміщувалася простора тривіконна кімната з кам'яною пічкою і мурованим каміном. Через двері у перегородці існував вхід з цієї кімнати до просторого і побіленого алькира з кам'яною підлогою і двома вікнами. Через сіни навпроти даної кімнати знаходилася друга кімната – тривіконна, з земляною підлогою, «білою» кахляною пічкою, мурованою «пекарняною» пічкою, у якої «простий» комин; при цій кімнаті був просторий алькир з одним вікном. Сіни невеликі – з кам'яною підлогою, вікном над вхідними до них дверима; у сінях перегородка «для коминів», з яких один – великий і плетений – іде вгору. З сіней нагору вели дерев'яні сходи. Перед входом до резиденції – просторий дерев'яний ґанок з кам'яною підлогою, над яким знаходилася мала і «добра» дерев'яна альтанка з дощаною підлогою. Зазначені приміщення будинку мали стелі з дощок. Зліва від резиденції розташовувалися офіцини (флігелі, господарсько-службові приміщення) з гонтовим дахом. Праворуч від входу знаходилася простора з двома вікнами, кімната, де кахляна і пекарняна печі (стеля і підлога у ній дощані); при цій кімнаті був «алькирик з кам'яною підлогою і вікном. Друга кімната в офіцинах, розташована навпроти першої, – невелика, побілена, у ній стеля з дощок, підлога кам'яна, при ній теж алькирик. Сіни в офіцинах непросторі, з земляною підлогою. Під офіцинами невеличка мурована пивниця, нижче якої ще менша – копана; сходи до більшої з цих пивниць і прохід до другої пивниці були муровані. Навпроти офіцин стояла стайня з гонтовим дахом. Подвір'я було просторе, опарковане від вулиці»[308].

До розряду кам'яниць, на думку М.Крикуна, зачислялися мурованні будинки з каменю або цегли. На 30-і рр. XVIII ст. їх частка у загальній масі житлових спо-

руд Кам'янця складала щонайменше 8-9 %. Більшість із них зосереджувалося на Українсько-Польському та Вірменському ринках[309]. Зберігся й опис однієї із них. Він стосується кам'яниці Святовичів, що знаходилася у південній перії Українсько-Польського ринку і датувалася 1712 р. Згідно з документом, вона включала в себе «велику кімнату (з вікном на вулицю і двома вікнами в тил) з алькиром (з вікном на вулицю), кімнатку, що біля вказаної кімнати, передній склеп (з вікном на площу Ринок), поруч з ним – другий склеп (з вікном на вулицю), під останнім – пивницю, під переднім склепом – пивницю з льохом»[310].

Короткі відомості є і про кам'яницю вірменина Сефера Овансовича, розташування якої писемні та графічні документи XVIII ст. подають у східній перії Українсько-Польського ринку. Напис на кам'яній плиті *(рис. 38)*, вмонтованій на фасаді кам'яниці під балконом другого поверху, повідомляє, що «ця кам'яниця споруджена 1735 р. Сефером Овансовичем»[311]. Вона прямокутна в плані, двоповерхова. У її південній частині знаходилися наскрізні сіни, що вели у двір, а північну – формували торгові (перший поверх) та житлові (другий поверх) приміщення. Фасад кам'яниці займав всю ширину ділянки-садиби, а сама вона тягнулася аж до вул.Довгої. Перший поверх будинку мав вхідні двері і два вікна, а другий – три, що виходили на ринок. Ця традиція (три вікна) була характерною майже для усіх українських міст, що протягом XIV-XVI ст. наділялися нормами магдебурзького права. З другої половини XVIII ст. будинок перейшов у власність єпископа Сіраковського[312].

Наприкініці 80-х рр. XVIII ст. кількість кам'яниць у місті збільшується. За люстрацією Кам'янця-Подільського 1789 р., із 69 житлових споруд, що локалізувалися в межах малого і великого периметрів Українсько-Польського ринку, кам'яниць і кам'яничок нараховувалось 23[313]. На вул.П'ятницькій із 44 житлових споруд кам'яниць було 10, на вул. Від ронделя за Тринітаром – із 53 – 5[314]. Джерело подає інформацію і про власників кам'яниць. Зокрема, в межах Українсько-Польського ринку вони належали міщанам Антонію Вірніцькому, Томашу Богдановичу, Кубовському, Яну Шагіну, Йозефу Вірніцькому, Чайковському, Аксентовичу, Симоновичу, Гжибовському, Шадбеям, Антонію Шагіну, Григору Богдановичу та ін., на вул.П'ятницькій – міщанам Мухоровичу, Граб'янкам, Депуновському, Гротовським і Вартировичам, на вул. Від ронделя за Тринітаром – Гумецькому та Гжебицькому[315] і т.д. Доречно зауважити, що віддаляючись від Українсько-Польського і Вірменського ринків в глибину різних кварталів, такий тип будівель, як кам'яниця, поступово зникає. Зокрема, на вул.Татарській у 1789 р. їх виявляємо лише одну, на вул. Понад скалою від Польської брами – 3, на вул. Від ронделя за Тринітаром – 6, на вул. Зарванській – 3[316] і т.д.

Окрім кам'яниць, у садибах різних кварталів Старого міста були доми, домики, двори і дворики, а в Долині від Руської брами до Польської і «За водою» – лише хати і домики[317]. Така ж забудова існувала й у передмістях Карвасари, Руські і Польські фільварки, Біланівка та в межах їх юридик[318]. Другим після кам'яниць і найбільш поширеним типом споруд у межах ринків та центральних вулиць у видовому відношенні були доми. Вони згадуються в описах Кам'янця 1700, 1734, 1739 і 1789 рр. Досліджуючи люстрацію Кам'янця 1734 р., М.Крикун дійшов висновків, що в ній термін «дім» вжито щодо 37,5 % від усіх міських споруд[319]. Чимало домів знаходилось на вул. П'ятницькій, Зарванській, Домініканській і Татарській. 89,9 % з яких

були міщанськими, 7,3 % – духовними і 2,8 % – шляхетськими[320]. Історик вважав, що їх зводили в основному із дерева на кам'яному фундаменті. Частина із них могла бути й наполовину мурованою. Є навіть підстави вважати, що кілька домів були мурованими (кам'яниці), адже один і той самий будинок у п'яти випадках люстрація 1734 р. називає кам'яницею (№72, 256, 282, 286, 291), тоді як «Розподіл квартир... 1739 р.» – домом, а в трьох аналогічних випадках люстрація 1734 р. назвала будинок домом (№63, 162, 244), а «Розподіл квартир» – кам'яницею. З приводу цього факту М.Крикун висловлював сумніви, щоб усі вісім будинків, згаданих у 1734 р., впродовж декількох наступних років були знесені, а на їх місці спорудили будівлі з іншого матеріалу. В ті часи будівництво було досить дорогою справою. На його думку, в обох джерелах йдеться про одні і ті ж споруди – кам'яниці[321]. Варто зазначити, що домами, як і кам'яницями, володіли найзаможніші міщани. Звертаючись для прикладу до Українсько-Польського ринку, зазначимо, що у 1734 р. у межах Середмістя (малого периметра) і великого периметра знаходилося по двадцять домів-садиб. Їх власниками були Правдзінський, Баранович, Голембовський, Орловський, Шейн, Бакалович, Яроцький, Тослік, Розановський та інші. Із них: Ян Баранович – райця Українсько-польського магістрату, Стефан Бакалович – війт, Павло Шейн і Григорій Яроцький – райці і т.д?.

Аналогічну ситуацію у соціальній топографії Українсько-Польського майдану-ринку спостерігаємо і наприкінці 80-х рр. XVIII ст. Поряд з кам'яницями в його межах у 1789 р. люстрація зафіксувала і 42 доми. Вони належали Вірфзанському, Негрушу, Каланковському, Губіцькому, Бзежинському, Кунацькому, Бакаловичу (райця), Сеферовичу, Богдановичу (райця), Боярському (лавник), Декарпелевичу (райця)[322] і т.д. Звертаючись до з'ясування поняття «домик», М.Крикун зазначав, що він являв собою дерев'яну будівлю дещо меншу за розмірами від дому. Домики становили 28,7% від усіх кам'янецьких будівель. За винятком майданів-ринків Українсько-Польського і Вірменського, в люстрації 1734 р. домики зафіксовані в усіх топографічних частинах міста і належали міщанам[323].

Дворами і двориками називалися садиби (відповідно більша і менша), відгороджені від вулиць парканами або кам'яними стінами, посередині яких знаходилися будівлі. Двори-доми – це дерев'яні або ж дерев'яно-муровані, а дворики – дерев'яні споруди. В Кам'янці двори і дворики на 30-ті рр. XVIII ст. знаходилися переважно у північній частині Старого міста, на вул.Татарській, Троїцькій і Зарванській, а також на Довгій[324]. Поділяємо думку М.Крикуна, що двір як фізична будівля – це кам'яниця або дім, а дворик – дім або домик. В тому, що двір – це кам'яниця або дім, як доводить історик, доводять такі факти. В актових книгах українсько-польського магістрату за 1735 р. йдеться мова про «дім» оберстлейтенанта Штембаха, а в люстрації цей дім на вул.Довгій фігурує як «дворик» (№ 161). Того ж року один кам'янецький міщанин свідчив у магістраті, що збудовану його батьком кам'яницю відкупив подільський земський суддя Кароль Крузер, який має у ній свій двір на вул.Зарванській[325].

Склепи і склепики – були переважно торгово-виробничими будівлями. Оскільки в них за люстрацією 1734 р. квартирували жовніри, то вони могли слугувати для їх власників і житловими помешканнями. Із яких матеріалів зводилися склепи і склепики, джерело не засвідчує, однак вважаємо, що із каменю. М.Крикун вірно

зауважує, що близько 50% названих споруд розташовувалося біля українсько-польської ратуші і на вул. Довгій. Переважна більшість склепів і склепиків належали міщанам, а частково й духовним особам[326]

Хати і домики виступали типовими сільськими житловими спорудами.

Вважаємо, що соціальна диференціація мешканців міста знаходила безпосереднє відображення у його соціальній топографії, житловій і господарській забудові садиб. Порівнюючи забудову центральних дільниць Старого міста і передмість, доречно зазначити, що в останніх мешкала найменш заможна частина жителів, яка в ієрархічній соціальній структурі населення відносилася до середнього та нижчого станів, виразом чого слугували архітектурні типи їхніх будівель. Цей аспект проблеми був характерним не лише для багатьох міст Поділля, але й для всієї Правобережної України.

Соціальну топографію міських кварталів урізноманітнювали й оборонні укріплення, які існували навколо Старого міста ще з XV-XVI ст., визначалися містобудівними чинниками й обумовлювалися стратегічно-політичним фактором, пов'язаним з існуванням для регіону постійної загрози з боку татар, турків, волохів тощо. Унікальними природними оборонними рубежами продовжували залишатися круті скелі (береги) р. Смотрич та глибокий каньйон, утворений її водами. Однак, зміна тактики облоги й оборони міст, а головним чином прогрес у розвитку вогнепальної зброї[327], вимагали додаткових штучних оборонних укріплень. Тогочасні писемні джерела про функціонування укріплень навколо Старого міста зафіксували їх у незначній кількості. Про це писали Ян Длугош, Джованно Ботеро, М. Стрийковський, Т. Коробейников та інші сучасники і мотивували це явище досить вдалим розташуванням Кам'янця на місцевості (півострові). Зокрема, Ян Длугош зауважував, що р. Смотрич оточувала місто навколо і протікаючи у глибокому каньйоні, робила його неприступним. Замість мурів і укріплень по периметру, місто мало високі скелі і широкий каньйон. Доступ до нього був обмежений. В'їхати на територію міста можна було лише з боку замку (логічно через Замковий міст – М.П.) та з півдня – через ворота у каньйоні. «Jeden tylko do miasta istnieje dostęp z zamku i od strony południowej»[328]. Назву брами Ян Длугош не вказав, однак вважаємо, що саме на місці укріплень на початку XVI ст. було зведено кам'яну Руську браму.

Інший очевидець, Джованно Ботеро, стверджував, що «місто Кáм'янець, яке стоїть на суцільній скелі, має природні стіни та вали, що вважаються неприступними»[329]. Неповторне географічне розташування міста в стратегічному відношенні зафіксував і М. Стрийковський, котрий зауважував, що «miasto samo w lepszym miejscu» знаходиться, аніж замок[330]. На сторінках «Кам'янецької хроніки» зазначено, що «в 1567 р. католицькі судді почали зводити навколо міста кам'яну стіну. Однак багатьом це було не по душі, адже робота була розпочата велика і важка»[331]. Та й звести в ті часи стіну навколо півострова площею понад 120 га було нелегкою справою. Не помітив кам'яних укріплень (башт) навколо міста (півострова) і російський мандрівник Т. Коробейников, який відвідав Кам'янець у 1593 р. З цього приводу він писав, що «стіни навколо посаду (міста – М.П.) немає, тому що той острів кам'яний. Від води добре високо, скеля зверху до води мабуть сажнів 10»[332]. Однак, у 30-і – 40-і рр. XVI ст. писемні джерела зафіксували той факт, що «miasto utrzymywało strożów wież miejskich»[333]. Наприкінці XVI і впродовж XVIII ст. оборонні укріплення навколо міста зводилися неодноразово й удосконалювалися. Якщо прямувати за

рухом годинникової стрілки навколо півострова, починаючи з його північного боку, можна назвати такі: Кушнірську башту з брамою (Міською), Гончарську, Різницьку і Кравецьку башти (вони знаходилися з південно-східного боку півострова над скелею), земляний вал по вул. Довгій, безіменні міські ворота, що розташовувалися на перепаді двох терас по вул. Довгій (на їх місці у 80-і рр. XVIII ст. були збудовані військові казарми *(рис. 39)*, в яких до кінця 80-х рр. XX ст. знаходилася тютюнова фабрика), Руську браму, бастіон і батарею св. Андрія *(рис. 40)*, браму Підронделеву кінця XVII – XVIII ст. з боку Замкового мосту, Вірменський бастіон, шанець на Вірменському ринку, башти Казематну *(рис. 41)* і Турецьку (Захаржевську) *(рис. 42)*, бастіони св. Трійці та М'ясницький, Турецький бастіон, Руську і Польську брами, кам'яні мури та інші укріплення.

Доречно зауважити, що особливу увагу в досліджуваний період привертали укріплення, які захищали місто з боку Замкового мосту. Важливим документом, який засвідчує наявність у цій частині Старого міста оборонних укріплень, слугує опис 1700 р. Із джерела з'ясовуємо, що праворуч від вул. Замкової, над урвищем правого берега р.Смотрич, південно-західніше костелу тринітарів, було зведено «Босяцький шанець». Перед ним – садиби міщан Остапа Гайдука та пана Горки, із південно-західного боку, функціонував й земляний безіменний шанець, який насипали турки[334]. Зліва від вул.Замкової, зразу ж при в'їзді до міста, опис 1700 р. фіксує безіменну батарею, що локалізувалася по вул.Отців єзуїтів, із західного боку цвинтаря отців кармелітів. Вважаємо, що названа безіменна батарея на гравюрі Кам'янця-Подільського 1673-1679 рр. (автор К.Томашевич) позначена літерою «С», як міське укріплення, а на гравюрі 1684 р. (автор Я. де Рубейс) виступає «Вірменським бастіоном»[335].

У західних кварталах вірменської громади найбільш надійними оборонними спорудами XVIII ст. були також: батареї св.Мартина (1745 р.), св.Яна та св.Михайла. Між 1745 та 1746 рр., на південний-схід від Брами Підронделевої, архітектори реконструювали й давнє кам'яне укріплення – «бастіон св.Терези»[336] (на римській гравюрі Кам'янця 1684 р. йменується «Вірменським бастіоном» *(рис. 43)*. Від Брами Підронделевої (з боку замку) кам'яна стіна з бійницями тягнулася у південно-східному напрямі аж до нижньої частини вул. Від вірменського костелу до Руської брами, а її наявність зафіксували джерела кінця XVII ст. та план Кам'янця 1773 р., в легенді якого вона зветься «стіною Гловеровських»[337]. На вулиці, що вела від Руських воріт до Вірменського ринку через усі вірменські квартали, існували кам'яні ворота, на місці яких у 1780 р. були збудовані військові казарми. Східніше від них вірменські квартали прикривав Миколаївський бастіон (збудований у другій половині XVIII ст.), а також «батарея св.Мойсея»[338]. В межах двору сучасного дитячого садка №17, що по вул.Довгій, знаходилася «батарея св.Григорія» або «Іванівська», залишки якої зберігалися до 30-х рр. XIX ст.[339] і т.д.

Таким чином, дослідження історичної топографії кварталів руської, польської та вірменської громад Кам'янця-Подільського XV-XVIII ст. дає підстави стверджувати, що в їхній еволюції поєднувалися не лише місцеві, але й західноєвропейські містобудівні норми. Прямокутні (близькі до квадрата) Руський і Польський, а також видовжений Вірменський ринки, розташування в їхніх межах ратуш, а по периметру житлових, господарських, культових і адміністративних споруд, сітки вулиць

та провулків, кварталів і садиб міщан із специфічною забудовою, природний ландшафт та штучні оборонні укріплення – ось найважливіші чинники, що формували Кам'янець як неповторне містобудівне явище й оборонний форпост епохи середньовіччя і ранньої модерної доби України й Центрально-Східної Європи загалом.

2.2. Передмістя та замкові села в історико-топографічній структурі Кам'янця-Подільського

У просторово-топографічній структурі Кам'янця-Подільського XV-XVIII ст. неабияку роль відігравали передмістя і замкові (старостинські) села, які щільно оточували місто й замки, виступаючи їх логічним продовженням і складовими частинами неповторного цілого – міського організму. До передмість і найближчих замкових сіл відносилися: Долина (каньйон р.Смотрич), Руські і Польські фільварки, Біланівка, Хутори міських патриціїв, Карвасари, Підзамче, Татариска, Кубачівка, Новосілка (Жабинці), Зіньківці та Довжок[340]. Зауважимо, що без названих поселень[341] недоцільно й говорити про Кам'янець як завершене в територіальному аспекті соціально-культурне явище.

Вивчаючи передмістя Долину, зазначимо, що в топографічному відношенні вона формувалася із двох частин: правобережної (власне самої Долини) і лівобережної (Заводдя). Зрозуміло, що без такого природного творіння, як каньйон, не сформувалася б і неповторна історична топографія Старого міста. У планувально-топографічному відношенні та зі своєрідною забудовою вона була досить простою і живописною. Одна вулиця, органічно злита з природним оточенням і ним обумовлена, плавно звивалася навколо півострова і пов'язувала між собою Польську та Руську брами. Заселення Долини розпочалося ще у XIV ст. й тривало впродовж досліджуваного періоду. Не виключено, що з кінця XIV ст. в'їзд до міста на півострів через річку і Долину здійснювався через дерев'яні міські брами, інформація про які зафіксована ще у 1484 р., коли польським королем було затверджено статут різницького цеху міста Кам'янця. Згідно з його змістом, монарх забороняв жителям міста та його передмість продавати м'ясні вироби і худобу поза «bramami Kamienca», а дозволяв таку діяльність лише на Головному ринку[342].

В Долині знаходилися житлові садиби, млини (трьох громад), пивоварні, мости, фільварки, луги, сінокоси міщан і т.д., що неодноразово засвідчують «Кам'янецька хроніка», записки сучасників, судові та податкові документи. Зокрема, звертаючись до хроніки міста, зауважимо, що найчастіше дані про мешканців передмістя пов'язані з повенями Смотрича, які неодноразово відбувалися протягом досліджуваного періоду. Наприклад, у 1571 р. «вода зруйнувала брами, млини і мости», а в 1595 р. «в Кам'янці знову була повінь, яка принесла багато шкоди. Двоє воріт розбиті. Великих руйнацій зазнали будівлі і посіви, і тварини, і все господарство»[343]. Значного зла мешканцям Долини завдала повінь 1649 р., в результаті якої було зруйновано чимало будівель, мости, млини і т.д. Щодо вірменського млина, то він знаходився в оренді. Коли почали з'ясовувати, хто зобов'язаний був його відбудувати, то, відпо-

відно до судебника 1616 р., за ремонт повинна була заплатити та особа, котра здала млин в оренду, а не орендатор[344].

В першій половині XVII ст. житлові та господарські садиби у Долині були зведені, в основному, з дерева, що фіксують записки сучасників. У середині XVII ст. вони часто знищувалися, зокрема, міщанка – шляхтянка С.Ярмолінська в другій декаді серпня 1648 р. у листі до А.Конецпольського повідомляла, що у зв'язку з наступом на Кам'янець опришків, в його околицях «всі маєтності в.м. наші опанували, пасіки повибивали, худобу побрали і майно все у ніщо обернули". Крім того, зі слів Л.М'ясковського дізнаємося, що до кінця жовтня 1648 р. Кам'янець перебував в облозі, організованій опришками та українськими підрозділами, а всі заходи безпеки для міста його оборонцями не були виконані: «Скали по сьогоднішній день не обтесані, будинки і церкви перед брамами не знесені"[345]. Після подій 1648 – початку 1649 рр. забудова Долини за декілька років відновилася знову і до травня 1651 р. вже слугувала житловими приміщеннями передміщанам для помешкання. Однак, облога Кам'янця 7-18 травня 1651 р. повстанцями, українськими і татарськими військами засвідчує, що будівлі в передмісті знову руйнувалися. Повстанці і козаки використовували з «pogorzalych domów chrost i dyle». Крім того, «domki wszytkie pod skala okolo Smotryczya poodzierano», а «wprzód Karwaser, mlyn i insze domki, które naszym mogly być na przeszkodzie, zapaliwszy»[346] – писав у своєму щоденнику анонімний кам'янецький єзуїт.

У XV – XVIII ст. в планувально-топографічній структурі передмістя, як і міста загалом, провідну роль відігравали три православних храми: Спасо-Преображенський, Різдва Христового та Онуфрієвський, котрі згадуються Трифоном Коробейниковим[347]. Перший із них знаходився в тому місці, де у 70-і рр. XIX ст. виріс кам'яний стовп для підтримки Новопланівського мосту на правому березі Смотрича; другий – у південно-східній частині каньйону, біля садиби Йозефа де Вітте, і третій, Онуфрієвський, – у Заводді, як зафіксовано на гравюрі К.Томашевича. Храми слугували своєрідними осередками у формуванні відповідних кварталів та приходів. У цьому передмісті, дещо східніше від Руської брами, на вул. Довгій свій кам'яний костел та декілька мурованих склепів мали й черниці – домініканки[348]. Реєстр податків 1681 р., зібраних з домовласників садиб у передмісті Долина, засвідчує, що їх було зафіксовано приблизно 70[349]. Не менше садиб в Долині із відповідною забудовою подає й опис Кам'янця 1700 р., хоча більшість із них були спустошеними і запустілими. Руйнувань зазнали також окремі укріплення?.

На початку XVIII ст. життя у передмісті почала поступово відроджуватися. Там вже функціонували міські млини (дерев'яний і кам'яний), що знаходилися під замковим мостом[350] та у північно-східній частині каньйону, церкви, житлові та господарські споруди, сади, городи, пасіки тощо. Зокрема, в одній із актових книг кам'янецького українсько-польського магістрату за 1700-1713 рр. повідомлялося, що за Руськими воротами з давніх часів розташовувалася пасіка міщанина Замановича, яка належала йому й у 1713 р.[351] Доречно зауважити, що основою для розбудови Долини слугували, в основному, ділянки, які пустували (у минулому садиби). Українсько-польський магістрат їх продавав. Продаж вільних садиб, як вірно відмітив М.Крикун, здійснювався лише тоді, коли права на володіння ділянкою ніхто не зголошував. Виручені від нього кошти надходили до каси магістрату. Із 12

ґрунтів, проданих таким чином протягом 1734-1735 рр., 6 знаходилося в Долині. Розміри цих ґрунтів становили в середньому 24х60 ліктів. На 1734 р. в Долині виявляємо вже 120 садиб[352]. Цінні відомості щодо історичної топографії передмістя у 30-і роки XVIII ст. містять люстрація Кам'янця-Подільського 1734[353] та «Розподіл квартир» 1739 рр.[354], які досить детально відтворюють житловий фонд міста. Звертаючись до першого джерела, зауважимо, що, оскільки воно складене у зв'язку з військовими подіями в краї, то досить об'єктивно характеризує територіальну і соціальну топографію Долини. Вона тягнулася від Польської брами до Руської правим берегом р.Смотрич навколо півострова. Польська і Руська брами локалізувалися відповідно у північно-західній та південно-західній частинах Старого міста, повністю перекриваючи каньйон р.Смотрич. Вони виконували роль парадних в'їздів до міста, а також були визначальними об'єктами у формуванні його територіальних меж. За ними вже знаходилися передмістя. Оскільки зовнішня небезпека для Кам'янця існувала впродовж XV-XVIII ст. (останній напад татар на місто зафіксований у 1771 р.)[355], Руська і Польська брами відігравали при цьому й оборонну роль, слугували важливими атрибутами у формуванні топографії Долини.

Характеризуючи Польську браму як оборонну споруду, зазначимо, що її архітектурний ансамбль формувався в XVI-XVII ст., а у XVIII ст. лише реконструювався. Система укріплень воріт складалася з п'яти башт і кам'яних стін, що їх сполучали, загальною протяжністю 180 м. Три башти з воротями знаходилися на правому березі р.Смотрич, а дві – на лівому. Підступи до башт з воротями на правому березі річки та напівкруглим барбаканом *(рис. 44)* із західного та південного боків захищалися відповідно Смотричем та ровом, заповненим водою, підйомним мостом, земляними валами, що досить детально зображені на планах Кам'янця-Подільського 1773[356] та 1797[357] рр. Кам'яна стіна, яка сполучала між собою башти через річку, опиралася на кам'яний стовп на її середині, утворюючи відповідно два склепіння, у які були вмонтовані шлюзи для піднесення рівня води у річці, коли місту загрожувала небезпека з боку противника, котрий наступав з Польських фільварків.

Не менш складною була і система укріплень Руської брами. На планах Кам'янця XVIII ст. вона представлена досить детально і складалася із восьми башт та оборонних кам'яних стін, що їх сполучали, загальною протяжністю біля 230 м. Вони локалізувалися на правому березі р. Смотрич саме в тому місці, де вона виходить на пряму лінію і утворює не дуже широкий каньйон (ширина ≈ 90 м) з крутими берегами. До брами з боку міста тягнулася вулиця Довга, яка у західному напрямі вела через річку до передмість Карвасари та Руські фільварки. Першочергова роль у системі Руської брами належала важкодоступному в'їзду – барбакану з головною циліндричною Надворітною баштою. Її перший ярус перекривався склепінням, над яким у спеціальному приміщенні були встановлені механізми для підняття воріт, які перекривали проїзд до міста, і навпаки. Барбакан у формі прямокутного коридора (17,5×12 м), затиснутий між скелею і кам'яною стіною *(рис. 45)*, примикав до Надворітної прямокутної башти з західного боку, створюючи перед проймою брами закритий простір. На скелі перед барбаканом, із західного боку, на висоті 2,5 м, знаходилося ще дві невеликі башти, що сполучалися між собою кам'яною стіною з амбразурами. Вони контролювали в'їзд до барбакану з боку передмістя Карвасари. Крім того, перед

барбаканом фортифікатори звели земляні укріплення, що ламаною лінією тягнулися від скелі до річки, викопали глибокий рів і спорудили підйомний міст[358].

Барбакан і Надворітна башта у південному напрямі з'єднувалися з великою п'ятиярусною Прибережною баштою довгою (біля 30 м) кам'яною двоповерховою спорудою, у якій зберігалася зброя та знаходилася охорона воріт. Від Прибережної башти кам'яні стіни вели в двох напрямках: південному – через річку, і східному. Від башти південна стіна тягнулася до протилежного лівого берега р.Смотрич у формі пішохідного мосту, що опирався на чотири кам'яні стовпи з трьома арками. Завершувалася вона щілиноподібними бійницями і бойовим ходом вздовж них зі східного боку. На лівому березі Смотрича стіна підступала до невеликої башти, що примикала до скелі і контролювала підступи до воріт з боку замку. Від Прибережної башти на схід тягнулася паралельно до р.Смотрич стіна на тридцять сажнів, а потім різко повертала на південь і під кутом майже 90 градусів вела до річки ще на сажнів 15. Ця стіна була з амбразурами для гармат і бійницями для рушниць. Крім того, до Прибережної башти і східної стіни з півдня примикала велика батарея з амбразурами, яку змалював Ж.Мюнц?.

Характеризуючи топографію Долини у XVIII ст., найдоцільніше розпочинати її дослідження вздовж правого берега р.Смотрич, направляючись від Польської брами до Руської за годинниковою стрілкою. Люстрація 1734 р. подає там 120 садиб. Серед них: 60 із основною житловою спорудою – дім, 45 домиків, 9 двориків, 2 броварні (єзуїтська і кармелітська), 1 тринітарський склеп, 2 школи, що належали українській громаді міста й 1 вірменська лазня[359]. Садиби відмежовувалися одна від одної парканами або вузькою стрічкою землі і становили собою основну одиницю в планувально-топографічній структурі долини р.Смотрич. За становою приналежністю названу кількість садиб можна розділити так: 98 належало міщанам, 8 – шляхті та 14 духовенству. На відміну від документа 1734 р., джерело 1739 р. дані щодо кількості садиб Долини зменшує майже у два рази. Воно фіксує тут лише 38 домів, 8 домиків, 4 халупки, 2 дворики і 1 броварню[360]. Вочевидь, розквартирування війська у ті часи здійснювалося лише у вказаній кількості будівель, що знаходилися у долині правого берега р.Смотрич.

Лівий берег р.Смотрич у XVI-XVIII ст. називався Заводдям, тобто місцевістю, що знаходилася за річкою, або за водою, вздовж її неширокого лівого берега і високої скелі. Ця частина Долини була густо заселеною ще у другій половині XVII ст. Вона розпочиналася недалеко від Польської брами і тягнулася майже до Руської. У люстрації 1734 р. зазначається, що Заводдя нараховувало 42 садиби: 7 домів і 35 домиків. Одна із них належала представнику духовенства[361]. У 1739 р. соціальна характеристика садиб у «Заводді від Ляської брами» дещо змінилася, збільшилася й кількість садиб. Їх числилося вже 47: 20 домів, 23 халупки, 3 склепики та 1 кам'яниця[362], які мали своїх власників. Фрагменти мікротопографії і особливості планувальної структури Заводдя досить вдало зафіксовано на плані Кам'янця 1773 р.?

Доречно підкреслити, що люстрація 1734 р. подає й прізвища всіх мешканців садиб долини р. Смотрич: Андрій Яхович, Яцетій Левицький, Йозеф Борович, Никифір Онуфрієвич, Антоній Яцкевич, Стефан Федорович і т.д. Документ 1739 р. дозволяє з'ясувати, що через п'ять років значна частина власників садиб у Долині змінилася. Тут ми виявляємо нові володіння Павла Ростембовського, Михайла

Молірицького, Симона і Евстафія Михалевичів та ін. Це були представники незаможного міського населення. Крім того, описи 1734 та 1739 рр. зафіксували проживання і володіння садибами у Долині багатьох військових осіб, переважно нижчих чинів, зокрема жовнірів Ігнатовича, Греховського, Мальського, Козузановського, Мілевського, Розіртовського та ін., капралів Големберка, Рубіцького і Бояновського, поручника Бершадського, капітана Брудуена і т.д. Всього ж, із 162 садиб у 1734 р. військовим чинам в Долині та на Заводді належало 30[363].

Із старих православних храмів, що знаходилися в каньйоні, уціліли два: Спасопреображенський та Різдва Христового. Онуфрієвський храм був зруйнований у першій половині XVIII ст. Церкву Різдва Христового прикрашали три куполи, вона володіла й чималим цвинтарем. Візита 1739 р. засвідчує, що в той час вона мала 7 сімей прихожан[364]. У 1758 р. її перебудували, в результаті чого стає однокупольною. Однак, незабаром храм перестав функціонувати, а поряд з ним була зведена садиба Йозефа де Вітте. Спасопреображенська церква функціонувала до 1738 р., а у 1745 р. її майно було передано міській Троїцькій церкві[365]. Знаходився вказаний храм на правому березі р.Смотрич саме у тому місці, де на початку 70-х рр. XIX ст. було зведено опору Новопланівського мосту.

На 1734 р. садибами в каньйоні р. Смотрич володіли й міські католицькі ордени тринітарів, єзуїтів і кармелітів. Тринітари, зокрема, мали один дім, дворик і склеп. Кармеліти – броварню, єзуїти – 3 доми. За останніми числилася й броварня[366]. Біля Руських воріт локалізувалася й кам'яниця домініканок (в минулому палац Лянцкоронських), у якій до 1707 р. знаходився їхній монастир. Ці володіння залишалися у власності домініканок й у наступні десятиліття. На 1734 р. садиба домініканок з кам'яницею у люстрації подається як дворик[367].

Наприкінці XVIII ст. забудова Долини дещо змінилася. Згідно з документом 1789 р. там вже числилося 8 домів, 23 домики, 57 хат, 5 хаток, 5 двориків і 4 пивоварні[368]. Три з останніх знаходилися у приватній власності міщан Вірніцького, Міцуркі та Губіцького й одна залишалася у володіннях єзуїтів. Реєстр податків населення міста 1799 р. зафіксував в Долині 128 садиб[369]. У Долині «під скалою за водою» у 1789 р. локалізувалися 1 дім, 10 хат, 9 хаток, 2 домики і 1 дворик[370]. Звичайно, ці дані досить занижені. Варто наголосити, що планування садиб тут здійснювалося дещо хаотично. Житлові та господарські споруди у їхніх межах знаходилися як вздовж вулиці, так і у середній частині садиби, а також притискалися до підніжжя скелі півострова. Садиби частково обносилися парканом, а найчастіше розділялися межею – стрічкою неораної землі. Якщо площа дозволяла, у садибі розбивався сад, оброблявся город, що засвідчує план міста 1773 р.?

У Долині намагалися придбати садиби й представники міської верхівки. Прикладом цього була садиба сина коменданта міста Яна де Вітте Юзефа, що локалізувалася на схід від Руських воріт. Ян де Вітте з приводу цього у 1775 р. писав, що його син майор Вітте у долині р. Смотрич, біля церкви Різдва Христового, де були лазні, скупив декілька садиб, розвів великий город й сад, звів будинок[371]. Планування садиби, її локалізацію і частково архітектурні типи будівель донесли до нас плани міста та садиби XVIII ст.[372]

Соціальна диференціація мешканців міста знаходила відображення і в його соціальній топографії. Порівнюючи забудову центральних кварталів Старого міста і

долини р. Смотрич, зазначимо, що в каньйоні мешкала незаможна частина міщан. Про це красномовно промовляють документи 1734, 1739, 1789 та 1799 рр. через прізвища власників будинків, котрі в ієрархічній соціальній структурі міста відносилися до середнього та нижчого станів, а також крізь призму архітектурних типів будівель. Не випадково в ті часи кожна міська споруда, в тому числі і в каньйоні, у відповідності зі своїм соціальним змістом та значимістю, наділялася певною архітектурною формою, величиною і характером будівельного матеріалу. У згаданих джерелах 1734, 1739 та 1789 рр. досить чітко помітна різниця в архітектурних типах будинків, серед яких кам'яниця і кам'яничка, дім і домик, хата і хатка, двір і дворик, склеп і склепик і т.п. Основними архітектурними типами будівель в долині р. Смотрич документи зафіксували домики, хати, хатки та дворики. Їх соціальні характеристики містить дослідження М.Крикуна[373]. Зауважимо, що конкретне вивчення архітектурних типів споруд, а також їх локалізація сприяє не лише реальному відтворенню архітектурного ансамблю міста, а й найбільш об'єктивному підходу щодо з'ясування питань демографії Кам'янця-Подільського XVIII ст.

Крім споруд житлового, культового і господарського призначення, у долині Смотрича зводилися й споруди оборонного характеру. Так, у 1779 р., під керівництвом коменданта замку й міста-фортеці Яна де Вітте у північній частині Долини, в стилі бароко, було зведено порохові склади *(рис. 46)*[374], які зайняли ділянку землі площею 924 м² (44 × 21 м).

Зауважимо, що забудова каньйону р. Смотрич та все господарство, що там зосереджувалося, неодноразово піддавалися стихійному лиху – повеням р. Смотрич. Найбільші з них мали місце у 1720, 1765, 1770 та в інших роках. Великі збитки мешканцям Долини та міста в цілому завдала повінь 1770 р. Стихія продовжувалася понад добу. Річка зруйнувала млини, забрала з собою значну кількість будинків та тварин, змела укріплення Руських і Польських воріт із зброєю та військовим спорядженням[375]. Однак, незважаючи на такі прикрі явища, життя продовжувалося і в наступні століття, свідченням чому слугують фото та графічні джерела.

У XVIII ст. відроджувалися Руські та Польські фільварки. Говорячи про ці соціально-топографічні одиниці у системі міста, зазначимо, що, як передмістя, вони почали формуватися ще у XV-XVI ст. Оскільки у Кам'янці-Подільському в ті часи проживало різноетнічне населення, кожне із яких володіло земельними угіддями за межами міста. Люстрація 1565 р. засвідчує, що українській громаді міста належало 70, вірменській понад 60 і польській – 64,5 ланів землі[376]. Звичайно, на початку XVIII ст. земельні володіння міських громад зменшилися, а у вірмен – взагалі зникли. Ці процеси зумовлювалися захопленням міських земель міськими патриціями, храмами, монастирями та власниками навколишніх сіл. Руські і Польські фільварки виступали в ті часи вже не лише як місця для занять кам'янчан сільськогосподарським виробництвом, але і як постійні поселення у формі передмість. У їх межах зводилися садиби і господарські споруди, мешканці котрих, окрім сільського господарства, займалися ще й бортництвом, промислами, дрібним ремеслом[377] тощо.

Активне заселення передмістя Руські фільварки розпочалося у перші десятиріччя XVIII ст. Вирішальну роль у цьому процесі відігравали селяни[378]. Ще у 1713 р. кам'янецький магістрат заборонив їм проживати у межах міста[379]. Тому осідали у передмісті на правах «слободян», а вже з 1736 р. зобов'язані були виконувати пан-

щину[380]. Розподіл квартир Кам'янця-Подільського 1739 р. засвідчує, що на ті часи в межах Руських фільварків функціонувало 48 садиб: 44 доми, 2 халупки, 1 дворик та 1 фільварок Яна Деркапрелевича[381]. Заселеною була в основному південно-західна частина мису, що тягнулася до річки. У 1730 р. у передмісті, з південного боку півострова, була побудована дерев'яна Воскресенська церква, що проіснувала до 1783 р.[382] По суті, вона виступала основним композиційним осередком у формуванні його просторово-планувальної структури. Локалізувався храм з цвинтарем у південній частині сучасної вул. Ляпідевського. Візита церкви 1771 р. стверджує, що з північного боку до цвинтаря храму примикала садиба з палацом настоятеля церкви, територія якої з півночі обмежувалася дорогою, що вела з міста у поле, а з заходу – городом, що тягнувся до корчми[383]. У 1783 р. новий Покровський дерев'яний уніатський храм будується з північного боку мису саме у тому місці, де знаходиться сьогодні кам'яний?.

У першій третині XVIII ст. у цьому передмісті формуються дві юридики: кармелітська і тринітарська. Перша із них починалася навпроти замкового мосту і тягнулася вздовж лівого берега р. Смотрич до впадіння у неї з правого боку Довжоцького струмка. Друга – від струмка до початку передмістя Татариска[384], що локалізувалося через річку навпроти, за Карвасарами. Розміри кармелітської юридики досягали 1160, а тринітарськоі – 1305 саженів землі[385]. Подальший розвиток історичної топографії передмістя Руські фільварки фіксує документ 1789 р. На ті часи у ньому числилося 70, а у двох юридиках – 29 хат[386]. У передмісті 1792 р. знаходилося і дві корчми – Верхня та Нижня[387]. Перепис житлового фонду і населення Кам'янця 1797 р. зафіксував на Руських фільварках 69 дворів, із яких 6 належало ремісникам, 31 селянам, 19 чиншовій шляхті та 13 бувшим воякам, котрі займалися землеробством[388]. В останні десятиріччя XVIII ст. писемні документи зафіксували проживання у ньому 24 євреїв[389]. Топографію передмістя кінця XVIII ст. репрезентують плани Кам'янця-Подільського 1799 та 1800 рр., а також частково гравюра Г. Харитонова 90-х рр. XVIII ст.?

Передмістя Польські фільварки у XVIII ст. заселялося більш активно. Розподіл квартир Кам'янця-Подільського 1739 р. зафіксував у ньому 114 домів, 3 фільварки із господарчими спорудами та одну корчму під скалою[390]. У 1753 р. у ньому функціонувало вже дві корчми: Нижня і Верхня, які два роки (1752 та 1753) орендували пани Зелінський та Гірша[391]. Крім того, Георгію Зелінському належав і фільварок. Мали у передмісті фільварки також Тадеуш Криніцький та Альберт Рохольський. Вони займали в соціально-ієрархічній структурі міста привілейоване становище, бо належали до міського патриціату. Зокрема, Г. Зелінський був консулом (райцею) кам'янецької українсько-польської юрисдикції, а А. Рохольський – проконсулом[392] (бурмистром, президентом).

У першій половині XVIII ст. садиби на Польських фільварках знаходилися в основному у долині р. Смотрич, розташування яких починалося від Польської брами і тягнулося у південному напрямку вздовж лівого широкого берега річки. Найбільше їх зосереджувалося навпроти «Турецької» вежі та замкового мосту, а також на підвищеному плато південної частини мису. Географія півострова зумовила й своєрідну історичну топографію передмістя, яке однією вулицею ділилося на дві частини. Головним композиційним центром у його плануванні на плато стала церква св. Георгія, що локалізувалася майже в тому самому місці, що й сьогодні. Вперше дерев'яний храм згадується в актових документах міста на початку 1740 р.[393] Саме

тоді настоятель міської кам'янецької Петропавлівської церкви намагався приєднати його до цього храму?.

З другої половини XVIII ст. історична топографія Польських фільварків дещо змінюється. Площа його заселення розширюється у північному напрямку мису. Найбільша частина будинків локалізувалася вздовж сучасної вулиці Суворова та в межах колишнього польсько-фільварецького ринку. У 1789 р. на передмісті знаходилося 111 хат[394] та 12 – в межах францисканської юридики[395], писемні відомості про існування якої відносяться ще до першої половини XVIII ст.[396] Остання у 1750 р., окрім садиб із житловою й господарською забудовою та присадибних ділянок, володіла ще й фільварками, де утримувала худобу. Кам'янецькі магістратські книги середини XVIII ст. засвідчують, що власники юридики випасали худобу на міських землях, за що сплачували до українсько-польського магістрату роговщизну[397]. У передмісті функціонувала також корчма[398]. Там же знаходилося й землеволодіння Петропавлівської церкви, яке було надане їй у 1771 р. кам'янецьким магістратом[399]. На 1765 р. у межах Польських фільварків уже існувала також єзуїтська юридика, в якій поселялися її піддані. Крім того, єзуїти на міських землях, що тягнулися до Голоскова, організували і фільварок, який заселили селянами[400]. Наприкінці XVIII ст. у передмісті поселяються і євреї, котрих у 1790 р. мешкало 3 родини[401]. У 1796 р. тут проживало і 32 шляхтичі, котрі перебували на чинші[402].

З північного боку передмістя, а також на схід від нього, локалізувалися Хутори міських патриціїв, що належали купцям та заможним міщанам, а також католицький цвинтар з каплицею[403]. Згідно з відомостями 1793 р., міських хуторів числилося 30, у яких знаходилося 72 садиби[404]. Архівні джерела початку XIX ст. також підтверджують названу кількість хуторів і навіть називають їхніх власників (Ю. Губіцький, В. Березинський, В. Ославнович, Б. Бакалович, Е. Шагін, К. Чайковський, І. Деркапелевич, В. Шадбей та ін.), діди і прадіди яких володіли цими ж хуторами ще з XVII ст. У 1802-1803 рр. під хуторами і пасіками Кам'янця числилося 763 десятини і 421 сажень[405] землі, або понад 840 га.

У північно-західному напрямку від Польських фільварків, на високому плато лівого берега р. Смотрич, навпроти Зіньковець, знаходилася Біланівка. Як передмістя, вона сформувалася на початку XVIII ст. на основі фільварків XVI-XVII ст., що належали мешканцям міста польської юрисдикції. В актових документах українсько-польського магістрату середини XVIII ст. воно носило назву «Дольні фільварки»[406]. Згідно зі свідченнями подимних податків 1750 р., у ньому було зібрано 100 злотих[407]. При умові, якщо з диму жителі міста платили по 3 злотих у рік, то у ті часи тут знаходилося понад 30 садиб. Функціонувала й корчма[408]. Наприкінці 60-х років XVIII ст. у писемних джерелах передмістя починає іменуватися Біланівкою. Очевидно, його назва походить від прізвища одного із заможних мешканців передмістя – Білана, великі землеволодіння якого засвідчує візита Георгіївської церкви 1771 р.[409] Описуючи церковні землеволодіння, візита у якості відправних і межових називає поля пана Білана, розташування яких добре знали землеміри магістрату, жителі передмістя, а також окремі кам'янчани, які володіли у цих місцях сіножатями, луками, пасіками, хуторами. Серед них кушнір Вифатніка, міщанин Костя Коваленко, пан Тарнавський, шляхтич Йозеф Губчак[410] та ін. Найдавнішим і найвідомішим картографічним джерелом, що фіксує розташування Біланівки, є план Кам'янця-Подільського 1773 р. Згідно з ним, вона із західного боку підступала до

оборонної бастіонної системи «Литовський старий Ретранснемент»[411], що прикривала його та Польські фільварки з північного боку.

Цінні свідчення про кількість будинків у передмісті та його історичну топографію у другій половині XVIII ст. містить опис Кам'янця-Подільського 1789 р. Він засвідчує, що в Біланівці числилося 35 хат[412]. На початку 90-х рр. XVIII ст. вона продовжувала зростати, про що промовляє люстрація 1793 р. Доречно зазначити, що планувальна структура передмістя формувалася не хаотично, а згідно з певними нормами, за дотриманням яких стежив магістрат. В основі планувальної структури передмістя була вулиця (сьогодні вул. Тімірязєва), що тягнулася зі сходу на захід, паралельно до лівого берега р. Смотрич, а також садиби, які складалися переважно із халуп, господарських споруд та городів, розміри яких також встановлював магістрат. Деякі господарі мали ще й окремо орні наділи[413].

Люстрація 1793 р. зафіксувала у передмісті 59 господарів, імена й прізвища яких подаються у таблиці № 1.

Таблиця № 1[414]

Прізвища власників садиб передмістя Біланівка 1793 р.

1. Казимир Криніцький	21. Стефан Свеціцький	41. Войцех Марчевський
2. Стефан Губіцький	22. Станіслав Криніцький	42. Мацей Гуревич
3. Базилій Дроздовський	23. Ян Левицький	43. Ян Левандовський
4. Станіслав Лесєвич	24. Антоній Криніцький	44. Лукаш Прадковський
5. Михайло Боярський	25. Григор Сосновський	45. Йозеф Заборовський
6. Антоній Вірніцький	26. Войцех Чарніцький	46. Стефан Квятковський
7. Марцін Горчакевич	27. Август Утц	47. Ян Маційовський
8. Ігнатій Гудимович	28. Якоб Тачинський	48. Казимир Нудковський
9. Криштоф Нарольський	29. Базилій Савіцький	49. Базилій Сальтученко
10. Войцех Милашевич	30. Якоб Левицький	50. Стефан Антоневич
11. Мацей Соровічинський	31. Симон Голанський	51. Іржі Галушкевич
12. Григор Бараніцький	32. Стефан Матловський	52. Войцех Лапінський
13. Ян Мору	33. Ян Левіцький	53. Ян Горедунський
14. Януш Соколовський	34. Антоній Юркевич	54. Ян Краснікевич
15. Адам Глінський	35. Калітон Мелікович	55. Миколай Голінський
16. Теодор Криніцький	36. Симон Добровський	56. Томаш Козловський
17. Адам Карл	37. Міхал Маркевич	57. Міхал Гальчич
18. Блажей Бетковський	38. Йозеф Ковальський	58. Марцін Гудзінський
19. Якоб Цвікла	39. Войцех Несінський	59. Ян Глинський
20. Мацей Ласковський	40. Себастіан Ковальський	

В ті часи Біланівка повністю підпорядковувалася місту[415] і перебувала у посесії міщанина-шляхтича Яна Шагіна[416] – радці українсько-польського магістрату. Після переходу Кам'янця-Подільського і його передмість під владу Росії у 1793 р., число господарств в межах Біланівки зменшується. Наприкінці 1797 р. у ній знаходимо лише 41 садибу[417].

На захід від Польських фільварків, за річкою Смотрич і на південь від передмістя Біланівка, у глибокому каньйоні та на високому плато правого берега р. Смотрич, локалізувалися Зіньківці. Найбільш вдало їх топографію подають плани Кам'янця-Подільського 1794 і 1797 рр. Поселення давнє. Згідно з реєстром димів Подільського воєводства 1493 р., у ньому існувало 18 димів[418]. В 1530 р. тут числилося 5 плугів[419], а на 1569 р. їх було лише 2. Як фільварки, Зіньківці тоді належали Івану-органісту[420] із кафедрального костелу міста. На початку XVIII ст. потрапляють у володіння кам'янецьких католицьких єпископів[421], у руках яких перебували до кінця названого віку. Тоді ж у передмісті було зведено кам'яний невеликий костел, біля якого існував і цвинтар. Упродовж XVIII ст. останній слугував місцем для поховання незаможних міщан-католиків[422]. В ті часи воно було заселене переважно єврейським населенням. Особливо цей процес активізувався після 1750 р., коли останньому остаточно було заборонено жити в місті[423]. Згідно з переписом єврейського населення у Кам'янецькому повіті 1765 р., у передмісті проживала 71 особа, із яких 17 обслуговували корчму. Крім них перепис зафіксував 9 ремісників-господарів із сім'ями, 4 замкових слуги, 11 осіб ремісничої челяді з учнем та 1 комірника з сім'єю[424]. На 1775 р. євреїв у передмісті налічуємо лише 6[425], у 1784 р. – 106[426] і у 1787 р. – 102. Останні мешкали у 62 будинках. Саме у 1787 р. ми зустрічаємо ідентифікацію Зіньківців як передмістя[427]. Люстрація 1789 р. засвідчує, що у ньому було 96 господарств, із яких євреям належало 47. Решта 49 – полякам і, частково, українцям[428]. Після приєднання Поділля до Росії Зіньківці потрапляють до державної казни і в тому ж році даруються імператрицею Катериною II племінниці Потьомкіна Олександрі Енгельгардт[429].

До кам'янецьких передмість у XVIII ст. належало й Підзамче. У цій ролі воно виступало ще з другої половини XVI ст. В люстрації Кам'янецького староства 1570 р. зафіксовано, що в місті Кам'янці і в Підгорному передмісті, тобто у Підзамчі, числилося 645 будинків[430]. Як передмістя, воно функціонувало і в XVII ст.[431] Локалізувалося в каньйоні р. Смотрич, вздовж її правого берега, у північному напрямку від Замкового мосту до Зіньковецького струмка. З середини XVIII ст. передмістя починає фіксуватися в документах і під назвою Підгороддя. Окремі його мешканці переселяються на високе плато правого берега Зіньковецького струмка за замком. Ця частина поселення отримує назву Пугачівка, де знаходилося 15 садиб[432]. Наприкінці 80-х рр. XVIII ст. у межах Підзамча існувало 85 дворів[433], із яких 7 належало євреям[434]. Після приєднання Поділля до Росії, Підгороддя розділяється на дві частини, одна із яких – Пугачівка, дарується Катериною II графу Маркову, а друга, що знаходилася в каньйоні, недалеко від Замкового мосту, продається козаку Видрі. Від останнього походить ще одна назва цієї частини передмістя – Видрівка?.

Дещо на захід від замку та Підзамча знаходився Довжок. У 1530 р. в ньому числилося 12 плугів[435]. В люстрації Подільського воєводства 1665 р. повідомлялося, що мати постійні житлові споруди й господарство тут важко, бо воно знаходилося під загрозою частих нападів татар[436]. З початку XVIII ст. Довжок функціонував вже як постійне поселення. Тут влаштовується резиденція кам'янецького коменданта, де приймав закордонних послів і сановників, щоб зберегти від них таємниці міських укріплень. Для прийому гостей у передмісті зводиться великий дерев'яний будинок з десятками кімнат. Інвентарний опис Кам'янецького староства 1746 р. повідомляє, що тоді на Довжку було 72 двори, із яких 19 належало шляхті[437]. З початку XVIII ст.

у передмісті функціонує православна церква, яка у 1706 р. перетворюється в уніатську. У 1745 р., в честь народження пресвятої Богородиці, тут зводиться новий храм з чималим цвинтарем й окремою дзвіницею. В ті часи, окрім українського та польського населення, у передмісті осідають і євреї. Згідно з переписом 1765 р., їх там мешкало 92[438]. Переважно це були господарі та особи, котрі перебували на службі в замку. В 1775 р. документи зафіксували їх лише 2 особи, у 1784 – 3 та у 1787 р. – 4[439]. Між 1778-1780 рр. на Довжку запроваджується поштова станція[440].

Відроджувалося життя і у передмісті Карвасари, яке виникло також у XVI ст. при старості Матвії Влодеку[441]. Локалізувалося воно у каньйоні р. Смотрич під замком, з південно-східного боку. Оскільки Кам'янець у XV-XVII ст. був значним торговельним містом, до нього приїздили купці із Європи та Сходу. Для їх тимчасового перебування у тому місці, де виросли Карвасари, спеціально було влаштовано каравани-сараї (постоялі і торгові будинки), від яких і походить назва передмістя. У «Кам'янецькій хроніці» вперше каравани-сараї згадуються під 1610-1613 рр., коли вірменин «пан Криштоф, не заходячи до міста, прибув у караван»[442]. У другій половині тут вже функціонувала православна церква Різдва Христового[443]. Згідно з візитою названого храму 1732 р., вона мала 30 прихожан[444].

Інвентарний опис Кам'янецького староства 1746 р. засвідчує, що в ті часи у передмісті налічувалося 25 домогосподарів, серед яких переважали ремісники: шевці, кравці, ковалі та ін. На Карвасарах проживало також два каноніка – Абрамко Кравець та Яцько Чорний. Існувала корчма, винниця і два млини під Старим мостом[445]. З другої половини XVIII ст. передмістя заселяється значно густіше. У ньому осідає багато євреїв. Якщо в 1746 р. у передмісті зафіксовано лише 9 єврейських родин[446], то у 1765, 1775, 1784, 1787 і 1789 рр. їх кількість становила відповідно 17, 106, 171,168 і 235 осіб[447]. Причому, останні мешкали у 62 будинках[448]. Виявляється, що із 104 будинків, що знаходилися у передмісті, близько 60% належало єврейському населенню.

У 1789 р. на Карвасарах налічувалося 104 житлові садиби (споруди): 101 хата, 2 домики і один дворик[449]. Доречно сказати, що до кінця XVIII ст. збільшилася і територія передмістя. Розпочиналося воно «від Руської брами і тягнулося під скалою» до Довжоцького струмка, що впадав у р. Смотрич. Там локалізувалося 52 житлових споруди, окремі із яких збереглися до кінця XIX ст. За струмком знаходилася стара Хотинська дорога. З півдня до дороги підступав цвинтар Христовоздвиженської дерев'яної церкви, зведеної заново у 1799 р. На південь від церковного цвинтаря, вздовж правого берега р. Смотрич, розміщувалося ще 52 хати[450]. Основними соціально-топографічними одиницями у передмісті були садиби, кожна із яких мала відповідні межі. Правда, якоїсь чіткої системи їхнього розташування на ті часи виявити не вдалося. Ведучи мову про корчму, доречно зазначити, що її володіння сягали 0,15 га. З усіх боків вона обмежувалася тином, мала двоє воріт. Була зведена із липових дилів і покрита ґонтом. В ній містилися піч із кахлів, 2 лавки, липовий стіл тощо. Неподалік неї, як свідчить інвентар Кам'янецького староства 1776 р., знаходилася і винниця[451]. Досить чітке розташування передмістя та його забудову відтворюють плани Кам'янця-Подільського 1799 та 1800 рр.

З півдня до Карвасар примикало передмістя Татариска. Графічні документи кінця XVIII ст. засвідчують, що воно локалізувалося як в долині правого берега

р. Смотрич, так і на високому плато. Зі сходу до Татариск підступало передмістя Кубачівка. У XVIII ст. названі поселення були невеликими. На 1746 р. у Кубачівці налічувалося І8 дворів, а у Татарисках – 12[452]. У другій половині XVIII ст. передмістя частково заселяються єврейським населенням. Наприкінці XVIII ст. кількість садиб у Кубачівці майже не змінилася. На 1789 р. їх налічувалося 17[453].У Татарисках, які звалися ще Вітівкою, число дворів на ті часи досягло 55[454]. Татариска і Кубачівка у XVIII ст. підпорядковувалися замку.

З 1795 р., коли Кам'янець-Подільський стає центром Подільської губернії, складається декілька його планів, зокрема плани 1793, 1797, 1799 та 1800 рр. Відображуючи заходи щодо підвищення обороноздатності міста, вони були і важливими документами містобудівного характеру, в яких чимала увага надавалася й передмістям. Водночас, плани, а також писемні документи дають можливість вести мову про формування наприкінці XVIII ст. більш стійкого стану територіальних меж міста. Вони охоплювали територію Старого міста, передмістя Руські та Польські фільварки, Біланівку і міські хутори. Найбільш чітко ця структура відображена у «Донесенні» від намісницької міської Думи до Подільського намісницького правління у 1796 р., де «поселення Біланівка, хутори, фільварки Польські і Руські знаходилися сьогодні у повному володінні міста»[455]. Аналогічне становище залишалося і за передмістям Підзамче. Всі інші передмістя потрапили у приватну власність.

Отже, висвітлення еволюції топографії передмість Кам'янця-Подільського дає підстави стверджувати, що в історичному процесі вони відіграли неабияку роль і виступали органічною складовою частиною багатогранного життя міського організму. Наявні писемні та графічні документи, а також майбутні археолого-архітектурні дослідження сприятимуть глибокому вивченню кам'янецьких передмість, а тим більше відтворенню на цій основі неповторного історико-архітектурного музейного ансамблю – Кам'янця-Подільського XV-XVIII ст.

2.3. Просторова локація та планувальна структура Старого і Нового замків

Другою складовою територіальною одиницею Кам'янця-Подільського спочатку був Старий замок, а з XVII ст. – Новий, що локалізувалися на мису, дещо на південний схід від Старого міста через каньйон р. Смотрич. Невід'ємною транспортною артерією, яка сполучала Старе місто зі Старим замком, слугував Замковий міст. Найбільш ранні писемні свідчення про нього, за даними польського історика Я.Куртики, відносяться до початку XV ст.[456] Однак, логіка підказує, що він функціонував і раніше, оскільки сполучення між замком і містом з 60-х рр. XIV ст. було б неможливим. Згадується міст у 1494[457] та 1507 рр.[458] як досить важливий стратегічний об'єкт, на утримання якого у належному стані місцеві та іноземні купці повинні були сплачувати відповідне мито. Про існування Замкового мосту існують свідчення й в описі замку 1544 р.[459] та у нотатках Трифона Коробейникова 1593 р. Він повідомляв, що «на тому місці, де та річка (Смотрич – М.П.) зійшлася, від замку до того острову,

який обійшла, міст дерев'яний на кам'яних стовпах»[460]. Про кам'яні аркові конструкції мосту згадок у мандрівника не існує. Про міст у 1594 р. писав і Е.Лясота: «Замок з'єднаний з містом за посередництвом високого мосту»[461]. Інвентар Кам'янецького і Летичівського староств 1613 р. засвідчує, що «міст від міста до замку знаходиться на стовпах (колонах) і зведений з каменю за вельможного пана Яна Потоцького (1590-1613 рр.)». У ньому зафіксовано також, що міст було обкладено по боках кам'яними стінами: «po bokach na cztery lokcie mur wyniesiony»[462].У такому вигляді міст дійшов до наших днів, *(рис. 47)*, хоча його опори та бічні стіни неодноразово реконструювалися впродовж наступних століть. Найбільш ґрунтовно це було здійснено в другій половині XVII ст., свідченням чому слугують записи Ульріха фон Вердума. Автор зауважував, що на початку 70-х рр. XVII ст. через каньйон Смотрича від замку до міста «зводиться склепінчаста арка з великих старанно оброблених кам'яних плит, а вище цього склепіння від міста до фортеці йде ще вісім інших склепінчастих арок, на яких спочивають мости між обома скелями. Центральна з восьми арок має надзвичайну висоту»[463]. Значна реконструкція й добудова споруди проводилася в роки перебування міста під владою Османської імперії та Речі Посполитої. Зокрема, міст досить ретельно реставрувався у 1715 р. після його руйнації весняною повінню. Як свідчив капітан коронної артилерії Архібальд Андрій Гловер де Глейден, який прибув до міста з Англії, роботи на мості до середини серпня того ж року було завершено[464].

Важливу контролюючу роль при переїзді зі Старого міста через Замковий міст до Старого замку відігравала башта св. Ганни з брамою, біля якої із західного боку, відкривався передзамковий двір та сам замок. Після захоплення Кам'янця урядові кола Польщі почали приділяти міським і замковим укріпленням особливу увагу. Писемні джерела XV ст. промовляють, що замок функціонував ще з часів князів Коріатовичів, однак у другій половині XV ст. знаходився у занедбаному стані, на що звернув увагу король Казимир Ягеллончик, відвідавши його у 1448 р. За вказівкою монарха замок було реконструйовано. О.Гваньїні з цього приводу писав, що «Казимир, побудувавши дерев'яні фортеці у Кам'янці, Бакоті, Брацлаві, Меджибожі, Володимирі, тримав їх з миром»[465]. Ретроспективно відтворити архітектурний ансамбль замку і його топографію, починаючи з другої половини XV ст., досить важко, адже він неодноразово зазнавав перебудови впродовж XVI-XVIII ст., в процесі чого ліквідовувалися попередні дерев'яні і кам'яно-земляні укріплення.

Щодо умовної реконструкції споруди наприкінці XV ст., то її можна відтворити лише в загальних рисах, причому на основі найдавнішого відомого нам опису замку 1494 р., про який в польській історіографії писалося ще наприкінці XIX ст.[466], а з коротким джерелознавчим коментарем він був опублікований М.Грушевським на початку XX ст.[467] Документ засвідчує, що загальна конфігурація замкових укріплень диктувалася рельєфом місцевості, тобто мисом. Вершина замку спрямовувалася в бік півострова. На цій основі і замок отримав близьку до видовженого, зрізаного у вершині, чотирикутника форму. О.Яблоновський стверджував, що він у XV ст. був «eliptyczny», як і кам'яний його наступник, зведений у 1544 р.[468]. Однак, з'ясувати розміри його площі на той час поки що не вдалося.

На основі опису 1494 р. можна стверджувати, що з боку міста в'їзд до замку вінчала брама (valva castri versus civitat), з обох боків якої знаходилося дві вежі (turris versus civitatem). На вежах і в брамі постійно знаходився стражник (воротар), ко-

трий мав біля брами свій будинок (domicula portuarii)[469]. Брама слугувала в'їздом не лише до замку, а і у «przygródek» (stuba magna)[470], який розпочинався зразу ж за брамою із західного боку і тягнувся між північно-східною замковою стіною та урвищем з боку Польських фільварків аж до Скальської брами, через яку їздили до Скали-Подільської. Проїзд до «пригородка» з боку Замкового мосту здійснювався через перекоп (fossata versus civitatem)[471], тобто рів, та підйомний міст. Між названою брамою, перекопом і замком ліворуч знаходився колодязь. Біля нього існувала й замкова брама, через яку безпосередньо можна було потрапити на територію замку зі сходу, тобто з боку міста?.

Кожний бік замку, відповідно до рельєфу мису, мав специфічну систему укріплень. Зокрема північно-східна його частина формувалася наполовину з дерев'яної стіни із дубовими зрубами або ізбищами (szamby, isthbyszcze), в яких могли поселитися зем'яни з кам'янецької околиці на випадок небезпеки, та з кам'яної стіни, що підступала аж до Скальської брами. Кам'яна стіна між дерев'яною стіною та Скальською брамою обмежувалася двома вежами, назву яких та матеріал, з якого вони були зведені, опис не подає. На одній із веж (близької до Скальської брами) постійно знаходився вартовий або трубач, а над кам'яною стіною, між вежами і Скальською брамою (ex opposite turris a Scala eundo), розташовувалися «стражниці»[472]. Щодо замкових укріплень з південного боку, тобто від передмістя Карвасари та старої Хотинської дороги у каньйоні, то вони формувалися теж із дерев'яних зрубів («ізбищ») та двох веж. Одна із них розташовувалася посередині всієї лінії замкових стін, а інша – у південно-західній частині[473], тобто в тому місці, де, за описом замку 1544 р., стояла башта Денна. Третю лінію замкових укріплень із заходу формував земляний вал (fossata castrensis), який називався «Хотинським». Він тягнувся від південно-західної башти до північно-західної (майбутньої Рожанки) та Скальської брами, захищаючи замок з найбільш небезпечного боку – тобто з боку поля. Матеріал, з якого були зведені названі башти, та їхня назва в описі не вказані. На валу розміщувалося приміщення для гарматників (pixidarii). Доступ до замку з напільного боку обмежував рів, який мав глибину у два зрости людини. Через рів з боку скали до Скальської брами вів підйомний міст [474].

Незважаючи на те, що замок був, в основному, дерев'яним і частково кам'яно-земляним, здобути його ворогам було важко. Свідченням цьому слугує безрезультативна восьмимісячна облога оборонної споруди волоськими військами у 1498 р. У «Кам'янецькій хроніці» з цього приводу записано, що «у цьому ж році Стефан, воєвода волохів, напав на Кам'янець і облягав [його] вісім місяців»[475], однак здобути не міг. Не зумів захопити замок і валаський воєвода Богдан у 1509 р.: «В лето 7009 (1509) Богдан Степанович, воевода Волоский, паки прийде на Подоле и хоте взятии Каменець, и не може, также Галич, но и тамо бияхо его крепко»[476].

Внутрішня забудова замку на 1494 р. також відзначалася своєрідністю. Автор опису стверджував, що недалеко від замкової брами, під стіною з боку міста, знаходилася велика дерев'яна споруда, в якій зберігалося 32 гаківниці. На захід від неї локалізувалася православна церква, у якій кожного тижня, за руським звичаєм, проводилася служба. Поряд з церквою стояв двоповерховий будинок, на першому поверсі якого знаходилася комора для провіанту (rezervaculum zive camera) з пивницею (celarium), а також склад для військових припасів: пороху, куль, стріл, рушниць

і т.д. Другий поверх займала челядь. У напрямі до Скальської брами, поряд із вказаною будівлею, розташовувалися ще одна комора і два невеликих житлових будинки з підсінніями (palatium)[477]. Відповідну забудову мала і територія замку вздовж південної лінії його внутрішніх укріплень. Зокрема, починаючи від Хотинських окопів, там зосереджувалися: невеликий будинок із двох кімнат, стара велика «ізба», кухня (satis honesta), чорна «ізба», у якій грілася сторожа, замкова пекарня і броварня (browar). Недалеко від замкової брами знаходилися конюшня та колодязь[478].

Топографія замку 1494 р. зберігалися до 1513 р., після чого його майже повністю було перебудовано у кам'яний. Очевидно, саме в той час і з'явилася низка кам'яних башт, сполучених між собою нешироким кам'яними стінами, про які йдеться в описі замку 1544 р. На жаль, опису кам'янецького замку 1513 р. не виявлено, не знайдено й інших дотичних писемних джерел, а також не проводилося широкомасштабних фахових археолого-архітектурних досліджень, які б сприяли відновленню тогочасного історико-топографічного та архітектурного образу замку.

Наступний етап у топографічній еволюції замку представлений його відносно детальними описами 1544, 1572 і 1613 рр., а також дещо фрагментарними 1657, 1672, 1730, 1770, 1786, 1791 та інших років. Причому, останні відтворюють переважно роботи, пов'язані з реконструкцією його веж, стін, внутрішньої забудови і т.д. Найбільш близьку до тогочасної моделі топографію замку можна відтворити на основі опису 1544 р., коли його перебудова проводилася військовим інженером та архітектором Іовом Претвичем. Зауважимо, що при зведенні нових замкових укріплень ним було вдало враховано географічний фактор, в результаті чого замок у плані отримав форму витягнутого зі сходу на захід прямокутника, обнесеного кам'яними стінами і баштами *(рис. 48)*. В процесі його реконструкції особливу роль фахівці надавали баштам, наявність яких активізувала роль стін у панорамі укріплень. І це не випадково, адже захисні можливості кам'яних стін у перші десятиліття XVI ст. були доведені до найвищого рівня їхнього розвитку, коли до них почали прибудовувати через відповідні інтервали башти, які у формі круглих виступів перед стіною назовні забезпечували її оборону з флангів при допомозі кидальних снарядів по війську противника. Крім того, неабиякі досягнення у розвитку артилерії спонукали військових фахівців звернутися до потовщення стін і збільшення діаметра замкових башт, а також до зростання їх у висоту[479].

Згідно з описом кам'янецького замку 1544 р., у його планувальній структурі, окрім потовщених стін довжиною понад 270 м, з'явилося й 8 нових кам'яних башт, дві нових брами і специфічна забудова. Щодо південної лінії замкових укріплень, то її на той час формували башти Папська, Тенчинська, Ляська (або Кораб), Денна (Denna) і Нова західна *(рис. 49)*, а над скелею (в межах майбутньої батареї св. Урсули), під якою пролягала стара Хотинська дорога, височіла ще й башта Мала[480]. Західний бік замку, крім башт Денної та Нової, включав й башти Порохову, Малу, Рожанку, Водну та Польну браму[481]. З боку поля замок зміцнював і глибокий рів, через який з передмістя Підзамче можна було потрапити до Польної брами через підйомний міст. Північно-східну лінію замку захищали башти Лянцкоронська, Комендантська, Чорна і Нова східна, сполучені між собою внутрішньостінним переходом, а також брама з боку Замкового мосту *(рис. 50)*[482]. Нова східна башта була зведена над колодязем. В плані вона мала чотирикутник неправильної форми.

Всі башти сполучалися між собою кам'яними стінами, утворюючи двір площею біля 1,2 га. В плануванні замку помітну роль почали відігравати елементи регулярності, що проявлялася у відносній прямолінійності стін та у певній системності розташування башт. При зведенні нових і реконструкції (потовщенні) старих башт, зодчі у 1544 р. особливу увагу приділяли й потовщенню та нарощуванню його стін. Всі потовщені стіни досягали такої ж ширини, як і старі. Причому, нові стіни між баштами, як записано в документі, «ідуть до основи замкової стіни стрімко і будуть не лише підтримувати їх, а і зміцнювати. Зроблять для противника доступ до замку утрудненим»[483]. Зокрема, між баштами Тенчинською і Ляською нова стіна досягала довжини 42 і ширини – 2, а між Ляською і Денною – відповідно 43 та 2 лікті. Висота обох стін становила 27 ліктів. Досить потужна стіна, що виросла між баштами Денною і Новою з боку Хотинської дороги, досягала у довжину 22, а шириною – 2,5 – 3 лікті[484].

Документ 1544 р. засвідчує, що архітектори неабияку роль звертали й на західну частину замкових укріплень. Так, з його південно-західного боку, примикаючи до башти Денної, ще у 1542 р. з'явилася башта Нова західна, а західного – Мала. Реконструювалися башти Денна та Рожанка. Щодо башти Нової західної, то в діаметрі вона досягала 16,5 м і поєднувалася з баштою Денною склепінчастим коридором, завдовжки 18 ліктів. Крім того, з боку Старого замку до Нової башти вів склепінчастий коридор довжиною 8,5 та шириною 4 лікті. Через цей перехід до башти втягувалися гармати[485]. Зауважимо, що башта Нова була зведена за італійською системою укріплень типу «рондель» (напівкругле кам'яне укріплення з великим виступом з тильного боку замку). Вона була винесена вперед від західної замкової стіни, а її призначення полягало у веденні флангового вогню на підступах до замку з боку поля. Перед баштою і навколо замку із західного боку існував глибокий рів[486].

Реконструювалися і стіни, які з'єднували башти Денну, Малу та Рожанку із західного боку замку. Стіна від башти Денної до башти Малої досягала 16, а від башти Малої до Рожанки – 40 ліктів при товщині від 3 до 5 ліктів. Інша стіна, котра обмежувала замковий двір із заходу, довжиною у 28 ліктів, в напрямку від башти Денної до Рожанки, була збудована заново. Між стінами знаходилися: підвал для зберігання пороху, комори, пивниця, приміщення для писаря, гарматника, челяді і т.д. Крім того, глибоко під західною стіною будівничі мали звести склепіння, через яке таємно можна було пройти до Водяної башти. Його ширина мала становити 3,2, а висота – 3 лікті (про таємний хід мали знати лише староста та підстароста)[487].

Територія замку вздовж стін і башт була забудована спорудами різного соціального призначення. Зокрема, біля башти Ляської знаходився комплекс споруд кам'янецького старости: дім, «біла ізба», сіни і т.д. Останні склепінчастими переходами були сполучені з баштами Денною і Ляською. Зі східного боку від будинку старости локалізувалася пивниця, а недалеко від башти Ляської – кухня[488]. Наприкінці XVI ст. в замку поряд башти Папської було зведено костел[489]. Біля старої замкової брами опис зафіксував житлові приміщення, комори, пекарню, пивоварню, дерев'яну православну церкву і т.д. Із західного боку Папської башти, у замковій стіні було влаштовано хвіртку, через яку сторожа ровом у ріст людини переходила до башти Малої, що знаходилася над урвищем Довжоцького струмка. З неї здійснював-

ся контроль за старою Хотинською дорогою і передмістям Карвасари. У XVIII ст. башта входила до комплексу укріплень батареї св. Урсули.

З північно-східного боку замку, від його стін та башт і до стрімкої скелі, що височіла над р.Смотрич, продовжував знаходитися «przygrodek»[490]. Подібно до замку, він також мав видовжену форму. З боку передмістя Підзамче, через підйомний міст, Польну браму та «пригородок» можна було потрапити до Замкового мосту і Старого міста. «Пригородок» слугував місцем для проведення навчань вояків, в ньому знаходилися лазня, будівля для охоронців Польної брами, а під баштою Лянцкоронською – ще й сарай, у якому обробляли камінь для замкових вікон і дверей, конюшня[491] і т.д. «Пригородок» з боку р. Смотрич захищався кам'яною стіною, яка піднімалася з долини її правого берега і тягнулася від башти Водної «aż do brony, która jest z przygródka do miasta przez most»[492].

Через декілька десятиліть замкові укріплення знову вимагали реконструкції, що спонукало адміністрацію провести його опис 1572 р. І це недаремно, оскільки у 1573 р. питання про стан кам'янецьких укріплень обговорювалося на сеймі[493]. Проте, великомасштабна реконструкція замкових укріплень залишалася відкритою до початку XVII ст., про що свідчить клопотання до короля коронного гетьмана Станіслава Жолкевського від 12 червня 1611. З аналогічним проханням до правителя Речі Посполитої звертався і його наступник – Томаш Замойський. Очевидно, на цих підставах у 1613 р. і було проведено опис Кам'янецького та Летичівського староств (в тому числі і замку), коли воно передавалося наступному державцю[494]. Зауважимо, що на 1613 р. великих змін у планувальній й історико-топографічній структурі замку не відбулося. Частково змінилися лише назви окремих башт, проводилася їхня реставрація та ремонтувалися деякі ділянки стін, доповнилася забудова як території самого замку (називається в документі дитинцем), так і «пригородку», поглиблювався рів із західного боку, реконструювався підйомний міст до Польної (колишньої Скальської) брами з боку Підзамче і т.д. Певна інформація в джерелі зосереджена і про топографію Старого міста та його оборонних споруд[?].

Досягнення артилерії та різних засобів військового мистецтва при облозі європейських міст на початку XVII ст. дають підстави говорити про те, що кам'янецький замок та й саме місто вимагали серйозної реконструкції своїх оборонних споруд. Цей аспект проблеми був зрозумілим як для замкової адміністрації, так і для короля, що й спонукало їх запросити до міста у 1617 р. відомого військового інженера Теофіла Шомберга. Під його керівництвом із західного боку Старого замку було зведено кам'яно-земляну бастіонну систему укріплень, яка отримала назву Новий замок. Вона відносно добре зафіксована на плані Кам'янця 1773 р. *(рис. 51)*, а графічно, з висоти пташиного лету та з позицій віртуозної фантастики щодо його архітектурних складових зображена на малюнку Кам'янця 1684 р. *(рис. 52)*.

В планувальному відношенні замок був зведений як трьохбічне укріплення бастіонного типу, зрізана вершина якого зі сходу підступала до західного боку Старого кам'яного замку, а західна – тягнулася аж до куртини (підпірна кам'яна стіна для валу) і рову, за яким тепер знаходяться житлові будівлі мешканців Підзамче. Його конфігурацію зумовили місцеві умови рельєфу, тобто мис. Кожний бік замку становив собою земляний вал, який у своїй основі був насипаний на кам'яні склепіння. Вони розміщувалися майже під всією протяжністю валу по периметру замку.

В основі (центрі) нових замкових укріплень знаходився двір *(рис. 53)*, оточений кам'яними стінами з місцевого каменю та з дверними проходами у склепіння під валами. В.Калиновський стверджує, що останні призначалися для господарських потреб замку, зберігання зброї, розміщення гарнізону[495] і т.д. З північно-західного та південно-західного кутів двору Нового замку існували виїзди на замкові вали, що тягнулися аж до західного бастіонного фронту. Наприкінці валів, над ровом, у рогоподібних напівбастіонах з кавальєрами, у вигляді підвищених майданчиків, розташовувалися гармати. З двору під двома валами у західному напрямі до самої куртини тягнулися суцільні широкі склепіння, дещо вищі зросту людини. Через них можна було пройти і проїхати возом до великих кам'яних приміщень, котрі знаходилися у західній частині замку під напівбастіонами, а потім потрапити через міцні ворота до західного рову?.

Аналогічні кам'яні стіни укріплювали рів і західний вал ззовні. З півдня і півночі вали Нового замку обмежувалися ровом шириною від 6 до 12 м. З південного боку, понад урвищем Довжоцького струмка, рів підходив до Старого замку – башти Нової, а із західного – тягнувся до Підзамкової брами[496]. Причому, останній був викладений із різаного каменю з обох боків, формуючи собою своєрідний довгий коридор розмірами 6×6 м, який обмежувався двома куртинами як з боку самого замку, так і з боку Підзамче. Не випадково фортифікатори з його північно-східного боку насипали ще й вал і влаштували браму Підзамкову, до якої тягнулася дорога з вказаного передмістя. Від Підзамкової брами, у південно-східному напрямі через рів і підйомний міст, здійснювався під'їзд до Польної брами, що знаходилася біля Старого замку, в одній шерензі з баштами Рожанкою і Водною. На плані Кам'янця 1773 р. Новий замок називався «Земляним замком», а такий тип укріплень у спеціальній літературі йменувався горнверком (від слова Hornwerk – рогата побудова). Він був розроблений італійцем Маркі, а вперше зведений в Голландії[497] у XVI ст.

Побудова Нового замку значно змінила становище Старого замку як в топографічному, так і в оборонному відношеннях і, особливо, з його західного боку. По суті він виступав вже не зовнішнім, а внутрішнім. Новий замок зі Старим з'єднувався двома брамами: перша розташовувалася майже на рівні внутрішнього двору і була прилаштована до Нової башти, а друга, через високий міст на кам'яних стовпах, який тягнувся від валу, що підступав до Підзамкової брами, і дещо праворуч від башти Рожанки підводив до широкого склепіння на зріст людини в західній кам'яній стіні Старого замку. Між Старим і Новим замками було сформовано чималий двір, який обмежувався переважно земляними валами і, частково, кам'яними стінами, що досить наочно засвідчує план міста 1773 р.[498]

З появою Нового замку вся площа замкових укріплень (Старого і Нового) зросла до 4,6 га. Неприступність замкових укріплень у першій половині XVII ст. не залишалася поза увагою сучасників. Зокрема, турецький мандрівник Евлія Челебі у 1657 р. писав, що «це надійний і могутній замок зі стінами, вирубаними в скелі, який стоїть над високою прірвою і рівних йому нема не лише у володіннях польських, а, мабуть, і в чеських, і у Шведській країні, і в державі Голландській, і в горах Германських[499]». Однак, військова справа не залишалася на місці. Вже до початку 70-х рр. XVII ст. замкові укріплення вимагали нових підходів щодо свого вдосконалення і тактики оборони. З приводу цього факту Ульріх фон Вердум писав, що «ці форти-

фікації (Новий замок – М.П.) погано збудовані і їх при атаці за всіма правилами воєнного мистецтва не вдалося б довго боронити. Зайнятий же замок домінує над містом. Отож ця фортеця скоріше ослаблює, аніж зміцнює місто»[500].

З обох равелінів Нового замку тогочасними потужними гарматами Старий замок можна було розстріляти дощенту. Не виключено, що незадовільний оборонний стан замкових укріплень привів до того, що у серпні 1672 р. Новий замок без великих зусиль зайняли турки, а Старий учасникам його оборони довелося здати. З кінця XVII і протягом XVIII ст. замкові укріплення (Старий і Новий) неодноразово реконструювалися. Вдосконалювалися стіни, башти, батареї, частково будувалися і нові, формуючи собою неповторність в історико-топографічному відношенні. Значних змін в оборонному відношенні зазнавало й Старе місто, соціальна топографія якого впродовж досліджуваного періоду змінилася докорінно. Перехід Кам'янця-Подільського у 1793 р. під владу Російської імперії спонукав військових архітекторів та містобудівників до досить значних змін та реконструкції замкових і міських укріплень, з приводу чого проводилися їхні детальні описи та складалися численні плани. Однак, подальша доля кам'янецьких укріплень – це вже тема окремого дослідження.

Таким чином, вивчення історичної топографії Кам'янця-Подільського 30-х рр. XV-XVIII ст. дає підстави стверджувати, що вона формувалася у своєрідних історичних умовах, а її складовими у просторовому відношенні були Старе місто, передмістя, хутори, замкові села, Старий і Новий замки. Дослідження засвідчують, що просторова локація Кам'янця та її еволюція не були одноетапним актом. Вона розтягнулася на декілька століть і містила в собі вражаючу багатогранність аспектів міського самоврядування і замкового управління, соціально-правових взаємин, демографічної та соціальної структури мешканців, їхню організацію в окремі громади, етнічну і культурну історію, соціо- та націетопографію, рівень економічного розвитку на різних часових зрізах, стан містобудівних традицій, оборонного мистецтва і т.д. Причому, урбаністичний процес відбувався переважно на засадах західноєвропейських містобудівних традицій, переважно крізь призму норм магдебурзького права.

Розділ 3. Демографічна і соціальна структура населення. Етнічні громади та їхнє самоврядування. Замкове управління

3.1. Проблеми демографії та етнічний склад мешканців

Історична демографія та етнічна структура населення Кам'янця-Подільського епохи середньовіччя та ранньої модерної доби – одна з особливо складних і майже не досліджених проблем в історіографії. Вивчаючи доробок істориків у цьому напрямі, зазначимо, що спеціальних розвідок з неї не існує, хоча у загальних працях Й.Ролле, О.Прусевича, М.Владимирського-Буданова, О.Яблоновського, Ю.Сіцінського, М.Грушевського, М.Крикуна, Я.Дашкевича, В.Степанкова, Ю.Мицика, Ф.Кірика, Я.Куртики та інших дослідників ця тема порушувалася неодноразово. Головна заслуга науковців полягає у віднаходженні та залученні до наукового обігу низки писемних джерел. Крім того, саме вони поставили на порядок денний питання міської демографії, чисельності мешканців національних громад, їхньої соціальної та професійної структури в кількісному відношенні, динаміки зростання і причин демографічного спаду населення міста, замку, передмість і замкових сіл; представників культу, військовиків; міграційних і асиміляційних процесів, які відбувалися в місті, та ряд інших проблем, які вимагали скрупульозних досліджень. Вважаємо, що саме таким шляхом можна простежити особливості і динаміку населення Кам'янця-Подільського XV- XVIII ст., з'ясувати внутрішні та зовнішні чинники, які обумовлювали даний процес, співставити в цьому відношенні місто тих часів з іншими містами України та Європи, з'ясувати його місце і роль в європейській історії.

Писемні джерела засвідчують, що в XV – першій половині XVI ст. основним населенням міста в кількісному й етнічному відношеннях залишалося руське (українське) та вірменське[1]. Мешкали в ньому й представники польського, єврейського, німецького та інших народів. На жаль, відтворити їхній кількісний склад у вказаний час в усій повноті поки що неможливо, оскільки писемних джерел виявлено досить мало. У зв'язку з цим про чисельність кам'янчан того часу можна говорити лише орієнтовно, припускаючи їхню кількість у межах 3,0-3,5 тис. осіб. Більш скрупульозне вивчення різних видів писемних джерел сприятиме встановленню не лише чисельності мешканців, а й кількісних характеристик представників різних міських станів і професій. А тим часом, звертаючись до опису Подільських замків 1494 р, констатуємо, що купців у місті числилося 31, сукенників польських – 21, вірменських – 9 і т.д.

Мешкали в Кам'янці й шевці, різники, корчмарі (10), пивовари, пекарі[2] та представники інших професій, хоча про їхню кількість джерела інформують досить скупо.

Податкові документи 1530-1540 рр. про розміри чопового податку з міського населення[3] також фрагментарно промовляють про кількість міських мешканців. Уривчасті відомості про демографічні процеси в місті й етнічний склад його мешканців містить люстрація Кам'янецького староства 1535 р.[4] У ній є лише загальна інформація про українських, польських і вірменських купців, частково йдеться про кількість ремісників (19-26 пекарів), урядовців та шляхти, управителів замку й представників інших соціальних груп. Подані також свідчення про утримувачів міських земель мешканцями польської юрисдикції, яких числилося 73 особи[5].

У другій половині XVI ст. писемні джерела дають повніші дані про загальну кількість кам'янчан, представників окремих станів чи професій. Так, автори люстрації 1565 р., хоча конкретного числа мешканців не називають, однак характеризують в кількісному відношенні різні соціальні міські та передміські групи, які разом з інформацією інших джерел про соціальні категорії населення, сприяють вивченню проблеми дещо детальніше. В документі йдеться про проживання в Кам'янці трьох етнічних громад (руської, вірменської і польської), кожна з яких мала свої органи самоврядування, норми права, суду, квартали і т.п. У середовищі кожної з них були купці, шевці, пекарі, сукенники, гончарі та інші ремісники. Зокрема, крамарів документ подає 29, сукенників, які торгували дорогими полотнами – 9, котрі продавали дешеві сукна – 14, шевців польських зафіксовано 8, шевців руських – 14, пекарів – 56, гарматників – 2, сурмач на ратуші – 1, писар у ксьондза – 1[6] і т.д.

Люстрація 1570 р. вперше фіксує в Кам'янці та у його передмістях (Долина і Підгороддя) 645 будинків[7], у яких, за підрахунками М.Владимирського-Буданова, мешкало 3225 осіб[8]. Цієї ж цифри дотримувався О.Яблоновський[9]. М.Богуцька, Н.Самсонович і А.Дзюбінський стверджують, що у 1570 р. в місті проживало від 3 до 4 тис. жителів[10]. Зауважимо, що вказані цифри також не зовсім точні, оскільки при підрахунках міських мешканців авторами називалися лише власники нерухомості, які прийняли міське право. Інші групи населення – робітні люди (наймити), підмайстри, учні цехів, селяни, слуги міських патриціїв, бюргерів та представників культу, жителі окремих приміських сіл (передмість) і замкові слуги у фіскальних джерелах майже не враховані. Справа в тому, що в окремих актових документах названі категорії осіб приписувалися до власників міських садиб. Зокрема, в одній з магістратських вірменських книг за 5 березня 1563 р. записано, що у вірменина «Сергія Цахно-оглу у якості працівників були 1 дівчина і 1 хлопець, і ці дівчина та хлопець були записані в місті за ним. А тепер він повертає цю дівчину і хлопця Мердичу, котрий призначає за себе поручителем Хачко, зятя Вартереса, щоб при необхідності він представив його на суді»[11].

Джерела поповнення міського люду у XV-XVII ст. були досить різними: внутрішній процес народжуваності, переселення до міста шляхти та жителів інших міст й частково сіл. Зокрема, у 1560 р. міське право перед вірменським війтом і старшинами прийняв Нігогос із Васловець, Нігол з Румунії, Хачиг Хачмас-огли, Айізбей, Дірадур із Сочави та інші. Щодо останнього, то в магістратській книзі зафіксовано, що прийнявши міське право, Дірадур «буде жити в цьому місті порядно, всім своїм серцем, як кожний його громадянин. Він призначив за себе поручителем Дірадура

Асдуса. Всі вони разом прийняли присягу і їм дали Міське право»[12]. Відомими були й випадки переселення та втеч до Кам'янця жителів різних міст і сіл. Так, у 1539 р. двоє осіб з с.Чорнокозинці та селяни з хлопчиком із Ходоровець переселилися до руської юрисдикції міста. В той же час польська родина з Голоскова перейшла до міста під владу польської юрисдикції. У 1582 р. до міста над Смотричем втекло ще декілька осіб з Кочубинець, які осіли на вул. Татарській[13]. В той же час чимало купців, ремісників і представників окремих патриціанських родин міста переселялися до Львова. Серед них купець Йосін Ганус Гонтер, котрий у 1446 р. купив на ринку в Львові дім, Ян Шарер та Станко Возниця з Кам'янця відповідно у 1446 та 1447 рр. переселилися до столиці Руського воєводства[14] та інші.

Поселяючись в місті у XV-XVIII ст., іногородні мешканці обов'язково повинні були прийняти міське право, придбати нерухомість, отримати звання міщанина і гідно себе поводити. Якщо якийсь пункт із переліченого не виконувався, то таких осіб магістрати притягували до відповідальності у формі штрафів або виселяли за межі міста. Цікавим в цьому відношенні слугує випадок з якимось Гавришком, котрий поселився в Кам'янці на початку XVIII ст. У 1711 р., з приводу його неадекватної поведінки в місті, навіть збирався на засідання українсько-польський магістрат. З'ясовується, що Гавришко, поселяючись у місті, прийняв присягу на добропорядність проживання у ньому, однак її не дотримувався. Мешкаючи тривалий час в Кам'янці, названа особа не зуміла придбати нерухомості, не отримала звання міщанина і «na wzgarde calego miasta na ieden dzień po trzy razy sią przebiera, co iest miastu calemu kąfuzją»[15]. Ганьблячи міщан своєю поведінкою на очах сторонніх осіб, тобто переодяганням тричі на день у різні костюми, магістрат прийняв рішення, згідно з яким Гавришко мав виплатити штраф «grzywien 50 nieopustnych do lunariey miyskiey i na repparatią kordygardy dodać y trzech»[16].

Досліджуючи демографічні процеси у Львові впродовж XVI-XVII ст., М.Капраль запропонував, на наш погляд, оптимальний метод, який дозволяє з'ясувати загальну кількість жителів, включаючи осіб, що не зафіксовані у податкових документах. Взявши до уваги кількість членів кожної міської сім'ї, а також прислугу, підмайстрів, учнів різних ремесел, дітей, старих і т.д., він отримав демографічний множник – 8 осіб на одного платника податку – голову родини[17]. Вважаємо, що такий метод доречно застосовувати і для вивчення демографічних процесів в Кам'янці-Подільському у XVI-XVII ст. При умові, якщо у 645 будинках мешкало не по 5 осіб, а по 8, то загальна чисельність кам'янчан у 1570 р. досягала 5160 осіб.

На превеликий жаль, сьогодні ми не можемо точно назвати кількісний склад мешканців різних міських громад. Окремі джерела та праці істориків дозволяють говорити дещо конкретніше лише про чисельність представників вірменської громади. Іноді вони суперечливі, а інколи є близькими до істини. Так, звертаючись до даних вірменина С.Баронча, довідуємося, що у 1566 р. вірмени начебто мали у Кам'янці 900 будинків[18]. Звичайно, такі дані вказаного автора є дійсно перебільшеними. В цьому відношенні ми повністю підтримуємо думку Я.Дашкевича, який стверджував, що названа кількість будинків не відповідає реаліям життя, оскільки люстрація Кам'янецького староства 1570 р. подає їх у Кам'янці всього лише 645[19]. Неточними є і свідчення про кількість вірменських будинків у Кам'янці (400) за 1586 р. вірменського мандрівника Пірзади Кафаенці[20]. Ближче до істини підійшов

венеціанський посол Ієронімо Ліппомано, котрий стверджував, що в Кам'янці у 1575 р. мешкало 300 вірменських сімей[21]. Вважаємо, що вірменське населення в той час становило близько третини міських мешканців, а цифра, запропонована послом, досить близька до об'єктивності. Цей факт підтверджує тариф 1578 р., згідно з яким у межах Старого міста та його передмість було зафіксовано 768 будинків (садиб)[22], третина яких належала вірменам.

Навіть, прийнявши за мешканців міста у 70-і рр. XVI ст. 5160 осіб, зазначимо, що поза увагою податківців залишалася ще й чисельність міської залоги, представників культу, шляхти, мешканців міських передмість та інших категорій населення. Звертаючись до питання про кількість вояків міської та замкової залоги, зауважимо, що вона в ті часи становила в середньому 200 осіб[23]. Є дані і про чисельність духівництва. Якщо говорити про представників православної віри, то за податковими джерелами 1530-1540 рр. в Кам'янці зафіксовано 12 священиків[24], у 1565 р. – 8, а у 1578 р. – лише 5[25]. Вважаємо, що функціонування одного храму в місті забезпечувало в середньому 5 осіб. Тоді у 1530-1540, 1565 і 1578 рр. в Кам'янці при храмах мешкало відповідно 60, 40 і 25 осіб духовного православного сану (в середньому 42 особи). Крім православних, в місті функціонувало ще 5 католицьких і 3 вірменських храми, службу в яких забезпечували, відповідно, 25 та 15 служителів культу. При храмах жили і монахи. Отже, кількість духовенства в місті у 60-і рр. XVI ст. досягала в середньому 80 осіб, які разом з міськими жителями становили 5540 кам'янчан.

До загальної кількості мешканців Кам'янця доречно віднести й населення Руських, Польських і Вірменських фільварків, Підзамча та Зіньковець, які були у той час передмістями й замковими селами Кам'янецького староства. Звичайно, з'ясувати їхню кількість можна також приблизно. Говорячи про Руські, Вірменські і Польські фільварки, зазначимо, що в їх межах у 1565 р. міські жителі утримували: українці – 60, вірмени – 55 і поляки – 50 ланів землі[26], які оброблялися чималою кількістю залежних селян та робітних людей, котрі мешкали у дворах своїх патриціїв (в межах міста), а також і на фільварках. Кількість підданих, які обробляли земельні угіддя від кожної громади, як вважаємо, досягала не менше 50 осіб. Інформацію про селян, які мешкали на Вірменських фільварках, містять актові документи кам'янецького вірменського магістрату XVI-XVII ст. Зокрема, коли в 1647 р. магістрат здавав в оренду таким жителям вірменської громади Кам'янця, як Івашко, пан Шимко та присяжний суду (ім'я не вказано) землі на Вірменських фільварках, то в своєму рішенні зафіксував, що «здавав в оренду поля й холопів» на 3 роки. А «холопи і гайдуки перебували під нашою владою і юрисдикцією». Далі в книзі застерігалося, що «орендарі мали право збільшувати число холопів і селити їх на гумнах за погодженням з українським судом (магістратом – М.П.) і з нашого відома»[27]. Отже, у 60-і рр. XVI ст. в межах вказаних трьох передмість та у підпорядкуванні орендарів хуторів проживало близько 150 осіб.

Люстрація 1565 р. засвідчує, що Підгороддя знаходилося за р. Смотрич, з південно-східного боку замку. У ньому в тому році мешкало 12 сімей. Із них 3 глави сімей (Федько, Дмитро та Ілько Пташиць) до замку нічого не платили, лише взимку по 2 дні працювали на тиждень, а влітку – 3 дні. Чиншовиків числилося 6: Федір Черевко, Катруся, Панько, Франко, Матвій і Яця Усатова. Вони по 2 дні у тиждень працювали на замок та платили чинш по 26 гр. і 2 шеляги. Зінець перебував на уроч-

ному чинші, а два шевці – Ігнат та Яцько – шили взуття для потреб замку на 1 гріш дешевше, аніж на ринку[28]. Землі передмістя привертали увагу і кам'янецької багатої шляхти, яка тримала там городи і садиби (пани Ячімірський і Вільковський), однак документ про чисельність їхніх сімей відомостей не подає.

Зіньківці у другій половині XVI ст. належали католицькому храму св.Петра і Павла. У 1569 р. в поселенні числилося 2 плуги (20 осіб), а його посесором був органіст костелу[29]. З 1578 по 1583 рр. поселення зросло до 4 плугів[30] (40 осіб).

Демографічна картина Кам'янця XV-XVII ст. залишатиметься неповною, коли ми не враховуватимемо чисельності мешканців замку. З одного боку, він виступав складовою частиною міського організму, а з другого – окремою адміністративною одиницею. Саме в ті часи в Кам'янці функціонувало двоцентрове управління – міське і замкове. Замок був центром Кам'янецького староства і резиденцією старости. Мав свої органи управління, відповідні служби, села та певну кількість людей, які забезпечували його функціонування. Відтворити чисельність замкового населення упродовж XV-XVII ст. досить важко, однак на окремих етапах історії замку його можна встановити. Так, люстрації староства 1565, 1566 та 1570 рр. засвідчують, що окрім старости та його прислуги, в ньому мешкали «slugi zamkowy» і «czeladz folwarkowa». Перших зафіксовано 38, а челяді – 10 осіб[31]. До замкових слуг люстрація 1566 р. віднесла підстаросту, бургграбія, гродського писаря, провіантового писаря, руського писаря, побережників (6), гордоників (6), шафаря, мірника, сурмача, ключника, кухаря, пекаря, теслю, пивовара, тягниводу, возиводу, коваля, воротарів (2), стражників (2), воловників (5), слюсаря і мисливця. На думку О.Яблоновського, цифра 38 (кількість замкових слуг) буде не точною, адже кожен слуга, як і представник челяді, мав свою сім'ю. З усіх слуг сімейними, за даними О.Яблоновського, було 30 осіб. При умові, якщо в кожній сім'ї числилося по 5 осіб, то їх кількість сягала 150, не враховуючи збройної залоги[32]. До речі, Й.Ролле, посилаючись на писемні джерела 1557 р., засвідчував, що замкової кінноти було близько 150 жовнірів[33].

До фільваркової челяді записані двірник, двірниця, пастух, свинар, кухарки (2), вівчарі (2) і пасічник. В люстрації 1566 р. зафіксовані й суми грошей, які необхідно було витратити на кожного челядника за рік. Зокрема, утримання замкових слуг обходилося старості на суму 372 злотих і 27 грошей, а фільваркової челяді – 48 злотих і 23 гроша[34]. Таким чином, на 1566 р. замкових слуг з їх родинами, а також фільваркової челяді (50 осіб) проживало в замку понад 200 осіб. Враховуючи старосту і його прислугу, зауважимо, що точніша чисельність жителів замку становитиме близько 210 осіб. Окрім слуг і челяді, до замкових мешканців доречно віднести і його залогу, яка у XVI ст. складала разом з міською понад 200 піхотинців[35]. Ю.Сіцінський стверджував, що у 1581 р. король Стефан Баторій відрядив до Кам'янця 150 стрільців. Однак, королівський привілей 1581 р. засвідчував, що кількісний склад кам'янецької залоги становив 100 піших стрільців, платня котрим поступала з кварцяного скарбу[36]. Польський дослідник С.Авгусевич зауважує, що для такого рангу фортеці, як кам'янецька, схвалена королем цифра стрільців була незначною. Не виключено, що саме цей фактор сприяв тому, що Ян Замойський у 1589 р. запропонував подвоїти названу Стефаном Баторієм кількість стрільців[37]. Незабаром так і сталося. Адже саме з кінця XVI ст. і аж до 1648 р. в Кам'янці числилося 200 піхотинців, які частково складалися й з місцевої людності[38]. Відомо, що король Ян Казимир довів їхню кіль-

кість до 300 осіб[39], про що засвідчують рішення сейму 1649 р.[40] Останній прийняв ухвалу, згідно з якою кам'янецька залога повинна була складатися з «kwarcianego wojska trysta ludzi, a dwiescie ludzi tych, którzy na Kamieńcu zawsze sostawali i w komput kwarcianego wojska wchodzili»[41]. Б.Дибас підкреслює, що більшість замкової піхоти в Кам'янці на той час складалася «z miejscowej ludnosti»[42]. Вона становила одну корогву польської піхоти під командуванням Героніма Конарського[43].

Демографія замку буде неповною, коли ми не враховуватимемо кількості жителів його найближчих сіл (фактично передмість), які в писемних джерелах подаються у якості старостинських. До них відносилися: Підгороддя (Підзамче), Довжок, Татариска, Кубачівка, Новоселиця (Жабинці), Зіньківці. Свідчення про Довжок збереглися ще за 1530 р. Саме тоді у ньому числилося 12 плугів[44], у межах яких мешкало близько 120 осіб обох статей[45]. Історичні реалії розвитку Кам'янця і його передмість у XVI ст. відзначалися тією обставиною, що кількісний склад їх мешканців не завжди мав стабільний характер. Цей аспект був характерним і для Довжка. Так, якщо у 1530 р. в поселенні мешкало близько 120 осіб, то через 12 років (1542) – лише 60 (6 плугів)[46]. Майже аналогічну їх кількість засвідчує і тариф 1565 р. (6 agatrum)[47]. Звертаючись до люстрації 1565 р., зазначимо, що окрім, географічного розташування передмістя (за кам'янецьким замком), в ній досить детально подаються кількісні характеристики жителів та їх соціальний статус. Зокрема, із названого числа мешканців на Довжку жило 8 осіб, які жодної данини до замку не давали, лише працювали 2 дні в тиждень і виплачували сохачне від кожної свині по шелягу, а також подимне по 2 гроші. Всі названі особи були русинами, про що свідчать їхні імена: Грицько Пригода, Климко, Степан, Яцько, Матвій, Богдан, Семко Міхаліч і Федько Остапкович[48].

Мешкали у Довжку і чиншовики, котрі платили старості в рік по 26 грошів і по 2 шеляги. Їх числилося 31 особа. Серед них також переважали русини. У названому джерелі виявляємо ще дві особи, які давали замку по 30 грошів. Це були старий Юрко і його зять Івах. До їх обов'язків входило завезення дров по два вози до замку перед Різдвом і на Великдень та вісім днів оранки в році. Все, що вони зорювали і засівали, зобов'язані були вижати, а також викосити горох і загромадити його, вижати просо і пов'язати, викопати ріпу на замковому фільварку, ходити у жнива на толоку і косити до кінця жнив (1 день в тиждень)[49].

Жили у передмісті і 5 замкових слуг, які за необхідності ходили за дорученням старости з листами, несли службу на кордонах староства. На чолі слуг стояв отаман Стецько. Коли ж до Кам'янця прибували турецькі чи татарські посли, слуги повинні були забезпечувати їх курми, вівсом і сіном (на засадах стації). До їх обов'язків входило також зведення греблі для нового млина під замком[50]. Отже, у 1565 р. на Довжку проживало 46 осіб. Аналогічну картину щодо кількості мешканців передмістя подає і люстрація 1566 р.[51] У 1569 р. тут зафіксовано 6 плугів[52], а на початку 80-х рр. XVI ст. в ньому проживало вже близько 160 осіб[53]. Майже така ж кількість мешканців передмістя залишалася до кінця XVI – на початок XVII ст. В перші десятиліття XVII ст. Довжок, як і інші замкові передмістя, був зруйнований татарами, про що засвідчує люстрація королівщин 1615-1616 рр. у Подільському, Брацлавському і Київському воєводствах[54].

До замкових передмість у 1565 р. відносилися і Татариска, що розмістилися в долині Смотрича, на південний схід від замку. Це поселення староста «осаджував»

(заселяв) для замкових послуг на початку 60-х рр. XVI ст. У 1565 р. його жителі, в кількості 10 осіб, перебували ще на волі. Вони давали лише подимного по 2 гроша. Крім них, проживало і три чиншовики – Адам, вдова Мотря та корчмар Павло[55]. Таким чином, у названому році в Татарисках жило 13 осіб. У передмісті Кубачівка (тепер Смотрич) в 1565 р. зафіксовано 11 мешканців. До замку тягнулося й передмістя Новоселиця (пізніше Жабинці), що лежало над Довжоцьким потічком. Воно заново було заселене десь на початку 1550 р., а у 1565 р. у ньому проживало вже 26 осіб[56]. Звертаючись до демографії замкових сіл-передмість, М.Владимирський-Буданов намагався вивчити навіть етнічний склад їх мешканців, про що засвідчує таблиця № 1.

Таблиця №1

Етнічний та чисельний склад населення замкових сіл-передмість Кам'янецького староства 1565 р. за М.Владимирським-Будановим[57]

№№ п/п	Назва поселень	Українці	Поляки	Інші народи	Всіх
1.	Довжок	40	5	–	45
2.	Новоселиця	20	5	1	26
3.	Татариска	8	5	–	13
4.	Кубачівка	8	2	1	11
5.	Підгороддя	9	4	2	13
Всього:		**85**	**21**	**2**	**108**

Отже, загальний огляд писемних джерел щодо демографічної картини замку та його сіл-передмість на 60-80-ті рр. XVI ст. дає підстави стверджувати, що в них жило в середньому 430-450 осіб, які разом з населенням міста, замку, його передмістями і залогою становило понад 6 тис. осіб.

Звичайно, категорично стверджувати, що кількість населення в Кам'янці та у його передмістях у XV – першій половині XVII ст. була стабільною не доводиться. Адже він, як і інші міста тих часів, досить часто потерпав від епідемічних хвороб, пожеж, повіней, нападів татар, військових дій і т.п., які негативно позначилися на демографічних процесах. Зокрема, великих спустошень Кам'янцю та його передмістям завдали татарські напади на Поділля. Вони зафіксовані у 1448, 1452, 1457, 1469, 1474, 1479, 1489, 1494, 1498, 1503, 1506, 1516, 1520, 1524, 1538, 1541, 1549, 1551, 1573, 1575, 1578, 1589, 1605, 1621, 1633 та в інші роки[58]. Так, у 1448 р., коли польський король відправився до Новогрудка на сейм, татарські чамбули вторглися на Поділля і вчинили велику шкоду. Польський хроніст М.Бельський повідомляв, що у 1474 р. «татарські орди пустошили українські землі біля Кам'янця, Галича, Глинян, Збаража... майже на 100 миль в довжину і на 30 миль в ширину. Оскільки це був час жнив, їм вдалося захопити багато ясиру»[59]. З кам'янецької вірменської хроніки довідуємося, що в грудні 1575 р. татари черговий раз були під містом. Вони підійшли до Кам'янця і «бродили нечистиві навколо міста, спалили всі села, Долушку (Довжок), Новоселицю, Гопочів (можливо Кубачівку – М.П.), вірменську церкву Лусаворича і багато інших сіл, підійшли до підніжжя фортеці і безбоязно гуляли навколо горбів»[60].

18 серпня 1589 р. татарські чамбули знову вторгнулися на Поділля і в Галичину, спустошивши українські землі майже до Львова[61]. Сім нападів на Кам'янець та його околиці татари організували й у 1605 р. Творили вони безчинства в 1615 та у 1621 рр. Люстратори Кам'янецького староства 1615 р. засвідчували, що татари «були під Кам'янцем, палили скрізь і спустошували, забрали великі пожитки як з підданих, так і з фільварків»[62]. Вірменський хроніст повідомляє, що 1621 р. «невірні татари напали і спалили цілком церкву св. Григора, чудово зведену (у передмісті Кубачівка – М.П.), будинки на церковному подвір'ї, порушили дах церкви Святого Хреста (Карвасари – М.П.), грабували Довжок, за що добре поплатилися»[63].

Писемні джерела засвідчують, що у ранні нові часи сталої чисельності населення також не було: воно то зменшувалося, то збільшувалося. Зокрема, під час та після Хотинської війни 1621 р. у місті було поселено чимало польських жовнірів та німців-найманців, які, як писав кам'янецький хроніст, були виснаженими і втомленими. З настанням холодів їх багато помирало. «По 10-12 померлих вантажили на вози, вивозили на вал і кидали в рови». І так повторювалося щодня протягом трьох тижнів. А взагалі в Кам'янці померло 1700 німців і пахолків»[64].

Страшним явищем для Кам'янця у XV-XVII ст. були епідемічні хвороби. В липні 1566 р., зокрема, від чуми, яка тривала більше місяця, в місті щоденно помирало 8-10 вірмен та 60 українців і поляків. «І був це гіркий та важкий час, – писав хроніст тер Ованес, – оскільки ніхто не приїжджав до міста і нікого з міщан нікуди не відпускали»[65]. Епідемія чуми повторилася і у 1589 р. «В місті Кам'янці... багато людей померло – вірмен, поляків, українців і не встигали їх ховати у землю»[66].

Великі збитки місту та його демографії завдавали пожежі. Писемні джерела зафіксували їх у 1490, 1552, 1602, 1616 та в інші роки. Так, кам'янецька хроніка під 1602 р. засвідчує, що «в цьому місті Кам'янці трапилася великої сили пожежа, яка за короткий час спалила все місто. Все, що мали міщани – і будинки, і крамниці знищено пожежею. Не лише дерев'яні споруди, а і кам'яні споруди і великі будинки, і склади не встояли. Вогонь був таким сильним, що... люди не могли протистояти йому. Згоріло і небагато людей. Все місто перетворилося в попіл. Вірменські церкви також згоріли. Те ж саме сталося і з польськими та українськими храмами, їх дзвіницями. Згоріло і двоє міських воріт, згоріли будинки і посіви, і плодові дерева, все спалив вогонь»[67]. З великою наполегливістю упродовж півтора десятків років кам'янчани відновлювали місто. Згідно з «Декларацією розподілу сум» 1629 р., як запевняє М.Крикун, в Кам'янці вже існувало щонайменше 1500 житлових будівель[68], в яких жило близько 7,5 тис. мешканців. Така їх кількість зберігалася до середини XVII ст. Цей факт засвідчують дослідження В.Степанкова. Вивчаючи рух опришків в околицях Кам'янця влітку і восени 1648 р., дослідник дійшов висновку, що лише українців в Кам'янці тоді мешкало 5 тис., а «їх налічувалося... у п'ять разів більше ніж поляків»[69]. Жили в Кам'янці і вірмени (очевидно у 1,5-2 рази більше, аніж поляків – М.П.) та євреї.

Отже, восени 1648 р. в Кам'янці мешкало 5 тис. українців, 1 тис. поляків, близько 1,5 тис. вірмен та небагато євреїв, які разом становили біля 7,5 тис. осіб. До вказаної цифри доцільно додати і кам'янецьку залогу, яка в той час досягала 3 тис. жовнірів[70]. Враховуючи також чисельність урядовців, шляхти, представників культу та

інших верств міського населення, з'ясовуємо, що кількість кам'янчан восени 1648 р. становила близько 11 тис. осіб. На початку другої половини XVII ст. чисельність населення Кам'янця почала зменшуватися, про що промовляють писемні джерела та окремі історичні розвідки[71].

Співставляючи чисельність мешканців Кам'янця-Подільського XVI – першої половини XVII ст. з містами Правобережжя та Галицької Русі, зазначимо, що в цьому відношенні він поступався лише Львову (на початку 80-х рр. XVI ст. в ньому мешкало 14-14,5 тис., а у 20-і рр. XVII ст. – 22-23 тис. жителів)[72], рівнявся з Києвом (на початку 70-х рр. XVI ст. його чисельність досягала 6-6,5, а у 20-х рр. XVII ст. – 10-12 тис.)[73] і переважав Сатанів (20-і рр. XVII ст. – 5 тис.)[74], Дрогобич (3,6 тис.)[75], Могилів-Подільський (3,5 тис.)[76] та багато інших міст. Зазначимо також, що місто над Смотричем за чисельністю населення рівнялося багатьом великим містам Центральної і Західної Європи, у яких, зазвичай, мешкало 5-10 тис. жителів. Зокрема, в XVII ст. у Варшаві жило 10-12 тис., Вільно – 10 тис., Стокгольмі – 9 тис. осіб[77] і т.д. Міста-гіганти (в XVI ст. у Парижі було 300 тис. жителів, в Лондоні – 200 тис., Москві – 200 тис., Стамбулі – 700 тис.)[78] в той час становили лише виняток серед маси великих і малих міст Європи.

Таким чином, кількісні характеристики міського люду Кам'янця упродовж XV – першої половини XVII ст. засвідчують, що в цьому відношенні місто можна віднести до категорії великих тогочасних міст України і Європи загалом. Місто росло, вабило до себе людей звідусіль, набуваючи різних привілеїв, функцій відомого торговельного та ремісничого осередку.

Проблема демографії Кам'янця-Подільського другої половини XVII-XVIII ст. теж не досліджена належним чином в історіографії. В той час місто знаходилося під владою Польщі та Османської імперії (1672-1699 рр.), які по-різному відносилися до життєдіяльності в межах кордонів їхніх держав різних народів. Політика Польщі й Туреччини щодо місцевого українського, польського, вірменського, єврейського й іншого населення міста не завжди була сприятливою. Займаючи переважно провідні важелі економічного, правового та адміністративного управління, польський і турецький етноси у місті в кількісному відношенні у відповідні періоди інколи переважали. Свідченням цьому слугують писемні джерела. Зокрема, поголовний податок, зібраний з жителів Кам'янця-Подільського у 1662 р.[79], засвідчив, що його сплатило 2747 осіб[80], зокрема 409 українців, 1072 поляки, 696 вірмен, 261 еврей[81] та інші. У тому ж році в місті було зібрано 636 злотих поголовного від православного та католицького духовенства і його челяді[82] (у реєстрі не враховані діти віком до десяти років, жебраки, волоцюги тощо). Все цивільне населення становило тоді 4063 особи[83]. Однак,важливо з'ясувати також чисельність у місті військовиків та інших, не зафіксованих у джерелах, соціальних груп. Писемні джерела засвідчують, що в Кам'янці у другій половині XVII ст. військовий гарнізон перебував постійно, а його чисельність становила в середньому 750-850 жовнірів[84]. Отже, загальна кількість міських мешканців досягала на початок 60-х рр. XVII ст. рубежу 5 тисяч осіб, про які говорив М.Крикун. Історик з'ясував також, що кам'янецьким мешканцям належало тоді близько 1000 будинків[85]. На його думку, порівняно з кінцем 20-х рр. XVII ст., кількість жителів Кам'янця значно зменшилася, оскільки у 1629 р. їхня чисельність сягала 7500 осіб[86].

Для вивчення демографічної ситуації в Кам'янці на початку 70-х рр. XVII ст. особливої уваги заслуговує його вересневий опис 1672 р., проведений чаушем Ельхаджем невдовзі після здобуття міста військами Османської імперії. Перепис досить детальний (143 с.) і засвідчує, що в Кам'янці тоді налічувалося 553 доми, що мали власників, 351 дім, переданий у власність держави і 123 плаци (ґрунти), які також стали державною власністю. Було в місті 120 крамниць, 18 плаців на місці крамниць, 20 монастирів, 7 млинів, порохівня, 138 склепів[87] і т.д. При умові, якщо у всіх будинках, які мали власників, у 1672 р. мешкало 3318 осіб (в середньому 6 осіб в одному домі), то стає очевидним зменшення кількості кам'янчан, порівняно з 1662 р. І це явище не було випадковим. Адже після підпорядкування Кам'янця Османською імперією, значна частина його жителів залишила місто. В першу чергу це відноситься до польського населення (встановити його кількість поки що не вдалося), яке підозрювалося у шпигунстві і було виселене до Молдавії[88], а євреїв і вірмен – до Болгарії (м.Пловдів)[89]. Останніх виїхало близько 600 осіб[90]. Звільнення значної кількості житлових будинків Кам'янця дозволило заселити їх, як стверджує Д.Колодзейчик, турецькими урядовцями та військовиками. Таких будинків джерело у 1672 р. зафіксувало 351[91].

Писемні джерела, а особливо листи із Жванця та Кам'янця кінця 1672 – першої половини 1673 рр., засвідчують, що після захоплення міста Османською імперією, в ньому було залишено близько 14 тисяч вояків. Правда, до весни (квітня) 1673 р. їх залишилося лише 10 тисяч осіб, бо частина вояків утекла, а частина їх загинула від голоду і холоду взимку 1672 та від «вітряної хвороби» у березні-квітні 1673 рр.[92] Отже, враховуючи чисельність мешканців – 3318 осіб та розташованого в Кам'янці гарнізону (у 1672-1673 рр.), кількість його мешканців досягла 15 тис. осіб. На початок 1675 р. цивільне населення міста, незважаючи на пожежі, не зменшилося. Його чисельність становила 5 тис. осіб[93]. Щодо кількості населення у 70-х – на початку 80-х рр. XVII ст., то, як стверджує Д.Колодзейчик, «Кам'янець залишався великим міським осередком в Україні, а зміни в етнічному складі жителів засвідчували про його пауперизацію і наплив до нього руського населення з околиць, замість поляків та вірмен»[94].

Цінні свідчення про демографічну ситуацію в місті має «Реєстр» (дефтер)[95] податків (акче) населення Кам'янця та його округи 1681 р., складений турецькою адміністрацією міста. Доречно зазначити, що названий податок в тому році збирався з кожної міської сім'ї, жителів передмість і замкових сіл. Він сприяє відтворенню не лише загальної чисельності жителів, але й вивченню їхньої етнічної приналежності, що зафіксовано у таблиці №2.

Таблиця №2

Етнічний та чисельний склад населення Кам'янця-Подільського у 1681 р.

№	Етнічна приналежність	Кількість сімей	Одинокі	Головний податок (акче)
1	Українці	280	20	6980
2	Мартолози*	22	1	333

* Мартолози – назва нерегулярних вояків-піхотинців, котрі набиралися з християнського населення, включаючи місцеве – подільське.

3	Поляки	36	13	1020
4	Вірмени	75	14	1969
5	Греки та Болгари	29	3	732
6	Євреї	35	1	1440
7	Цигани	14	1	–
	Всього	491	53	12474

Таким чином, у період перебування Кам'янця у складі однойменного ейялету, коли українському населенню було повернуто самоврядування, в чисельному відношенні воно переважало. При умові, якщо українських сімей числилося 280, то всіх мешканців громади – 1680. Враховуючи кількість сімей поляків (58), вірмен (75), греків і болгар (29), євреїв (35) та циганів (14), які у 1681 р. мешкали в Кам'янці, то їхня кількість становила 1266 осіб обох статей. Крім них «Реєстр» зафіксував й 106 осіб одиноких[96]. Всього у місті мешкало цивільних осіб 3052. Звичайно, це не остаточна цифра. Адже йому підпорядковувалися ще і передмістя біля Руських і Польських воріт та Підзамче. Таблиця №3 засвідчує, що у названих трьох передмістях проживало 414 жителів[97].

Таблиця №3

Передмістя Кам'янця-Подільського у 1681 р. та кількісний склад їх жителів

№	Передмістя	Кількість сімей	Одинокі	Головний податок (акче)
1	Всередині Руських воріт	23	6	11734
2	Всередині Польських воріт	38	3	21566
3	Околиці біля фортечних воріт	8	0	4204
	Всього	69	9	37504

Таким чином, підсумовуючи загальну кількість кам'янчан, зазначимо, що у Старому місті та у трьох передмістях в 1681 р. було 560 дворів[98], у яких мешкало 3466 осіб[99]. Продовжуючи дослідження проблеми щодо кількості кам'янчан наприкінці XVII ст. доречно зауважити, що і названа цифра також не остаточна. В місті мешкали також вояки, урядовці, представники культу, слуги, челядь, наймити, селяни тощо. Причому, найбільш достовірні свідчення щодо кількості військовиків у 70-90-х рр. XVII ст. донесли до нас писемні турецькі джерела. Необхідно зауважити, що тут перебували, так звані, «центральні війська» (гарнізон міста), або «гвардійські», до яких відносилися яничари, артилеристи, зброєносці (вони підпорядковувалися безпосередньо султанові та власним агам) і «локальні». Говорячи про середню щорічну кількість «центральних військ», зазначимо, що вона сягала близько 2720 осіб[100]. Але слід враховувати, що в різні роки (з 1673 по 1699 рр.) їх чисельність змінювалася, свідченням чому слугує інформація, що знаходиться у таблиці №4.

Таблиця №4

Чисельний склад кам'янецького гарнізону в 1673-1699 рр.

Рік	Яничари	Артилеристи	Зброєносці
1673	2861	nn	nn
1674	3560	302	334
1675	3292	237	351
1676	3724	274	285
1678	2782	283	261
1680	3609	nn	nn
1681	2346	nn	nn
1682	1359	nn	nn
1684	2262	nn	nn
1685	2451	313	463
1686	2475	nn	443
1687	2061	nn	nn
1699	2016	nn	nn

Характеризуючи кількісний склад кам'янецького гарнізону по роках, зазначимо, що з початку і до кінця 70-х рр. XVII ст. чисельність цих вояків у місті була найбільшою. Повна інформація збереглася за 1674, 1675 та 1676 рр. Їхня кількість відповідно досягала 3560, 3292 і 3724 особи. Вважаємо, що на цей аспект проблеми (велику кількість залоги) впливали ворожі взаємовідносини між Османською імперією і Річчю Посполитою. У зв'язку з цим фактором турецька влада міста постійно перебувала у готовності до його захисту. З початку 80-х рр. XVII ст. чисельність кам'янецького гарнізону відносно стабілізувалася і коливалася в межах від 2000 до 2475 осіб[101].

В Кам'янці у 70-90-і рр. розташовувалося ще три яничарських відділи – 46, 49 і 69-й. Найдостовірніші відомості про їх чисельність залишилися лише за 1673, 1677, 1680, 1681, 1682, 1684, 1686 та 1699 рр. В ті часи яничарів налічувалося відповідно 664, 359, 316, 238, 200, 542, 297 та 250 осіб[102]. В середньому у вказані роки у трьох відділах їхня кількість становила 360 осіб. До складу військ гарнізону відносилися артилеристи та зброєносці. Їх було небагато. Писемні свідчення про перші із них збереглися лише за 1674, 1675, 1676, 1678 та 1685 рр. Їх, відповідно, числилося 302, 237, 274, 283 та 313. Зброєносців за аналогічні роки документи подають у такій кількості: 334, 352, 285, 261 і 463 особи. У 1686 р. їх числилося 443[103]. Таким чином, артилеристів в середньому у місті в 70-80-і рр. було 108, а зброєносців – 164. Разом – 272 військовики. В місті знаходилася і така категорія вояків, як «ямаки» (новобранці-добровольці). Вони підпорядковувалися азі, а їх чисельність досягала однієї тисячі[104].

Окрім названих, в місті перебувало і «локальне військо», яке безпосередньо підпорядковувалося бейлербеєві. Його кількість подає Д.Колодзейчик у праці «Кам'янецький ейялет» у такому співвідношенні: 1672 р. – 3429 осіб; 1674 р. (перша половина) – 3116; 1673 р. (друга половина) – 2679; 1673 р. – 2033; 1675 р. – 2172; 1677 р. – 2373; 1678 р. – 2055; 1681 р. – 1976; 1682 р. (перша половина) – 2101; 1682 р.

(друга половина) – 2497; 1685 р. – 2487; 1687 р. – 2365; 1689 р. – 2047; 1690 р.– 2044; 1696 р. (початок) – 1911; 1696 р. – 1654; 1697 р. – 1410 і у 1699 р. – 1609 осіб[105]. В середньому чисельність «локального війська» у місті складала 2220 військовиків. Доречно підкреслити, що дослідник з'ясовує й мотиви різної кількості вояків у різні роки. Зокрема, говорячи про зменшення його чисельності впродовж 1696 р. з 1911 до 1654 осіб, зазначає, що вона зумовлювалася епідемією дезинтерії, яка спалахнула в Кам'янці у 1695 р.[106]

До «локального» відносилося і «дозорне військо» (або прикордонне), яке перебувало на кордоні. Воно організовувало патрулювання на дорогах, стежило за порядком і т.д. Було малочисельним. Якщо у 1677 р. писемні джерела зафіксували його в кількості 117 осіб, то у 1678 р. – всього лише 65. У 1690 р. його чисельність досягала 48 осіб, а у 1697 р. – 32[107]. Прикордонне військо формувалося, в основному, з мусульман, однак зустрічаються у його середовищі й українські імена, серед яких Марко, Іван, Микола, Василь і т.д. Д.Колодзейчик стверджує, що військо прикордонників складалося переважно з вихідців з Бєлгорода, а на другому місці були вихідці з Кам'янця-Подільського[108].

Демографічна ситуація в Кам'янці у 70-90-і рр. XVII ст. буде представлена не повністю, коли ми не враховуватимемо чисельності вищих міських урядовців та їх прислуги. Дослідження Д.Колодзейчика дають підстави говорити, що до урядовців відносилися губернатор (бейлербей), каді (виконував судові та адміністративні функції), дефтердар (відповідальний за збір податків), тезкерезі (урядовий скарбник), 3 писарі і диван (рада бейлербея), що складався з 35 осіб. Отже, міський уряд в кількісному відношенні складався з 42 осіб[109]. В Кам'янці знаходилося й керівництво однойменним санджаком, хоча з'ясувати кількість його членів не вдалося. Певну кількість міського населення становили й представники культу, які зосереджувалися у 6 мечетях. Якщо одну мечеть забезпечувало 11 осіб, то 6 – 66[110].

Таким чином, 3466 міських мешканців, 2720 осіб кам'янецького гарнізону, 360 військовиків яничарських відділів, 272 артилеристи та зброєносці, 1 тис. «ямаків», 2220 осіб локального війська, 53 прикордонники (середня цифра), 42 особи міських урядовців та 66 представників культу становили упродовж 70-90-х рр. XVII ст. в середньому 10 тисяч міського населення. Звичайно, це ще не остаточна цифра мешканців міста тих часів, яка потребує уточнення із залученням нових архівних джерел.

Вивчаючи демографічні процеси в містах України у другій половині XVII ст. О.С. Компан відзначала, що в Кам'янці тоді проживало близько 10 тис. жителів[111], однак конкретних свідчень щодо аргументації названої кількості осіб дослідниця не подавала. Події кінця XVII ст., які торкнулися Кам'янця (руйнація міста військами Османської імперії у 1699 р.), досить негативно вплинули на його демографію. Опис Кам'янця-Подільського 1700 р. промовляє, що наприкінці названого року вцілілими в місті залишилося лише біля сотні будинків[112]. Цей факт засвідчив, що населення міста в ті часи різко зменшилося. Відновити його загальну чисельність на основі виявлених джерел поки що не вдалося.

З початку XVIII ст. міське життя почало відроджуватися. До Кам'янця та у його передмістя поверталися втікачі, а також приїжджали жителі з інших міст і сіл різних регіонів України[113]. Питання щодо конкретної цифри різних міських етнічних груп у перші десятиліття XVIII ст. залишається відкритим. М.Владимирський-Буданов

повідомляв, що у 1704 р. в Кам'янці вірмен (враховуючи дітей) числилося 73 особи[114]. Актові документи кам'янецького магістрату того часу дають підстави говорити про інші цифри. Зокрема, в місті мешкало тоді вже 69 вірменських родин або 300 осіб[115], більшість із яких були ремісниками та купцями. Збереглися відомості і про кількісний склад гарнізону, чисельність жовнірів якого коливалася в 1705 р. у межах 600-800 осіб[116].

Найбільш об'єктивні відомості про зростання кількості жителів Кам'янця в перші десятиліття XVIII ст. зосереджуються в люстрації 1734 р.[117]. М.Крикун з'ясував, що це джерело містить перепис житлових будівель («кам'яниць», «двориків» і «домів») всього міста, здійснений призначеними для цього офіцерами. Люстрація увібрала в себе відомості й про офіцерів, розквартированих на постій у цих будівлях. Це означає, що джерело об'єктивне. В люстрації взято на облік 475 будівель[118], хоча ця цифра неповно відобразила житлову забудову міста. В них мешкало близько 2850 жителів. Зауважимо, що на динаміку чисельності кам'янчан чималий вплив мав військовий фактор через розселення у місті вояків. Лише у 458 будівлях у 1734 р. було розквартировано 1,5 тисяч офіцерів і жовнірів, загальне число яких в тому році перевищувало 2300 осіб[119]. Таким чином, у місті разом з вояками 1734 р. проживало 5150 осіб. До цієї кількості не ввійшли всі інші соціальні групи, які мешкали в Кам'янці.

Звичайно, опис Кам'янця 1734 р. – цінне джерело, однак воно містить інформацію щодо кількості житлових будівель лише в межах Старого міста і долини р. Смотрич. Тому наступний документ 1739 р. («Розподіл квартир»)[120] розширює можливості вивчення проблеми і включає інформацію не лише про житловий фонд Старого міста і Долини, але й таких передмість, як Руські і Польські фільварки. Зокрема, зафіксовано 60 будинків у Долині, у Заводді – 48, а на Руських і Польських фільварках, відповідно, 48 та 118 садиб[121]. Загальна їхня кількість у передмістях досягала 274 будівлі. Виходячи з кількості садиб у двох передмістях, зауважимо, що в них мешкало 708 осіб. На жаль, у документі не представлені передмістя Карвасари і Підзамче, які на ті часи були невід'ємною складовою частиною історико-територіальної структури Кам'янця?.

Додамо, що цінна інформація про кількість садиб у передмісті Карвасари міститься в «Інвентарю Кам'янецького староства 1746 р.»[122]. На його основі з'ясовуємо, що в передмісті зафіксовано 16 домогосподарів, які перебували на службі у замку. Тут також мешкало 9 єврейських родин, знаходилася православна церква, три млини, винниця, корчма[123] і т.д. Понад 15 садиб локалізувалося і на Підзамчі. Отже, лише у двох передмістях на початку 40-х рр. XVIII ст. проживало понад 340 осіб. Таким чином, на основі даних «Розподілу квартир» 1739 та «Інвентарю» 1746 рр. у Кам'янці проживало майже 3000 осіб. Їх кількість за рахунок передмість було дещо більшою, порівняно з 1734 р. Зменшення кількості жителів Старого міста і Долини у 1739 р. мотивується тим, що на цей процес негативно вплинула епідемія чуми, яка мала місце в Кам'янці наприкінці серпня 1738 – в січні 1739 рр.[124] В.Григорян стверджує, що в тому році в місті померло багато людей і, особливо, вірмен, котрі були поховані на цвинтарі біля церкви св. Благовіщення[125]. Не виключено, що впродовж 30-40-х рр. кількість військовиків у ньому досягала 850-900 осіб. У середині та у другій половині XVIII ст. населення міста поступово зростало. Наприкінці 30-х рр.

названого століття міський уряд Кам'янця дозволив поселитися в ньому і євреям, котрих на 1750 р. числилося вже 100 осіб[126].

Якщо динаміку чисельності жителів міста у перші десятиріччя XVIII ст. вдалося частково реконструювати, то демографічна ситуація у Кам'янці на середину та на початок другої половини вказаного століття залишається поки що недостатньо вивченою. Правда, ще наприкінці XIX – на початку XX ст. О.Прусевич стверджував, що в архівах Кам'янця зберігалися документи, які містили інформацію про перепис житлового фонду Кам'янця та його дільниць за 1758 р.[127], однак віднайти їх не вдалося. Недослідженим залишається й аналогічний документ за 1768 р., окремі фрагменти якого виявлені у фондах архіву К-ПМДА[128]. Вважаємо, що віднайдення і скрупульозне дослідження названих джерел розкриє не лише на багатогранні демографічні процеси в місті, але і його соціальну, етнічну, історико-топографічну, містобудівну та економічну історію.

Якщо джерела 1758 та 1768 рр. чекають своїх дослідників, то переписи єврейського населення у Кам'янецькому повіті та в передмістях Кам'янця за 1765, 1775, 1784, 1787 і 1789 рр.[129] вже опубліковані і сприяють частковому вивченню демографічних процесів у передмістях. Так, у передмісті Карвасари, у названі роки єврейського населення зафіксовано відповідно 17, 106, 171, 235 (62 будинки) і 168 осіб і у Зіньківцях відповідно 71, 6, 106, 102 і 161 і, якщо на Підзамчі у 1765 р. вони не проживали, то в наступні роки їх уже було 16, 34, 41 (10 будинків), 27 і т.д. Звичайно, це не все населення, котре в ті часи мешкало у передмістях. Адже там проживали й українці та поляки. Наприклад, у Карвасарах у 1789 р. зафіксовано 104 садиби, із яких близько 55 належало євреям, 17 – українцям та 34 – полякам й представникам інших народностей[130]. Отже, переписи єврейського населення кам'янецьких передмість другої половини XVIII ст. у сукупності з іншими фіскальними писемними джерелами є цінними джерелами для з'ясування динаміки міського населення, його демографічної та етнічної структури.

Збереглися відомості про населення Кам'янця і за 1776 р. У тогорічному подимному тарифі названо 943 міських двори[131]. При умові, якщо в кожному із них мешкало по 6 осіб, то загальне число жителів становило б 5658. Однак, Т.Брянцева вважає, що вказана цифра завищена, тому що у 1770 р. чисельність жителів міста значно зменшилася внаслідок епідемії чуми. Правда, кількості мешканців Кам'янця дослідниця не називає. Дещо занижені дані про кількість будинків в місті Т.Брянцева подає і за 1789 р., констатуючи їх 447[132]. Проте опис житлового фонду міста, складений 8 жовтня того ж року міським бургграбієм Чарковським для розташування гарнізону[133], засвідчує, що в межах Старого міста числилося 320 будинків (садиб), а у передмістях – 449[134]. При умові, якщо в одному будинку у Старому місті мешкало по 6 осіб, то кількість його жителів складала близько 1920. Якщо у передмістях в одному будинку проживало по 6 жителів, то чисельність їх становила 2694. Разом в Кам'янці-Подільському у тому році кількість жителів обох статей становила 4614 осіб, не враховуючи вояків, загальну кількість яких з'ясувати вдалося поки що лише приблизно.

Після переходу Кам'янця під владу Росії у 1793 р. його населення дещо зменшилося. За даними Ю.Сіцінського, в місті та у його передмістях в тому році було зафіксовано 564 будинки, у яких проживало 3450 жителів обох статей. Правда, етнічної

характеристики мешканців автор не подає. Інформацію про розселення міських та передміських жителів за Ю.Сіцінським зафіксовано у таблиці № 5[135].

Таблиця №5

Кількість будинків і мешканців у Кам'янці-Подільському та в його передмістях 1793 р.

№№ п/п	Назва місцевості	Будинків	Кількість жителів
1.	Старе місто	285	2238
2.	Руські фільварки	69	294
3.	Польські фільварки	97	452
4.	Біланівка	41	221
5.	Хутори	72	245
	Всього	564	3450

Цінні відомості щодо дослідження кількості мешканців у Кам'янці на середину 90-х рр. XVIII ст. подає їхній опис 1795 р.[136], що зберігається в Архіві головних актів давніх у Варшаві. Він досить детальний (63 аркуші) і висвітлює забудову та заселення не лише Старого міста, а й таких його передмість, як Руські і Польські фільварки, Біланівка і Хутори. Звертаючись до характеристики осілих міщан у Старому місті, зазначимо, що джерело зафіксувало 871 особу (408 чоловіків та 463 жінки). Вони мешкали у 210 будинках. Оскільки жителями Кам'янця вважалися і купці, котрі проживали у 32 будинках, то їх кількість сягала 173 особи (88 чоловіків та 85 жінок). До міщан в документі віднесені й неосілі, яких було у тому році 305 осіб. Після 1793 р. міська влада сприяла заселенню міста прибульцями з таких держав, як Австрія, Пруссія, Персія, Волощина, Саксонія і т.д. За декілька років (з 1793 по 1795 рр.) з них до міста на проживання переїхало близько 50 осіб. Чималий відсоток населення Кам'янця у 1795 р. становили військовики, котрі мали осілість (68 осіб) і мешкали у 21 будинку, та неосілі, кількість яких становила 240 осіб[137]. У місті в ті часи проживало й чимало шляхти, до числа якої віднесені й офіцери. Згідно з описом 1795 р., у ньому мешкало 259 шляхтичів, серед яких мали будинки (22) лише 85 осіб. Отже, у 1795 р. у межах Старого міста числилося 285 будівель (садиб), в яких проживало 2328 осіб (1024 чоловіки і 1304 жінки)[138].

Вивчаючи демографічні процеси в Кам'янці на 1795 р., зазначимо, що вони не відповідатимуть істині, коли ми не врахуємо чисельності жителів передмість, серед яких в описі зафіксовані Руські і Польські фільварки, Біланівка та Хутори. У них відповідно мешкало 294 (69 будинків), 452 (97 будинків), 221 (41 будинок) та 245 (72 будинки) жителів. Підсумовуючи сказане, зазначимо, що у передмістях в 1795 р. проживало 1112 осіб[139], які разом з жителями Старого міста в 1795 р. налічували 3440 осіб. Таку ж кількість мешканців Кам'янця подає й Т.Брянцева, котра вивчала наступний опис населення Кам'янця 1797 р.[140]

Отже, загальний огляд писемних джерел та праць істориків дає підстави стверджувати, що з 30-х рр. XV – і до кінця XVIII ст. населення міста у кількісному відношенні не було стабільним. Воно коливалося в межах 3-17 тис. осіб і обумовлювалося

конкретними історичними обставинами. За кількістю населення Кам'янець у ті часи відносився до середніх і великих міст не лише України, але й Східної та Західної Європи[141]. В етнічному відношенні у ньому впродовж XV-XVIII ст. проживали русини (українці), поляки, вірмени, німці, греки, молдавани, волохи, цигани, шотландці, євреї, татари та представники інших народів[142]. По відношенню до русинів, вірмен і поляків, представників інших етносів мешкало небагато. Щодо турецького населення, то воно було представлене переважно військовиками в основному у 70-90-і рр. XVII ст. Окрім них, жили й адміністратори в особі членів дивану, представники культу, прислуга і т.д. З переходом Кам'янця у 1699 р. під владу Польщі, населення турецького походження у відомих нам писемних джерелах в місті згадується дуже рідко, хоча їхні представники, як посли та купці, приїжджали до міста неодноразово[143].

3.2. Міські громади та їхнє самоврядування. Замкове управління

Як уже зазначалося, в XV-XVIII ст. населення Кам'янця-Подільського за етнічним складом було неоднорідним. Його корінним і найдавнішим населенням було українське. Саме завдяки його працелюбству і таланту наприкінці XII – на початку XIII ст. було зведено місто[144], а разом з ним, у процесі еволюції, створені безцінні культурні надбання (пам'ятки архітектури, мистецтва, письма і т.д.), значна кількість яких збереглася до наших днів і заслуговує на спеціальні дослідження. Однак, на превеликий жаль, багатогранність життя української громади Кам'янця епохи середньовіччя і раннього модерного часу залишалося поза скрупульозним дослідженням істориків.

Найдавніші писемні свідчення про українське населення Кам'янця дійшли до нас з початку 70-х рр. XIV ст., коли Литва, підпорядкувавши Поділля, намагалася зорганізувати міське життя й відбудувати оборонні укріплення. Саме з того часу українська громада отримала самоврядування на засадах магдебурзького права, становлячи більшість у кількісному відношенні. Займаючись ремеслами, торгівлею, сільськогосподарською діяльністю[145] і т.д., українці мешкали в усіх дільницях тогочасного міста, організовуючись навколо свого громадського центру – майдану-ринку, що знаходився біля П'ятницької церкви. Литовські князі дали «miastu komory sukienne, jatki szewskie, chlebne, rzeźnicze і laźnię», передаючи прибутки від них також на користь міста[146].

Найвірогідніше, що в Кам'янці у 70-і рр. XIV ст. було сформовано дві юрисдикції (громади): українська і вірменська, кожна з яких мала своє самоврядування. У грамоті, жалуваній місту князями Коріатовичами 7 листопада 1374 р. на магдебурзьке право, говориться, що його мешканці «мають судитися своїм правом і своїми райцями», а «земян, бояр і слуг князівських судитиме князь на замку»[147]. Отже, міщани – українці перебували під владою свого війта та райців, а останні в судових процесах використовували традиційні правові норми, успадковані з «Руської прав-

ди». Іншими словами, за формою норми самоврядування руської громади відповідали магдебурзькому праву, а за змістом – давнім місцевим традиціям, хоча цей аспект проблеми вимагає додаткових наукових досліджень. У привілеї зафіксовано, що війт «bierze trzecia część od win sądowych, a dwi trzecia idą do skarbu księcia»[148].

До обов'язків жителів громади входило «будівництво міста для себе і укріплень». Якщо хтось із її мешканців відмовлявся від нього, то сплачував міській адміністрації його вартість (долю своєї участі) грошима[149]. Обов'язки щодо участі у зведенні оборонних укріплень та у сплаті певних податків на користь міста українці виконували і в XV ст., коли Кам'янець потрапив під владу Польського королівства. Зокрема, про це свідчить документ від 1460 р., у якому йдеться про підводну повинність і сторожове. Він зафіксував волю Казимира Ягеллончика (1447-1492) розділити повинності між трьома міськими громадами. Одну половину їх зобов'язані були виконувати українці і вірмени, а іншу – «латинські мешканці Кам'янця»[150].

Українська юрисдикція міста мала і свій герб, який зображено на гравюрі, виконаній К.Томашевичем та на одній із печаток громади *(рис. 54)*. В його центральній частині, як стверджує Я.Дашкевич, було зображено св. Петра у повний ріст у просторому довгому одязі. Обличчя в фас, оточене німбом, а у правій руці – великий ключ. Названий автор дещо із здивуванням відносився до того, що патроном руської кам'янецької юрисдикції був св. Петро, бо, мовляв, у Кам'янці церкви св. Петра не існувало. Зауважимо, що в даному випадку історик помилявся. Одна із магістратських кам'янецьких книг засвідчує, що церква св. Петра в Кам'янці згадується у 1513 р.[151] і знаходилася на вул. Татарській (збереглася до наших днів), хоча Т. Коробейников у 1593 р. чомусь назвав її на честь святих Петра і Павла.

Упереджене ставлення з другої половини XV ст. старостинської замкової адміністрації, а також війтівського управління польської громади до руського населення призводило до того, що воно почало залишати місто, а останнє – занепадати[152]. Щоб змінити ставлення місцевої польської юрисдикції до українського населення, його громади та її самоврядування, Казимир Ягеллончик дозволив русинам у 1491 р. не призначати, а вибирати війта зі своєї народності (advokatus Rutenorum Camenecensium), одним з яких був Микола з П'ястриць. Король наділив його правами суду у цивільних та кримінальних справах[153]. Л.Б'ялковський з'ясував, що названий війт спочатку був кам'янецьким земським писарем і обіймав вказану посаду ще й у 1475 р.[154] Тогочасні норми самоврядування та правовий устрій руської громади Кам'янця послугували своєрідним зразком для львівських русинів. Відомо, що останні в ряді пунктів інструкції представникам Успенського братства для звернення до короля у 1609 р. з клопотанням про окреме самоврядування, запропонували йому запровадити в місті Львові «особное свое рускоє право і цехи, і уживання обходов місцких, яко в Каменцу Подолском народу рускому, так і нам ту во Львове надати»[155]. Засади, на основі яких базувалися правові норми руської громади, засвідчені у люстрації Кам'янецького староства 1565 р.: «Русь правом і звичаєм руським судиться і війта свого має»[156]. На жаль, виявити з цього приводу правові і судочинні документи конкретного змісту для руської громади поки що не вдалося. Зауважимо лише, що до її підпорядкування польській на початку XVIII ст. вона постійно здійснювала власний правовий самозахист.

Чіткіше правове регулювання соціально-правових взаємин в житті руської громади Кам'янця розпочалося на початку 90-х рр. XV ст. О.Пшездецький з цього приводу стверджував, що, згідно з привілеєм 1491 р., війт руської юрисдикції зі своїм урядом (судовою колегією) мав право судити представників лише своєї громади згідно з нормами «Руського права», а також володіти правом меча. На основі названого привілею він приймав і присягу від українців та наділяв їх міським правом без возного[157]. На думку М.Владимирського-Буданова, українська громада звільнялася від юрисдикції польських воєвод, каштелянів, старост та інших королівських урядників[158], а її інтереси захищали війти. Джерела засвідчують, що 1521 р. війтом руської громади був Стефан Кіт[159], а 1525 р. що посаду обіймав Степан, який судився з Гринцем за 3 копи грошей подільської монети[160]. Згідно з магдебурзькими нормами, війт управляв лавою, а вона формувалася із лавників. Водночас, у магістратських вірменських книгах Кам'янця (магістратські книги руської громади не збереглися) українські лавники йменувалися старшинами. Зокрема, у 1566 р. «український війт, разом зі своїми старшинами Назарком, Купріяном і Прокопом (членами лави – М.П.) зверталися до вірменського війта та його старшин з клопотанням про з'ясування крадіжки дорогоцінностей в русина Йоха». Війт Гурег запросив для розв'язання проблеми усіх майстрів золотих справ з вірменської юрисдикції і розпитував у них про ту крадіжку. Від вірменських ремісників виступив майстер Ованес Шадбей-оглу і сказав, що «я купив у Івана Колотовки та його дружини одну ложку і злиток срібла. Не знаю, що це було раніше – кубок або ще щось. А того срібла було багато, так що злиток вартістю в один – півтора руб. і половину лота. Ованес добровільно положив перед війтом Гурегом ту ложку, а про останнє срібло сказав, що його розплавив. Руський війт зі своїми старшинами попросив Ованеса представити продавця». Війт призначив Ованесу два дні для приходу до ратуші свідка[161].

Окрім судочинства, в юрисдикції українського війта знаходилися адміністративні й господарські справи, оскільки ради громада не мала. Саме руському війту наприкінці XV – на початку XVI ст. довелося заново створювати свій міський майдан-ринок у північній частині міста[162] та впорядковувати квартали для українського населення, організовувати збір податків й оборону міста і т.д. Тогочасні джерела інформують також, що русини мешкали й в дільницях інших юрисдикцій. Відомо, що українець Семко проживав у першій половині XVI ст. у польських кварталах на вул. Татарській, а майстри-українці кравецького цеху Юрій та Андрій у 1528 р. жили у вірменських дільницях, поряд з будинком вірменина Хашка. Магістратські книги повідомляють, що українець Васько продав свій дім на Польському ринку за 50 гривень Станіславові з Галича[163]. Зазначимо, що зі свого боку поляки і вірмени теж купували садиби й селилися в дільницях української громади і підпорядковувалися їхній юрисдикції.

У 1555 р. король Сигизмунд Август узаконив право українців та вірмен мати власні садиби у кварталах поляків-католиків. Так, у 1562 р., українець (ім'я не вказане), котрий мешкав у кварталах польської юрисдикції, звернувся до вірменського суду із позовом на вірменина Хачко Турача, який продав йому коня, вкраденого у пана Потоцького[164]. Деякі українці мешкали й у кварталах вірмен, і навпаки. Про ці факти промовляють дані судових актів української юрисдикції 1576 р. і конституція 1670 рр. Згідно з першими, до суду українського магістрату позивався вірменин Голуб Киркорович[165], який мав садибу у його кварталах, а згідно з ухвалою конституції,

на основі якої було ліквідовано українську юрисдикцію в Кам'янці, вірмени, котрі проживали в її дільницях, зобов'язані були підпорядкуватися своїй юрисдикції[166].

З XV ст. почали формуватися і фільварки (господарства) кожної громади в міських околицях, хоча місту землі в розмірі 204 ланів були надані ще у 1374 р. Земельні питання також перебували у компетенції українського війта. З'ясовано, що для останнього і членів його уряду гарантованим джерелом прибутків були відповідні земельні маєтності. Зокрема, землі у посесії в 1509 р. мали такі представники українського міського патриціату, як митник Петрашка і кам'янецький намісник Григорій. Саме останньому король Сигизмунд дозволив отримати від митника Петрашки с. Круглець[167]. Опис кам'янецького замку 1494 р. інформує, що українська і вірменська громади мали по 25 ланів землі, а польська – 50[168]. Руські фільварки знаходилися з південного боку Старого міста, Польські – із західного та Вірменські – зі східного. У 60-і рр. XVI ст. землеволодіння української громади досягали вже 70 ланів землі[169].

Отримання українцями прав та власного судочинства посприяло їм активно включатися в економічне, культурне, релігійне та громадське життя міста. На основі опису подільських замків 1494 р., з'ясовуємо, що вони сплачували до королівської скарбниці щорічно податок в розмірі 12 коп. польських грошей; мали своїх купців (більше 10), цехи з чималою кількістю ремісників різних спеціальностей, власників шевських лавок і т.д. Крім того, наприкінці XV ст. українська громада володіла 5-ма корчмами, від кожної з яких їхні власники сплачували старості 4 рази в рік по 7,5 польських грошей. Функціонувала також її пивоварня, від діяльності якої місту поступало 4 копи польських грошей[170].

Мешканці руської громади під керівництвом лави брали активну участь у розбудові міста, його охороні, сплачували податки у формі «шосу» на організацію оборони, свідченням чого слугує документ від 1519 р., виданий польським королем Сигизмундом I (1506-1548)[171]. Привілеї на підтвердження самоврядувальницьких норм від польських королів українці отримали й у 1549 р. Вони були схвалені Пйотрківським сеймом. У 1553 р. король Сигизмунд Август на краківському сеймі, на основі клопотання українського війта Назарка Котовича, черговий раз підтвердив попередні привілеї і звільнив українську громаду з-під влади польських бурмистрів та надав їй можливість керуватися тільки своїм «руським» писаним правом. Український війт був звітний лише перед королем або перед замковим старостою в межах тих функцій, що були пов'язані з його взаємовідносинами з війтом[172]. Упродовж XV – першої половини XVII ст. існування факту розподілу населення за національною ознакою засвідчують люстрації Кам'янецького староства 1535, 1565[173], 1615-1616 та інших років. В люстрації Кам'янецького староства 1570 р. зафіксовано, що у «місті Кам'янці всіх будинків польських, українських і вірменських з передмістям Підгороддя (Підзамче) є 654»[174].

Судові книги польського магістрату 60-70-х рр. XVI ст. та податкові документи того часу інформують про те, що серед українських цехів особливо славився цех ткачів[175], заснований у 1535 р.[176] Люстрація 1565 р. називає й 14 шевців-українців, які сплачували чинш (грошовий податок) по 10 грошів, близько 20 пекарів, чимало різників, м'ясників, ковалів[177], гончарів, майстрів – ремісників золотих справ і т.д. Таку ж кількість українських шевців містить люстрація Кам'янецького староства

1566 р.[178] У 1578 р. українську громаду забезпечувало 10 майстрів – чоботарів і 10 їхніх підмайстрів[179]. В той час руська громада міста мала і свій цех сукновалів, про що промовляє запис у вірменській магістратській книзі від 3 липня 1574 р. Його зміст полягає в тому, що до вірменського війта зі скаргою звернулися цехмістр та майстри цеху українських сукновалів проти дружини вірменина Чікі та його сина Вардереса, котрі незаконною торгівлею вовною приносили збитки їхній справі[180]. З кінця XVI – протягом XVIII ст. українські ремісники разом з польськими майстрами утворювали спільні цехи. Говорячи, зокрема, про цех шевців, зазначимо, що податкові документи 1578 р., окрім майстрів польського походження, називають у цеху й 11 майстрів-українців та 6 їхніх підмайстрів[181].

В актових документах вірменської громади кінця 60-х рр. XVI ст. зустрічаються й українські купці, серед яких відомі Яків Злотник, Івашко, Мишко, Захарко Золоте Горло та інші. Наприклад, Яків Злотник володіючи великим капіталом, приклав чимало зусиль для розбудови українського ринку[182] у північних кварталах міста. Захарко Золоте Горло, окрім садиби в межах міста та землеволодінь в його околицях, утримував сукенницю, де продавав дорогі тканини, займався міжнародною торгівлею тощо. Він неодноразово позичав гроші як українцям, так і вірменам. Про такий випадок засвідчує книга вірменського магістрату за 1563 р. В ній повідомляється, що саме в тому році перед вірменським війтом Гурегом і старшинами на чолі з Кіркором Ромашко, Хартом Милько, Юрком, Харбетом і Кіркором Храпач-оглу постав Захарко Золоте Горло і заявив старшинам про те, що давав гроші Каспару, а той до встановленого терміну їх не повернув. Судді призначили Каспару точний термін повернення грошей, про що писар зафіксував у книзі. Крім цього, останній занотував й іншу умову, суть якої зводилася до того, що якщо Каспар гроші Захаркові вчасно не поверне, то зобов'язаний буде виселитися зі свого будинку і віддати його Золотому Горлу. Виявляється, що Каспар Золотому Горлу гроші не повернув, а суд у встановлений час призначив термін 3 дні, протягом яких Захарко зобов'язаний був вселитися до будинку Каспара[183].

Відомості про купця Івашка дійшли до нас також з магістратських книг. У 1560 р. він звертався до вірменського суду із заявою про несплату йому боргу вірменином Бедросом Задик-огли. Коли останній постав перед судом в ратуші, то відразу ж визнав його існування, у зв'язку з чим заявив, що «оба ми купили в українського Івашка товару на 30 флоринів, кожний із яких рівнявся 30-ти грошам, однак свою долю (боргу) я віддав моєму компаньйону Івану». Війт призначив двотижневий термін від понеділка, після якого мав відбутися суд[184]. Доречно зазначити, що діяльність українських купців була не настільки багатогранною і широкою в розумінні географії їхньої діяльності, бо сильнішими конкурентами (у володінні розмірами капіталу і діяльністю на міжнародних ринків) були вірменські та польські купці, яких більше підтримували міські урядовці, король і сейм.

Неодноразово в магістратських книгах згадуються українські солодовники, пасічники, мельники, ювеліри і т.д. За несплату податків вони іноді притягувалися й до суду, виступали як заявники, свідки тощо. Зокрема, 14 травня 1576 р. перед вірменським війтом Мілько та всіма суддями постала дружина (українка) мельника Павла, котра звернулася до суду з клопотанням, щоб він зачекав 27 флоринів чиншового боргу за млин, якого Павло не сплатив до наступних святок. Вона

зобов'язалася виплатити цю суму, про що писар записав до магістратської книги. Поручителем за дружину Павла перед судом виступив Міхно і заявив, що, «коли ця жінка не дотримає слова, то він сам поверне записану вище суму»[185]. У 1575 р. згадуються українські ювеліри Жилко та Іван, котрих було запрошено як свідків проти вірменина Ягуба, сина Хачу. З'ясовується, що позов проти нього за крадіжку було висунуто Федором, внуком українця Хохулки, у якого з його скрині було викрадено різні речі, в тому числі і коштовності. Вірменський війт як свідків запросив «українських ювелірів Жилка та Івана, вірменських ювелірів – Нерсеса, сина Ануско, і Акопа, внука Мхітара»[186].

Писемні джерела дають підстави стверджувати, що в середовищі української громади міста XV-XVII ст. існувала й відповідна соціальна диференціація. Окрім купців, знаходимо свідчення у них про війтів (Микула і Захарко – 1530 р., Киріак – XVI ст.), лавників, ремісників (Павло солодовник – 1539 р., Йосип – маляр – 1534 р., Лука кравець – 1534, Іван коваль – 1560 р.), священиків, селян, слуг, наймитів і т.д. Ведучи мову про священиків, зауважимо, що до найзаможніших із них на початку XVI ст. належав Григорій, котрий займав посаду заступника війта (viceregens) і 1509 р. отримав з дружиною Параїнкою право заселити с. Глібов замість знищеного с. Круглець у Кам'янецькому повіті[187].

Серед наймитів магістратські кам'янецькі книги XVI ст. називають Настю (1560 р.), Ганну (1579 р.), Федька (1562 р.), Гаску (1581 р.) і т.д. Так, з вірменських магістратських книг 1569 р., дізнаємося, що в листопаді до вірменського суду звернулася наймичка Ганна зі скаргою на роботодавця вірменина Нурсеса. Вона повідомила, що найнялася наймитувати до нього на один рік (термін закінчувався на Великдень). Однак, служба її не сподобалася і вона пішла від Нурсеса достроково. Оскільки господар не повертав її власних речей, вона звернулася до суду. Останній зобов'язав Нурсеса повернути речі наймичці. В свою чергу Нурсес повідомив суду, що й Ганна повинна повернути йому його речі: один фартух і одну тасьму. Нурсес речі Ганні повернув, а за свої повинен був звернутися із апеляцією до українського магістрату. Збереглися свідчення і про українську робітницю Дацю, котра працювала у вірменському сукновальському цеху. В магістратській книзі від 3 серпня 1575 р. залишився текст її заяви, з якою вона звернулася до вірменського суду, повідомляючи, що її термін роботи у сукновала Лазаря завершився[188]. В тих же актах від 1562 р. йдеться про Федька, наймита вірменина Йолбея, котрий звернувся до вірменського суду із заявою, що його побив Кіркор Шимко-Оглу. При з'ясуванні достовірності свідчень Федька Кіркор заперечував звинувачування на свою адресу. У зв'язку з цим війт призначив Федьку прийняти присягу за об'єктивність свідчень щодо своїх ран, а Кіркора зобов'язав відшкодувати збитки потерпілому вродовж двох тижнів[189]. Досить часто українські наймити в Кам'янці в середині XVII ст. звалися «працьовитими». Так, хазяїн «працьовитого Грицька» докоряв йому за неслухняність і, називаючи його хлопом, зазначав, що він таких хлопів «багато до Кам'янця привів і подарував»[190].

Реалії міського життя спонукали українців до різних взаємовідносин з поляками і вірменами. Досить часто вони були діловими, дружелюбними, а іноді й не зовсім, особливо, коли доводилося вирішувати різні справи соціально-правового характеру в судах міських ратуш. Зокрема, веселі застілля вірмен в українця Івана Ко-

валя у листопаді 1560 р. закінчилися бійкою між Ованесом Апегою і Ембеєм, за що обидва були запрошені до судової зали ратуші[191]. Магістратські книги зафіксували чимало свідчень про грошові судові зобов'язання та інші скарги українців на вірмен. Зокрема, 17 грудня 1572 р. у вірменському магістратському суді було перенесено слухання справи про борг українця Андрухи вірменину Арпету на 2 тижні, 1 квітня 1573 р. записано позов українського війта Захарки Златогорло на свого боржника вірменина Григора, сина Шимка, 12 квітня 1573 р. зафіксовано заяву українця Охаса та його дружини про взяття у борг 106 флоринів в Арпета, сина Адана, 2 грудня 1573 р. занотовано позов українця Івана, уповноваженого Воробця проти Саркіса, котрий продав йому крадені речі, 21 травня 1574 р. зареєстровано заяву українця Карпа про свій борг Магдесу у розмірі 11,5 сом і 2 спитака (сріблом), 6 жовтня 1574 р. внесено до книги позов українця Юрка, внука Писанки, проти просроченого боржника Синка (Аксента)[192] та ряд інших.

Довге співжиття українців та вірмен в місті приводило до того, що останні досить часто носили типові українські імена, серед яких війти Юрко і Сергій, пан Пилип, міщани Івашко, Гришко, Грицько, Дем'ян, Мусій, Богдан, Самійло[193] і т.д. Цікавим є той факт, що практика українського суду на основі українського права переймалася вірменським судом. Зокрема, при укладанні вірменами актів купівлі-продажу коней і волів особливе місце займав могорич. Домовленість, укладена з могоричем, вважалася надійнішою[194]. О.Гаркавець з'ясував також, що давнє українське письмо у XVI-XVII ст. певною мірою впливало й на трансформацію вірмено-кипчацького письма[195]. Звертаючи увагу на демографію мешканців української громади міста протягом XIV-XVI ст., зазначимо, що в кількісному відношенні вони переважали над іншими етносами. Лише у XVII ст. ситуація змінилася не на їхню користь. Так, згідно з документом 1662 р., у місті поголовне сплатило лише 409 українців, 1072 поляків, 696 вірмен і 261 єврей[196].

Доречно зауважити, що представники усіх соціальних груп української громади майже постійно зазнавали утисків і гонінь з боку представників лави і ради польського магістрату, замкового старости, католицької церкви і т.д. Справа іноді доходила до того, що українське населення насильно виселяли за межі міста, обмежували у правах на заняття торгівлею і ремісничим виробництвом, забороняли користуватися українським письмом, насаджували католицьку віру[197] і т.д. І, як наслідок, – неодноразове звернення представників громади за захистом до короля і сейму. Підтвердження прав українській громаді на самоврядування та різну економічну діяльність королі надавали у 1553 (двічі)[198], 1555, 1557, 1658 і 1669[199] рр. Характеризуючи привілей польського короля від 1553 р., зазначимо, що, крім прав на самоврядування, Сигизмунд Август дозволив українському населенню міста виготовляти і продавати такий напій, як горілка. Грошові збори від її продажу через руського війта збирали консули і проконсули й витрачали на загальноміські потреби. Контроль за збором та розподілом зібраних коштів, наприклад у 60-70-і рр. XVI ст. покладався на українського війта Назарка Котовича та його наступників. В основному гроші направлялися для найму коней (підводний збір) на міські потреби. За розподіл грошей український війт звітував щорічно перед українським магістратом[200].

Інша королівська грамота 1553 р. підтверджувала привілеї попередніх правителів щодо русинів, причому й більш чіткіше фіксувала їхнє правове становище.

Зокрема, в грамоті йшлося про те, що українцям підтверджувалися привілеї, які їм «благочестивий Казимир, наш дід, першим надав право вибирати за своїм бажанням війта і у випадку потреби усувати або залишати його на цій посаді (війтівства); і ще тому руському війту, який обирається і призначається загальним поданням голосів руських мешканців, дав повне право і владу всіх та кожного руського обох статей, які живуть в Кам'янці чи в іншому місці, в усякому і в кожному великої чи малої важливості випадку крадіжки, підбурювання, каліцтва, побоїв, образ та в інших надзвичайних випадках, за силою, змістом, становищем і практикою руського писаного права, їм наданого, судити, вирішувати, розслідувати і карати, і виконувати інші обов'язки, які відносяться до посади війта згідно з тим, як цього вимагає і подає їх, руських, право в усіх своїх пунктах і умовах». Крім того, «той же король вилучив і звільнив руських громадян від всякої юрисдикції всіх взагалі воєвод, каштелянів, старост, бургграбіїв, судів, підсудків та інших начальників і посадових осіб з тим, що перед ними руські не повинні з'являтися і відповідати на вищевказані та інші справи, а лише перед своїм війтом. Війт повинен бути відповідальним тільки перед королівською, нашою величністю і перед кам'янецьким старостою в усіх справах, які його торкаються». Хоча все це «король Казимир дозволив і за себе і за своїх наступників до певного часу, однак, так як до цього часу ще ніхто цього не скасував, і це досить твердо зберігається бажанням всіх, і з цього випливає, що ця милість була корисною для блага міста, чого і ми бажаємо, щоб вищевикладене й надане Кам'янцю право було жалуване не лише як тимчасове і можливе бути зміненим, а як постійне, тверде і вічне, і таким щоб збереглося назавжди»[201].

Деякі привілеї русини отримували і в наступні роки. Зокрема, 1555 р. Сигизмунд Август дозволив їм поселятися у кварталах польської громади, а в 1557 р., на засіданні варшавського сейму, підтвердив вкотре всі їхні права, надані попередніми королівськими привілеями. В документі йшлося навіть про те, що посадові особи польської юрисдикції (війти, бурмістри, райці, лавники, радники та інші), котрі дозволятимуть собі порушувати права українців, будуть оштрафовуватися в розмірі 14 гривень. Надання русинам певних судових та політичних прав сприяло визнанню за ними й економічних привілеїв, власних норм релігійного, правового і культурного життя. Правда, суперечності між адміністрацією польської юрисдикції міста та українською і її громадою ліквідувати не вдалося, що спонукало останніх знову і знову звертатися за підтримкою до короля. Не випадково привілеї русинам підтверджували й наступні королі – Генріх Валуа, Стефан Баторій, Сигизмунд III та інші.

Щодо привілею 1592 р., то він засвідчує, що Сигизмунд III вкотре звільнив українців від суду польського війта і вказав на те, щоб вони для розв'язання своїх судових суперечностей зверталися лише до асесорського суду. Крім того, дозволив українцям різати худобу і продавати м'ясо в місті, як і вірменам, відновив для них також привілей, жалуваний ще Стефаном Баторієм, згідно з яким вони без перешкод мали право шинкувати всіма видами алкогольних напоїв[202]. У 1600 р. право шинкування алкогольними напоями руською громадою черговий раз отримало підтвердження від Сигизмунда III Вази[203]. Руська громада міста не залишалася осторонь не лише економічних, але й політичних та соціальних процесів, які відбувалися в місті та на Поділлі, особливо в роки Національної революції XVII ст. Дослідження В.Степанкова промовляють, що частина русинів симпатизувала визвольній боротьбі[204].

Королівський привілей 1658 р. засвідчує, що після пожежі українського ринку в другому десятилітті XVII ст. Як Казимир, підтверджуючи права українцям, визначив їм навіть новий будинок для ратуші – кам'яницю Киріака, що знаходилася неподалік церкви св. П'ятниці, і звільнив його від усіх податків та повинностей[205]. Функціонування нового громадського центру української громади на П'ятницькій вулиці біля Іоанно-Предтеченської церкви та поряд з ринком вірменської громади, зафіксував у своїх нотатках Ульріх фон Вердум. Він писав, що «місто ділиться на 3 частини: південна заселена вірменами, які мають тут свій окремий ринок, ратушу, гарну церкву й багато добре збудованих купецьких будинків. Центральну частину займають русини. Тут є великий міський дім (ратуша) з високою вежею, кілька гарних церков грецької релігії. У північній частині живуть поляки, які теж мають там свої костьоли, ратушу й ринок. Кожна частина має своє окреме управління»[206].

У 1670 р. українська громада втратила самоврядування і була підпорядкована польській юрисдикції. Причому, ненадовго, оскільки з часу переходу Кам'янця під владу Туреччини (1672 р.), вона відновила свою самоврядувальницьку діяльність. Крім того, зросла й кількість українського населення. Проте у 1699 р. варшавським сеймом православним жителям було заборонено мешкати в місті[207]. Не виключено, що русини були покарані за те, що під час перебування Кам'янця у складі Османської імперії, продовжували своє самоврядування і підпорядковувалися турецькій владі, а польська громада перестала функціонувати. Наступ польських патриціїв на права українців продовжувався й наприкінці XVII – у XVIII ст. Зокрема, після переходу Кам'янця у 1699 р. під владу Польщі, замість двох було утворено одну – польсько-українську юрисдикцію. М. Владимирський-Буданов стверджував, що руська юрисдикція була ліквідована шляхом інкорпорації до польської з рівністю прав обох громад в магістраті[208].

Але реалії життя підштовхували українську громаду виступати з протестами проти такого вчинку польського магістрату, адже рівних прав в усіх сферах міського життя вони отримати не могли. У 1702 р. польський магістрат, відправляючи на сейм депутатів, поставив перед ними завдання клопотати, щоб «Русь» повністю була підпорядкована польському праву[209]. Цього вони незабаром й добилися. У 1703 р. названий магістрат записав до своїх судових книг протест проти українських райців Івана Опученка, Федора Філіповича і Василя Хвостика, які таємно й окремо засідали від польських райців та начебто підбурювали до непокори польській адміністрації українське населення міста і його околиць[210]. В кінцевому результаті, у 1703 р. українська громада міста остаточно і повністю втратила своє самоврядування[211], а в наступні десятиліття у писемних джерелах майже не знаходимо даних про діяльність українців. Адже вони не виділялися у якості окремої громади чи народності. Із люстрації Кам'янця 1734 р. з'ясувати кількість українців в місті вже не можна. Відомо лише, що в межах Українсько-Польського ринку мешкало 3 українських родини: Андрія Грушки, Богдана – різника і вдови міщанина Петра[212]. Більшість українських родин полонізувалася, а їхні прізвища записувалися за польським зразком. З часу переходу Кам'янця і Поділля під владу Російської імперії (1793 р.) термін «русь» взагалі зникає із офіційних документів, що досить негативно позначається на дослідженні історичної спадщини українського населення міста над Смотричем. Свідченням цьому слугує перепис населення Кам'янця 1795 р.[213], що зберігається в одному із архів Польщі.

Таким чином, упродовж XIV-XVII ст. українське населення Кам'янця спромоглося зорганізуватися в окрему міську громаду і домогтися від королів прав на самоврядування, власне судочинство, різну економічну та релігійну діяльність, окремі квартали тощо. Воно залишило чималу матеріальну і духовну культурну спадщину, що потребує скрупульозних студій. Особливу увагу до себе привертають Кам'янецьке євангеліє XVI ст., храми св. Петра і Павла, Іоанно-Предтеченський та св.Трійці (два останніх знищені у 30-ті рр. XX ст.), Хрестовоздвиженська церква на Карвасарах і т. д. Руська юрисдикція набула свого оформлення у плані самоврядування лише у вигляді лави (без ради), яка вперше була ліквідована у 1670 р., а остаточно – на початку XVIII ст.

Окреме місце в історії Кам'янця-Подільського займала вірменська громада, про функціонування якої та її правове забезпечення найбільш переконливо, на основі виявлених писемних джерел, можна говорити лише з останньої третини XV ст. В українській і зарубіжній історіографіях навколо проблеми часу появи вірмен в Кам'янці існувало чимало дискусій, в результаті яких це питання вдалося розв'язати об'єктивно лише у 70-і рр. XX ст., базуючись на аналізі писемних джерел. Суть проблеми зводилася до того, що в історіографії набрала поширення думка про появу вірмен у місті в 1062 р. Ця дата з'явилася в середовищі вірменських істориків на початку 60-х рр. XX ст.[214]. Вона отримала підтримку з боку окремих українських науковців та краєзнавців, котрі на основі незначної кількості археологічних матеріалів час заснування міста відносили до кінця XI – початку XII ст.[215], а найдавнішу писемну згадку про нього пов'язували з 1062 р.[216] На основі вказаної дати у 1962 р. громадськість Кам'янця-Подільського «святкувала» навіть його удаване 900-річчя, а у 1987 р. – 925-річчя?.

Я.Дашкевич на підставі скрупульозного вивчення архівних документів XI-XVI ст. довів, що 1062 р., «як найдавніша писемна згадка про Кам'янець», а тим більше про вірмен – це наслідок сфальсифікованої львівськими вірменами у другій половині XVI ст. грамоти на їхнє міське право, на самоврядування громади та на вільне заняття ремеслами і торгівлею. Вчений з'ясував, що згадана грамота виникла саме тоді, коли між католицькою та вірменською громадами Львова велася гостра боротьба за різні привілеї. Представники польського патриціату, намагаючись обмежити торгівлю вірмен, стверджували, що вірмени не можуть вважатися рівноправними мешканцями Львова по відношенню до місцевих жителів, а тим більше займатися нарівні з ними торгівлею і ремеслами, бо вони були пізніми прибульцями до міста. Вірмени ж доводили, що вони є давніми жителями Львова і Русі в цілому. І, як наслідок, виникла сфальшована ними грамота, на основі якої король прийняв судову ухвалу на користь вірмен. У 1641 р. ця грамота в латинському перекладі була вписана до Коронної метрики з довільною датою – 1062 р., чим формально стверджувалася її достовірність[217]. Вважаємо, що 1062 роком вірмени намагалися «засвідчити» своє перебування на Русі ще до зруйнування у 1065 р. тюрками їхньої столиці – міста Ані.

Експертиза у XVII ст. не проводилася. Я.Дашкевич аргументовано зауважував, що 1062 р. вперше ввів до наукового обігу французький сходознавець, місіонер і дипломат Луї Марі Піду Де Сент-Олон (1637-1717 рр.), який провів у середовищі вірмен України близько десяти років і залишив про них у своєму щоденнику свідчення різного характеру. Вчений з'ясував, що Кам'янець 1062 р. з'явився у Марі

Піду при вивченні ним питання щодо часу появи вірменських колоній в Україні. Піду належить думка про те, що вірменські громади виникали в Криму і на Русі в XI ст., після знищення тюрками їхньої столиці міста Ані. Саме він ввів до наукового обігу легенду про запрошення вірмен на Русь із записів Коронної метрики[218].

Звичайно, в процесі досліджень оригінал грамоти не виявлено, не вдалося також ідентифікувати князя Федора Дмитровича, який, начебто, здійснював запрошення вірмен, з реально існуючою особою в історії Русі[219]. Крім того, у грамоті, вписаної до Коронної метрики, Кам'янець й інші міста України навіть не згадуються. Текст грамоти такий: «Ось від великого князя Федора Дмитровича косогацьким вірменам (ті), які побажають сюди прийти (і) прийдуть мені на допомогу, і я дам вам волю на три роки, а коли будете мені підкорятися, поселиться хто де побажає»[220]. Я.Дашкевич вважав, що, окрім згаданої псевдограмоти у Коронній метриці, Піду використав ще й відомості вірменського мандрівника Симеона дпір Леаці (1586-1639 рр.), який упродовж багатьох років мешкав у Львові й у своїх «Дорожніх нотатках» виклав концепцію про два шляхи міграції вірмен на Русь у XIII ст. – через Крим та Анатолію, про існування вірменських колоній в той час у таких містах, як Львів, Луцьк, Київ, Володимир і Белз. Про Кам'янець згадки немає. Однак, невідомо з яких причин анійці XIII ст. у записах Симеона дпір Леаці, чомусь у Марі Піду перетворилися в анійців XI ст., які, начебто, були запрошені князем Федором на Русь і створили свої колонії у Києві, Львові, Володимирі, Луцьку, Кам'янці, Снятині та інших не вказаних Марі Піду містах[221]. Не виключено, що Марі Піду записав до названих міст Кам'янець тому, що в його часи у місті проживала найчисленніша в Україні вірменська громада, а воно було столицею Подільського воєводства. Думку Я.Дашкевича про те, що 1062 р. не має під собою реальної джерелознавчої основи, нині підтримують науковці України та Вірменії[222].

Довів також історик і той факт, що не існує наукових підстав стверджувати про функціонування у 1250 р. в Кам'янці-Подільському вірменської Благовіщенської церкви св. Миколи, надання польським королем Казимиром Великим кам'янецьким вірменам різних привілеїв у 1344 р., а також діяльність у цій громаді окремого суду в 1350 р., оскільки ці свідчення не спираються на писемні джерела[223]. Говорячи, зокрема, про дату 1250 р., Я.Дашкевич стверджував, що вона є фальсифікатом по відношенню до найдавнішої писемної згадки про Благовіщенську вірменську церкву в Кам'янці. Дослідник наголошував на тому, що документально названа церква датується лише 1398 р. З приводу цього спеціально опублікував в українському перекладі грамоту про її будівництво. В джерелі засвідчується, що 25 березня 1398 р. барон Сінан надав храму дарчу грамоту, у якій зазначалося, що він «дав обітницю збудувати церкву імені святого Миколи-чудотворця. І тепер її закінчили. І дарую її Богові, святому престолові Просвітителя і наставникові цього краю»[224]. Не виявлено в писемних джерелах і такої дати, як 1344 р. Адже в ті часи Кам'янця, як міста в історичному розумінні цього терміну, не існувало, а вірменської громади – тим більше. Звертаючись до 1350 р., Я.Дашкевич зазначає, що цю дату вірменський хроніст С.Рошка (1670-1739) помилково прочитав на печатці кам'янецького вірменського суду. 999 р. вірменської ери, який там значиться, відповідає 1549-1550 рр. н.е. Вчений довів, що для утвердження названих версій в істориків і у краєзнавців мотивованої джерельної бази не існує[225].

Появу вірмен у Кам'янці можна пов'язувати лише з 70-ми роками XIV ст.[226], а найдавніші достовірні писемні відомості про їхнє проживання у Кам'янці-Подільському Я.Дашкевич відносить до 1388 р.[227]. Саме в тому році католікосом Теодоросом II було видано кондак (грамоту) вірменам України, на основі якого він призначив львівським архієпископом Йовганнеса. В оригіналі грамоти, котра збереглася, перелічувалися вірменські парафії в українських землях (Львів, Кам'янець, Київ, Луцьк, Володимир)[228], які повинні були йому підпорядковуватися. Згадується вірменська парафія в Кам'янці й 1390 р.[229], коли вона мала свою чітку соціальну і церковну структуру.

До середини XV ст. вірменська громада міста зросла чисельно, зміцнилася економічно й проживала у певних кварталах[230]. Її купці спромоглися підпорядкувати собі майже всю зовнішню торгівлю в регіоні та за його межами[231]. Досить часто їх підтримували в цьому відношенні польські королі та їхні представники на місцях. Так, у 1443 р. каштелян, краківський староста і королівський намісник в Кам'янці Ян з Чижова надав вірменам привілей на торгівлю, продаж сукна та інших товарів. Причому, в ньому спочатку йшлося про ті права, які дарували їм ще «подільські князі», а у тому ж році (1443) польський король Владислав Ягайло підтвердив їх[232]. Щодо старост і кам'янецьких воєвод, війтів, радників і лавників польської юрисдикції, то їм наказувалося, аби вірмени залишалися при своїх вільностях та привілеях і обов'язково їх дотримувалися[233].

Наступний привілей польського короля Казимира Ягеллончика від 1460 р. засвідчує, що в Кам'янці продовжувало існувати три окремих громади, серед яких була і вірменська. Із нього дізнаємося, що вірмени мали свого війта – Янущика (Januschek eorum adwokatus), котрий управляв громадою та стежив за вчасним збором податків з її мешканців[234]. Досить цінним для дослідження історії вірменської громади слугує привілей цього ж короля 1469 р., в якому він підтвердив попередні привілеї кам'янецьким вірменам, а найголовніше – розширив права їхнього війта. Зокрема, йому надавалося право юрисдикції над громадою в «malych i cieźkich» справах. Крім того, за її представниками залишалося право апеляції війта щодо судових вироків до замкового (гродського) або королівського суду[235]. По суті, у 1469 р. вірмени на правових засадах здобули окрему юрисдикцію та узаконили своє судочинство в особі вірменського війта у межах норм магдебургії, хоча вони залишалися досить обмеженими. За цим привілеєм вірменській людності надавалися й різні економічні права. Так, їм дозволялося займатися ремеслами і кустарними промислами, в тому числі й виготовленням різних видів взуття. Вони звільнялися від роботи на королівських млинах, постоїв військ в мирний час тощо. Виключення торкалися лише часів пов'язаних з воєнними діями і стихійними лихами[236]. Незважаючи на існування вірменського війтівства, його діяльність в якості окремої інституції міста не отримала такого письмового ствердження королем, у якому чітко були б виписані всі основні положення юрисдикційного статусу та майнових норм. У зв'язку з цим, громада час від часу направляла своїх представників до короля за підтвердженням і розширенням своїх прав на самоврядування?.

Вірмени-патриції вміло знаходили підступи до королів і в наступні десятиліття, дбаючи про те, щоб їхні привілеї мали більш тривалу юридичну чинність й підтверджувалися наступними монархами. З кінця XV ст. і впродовж першої по-

ловини XVI ст. знаними війтами були Якуб з Дубно (1479), Івашко (1536 р.), Дануш (1544 р.) – багаті купці та ряд інших патриціїв. Доречно підкреслити, що економічне зміцнення громади спонукало її ставити перед польськими королями питання про повну юридичну незалежність від адміністрації польської юрисдикції і, особливо, від її ради, яка час від часу втручалася в різні сфери економічного і суспільного життя громади та її самоврядування. У зв'язку з цим найзаможніші представники останньої продовжували клопотатися перед королями за розширення своїх привілеїв. Наступний із них вони отримали у 1496 р. від короля Іоанна Альбрехта. По суті, цей рік для функціонування і утвердження вірменської громади в Кам'янці став вирішальним. Враховуючи становище Кам'янця на перехресті християнського і мусульманського світів, а також постійні напади татар, волохів і турків на місто, король підтвердив вірменам подільської столиці всі попередні права і дозволив їм судитися «згідно з своїм власним правом», своїм війтом в усіх справах, не звертаючись при цьому до жодного іншого суду[237].

У 1502 р. Олександр I підтвердив попередні привілеї кам'янецьким вірменам, в 1507 р. такий же крок здійснив Сигизмунд I. Вірменська громада і надалі дбала про збереження своїх прав на автономію, хоча протистояння між вірменським і польським магістратами, переважно у сфері політичних, соціальних та економічних відносин, тривала і у наступні десятиліття. Зокрема, у 1530 р. райці польської юрисдикції намагалися більш активно прилучити українців і вірмен до посилення обороноздатності міста шляхом оплати ними додаткових видатків на утримання міського гарматника. Вірменський війт з цього приводу направив до короля відповідний протест, на основі якого останній названу пропозицію розв'язав таким чином: грошове забезпечення гарматникам повинно було здійснюватися за рахунок польської громади міста, однак, зобов'язав й інших війтів міських громад пропорційно здійснювати грошові внески до каси польського магістрату для закупівлі гармат, куль і пороху[238]. Протистояння вірменського і польського магістратів доходили й до того, що вірменам заборонялося у своїх судах вести судові процеси вірменською мовою. З приводу цього у 1539 р. король видав декрет, згідно з яким вірмени повинні були судитися з поляками і українцями польською мовою. Причому, не лише в ратуші польської юрисдикції, а й перед своїм війтом у вірменській ратуші, перед яким вони складали присягу в присутності старости, підстарости або бурмістра польської громади Кам'янця[239].

Правове регулювання взаємовідносин між вірменською і польською юрисдикціями й надалі здійснювалося польськими королями, до яких представники війтівського вірменського суду завжди знаходили підхід. Тому підтвердження старих і отримання нових привілеїв вірменам було підписано і у 1548 р. Сигизмундом Августом на сеймі в Пйотркові[240]. Останній дозволив їм випікати хліб, варити пиво, а також виготовляти інші напої і продавати. Правда, і на цьому їхні вимоги щодо незалежного самоврядування та отримання різних правових норм не припинилися. Не випадково у 1552 р. вірмени подали до Сигизмунда Августа чергове клопотання про те, щоб вони на рівних правах з мешканцями інших громад міста сплачували однакові за розмірами податки, могли мати ідентичні права на проведення торгівлі, варіння пива, меду, продаж різних алкогольних напоїв[241] та користування суто вірменськими нормами судочинства.

Вивчаючи судові акти вірменської громади, Я.Дашкевич дійшов висновку, що вона користувалася відносною незалежністю згідно з магдебурзьким правом, однак норми судочинства використовувала свої. Тогочасна судова практика здійснювалася на основі дещо зміненого на українському тлі давньовірменського «Судебника» Мхітара Гоша XII ст.[242] Досліджуючи судові акти вірменської громади міста XVI ст., В.Григорян підтримав думку Я.Дашкевича і стверджував, що суд вірмен в місті у своїй повсякденній практиці керувався судебником, схваленим в 1519 р. польським королем Сигизмундом I, в основу якого лягли положення судебника Мхітара Гоша[243]. Версію про окреме судочинство вірменської громади, а також руської та польської, підтверджують й люстрації Кам'янецького староства 1535, 1565 та 1570 рр. Зокрема, в люстрації 1565 р. записано, що в Кам'янці «діє три юрисдикції: поляки мають першість, судять у них згідно з магдебурзьким правом; в русинів судять згідно з руським правом і, звичайно, вони мають свого війта; у вірмен – за вірменським звичаєм, вони також мають свого війта»[244]. Аналогічні судочинні норми існували в місті і у перші десятиліття XVII ст. Зокрема, в інвентарі Кам'янецького і Летичівського староств 1613 р. зауважується, що «Lachowie, Rus, Ormianie kazdy narod z osobna swoim prawem sie sczycząc».

Оскільки Кам'янець виступав значним конкурентом Львову, переважно в економічних відносинах у західному регіоні України, кам'янецьким вірменам постійно доводилося виборювати перед королями право на внутрішню і зовнішню торгівлю, а також на окреме самоврядування, судочинство, культурний розвиток, релігію тощо. Відомо, що представник вірменської громади Григір, син Сатіка (помер у 1565 р.), 25 разів організовував поїздки до короля, щоб той «закріпив і затвердив суд», а також «Судебник» або «Книгу законів» (львівський статут 1519 р.), якою у XVI-XVIII ст. користувалися вірмени міста[245]. Звичайно, схвалення королем судебника вірменам не означало, що вони повністю у своїй діяльності отримали незалежний суд. Польський магістрат дозволяв собі всілякі недоброзичливі вчинки по відношенню до вірмен, а тим більше до винесених ним вироків. Причому, ухвали їхнього суду можна було обжалувати лише перед королем, а у випадку його відсутності – перед львівським вірменським судом[246].

Боротьба за право на своє судочинство й окреме самоврядування тривала з польською юрисдикцією міста і в наступні роки, про що дають підстави говорити королівські привілеї 1567 та 1574 рр. Щодо останнього із них, то він став результатом чергового клопотання громади. Свідченням цьому слугує запис в актовій магістратській книзі від 12 лютого 1574 р. Міська громада вибрала для такої місії присяжного суддю Мелкона депутатом для поїздки до Польщі, котрому громада доручила клопотання в короля про 15 привілеїв для вірмен Кам'янця. Мелконі було видано на витрати 60 польських та 3 литовських флорини[247]. Не виключено, що саме ця поїздка сприяла черговому підтвердженню у тому ж році Генріхом Валуа привілеїв вірменам. Їхній зміст засвідчує, що король вкотре застерігав польський кам'янецький магістрат не вдаватася до зловживань своїм становищем щодо розміщення військовиків на постій у вірменські будинки, а також закликав покінчити з практикою втручання представників польської юрисдикції у життя вірменської громади[248]. Король зобов'язував його, щоб давали можливість вірменам «sądzić się przed wlasnym wójtem i lawnikami, z wolną appellacyą do sądów assessorskich»[249]. Наступний

король Стефан Баторій на коронаційному сеймі в Кракові у 1576 р., а також на сеймі у Торні (того ж року) підтвердив попередні привілеї вірменам і дозволив за давньою традицією вести у місті торгівлю щосуботи, в якій би кожний кам'янчанин, незалежно від віросповідання, мав право відкрито продавати м'ясо дрібної і великої худоби. А в інші дні – понеділок, вівторок, середу і четвер – реалізовувати м'ясо лише малих тварин – овець, кіз[250] та інших.

Крім того, король підписав і привілей, згідно з яким кожного року в один і той же день у конкретному місяці і у призначеному для цього дійства будинку вірмени, як і раніше, обирали за власною згодою на 1 рік війта та чотирьох лавників[251]. Такі факти обрання останніх зафіксовані в магістратських книгах неодноразово протягом XVI – XVII ст., в тому числі й у 1628 та 1635 рр. Зокрема, щодо названого першого року, то ця подія відбулася в суботу, 1/11 березня, в присутності всіх 13 старшин вірменського суду та посполитих. Саме тоді «пан війт Кіркоша присягнув на війтівство». Читаємо в записі: «Діялося це в ратуші вірменській в Кам'янці-Подільському року Божого 1628 у присутності шляхетного пана Войцеха Свірського, підстарости судового гродського кам'янецького, уповноваженого вельможного його милості пана Стефана Потоцького, тогочасного старости кам'янецького, посланого до нинішнього акту відповідно до прав і звичаїв давніх, а також славетних панів пана Станіслава Самбора, тодішнього війта магдебурзького права, Яна Вольського та Григла Кудлича, райців, і славетних панів старших вірменського права, тобто Якуба Міхаловича і Якуба Гогчовича, і всього поспільства вірменської нації славетний пан Кіркор Голубович, згідно обраний на той строк війтом, склав і виконав присягу на свій війтівський уряд згідно зі звичайним текстом присяги, описаним у порядку права магдебурзького. А його милість пан підстароста від імені його милості того ж вельможного пана старости лишив панів радних вірменських при їхній давній присязі на уряд лавничий, текст якої присяги записано в актах»[252]. Інший запис про цього ж Кіркошу датується 12 лютим 1635 р. В книзі зафіксовано, що «в четвер старійшини 40 мужів і посполиті згідно між собою обрали на цей рік війтом пана Кіркошу, сина Голуба, дай йому боже щастя і злагоди. А оскільки на лавиці з'явилося 2 місця, а саме – покійних пана Івашка, сина єпископа Сергія, і Задіга, сина Дірадура, то на їх місце обрали пана Сергія, сина Кіркора Тамчагі (митника), і Бобрика, сина Йованеса»[253].

Дискримінаційне ставлення представників польської адміністрації міста до вірмен, як стверджує Я.Дашкевич, базувалося на тому, що вони майже до початку 70-х рр. XVII ст. не були у ньому повноправними громадянами[254], хоча і мали привілеї на самоврядування й міське право, про що засвідчують магістратські книги XVI ст. Так, у 1560 р. (3 грудня) перед війтом Юрком і старшинами на чолі з хартом Ромашком, Сергієм Тамгаджі, Хачко Чапличем, Сергієм, Харбетом Атані, Кіркором і Хасу постав Нігогос із Васловець і прийняв міське право. «Він присягнув у тому, що буде жити в місті добропорядним, як кожний громадянин. І призначив за себе поручителем Сергія Тамаджі»[255]. У тому ж році міське право прийняли Нігол з Румунії та три мешканці із Сучави – Хачиг Хачмас-оглу, Айзізбей і Дірадур[256]. Записи в одній із магістратських книг про прийняття присяги збереглися і за 18 серпня 1585 р. Цей акт здійснювався в присутності війта Голуба та всіх суддів: «Прийшов Тодорка, син Харбеда, з Кафи й прийняв присягу господу богу і став вірним підданим його

милості короля Стефана, і зобов'язувався дотримуватися присяги, відповідно до її порядку, згідно із записом, і сплачувати всі урядові податки, і виявляти безперечний йому послух. Яку присягу за дорученням вислухав шляхетний його милості пана старости пан Вісентій Вольський, підстароста кам'янецький, і від польського суду війт польський пан Блажей і Станіслав Моршикапа та доктор Миколай. При тому він сплатив податки, належні урядові пана старости, а так само вірменському судові і був вільний, про що судові подано пам'ятного»[257].

Незважаючи на різні суперечності з представниками польського магістрату, юридичні, соціальні, економічні і політичні позиції вірменської громади в місті з другої половини XVI ст. зміцнювалися. Особливо їхня діяльність зростала у сфері торгівлі. З приводу цього факту в записах італійця Джованно Ботеро (1573 р.) засвідчувалося, що міжнародна торгівля зосереджувалася переважно в «руках вірмен, які торгували ... і в Кам'янці та в інших менших містах, що знаходяться поблизу»[258]. Утверджувалися судочинство та управління громадою. Керівництво здійснювалося лавою на чолі з війтом. Останній в писемних джерелах згадується ще у 1460 р. В одній з актових книг вірменського магістрату від 15 травня 1559 р. зафіксовано, що «перед війтом Юрко і старшинами Ромашко, Саркісом, Тамгаджи, Гурегом і Саркісом постав ктитор Киркор і заявив на Бедроса Бобрик-огли про те, щоб останній розплатився з ним за його дім і виселився з нього»[259].

Вірменський суд в Кам'янці виконував функції для своєї громади не лише судочинні, але й самоврядувальницькі й називався за Я.Дашкевичем «війтівським урядом вірменського суду»[260]. Судові книги вірменського магістрату дають підстави говорити про те, що суд виконував різні функції: розглядав питання спадщини, крадіжок, вбивств, боргів, бійок, сімейних непорозумінь між чоловіком і дружиною, коханцями, батьками і дітьми, тещами і тестями, вирішував між молодими людьми питання дошлюбних відносин і т.д. Щодо спадщини, то цікавим в даному відношенні слугує запис (дарча) Магди Малярки своєму синові Юркові від 4 листопада 1619 р. Дружина покійного Вартереса, маляра, прийшовши до тодішнього суду, подала до нього письмове свідчення, у якому зазначалося, що вона « Магда, дружина Вартереса, маляра, будучи у доброму здоров'ї і сповна розуму, ніким не примушена, зі своєї доброї волі, через свого опікуна, мого зятя також Вартереса свідчу і записую моєму синові Юркові ту частину спадку, що припадає на нього». Крім того, «якщо мій син Юрко добре доглядатиме мене до самої моєї смерті й берегтиме, то я відписую йому і його нащадкам ту шосту частку, що припадає на мене. Від його вітчима Вартереса, маляра, лишилося малярське приладдя, то щодо нього, я дарую його на вічні часи Юркові, моєму синові та його нащадкам»[261].

Борги, як і заповіти, також розглядалися війтом і старшинами. Зокрема, 3 серпня 1560 р. перед «війтом Нурсесом і старшинами постав Ованес Татбей-оглу і визнав, що «я винен руському Мишку 22 угорських флорини і зобов'язуюся заплатити цю вищеназвану суму на Калачківський ярмарок не яким-небудь товаром, а лише готівкою. Кожний флорин рівняється 45 литовським саг». Свідчення про борг поясів Гребенем міщанину Задігу також зберігся в магістратській книзі за 17 березня 1614 р.: «Прийшовши особисто до славного війта Лукаша, стосовно п'яти (дюжин) гарних синіх поясів і зобов'язався віддати на наступний цьогорічний Язлівецький ярмарок. А якщо поясів не буде, то повинен буде сплатити по 7 флоринів за дюжину,

готівкою, а не будь-яким товаром, без жодних судових відстрочок і апеляцій. Про це судові подано пам'ятного»[262].

Цікавим є запис за 27 липня 1635 р. щодо протестації колишнього працівника Хачадура Агопша з Сочави на господарів, у яких він працював. Останній звернувся до суду з позовом проти поштивої міщанки Ширін, вдови покійного Хачадура: «В її чоловіка я прослужив сім років. За мою службу він зобов'язався зробити наділ, тобто оженити мене і справити за свій кошт весілля, і дати мені до рук певний капітал. Крім того, при вступі на службу в мене були власні гроші, які я, працюючи в нього, примножив до сорока золотих талерів. Коли ж я звільнився від нього, то він не схотів ці речі віддати, кажучи, що віддам тоді, як тебе женитиму. А тепер, дай боже вашим милостям здоров'я, після його смерті я ходив до пані Ширін із добрими людьми і просив погодитися зі мною і сплатити, а вона мені сказала, що приїдеш на Язлівецький ярмарок, я тобі віддам. Ось тепер я приїхав і прошу сплати, а вона віддати не хоче. Тому я протестуюся проти неї, бо маю збитки через неї, окрім плати за мою службу, ще 100 флоринів, оскільки вона мене як ділову людину затримала й я відстав від своїх товаришів. І я залишаю за собою право свого часу і в своєму місці судитися з нею щодо цього всього. Про що подано судові пам'ятного»[263].

Для вірменських війтів в громаді міста склалася традиція, згідно з якою кожний із них зобов'язаний був при затвердженні на посаду відрощувати вуса. За цим явищем стежила Рада сорока мужів. У 1710 р. так сталося, що обраний війтом Фома Богданович, протягом року вуса не відростив. Тоді до вірменського магістрату із протестацією звернувся представник Ради сорока мужів, який вимагав покарати Богдановича, оскільки він не дотримав свого слова, яке давав в розписці при вступі на посаду. В протестації говорилося, що за невиконання зобов'язань Богданович «mial dać za to grzywien sto, albo inaczey nie mal być rajcą». Суд вислухав мотивації славетного пана Богдановича і зобов'язав його до наступної каденції виправити допущене ним нехтування традицій[264]. Війту в управлінні громадою і судових справах допомагали лентвійт та райці (старшини-присяжні). На посаду лентвійта обирали найбагатших представників громади – патриціїв, в тому числі і культу. Так сталося 22 вересня 1606 р., коли у понеділок перед лентвійтом Ніголом (єпископом), для подання необхідної інформації, особисто було призвано Гогоче, сина вітця Кіркора, який свідчив про свої показання під присягою[265].

В управлінні війта та старшин (лавників) активну участь брала Рада сорока мужів, яку очолював віце-маршалок. В одній із магістратських вірменських книг за 1660 р. записано, що «до нинішнього війтівського уряду вірменського права міста Кам'янця прийшовши особисто, славетний Асвадур, син Балі, віцемаршалко сорока мужів, зі своїми депутатами сповістили, що вони за старими порядками обрали з-поміж себе панові війтові на наступний рік економа для посполитих видатків – славетного Заділа, сина Сефера, якого вони й представили, і подали урядові [пам'ятного], що уряд наказав для пам'яті записати до актів»[266]. Повноваження Ради були особливими і достатньо вагомими, про що засвідчує інший запис у магістратській книзі від 7 грудня 1634 р. Рада сорока мужів вірменського магістрату встановлювала порядок виборів нею війта і депутатами від посполитих міщан в кількості 50 осіб. Крім того, вона забороняла одній особі займати одночасно дві посади в магістраті. Це рішення схвалив 22 березня 1635 р. король Владислав IV[267]. Рада неодноразово виступала

проти порушення магістратом різних норм та правил життя громади і т.д. Зокрема, 28 січня 1715 р. ініціювала протест проти рішення магістрату щодо запрошення на одну із його посад Августина Пірсадовича. Виявляється, що під час однієї небезпеки для міста, той втік з нього. Намагався знайти своє щастя у Львові і Любліні, висував свою кандидатуру на посаду війта у Станіславі, однак йому не щастило. Після таких переходів він знову почав проситися на високу посаду до українсько-польського магістрату в Кам'янці. Причому, адміністрація названого магістрату погоджувалася на його повернення. У зв'язку з цим Рада 40 мужів вимагала від нього справедливості. Вона вимагала того, щоб перед Пірсадовичем ставилися всі ті вимоги, яким підпорядковувалися й інші особи, котрі бажали спочатку вступити до міської громади, а далі – придбати нерухомість, прожити декілька років в місті і за існуючою процедурою претендувати на певні посади[268].

Неабияку роль в діяльності вірменського війтівського уряду відігравав і писар, посада якого була виборною. В місті існувала високопрофесійна школа щодо їхньої підготовки, свідченням чому слугують численні рукописні книги вірменського магістрату XVI-XVIII ст. Причому, про них неодноразово йдеться в самих книгах. Так, в одній із них за 2 червня 1559 р. зафіксовано ім'я писаря Верейського, при якому засідав війтівський уряд: «Перед війтом Юрко і старшинами особисто і у своєму повному здоров'ї постав Андрій Коста-оглу зі Львова і перед Верейським, міським писарем», щоб сповістити про свій борг в розмірі 73 угорських флорини панам Ендрію та Яну Телефусу[269]. Цю інформацію писар заніс до судової книги. 19 лютого 1638 р. на посаду писаря було обрано Вартана. В понеділок перед «славетним війтом Кіркошею, сином Голуба і чинними при ньому присяжними, а саме: Міклашем, Кіркором, Якубом, Стецьком, Мурадом, Бобриком, Хачком, Івашком, славетним Вартаном, сином барона Кіркора, присяжного, через вакантність посади писаря [«писарського уряду»] вірменського суду міста Кам'янця, обрали його на писаря цього суду, а оскільки кожен уряд стверджується присягою і завдяки цьому набуває чинності й довіри, то і його сьогодні цей уряд привів до присяги на писарство за її текстом, описаним у статуті»[270].

Зауважимо, що на всі посади магістрату і, в першу чергу війта та членів його уряду, а також і писаря, обиралися найзаможніші міщани, в тому числі і представники культу. Наприклад, 19 січня 1644 р. в понеділок у вірменській ратуші «старійшини сорока мужів і всі посполиті згідно і приязно обрали на цей рік на війта славетного пана Кіркошу, сина Голуба, єпископа. Дай боже щастя урядові і примноження нашій убогій Речі Посполитій. Амінь»[271], про що писар занотував до книги. Писар мав й різні повноваження в магістратському уряді. Зокрема, коли в червні 1563 р. у вірменському магістраті розглядалася справа про борг Каспара українському купцю Захару Золотому Горлу, то війтом встановлювався певний термін для його сплати. Оскільки Каспар свій борг вчасно не погасив, то лава зобов'язала його виселитися зі свого дому і передати його Золотому Горлу: «І ось тепер старшини призначили Захару Золотому Горлу термін, щоб він через три дні вселився до будинку Каспара. А Захар уповноважив замість себе писаря Матиса»[272]. Окрім того, що писар обирався на свою посаду, його ім'я обов'язково заносилося до магістратської книги, коли її розпочинали на початку року. Відомим є запис однієї із книг кінця XVI ст. «В ім'я бога. Розпочато цю вірменську книгу року 1028 (1579) місяця липня 21 за війта Го-

луба, сина Кіркора, та тодішніх вірменських суддів, а саме: двох єпископів – Міхна та Сергія, Демуша, Тороса, Зану, Мілька, Якуба Тугалбея, Хачка, Хачереса, Варсана, Асвадура, Огана й тодішнього писаря Голуба, сина отця Йованнеса. Після Голуба обов'язки писаря почав виконувати я, Кіркор, син отця Йованеса, року 1579 листопада 6, в п'ятницю»[273].

Під 1573 р. в актових книгах вірменського магістрату зустрічається і вірменський бурмістр, якого не було в руської громади. Зокрема, 25 липня вірмени – свідки Шимко та Акоп – давали свідчення своєму бурмістру по справі Асвадура і Григора, синів Тер-Петроса[274]. Проте, ті функції, що покладалися на нього згідно з нормами магдебурзького права, виконувати не доводилося. Цього йому не дозволяв польський магістрат. Справа в тому, як зауважували М.Владимирський-Буданов та В.Антонович, норми магдебурзького права для руської і вірменської громад у Кам'янці були обмеженими[275]. Це проявлялося у функціонуванні в їхніх магістратах лише лав на чолі з війтами, а рад, які складалися з бурмістрів і радників та здійснювали виконавчі функції, не існувало.

Особливе місце в діяльності вірменського самоврядування займав шафар, або економ (посадова виборна особа, яка відповідала за податки та інші грошові надходження до каси магістрату), про що промовляють книги війтівського суду. З'ясовується, що на цю посаду обирали найвідоміших та особливо поважних в громаді патриціїв, до яких належали й представники церкви. Зокрема, 23 березня 1609 р. «старійшини знову обрали шафарем єпископа Міхно». Це дійство проводилося в суботу війтом Ніголом спільно з присяжними браттями, а саме: Йованнесом Гагосом, Гур'єгом, Ованесом Левоном, Юрком, Якубом, Лукашем, Голубом та іншими. Шафар обирався на один рік, а його обов'язки виражалися у чіткому контролі та розумних витратах «надходжень Речі Посполитої, церкви й єпископства». «Барон Міхно, єпископ, зважившн на прохання старійшин, погодився цього року бути шафарем і прийняв гроші Речі Посполитої в сумі 8100 польських злотих»[276].

Боротьба за привілеї вірменської громади примушувала її патриціїв і бюргерів клопотатися не лише про своє правове становище в місті, але і про обездолених мешканців громади. *(рис. 55)* Свідченням цьому слугує дозвіл короля Сигизмунда III 1614 р. на будівництво вірменами своїм власним коштом для убогих мешканців громади шпиталю[277]. Він був збудований з каменю і знаходився на сучасній Вірменській вулиці (тягнулася від Руської кам'яної брами до Вірменського ринку), біля кафедрального вірменського храму св. Миколи[278]. Для зведення шпиталю і на його утримання король зобов'язував кожного вірменина, який займався торгівлею, при виїзді з Кам'янця та в'їзді до нього а, особливо, при поверненні до міста з Туреччини, сплачувати по 3 польських гроша від коня. Крім того, кожний різник-вірменин мав давати платню в розмірі двох грошей від однієї голови великої і по одному грошу від малої тварини. Поряд з цим, від окремого воза дров, які провозилися через Руську браму, кожний його власник зобов'язаний був виділяти на шпиталь по одному поліну дров[279].

Наступні королі Польщі частіше підтверджували привілеї кам'янецьким вірменам. Серед них і Владислав IV Ваза (1632-1648). У 1633 р. він прийняв від них депутацію, яка заприсяглася королю на вірність, і зразу ж підтвердив їм існуючі права та привілеї[280]. Це ж вчиняв Ян Казимир (1648-1668) у 1649, 1652 та 1658 рр. Щодо привілею 1658 р., то, згідно з його змістом, король підтвердив право вірмен шин-

кувати мальвазією і мушкателею в пивницях, а також здійснювати продаж різних напоїв: пива, меду, вин і горілки у своїх будинках та кам'яницях[281]. Ці привілеї надавалися вірменам за те, що їхня громада залишалася йому вірною в часи облоги міста козацькими військами, під час нападів татар, а також за активну допомогу громади у ліквідації наслідків пожеж в місті та різних пошестей[282]. В тому ж році король подарував вірменському війту і членам вірменського магістрату хутори на тій частині міської землі, що належала вірменам. Він дозволив на підлеглих їм землях влаштувати корчму, готувати та продавати в ній різні напої[283].

Особливо знаменним в отриманні вірменами нових привілеїв став 1665 р., коли всі представники громади були зрівняні в міських правах з мешканцями польської і руської громад. Для відродження «ich juryzdykcyi we wszystkich prywatnych i publicznych sprawach» король «pozwolil im pieczętować się lakiem czerwonym...»[284]. Герб і печатка вірменської громади Кам'янця зафіксована на гравюрі міста 1673-1679 рр., виготовленій К.Томашевичем. Емблема – Боже ягня, що стоїть звернене фігурою геральдично ліворуч. Голова його повернена назад вправо, з німбом довкола неї. Фігуру ягняти перекриває вертикальний держак із хрестоподібним закінченням, застромлений у землю, з прапорцем і знаком хреста на ньому. Прапорець розгорнутий вправо та поділений горизонтально на три окремі частини. Герб вірменської юрисдикції з емблемою у вигляді Божого ягняти за Я.Дашкевичем існував офіційно з 1496 до 1790 рр.[285]

Король Михайло Корибут Вишневецький (1669-1673 рр.) на коронаційному сеймі у 1669 р. також підтвердив усі попередні привілеї вірменам. Однак, загострення відносин між Польщею і Туреччиною підштовхнуло противників кам'янецьких вірмен подати гетьману Собеському інформацію про їхню зраду інтересів Польщі. Проте, в листі до вірменського магістрату з Янова 3 червня 1672 р. гетьман висловив думку, що чуткам не вірить, а впевнений у їхній вірності Короні. Аналогічної думки про вірмен дотримувався і король Михайло в листі від 20 червня 1672 р. з Варшави, а перехід Кам'янця і його трьох юрисдикцій під владу Османської імперії правитель Польщі вважав не результатом зради, а наслідком підписаної капітуляції[286].

В роки перебування міста під владою Туреччини, частина вірмен продовжила мешкати в Кам'янці, а решта залишила його. Як засвідчує літопис Самовидця, «русь упросили собі три церкви, а ормяне одну церков, и то с трудностью великою»[287]. Діяльність вірменського суду в місті у 1672-1699 р. була скасована[288]. Джерело 1681 р. містить інформацію про те, що в місті податок було зібрано лише з 75 вірменських сімей та 14 одиноких осіб[289]. Більшість із вірмен виїхало до Болгарії, а частина – у західні українські землі.

Після повернення міста наприкінці 1699 р. під владу Польщі, життя вірменської громади почало відроджуватися, хоча й з великими труднощами, які супроводжувалися не лише важким економічним становищем міста, але й значними перешкодами з боку польського магістрату. Джерела засвідчують, що вірменській громаді, як і двом іншим, спочатку необхідно було відновити своє самоврядування і зайнятися відбудовою міста, а також відродженням усіх сфер міського життя. З опису Кам'янця 1700 р. дізнаємося, що вірменські квартали були досить зруйнованими. Коли вірменин Акоп Багдасарян приїхав зі Львова до Кам'янця у 1704 р., то побачив місто у

жахливому становищі. Він ледве впізнавав його вулиці[290]. Доречно зауважити, що польський магістрат в той час стояв на позиції, що вірмени «w rynku polskim osiadać nie maią wedlug prawa dawnego»[291]. В перші роки XVIII ст. вірменський магістрат вже відновив свою діяльність, а його підприємливі патриції активно зайнялися торгівлею і ремісничою діяльністю. Правда, мешканців громади на той час числилося небагато. Згідно з «каталогом» перепису населення 1704 р., їх було зафіксовано всього 73 особи: членів уряду – 8, суду 40 мужів – 14, домогосподарів – 36 і дітей – 15[292]. Відродженню діяльності самоврядування вірмен в той час сприяв Август II (1697-1706, 1709-1733 рр.), котрий підтвердив всі їхні права і привілеї, надані попередніми польськими королями[293]. Правда, суперечності між вірменами і представниками влади українсько-польського магістрату не зникли. Одна із магістратських кам'янецьких книг засвідчує, що 10 жовтня 1708 р. суд кам'янецького старости наклав штраф на вірменський (а також й українсько-польський) магістрати за порушення торгівцями його юрисдикції цін, встановлених подільським підвоєводою[294]. Окрім магістрату, до 1710 р. відновив свою діяльність і суд сорока мужів[295].

Наслідки руйнування, заподіяні місту наприкінці XVII ст. вояками Туреччини, особливо відчутно проявлялися в перші десятиліття XVIII ст. Вони позначалися на діяльності не лише купців, ремісників, лихварів, військовиків, а всіх без виключення жителів Кам'янця, тим більше – на діяльності магістратів. Місто потребувало підтвердження старих і надання нових привілеїв, надіялося на якнайшвидшу допомогу держави. У зв'язку з цим польсько-український та вірменський магістрати на початку 1712 р. направили делегацію на польський сейм, яка мала подбати про затвердження усіх попередніх прав та отримати нові привілеї, добитися дозволу звільнення від податків на певний час і т.д. Вірмени вкотре ставили перед королем і польським магістратом питання про те, аби їхні «mieszczanie nie byli pociągani do żadnych sądów szlacheckich»[296]. Частково це їм вдавалося, однак реалії життя крізь призму писемних джерел засвідчують, що здобуті, а потім підтверджувані королями їхні привілеї, знову і знову необхідно було захищати. Свідченням цьому слугує скарга бурмістра українсько-польського магістрату Миколи Павлича на вірмен міста і їхнього війта Стефана Мільконовича від 26 березня 1719 р. Її зміст зводився до того, що вірмени відмовлялися від усякої залежності від польського магістрату, підпорядковували собі в місті всі промисли, витісняли з нього польських міщан, тобто «ubogi polski lud, gdzie y jak mogąc, swoim sprzyia», приносили шкоду всьому місту[297].

Звичайно, в цих словах багато несправедливості, оскільки вірмени в котрий раз представляли українсько-польському магістрату та королівським комісарам підтверджені королями права на самоврядування. Захист своїх прав вірменська громада здійснювала і по відношенню до міського гарнізону, вищий офіцерський склад якого та жовніри постійно у XVIII ст. їх порушували шляхом не завжди мотивованих постоїв жовнірів у їхніх будинках, незаконною торгівлею, стягуванням додаткових податків, штрафів і т.д. У тому ж 1719 р. вірменська юрисдикція вже спільно з українсько-польською направила начальнику кам'янецького гарнізону протестацію про насильницькі дії жовнірів по відношенню до мешканців громади. Причому, це повторювалося і у 1720, 1721, 1723 та 1728 рр. В останній, зокрема, йшлося про незаконну торгівлю в місті різними товарами, яку проводили високопоставлені чини

гарнізону та їхні дружини[298], перешкоджаючи вірменським купцям, власникам крамниць і лихварям правомірно проводити торгівлю.

Непорозуміння між вірменським і українсько-польським магістратами призводили до того, що багаті вірменські патриції переходили під юрисдикцію останнього, надійніше захищеного нормами магдебургії. Вони купували нерухомість у межах особливо престижних її кварталів: на Українсько-Польському ринку, на вулицях П'ятницькій, Зарванській, Троїцькій та інших. Цей факт красномовно засвідчує запис в магістратській книзі польської юрисдикції від 4 вересня 1726 р., відповідно до якого грамотою короля Августа II дозволялося кам'янецькому вірменському міщанину Антонію Криштофовичу переселитися з вірменської громади до польської[299].

Аналогічні факти зафіксовані і в описі Кам'янця 1734 р. Зокрема, у західній перії ринку на той час мешкали вже вірмени Туміловичі, у північній – Баранович, східній – Ахентович і Бакалович, південній – Святович, Баранович, Богданович[300], Овансович[301] і т. д. Досліджуючи причини протиріч між українсько-польською та вірменською юрисдикціями міста, М.Владимирський-Буданов зауважував, що «справжньою причиною ворожнечі між Поляками і Вірменами залишалася різниця двох міських відомств, встановлених законом. Однак, при організації міського управління за магдебурзьким правом не було іншої можливості зберегти рівноправність міського населення»[302]. Підпорядкування українсько-польською юрисдикцією вірменської у перші десятиліття XVIII ст. – ось логіка політичного прагнення першої. У 1724 р. українсько-польський магістрат спорядив до Варшави інтернунція та рекомендував йому «постаратися на сеймі добитися того, щоб вірмени були приєднані до нашої юрисдикції»[303]. Правда, зробити цього йому тоді не вдалося.

Для розв'язання протиріч між названими юрисдикціями до міста часто почали направлятися королівські комісії. У 1736 р. лава українсько-польського магістрату протестувала проти ради своєї ж юрисдикції через те, що остання не займає проти вірмен принципової позиції. Вона дозволяла їм будуватися у кварталах українсько-польської юрисдикції, приймала їх до своєї лави і ради без відповідних заслуг вірмен, не вимагала від них обов'язкової сплати третього гроша на громадські потреби (ремонт замкових укріплень, мостів, тротуарів) і т.д. Обурена змістом такої протестації, рада українсько-польського магістрату запросила до Кам'янця у 1742 р. королівську комісію. Її рішення для вірмен були несприятливими, бо вона зобов'язала сплачувати чинш з тих будинків, які знаходилися у сфері українсько-польської юрисдикції, податок у розмірі трьох грошів на громадські потреби, віддавати три флорини з кожної крамниці на користь українсько-польського магістрату[304] і т.д. У відповідь на такі ухвали названої комісії вірмени через рік виклопотали від короля ще одну комісію, вердикт якої також виявився не на користь вірмен. Після цього останні звернулися до короля ще раз, і комісія 1743 р. нарешті розв'язала справу на їхню користь?.

Звичайно, суперечності між двома юрисдикціями не припинилися. І вже 1744 р. у магістратські книги записується нова протестація проти вірмен, а в 1747 р. запрошується до міста наступна королівська комісія для вирішення чергових непорозумінь між двома юрисдикціями. Комісії працювали, розорюючи громади (фінансувалися за їхній рахунок) і саме місто, однак не розв'язували спірних питань. Причому, цьому процесові не змогли посприяти й чергові королівські привілеї Августа III й

Станіслава Августа Понятовського 1766 р.[305] Тому суперечки між вірменами і українсько-польською адміністрацією міста на економічному і соціальному тлі не вщухали й у 60-80-і роки XVIII ст. Їх неодноразово намагалася розв'язати в місті королівська комісія «Boni ordinis», яка врешті-решт 3 лютого 1790 р. ліквідувала самоврядування вірмен і підпорядкувала їхнє життя українсько-польському магістрату[306].

Протягом XIV-XVIII ст. в історії Кам'янця-Подільського вірмени залишили велику культурну спадщину в побуті, архітектурі, письмі, судочинстві, правових нормах, економічному житті, релігії і т.д. В історіографії сформувалася думка, немовби у вірменській громаді у XV-XVIII ст. основним заняттям її членів була переважно внутрішня і зовнішня торгівля, а ремесла і промисли відігравали другорядну роль. Писемні джерела засвідчують, що це не зовсім так. Вірмени були не лише вправними торгівцями, але й висококваліфікованими майстрами різних ремісничих спеціальностей та промислів. Адже мали свої цехи з розгалуженою сферою діяльності, а в промислах не поступалися й представникам руської та польської громад.

Дослідження середньовічних писемних джерел та історіографії проблеми дає підстави стверджувати, що вірмени, поселившись в Кам'янці у другій половині XIV ст. і створивши при підтримці королів та їхніх намісників окрему громаду (поряд з руською і польською), залишили у багатогранній історії міста значний культурний пласт, який вимагає скрупульозних наукових досліджень. Початок правового регулювання свого проживання в місті вірменська громада вела від надання їй у 1374 р. самоврядування, а найбільш правомірно – від 1432 р., коли Кам'янцю польським королем Владиславом Ягайлом було підтверджено магдебурзьке право та 1469 р., після якого вона отримала право на свого війта та відповідний уряд. Аналіз привілеїв вірменам та судових актів їхнього магістрату XV-XVIII ст. засвідчує, що завдяки економічному впливу в місті та особливо активній участі у східній торгівлі, яка приносила місту й купцям значні прибутки, вони зуміли домогтися відносно сильної судово-правової автономії у формі війтівства, яку боронили аж до 1790 р., поки громада не була підпорядкована українсько-польському магістрату.

Захоплення Польщею Поділля і його столиці Кам'янця на початку 30-х рр. XV ст. обумовило активне переселення до міста над Смотричем поляків, євреїв, німців та представників інших етносів. Прийшле польське населення, яке осідало в місті, а також те, котре знайшло тут притулок з кінця XIV – початку XV ст., вимагало для себе юридичного узаконення на помешкання в місті, й претендувало на володіння нерухомим і рухомим майном. Таке право воно отримало лише в 1432 р. у формі привілею, що підтверджував надане Кам'янцю магдебурзьке право[307]. Для жителів польської громади названий документ слугував і своєрідним локаційним привілеєм, який зберігав чисельність грамоти князів Коріатовичів 1374 р. на поселення в місті та на землеволодіння, заняття торгівлею, ремеслами, промислами, сільськогосподарським виробництвом тощо. В королівському декреті від 1460 р. зафіксовано, що польська громада мала вже всі атрибути на своє окреме функціонування: майдан (ринок), квартали, магістрат, відповідне судочинство, купців, ремісників, храми і т.д. Її органи управління та судочинства були організовані на засадах магдебурзького права за зразком Львова, про що промовляє королівський привілей 1444 р. З цього приводу Владислав III постановив: «всі руські міста, містечка і села повинні звертатися у своїх справах до львівської апеляції і звідти одержувати відповідні судові

артикули, так звані ортилі»[308]. Крім того, опис подільських замків 1494 р. засвідчує, що мешканці польської громади обробляли 50 ланів міської землі[309]. До кінця 60 – початку 70-х рр. XVI ст. у своєму підпорядкуванні вона мала вже понад 64,5 ланів[310], які використовувалися переважно найбільш заможними її представниками.

Доречно підкреслити, що впродовж XVI-XVIII ст. польські райці і радці дбали, в основному, про утвердження власної зверхності у соціальній драбині міста, а не про соціальні групи своєї та інших громад, про отримання різних привілеїв на свою користь у сфері економічного й суспільно-політичного життя, облаштовування на свій лад адміністративно-правового устрою, клопоталися переважно про зростання своєї ролі у сферах торгівлі, ремесел і промислів, збільшення земельних володінь, хуторів, пасік, сіножатей і т.д., й менше уваги приділяли захисту усталених розмірів міських землеволодінь від сусідів – землевласників та обороноздатності міста[311].

З 30-х рр. XV ст. польська католицька громада користувалася перевагами в управлінні містом за нормами магдебургії. Досить чітко це зафіксовано в привілеї 1460 р. і люстраціях Кам'янецького староства 1535, 1565 та 1570 рр. В документі 1565 р. підкреслюється, що «Кам'янець має в собі потрійний народ, потрійні звичаї права: поляки мають першість (autritate preaeminent) і судяться вони правом магдебурзьким»[312]. Це означало, що польський магістрат використовував у своїй судовій діяльності «Артикули магдебурзького права», які дослідники називають Саксонським Зерцалом?. У XV-XVIII ст. польський елемент займав провідні позиції в усіх сферах життя міста і замку в особі своїх патриціїв та бюргерів, котрих представляли війти, бурмистри, лавники, радники, багаті купці, цехмістри, представники культу, писарі, військовики вищих рангів, старости, підстарости, воєводи, бургграбії, каштеляни католицького віросповідання і т.д., про що стверджують дослідження їхнього соціально-економічного[313], правового[314] і політичного життя, а також питань «націєтопографії»[315].

Поселяючись в місті з 1402 р., поляки підпорядковувалися загальноміській юрисдикції, якою управляв війт, котрий призначався спочатку польським королем. Причому, у названому році кам'янецьке війтівство та село Кормильче були пожалувані королем львівському міщанину Георгію[316]. Польський магістрат розпочав функціонувати в 1432 р. у правовому полі польської громади («laciński mieszkańcy Kamieńca») та її юрисдикції, котра з часу заснування отримала свої квартали в центрі Старого міста[317] та земельні наділи в межах західної та північно-західної міської округи, про функціонування якої досить чітко засвідчує декрет короля Казимира Ягеллончика 1460 р.[318] У польській юрисдикції діяли свої закони, правові і релігійні традиції, культура, побут, соціально-економічні відносини, містобудівні норми тощо. Головним організуючим осередком громади в адміністративному, правовому, політичному, економічному та інших напрямах розвитку міста, як і у двох інших громад (руської та вірменської), був її магістрат, який розташовувався в ратуші на Польському ринку. Його виникнення співпало з часом формування ринку, тобто припадає на середину XV ст.[319]

На відміну від руської та вірменської громад, магістрат польської формувався не лише з лави (скабінату), але й ради (консулату, або консульського уряду) за львівським зразком, функціонування якого базувалося на засадах норм магдебурзького права *(рис. 56)*. Магістратські книги засвідчують також, що до уряду польського

магістрату входила й Рада сорока мужів (квадрагінтовірат)[320]. Першу із вказаних інституцій польського магістрату очолював війт, а входили до її складу лавники, яких нараховувалося 11 осіб. Інша складалася з бурмістра та радників. Раду 40 мужів формували найбільш поважні представники громади, котрі обиралися на загальному зібранні. Її очолював регент (маршалок). З часу утворення польського магістрату посада війта переходила у спадок від однієї особи до іншої[321].

Підтвердження у 1432 р. місту магдебурзького права стосувалося переважно католицьких колоністів[322]. Найдавніша відома писемна згадка про війта польської громади відноситься до 1444 р.[323] Війт Бартош у тому році за посередництвом якогось Міхала Чанока звертався до львівського війта з приводу окремих правних повчань. Існують дані і за 1460 р. про війта Якуба Ромена, який у радзецькому суді Львова показував привілей на кам'янецьке війтівство[324]. Перехід кам'янецького війтівства у формі спадщини тривав до кінця XVI ст., після чого війтів почали вибирати. Досить часто в актових документах XVI ст. війти громади величалися терміном «німецький війт». Так, у 1561 р. «перед війтом Сергієм, який був замість війта Юрко (і) хартом Ромашком, паном Сергієм Мандаваком і паном Коста постав німецький війт Лант з паном Андрієм, коли було призначено Донушу час, щоб він прийняв присягу про свій борг пану Зібельту – 50 флоринів»[325]. У 1563 р. до ратуші вірменського війта прийшла «дружина німецького війта, вдова, і принесла кубок та заявила війту, що цей кубок в мене в закладі від Якуба Бобрик-оглу за 16 зол. фл. Я прошу, щоб він його викупив. Бобрик-оглу сказав, що зараз у нього немає чим викупити». Війт призначав два рази терміни викупу кубка, однак того не сталося[326].

З початку 30-х рр. XV ст. католицька громада міста сповна користувалася усіма перевагами магдебурзького права. В Кам'янці-Подільському, як і у Львові, функціонування урядових закладів в особі магістрату найбільш образно ілюструється на прикладі управління польської юрисдикції. Свідчення про війта польської громади зафіксовані і в 1456 р. В одній із судових справ того року записано, що «крім Варвари, дружини львівського міщанина Ронуса та дочки останнього кам'янецького війта Гануса Дречина ніхто не має права на це війтівство. Кам'янецькі лавники, які привласнили собі цю посаду, вчинили не правомірно»[327]. Війт польської громади (advokatus civitatis Polonikalis), як і двох інших юрисдикцій міста, при обранні на голову лави, або після призначення, присягав спочатку у кафедральному костелі св. Петра і Павла, а потім – в ратуші свого права, де мав урядувати[328]. Досить вдало про функції війтів XVI-XVII ст. висловився В.Щербина, досліджуючи правові основи функціонування тогочасних українських міст: «Війт ні перед ким іншим, тільки перед нами, тобто магістратом, і не інакше, а лише правом німецьким мусить відповідати. Війт уповноважений те наше місто в головних справах судити, карати і стинати, і на кіл бити, і топити, як на те німецьке право магдебурзьке вказує»[329].

Війт польської юрисдикції, окрім того, що очолював лаву (найбільш давня згадка про неї датується 14 березня 1448 р.)[330], був постійним членом ради (на зразок Львова), приймав присягу від бажаючих поселитися у місті, надавав міське право[331] і т.д. В «Реляції» кам'янецькому магістрату львівська рада пояснила такий порядок заміщення війта: «Війт призначається на один рік. Ряд розпочинається від найстаршого консула і закінчується наймолодшим. Якщо помирає який-небудь консул, то ряд війтівства припиняється на 12 років. Новообраний консул не входить до роз-

початого і незакінченого ряду, а повинен чекати нового ряду, який розпочинається знову від найстаршого консула і включається в нього сам»[332]. Як з'ясував Т.Гошко, в українських та польських містах XIV-XVI ст. функції війта не були чітко визначеними і досить часто перепліталися з повноваженнями бурмистра та ради. Справа в тому, що магдебурзьке право було запозичене з Німеччини ще в той час, коли такої інституції, як рада, в українських містах не існувало. Саме на основі такої форми магдебургії видавався тому чи іншому місту локаційний привілей[333].

Крім суду, війт польської громади відповідав і за міську оборону, громадський порядок в ньому, належні санітарні норми, протипожежну безпеку і т.п. Зокрема, в магістратській книзі за 1653-1656 рр. зафіксовано, що «війт в супроводі інших членів уряду, перевіряючи в місті порядок, оглянув будинок злотника, у якому на горищі виявив сіно поблизу комина». З приводу побаченого він склав протокол, де вказувалося, що виявлений ним факт був досить небезпечним з огляду на можливість пожежі. Протокол необхідний був для того, щоб накласти на злотника штраф[334].

Досить часто війти польської громади та лавники делегувалися на засідання гродського уряду, воєводські сеймики та сейми для розширення міських привілеїв, прав і т.д. Зокрема, у 1702 р. лавнику Андрію Зволенському давалася інструкція, згідно з якою він в якості депутата від польського магістрату і міського поспільства мав клопотатися на сеймі про інтереси Кам'янця, а також про остаточне підпорядкування руських міщан польському магістрату[335]. У 1712 р. інструкцію на сейм отримали війти Миколай Павличовий (від польсько-руського магістрату) та Томаш Богданович (від вірменського магістрату). У їхнє завдання входило клопотання про підтвердження та розширення міських прав для мешканців обох громад, виданих попередніми королями, а також висунення нових: звільнення міщан від індукти, еквекти та чопового; надання 6 ланів землі на міських грунтах пану Гольсбрунку, генералу королівської пошти; «puste grunta», котрі залишилися після турків, на вічні часи необхідно було звільнити від «wyderkafów»; ярмарки організовувати на «dzień narodzenia Najświętszey Panny»; міщани не повинні притягуватися до жодних шляхетських судів; їм дозволялося мати вільний доступ до вирубки лісів у королівських маєтностях у кам'янецькому старостві[336] і т.д.

Інструкції на сейм депутатам від міста надавалися і пізніше. Зокрема, 1733 р. українсько-польський магістрат та Рада сорока мужів видали депутатам мандат, на основі якого вони повинні були клопотатися про збереження місту всіх прав на рівні зі Львовом. Зауважимо, що більшість підписаних під ним членів лави і ради були неписьменними. Вони в документі ставили хрестики, зокрема Г. Піотровський, С. Кришем (віце-регент), А.Лозінський, П.Гірард, Я.Гунчак, О.Кришталович, Т.Гудимович, С.Равський, Б.Чулакевич, М. Ходорський. Завіряв підписи та хрестики президент міста Ян Бакалович[337].

Розкриваючи сутність і зміст діяльності різних посадових осіб магістрату, слід зважати на той факт, що невпорядкованість законодавчої бази призводила до нечіткості у визначенні функцій різних гілок влади у місті – війта, лави, бурмістра та ради, що приводило до значних і частих суперечок між радою і війтом, які мали місце ще з XV ст.[338]. Зростання ролі ради у XVI-XVIII ст. в якості виконавчої влади обумовило скасування спадкового війтівства й послабило позиції війтів громади. Після того, як Кам'янець у всіх правах вперше (1596 р.) зрівняли зі Львовом, лава і

рада його польського магістрату неодноразово зверталися до львівського магістрату із запитаннями щодо їхніх правових норм, функцій і специфіки управління містом. Функції війта визначалися отриманою відповіддю – реляцією останнього для Кам'янця: «Першість і переваги у Львові має проконсул (бурмістр – М.П.), який наділений урядовою владою; управління містом належить йому і всьому магістрату, а не війту, який тому і називається не ректором міста, а тільки суддею (judex ordinarius)»[339].

Підкреслимо, що в Кам'янці спочатку не було закону про черговість війтівста. На загальних виборах до магістрату один із консулів призначався війтом польської громади і залишався на цій посаді два чи три роки підряд, а потім обирався знову. Так, у 1521-1537 рр. міську лаву громади очолював (до своєї смерті) Якуб Контський, якого іноді заступали підвойські Фелікс-різник і Флоріан-каменяр (murator). Серед лавників також досить часто повторювалися одні і ті ж самі імена: Микола Гончар, Григорій Кравець, Станіслав Кравець, Мальхер, Якуб Хотинський[340] та інші. Ця практика тривалих термінів перебування війтів на посадах була характерною і для XVII-XVIII ст. Зокрема, в актових книгах польської громади XVII ст. згадуються такі війти, як Флоріан Себастянович, Ян Мнішкевич, Томаш Воєводка та інші. Звертаючись до діяльності останнього, зазначимо, що він відчував себе в місті досить певно, незважаючи на те, що звинувачувався міщанами у переховуванні в себе ремісників-партачів. З'ясовано, що, окрім війтівства та ведення торгівлі, він володів ще й солодовнями і винницями. Не виключено, що партачі працювали у нього таємно і за договором. Крім того, маючи декілька власних будинків у західній частині південної перії Польського ринку, головний урядовець польської громади деякі із них здавав євреям під синагоги, а за окремі хабарі дозволяв їм засновувати й аптеки на ринку[341].

У 1700-702 рр. війтом громади був Адам Святович, в 1703-1704 рр. – Микола Павлич, в 1706-1707 рр. – Микола Венгринович, у 1709-1712 рр. – знову Микола Павлич[342] і т.д. На цій же посаді магістратські книги зафіксували Миколу Павлича і у 1717 р. Через два роки він вже був бурмістром у польському магістраті[343]. Такий стан речей М.Владимирський-Буданов пояснював недостатньою кількістю освічених людей. Магістрат вважав за необхідне залишати судову владу в руках тієї особи, яка вже була знайома з кодексом та юридичною практикою[344]. Враховуючи всі за і проти, війт продовжував залишатися багатим патрицієм, володіючи значним капіталом, нерухомою власністю (садибою) та земельними наділами. За цю посаду неодноразово велися суперечки між лавниками, радниками, бурмістрами та іншими посадовими особами. Зокрема, у 1703 р. в кам'янецькому польсько-українському магістраті розглядалася скарга лавника Василя на бурмістра цієї ж юрисдикції Михайла. З'ясовується, що останній, будучи у нетверезому стані, вимагав надати йому кам'янецьке війтівство, а він за це пообіцяв забрати у вірменського магістрату поселення Кормильче і передати його українсько-польському уряду. З приводу цього інциденту відбувся суд, на якому з'ясувалося, що посаду війта намагався отримати сам Василь, за що бурмістр Михайло залив йому очі медом[345].

У 20-40-і рр. XVIII ст. відомими війтами польсько-руської громади були Альберт Рохольський, Якоб Грабачов, Грегор Яроцький та інші. В другій половині XVIII ст. магістратські книги на посадах війтів українсько-польської громади за-

фіксували Я.Демковича, Я.Сенгевського, М.Солтовського[346] і т.д. Характеризуючи діяльність війтівського уряду, підкреслимо, що його представники досить часто у вирішенні своїх інтересів діяли спільно з шляхтою, нехтуючи правами поспільства не лише польської, але й інших міських громад. Прикладом цьому слугує діяльність королівської комісії 1665 р. Міщани польської громади скаржилися її представникам на те, що їхні райці вдавалися до великих зловживань у сфері міського бюджету. Вони привласнювали і витрачали на особисті потреби громадські гроші з каси магістрату без згоди представників поспільства (Ради 40 мужів), прибирали до рук й речі, віддані міщанами до ратуші на зберігання (сукно, килими, посуд, різні східні товари і т.д.) тощо. Райці та бурмістри неодноразово порушували норми міського управління. Справа доходила навіть до того, що вони часто не проводили засідання уряду, який мав працювати три рази на тиждень[347]. У скарзі зауважувалося, що верхівка польської юрисдикції без поради з міською громадою, продавала «пляци в місті», привласнювала міські прибутки від торгівлі, ремесел, податків, землеволодінь і т.д. Крім того, нерідко новоприбулі особи на поселення в місті «приймали присягу не у ратуші на людях, а в райців дома». Чопове, яке король дозволяв міщанам не сплачувати, урядовці збирали на свою користь з усіх шинків. «Нестерпна кривда чиниться убогому чоловікові, коли пани радні, караючи міщан, ув'язнювали їх разом із справжніми злочинцями»[348], – констатували у своїй скарзі міщани.

Війтівський суд польського магістрату у XV-XVIII ст. для руської та вірменської громад виступав апеляційним. Аналогічні функції по відношенню до них й польської громади мав старостинський (гродський) суд. При умові, якщо польський магістратський чи гродський суди не могли розв'язати в судовому порядку тієї чи іншої справи в межах своєї компетенції щодо міських громад або мешканців інших міст чи володінь, то останні мали право звертатися з апеляцією до львівського лавничого або королівського судів?.

Війт польської громади мав свого заступника – віце-війта (viceadvokatus), якого він призначав із лавників. Ф.Кірик висловив міркування, що останніх у XVI ст. на один рік обирали сім осіб. Причому, наступного року персональний склад лави змінювався досить рідко. По суті він лише перезатверджувався[349]. У XV-XVII ст. посада віце-війта не була постійною. Функції війта, в разі його відсутності, виконував один із лавників. З XVIII ст. лава отримала особливого чиновника – субделегата війтівського, котрий сидів у ратуші за війтом. Він був вже й постійним представником колегії лавників і призначався на 1 рік[350]. Колегія лавників до 1670 р. була замкнутою інституцією, яка сама себе поповнювала. Після цього було схвалено закон, згідно з яким вибори лавників здійснювала рада. Їх число вважалося постійним у кількості 11 осіб. Стільки ж було обрано після переходу міста з-під влади Туреччини до рук Речі Посполитої. Однак, з лави окремі особи переходили на посади консулів, в результаті чого у 1701 р. лавників у магістраті залишилося лише 6 осіб. У наступні роки їхня кількість поповнювалася, однак встановленого числа ніколи не досягала. В.Владимирський-Буданов констатував, що вони вибиралися з числа Ради 40 мужів, цехмістрів та заможних посполитих[351].

Представники польської громади в магістраті на чолі з війтом постійно турбувалися про продовження юридичної чинності своїх привілеїв, а тому неодноразово зверталися до короля для їхнього підтвердження. Такий факт відомий від 16 березня

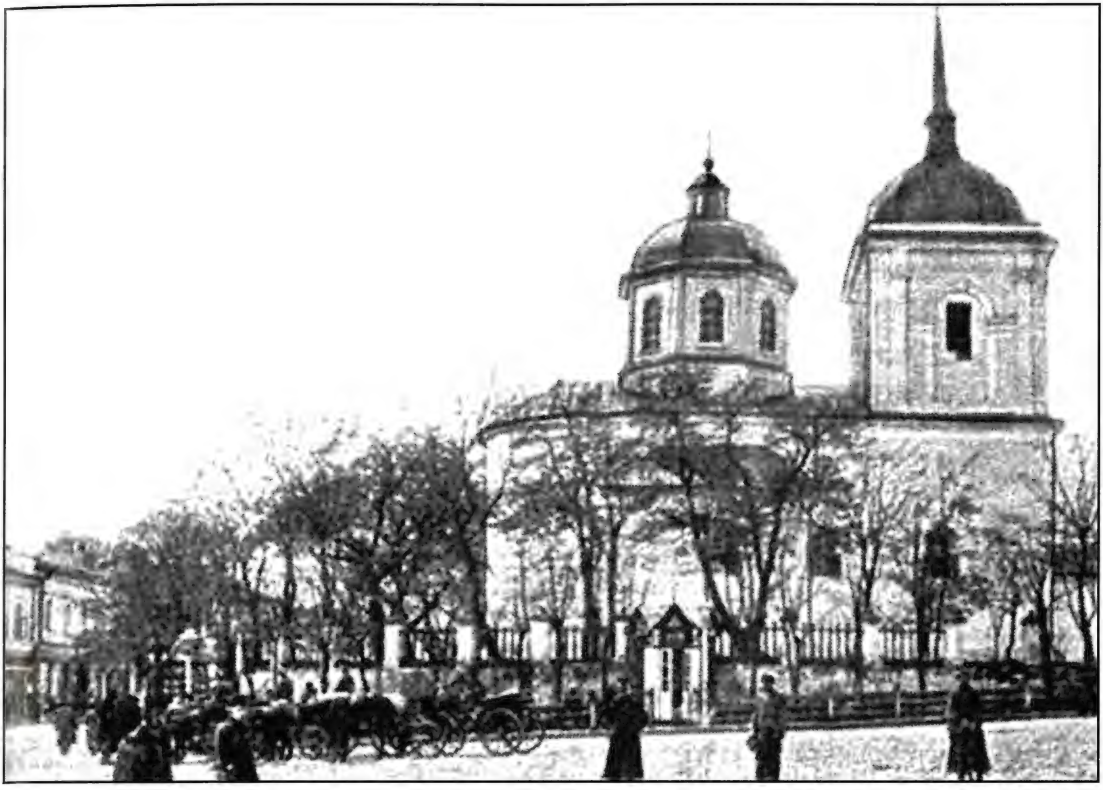

Рис. 32. Загальний вигляд Троїцького храму (фото кінця XIX ст.)

Рис. 33. Загальний вигляд Петропавлівського храму (фото кінця XIX ст.)

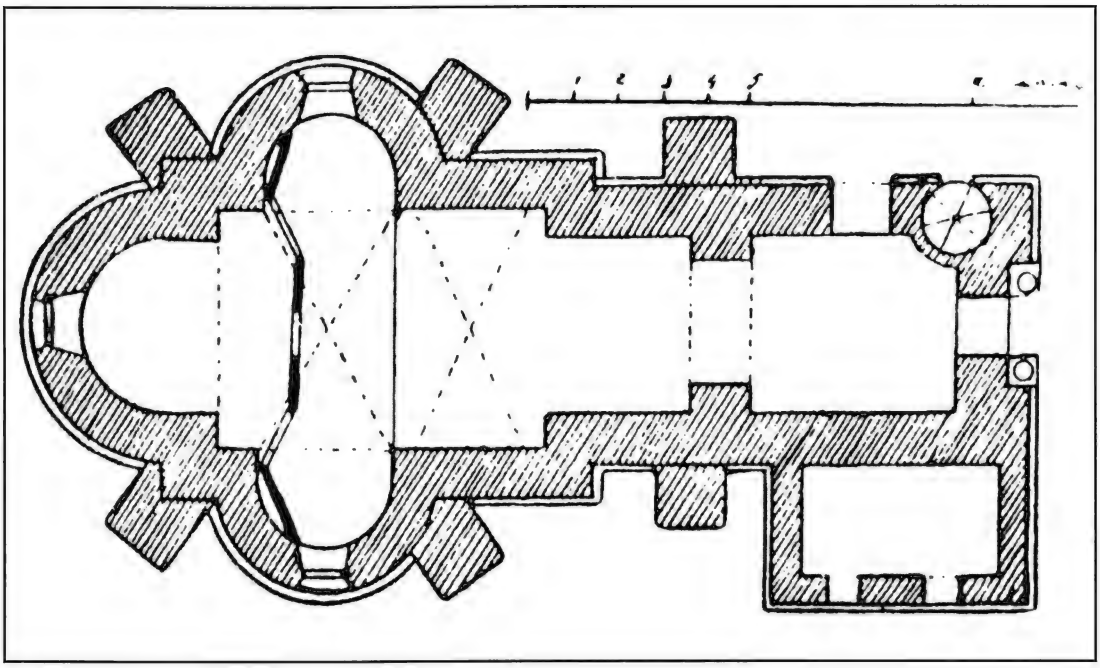

Рис. 34. План Петропавлівського храму (реконструкція Ю.Сіцинського)

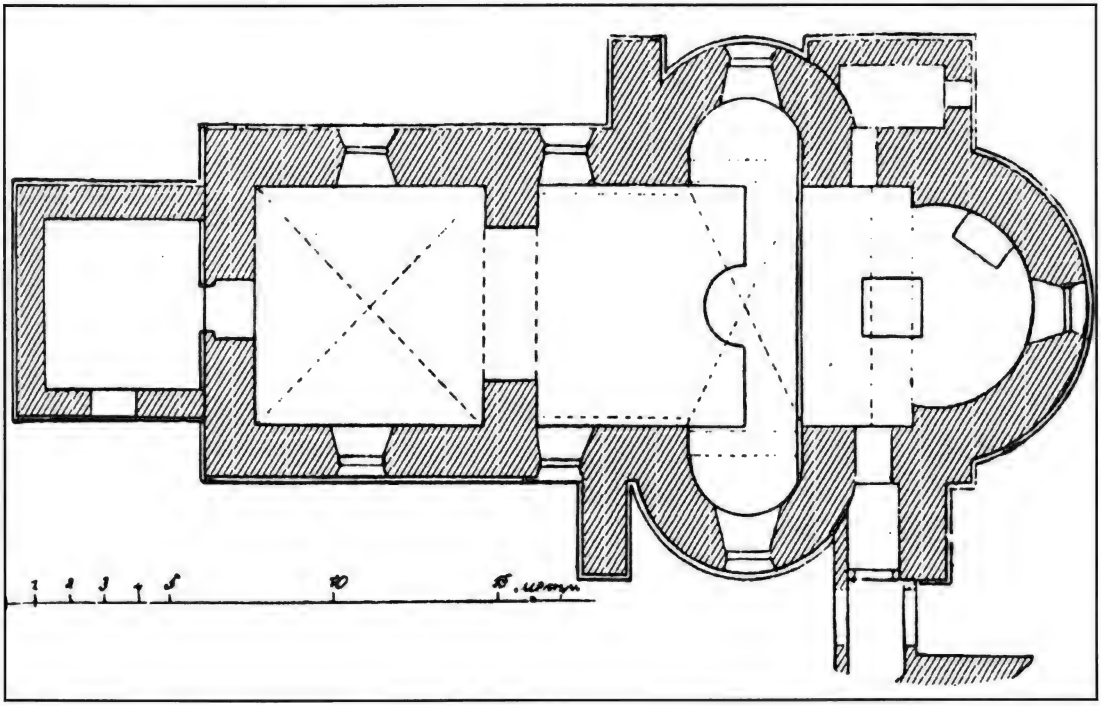

Рис. 35. План Троїцького храму (реконструкція Ю.Сіцинського)

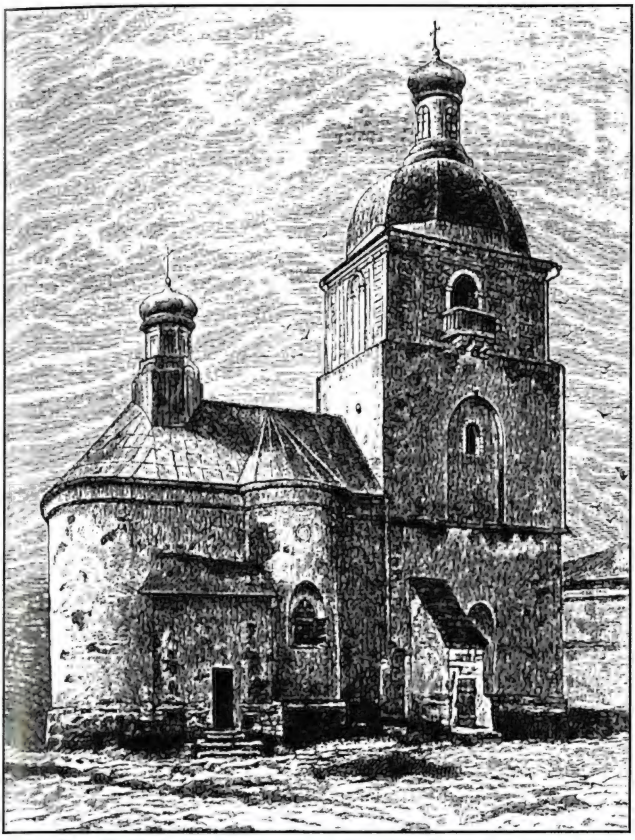

Рис. 36. Загальний вигляд Іванопредтеченського храму (фото кінця XIX ст.)

Рис. 37. Вигляд на Турецький бастіон (поштова листівка кінця XIX ст.)

Рис. 38. Плита на фасаді кам'яниці Сефера Овансова 1735 р. (фото 2011 р.)

Рис. 39. Військові казарми XVIII ст. (фото 2010 р.)

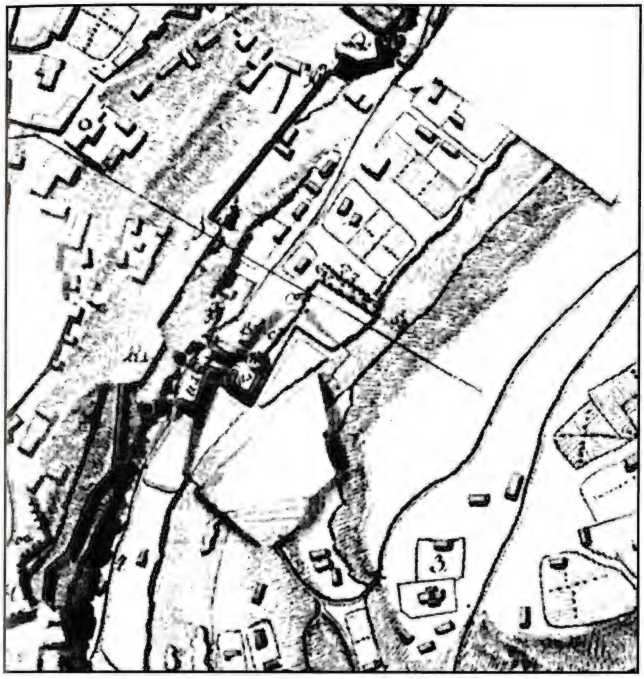

Рис. 40. Фрагмент плану м. Кам'янця-Подільського 1773 р.

Рис. 41. Башта Казематна (фото 2010 р.)

Рис. 42. Башта Турецька або Захаржевська (фото 2009 р.)

Рис. 43. Вірменський бастіон XVI-XVIII ст. (фото 2008 р.)

Рис. 44. Барбакан Польської брами (фото 2009 р.)

Рис. 45. Барбакан Руської брами (фото 2009 р.)

Рис. 46. Порохівня XVIII ст. (поштова листівка кінця XIX ст.)

Рис. 47. Замковий міст (поштова листівка кінця XIX ст.)

1481 р., коли Казимир Ягеллончик, перебуваючи у Вільно, підтвердив представлене йому клопотання польських райців на функціонування у місті купецької організації (цеху). Діяльність останнього була зафіксована в одному із привілеїв ще від 9 квітня 1468 р. У змісті документа повідомлялося, що місцеві (кам'янецькі – М.П.) польські купці, які мали власні лавки (kramy) і продавали в них перець, шафран, залізо, корицю, деякі вовняні тканини та інші полотна, міряючи їх на лікті, платили від них здавна місту податки (чинш). Не випадково, сприяти цьому за зразком інших міст, мало «bractwo kupców i przekupniów czyli cech kupieckiej»[352], яке складалося з власників крамів. Свою діяльність купецький цех мав організовувати за зразком практики і звичаїв аналогічного львівського цеху. Це означало, що поза склепами – крамами польських купців, в межах їхньої юрисдикції, ні місцеві, ні приїжджі купці не мали права проводити торгівлю без дозволу цеху. Якщо таке свавілля і траплялося, то товари купця конфісковувалися і розподілялися відповідно на користь міста (дві третини) і цеху (одна тертина). Ф.Кірик встановив, що вірменські купці не входили до названого цеху. Згідно з королівським привілеєм 1460 р., вони самі кроїли і продавали сукна у «своїй частині міста не в крамах, а перед своїми будинками»[353].

Представники магістратського уряду польської громади міста добивалися підтвердження привілеїв для жителів громади у різних сферах життя: економічного, оборонного, політичного, громадського, соціального і т.д. Зокрема, у 1553 р. Сигизмунд Август, надаючи привілей руській громаді, зазначав, що «польські наші громадяни Кам'янця мають надане нашими предками право виготовляти і продавати напій, який на польській мові називається горілка, а кошти від неї збираються проконсулами і консулами міста та використовуються на загальну користь міста»[354]. При люструванні Кам'янця, його передмість і замкових (старостинських) сіл у 1615-1616 рр., представники польського магістрату показали люстраторам «przywilej na trzecią miarę we młynie na rzece nazwanéj Smotrycz, od Spytka wojowody krakowskiego onym dany i od ś.p.Władysława i Stefana królów polskich, także i od teraźniejszego Zygmynta Pana naszego». З них випливало, що вони мали давати до замку третю мірку від помолу, однак її не сплачували, а «ten pożytek na obronę i potrzeby miejskie obracać powinni»[355].

Неодноразово адміністрація польської юрисдикції виступала ініціатором отримання й інших привілеїв. Причому, не лише для своїх, але й для інших міських громад. Зокрема, саме їй належало клопотання перед польським королем про зрівняння міста Кам'янця в усіх правах зі Львовом. І цього добивалася у 1594, 1670[356] та 1723 рр.[357] Правда, отриманими привілеями саме вона користувалася найбільш повно. Представники польського магістрату неодноразово висували клопотання перед королем й про ліквідацію української та вірменської громад та ставили питання про підпорядкування їх польській юрисдикції. Щодо першої із них, то вона була приєднана до польської спочатку в 1670, а потім – у 1703 рр.[358] На відміну від української, вірменська громада свою незалежність утримувала довше, оскільки була економічно могутнішою. Звертаючись до записів у магістратській книзі від 17 жовтня 1724 р., підкреслимо, що писар Іван Войтиковський, відправляючись на сейм, отримав від польського магістрату інструкцію клопотатися про те, щоб «ormianie byli do naszey jurysdykcyey przyłączeni»[359].

Магістратські книги засвідчують, що коли перед польським магістратом поставало питання про спільні інтереси всього міста, то він своєю владою і від імені

всіх інших громад міста звертався до польського короля за привілеями. Відповіддю на подібне клопотання стала грамота Августа II від 22 лютого 1723 р., якою король підтвердив місту всі права і привілеї, надані його попередниками та надав нові. Зокрема, повернув міщанам прибуток з млинів, відібраний королівськими комісарами, затвердив братство стрільців, звільнив міщан від підводної повинності, скасував права на кам'янецьке війтівство, яке присвоїли собі шляхтичі, доручив польському магістрату сторожу міських брам, черговий раз зрівняв Кам'янець в усіх правах зі Львовом[360].

Інший випадок, пов'язаний з клопотанням делегації від руcько-польського і вірменського магістратів у 1767 р. до сейму. Воно висувалося проти кам'янецького гарнізону, керівники якого дозволяли собі викликати на суд президентів (бурмістрів) та війтів обох міських юрисдикцій, збирати з міщан щорічно кількатисячні суми податків на ремонт укріплень, привозити для жовнірів, котрі були на постоях в міщанських будинках, по 6 возів дров на рік[361] і т.д. У зв'язку з цим до міста було направлено комісію, яка скрупульозно вивчала стан справи. Перед її представниками були поставлені такі завдання: здійснити опис розмірів міських продовольчих податків та з'ясувати механізм і норми їхнього збору (особливу увагу звернути на прибутки від пропінації); сформувати графік сплати різних боргів, які накопичилися в місті та розробити механізм покарання тих міських осіб, котрі за те були відповідальними, ознайомитися з усіма повинностями, які місто повинно було виконувати на користь держави, описати привілеї, надані королями цехам і братствам та усунути всілякі непорозуміння в цьому напрямі, підготувати реляцію про стан торгівлі, ремесел і ступінь врожайності міських земель[362], міські борги і т.д. Ухвали комісії були передані міським магістратам та департаменту поліції, аби вони приступили до виконання поставлених завдань перед комісією для з'ясування конкретних причин неправомірних поступків вищих посадових осіб кам'янецького гарнізону.

Якщо представники руської і вірменської громад для польської адміністрації та громади не становили особливо небезпечної загрози, хоча постійно дискутували і судилися між собою за свої привілеї переважно у сфері економічних і громадських прав, то чималим конкурентом для польського магістрату з XV і до кінця XVIII ст. виступала шляхта. Правда, вона досить часто була і його спільником у досягненні своїх інтересів. Володіючи великими маєтностями у межах Подільського воєводства, в тому числі і в кам'янецькій окрузі, а також значним капіталом та особистими зв'язками з впливовими особами при королівському дворі та замковою адміністрацією, її представники не завжди законно селилися в місті, займали в його центральних дільницях найпрестижніші садиби і досить часто відмовлялися від сплати податків, потрапляли до замкового та міського урядів, негативно впливали на торгівлю і ремісниче виробництво через своїх посередників тощо. Встановлено, що право на поселення шляхти в містах Польського королівства (в тому числі і Подільського воєводства) та участь її у міському управлінні, було надане королівським наказом у 1550 р. Згідно з останнім, шляхта отримувала право на придбання в містах нерухомості за умови, якщо не буде протидіяти міській юрисдикції і виконуватиме міські повинності та обов'язки[363].

Досліджуючи кам'янецькі старожитності, М.Крикун дійшов висновку, що коли шляхті було вигідно, вона використовувала міські правові норми в своїх інтересах,

причому задля придбання будинків із садибами та порожніх ґрунтів. Такі дії призводили до незадоволення нею міських властей не лише у XVI-XVII, але й у XVIII ст. В зв'язку з цим у низці документів українсько-польського магістрату 1734-1735 рр., у яких було зафіксовано продаж міщанам порожніх або «так-сяк забудованих ґрунтів», містилося відповідне застереження: особи, які купляли ґрунти, в жодному разі не повинні «відчужувати і продавати» їх шляхті та офіцерам – під загрозою проголошення «недійсним» вчиненого ними акту продажі. У 1736 р. той же магістрат в одній зі своїх постанов вказав на «великий занепад міста через неслушне і незаконне присвоєння шляхтою ґрунтів і будинків». Про 20 осіб, як встановив М.Крикун, з усієї шляхти Кам'янця, котра володіла будинками, в люстрації Кам'янця 1734 р. сказано, що вони посідали той чи інший уряди. Одні із них були діючими, інші – лише титулярними. Загалом, кам'янецьку шляхту, котра мала уряди, вчений поділяє на такі групи: 1) сенатори (воєвода і каштелян); 2) коронний дигнітарій (кухмистр); 3) земські урядники (підкоморій, гродський суддя, земський суддя, земський писар, гродський писар, стольники, підстолій, підчаші, хорунжий, коморник та ін.)[364].

Часті непорозуміння між польською громадою і шляхтою виливалися у скарги першої до магістрату та короля. Прикладом цьому слугує хоча б королівське розпорядження 1518 р., згідно з яким Сигизмунд I направив до міста спеціальну комісію для розв'язання проблеми. Вона розглядала численні скарги переважно мешканців польської громади на шляхту, бо остання, маючи нерухомість в місті та у його околицях, підпорядковувала собі не лише внутрішню, але й зовнішню торгівлю, втручалася в діяльність магістратів, намагалася потрапити до його лави і ради на різні посади тощо. Розглянувши скарги, комісія вирішила наступне: кам'янецькі міщани (купці польського походження), які привозили до Кам'янця з Туреччини товари, при в'їзді через міські брами, повинні були давати на користь старости від кожного воза по одному каменю товару; євреям, котрі проживали в селах кам'янецької округи, заборонялося викуповувати у їхніх мешканців різну живність; староста зобов'язаний був відноситися до міщан (торгівців), котрі торгували з Волощиною, так само прихильно, як і до шляхти, котра мала багато пільг; міщани, які поселялися в місті або у передмістях, мали право користуватися міським правом; шляхта зобов'язана була сприяти вільному доступу до своїх лісів міщанам громади для вирубки дерева, згідно із давнім звичаєвим правом та привілеями[365] і т.д.

Подільській шляхті нерідко за хабарі сприяли райці та радці польської громади. Про один із таких випадків повідомляє запис у магістратській книзі від 10 жовтня 1703 р. В ньому йдеться про те, що руcько-польський магістрат та Рада 40 мужів виступили з протестом проти райці Андрія Павлича, котрий перевищив компетенцію своєї влади, погрожував місту знищенням його привілеїв і передачею в управління шляхті[366]. Остання досить демонстративно намагалася проявити себе в діяльності старостинського та воєводського управлінь, де за чисельністю переважала. Зокрема, у 1717 р. війт українсько-польської громади Микола Павлич виступив із скаргою на членів свого магістрату у зв'язку з тим, що вони не погодилися подати протест від імені міста до замкового (гродського) суду проти утисків війта і міщан, котрі здійснював кам'янецький бургграбій Локушевський. Адже останній примушував їх стерегти злочинців у міській в'язниці, яка на той час не функціонувала, бо знаходилася у непридатному стані. Часто демонстративно відправляв злочинців до

будинку війта, звідкіля тих проганяла його дружина. Справа дійшла до того, що злочинців довелося охороняти не підлеглим старости, а передміщанам та членам міських цехів. Запис у магістратській книзі засвідчує, що гродський чиновник «pan burgrabi» з цього приводу навіть «chodzil do w. imć p. komendanta, ażeby pana woyta, protestanta, do więzienia, zwanego indyia, wzięto. Iednak wielmożny imć pan komendant tego nie pozwolil»[367].

У справи напружених взаємовідносин польського магістрату з шляхтою неодноразово втручалися королі протягом XVII-XVIII ст. Прикладом цьому слугує хоча б королівська грамота від 22 лютого 1723 р. Саме нею монарх Речі Посполитої Август II підтвердив Кам'янцю всі права і привілеї, які місто мало від попередніх королів. Він повернув йому й прибутки з млинів, відібрані його комісарами, утворив стрілецьке братство, звільнив міщан від підводної повинності, анулював права шляхти на польське війтівство, котрі вона собі привласнила, підпорядкував магістрату сторожу міських воріт та зрівняв Кам'янець з правами, якими користувався Львів[368].

Особливий статус в магістраті польської, а з XVIII ст. українсько-польської громади займав писар. Найдавніші писемні свідчення про кам'янецького лавницького писаря Миколая Гібі (Хебді) відносяться до 1488 р. Саме тоді генеральний подільський староста Теодорик з Бучача записав йому 50 гривень на війтівство у м. Хмільнику та на с.Думніки у Хмільницькому повіті[369]. Писарі постійно згадуються в актових документах та у книгах кам'янецького польського магістрату XVI-XVIII ст., зокрема славетний Валентій (notarius civilis, 1531-1535 рр.), Станіслав (1541 р.), Верейський (1559 р.), Ян Войтиковський (1724 р., 1734 р., він же й королівський секретар)[370], Петро Гудимович (1769 р., він же і лавник), Йозеф Городницький (1771 р.)[371] та багато інших. Відносячи представників названої посади до кам'янецьких патриціїв, зазначимо, що вони володіли значними капіталами та певною нерухомістю в міських кварталах, землями у міській окрузі тощо. Зокрема, щодо Валентія, то люстрація Кам'янця 1535 р. зафіксувала у його підпорядкуванні 2 лани землі на Польських фільварках[372].

Писарі часто бували представниками від міста при зустрічах послів, укладанні договорів між магістратом і міщанами, представниками замкового управління, лавою і радою, Радою 40 мужів, на сеймиках і сеймах тощо. Таких прикладів зафіксовано чимало. Зокрема, у жовтні 1724 р. магістрат видав депутату на сейм писарю Івану Войтиковському інструкцію, згідно з якою він повинен був на його засіданнях клопотатися про справи міста над Смотричем як в економічних, так і в соціальних, етнічних, судочинних, оборонних та інших напрямах його розвитку[373]. Саме завдяки писарям польської громади, було організовано канцелярію, створено архів і т.п., документи з яких слугують сьогодні неоціненним скарбом для науковців кам'янецьких старожитностей. Вагомість посади писаря польського магістрату доводить той факт, що у 1565 р. в ратуші окремо йому підпорядковувався навіть сурмач[374].

В ратуші були також кликун, возний, шафар, кат, міська сторожа та інші посадові особи. Зокрема, в люстрації Кам'янецького староства 1565 р. зафіксовано 16 осіб міської сторожі. Причому, джерело засвідчує, що при необхідності їх могло бути й більше[375]. В ратуші у ролі слуг перебували й міський трубач, нічна міська сторожа та сторожа на міських вежах[376], кат, конюші і т. д. Щодо ката, то у 1700 р. ним був міський житель Шварц, котрий мешкав на вул. Татарській, неподалік Кушнірської

башти. Катівня, де він виконував відповідні вироки, знаходилася на вул. Зантуській[377]. Посада ката була особливою. Вона й відповідно цінувалася, оскільки не кожне тогочасне подільське місто чи містечко могло його утримувати. Для прикладу звернемося до свідчень магістратської книги за 1700-1713 рр. Виявляється, що кам'янецького ката для виконання відповідного вироку неодноразово запрошував магістрат міста Чорткова. З приводу чого до Кам'янця у якості заручників за нього прибували бурмистр О.Злотницький та райця Антоній. Вони давали магістрату й розписку не лише за ката, але й за меча, якого той брав з собою. Після повернення ката до міста над Смотричем, відповідно чортківські урядовці відпускалися[378]. Щодо міської сторожі, то в правилах про міський порядок від 1 липня 1706 р. повідомлялося, що «warta nocna aby byla każdemu wiadoma dla wszelkiey miasta ostrożności», якій «stipendia z budek, sklepów i kamieniec» надходила[379].

Польському магістрату підпорядковувалася міська стайня, яку у 1535 – 1536 рр. доглядали Роман і Сенько, а пізніше – у 1544 р. – Стецько Стаднік. Земля для неї та випасу коней знаходилася на фільварках польської громади, поряд з Андрійковою, міського шевця. Утримувала польська юрисдикція також і свою маєтність – село Кормильче, яку громаді передав у 1525 р. король. Його мешканці із земського права були переведені на міське.[380]

Досліджуючи специфіку самоврядування польської громади, доречно зазначити, що неабияке відношення до нього мав комендант міста-фортеці, посада якого була запроваджена на початку XVIII ст. Серед відомих посадовців цього рангу писемні джерела зафіксували В.Раппе, Ф.Шілінга, В.Жевуського, Х.Дальке, Яна де Вітте, Йозефа де Вітте, Я.Орловського, А.Злотніцького[381] та інших. Вони в основному займалися питаннями обороноздатності міста і замку, клопоталися про становище міського гарнізону, його розквартирування, були причетними до формування містобудівних норм (складали плани Кам'янця, окремих його кварталів і садиб), виготовляли креслення оборонних, деяких міських адміністративних і культових споруд, втручалися у міський благоустрій, стежили за порядком в місті та у його околицях, вникали в економічне та політичне життя і т.д. Зокрема, у 1723 р. між українсько-польським магістратом і комендантом фортеці Ф.Шілінгом було досягнуто домовленості, умови якої передбачали норми поведінки жителів міста. У них констатувалося, що магістрат повинен направляти коменданту від міщан спеціальний чоповий збір на військові потреби, стежити за тим, аби в місті на весіллі музика не грала до тих пір, поки в храмах не закінчиться служба, власники житлових домів повинні були показувати панові райцеві привілеї, на основі яких їхні садиби звільнялися від жовнірських постоїв, контролювати міщан і жовнірів, щоб вони не возили до Хотина зерно для помолу на борошно та продавали там без дозволу хліб, не виїжджали за Дністер без паспортів, якими відав комендант, дотримувалися конвенції, укладеної ще за коменданта В.Раппе, відповідно якої мешканці подільської столиці постачали міську кордегардію свічками та дровами[382] і т.д.

Інший приклад щодо діяльності коменданта зафіксований у травні 1792 р., після початку польсько-російської війни, коли кам'янецька цивільно-військова порядкова комісія скерувала свою увагу на умови помешкання й утримання кам'янецької фортеці та її залоги. В даному випадку чимала відповідальність у цій справі лягала й на коменданта міста-фортеці. 23 травня комісія звернулася до мешканців Кам'янця,

його передмість і навколишніх сіл (в радіусі до 3-х миль) з проханням, щоб вони терміново повідомляли їй та гарнізонній команді всі відомості про «шкідливі для краю випадки і ситуації», які здійснювали невідомі особи. Крім того, комісія наказала запровадити в містах і селах регіону спеціальні варти. Комендант Ю.Орловський звертався до комісії й з клопотанням, щоб остання видала розпорядження про негайне повернення підвід до Кам'янця з навколишніх місцевостей, куди вони були споряджені для виконання різних робіт. 8 серпня він запевняв комісію в тому, що навколишнє селянство стає зухвалішим й починає погрожувати різаниною. Враховуючи той факт, що в місті розташовувалася недостатня кількість війська, яке б могло гарантувати міщанам надійну безпеку[383], вона 13 липня звернулася до жителів краю (добровольців) з проханням про допомогу в охороні кордонів з умовою належного постачання їм харчів і платні за рахунок держави[384]. Загалом, діяльність міських комендантів у XVIII ст. – справа окремого дослідження.

Другою складовою кам'янецького польського магістрату в досліджуваний період була рада на чолі з бурмістром. Найдавніша писемна згадка про неї, на думку Ф.Кірика, припадає на 1443 р. Саме тоді Ян з Чижова, намісник польського короля, видав грамоту вірменам на підтвердження їхніх прав, що дарувалися королями. В ній зазначалося, що польському «війту, лавникам, радникам, бурмістрам і всій громаді м. Кам'янця силою королівської влади, що нам передана, наказуємо, щоб, відносно всіх і кожного з вірмен наш цей привілей, від пана світлої пам'яті короля дарований, точно зберігали»[385]. У 1483 р. король звільнив членів кам'янецької польської ради від участі у військових походах. Джерела зафіксували і той факт, що 1531 р. її очолив «burmistrz Franciszek zw. Francem». Його наступником з 1533 р. став Валентій, згодом Якуб Хочинський[386]. Як і лава, так і рада магістрату свою діяльність грунтували на основі положень львівської ради. Звертаючись до функцій останньої, зауважимо, що вони були різноманітними: посередницька діяльність між загальнодержавними установами та міщанами, здійснення поліційного нагляду у місті, керівництво розподілом міських ґрунтів, здача в оренду прибуткових сфер господарства і міського майна, встановлення мита і такси на продукти споживання, предмети торгівлі, ремісничі вироби, затвердження різних громадянських угод стосовно майна, вирішення суперечок, які не вимагали притягнення до суду свідків, опіка над вдовами та сиротами, затвердження виборів цехмістрів[387], організація міських надходжень, витрат та контроль за ними і т.д. Відповідно до «Порядку у міських судах магдебурзького права в Короні Польській», міській раді було «принаймні раз на тиждень необхідно збиратися в ратуші, щоб радитися про добро громади й запобігати шкодам. Залагоджувати й розсуджувати різні суперечки перекупників, що порушують розпорядження радців та їхні ухвали, карати, оскільки через те буває велика дорожнеча. Рада має наглядати за пекарями, різниками і шинкарями, запобігаючи обману в мірах і вагах під час продажу їжі, напоїв та інших товарів. Рада має запобігати сваркам у місті, боронити від кривд сиріт та вдів, викорінювати шкідливі і небезпечні забави...Кожного року рада зобов'язана звітуватися про всі міські прибутки перед старшими і найвизначнішими людьми з громади»[388].

Бурмістри польської громади та їхня діяльність згадуються у записах магістратських книг протягом XVI-XVIII ст. десятки разів. Цікавим є приклад від 10 вересня 1562 р., коли перед вірменським війтом Гурегом і вірменськими старшинами

Ромашком, Царулем, Бедросом, Юрком і Кіркором Храпачем постали польський бурмістр Якуб з писарем пана Бартеля, і заявили на вірменина Якуба Бобрик-оглу, що « він винен пану Бартелю 1327 фл. сг.» З'ясувавши це питання у звинувачуваного, котрий визнав свій борг, війт зобов'язав його виплатити названу суму. Останній повідомив, що вже 680 флоринів боргу він повернув, а ту суму, що залишилася, буде віддавати у три прийоми впродовж трьох років, з чим позивач погодився. При умові, якщо звинувачуваний невчасно сплатить борг, то писар пана Бартеля матиме право на будинок Якуба Бобрик-огли в місті без всякого суду[389]. Бурмістрами або президентами польської юрисдикції магістратські книги зафіксували також Андря Зволінського (1702 р.)[390], Яна Барановича (1733 р.)[391], Олександра Маркевича (1761 і 1769 рр.)[392], Андреаса Гірша (1767 р.), Габріела Лукашевича (1771 р.), Яна Бжезовського (1785 р.)[393] та ряд інших осіб. Щодо бурмистра Яна Барановича, то на початку 30-х рр. XVIII ст. він з членами польського магістрату активно виступав за продовження практики юридичної чинності рівних прав Кам'янця зі Львовом. Його підпис зафіксований у дорученні, яке в 1733 р. було видане кам'янецьким магістратом депутатам на сейм, аби вони клопоталися про збереження за містом усіх тих прав, якими володіла столиця Галицької Русі. Документ було вписано до однієї із магістратських кам'янецьких книг[394]. Бурмістри іноді підтримували ініціативу міських магістратів проти різних утисків з боку жовнірів та офіцерів гарнізону фортеці. До них можна віднести й Олександра Маркевича, президента міста 1760-х рр. У 1761 р. своїм підписом він завірив скаргу українсько-польського та вірменського магістратів, а також поспільств їхніх юрисдикцій на військове керівництво фортеці, у якій вказувалися їхні неправомірні побори з міщан та принизливе ставлення до них військовиків[395].

Судові книги польського магістрату засвідчують, що його бурмістри і радці, а також лавники і радники часто дбали не стільки про належний добробут воєводського центру Поділля, скільки про свій. Потаємні прибутки вони отримували від місцевої і зовнішньої торгівлі, ремісничого виробництва, занять міського населення різними промислами, утримування значних за розмірами ділянок у межах міських земель і т.д. Правда, такі їхні діяння не завжди залишалися непоміченими, в тому числі і прибутки від с. Кормильче, що підпорядковувалося польському магістрату. У зв'язку з цим 30 травня 1647 р. король Владислав IV видав розпорядження, згідно з яким всі надходження від села повинні були направлятися лише на утримання кам'янецького хлібного магазину та на міську артилерію[396]. Оскільки Кам'янець був королівським містом, то вся звітність його магістратів щодо міських надходжень та витрат фіксувалася у головному звіті польського магістрату. А відтак його діяльність неодноразово перевіряли королівські комісари. Зокрема, в актовій книзі № 1 ЦДІАУК від 26 вересня 1655 р. зафіксовано розпорядження Яна Казимира комісарам, згідно з яким вони направлялися до Кам'янця для перевірки звітів польського магістрату, а також для з'ясування судових взаємовідносин польського магістрату з членами його юрисдикції та інших міських громад. Крім того, комісари мали довести до всіх членів магістратів розпорядження короля, згідно з яким вони не повинні були чинити опір або відмовляти тим міщанам, котрі мали намір подавати власні апеляції до королівського суду[397].

О.Компан, досліджуючи українські міста XVII ст., стверджувала, що керівна верхівка Кам'янця (бурмістри, війти, писарі і т.д.), кооптуючись з представника-

ми «міської еліти», тобто багатими особами з середовища шляхти, з часом перетворилася у своєрідну замкнуту корпорацію. Зловживання владою в її середовищі до кінця XVI ст. досягали вже таких розмірів, що викликали потребу у створенні Ради 40 мужів на чолі з регентом[398]. Остання обиралася з найбільш гідних громади в кількості 11-24 осіб, обирався і її регент. Зберігся текст присяги кам'янецького регента за 60-і рр. XVII – початку XVIII ст., котрий, даючи її, зобов'язувався: «У моїм регентському уряді, на який мене обрано, буду вірним урядові, буду слухняним і дотримуватимусь прав, привілеїв, декретів і вільностей, наданих цьому місту, так, щоб ні в чому місту не було втрати, а також всіх зусиль буду докладати, щоб добро міське помножити, таємниць міста нікому не видаватиму, за винятком такого випадку, коли б це було необхідно зробити перед найвищим судом». Обіцяв регулярно збирати сесії (щокварталу), дотримуватися того, щоб в місті «між панами-міщанами процвітали мир і згода. Не зраджу жодного із обов'язків ні заради дарів, ні з примусу, ні внаслідок страху, гніву, ненависті або якоїсь іншої причини»[399]. Відомим регентом польської громади наприкінці XVII – початку XVIII ст. був Станіслав Радолінський, котрий мешкав у східній (четвертій) перії Польського ринку, а його кам'яниця складалася з «однієї кімнати спереду, у тилі друга дерев'яна порожня, з затиллям порожнім, підвалів два мурованих»[400].

Особливо активно Рада 40 мужів польської громади Кам'янця діяла з 30-х рр. XVIII ст., про що збереглися записи в актових книгах польського магістрату за 1733, 1741, 1747, 1750, 1761, 1769, 1773, 1783 й інші роки. Матеріали актової книги за 1735-1738 рр. дають підстави стверджувати, що у 1735 р. в Раді 40 мужів числилося 24 особи[401]. Її функції відзначалися різноманітністю. Наприклад, як видно зі змісту документа від 20 липня 1733 р., вона спільно з членами лави і ради магістрату, видавала доручення депутатам, котрі відправлялися на сейм, клопотатися про збереження за Кам'янцем прав і привілеїв, якими користувався Львів[402]. Важливими були і її вимоги на адресу кам'янецького магістрату від 26 травня 1750 р., 24 вересня 1750 р. та 4 грудня 1750 р., у яких порушувалося питання про стан міських фінансів та не завжди справедливе відношення міської адміністрації до міських грошових надходжень[403]. Яскравим прикладом діяльності Ради є її постанова від 30 серпня 1773 р. В документі викладалися вимоги щодо компенсації за кривди, завдані міщанам представниками кам'янецького гарнізону. Вона вимагала від польського магістрату завести навіть спеціальну книгу, до якої можна було б записувати всі скарги на гарнізонних жовнірів і офіцерів у зв'язку з втручанням останніх в усі сфери життя міського поспільства та часті напади на міщан[404].

В управлінське життя міста та його судочинство й особливо у діяльність українсько-польського магістрату з другої половини XVIII ст. активно втручалася держава (король) в особі своїх комісарів, членів комісій «Доброго порядку» і «Boni Ordinis»[405], а також «Цивільно-військової порядкової комісії 1789-1793 рр.»[406] Щодо комісарів, то вони вельми часто приїжджали з Варшави до Кам'янця, однак остаточно розв'язати складні питання не завжди були спроможними, як до речі й члени комісії «Доброго порядку». Враховуючи таке становище, король і сейм, зважаючи на клопотання міщан (у 1767 р. вони направили на варшавський сейм свою делегацію), призначили до королівських міст та містечок Подільського воєводства комісію «Boni Ordinis», яка повинна була сприяти проведенню в них перетворень.

До завдань комісії, що відряджалася до Кам'янця, входило виконання таких дій: провести опис усіх садиб, городів, міських полів, будинків і ратуш з детальною інвентаризацією й поданням прізвищ власників чи орендарів; направити землеміра для виготовлення детальної карти міста із зазначенням передмість, вулиць, садиб, детального виміру всіх міських полів із нанесенням їхніх меж; розробити чіткий план виплати різних боргів, які мало місто; здійснити опис привілеїв, наданих королями місту, цехам і братствам й усунути існуючі порушення; вивчити різні пакти, що укладалися між містом і єврейським населенням; скласти реляцію про стан міської торгівлі і ремесел, рівень врожайності міських земель[407] і т.д. Вказана комісія до 1787 р. засідала 8 раз, однак досягти помітних успіхів у реформуванні та судочинстві міста їй не вдалося.

З метою покращення системи державного управління, що проводилося наприкінці XVIII ст., неабиякі завдання ставилися в цьому напрямі і перед чиновниками у державних містах. 15 грудня 1789 р. сейм прийняв ухвалу про створення цивільно-військової порядкової комісії, що мала стати першим щаблем адміністративної влади на місцях (у воєводствах і повітах) і, головним чином, в містах. Сфера компетенції комісії у Кам'янці була досить широкою і включала питання, пов'язані з розквартируванням та рекрутством військовиків, укладанням реєстрів міського населення, розв'язанням суперечок між цивільним населенням та військовиками, організацією боротьби з епідеміями та стихійними лихами, наглядом за станом шляхів, вулиць і мостів, опікуванням шпиталями, притулками, убогими, циганами, євреями, шкільництвом, виконанням судових функцій та призначенням покарань. Однак, і ця комісія не змогла їх розв'язати і їй на зміну прийшла (від середини 1792 р.) конфедерація Подільського воєводства[408], що функціонувала до другого поділу Польщі.

Враховуючи двоцентрове управління й особливості планування тогочасного Кам'янця, зауважимо, що безпосереднє відношення до управлінських процесів замку та міста мав старостинський уряд, очолюваний гродським (замковим) старостою. Відомості про останніх сягають 1403 р., коли цю посаду займав якийсь Рафаїл. Відомими старостами у 1404, 1405, 1406 та 1407 рр. були Петро Шафранець, Флоріан з Коритниці, Андрій з Тенчина і Петро з Бакоти. З 1430 р. посаду старост займали: Михайло Мужило, Петро Одровонж (1436-1438 рр.), Януш з Кобилин (1438 -1441 рр.)?. З 1444 р., як з'ясував М. Крикун, в писемних джерелах з'являється термін гродський староста, або «генеральний». Першим із них був Теодорик з Бучача (1442-1456 рр.). У виданій ним грамоті староста величав себе «каштеляном кам'янецьким і генеральним старостою», а в інших тогочасних документах зустрічаються назви «староста подільський», «кам'янецький і всього Поділля генеральний староста» (1518 р.), «головний кам'янецький староста» (1570 р.). Отже, гродський староста титулувався кам'янецьким і подільським. Справа в тому, що гродському суду, який функціонував у замку, юрисдикційно була підвідомча вся територія Подільського воєводства[409]. Про особливий статус кам'янецького старости говорив і М.Грушевський, котрий зауважував, що польські королі надавали їм колонізаційні повноваження (роздавати державні (королівські) володіння), що не було характерним для інших старостів Польського королівства. Так, у 1442 р. старості Теодорику з Бучача було дозволено жалувати землі із записом на них сум до 50 гривень[410]. Аналогічні повноваження король надав у свій час і кам'янецькому старості С.Лянцкоронському?.

До функцій кам'янецького гродського старости входили управління, «страж і охорона королівського замку (граду), громадського миру і спокою у своєм у старостві». Він мав широку юрисдикцію з кримінальних справ щодо шляхти, міщан і селян, виконував вироки всіх судів, (світських і церковних), якщо ті відмовляються судити або були не в змозі цього вчинити, відав збиранням у своєму старостві податків. Під його верховною владою перебували й інші королівські маєтності у межах воєводства[411]. Відомими кам'янецькими гродськими старостами були Михайло з Бучача (1458-1461 рр.), Станіслав з Ходча (1463-1474 рр.), Ян Одровонж (1477-1481 рр.), Станіслав Лянцкоронський (1510-1533 рр.), Микола Іскрицький (1533-1540 рр.), Мацей Влодек (1542-1569 рр.)[412] і т.д. Гродські кам'янецькі та магістратські книги зберегли інформацію й про інших старост. Зокрема, у 1522 р. цю посаду займав Ян Творовський, з 1541 по 1542 рр. – Єжі Язловецький, у 1571 р. зафіксовано прізвище М.Потоцького, протягом 1574-1586 рр. – Миколи Бжезького[413]. Ними були й Олександр-Валентій Калиновський (1614-1620), Стефан Потоцький (1620-1631), Ян Замойський (1658-1661), Марцин Контський (1676-1710), Ян Тарло (1728-1750), Август Чарторийський (1750-1758) та інші особи[414].

Резиденція старост знаходилася в замку, тобто в «grodi», про що засвідчує його опис 1544 р., а садиба – в місті, на північний схід від Вознесенської церкви. Виконуючи переважно адміністративні функції у межах державних володінь, староста очолював й гродський суд, хоча у замку писемні джерела фіксували окремо і гродського суддю[415]. Досліджуючи повітовий устрій Подільського воєводства XV-XVI ст., М.Крикун встановив, що найбільш ранні згадки про гродський кам'янецький суд відносяться до 1456 р. Саме тоді у львівській гродській книзі названо кам'янецького гродського суддю Яхна. Історик підкреслює, що старостинський суд в Кам'янці функціонував і до 1434 р., який розглядав позови з кримінальних і цивільних справ. Після 1434 р. йому на зміну прийшов суд гродський (замковий). До нього надходили позови кримінального характеру[416]. Неодноразово посаду гродського судді займав Мацей Борковський – у 1542, 1556-1560 та 1576-1577 рр. У 1599 р. гродським суддею був Петро Бориславський, «писар гродський кам'янецький»[417].

До складу гродського суду входили підстароста, руський, гродський і «prowentowy» писарі, каштелян і бургграбій, які в люстрації Кам'янецького староства 1566 р. називалися замковими слугами[418]. В обов'язки каштеляна входив не лише нагляд за укріпленнями замку та міста, станом його залоги тощо, а й контроль за надійною охороною воєводства від нападів татар, волохів, турків і т.д. Наприклад, у 1528 р. кам'янецький каштелян Творовський зобов'язував Яна Цеклінського, держателя села Багринівці, направляти при необхідності гінця до Бучача, який мав повідомляти мешканців міста і його округи про татарські напади на Поділля. Справа в тому, що у названому році Цеклінський не застеріг жителів м. Бучача та його округи про татарське вторгнення у край, внаслідок чого нападники взяли в полон 250 осіб і вчинили багато руйнувань. За підрахунками Творовського, збитки сягали понад 3 тисячі злотих[419]. В люстрації Кам'янецького староства 1566 р. йдеться і про відповідну платню вказаним замковим урядовцям. Зокрема, підстарості виплачувалося в рік 54 флорини, бургграбію – 32 флорини, писар гродський отримував 16 флоринів, писар руський 12 і т.д. Щодо останнього, то йому платня в грошових одиницях видавалася незначна: на чверть року по 2 злотих, а також на рік 3 аршини лунського

сукна (аршин по 40 грошей)[420]. В замку на службі перебував і шафар, котрий також відносився до замкових слуг. Йому староста платив на чверть року по гривні, а також давав турецького сукна до 5 аршинів і кожух (коштував 1 гривню). Загалом, на утримання шафара витрачалося протягом року 10 флоринів і 15 гривень[421].

Старостинський суд здійснював відповідні дійства над мешканцями старостинських (державних) містечок і сіл не лише в межах Кам'янецького староства, але і в межах Подільського воєводства, мав право суду над підлеглими приватних власників кам'янецької округи, виступав у якості апеляційної інстанції для всіх судів і станів воєводства, а також мешканців міста і кожної громади зокрема. Замковий (старостинський) суд здійснював судочинство і над мешканцями найближчих до Кам'янця сіл. Відомим фактом в цьому відношенні слугує запис у магістратській книзі від 25 серпня 1724 р., коли старостинський суд виніс селянину Василю Гуцулу смертний вирок, а його товариша Івана Чорного відправив на службу до одного із кам'янецьких католицьких монастирів. До суду їх притягнув пан Митко Верещатинський, котрий повідомив старості про те, що вказані селяни займалися крадіжками[422].

Представники замкового уряду протягом XV – XVIII ст. досить часто втручалися у судові та цивільні справи всіх міських громад, свідченням чому слугують рішення гродського суду та королівські привілеї вказаного часу на їхнє самоврядування[423]. Вибори війтів, бурмістрів, лавників, радників, Ради 40 мужів і т. д. не обходилися без представника гродського суду. Запис у магістратській вірменській книзі від 1 березня 1628 р. промовляє, що обрання на посаду вірменського війта пана Кіркошу у вірменській ратуші здійснювалося «у присутності шляхетного пана Войцеха Свірського, підстарости судового гродського кам'янецького, уповноваженого вельможного його милості пана Стефана Потоцького, тогочасного старости кам'янецького, направленого до нинішнього акту відповідно до прав і звичаїв давніх»[424].

Старостинський уряд виступав і в якості контролюючого органу у сфері обороноздатності міста, містобудівних норм, його торговельних справ, прийняття на проживання нових жителів, займався розглядом питань щодо викупу з неволі бранців, стежив за цінами на ринках, міським порядком, цілеспрямованим надходженням податків і т.д. Наприклад, за порушення норм торгівлі (самовільне збільшення розмірів митної такси) руcько-польським і вірменським магістратами у жовтні 1708 році, гродський суд стягнув з них штраф і зобов'язав обидва магістрати надалі пильніше контролювати митну справу в Кам'янці[425].

Замковий староста зі своїми підлеглими та воєводою приймав польських королів, зарубіжних послів, організовував охорону міста та краю від нападів ворогів, стежив за міською залогою, станом укріплень, їхнім ремонтом, реконструкцією, озброєнням замку тощо. Щодо реконструкції укріплень, то цінним джерелом для їх вивчення слугує інвентар Кам'янецького і Летичівського старостств 1613 р., у якому йдеться про перебудову замкового мосту: «most od miasta do zamku na filarach przez wielmoznego P. Jana Potockiego staroste Kamienieckiego zmurowany»[426]. Доречно зауважити, що функції старост досить часто переплiталися з функціями воєвод, про що красномовно промовляє грамота краківського воєводи, подільського старости генерала Мартина Контського. Адже саме він 19 вересня 1703 р. видав документ,

на основі якого в місті відновлювалися три щорічні ярмарки[427]. Писемні джерела початку XVII ст. (1613 р.) повідомляють, що весь провіант з міста Кам'янця йшов на замок старості і підстарості. Щодо останнього, то «Prowiant wszystek z miasta Kamienieckiego na rok przychodzi groszy 193 także z sądow zaplate ma swoie»[428].

Неабияк цінувалася в замку посада писаря, котрий вів замкові або гродські книги. Після реконструкції замку в 1544 р. для нього спеціально було облаштовано приміщення башти Малої у західній стіні Старого замку: «to baszta mala być pisarzowi»[429]. У 1517-1524 рр. вказану посаду займав Андрій, «pisarz grodzkiej Kamieniecki, dzierzawca Paniowiec», у 1535 та 1544 рр. – Міхал Гумецький, з 1577 по 1575 рр. – Петро Корженьовський, у 1591 р. – Валентій Плесковський[430] і т.д.

Таким чином, писемні джерела та праці істориків, присвячені польській громаді міста, дають підстави стверджувати, що найактивніше польське населення почало оселятися в місті на початку XV ст. й до середини століття створило тут свою громаду на засадах магдебурзького права. Історичні умови розвитку Кам'янця у правовому полі Польського королівства, а потім і Речі Посполитої витворили для неї найбільш оптимальні умови функціонування, в результаті чого вона отримала зверхність в усіх сферах міського життя і самоврядування. Наділяючи її мешканців різними привілеями та сприяючи діяльності магістрату, король де-факто підтримував прагнення останнього щодо цілковитої ліквідації та повного підпорядкування їм в місті на початку XVIII ст. українського, а у 1790 р. і вірменського магістратів. Упродовж 1672-1699 рр. окремішність польської громади в місті була ліквідована, а її мешканці підпорядковувалися владі бейлербея?.

З історією Кам'янця XV-XVIII ст. пов'язане і життя єврейського населення, котре тут, на відміну від Львова, окремої громади не мало. Цього йому не дозволяла міська адміністрація за підтримки королів. Ю.Сіцінський стверджував, що початок їхнього поселення в місті відноситься до XV ст.[431] Однак, дослідження польського історика Ф.Кірика засвідчують, що вони вже проживали у ньому у XIV ст. за князів Коріатовичів і в якості купців торгували з Краковим та Львовом. Наприклад, під 1383 р. у магістратських львівських книгах зафіксований «Henryk Rumer z Kamieńca», який займався торгівлею разом з Миколою Фрейденталем. Виявляється, що письмові джерела 1387 і 1388 рр. фіксують їх і власниками львівської нерухомості. У 1383 р. у Львові торгував й Фридлон з Кам'янця, котрий мав там будинок і садибу та був власником «lwowskiej postrzygalni»[432]. Дослідження істориків промовляють, що згідно з міським устроєм за магдебурзьким правом у Центрально-Східній Європі в XIII-XVIII ст., євреї взагалі не приймалися до міського права і вважалися підданими та слугами короля, підпорядковуючись його головним урядовцям: воєводі або старості[433].

З 30-х рр. XV ст. євреї в Кам'янці продовжували перебувати підвладними замковій адміністрації і мешкали переважно у межах польської юрисдикції. З цього часу почали з'являтися й заборони польського короля та його представників на вільне помешкання євреїв у міських кварталах. На жаль, причина цього явища залишається недостатньо вивченою. Так, В.Антонович говорив про їхню торговельну і ремісничу діяльність як несприйнятливу для міщан, оскільки «захоплюють всю торгівлю і промисли в свої руки і повністю витісняють християн з ринків»[434]. В.Геринович зауважував, що заборона євреям мешкати у Кам'янці зумовлювалася начебто їхньою «нена-

дійністю» для міста-твердині, бо вони могли видати військові таємниці ворогові[435]. На думку І.Каманіна, євреї «витісняли міщан з міста, відмовлялися від виконання міських повинностей, котрі лягали на плечі християн»[436]. Не виключено, що не завжди санкціонована владою торговельна та ремісничa діяльність євреїв перешкоджала зростанню старостинських прибутків, адже у XV-XVII ст. місто знаходилося переважно в заставі у старост, котрі за свої посади платили чималі суми грошей і намагалися якнайшвидше повернути старі витрати та отримати нові прибутки.

Найбільш давнє розпорядження про заборону їхнього проживання у Кам'янці представника короля у замку – кам'янецького старости Павла Цемержинського – припадає на 1447 р. Саме тоді через возного від польського магістрату оголошувалася старостинська інформація про те, що жоден єврей «w piątek po świętej Agniezce» не має права проживати в межах міста більше трьох днів, інакше кожен із них буде ув'язнений. Крім того, міщани, котрі надаватимуть їм притулок у своїх садибах, штрафуватимуться на 14 гривень[437]. Розпорядження старости стосувалося не лише місцевих, але й приїжджих єврейських купців, яким дозволялося протягом встановленого терміну перебувати у місті й звертатися до війтівського суду. Прикладом цьому слугує запис у вірменській магістратській книзі від 20 жовтня 1559 р.: «Перед війтом Юрко і Кіркором Задиком постав єврей Барух з Адріанополя і показав розписку покійного Кіркора Бенеш-оглу на 5000 саг, які той винен йому і сказав, що це відомо Хачко Чапличу і Вартересу, сину його брата, котрий є поручителем. І прийшов Вартерес і заявив перед суддями, що «Я поручитель». І коли [Барух] показував розписку, тоді там був ктитор Кіркор»[438].

Заборона євреям мешкати в місті зумовила той факт, що вони досить активно почали розселятися у селах Кам'янецького повіту, в радіусі не менше трьох миль від нього, тобто у його сільськогосподарській окрузі. Причому, займалися в них переважно торговельною та ремісничою діяльністю. Перша із них проявлялася у перекупці тварин, птиці, сільськогосподарської продукції, ремісничих виробів і т.д. та їх перепродажі у Кам'янці. Цей процес досить негативно був сприйнятий шляхтою та кам'янецьким купецтвом (особливо вірменським). З приводу даного явища вони із протестаціями неодноразово зверталися до польського короля, домагаючись припинення свавілля єврейських перекупників. Зауважимо, що король позитивно зреагував на клопотання подільської шляхти та кам'янецьких міщан у 1518 р. З цього приводу до міста була направлена королівська комісія, що своїм розпорядженням заборонила євреям скуповувати всяку живність у кам'янецькій окрузі. Цю ухвалу підтвердив своїм указом польський король Сигизмунд I у 1543 р.[439] Звичайно, з нею євреї не погоджувалися і неодноразово направляли до монарха та польського магістрату міста свої депутації. Врешті-врешт вони добилися того, що 15 травня 1589 р. райці і заможне міське поспільство польської громади прийняли їх до числа кам'янецьких мешканців. Євреї підпорядкувалися польській юрисдикції і могли поселятися в межах її кварталів. Рішення магістрату у тому ж році схвалив король Сигизмунд III[440].

Писемні джерела засвідчують, що більша частина євреїв як до 1589 р., так і після нього, продовжувала займатися торгівлею, ремеслами, орендами тощо. Зокрема, з 1502 по 1520 рр. орендарем кам'янецької митної комори був єврей Марек, «mytnik kamieniecki»[441]. Люстрація 1535 р. констатує наявність серед міських ремісників

Яна Найтгарта, Миколи Коваля, Дениса Вірменина, Яна Валігори, Стефана Кота та ін., євреї «Юхна Церуса»[442]. Збереглися свідчення і про єврейського ремісника Кумпеля за 1563 р. Саме тоді до вірменського суду «з'явилася Райна, дочка Хачко, і заявила на Кумпеля про те, що він винен мені 1 пояс, який я дала йому виготовити і ще 6 угорських флоренів грошима. Я, війт, сказав Кумпелю, щоб він повернув у моїй присутності. Він сказав Райне, що до четверга зробить пояс і поверне Райне, а 2 угорських флорини віддав і просив дозволу 4 флорини повернути через тиждень після св. Петра. Райне просила у Кумпеля поручителя»[443].

Окрім торгівлі та ремесел, багаті євреї часто були орендарями митних комор, млинів, брали на відкуп податки з різних напоїв, займалися лихварством і т.д. І це, очевидно, не випадково, оскільки такі види діяльності приносили значні прибутки. Так, у 1658 р. вартість оренди лише з броварень і митних зборів у Кам'янці становила 19 тис. злотих. Писемні джерела зафіксували, що у 1660 р. в місті такими орендарями стали 4 підприємливі євреї[444]. Крім того, їм іноді вдавалося отримувати й окремі привілеї. Так, 1661 р. польський король для кам'янецьких євреїв встановив, окрім суботи, ще один день для торгів – вівторок. Їм дозволялося також торгувати в місті різними товарами та шинкувати[445]. Люстрація Кам'янецького староства 1565 р. зафіксувала факт користування окремими з них міськими городами[446].

Взаємовідносини єврейського населення міста з представниками інших національностей були, в основному, лояльними, хоча не завжди дружелюбними. Відомо, що на основі скарг міщан, у 1594 р. Сигизмунд III Ваза під загрозою усіх дозволених законодавством покарань заборонив євреям мешкати у Кам'янці та поза ним і займатися торгівлею, а приїжджим єврейським купцям не дозволялося перебувати у місті більше трьох днів[447]. Правда, ця заборона носила переважно формальний характер, бо євреї і в наступні десятиліття продовжували проживати в місті. Цьому сприяли й політичні обставини, в яких перебувало місто у XVII-XVIII ст. Під час народних повстань на Поділлі в ті часи та в роки Національної революції польська адміністрація міста для єврейського населення виступала як покровителька, офіційно надавала їм притулок як за міськими мурами, так і у передмістях[448]. Такі вчинки польських патриціїв викликали велике незадоволення в усіх мешканців міських громад, котрі звернулися до короля з протестацією на польський магістрат. На основі відповідної петиції король у 1654 р. видав чергове розпорядження про заборону євреям мешкати в Кам'янці. Звичайно, цей указ також залишався не виконаним, бо після нього аналогічні рескрипти оприлюднювалися монархами і в 1659, 1663, 1665, 1670[449] та у наступні роки, а євреї, як і раніше, продовжували мешкати в місті.

Відомо, що 1662 р., у Кам'янці поголовний податок сплатили 261 єврей[450]. Не поспішали залишати місто євреї і в 1665 та в наступні роки. Так, у 1665 р. вийшов новий декрет королівської комісії, котра з'ясовувала причини занепаду міста. Виявилося, що до такого стану причетні і євреї, яким наказувалося «Z Kamieńca ustąpić, i za miastem nie dłużej jak niedziel dwanaście dla spzedania domów swoich bawić»[451]. На початку 70-х рр. XVII ст. Кам'янець відвідав Ульріх фон Вердум, який повідомив, що в ньому «жило понад сімдесят єврейських родин, старшина яких також вершив судові справи своїх, причому так необмежено, що міг використовувати жовнірів із замку для виконання своїх вироків. Мали дві синагоги, одну в місті, другу поза ним»[452] (У передмісті Карвасари – М.П.).

Після захоплення міста військами Османської імперії у 1672 р., євреї продовжували мешкати в ньому. Правда, порівняно з 1662 р., у 1681 р. їх було вже набагато менше – всього 35 родин[453]. Присутність євреїв у Кам'янці писемні джерела фіксують і в перші десятиліття XVIII ст. До початку XVIII ст. єврейське населення підпорядковувалося в основному кам'янецькому старості, однак з 1 червня 1713 р., згідно з універсалом Августа II, вони переходили під юрисдикцію подільського воєводи. Вибирали з-поміж себе старшину, який здійснював всебічне управління громадою[454].

Нестача будівельних матеріалів у міських жителів, дорожнеча продуктів харчування, відсутність задовільного житла для міщан та жовнірів, дефіцит коштів на реконструкцію укріплень, високі податки, політична нестабільність в краї і т.д. – ось головний тягар для тодішніх кам'янчан. До висловленого додавалися ще й епідемії та непомірні побори від магістратів, керівництва замку, гарнізону, багатих купців та євреїв-перекупників. З приводу не завжди справедливих вчинків та діяльності євреїв щодо кам'янчан, останні неодноразово зверталися до короля, на що той відгукувався відповідними наказами та привілеями. Так сталося і 12 грудня 1725 р., коли Август II заборонив євреям селитися й торгувати в місті. Правитель Польщі докоряв старості за те, що «za pozwoleniem wierności waszej» євреї мешкали в місті, «miode, piwa, gorzalki y różne inne liguory szynkują, handlują, sklepy tak w rynku, w mieście, jako y w domach, dworach duchownych y szlacheckich otwierają, w nich sukna i plutna rózne na lokcie i sztukami, korzenia y ine towary przedają, tandety po mieście noszą, w najmowaniu domów mieszczan podkupują, w rynek się cisną, przez co wielkie miastu y jego obywatelom praejudicia czynią»[455].

Правда, жителі воєводського центру Поділля на цьому не заспокоїлися. З аналогічною заявою-скаргою на євреїв – перекупників його магістрат звертався у 1737 рр. і до сандомирського воєводи Івана Тарле, щоб той клопотався на сеймі про звільнення міста від єврейських утисків. Вони проявлялися у непомірній платні міщан орендарям за різні напої і також у млинах, за мита, що встановлювалися ними при міських брамах, високих цінах на різні товари у їхніх перекупників і т.д. Говорячи про мита, в клопотанні зазначалося, що єврейські митники збирали «od każdego bydlęcia po zlotemu, od cielęcia po groszy pietnaście, od gęsi po groszy trzy, od kuru po groszy y tak podobnie od wiepsza, owcy, od kamienia wosku, od oleju, od butów, od trzewików, od patynek, od dęba, deszczek, lubów, lat, drew, wapna, węglów, od sklepów kupieckich, od kramnic, nadto onym placono, cego nigdy nie bywalo»[456]. У тому ж році зі скаргою на євреїв магістрат і міщани зверталися й до кам'янецького єпископа. Вони наводили дані про непомірність податків та високі ціни на різні товари, які встановлювали в місті єврейські купці та лихварі. Зокрема, якщо від осьмачки солоду і варіння пива до 30-х рр. XVIII ст. представники магістрату брали від 1 зл. і 15 гр. десяту мірку, то у 1737 р. євреї-орендарі вимагали збір на своє уподобання. Якщо за королівським привілеєм з горілки брали від кварти по 4 гр. чопового, то у вказаному році продавців цього товару до міста взагалі не допускали. Орендарі мита творили безчинства над купцями і міщанами при в'їзді до нього через міські брами. Так, якщо міщанин або крамар повертався до свого дому з ярмарку й віз декілька шкур, то митник-єврей його «po bramach trzęsa, rewiduią, y o myta turbuią, y zastawy biora», а власникам шкур по суті нічого не залишалося. Збільшувалося мито і від шинків на міських фільварках. Якщо декілька років тому назад замкова оренда на ці заклади становила по 300 зл.,

потім по 1000, то у 1737 р. вже взято було по 1800 зл.[457] Нерегульовані дії єврейських перекупників по відношенню до міщан привертали увагу королівських комісарів і отримували заборону на свою діяльність. Через 10 років незаконним поселенням євреїв в Кам'янці вже займалася королівська комісія, направлена до міста. При цьому до суду притягувався лавник Йосип Зборовський, котрий сприяв їхньому поселенню у столиці Подільського воєводства.[458]

Скарги від міщан та магістратів на самовільні діяння євреїв-перекупників до кінця 40-х рр. XVIII ст. досягли вже такого рівня, що 1750 р. король Август III видав найсуворіше розпорядження для них – залишити місто впродовж 24 годин. В документі зазначалося, що хто із євреїв цього не виконає, то буде ув'язнений і в нього конфіскують усе майно. Будинки євреїв після королівського розпорядження передавалися польсько-українському магістрату.[459] З початку 60-х і до кінця 80-х рр. XVIII ст. у передмістях Кам'янця та його найближчих околицях здійснювалися детальні переписи єврейського населення, перший із яких було проведено у 1765 р. Офіційно у джерелі наявність євреїв у місті не зафіксовано, однак вони тут перебували. В основному ж проживали у передмістях та замкових (старостинських) селах: Підзамчі, Довжку, Карвасарах, Зіньківцях, Руських і Польських фільварках і т.д. На території в межах трьох миль від міста у 1765 р. у названих поселеннях було записано 109 душ єврейського населення обох статей[460], а у 1775 р. – 136 осіб. У Карвасарах у 1765, 1775, 1784, 1787 і 1789 рр. проживало євреїв відповідно 17, 106, 171, 235 і 168 осіб; Зіньківцях – 71, 6, 106, 102 і 161 особа. На Підзамчі у 1765 р. їх не було, а в наступні роки налічувалося 16, 34, 41, 27 осіб?.

Звичайно, це не все населення, яке в ті часи мешкало у передмістях. Адже там жили і українці та поляки. Наприклад, у Карвасарах у 1789 р. зафіксовано 104 садиби, з яких близько 55 належало євреям, 17 – українцям та 34 – полякам й представникам інших народностей[461]. У частині передмістя, що знаходилася між Руською брамою і Довжоцьким струмком, у 1789 р. розташувалося 52 садиби, 32 із яких були записані за євреями: Мошком Кравцем, Бенею Кравцем, Озою Кравець, Абрамком Кравцем, Янкелем Шмуклерем, Шмаєю Фурманом, Гершком Школьником, Абрамком Кушніром, Шльомкою Тисменицьким, Шльомкою Крисоватим, Мошком Сліпим, Срулем Пекарем, Шаєю Цудековичем, Лейбкою Пекарем[462] та іншими передміщанами.

У 1789 р. проводився й перепис єврейського населення. Джерело не фіксує факту його проживання у Кам'янці-Подільському. Водночас у межах Польських і Руських фільварків євреїв відповідно записано 3 та 19 осіб, на Біланівці або Дольних фільварках – 3, в юридиці кармелітів босих – 5, у Зіньківцях (біскупських) – 161, у Бабинцях – 5, у передмісті Карвасари – 168, на Довжку – 11, на Підзамчі – 27, на поезуїтському фільварку – 6[463] і т.д. Отже, в межах передмість, державних, приватних і духовних селах у цьому році мешкало понад 408 євреїв. Зазначимо, що неофіційно до 1793 р., тобто до часу переходу міста під владу Російської імперії, вони продовжували проживати і в місті, займалися перекупництвом, ремеслами і промислами, про що свідчать чергові скарги міщан до короля. Зокрема, у 1789 р. кам'янчани просили короля звільнити їх від постоїв жовнірів і пропонували використати для їхнього розквартирування ряд незадіяних адміністративних, культових і оборонних споруд міста (вірменська ратуша, міський шпиталь, костел св.Григорія, гарнізонний

магазин, недавно зведені казарми, кляштор францискан). Поряд з цим повідомляли про неприязні взаємовідносини з єврейським населенням, яке «ostatni kawalek chleba mieszczanam wydzierają»[464].

За єврейським населенням, що мешкало в Кам'янці та його окрузі у 80-х – на початку 90-х рр. XVIII ст., як і в попередні часи, здійснювався постійний контроль з боку держави через різні інституції, в тому числі і через кам'янецьку цивільно-військову порядкову комісію, що функціонувала у 1789-1793 рр., а також і з боку міщан. Зокрема, останні навесні 1790 р. зверталися до названої комісії й просили визнати за містом право збору від євреїв «znaczków» і сплати ними податків[465]. Причому, саме в цей час комісія розпочала нагляд (на основі королівського розпорядження) за ліквідацією взятих єврейськими кагалами боргів. Для цієї справи спеціально були обрані земські судді і призначався термін дії розпорядження: від 10 квітня до 15 червня 1792 р. Комісія ухвалила й відповідні норми, згідно з якими кагали не мали права брати жодних боргів. Особи, які погоджувалися надавати їм позики, могли втратити всі свої капітали[466]. Після переходу міста під владу Російської імперії, євреям з 1797 р. дозволялося вільно поселятися на постійне проживання у столиці Подільської губернії[467].

Таким чином, запровадження в Кам'янці магдебурзького права з міським самоврядуванням спонукало його мешканців в адміністративно-правовому відношенні організовуватися не у єдину міську громаду за класичним західноєвропейським прикладом, а в три: руську, польську і вірменську. Вони функціонували на основі норм магдебургії, свого судочинства, етнічної приналежності та релігійних переконань. В реаліях тогочасного міського життя кожна із них послуговувалася різними формами правового самоврядування, що в кінцевому результаті досить часто призводило до консолідації міської спільноти і позитивного вирішення різних проблем розвитку Кам'янця. В управління містом, його економічне і соціально-політичне життя постійно втручався замковий уряд, а з XVIII ст. і комендanti, комісари, різні комісії, які були тут представниками держави (короля) тощо.

3.3. Соціальна стратифікація населення

У XV-XVIII ст. населення Кам'янця-Подільського, як і інших українських міст, що знаходилися під владою Польщі, в соціальному відношенні науковці умовно ділять на три групи: патриціїв, посполитих і плебеїв[468]. При цьому підкреслюють, що соціально-правовий статус міста досить чітко проглядався у соціальній структурі мешканців. В еволюції останньої позначалися й політико-адміністративний, економічний, культурний, етнічний, релігійний та інші чинники.

Першу і найбільш заможну групу міщан становили патриції, до яких дослідники відносять міських та замкових урядовців, багатих купців, лихварів, ремісників, представників культу, військових підрозділів і т.д. Незважаючи на незначну свою чисельність, патриції прибрали до своїх рук міське управління і підпорядкували собі

його господарське життя. Другу, основну і найчисельнішу групу жителів Кам'янця становило міське поспільство – середній стан. До нього відносилися незаможні купці, лихварі, ремісники, власники невеликих крамниць, середня ланка адміністрації та інші. Саме воно відіграло провідну роль у житті міста. Завжди намагалося контролювати міське управління, стежити за діяльністю судової, законодавчої і виконавчої влади, впливати на підтримання у належному стані побуту, укріплень, господарства тощо. До третьої групи міського населення належала міська біднота, котра не користувалася міським правом. Це партачі, підмайстри, учні цехів, слуги, наймити, челядь, селяни і т.д. До цієї ж категорії відносилася також домашня прислуга – покоївки, прачки, куховарки, конюхи, опалювачі будинків, челядь та інші соціальні групи населення. На думку О.Компан, чіткої межі між названими трьома групами населення не існувало, а загалом всі вони становили єдине ціле, без якого не могло функціонувати жодне місто чи містечко України, в тому числі й Кам'янець-Подільський[469]. Проблема соціальної стратифікації населення є складною і багатогранною. Вона не втратила актуальності й в наші дні, оскільки не знайшла належного висвітлення в історіографії, хоча окремі її аспекти вивчали В. Антонович[470], Ю. Сіцінський[471], П. Клименко[472], О. Компан[473], Т. Брянцева[474], М. Петров[475], Є. Мотилевич[476], Ф. Кірик[477], Я.Ісаєвич[478] та ряд інших дослідників. Зробимо спробу з'ясувати найголовніше.

Міська верхівка (патриціат) упродовж XV-XVIII ст. займала панівне становище, а тому члени міських урядів формувалися переважно з її середовища, зокрема війт, бурмистр, лавники, радники, писарі, коменданти, вищі офіцери, багаті купці, лихварі, найбагатші ремісники, старости, підстарости, каштеляни та інші. Причому, це явище було характерним для всіх трьох магістратів: українського, польського і вірменського. В руках патриціату знаходилася адміністративно-судова влада, міське, замкове і старостинське господарство, а міські і старостинські прибутки досить часто використовувалися ними у власних інтересах. Зокрема, вірменський війт Юрко, який у другій половині XVI ст. неодноразово обирався на цю посаду, належав до найбагатших купців міста, котрі торгували дорогими тканинами[479]. На посаді вірменського війта пана Юрка магістратські книги зафіксували у 1559, 1560 та у 1561 рр. У наступні 1563-1566 рр. його ім'я згадується вже серед старшин – членів магістрату[480]. Актові документи вірменського магістрату за 1566 р. подають Юрка знову на посаді війта[481].

Цінні свідчення про діяльність вірменських війтів доносять до нас джерела початку 70-х рр. XVI ст. В них йдеться про діяльність Тороса, котрий також був багатим купцем і укладав вигідні торговельні угоди на великі суми. Зокрема, документи вірменського магістрату засвідчують акт підписання ним у 1574 р. угоди з краківським купцем Єндрісом Фугульбедром на 1422 флорини[482]. Виявляється, що війт Торос оперував великими сумами грошей. Ще 29 грудня 1572 р. він наклав арешт на майно кам'янецького міщанина Голуба, який заборгував йому 1800 флоринів, а 8 лютого 1573 р. позичив 120 флоринів із фонду, що знаходився в розпорядженні вірменського суду в ратуші. Невідомим залишається той факт, чи повернув він зазначену суму. 6 травня 1573 р. Торос висунув позов Вардаресу, котрий не зміг сплатити простроченого боргу. 15 жовтня 1573 р. дав під заставу будинку 170 флоринів Ованесу. 30 січня 1574 р. уже заставив власний будинок, отримавши 1000 флоринів,

а 13 лютого 1574 р. вигнав Якубова з його власного дому, тому що той заборгував війту 200 флоринів[483]. Зрозуміло, що Торос не був винятком. Інші війти теж не нехтували можливістю збагатитися, користуючись владою. Війт Гурег, для прикладу, не боявся давати під відсотки бажаючим великі суми, добиваючись через владні важелі їх повернення. В ті часи відсотки записувалися до суми боргу. Надавши невелику послугу одному вірменському громадянину міста, Гурег отримав через рік від нього відсоток у розмірі 15 флоренів[484].

Представники міської адміністрації проживали в центральних кварталах міста і за своїм соціальним статусом були найзаможнішими патриціями. Наприклад, ведучи мову про війта Івашка, зазначимо, що цю посаду він займав у першій третині XVII ст. у вірменській громаді. Так, у 1626 р. Івашко, син єпископа Сергія, вирішуючи справу спадщини поважного вірменина Петре, намагався оцінити садибу його батька в залежності від її розташування в межах міста. Оскільки вона примикала до центральних кварталів вірменського ринку, Івашко з славетними 40 мужами оцінив її у 600 флоринів[485]. Соціальне і матеріальне становище кам'янецьких війтів знаходило постійну підтримку з боку королівської влади. Відомим є той факт, що 23 березня 1658 р. король Ян Казимир за заслуги кам'янецьких вірмен перед державою спеціальною грамотою подарував декілька хуторів вірменському війту та членам магістрату, дозволив їм збудувати готель, виготовляти та реалізовувати різні горілчані напої тощо[486]. Не виключено, що у XV – першій половині XVII ст. аналогічні процеси відбувалися і в українському та польському магістратах. Якщо судова та адміністративна влада в місті зосереджувалася в руках війтів, лавників і Ради 40 мужів, то торгівля – в руках заможних купців. Для прикладу візьмемо хоча б 1632 рік, коли всі великі торговельні операції міста підпорядковувалися цеху купців. Саме в тому році «торгова компанія» кам'янецьких купців закупила на велику суму грошей рибу у молдаван в Яссах і на Дунаї[487]. Її функціонування, згідно з документом кам'янецького магістрату, зустрічаємо і в 1654 р.[488]

Не виключено, що саме заможні представники цього цеху могли проводити великі міжнародні торговельні операції. Так, наприклад, кам'янецький купець М.Ханесович неодноразово проводив торговельні операції в Туреччині і в Молдові на великі суми. Купець І.Лукашович в 1632 р. придбав в Хотині молдавського вина і «турецьких товарів» на 6 тис. злотих[489]. Відомо також, що у 1631 р. молдавський купець «із Кілії, син Радула» заручився за турецького купця М.Япгарова, який заборгував 200 тис. аспрів кам'янецькому купцю Сахаковичу. Оскільки боржник з кредитором не розрахувався, суд вимагав сплати грошей від Андроніка, який був поручителем[490]. Бували й випадки, коли кам'янецькі купці виступали боржниками перед іноземними купцями. Такий факт зафіксований у справах магістрату за 1633 р., куди в якості свідка був запрошений відомий міський купець К.Вартерисович з приводу несплати кам'янецькими торговими людьми 6 тис. злотих за взяті у них товари. Свідок повідомляв, що 6 років тому приїхав із заморських країн з «товариством іноземних купців», які привезли килими і сап'яни на вказану суму і передали кам'янецьким купцям для продажу. Реалізувавши товари, місцеві купці гроші не повернули[491].

Представники міської адміністрації намагалися обирати до міських органів управління і своїх родичів, а самі після непереобрання на посади, очолювали цехи

ремісників, купців і т.п. Для прикладу можна назвати імена вірменських війтів Бедроса і Кіркора, котрі наприкінці XVI ст. очолювали вірменський магістрат, а на початку XVII ст. (1615 р.) вже перебували на посадах цехмістрів вірменського цеху різників[492]. Досліджуючи кушнірський цех українсько-польської юрисдикції початку XVIII ст., О.Компан та М.Суслопаров з'ясували, що посади цехмістрів у ньому довгий час займали одні і ті ж самі особи. Так, перший цехмістр вказаного цеху у 1702 р. Михайло Венгринович переобирався на цю посаду в 1703, 1704 і 1705 рр?. Близькі стосунки між цеховою верхівкою і міським урядом простежуються у численних магістратських записах. Про впливовість і значення Венгриновича в міському житті свідчить той факт, що він у 1706-1707 рр. був війтом названої громади, а в 1708, 1711-1712, 1714, 1717 рр. і її райцею. Досить часто на посаду цехмістра обирався кушнір Василь Петнічка. На цих же посадах писемні джерела зафіксували Якова і Остапа Козяровських, «скринкового брата» Олександра Козяровського[493] і т.д.

Записи у магістратських книгах 1780-х рр. засвідчують, що при вирішенні особливо важливих для міста проблем залучалися як патриції – члени магістрату, так і цехмістри й представники Ради 40-а мужів. Зокрема, 24 серпня 1785 р. відбулося спільне засідання всіх колегій, на якому вирішувалися питання фінансів, досягнення згоди між міщанами всіх етнічних груп, упорядкування правил ведення міського господарства і функціонування міської поліції, розвитку промисловості, благоустрою та моралі міщан. Під постановою вказаного зібрання підписалися: президент міста (Ян Бжезовський), війт (Ян Демкович), який одночасно займав й посаду радці, інших 5 радців, 7 лавників, регент Якоб Шулік від поспільства, пани Кугаєвський і Посанович, голови Рад 40-а мужів, цехмістри ковальського, кравецького, столярського, шевського, пекарського, кушнірського, трацького цехів, перший столовий римарського цеху[494] та ряд інших.

До патриціїв відносилися і присяжні магістратів, часто допомагаючи місту як фінансово, так і матеріально. Так, наприклад, у 1652 р. присяжний вірменського суду Захарій Криштофович заповів вірменському магістрату право на третю частину прибутків від млина на р.Смотрич. З'ясувавши, що ці гроші повинні використовуватися на користь громади, він призначив 100 злотих із цих прибутків на утримання фортечних гармат[495].

До міської верхівки належало й заможне духовенство, що групувалося навколо головних храмів міських громад. Католицьке – в кафедральному храмі св. Петра і Павла, православне вірменське – у храмі св. Миколи і православне українське – в храмі св. Трійці, св. Петра, Іоана Предтечі та інших. Звертаючись до актових книг вірменського війтівського суду зазначимо, що серед досить багатих вірменських єпископів вони зафіксували Кіркора (XVI ст.), Вартереса і Міхно (поч. XVII ст.), Сергія (1627 р.) та інших. Щодо єпископа Кіркора, то у 1577 р. він «дав 400 талерів на будівництво цієї ж церкви (св. Миколи – М.П.), і Вартерес, син Тороса, дав 103 флорини на побудову цієї церкви» [496]. Під 1609 р. (3 липня) в книзі записано заповіт вірменського єпископа Міхно, який, володіючи великою кількістю грошей і нерухомим майном, склав заповіт наступного змісту: «Ечміадзінському патріархату хай буде віддано 100 флоринів. На дві вірменські церкви в Кам'янці, св. Богородиці і св. Нігола, хай буде віддано 100 флоринів. Місцевому вірменському архієпископові, котрий тоді буде, хай буде віддано 20 флоринів. Моєму духовному отцеві 10 фло-

ринів. Решті вірменських священиків, що служать у вірменських церквах, усім хай буде віддано 40 флоринів. Дияконам, що тоді будуть, усім 10 флоринів. Дзвонарям обох церков 4 флорини. На приміську церкву та на юначу казну 10 флоринів. Також записую на вірменську церкву у Львові 50 флоринів, на монастирську церкву 30 флоринів, на церкву св. Хреста 10 флоринів, міським священикам 30 флоринів, монастирським ченцям 20 флоринів, на монастирську ризницю 5 флоринів, на міську ризницю 10 флоринів. Також записую на вірменські церкви в Замості, Києві, Луцьку – кожній церкві хай буде віддано по 10 флоринів, священикам цих же церков хай буде віддано по 5 флоринів. Також записав на польські костели в Кам'янці – на парафіяльний костел 20 флоринів, канонікам 15 флоринів, вікаріям 15 флоринів, на костел св. Катерини та на шпиталь 30 флоринів – по 15 флоринів, на костел св. Миколая, а також усім законникам – хай буде віддано всім 30 флоринів. Також записав на українські церкви в Кам'янці, в яких правиться служба Божа, хай буде віддано на всі 50 флоринів, тогочасному намісникові цих церков хай буде віддано 5 флоринів, решті священиків 20 флоринів, на всіх порівну, на шпиталі цієї нації хай буде віддано 15 флоринів»[497]. Загалом, сума заповіту склала майже 2700 флоринів. Сама фортуна сприяла його збагаченню. Згадаємо хоча б такий випадок. У 1579 р., 21 липня, у вівторок,він постав перед війтом Голубом та всіма суддями і засвідчив, що «почав я відбудовувати свою власну крамницю, що була зруйнувалася, від підвалин. Сьогодні, коли копали ґрунт, знайшовся один горщик грошей, який, я прошу, нехай буде надано мені 2 присяжних, щоб я, пішовши, засвідчив і перед тими присяжними дав перелічити, висипавши з горщика, що Бог послав мені на моєму власному ґрунті»[498].

Досить виразна соціальна ієрархія населення існувала і в часи перебування Кам'янця у складі Османської імперії. Окрім того, що місто було центром ейялету, в цьому знаходилося керівництво не лише дивану, але й Кам'янецького санджака. Д. Колодзейчик дійшов висновку, що все міське управління з 1672 по 1699 рр. зосереджувалося в руках найбагатших патриціїв – членів дивану, який очолював бейлербей (губернатор). Серед них відомими були: Халіль-паша, Ібрагім-паша, Ахмед-паша, Абдурахман-паша, Махмуд з Токату, Каграман Мустафа та інші. Халіль-паша, зокрема, народився 1620 р. Свою кар'єру розпочинав біля брата Сатур Гусейна-паші, наближеного до султанського двору. Спочатку виконував функції скарбника, а після смерті брата потрапив до султанського двору, ставши офіцером охорони, відповідаючи за виконання султанських вироків. Дещо пізніше призначається бейлербеєм Румелії і Анатолії. У 1672 р. став першим кам'янецьким бейлербеєм. 1677 р. зайняв цю посаду вдруге[499]. При султанському дворі розпочиналася кар'єра Ібрагіма-паші та Абдурахмана-паші. Всі бейлербеї відзначалися відданістю султану. Правою рукою губернатора був маршалок (виконував функції війта)[500].

Друге місце в кам'янецькому дивані займав каді, мусульманський суддя, якого звали ще народним. Окрім судових, він виконував функції й суто адміністративні. Збереглися окремі їхні імена. Так, з 1672 по 1675 рр. цю посаду займав Мустафа Ефенді, з 1675 по 1676 рр. – Мехмед Ефенді, з 1676 по 1677 рр. Хусейн Ефенді, з 1677 по 1681 рр. – Абдулаг Ефенді і т.д. Третью особою у дивані був дефтердар, котрий відповідав за збір податків, що не пов'язувалися з тимаріотською системою оподаткування, виплатою платні військовикам та асигнацію грошей на ремонт укріплень. Особлива функція серед урядників належала трьом писарям, котрі вели всю доку-

ментацію. Реєстр дивану 1683 р. засвідчує, що до його складу входили 31 особа, три із яких становили бюро (магістр, асистент і учень), яке реєструвало всі прибутки та витрати міської адміністрації. Знаходимо у ньому також рахункове бюро (3 урядники), бюро контролю (3 урядники), 3 стражі скарбу, 4 податкових урядники і 12 чаушів, до обов'язків останніх із яких входив нагляд за виконанням усіх розпоряджень влади[501]. До міських патриціїв належали офіцери, вищі представники культу, багаті купці і т.д. Середній бюргерський стан становили дрібні купці, ремісники, прості урядники, прислуга в султанських мечетях (в межах 43-50 осіб) і т.д. В місті існувало чимало й представників найбідніших верств, до яких входили слуги, селяни, наймити, невільники, убогі і т.д.?

Соціальна ієрархія міського та замкового управління позначалася і на історичній топографії міста. Так, представники міських урядів мали нерухомі володіння переважно в межах міських майданів-ринків і головних вулиць. Говорячи про Українсько-Польський майдан-ринок кінця XVII ст., можемо назвати десятки прізвищ міських урядовців-патриціїв, котрі володіли садибами в усіх його періях. Згідно з описом Кам'янця-Подільського 1700 р., кам'янецький війт і радник Адам Святович проживав у межах великого периметру ринку (південна перія). У південній перії ринку зустрічаємо садиби Томаша Воєводки та радника Мартина Ольбрихтовича, у східній – садибу радника Юзефа Пшебилковича[502] і т.д. 1734 р. у межах цього ринку знаходилися садиби президента міста Яна Барановича (північна перія), райців Стефана Бакаловича, Йозефа Вільчка, Григора Яроцького, Павла Шейна та Опученка (східна перія), райців Антонія Лісевича та Дмитра Стахурського (середринковий квартал), райці Миколи Павліча (південна перія), лавника Панкевича (вул.Зарванська), лавників Лукаша Згурка та Антонія Криштофовича (вул.Довга), лавника Олександра Гановича (Вірменський ринок), лавників Якова Бродзянського та Григора Піотровського (вул.П'ятницька)[503] і т.д. Аналогічну картину щодо розселення членів магістрату в межах Старого міста подає й документ 1789 р. Він засвідчує, що райця Бакалович мав садибу у північній перії Українсько-Польського ринку, райця Григорій Декарпелевич – у східній, лавник Михайло Боярський – у східній[504] і т.д.

Враховуючи двоцентровість управління, зазначимо, що окрім названих представників влади, до патриціату доречно віднести і представників замкового управління. Серед них: старосту, підстароста, воєводу, чашника, хорунжого, каштеляна, ловчого, мечника, гродського писаря, підчашого, підкоморія, підсудка земського, підстолія, судді земського, скарбника, стольника, бургграбія, військового і т.д.[505] Незважаючи на невелику чисельність, вже з середини XV ст. вони підпорядкували собі політичну й економічну владу у старостві та воєводстві, замкове і міське управління, оскільки діяли від імені держави. Серед старост джерела зафіксували Михайла Мужила, Петра Одровонжа, Теодорика з Бучача, Станіслава з Ходча, Яна Одровонжа, Станіслава Лянцкоронського, Мацея Влодека з Германова, Яна і Миколу Потоцьких, Яна Замойського, Марцина та Яна Станіслава Контських, Яна Тарло, Августа Олександра та Адама Казимира Чарторийських[506] та інших осіб. Всі вони мали резиденцію в межах міста (навпроти домініканського костелу і монастиря із західного боку, на вул. Домініканській), були досить багатими особами не лише на Поділлі, але й на теренах Польщі, відігравали неабияку роль у її внутрішній та зовнішній

політиці, досить активно впливали на розвиток міста та його округи в усіх сферах життя його мешканців.

Торкаючись персони Теодорика з Бучача, зауважимо, що 29 вересня 1442 р. король Владислав III у Буді надав йому Кам'янецьке староство[507]. Чим же заслужив таку прихильність Теодорик у короля? На думку В.Михайловського, відповідь слід шукати у соціальному становищі у Польському королівстві родинного клану Бучацьких. Адже у першій половині XV ст. він виступав чи не головним гравцем у східній політиці Польщі. За даними джерел, ще за часів князювання Вітовта, Бучацькі розпочали поселятися у Західному Поділлі й зосереджувати у своїх руках чималі землеволодіння. Після його смерті, очолюючи місцеву, пропольськи налаштовану шляхту, вони чи не найбільше посприяли тому, щоб Західне Поділля з Кам'янцем, Скалою, Червоноградом, Смотричем і Бакотою відійшло до Польщі. Винагородою за це стало надання королем Міхалу і Теодорику посад кам'янецьких старост відповідно у 1430 та 1438 і 1431-1434 рр.[508]

З часом маєтності Теодорика виросли до найбільших у Подільському воєводстві. За десятилітнє правління Владислава III він спромігся перевести на дідичне володіння низку подільських сіл; виклав велику суму на отримання Кам'янецького староства. В часи правління старшого сина Ягайла лише на застави витратив понад 8000 гривень (з урахуванням 3000, які були записані на міста Караул, Хаджибей та Чорногород). У 1442 р. як посол їздив до татарського хана Сім-Ахмета, з яким у Буді уклав мир. Король надав йому старостинську владу на території всього Подільського воєводства і об'єднав усі замки та міста (Кам'янець, Летичів, Ялтушків, Хмільник, Скалу, Бакоту та Меджибіж) у, так зване, «Генеральне староство»[509].

27 років посаду кам'янецького старости обіймав Матвій Влодек, яку отримав у 1542 р. З одного боку, він сприяв економічному і політичному розвитку міста, а з другого –зосереджував у своїх руках все більше королівщин, останні із яких (12 поселень) знаходилися у Теребовлянському повіті Руського воєводства. Причому, староста намагався різними шляхами утвердитися на цих землях. Відомо, що з 1448 р. його родина володіла с. Лошнів. Під час ревізії королівщин у 1564 р. Влодек показав люстратору привілеї короля Владислава 1448 р. на «старі суми» – 50 гривень, за якими до того часу володів селом. Чому він твердо стояв за давні привілеї? Справа в тому, що за тодішніми нормами маєтки записані на «старих сумах», можна було перетворювати на дідичні[510]. Правда, залишитися в межах старих сум Влодеку не вдалося. Він належав до найбагатших магнатів Поділля, володів королівщинами (Плоскирів, Глезньов, Голіщин) й деякий час Чорноострівською волостю[511]. В 60-ті роки XVI ст. у володіннях Влодека зосереджувалося вже 12 латифундій не лише в межах Поділля, але й Галичини[512].

Серед кам'янецьких старост, окрім названих, особливо відомими були й представники з родини Потоцьких: Ян (1588-1611 рр.), Якуб (1611-1613 рр.), Стефан (1620-1631 рр.), Миколай (1632-1641 рр.), Петро (1642/43-1656 рр.); Замойських: Ян (1658-1661 рр.); Контських: Марцін (1676-1710 рр.) та Ян (1710-1726 рр.) й ряд інших. Про діяльність кожного із старост збереглося чимало свідчень. Щодо особи Петра Потоцького, підкреслимо, що на політичній арені Речі Посполитої він найбільш діяльно виступав з 1637 р. як ротмістр королівського війська. З 1642/43, а потім з невеликою перервою (у 1652 р. джерела зафіксували його на посаді брацлав-

ського воєводи, а з наступного року – черкаського старости) й аж до 1656 рр. займав посаду кам'янецького старости[513]. Земне життя староста Петро Потоцький завершив у Кам'янці-Подільському і був похований в склепіннях одного із костелів – босих кармелітів[514].

Марцін Контський пройшов чималий шлях до чиновника високого рангу в структурі державних інституцій Речі Посполитої. Вже у 1665 р. отримав звання генерала коронної артилерії, а з 1668 й до 1678 р. займав посаду перемишлянського старости. З 1678 по 1680 рр. був великим радцем краківським, з 1679 по 1684 рр. – львівським каштеляном, потім київським (1684-1702 рр.) і краківським (1702-1706 рр.) воєводою, краківським каштеляном (1706-1710 рр.), балинським (1701 р.) і звенигородським (1705 р.) старостою[515] і т.д. Особливо важким для нього був період з кінця XVII, коли місто повернулося до складу Речі Посполитої. Чиновнику доводилося реконструювати оборонні укріплення, сприяти відродженню торгівлі, ремесел і промислів, здійснювати вплив на відновлення міського самоврядування, займатися господарськими справами і т.д. Зокрема, саме М.Контський 7 вересня 1700 р. входив до складу королівської комісії, яка вивчала становище міста після перебування його в складі Туреччини, перевіряла міські права та привілеї, з'ясовувала статті прибутків кам'янецького старости і міста, вивчала економічний та побутовий стан міщан, їхні права на нерухому власність, проводила окремі судові процеси для приватних осіб[516] тощо.

Саме він 19 вересня 1703 р. своїм універсалом відновив існуючі за «давнім звичаєм» три річних ярмарки у Кам'янці, що мали неабияке значення для його відродження. У своєму розпорядженні генерал підкреслював, аби про цю подію місцеві та іноземні купці «оголошували в містах та селах під час ярмарків і торгів»[517]. Т.Новак з'ясував, що названий староста чимало уваги звертав на поліпшення стану міських укріплень. Саме тоді, коли для їхньої реконструкції на початку XVIII ст. приїхали військові інженери П.Стубіц, А. Гловер і М. Крузер, М.Контський, «прибутки з Кам'янецького староства та з окремих приватних володінь направляв на фортифікації Кам'янця»[518]. Контролював староста і надходження від міста, які призначались на відбудову укріплень. Так, у січні 1707 р. згідно з його розпорядженням створюється комісія, що розглядала суми міських надходжень, які магістрат повинен був спрямувати на зміцнення оборонного стану міста і замку. Однак, цього не сталося. Комісія з'ясувала, що українсько-польський магістрат отримав чималі податки від міських землеволодінь, варіння пива, чиншів та мит, однак жодних робіт на міських чи замкових укріпленнях не проводив. Гроші розпорошилися по кишенях міських урядників[519]. Закінчив своє життя староста у 1710 р. у місті над Смотричем.

До міських патриціїв належали й коменданти: Кошкель (1702-1707 рр.), К.Раппе (1710-1716 рр.), Ф. Шиллінг (1717-1733 рр.), В.Жевуський (1734-1735 рр.), С. Гумецький (1735-1736 рр.), Х. Дальке (1753-1763 рр.), Ян де Вітте (1768-1785), Йозеф де Вітте (1786-1788 рр.), Я. Орловський (1789-1792 рр.) та інші. Торкаючись постаті Вацлава Жевуського, зауважимо, що він був представником заможного і впливового у XVIII ст. магнатського роду Жевуських. Його родина з Кам'янцем пов'язана ще з XVII ст. Опис міста 1700 р. засвідчує, що їхня садиба знаходилася у західній перії Польського ринку та іменувалася «кам'яницею ясновельможного пана Жевуського, котра складається з трьох верхніх склепів і двох нижніх». У тилі роз-

ташовувалося ще одне «домоволодіння, в якому знаходиться кімната з кімнаткою. Біля цієї кам'яниці – порожня кімната його милості пана Жевуського»[520]. Одним із представників цієї родини був і Вацлав Жевуський. Комендантом до Кам'янця його призначив 21 лютого 1734 р. генеральний коронний регіментар Юзеф Потоцький. В. Жевуський мешкав вже в інших кварталах Кам'янця – у двох будинках на Вірменському ринку?.

Не виключено, що його було рекомендовано на цю посаду для того, щоб проінспектувати місцевий гарнізон й оборонний стан усіх військових споруд у місті, а також через нього Ю.Потоцький мав намір встановити контроль над Кам'янцем, в якому вся повнота влади з початку XVIII ст. зосереджувалася у коменданта. Такий контроль видавався можливим, бо В.Жевуський був коронним польним писарем. Він і його уряд у військовій ієрархії Польщі числився зразу ж після посад двох коронних гетьманів, а логічно – від них і був залежним. Після гетьманів коронний писар підпорядковувався генеральному коронному регіментарю. На початку 1735 р. Ю.Потоцький перейшов на бік Августа III, а 22 лютого того ж року наказав кам'янецькому гарнізону присягнути йому на вірність. В.Жевуський відмовився перейти на службу до Августа III, хоча С.Лещинський звільнив коменданта від даної йому присяги[521]. В.Жевуський залишив помітний слід у відбудові Кам'янця та його укріплень у перші десятиріччя XVIII ст., а відтак був вшанований навіть меморіальною дошкою, вмонтованою на фасаді ратуші українсько-польського магістрату в 1742 р. Автором її креслень став Ян де Вітте[522]. Доречно зауважити, що тодішній фасад ратуші та проект її реконструкції, запропонований Яном де Вітте, повністю відрізняється від того фантастичного, який розробила Є.Пламеницька[523].

Особливо багатим патриціем міста і магнатом Поділля у 30-70-і рр. XVIII ст. виступав інший представник роду Жевуських – Міхал. Гусарський полковник (з 1725 р.), коронний польний писар (1736-1752 рр.), підляський (з 1736-1762 рр.) і подільський воєвода (з 1762 р.), він часто проживав у місті, володіючи у Подільському воєводстві рядом маєтностей (5 містечок та 28 сіл з дев'ятьма фільварками). У них, в основному, розводилися свійські тварини та практикувалося зернове господарство. Втягуючись у європейський ринок, фільварки приносили йому величезні прибутки, які дозволили йому ввійти до кола багатих осіб Речі Посполитої і найближчого оточення короля[524].

З Кам'янцем пов'язана багатолітня і найбільш діяльна в плані розбудови міста та його укріплень служба на посаді коменданта Яна де Вітте. Він був міщанином подільської столиці і пройшов шлях від простого жовніра до генерала. В костельних книгах храму св. Петра і Павла вперше його прізвище зафіксоване у 1720 році. На військову службу вступив у лютому 1726 р. Через 6 років він був уже в чині хорунжого артилерії, а ще через 4 – капітана[525]. У 1751 р. отримав звання майора, у 1758 – підполковника й у 1768 р. – полковника артилерії, вступивши на посаду кам'янецького коменданта. Й.Ролле з'ясував, що Я. де Вітте був суворим, однак справедливим комендантом[526]. Архівні джерела засвідчують, що ще у 1735 р. він виготовив план міста, а пізніше, впродовж свого життя (до 1785 р.), виконав чимало креслень на зведення і реконструкцію оборонних, цивільних та культових споруд, здійснив неабиякий внесок в оборонне, культурне та політичне життя міста. Похований у криптах костелу св. Петра і Павла м. Кам'янця-Подільського[527].

Відомими в Кам'янці і на Поділлі були й воєводи, більшість із яких представляли подільську шляхту. Серед них джерела зафіксували Петра Одровонжа (1434-1437 рр.), Грицька Кірдея (1439-1462 рр.), Давида з Бучача (1480-1485 рр.), Яна Сенінського (1588-1598 рр.), Миколу Гербурта (1587-1588 рр.), Станіслава Лянцкоронського (1614-1617 рр.), Томаша Замойського (1618-1619 рр.), Станіслава Потоцького (1636-1653 рр.), Станіслава Конецпольського (1679-1682 рр.), Стефана Гумецького (1706-1736 рр.), Вацлава (1750-1762 рр.) і Міхала Ржевуських (1762-1770 рр.), Якуба Замойського (1770-1790 рр.), Леонарда Марцина Свейковського (1790-1793 рр.)[528] та інших, які селилися в Кам'янці на вул. Татарській і Земянській, у межах Польського та Вірменського майданів-ринків тощо. Поряд з тим, що вони займали найвищі щаблі в ієрархічній соціальній драбині тогочасного Польського королівства та Подільського воєводства, названі особи дбали про оборонну міць міст і містечок, розвиток торгівлі і ремесел в краї, а також були багатими землевласниками, вдало підпорядковуючи собі торгівлю в регіоні, ремесла, різні промисли і т.д.

Так Грицько Кірдей цю посаду займав 23 роки – з 1439 по 1462 рр. Ще на початку воєводської кар'єри входив до кола наближених осіб польського короля Владислава III. Дослідники стверджують, що воєвода такою «близкістю» настільки захопився, що з 1440 по 1444 рр. постійно перебував в оточенні володаря в Угорщині і жодного разу не відвідав підпорядкованого йому воєводства[529]. Щодо Стефана Гумецького, то родом він з Рихти. Родина Гумецьких відома у Подільському воєводстві з книг земських судів 30-х рр. XVI ст. (Міхал – гродський кам'янецький писар, 1535 р.; Войцех – гродський летичівський писар, 1584 р.)[530] та інші. З 1702 р. Стефан займав посаду королівського підстолія, а з 1726 р. був генералом коронної артилерії. До займаної посади воєводи та під час її посідання він займав й посади старост: ржечицького (1702 р.), равського (1704 р.), белзького (1712 р.), лібузького (1718 р.), вінницького (1731 р.)[531]. До обов'язків воєводи входили переважно управлінські та оборонні функції краю, турбота про шляхетське військове ополчення, збір податків, зустріч і супровід послів, дипломатів і т.д. 1 червня 1713 р. король Август II видав універсал, згідно з яким приписував усім євреям, котрі мешкали у Подільському воєводстві, підпорядковуватися тільки владі і суду подільського воєводи Стефана Гумецького, а для цього їм необхідно було обрати з-поміж себе єдиного старшину[532].

Цікаві відомості залишилися і про кам'янецьких каштелянів, серед яких джерела промовляють про Монівіда (1437-1438 рр.), Миколу Бедриха (Свірча) (1438-1441 рр.), Міхала Мужила (1460-1466 рр.), Миколая Свірча (1469-1490 рр.), Домкрата (Яна) з Шаравки (1505-1506 рр.), Миколая Язловецького (1542-1559 рр.), Миколу Синівського (1576-1584 рр.), Якуба Претвича (1593-1607 рр.), Яна Гербурта (1625-1626 рр.), Яна Уланського (1654-1655 рр.), Миколу Бігановського (1663-1773 рр.), Габріела Сільніцького (1676-1680 рр.), Никодима Забокліцького (1693-1704 рр.), Йозефа Гумецького (1754-1764 рр.), Каєтана Гринівецького (1768-1783 рр.), Леонарда Марціна Швейковського (1782-1790 рр.)[533] та ін. Кожний із них був особливим чиновником, намагався виконувати певні обов'язки, забезпечувати свій соціальний статус. Одним із прикладів такого діяча була особа Миколи Бедриха (Свірча) із Новодвору. На цій посаді він перебував з 1438 по 1441 рр.[534], мешкав у Кам'янці та Новодворі і відносився до тих державних адміністраторів Польського королівства

у Західному Поділлі, котрі запроваджували в краї адміністративно-територіальний устрій за польським зразком. Не виключено, що саме за вправну службу королю Микола отримав низку сіл на Поділлі (у Смотрицькому повіті наприкінці XV ст. його родині належало 33 села), зокрема містечко Смотрич з 1440 р.[535]. Він збудував і своє родинне гніздо на р.Смотрич наприкінці 30-х рр. XV ст. під назвою Новодвір[536] (у XVI-XVIII ст. Городок Бедрихів, Городок, сучасний Городок у Хмельницькій області). Таку ж посаду займав у вказаний час і його син Миколай.

Другу соціальну групу жителів Кам'янця-Подільського у XV-XVII ст. формували його середні прошарки. Це незаможні купці, ремісники, власники крамниць, лавок, млинів, середнє духовенство та інші мешканці, які прийняли міське право і мали нерухому власність. Згідно з тодішньою термінологією, всі вони відносилися до поспільства (в німецьких містах такий стан називався бюргерами). Вони намагалися контролювати міське управління, добивалися участі у законодавчій та виконавчій владах, особливо в Раді 40 мужів, права здійснювати контроль над прибутками, ремеслом і торгівлею, над витратами щодо зведення і реконструкції укріплень тощо. Як правило, ця категорія міщан володіла власними будинками, при яких досить часто був сад, хлів, город і т.д. Багато з них були власниками лавок, якщо це були торгівці, або майстерень, котрі займалися ремеслами. Зокрема, в люстрації Кам'янецького староства 1565 р. зафіксовано, що в місті існувало 9 сукенників, які торгували дорогим сукном і відносилися до заможних патриціїв (разом виплачували чинш в розмірі 16 злотих) та 14 простим. Названі останні 14 і були бюргерами. Це Симон різник, Ахентій Боргосович, Трайнос, Міколаєць, Богдан Русин, Кузьма Писанчич, Федір Телезіц, Юрек, Гречко, Андрій Попович, Сахно Русин, Матвій Маліч, Ромашко Сухорад і Грішко Гункович. Вони платили й менші за розмірами податки – по 1 злотому[537]. Інший документ – люстрація 1566 р. – засвідчує наявність у місті 29 крамарів з крамницями і 9 різників з лавками[538], сім'ї яких можна віднести до бюргерських. Не зважаючи на те, що власники крамниць платили річний чинш по 30 грошей, а також володіли земельними наділами у передмістях та в околицях Кам'янця, їх прибутки давали достатньо засобів для середнього матеріального забезпечення своїх сімей. Аналогічний приклад можна привести й про небагатих кам'янецьких різників, серед яких люстрація 1565 р. зафіксувала Леска Різника. Будучи власником різницької лавки, він платив від неї річний чинш по 4 злотих, а від землеволодінь (половина лану = 10 га) – в середньому 1,25 злотих[539].

Володіючи нерухомим майном у місті і займаючись виробничою діяльністю, середня група міщан несла основний тягар міських повинностей та податків, а також виплачувала різні грошові побори. Судові книги магістратів містять сотні прикладів позичок та кредитів бюргерів, які вчасно не могли повернути боргів. Для прикладу, одне із судових засідань у вірменському магістраті від 12 січня 1622 р. засвідчує, що в четвер, «перед славетним війтом Кіркором, сином Голуба, особисто прийшов славетний Мовсес, син Ганеса, квитувати поштиву Варте, або Гуляф, жінку покійного Хидира Джилала, його вдову з приводу всіх боргів, які вона була йому винна згідно з судовими записами». На суді Варте заявила, «що вона все сплатила повністю, і суд звільнив її від тих боргів, і скасував, і звів нанівець судові записи»[540].

Вивчаючи діяльність дрібних кам'янецьких купців другої половини XVII ст., О.Компан дійшла висновку, що для накопичення свого капіталу, вони часто використовували гроші багатих купців. Особливо вигідно це було робити під час закордонних поїздок, оскільки це давало підстави аргументувати власнику позиченого капіталу причини затримки в дорозі і невчасно повернутих грошей. Зокрема, багатий вірменський купець Кшиштоф Деменешт у 1658 р. доручив фактору Балконі, котрий направлявся до Угорщини, передати одному із своїх агентів значну суму грошей. Отримавши їх, Балконі вирішив спочатку сам ними скористатися для збагачення, а потім вже передати агенту. Для проведення власних торговельних операцій він побував в різних місцях, а до власника позичених йому грошей повернувся аж через три роки, за що поніс матеріальну відповідальність з відсотками перед війтівським судом[541].

Найбіднішу частину міського населення становили слуги, поденщики, челядники, наймити, селяни, холопи і т.д., які в соціальному відношенні виступали переважно у статусі безправної частини міського, однак вільного, населення. Свідчення про наймитів зустрічаються в актових документах кам'янецького магістрату за 1635 р. Йдеться про наймита Агопшу з Сочави, котрий служив у покійного кам'янецького міщанина Хачадура. Працюючи у господаря певний час, останній обіцяв наймиту влаштувати йому весілля за свій рахунок, надати наділ і виділити певний капітал. Помираючи, господар не залишив письмового заповіту наймиту щодо обіцяного. У зв'язку з цим Агопша звернувся до вірменського суду з протестацією на пані Ширін, дружину покійного Хачадура, вимагаючи від неї підтвердити волю чоловіка. Звернення до суду було зумовлено тим, що після звільнення з роботи Агопша бажав отримати обіцяне. Однак, вдова відмовилася задовільнити запит наймита[542].

В писемних документах виявляємо і челядників. Зокрема, два із них судилися у шевському суді 1714 р. В цеховій книзі з цього приводу записано, що «челядник Василів (майстра – М.П.) годився з другим челядником за образу, за конву меду». За цю процедуру до цехової скриньки поступило 2 злотих[543].

Представників найнижчої категорії кам'янецького населення джерела зафіксували також в замку і в замковому фільварку. Люстрація Кам'янецького староства 1566 р. містить відомості про фільваркову челядь, до якої відносилися двірники, пастух, свинар, кухарки, пасічник, вівчарі і т.д.?

Особливе становище було у холопів, яких називають актові документи вірменського магістрату 1647 р. Вони мешкали переважно у фільварках на міських землях, останні із яких здавалися в оренду заможним міщанам (в даному випадку вірменам). При передачі в оренду фільварків та полів, а також й «холопів на три роки у їхнє спокійне володіння й користування з усіма приналежностями». Суд застерігав, що до їхньої волі (орендарів), «збільшувати холопів і селити їх на гумнах» можна було лише за погодженням із українським судом і з нашого відома»[544].

Підсумовуючи вивчення демографічних, етнічних та самоврядувальницьких напрямів еволюції Кам'янця у XV-XVIII ст., відзначимо, що місто належало до категорії середніх та великих європейських міст, а його населення характеризувалося поліетнічністю. Серед небагатьох тодішніх українських міст Кам'янець став осередком проживання трьох громад: руської, вірменської і польської. Початок правового регулювання на засадах магдебургії руська громада вела від 1374 р. (підтвердження

отримувала у 1432, 1492 рр.), а поляки і вірмени відповідно від 1432 та 1496 рр. Однак, за змістом правового самоврядування громади користувалися різними його формами. З 1432 р. польська громада почала виступати повноправним господарем міста, володіючи всією повнотою адміністративно-правових, політичних та економічних прерогатив, передбачених нормами магдебурзького права (мала лаву і раду). Для українців і вірмен дане право мало обмежений характер (мали лише лаву), що й привело українців на початку XVIII ст., а вірмен у 1790 р. до підпорядкування польській громаді. Євреї та інші етнічні групи населення не стали об'єктом окремого правового регулювання, а входили до однієї із трьох названих громад і послуговувалися правами їхніх юрисдикцій. Цікавим явищем в управлінській структурі Кам'янця стали інституції коменданта та замкового уряду, які по-різному впливали на становище міста.

Дослідження соціально-економічного розвитку Кам'янця дає підстави стверджувати, що досягнутому ним рівнів відповідала й соціальна структура міського населення. Відбувався складний процес формування міщанства як стану, зокрема виразно окреслювалася тенденція та консолідації патриціїв і міського бюргерства. В цьому відношенні Кам'янець уподібнювався іншим великим містам Правобережної України, а також багатьом західноєвропейським містам епохи пізнього середньовіччя та ранньої модерної доби.

Розділ 4. Торгівля

4.1. Внутрішня торгівля, її організація та функціонування

В епоху середньовіччя й у ранні нові часи Кам'янець-Подільський відігравав роль важливого осередку внутрішньої й зовнішньої торгівлі не лише в системі міст України, але й Європи в цілому. Через нього пролягали гостинці, що пов'язували місто з багатьма торговельними осередками Європи та Сходу. Він славився своїми ярмарками й торгами, про що промовляють грамоти литовських князів і польських королів, свідчення Яна Длугоша[1], М.Стрийковського[2], Т.Коробейникова[3], Ульріха фон Вердума[4], Жана Мюнца[5] та інших сучасників. Звертаючись, зокрема, до записів Яна Длугоша, зазначимо, що Кам'янець в торговельному відношенні він бачив «багатим на мед, віск і худобу»[6]. Трифон Коробейников констатував, що це «місто людне і торги добрі»[7]. Його внутрішня торгівля добре відображена в актових документах кам'янецького магістрату, гродського та земського судів, тарифах і люстраціях, грамотах польських королів і подільських старост, дефтерах та описах міста, документах кам'янецької митниці та в інших писемних джерелах фіскального характеру.

Досліджувана проблема привертала увагу істориків неодноразово, зокрема Ю.Сіцінського, В.Антоновича, М.Грушевського, О.Подградської, О.Компан, Ф.Кірика, Я.Мотилевича, А.Дзюбінського та інших науковців. У своїх працях вони розглядали різні аспекти торговельного життя міста: організацію митної системи, цінову політику на товари, соціальну й етнічну структуру купецтва, функціонування ярмарок і торгів, соціально-економічні умови розвитку торгівлі[8] тощо. Однак спеціальної роботи монографічного характеру ніхто з них не створив.

Дослідження широкого кола писемних джерел та наукової спадщини істориків дає підстави стверджувати, що кам'янецька торгівля проводилася в рамках чітких регламентацій. Серед них головними були: податкова і митна системи (платня від утримання крамниць і складів, за місце на ринку, мито від вивезення, ввезення і продаж товарів, податки від торговельних закладів і їх оренди), складське право, цінова політика на товари і т.п. Вони контролювалися міською адміністрацією, органами самоврядування, королем та старостою, як представником держави, тощо. І це не випадково, адже від торгівлі місту надходили найбільші прибутки. Люстрація Кам'янецького староства 1565 р. засвідчує, що лише від торгівлі з московською, турецькою і литовською землями місто отримало того року 660 злотих[9].

Вона зосереджувалася, в основному, в межах його майданів-ринків, а частково й на центральних вулицях, у будинках заможних купців, в передмістях Долина та Карвасари. Міських майданів-ринків у досліджуваний період було три: Польський (у XVIII ст. Українсько-Польський), Український (у XVIII ст. Зарванський, М'ясницький) та Вірменський. Польський майдан-ринок локалізувався в центральній частині півострова[10], Український – у північній,[11] а Вірменський – у південній[12]. Польський історик Ф.Кірик вважає (з його думкою ми повністю погоджуємося), що

Польський ринок з часу заснування (середина XV ст.) стає в Кам'янці головним[13]. Його площа (4 га) впродовж XV-XVIII ст. була забудована спорудами різного призначення. На ринку по малому периметру існувала житлова та господарська забудова з ратушею всередині, а також міська мурована вага[14], на якій зважувалися всі привезені до міста товари. На території між малим і великим периметрами ринкової забудови знаходилися крамниці[15], склади текстилю і вин[16], пивниці, торговельні ряди[17], склепи і т.д.

Про наявність міських крамниць у кам'янецьких купців на Польському ринку засвідчує королівський привілей від 9 квітня 1468 р., зміст якого підтвердив Казимир Ягеллончик 6 березня 1481 р. Відповідно до нього купцям дозволялося продавати у крамницях шафран, перець, полотна й інші тканини, олово, залізо, вовняну тканину[18] і т.д. Таких купців у 1494 р. в місті числилося 31, які платили податок в сумі 7,5 польських грошей 4 рази на рік. Сукенниць польських зафіксовано 21, вірменських – 9, корчм вірменських і українських було 10[19]. На Польському ринку знаходилося чимало й крамниць різників. Королівські люстратори у 1535 р. зафіксували їх десять, власниками яких були Якуб Хотинський (дві), майстри: Вавринець, Марцин, Францішек, Фелікс, Марцин інший, Станіслав і Ян Хотинський (по одній). Одна крамниця належала кам'янецькому кляштору[20]. Доречно зауважити, що на рубежі XV-XVI ст. купців і заможних ремісників на головному ринку, а також в межах інших ринків, мешкало понад 100 родин[21]. У центральних дільницях міста у 1517 р. розміщувалася і солодовня, збудована жителем Києва Григором на окремій садибі, подарованій йому королем[22]. Вірменські купці, як засвідчує королівський привілей 1460 р., продавали сукна у своїх дільницях міста не лише у крамницях, а й перед своїми будинками, створюючи у торговельній діяльності цим товаром чималу конкуренцію для польських купців[23]. У 1535 р. на міському ринку знаходилося і 16 взуттєвих крамниць[24]. Домігся дозволу у короля Сигизмунда Августа на зведення у своїх кварталах 14 крамниць й український цех шевців[25].

В XVI-XVII ст. місто розвивалося, зростала кількість жителів, крамниць, купців, ремісників тощо. Як засвідчує люстрація Кам'янецького староства 1565 р., уже функціонувало 29 крамниць[26], власники яких платили від кожної з них по 30 грошей. У джерелі зафіксовано також, що на головному ринку зводилася ще одна крамниця міщанином Григором. Аналогічна кількість крамниць подається і в люстрації Кам'янецького староства 1566 р.[27] У 1570 р. кількість міських крамниць зросла до 40[28]. Доречно зазначити, що з другої половини XVI ст. вірмени домоглися побудови у своїх кварталах чималої кількості капітальних кам'яних крамниць, про одну з яких йдеться у 1582 р. Саме у тому році вірменин Йованес з мамою Грепсіме постали перед вірменським війтом і лавниками з заявою, у якій стверджували, що мають грошовий борг перед єпископом Міхно в сумі 189 флоринів польських грошей. Вони зобов'язувалися сплатити його впродовж чотирьох років, а Міхнові віддали в заставу свій будинок, і «... кам'яну крамницю, що розташована між крамницями Вартана, сина Ромашка і покійного Миколайця»[29]. Записали так само все рухоме і нерухоме майно, яке могло перейти до єпископа, якщо боржники невчасно сплатять йому борги. Власником іншої кам'яної крамниці у вірменських кварталах 1589 р. був вірменин Симон[30]. Упродовж XVI-XVIII ст. вірмени мали й торговельні склади у вигляді склепів, що знаходилися з південного боку садиби храму Св. Миколи,

який виступав для вірменських купців покровительським[31], та ряд інших склепів, які локалізувалися в різних вірменських кварталах[32].

В місті у 1565 р. знаходилося й 9 сукенниць, власники яких (вірменин Григір, вірменський війт Юрек, міщани Вітек, Захарко, Путро, Матвій Михалович, Юрась Ташкович і Андрушко) торгували дорогими тканинами, сплачуючи від кожної з них по 2 злотих[33]. 14 власників, серед яких були представники трьох громад (райця різник Симон, Аксентій, Боргосовіч, Трайнос, Міколаєч, Богдан русин, Кузьма Пісанчич, Федір Теліжиць, Юрек, Грицько, Андрій Попович, Сахно Русин, Матвій Маліч, Ромашко Сухорад і Гріско Ганкович), утримували також сукенниці, в яких продавали дешеві тканини. У 1565 р. вони повинні були заплатити магістрату по 30 грошів і з кожної з них[34]. Не змінилася по відношенню до 1535 р. в Кам'янці й кількість різницьких крамниць, яких у люстрації 1565 р. зафіксовано 10[35]. Інші писемні джерела засвідчують, що їхня кількість поступово зростала. Цей факт зумовлювався збільшенням чисельності купців, яких тариф 1578 р. зафіксував 190 осіб[36]. Зростала чисельність крамниць і у XVII ст. Зокрема, вересневий опис Кам'янця 1672 р. зафіксував вже 120 крамниць і 18 плаців, що залишилися від зруйнованих крамниць[37].

Всі торговельні заклади функціонували в ярмаркові дні та в дні торгів. Зокрема, якщо ярмарки відбувалися тричі на рік, – на св. Войцеха (з 24 квітня – п'ять тижнів), на Різдво Пресвятої Богородиці (з 8 вересня – на 1,5 тижні) і на св. Андрія (листопад – чотири тижні)[38], то вільні торги лише у п'ятницю і суботу. Причому, в суботу дозволялося вільно торгувати м'ясом усім жителям Кам'янця і мешканцям навколишніх сіл. В інші дні тижня (крім неділі) м'ясними виробами можна було торгувати лише в різницьких крамницях головного ринку[39]. У 1661 р. польський король встановив ще один торговельний день – вівторок. Він дозволив євреям (в місті офіційно не проживали) торгувати в Кам'янці різними товарами та шинкувати[40]. Доречно зазначити, що торговельна діяльність купців різних рівнів досить часто порушувалася з боку міської адміністрації шляхом підвищення митних тарифів, цін на продаж товарів, розмірів платні за місце на ринку і т.п., що без сумніву викликало супротив з боку купців і перекупників. Зокрема, якщо згідно з сеймовою конституцією 1598 р. грошове мито збиралося з купців в розмірі 6 грошей від 10-и злотих (або 2%)[41], то у 1600 р. мито від 751 злотого (або 378 дукатів і 60 аспрів) було взято в розмірі 7 дукатів і 68 аспрів, що становило 2,5%[42].

Порушення норм торгівлі викликало невдоволення не лише у середовищі купців, а й у власників крамниць. Так трапилося в 1702 р., коли сеймик подільської шляхти виніс рішення про додаткове обкладення податками всіх мешканців міста, в тому числі і купців та власників крамниць. Однак, з офіційних документів кінця XVII – початку XVIII ст. відомо, що після перебування Кам'янця під владою Османської імперії король і сейм винесли рішення про звільнення міщан від податків на 10 років, аби їх оселі і господарства відродилися. Посилаючись на рішення сейму, податків не сплачували. Ухвалили, що коли шляхетські збирачі податків опломбують крамниці, тоді припинять всяку торгівлю, виробництво і продаж напоїв[43]. Високі мита для середнього купецтва приводили і до того, що незаможні купці або дрібні крамарі вимушені були торгувати і в заборонені дні. Так сталося у 1704 р., коли в українсько-польському магістраті розглядалася справа «панів крамарів», котрі у святковий день розклали на ринку свої товари для продажу. Магістрат направив до

них свого уповноваженого з наказом негайно зібрати крам і припинити торгівлю. Крамарі його «шарпали» і не слухалися, зневажаючи наказ урядовців. Більш того, один з крамарів навіть виголосив такі слова: «Чому б я мав не торгувати, хіба мені їсти св. Грегор дає?» За порушення правил торгівлі крамарів було оштрафовано грошима і воском[44].

У XVII, а також упродовж XVIII ст. (1725, 1737, 1789 рр.) торговельні привілеї міста та права його жителів неодноразово порушувалися шляхтою, військовиками і купцями єврейського походження. Щодо шляхти, зазначимо, що найбільше купці і міське населення страждали від запроваджених нею численних податків та мит. Так, книга кам'янецького магістрату початку XVIII ст. засвідчує, що при в'їзді або виїзді купців через міські ворота (Руські і Польські), митники (шляхтичі) збирали з них індукту та еквекту, припускаючись різних зловживань: стягуючи більше за розмірами мито, аніж воно було встановлене законом, інколи і в декілька разів[45].

Ведучи мову про заможних євреїв-перекупників, зауважимо, що через підкупи посадових осіб, окремих заможних міщан і представників культу, вони все-таки селилися в Кам'янці, шинкували мед, варили пиво, брали в оренду митні збори з напоїв (у 1660 р. такими орендаторами були 4 підприємці-євреї), виготовляли горілку і продавали її в крамницях, на ринках, вулицях, в окремих кварталах, будинках, дворах представників культу, шляхти і т.п. Торгували кошиками, сукном й іншими товарами, ходячи по всьому місту, беручи з міщан великі гроші[46]. Найбільше потерпали міщани від євреїв-орендарів, які прибирали до рук оренду млинів, різні види торгівлі, митниці, крамниці, склади тощо. Писемні джерела засвідчують, що при укладанні контрактів євреями-орендарями з власниками, перші ставили перед іншими чималі вимоги. Так, у 1737 р. в одному з договорів на оренду торгівлі в місті зазначалося, що купці, перекупники і власники худоби повинні платити від кожної великої тварини по одному злотому, від теляти – по 15 грошів, від гуски – по 3 гроші, від курки, вепра та вівці – по 1 грошу. Аналогічний розмір податку передбачався й від каменю, воску та олії, від чобіт, дуба, дощок, лат, дров, вапна, купецьких склепів й крамниць. В магістратській книзі того ж року зазначалося, що раніше таких податків не існувало[47]. В судових актах засвідчувався і той факт, що євреї домоглися навіть права виставляти при в'їздах до міста біля міських брам свою варту, що дозволяла собі перевіряти всі товари у купців і міщан, які ввозилися до міста і вивозилися з нього, отримали право насильно примушувати міщан відкривати їхні склепи для огляду і проводити люстрування євреями[48]. Неодноразово міщани зверталися до короля зі скаргами на єврейських перекупників. Так сталося і 1789 р., коли вони у листі до короля зазначали, що євреї «ostatni kawalek chleba mieszczanom wydzieraia»[49]. У ньому також згадувався той факт, що єврейські перекупники поводилися з міщанами і мешканцями кам'янецької округи недоброзичливо ще з XVI ст., у зв'язку з чим польський король в 1543 р. видав мандат, згідно з яким забороняв їм «wykupować żywności we wsiach okręgu kamienieckiego», а також офіційно мешкати в місті[50].

Різні порушення, пов'язані з місцевою торгівлею, допускав гарнізон міста, представники якого втручалися в діяльність шинків і купців, проводив незаконно торги, продавав ремісничі вироби, шинкував і реалізовував різні напої, примушував купців сплачувати мито товарами і т.д. Справа доходила навіть до того, що жовніри били і калічили міських різників, безпідставно брали їх під варту, вимагали великі мита,

коли купці в'їжджали через ворота до міста (від куфи вина – одне відро), примушували власників продавати їм дрова за низькими цінами[51] і т.п. Крім того, нижчі офіцерські чини та їхні дружини особисто займалися торгівлею, хоча таку діяльність їм забороняли декрети Радомського трибуналу 1717, 1718, 1719, 1720, 1721 і 1723 рр.[52] Із скарги міщан від 1730 р. дізнаємося, що капітани, унтер-офіцери, жовніри та їхні дружини шинкували різними напоями, займалися пекарською справою і перекупкою (дрібною торгівлею на ринках) товарів. Крім того, скарга міщан-торгівців від 1761 р. засвідчує, що вони повинні були незаконно сплачувати відповідну суму і старшим офіцерам гарнізону[53]. Керівництво гарнізону взяло до своїх рук й видання паспортів купцям, які їздили до Дністра та до Дніпра. Перевищуючи свої повноваження, як засвідчує та ж сама скарга 1761 р., воно ж виставляло сторожу з ранку до вечора біля м'ясних рядів на ринку, за допомогою якої примушувало міщан продавати м'ясо жовнірам не за встановленою ринковою ціною, а за такою, яку їм вкажуть самі стражники[54].

Міський гарнізон завдавав шкоди міщанам і шляхом нав'язування їм неякісної монети. Відомим залишається той факт, що у XVIII ст. в Польщі не було єдиної державної монети, а в обігу знаходилися чеські, литовські, старопольські, російські та інші грошові одиниці. Водночас, жовніри отримували від королівської скарбниці платню монетами берлинками й орликами, на які майже не було попиту в обігу у Подільському воєводстві. Селяни навколишніх сіл, які привозили сільськогосподарські продукти, відмовлялися від цієї монети (червоний злотий), оскільки її не брали від них пани. З часом в Кам'янці нагромадилося чимало цієї монети, але міщани не купляли собі необхідних речей, а тим більше харчових продуктів. Вони не бажали обмінювати на неї злоті (1 червоний злотий рівнявся 18 злотим)[55]. Протиріччя між жовнірами та мешканцями міста існували й в інших сферах життя, однак ця тема заслуговує окремого дослідження.

Не зменшувалася кількість торговельних закладів в Кам'янці і впродовж XVII-XVIII ст., коли він славився своєю внутрішньою та зовнішньою торгівлею з містами Європи, Півдня і Сходу[56]. Зростало навантаження і на ринки. А відтак, певних змін зазнає у розпланування Польський ринок[57], внаслідок чого його площа збільшилася. Розширилася територія між малим і великим периметрами ринку, що сприяло зосередженню тут більшої кількості торгових рядів, крамниць, сукенниць і т.д. У XVII-XVIII ст. чіткішого розпланування зазнали Вірменський[58] і М'ясницький ринки[59].

Відомості про торговельні заклади Кам'янця наприкінці XVII ст. містить його опис 1700 р. Найбільш детальною у ньому є інформація про крамниці навколо ратуші Польського магістрату, яких там числилося 30. Вони належали заможним міщанам, серед яких були Маріанна Пньовська, Шимон та Ян Кшиштофовичі, Богдан Біренгач, Бернарт Гловацький, Аксентович, Пом'яловська, Мангульці, Патріатовечевська, Бжезінський, Міткевичовська[60] та ін. На основі опису з'ясовуємо, що крамниці знаходилися в «межах міста посередині і на ринку... різних купців, які торгують, наймаючи...».[61] Зокрема, крамницями і пивницями володіли війт Адам Святович (дві крамниці, ринок, перша перія), Богдан Лукашевич (головний ринок, перша перія), Ян Міскевич (пивниця мурована, четверта перія), Сеферова (крамничка, малий периметр навколо ратуші), Теодор Філіпович (земляна пивниця, малий периметр), Кірко

(темні крамниці, мурована пивниця і три дерев'яні крамнички, малий периметр)[62] і т.д. Магістратські книги дають підстави стверджувати, що представники родин Криштофовичів і Аксентовичів (Яна Криштофа та Григорія Аксентовича) ще у 1712 р. займали посади лавників українсько-польського магістрату[63]. Наприкінці XVII – у XVIII ст. біля його ратуші продовжувала знаходитися міська вага зі склепами, на яку від кожного привезеного до міста товару збиралося мито – штука полотна [64] *(рис. 57)*.

У 30-80-і рр. XVIII ст. розташування торговельних будівель (в документах вони виступають як склепи і склепики) майже не змінилося. Більшість їх продовжувала знаходитися навколо ратуші українсько-польського магістрату по малому та по великому периметрах ринку, а також у межах Вірменського і М'ясницького ринків, на вул.Довгій[65] та в інших кварталах міста. Торгівля проводилася й у кам'яницях та будинках купців, кількість яких упродовж 1782-1795 рр. зросла з 106 до 173[66]. Серед відомих купців того часу були Шадбей, Козловський, Гатецький, Захаржевська, Грегор Богданович, Богдан Стефанович, Симон Криштофович, Стефан Лазурович, Габріель Вартарович та ін., садиби яких локалізувалися переважно в центральних дільницях міста[67]. Функціонувала і митна комора[68].

Окрім місцевих купців, кам'янецькі ярмарки і торги відвідували майже всі купці та селяни з подільських міст, містечок і сіл, а також купці з міст і містечок України, Польщі, Туреччини, Угорщини, Валахії, Молдавії та інших держав. Яскравою ілюстрацією сказаного слугує реєстр товарів кам'янецької митної комори 1764 р.[69] Окрім географії купецтва (в записах митних книг вони зафіксовані зі 105 міст і містечок: Жванець, Криве, Лянцкорунь, Дубно, Окопи, Кудринці, Дунаївці, Гусятин, Оринин, Підгайці, Рогатин, Солобківці, Зіньків, Станіслав, Городенка, Могилів, Броди, Хотин, Львів, Слуцьк, Соколець, Смотрич, Зіньківці, Гданськ, Олександрія, Стамбул, Варна, Бургас, Токат та багато інших), яке приїжджало до Кам'янця в ті часи, документ дає підстави говорити про асортимент товарів, що привозилися до міста, ціни на них, специфіку торгівлі, соціальну характеристику його купців і т.п. Джерело засвідчує і наявність чималих сум мит, які особливо зростали за рахунок багатих місцевих, а також іноземних купців. Говорячи про двох найбагатших із них (львівських вірмен) – Йозефа і Григора Нікоровичів, – зауважимо, що у 1764 р. вони везли зі своєї факторії до Туреччини через Кам'янець значну кількість товарів, загальна вартість яких оцінювалася у 1932 злотих[70]. За умови, якщо з названих купців мито було зібране лише у розмірі 2%, то воно становило 39 злотих. Я.Мотилевич запропонував й відповідну таблицю, у якій фіксується кількість купців, що побували на митниці у 1764 р. та сума сплаченого ними мита (таблиця №1).

Таблиця №1

Диференціація купецтва щодо розмірів сплаченого ними мита на коморі в Кам'янці-Подільському в 1764 р.

Розміри сплаченого мита (в злотих)	Кількість купців
0-5	238
6-10	42
11-15	27
16-20	12

21-25	19
28-30	4
31-35	2
36-40	6
41-45	1
46-50	5
51-55	2
56-60	2
61-65	2
66-70	1
71-76	1

Зміст таблиці дає підстави говорити про 3545 злотих, сплачених купцями упродовж року на митниці. Тоді ж в Кам'янці здійснювався й чималий товарообіг, який приніс місту великі прибутки. Зокрема, лише лимонів в тому році було продано на суму 2805 злотих. Переробивши їх на сік, перекупники за нього отримали ще 1047 злотих. Великим попитом користувалися й апельсини, яких було реалізовано на суму 315 злотих, а за шкірки від них – ще 140 злотих. За грецькі й волоські горіхи кам'янецькі купці отримали 846 злотих, а за сухі овочі – 2981 злотий[71] і т.д.

Значну питому вагу у внутрішньому торговому обігу мала торгівля горілчаними напоями (горілка, вино, пиво, мед), яка у XV-XVII ст. перебувала переважно в руках польської адміністрації, вірменських купців і шляхти, котра поселялася в місті. Торгували купці «в домах і кам'яницях своїх», на що неодноразово отримували привілеї[72]. Кам'янецька вірменська громада, як і дві інші, мала свою корчму та шинок і здавала їх в оренду[73].

Дослідники кам'янецьких старожитностей стверджують, що на майданах-ринках знаходилися склади іноземних товарів та митна комора ще у 1518 та 1543 рр.[74] Писемна згадка про найдавніший склад європейського текстилю датується початком XVI ст.[75] У XVI – на початку другої половини XVII ст. на ринках і ярмарках були влаштовані спеціальні торгові ряди, де купці продавали товари російські[76], турецькі[77] та інших країн. Зазначимо, що держава намагалася контролювати всю торгівлю: складське право, розміри мит, ціни на товари, діяльність купців тощо. Так, у 1521 р., Сигизмунд I підписав привілей, згідно з яким за кам'янецьким каштеляном затверджувалося право збирання мостового в розмірі півгроша від воза та одного третинника від кожного вола й коня, що добровільно сплачуватиметься кам'янецькими громадянами для направи мосту та торгового – в розмірі не більше одного гроша за місце, на якому розмістився купець з товарами[78].

Праці дослідників та писемні джерела XV-XVIII ст. дають підстави стверджувати, що в торговельному житті міста проходили складні і багатогранні процеси. З одного боку, спостерігалося швидке збільшення кількості купців, нагромадження капіталу (переважно у купців іноземного походження), відбувалася глибока соціальна диференціація купецтва, а з другого – втягнення міста у сферу внутрішніх і міжнародних ринкових відносин. Говорячи про перший аспект проблеми, О.Компан стверджувала, що наявність у Кам'янці в 70-і рр. XVI ст. 190 купців – це

уже досить значна кількість для одного міста[79]. Аналогічну думку можна висловити і щодо чисельності купців у місті в останні десятиліття XVIII ст. Виявляється, що упродовж 1782-1795 рр. їх кількість зросла з 106 до 173 осіб[80]. Серед них простежувалася складна стратифікація. Окрім заможних купців, документи засвідчують наявність перекупників, індукторів (збирачів ввізного мита), шафарів (прикажчиків), лихварів, візників, фурманів, слуг, челядників і т.д. Процес формування великого купецтва у ті часи проходив непросто, про що промовляють актові книги магістрату за другу половину 50-х – початок 60-х рр. XVII ст. Наприклад, є відомості про одного кам'янецького купця, який свій капітал збирав поступово, торгуючи спочатку в місті вовною, шкурами тварин, цитрусовими, тютюном та іншими товарами, а потім в різних містах Молдавії, Валахії й Угорщини. Нагромадивши певний капітал, розгорнув активну діяльність в Молдавії та в Угорщині. Закупивши в молдавських купців значну кількість смушків і продавши їх в Угорщині, він придбав чимало сардаків (верхній одяг). Реалізувавши товар в Молдавії, закупив горілку за виручені гроші. Однак, переносячи важкі куфи з нею, купець надірвався і помер[81].

До заможних купців у XVI-XVIII ст. належали Воєводка (війт польської громади), Івашка Петров, Кіркоша Голубович, Вартепес, Миколай і Симон Якубовичі, Криштоф Кіркорович, Григор Богданович, Шимон Криштофович, Штефан Лазурович, Габріел Вартарович[82] та ряд інших. Накопичивши великі суми грошей, Воєводка, зокрема, закупив у місті західне сукно, волів, волячі і коров'ячі шкури та повіз їх до Ясс[83], вигідно там продав і придбав для продажу східні товари, які мали великий попит в Кам'янці. Інший купець, Івашка Петров, доріс до такого рівня, що займався зовнішньою торгівлею і продавав сіль та солод, які приносили гарні прибутки[84]. Маючи великий капітал, Вартепес Якубович давав його, як і окремі товари, в кредит. Так було 1648 р., коли він надав в кредит купцю Торошовичу на суму 120 талерів сукна, яке останній вигідно продав в Молдавії, однак з Якубовичем вчасно не розрахувався[85] *(рис. 58)*.

За етнічною ознакою кам'янецькі купці були різного походження: українці, вірмени, поляки, турки, євреї та купці-представники інших народів. Говорячи про українських купців, зазначимо, що серед них актові документи XVI ст. називають Якова Злотника, Івашка, Мишка, Захарка Золоте Горло та інших. Так, говорячи про Якова Злотника, зазначимо, що, володіючи великим капіталом, він приклав чимало зусиль для розбудови Українського ринку[86] у північних кварталах міста. Захарко Золоте Горло, окрім садиби в межах міста та землеволодінь в його околицях, утримував також сукенницю, де продавав дорогі тканини, займався міжнародною торгівлею тощо. Він неодноразово позичав гроші як українцям, так і вірменам. Цей факт засвідчують магістратські книги за 1563 р. В одній з них повідомляється, що саме в тому році перед вірменським війтом Гурегом і старшинами на чолі з Кіркором Ромашко, Хартом Милько, Юрком, Харбетом і Кіркором Храпач-оглу постав Захарко Золоте Горло і заявив старшинам про те, що давав гроші Каспару, а той до встановленого терміну їх не повернув. Судді призначили Каспару точний термін повернення грошей, про що писар записав до книги. Крім того, останній занотував й іншу умову, суть якої зводилася до того, що якщо Каспар гроші Захаркові вчасно не поверне, то зобов'язаний буде виселитися із свого будинку і віддати його Золотому Горлу. Вияв-

ляється, що Каспар Золотому Горлу гроші не повернув, а суд призначив триденний термін, протягом яких Захарко зобов'язаний був вселитися до будинку Каспара[87].

Відомості про купця Івашка дійшли до нас також із магістратських книг. У 1560 р. (25 березня) він звертався до вірменського суду з заявою про несплату йому боргу вірменином Бедросом Задик-огли. Коли останній постав перед судом в ратуші, то зразу ж визнав борг, у зв'язку з чим заявив, що... «оба ми купили в українського Івашка товару на 30 флоринів, кожний із яких рівнявся 30-ти грошам, однак свою долю (боргу) я віддав моєму компаньйону Івану». Війт призначив двотижневий термін від понеділка, після якого мав відбутися суд[88]. Доречно зазначити, що діяльність українських купців не визначалася особливою масштабністю, бо їх сильнішими конкурентами (у володінні розмірами капіталу) були вірменські і польські купці, яких більше підтримували міські урядовці, король і сейм. В другій половині XVII – у XVIII ст. прізвища українських купців у писемних джерелах зустрічаються вже досить рідко. Цей факт засвідчує, як правомірно стверджує О.І. Гуржій, що «український торговий люд помітно «тіснили» іноетнічні купці, завдаючи цим самим удару по всій національній економіці»[89].

Реалії життя міста складалися таким чином, що зверхність у місцевій і міжнародній торгівлі зосереджувалася в руках вірменських купців, які вже наприкінці XVI – на початку XVII ст. об'єдналися в окремий цех[90]. Так у митних записах від 30 вересня 1616 р. зазначені саме вірменські купці, які сплатили мито за ввезення і вивезення товарів. У їх списку засвідчено 43 особи: Курило Богданович, Каракаш, Якуб і Татул, племінники Шибліста, Криштоф Голубович, Кіркорша Голубович, Вартерес, Миколай і Симон Якубовичі, Павел, Димитр, Бахси Вартересович, Захаріаш Мількович, Вартерес Мількович, Якуб Каспрович, Крікор Мількович, Якуб Августинович, Криштоф Ісайович, Криштоф Вартересович, Іваніс Манькович, Кіркор Ганусович, Норсес Ганесович, Іваніс Хингіґович, Бальцер, Хидир, Аракел, Криштоф і Ян Котлярі, Іваніс Синалович, Криштоф Кіркорович, Захаріаш Іванісович, Мартин, Мурат, Коста Лукашович, Миколай, Ісай Сергійович, Кіркор Чекель, Захаріаш Голубович, Августин, Богдан Тарасович та Кіркор Мостробович[91]. Аналогічна картина щодо етнічного складу кам'янецького купецтва простежується і в середині XVIII ст. Зокрема, в митних книгах за 1764 р. записано 28 вірменських купців, більша частина яких походила з Кам'янця, зокрема Грегор Богданович, Богдан Стефанович, Симон Криштофович, Стефан Лазарович, Габріел Вартарович[92] та інші.

Для організації і нагромадження великих капіталів, які могли забезпечувати кам'янецьку внутрішню та зовнішню торгівлю, утворювалися й купецькі об'єднання – спілки[93], до яких входили й жінки. Відомо, що у 1653 р. крамарка вірменка-кам'янчанка разом зі своїми «товаришами» купила оптом 30 діжок оселедців у будинку кам'янецького райці, з яких потім продала 18 діжок перекупнику Тобіаличу і 12 діжок багатому кам'янецькому купцеві, вірменському лавнику Кіркоровичу[94], отримавши з такого обороту гарний прибуток.

Операції купівлі-продажу, що зафіксовані у писемних джерелах XV-XVIII ст., дають підстави говорити про багатогранність ринкових відносин у місті, чималий асортимент товарів, які наповнювали його ринок, ціни на них, грошові одиниці та багато інших аспектів куплі-продажу, які, з одного боку, були характерними для

багатьох українських, європейських і східних міст, а з другого – робили Кам'янець самобутнім і неповторним, який привертав і привертатиме увагу багатьох дослідників різних країн. Саме науковий підхід до вивчення торгівлі міста у XV-XVIII ст. сприятиме з'ясуванню його ролі і місця в системі міст України та Східної Європи загалом.

4.2. Місто – важливий осередок торгівлі України

У XV-XVIII ст. Кам'янець-Подільський в економічному житті України відігравав роль не лише відомого ремісничого, але й великого торговельного осередку, купці якого проводили широкі міжнародні, а також внутрішні торговельні операції. Як відомий торговельний центр Поділля, місто починає відігравати свою роль вже наприкінці XIV ст. Протягом XV-XVIII ст. його значимість в цьому відношенні зростала й урізноманітнювалася. Через нього пролягали торгові шляхи, які пов'язували з усіма українськими землями (Поділля, Буковина, Галицька Русь, Волинь, Київщина, Чернігівщина тощо), а також з містами країн Європи та Сходу. Торгівля з містами і містечками Поділля була особливо активною. Його купці торгували майже в усіх містах і містечках краю, зокрема Сатанові, Червонограді, Скалі-Подільській, Язлівці, Кудринцях, Зінькові, Летичеві, Барі, Плоскирові, Меджибожі, Калачківцях, Могилеві-Подільському та ін. Відповідно і купці з подільських міст торгували на кам'янецьких ярмарках. Організація ярмарків у названих містах і містечках проводилася таким чином, що вони відбувалися в різні місяці року, що дозволяло купцям відвідувати їх почергово. Зокрема, якщо ярмарок у Скалі-Подільській на початку XVI ст. відбувався на Різдво пресвятої Богородиці, у Язлівці на св. Іллі або на св. Марії Магдалини[95], то у Плоскирові – на Новий рік та в день Різдва Христового[96]. У XVI-XVII ст. у таких містах та містечках, як Бар, Плоскирів, Гусятин, Чортків, Чорний Острів, Шаргород та в інших, ярмарки організовувалися по два-три рази на рік[97].

Писемні джерела засвідчують, що торговельні відносини кам'янецьких купців найбільш діяльно складалися з тими містами і містечками краю, які знаходилися на важливих торгових шляхах. Звертаючись для прикладу до м. Сатанова, зазначимо, що він розташовувався на одному із давніх торгових гостинців, який вів з Поділля до Волинської землі. У 70-і рр. XVI ст. тарифи вказують на 53 сатанівських купці[98], більшість яких займалася внутрішньою торгівлею. До Кам'янця вони привозили переважно гончарські вироби, а також ювелірні, ковальські, ткацькі й інші, а закуповували худобу, мед, віск, вина, східні товари тощо. Кам'янецькі купці, яких на той час числилося 190[99], везли до Сатанова в основному східні товари: одяг, взуття, тканини, прикраси, зброю, прянощі, і досить часто худобу, товари ремісничого та продукцію сільськогосподарського виробництв. Причому, такі операції здійснювалися головним чином шляхом транзитної торгівлі на Волинь, в Руське воєводство, до Білорусі, Литви, Польщі тощо.

Торговельні операції сатанівських купців з кам'янецькими купцями та ремісниками не завжди відбувалися без конфліктів. Іноді останні вирішувалися через суд.

Так сталося 10 січня 1648 р., коли невиплачені гроші за шкури єврейському сатанівському купцеві Якубові стали позовом до суду кам'янецького сап'янника Нігола Асвадура[100]. Війтівський суд намагався вирішити суперечку об'єктивно. З 40-х рр. XVIII ст. торговельні зв'язки Кам'янця з Сатановим активізувалися. Вони зумовлювалися тим фактом, що його власники Сенявські одержали у 1744 р. від Августа II привілей на проведення чотиритижневого ярмарку і щотижневих торгів[101]. Зазначимо, що місто постійно привертало увагу вірменських і грецьких купців, окремі з яких там оселялися[102]. Кам'янецьких купців найбільше приваблювали у ньому місцева сировина і мануфактурні товари, які використовували кам'янецькі ремісники.

З кінця XV ст. славилася своїми ярмарками Скала-Подільська. Для кам'янецьких купців вона слугувала місцем закупівлі збіжжя і волів, куди останніх приганяли з володінь подільської шляхти та з фільварків великих землевласників. Закуповуючи худобу, вони найчастіше переганяли її на ярмарки до Кам'янця й Львова. В 30-40-і рр. XVI ст. до таких можна віднести Яна Наутгарта, Яна Нантовича, Станіслава Вагля та ін. Не маючи іноді грошей, щоб закупити волів, власники останніх, довіряючи купцям, часто отримували від них платню лише після повернення їх з львівських та інших ярмарків. Таку інформацію подає нам книга кам'янецького війтівського суду за 1520-1547 рр. Наприклад, Ян Нантович, закупивши у 1524 р. 30 волів, був винен за них кам'янецькому підстолію Миколі Іскрицькому 90 злотих[103].

Діяльність кам'янецьких купців (переважно вірменських) у Скалі-Подільській у другій половині XVI ст. зафіксували й книги кам'янецького вірменського магістрату. Зокрема, в одній із них за 1565 р. йшлося про сплату боргу купцем Андрієм зі Львова кам'янчанину-вірменину Аксенту Сако-огли на ярмарці в Скалі[104]. Я.Дашкевич зазначає, що торгівля купців з містами і містечками краю так глибоко ввійшла в життя кам'янецької вірменської громади, що переросла в образне купецьке датування, яке базувалося на числах проведення ярмарків, в тому числі і в Скалі. Так, коли в суді кам'янецького магістрату польської громади позивач робив заяву на свого боржника грошей або товарів, то останній зобов'язувався повернути борги на якомусь із подільських ярмарків – Скальському, Язлівецькому, Меджибізькому[105] тощо.

Славилося своїми ярмарками подільське містечко Язлівець. Тут кам'янецькі купці в першій половині XVI ст. купували худобу, коней, віск і мед[106] та постачали їх до різних міст України, а також Молдавії, Білорусі, Польщі і т.д. Як ярмарки в Скалі, Чорнокозинцях, Ходорівцях, Кудринцях та Панівцях, так і язлівецькі ярмарки, часто фігурують у книгах вірменського магістрату Кам'янця відправними щодо часу сплати боргів. Зокрема, 11 березня 1561 р. в середу перед вірменським війтом Юрком і старшинами постав український кам'янецький купець пан Захарко Золоте Горло і заявив, що в минулому році він продав у Кам'янці будинок вірменину Агопу Біляш-огли за 50 угорських флоринів. 30 із них він повернув, а 20 зобов'язався віддати протягом 4-х тижнів після язлівецького ярмарку. Суд виніс і відповідний вирок. При умові, якщо Агоп не поверне вчасно пану Захарку названу суму боргу, то у нього заберуть заборговані гроші, будинок і передадуть позивачеві[107].

Язлівецькі ярмарки стали визначальними щодо термінів сплати боргів за трирічну оренду міських земель і в січні 1648 р. Івашком і Шимком (кам'янчанами) в сумі 380 флоринів польськими грішми. У магістратській книзі вірменського ві-

йтівського суду зазначалося, що згадану суму орендарі повинні сплатити трьома частинами. Першу із них – «сто п'ятдесят флоринів вони мусять сплатити і віддати на наступний Язлівецький ярмарок цього року, що припадає на рік 1648. Другу частину – сто п'ятдесят флоринів теж на Язлівецький ярмарок на другий рік, що припадає на 1649 рік. Третю частину – вісімдесят флоринів – при закінченні оренди, року 1650-го, готівкою, а не будь-якими заставними речами чи товарами, без жодних судових ускладнень...»[108]

Досліджуючи внутрішню торгівлю Кам'янця-Подільського, зауважимо, що вона регламентувалася державою, митною системою, дорожнім примусом, складським правом тощо. З одного боку, влада намагалася запровадити певний торговельний протекціонізм на користь місцевого купецтва, а з іншого – гальмувала, а то й обмежувала, внутрішню торгівлю. Вона заважала купцям їздити зручними для них шляхами, спрямовувала їх до державних і приватних митниць, кількість яких постійно зростала, змушувала їх збувати товари в містах оптом і лише місцевим купцям і т.д. Суворі регламентації часто призводили до розорення дрібного і середнього купецтва. Водночас держава сприяла економічному зростанню власників міст, заможних купців, а також і міст, до числа яких доречно віднести Кам'янець, Оринин, Скалу, Сухостав, Теребовлю та інші. В усі з них значні прибутки поступали від мит. В одному із писемних джерел XVI ст. ведеться мова про волоського купця, який у 60-і рр. їхав через Поділля до Львова і сплачував такі мита: «в Кам'янці коронний митник бере 3 камені риби і по грошу від запряжених волів, числом 47. В Оринині місцевий дідич взяв таку ж оплату й риби дві цілі і два кавалки, разом коло 5 каменів. В Скалі взяли по півгроша від вола, риби коло 6 каменів і 2 таляри. В Сухоставі грошима 1 таляр і 6 гр. та 2 камені воску. В Теребовлі – камінь риби, 3 таляри і 5 гр., по півгроша від вола і ще мито возове» тощо[109]. Звичайно, такі митні «випробування» міг витримати лише заможний купець.

Аналогічні мита сплачували й кам'янецькі купці, направляючись тим же торговим шляхом до Язлівця. Прибувши на ярмарок, купець, крім названих поборів, платив власнику міста ще й торгове мито від місця, на якому розташовувався – один гріш, а від коня або волів – 1 третинник[110]. Впродовж XVI-XVIII ст. язлівецькі купці досить часто приїжджали на кам'янецькі ярмарки за східними товарами. Крім того, повертаючись з Молдавії, Туреччини або Балканських країн, вони доставляли через Кам'янець шкіри, саф'ян, дорогі тканини, прикраси, пряноші та інші товари, за що також платили мито. Зокрема, в 1669 р. язлівецькі купці з Сучави через Кам'янець везли 65 штук дорогих тканин, у 1671 р. – 100 і у 1672 р. 90[111]. Кам'янецькі ярмарки притягували до себе купців з Дунайгорода, Летичева, Хмільника, Бара, Зінькова, Могилева, Шаргорода, Студениці і т.д. Постачаючи сюди волів, коней, овець, мед, віск та різноманітну продукцію сільськогосподарського виробництва, вони закуповували тут вина, тканини з Венеції, Генуї, Вроцлава та Персії, килими, ножі, пояси, товари зі Сходу і т.д. Стосовно зіньківських купців початку 70-х рр. XVII ст. турецький мандрівник Евлія Челебі писав, що «сади їх безмежні. Яблук, черешень, груш і слив тут у великому достатку і тому вони відвозять всі свої фрукти на підводах до Кам'янця»[112] *(рис. 59)*.

У XV-XVII ст. закони неодноразово забороняли подільським купцям торгувати певними товарами на ярмарках і торгах, в той час як шляхта майже постійно

ними користувалася, в тому числі і дозволом на торгівлю винами. Зокрема, у 1635 р. польський король видав розпорядження, згідно з якими в деяких містах Поділля організовувалися спеціальні склади, де купці і міщани зобов'язані були купувати вина, привезені з-за кордону шляхтою і зарубіжними купцями. До них відносилися Кам'янець, Бар, Шаргород, Борщів і Чечельник. Цією ухвалою заборонялося місцевим купцям їздити за вином до Італії та Угорщини[113]. Звичайно, такі розпорядження мали не постійну чинність і з плином часу втрачали юридичну силу або приймалися інші. Зокрема, кам'янецькі магістратські книги від 1647 р. засвідчують, що купці з Кам'янця закуповували угорські і контарські вина у Молдавії самі[114] і досить часто продавали їх у місті. Така торгівля приносила значні прибутки. О. Подградська з'ясувала, що у 1654 р. гарнець (3,25 л) молдавського вина коштував у Кам'янці 4 злотих, а діжка (куфа) об'ємом 368 л (113 гарнців) – 452 злотих. Перевезення з Молдавії до Кам'янця в ті часи однієї куфи вина коштувало 18 злотих, платня за складські приміщення – 18 злотих, збір мита за право продажу на розлив – 4 злотих і т.д. Якщо врахувати навіть усі ринкові збори з виноторгівця, який міг виручити 452 злотих за продану діжку вина, то йому, на думку О. Подградської, залишалася значна доля чистого прибутку[115].

Досить популярними для кам'янецьких купців були ярмарки в Ярославі та Львові, куди їздили ще з XIV ст. На них купці переганяли величезні стада биків, коней, везли віск, мед, східні товари тощо. Так, писемні джерела 30-х рр. XVI ст. зафіксували, що до Ярослава на Успенський ярмарок купець Якуб Золотар з Кам'янця пригнав 727 м'ясних, Хотинський з Кам'янця – 130 і Бобрик з цього ж міста – 150 волів[116]. У 1631 р. кам'янецькі купці продали на ярославському ярмаркові східних товарів на суму 10080 злотих[117]. Що стосується торговельних відносин зі Львовом, то у XIV-XVII ст. Кам'янець на «Татарському» шляху конкурував з ним постійно. Львівський магістрат, патриції і купці, при підтримці короля, підпорядкували собі подільську (в тому числі кам'янецьку) і волинську торгівлю, яка проводилася з європейськими країнами. Всі товари, що йшли з Поділля, львів'яни завертали на свій головний склад[118]. З привілейованим становищем Львова кам'янецькі купці не завжди бажали миритися, а тому час від часу їздили на ярмарки до Литви, Білорусії і Польщі дещо коротшою дорогою – через Луцьк і Олесько, об'їжджаючи Львів[119].

На початку XVI ст. королівські привілеї щодо захисту львівського складу набирають постійної юридичної чинності. Саме тоді великий литовський князь Олександр підписує наказ, згідно з яким товари тих подільських і волинських купців, які оминатимуть львівський склад і продаватимуть сукно чи інші товари у недозволених містах, містечках, селах і дворах, можуть конфісковуватися на користь королівської скарбниці як воєводами та старостами руських і подільських земель, так і райцями, каштелянами і урядовцями[120]. У перші десятиріччя XVI ст. на різних торгових шляхах виникали численні приватні митниці, функціонування яких негативно впливало на прибутки королівської скарбниці та львів'ян. У зв'язку з цим король Сигизмунд I у 1521 р. доручив львівському архієпископові, воєводам і старостам земель Руських та Подільських з'ясувати причини цього явища і навести належний порядок[121]. Воно позитивно було вирішено на користь королівської скарбниці й львів'ян. Дещо перепало й кам'янецькому каштелянові. На його користь поступало мостове мито у розмірі пів-

гроша від воза та один третинник[122] від кожного вола та коня, а також торгове в розмірі не більше одного гроша за місце, на якому розміщувався купець з товарами[123].

У 1530 р. Сигизмунд I видав розпорядження, згідно з яким затверджувалося функціонування старих та нових доріг, якими вимушені були їздити купці, а також переганяти на ярмарки волів з «Русі», Поділля та Валахії до Польщі[124]. Аналогічні універсали цей же король видавав у 1532, 1535, 1552 та інші роки[125]. Зокрема, в документі за 1532 р. зазначалося, що купці з усього королівства, котрі прямували з волами чи будь-якими іншими товарами з Руської, Польської і Волоської земель, повинні проїжджати через Львів, Городок і Перемишль, повертаючись звідтіля на Сандомир. Цими дорогами зобов'язані були переганяти волів і везти свої товари всі купці, сплачуючи відповідні мита. А якби хтось з них з волами чи іншими товарами оминав їх і переганяв волів чи перевозив товари деінде, такий купець через свій вчинок втрачав волів і товари[126]. Щоб підняти престиж торгового розвитку Львова, король не дозволяв Кам'янцю мати навіть право складу на всі товари (окрім вин і волоського меду) для закордонних купців.

У Львові кам'янецькі купці купували переважно західні товари. З міста кам'янецькі купці вивозили сукна західного привозу, прядиво «московське» і «литовське», нитки, хутра, московський юхт та інші шкіряні вироби. Великими партіями брали: олово, залізо, серпи і коси, плужне залізо, казани для палення горілки, ножі угорські і чеські і т.д. Привозили також у великій кількості товари місцевого виробництва: волячі й овечі шкіри, опанчі, крами, олію, оселедці[127] тощо. Інша категорія довозу – східні товари, зокрема чистий шовк, шовкові і вовняні вироби, пояси, «коріння», родзинки, вина і прикраси. Ці товари кам'янецькі купці поставляли зі Львова і до Хотина, про що свідчать судові акти 1663 р. Так, 4 березня, «в понеділок, до нинішнього лентвійтівського суду прийшов славетний Хачко, син пана Ісайя, присяжного і скаржився на хотинських купців – Ованеса та Кіркора – у яких він найняв фуру зі Львова бо повинен був поставити товар до Хотина, а вони, перебуваючи тут, у Кам'янці, не відомо з якої причини не відправляються, зі мною не розплачуються. Уже тиждень, як я приїхав, і через них, що по-ледачому виконують роботу, зазнаю великих збитків, а тому вдруге протестую проти них обох»[128].

У Львові значний попит існував на «лісовий товар», який місцеві купці вивозили до Гданська. Для кам'янецьких купців він на початку XVI ст. був у широкому асортименті, а вже з 60-х рр. названого століття помітно знизився. Джерело 1565 р. засвідчує, що у Кам'янецькому старостві «було перед тим багато лісів для палення попелу й роблення різних лісових товарів, але тепер до попелу майже нема вже дерева зовсім, лише для дроблення ванчосу й клепок можна б ще дещо знайти»[129].

Кам'янець активно торгував з містами Волині, найбільше із Луцьком. До нього купці потрапляли двома дорогами. Перша із них тягнулася через Тернопіль, Вишнівець, Кременець і Дубно. Інша – вела до Шаравки і з'єднувалася з Кучманським шляхом. А останній через Чорний Острів виводив до Вишнівця[130]. Про перебування кам'янецьких вірменських купців у Вишнівці засвідчують актові документи 1559 р.[131]

У XVI-XVII ст. Кам'янець мав тісні торговельні зв'язки з Києвом через Волинь, а також через Східне Поділля (Бар, Вінницю), звідкіля купці прямували на Лівобережжя й далі до Московщини[132].

Кам'янецькі купці мали різне етнічне походження, переважно українське, вірменське і польське. В основному взаємовідносини між ними були дружелюбними, хоча деколи конфлікти вирішувалися й через суд. Наприклад, у березні 1560 р., коли український купець Іван звернувся до вірменського магістрату із заявою на вірменина Бедроса Задик-огли. Виявляється, що той купив в Івана товару на 30 флоринів, однак не повернув вчасно гроші. Вірменський магістрат у двотижневий термін зобов'язався через суд розв'язати справу позитивно на користь позивача[133].

Українські і польські купці займалися переважно місцевою торгівлею, а вірмени – міжнародною. Я. Дашкевич зауважував, що торгівля східними та частково місцевими товарами була основою економічної потуги вірменської колонії у XVI ст.[134] Вірменські купці виступали переважно постачальниками до Кам'янця, Львова, Луцька й інших українських міст, так званих, «турецьких товарів».?

У XVI-XVII ст. торгівля у містах і містечках проводилася в основному у формі ярмарків і торгів. Ярмарки у Кам'янці діяли здавна і відбувалися тричі на рік. Перша розпочиналася на свято св. Войцеха – 24 квітня і тривала 5 тижнів. Друга припадала на свято найсвятішої Панни у вересні – впродовж 1,5 тижні. Третя – на свято Андрія, у листопаді, тривала 4 тижні. Головнішою із них була осіння – на свято Андрія[135]. Функціонування такої кількості ярмарок для міста підтверджувалася офіційними особами Польщі у XVII й на початку XVIII ст.[136]

Чимале значення для кам'янецької торгівлі XVI-XVII ст. мали місцеві торги. Вони функціонували майже щоденно. Як і ярмарки, відбувалися на трьох ринках: українському, вірменському і польському, а також на головних вулицях, біля ремісничих лавок, крамниць, сукенниць, різницьких лавок тощо. На них можна було придбати і продати різноманітні ремісничі вироби, дрова для палива, м'ясо птиці і дрібних тварин, шкіри, побутові товари, продукти сільського господарства, що поступали із сільської округи міста. За даними люстрації 1565 р., крамарів у місті, котрі мали крамниці, числилось 29. Останні зосереджувалися переважно на ринках. Їх власники платили до міської скарбниці по 1 злотому. Зростання крамниць у місті свідчило про значний розвиток торгівлі. У 1570 р. крамниць уже числилося 40. Сукенників, які торгували дорогим сукном, було 9, їх податок до міської скарбниці становив 2 злотих. Сукенників, що торгували простим сукном, виявилося 14 і вони сплачували за рік по злотому. Шевців польських, які торгували своїми виробами, було 8, а шевців руських (українських) – 14. Останні платили по 24 гроша[137].

Неможливо уявити собі кам'янецьких торгів без шинків і корчм. Доречно сказати, що саме вони були основними джерелами міських і старостинських прибутків. У 1578 р. місто отримало чопового 1179 злотих. Щодо розмірів прибутків, то Кам'янець серед українських міст займав друге місце після Львова (Львів у 1578 р. отримав 11362 злотих). Аналогічні цифри зустрічаємо у Кракові, Познані і у Перемишлі – 6337 злотих[138].

Писемні документи XV-XVII ст., а також археологічні матеріали стосовно території Старого міста допомагають вивчати одиниці грошового обігу та ціни, що функціонували у місці. Серед грошових одиниць використовувалися: злотий, флорин, деньга, талер, грош литовський, рубль, шеляг та інші. Ціни були також різні. Наприклад, вартість коня коливалася в межах 4-9 рублів, вола – 3-7 угорських флоринів. Велику цінність мали дорогі тканини, килими, ювелірні вироби. Актові документи вірмен-

ського магістрату засвідчують, що на заміну боргу в 65 злотих флоринів, боржником пропонувалася тканина або килим. Срібний пояс коштував 27 німецьких флоринів, браслет – 30 флоринів. Золотий кубок оцінювався у 16 золотих флоринів[139] тощо. На основі документів можна визначити ціни на всі товари і продукти.

Наприкінці XVII – на початку XVIII ст., у зв'язку з політичними обставинами в краї, кам'янецька торгівля перебувала у стані занепаду. Впродовж XVIII ст. вона поступово відроджувалася і досягла значних успіхів[140].

Таким чином, вивчення кам'янецької торгівлі XV-XVШ ст. дає підстави стверджувати, що місто в цьому напрямку досягло чималих успіхів і займало ключові позиції в системі міст і містечок України.

4.3. Розвиток торгівлі Кам'янця з державами Центрально-Східної Європи та Прибалтики

Однією із актуальних, однак недостатньо вивчених, проблем залишається торгівля Кам'янця-Подільського з іншими країнами у XV-XVII ст. Фрагментарно вона привертала увагу таких дослідників: М.Грушевського[141], О.Подградської[142], О.Компан[143], А.Дзюбінського[144], Ф.Кірика[145] та ін. Основну увагу історики звертали на торговельні шляхи, що проходили через Кам'янець у ті часи, частково вивчали торговельні відносини міських купців з країнами Сходу, організацію внутрішньої та зовнішньої торгівлі, митної справи, цінової політики, специфіку первісного нагромадження капіталів тощо. Однак, зовсім мало уваги приділяли торгівлі Кам'янця з державами Центрально-Східної Європи.

Досліджуючи запропоновану проблему у різнопланових її проявах, зауважимо, що протягом XV-XVII ст. торговельні відносини Кам'янця-Подільського розвивалися не лише з державами Сходу, але й Центрально-Східної Європи: Польщею, Угорщиною, Чехією, Литвою, Московщиною та іншими. Приєднавши Поділля, польські монархи були зацікавлені мати добре укріплений та економічно розвинутий центр у Подільському воєводстві й на південно-східному кордоні своєї держави. Торговельні взаємовідносини Кам'янця з містами Польщі почали формуватися ще з 70-х рр. XIV ст.[146] З того часу і впродовж наступних трьох століть вони здійснювалися в умовах значної конкуренції зі Львовом[147]. Цьому процесові сприяли львівські патриції, королі Польщі та їх намісники в Галичині і на Поділлі. Королі намагалися підтримувати пріоритет держави над торгівлею, визначали для цього відповідні дороги, митні комори і підкоморки, міста та містечка для складів товарів тощо. Вже через рік після приєднання Західного Поділля до Польського королівства (1435 р.), Владислав II видав привілей на узаконення львівського складу. Цим самим намагався привернути до міста Лева увагу не лише купців, а й представників влади на місцях. Наказував «всім старостам, бургграфам, державцям, прокураторам, їхнім заступникам, воєводам, збирачам мита, охоронцям доріг, лісів, і решті урядовцям» оголосити «на торгових площах, церквах, людних місцях і заборонити, щоб ніхто новими, неприйнятими і невизначеними шляхами не об'їжджав місто Львів, не

наважувався зневажати давні шляхи, косо та непрямо минати (місто). Щодо прав нововстановлених, не наданих мит, то їх толерувати не наважуйтеся, забороняючи. Якщо ж вище згаданому противно наважиться (хтось діяти), забувши страх, тоді його ви повинні зловити, покарати, майно арештувати і затримати..., надаючи все арештоване (майно) львівським міщанам для зберігання.»[148]

Незважаючи на ці застереження, актові документи кам'янецьких магістратів засвідчують, що через Галичину (Львів) і Волинь (Луцьк) кам'янецькі купці у XV-XVII ст. їздили до Перемишля, Радома, Казіміжа, Ряшева, Курова та інших міст. Вони везли до названих міст, а також до Кракова і Любліна віск[149], східні товари, переганяли табуни коней, волів[150] тощо. Збереглися відомості про торговельну діяльність в Перемишлі в 30-40-і рр. XV ст. Марцина Помпенговера з Кам'янця і його брата Вавринця. Відомо, що за борги, які зобов'язані були сплатити їм місцеві купці, зверталися із заявами на них до суду. Кам'янецьким купцям заборгували у 1436 р. 8 кіп грошей лавники міста Перемишля. У 1438 р. в Перемишлі побував Томко з Кам'янця, який доводив у суді перед перемишлянськими міщанами Костянтином і Петром Молендою справу про те, що привезені на ярмарок товари належали саме йому[151], а не якомусь іншому купцеві. Є дані про діяльність у 40-і рр. XV ст. знаного кам'янецького купця Петра Дарморухи. З численними товарами він неодноразово приїжджав до Львова та Перемишля. Тут торгував східними товарами, серед яких найбільшим попитом користувалися різні види текстилю й оксамиту[152].

Польський історик Ф. Кірик стверджує, що на основі записок таких польських купців, як Петро Братемсдорфер з Прочзеворска (1440 р.) та Симон Корснер з Кракова (1448 р.) можна говорити про багатогранні торговельні відносини кам'янецьких купців з багатьма містами Польщі, що знаходилися далі на захід від Сандомира і Перемишля, а також з Малопольщею. Контроль за торговельними шляхами до Польщі через Львів продовжував проводитися королем. Не випадково у 1450, 1460 і 1484 рр. привілеї Львову на підтримку його складу видавалися Казимиром IV[153]. Близький за змістом привілей підписав у 1502 р. і князь Олександр[154]. Торкаючись змісту привілею 1460 р., зазначимо, що в ньому король «наказує галицьким, коломийським і стрийським купцям їхати з товарами до Перемишля, Ярослава, Ряшева та Белза лише через Львів, виставляючи там для продажу свої товари, в іншому ж випадку на товари буде накладено арешт. Крім того, король повідомляє про заяву кам'янецьких райців, що їхні купці не оминатимуть ніколи генерального львівського складу»[155].

Однак, торговельний шлях до Польщі лише через Львів для кам'янецьких купців не завжди був вигідним. Справа в тому, що у ньому вони зобов'язані були всі свої товари здавати до складу й продавати оптом. Крім того, не всім із них після львівського ярмарку через 14 днів дозволялося їхати з непроданими товарами до Польщі. Враховуючи таку ситуацію, кам'янецькі купці у 30-60-і рр. XV ст. неодноразово зверталися до короля з клопотаннями дозволити їм їздити до Польського королівства не лише через Львів, але й дещо ближчою дорогою через Олеськ і Луцьк[156]. Проте, король прислухався до думки львів'ян і тому часто забороняв кам'янчанам використовувати останній гостинець. Правда, існували і виключення, про що свідчить документ від 1462 р. Відповідно до його змісту король Казимир Ягеллончик дозволив кам'янецьким купцям протягом двох наступних років торгувати у Львові

своїми товарами два тижні з дня приїзду, а потім нереалізовані товари везти до різних міст Польщі[157].

Привілеї кам'янецьким купцям на торгівлю з містами Польського королівства без оптового продажу товарів на складі у Львові надавалися королями і в наступні роки. Зокрема, після 1498 р., коли місто зазнало великих руйнувань від його восьмимісячної облоги волоськими військами на чолі з воєводою Стефаном[158], Ян Ольбрахт звільнив їх на 15 р. від різних податків і складу товарів у Львові[159], з якими вони направлялися до польських міст. Цей привілей підтверджувався королями у 1499, 1502, 1507, 1509, 1512 і 1515 рр.[160] Причому, Сигизмунд Старий у 1515 р. підписав привілей, згідно якого кам'янецькі купці отримали вільний довіз товарів на ринки всієї Польщі без сплати мита, а також деякі пільги щодо їх перевезення. Він був підтверджений Сигизмундом II Августом у 1553 р.[161]

Пільги кам'янецьким купцям у торгівлі з Польщею надавалися й у наступні десятиліття XVI ст., зазвичай, навіть і для торгівлі з конкретними містами. Цікавим в цьому відношенні є документ за 1522 р., згідно якого вони отримали право на дворічне звільнення від обов'язку виставляти свої товари на продаж у Львові, які везли на Люблінський ярмарок[162]. Неодноразово король, його урядовці підтримували і кам'янецьку митну комору. Це мало місце у 1518 та у 1543 рр. Саме у названі роки вироком королівської комісії та згідно з королівським мандатом волоські і турецькі купці, котрі їхали до Львова та Польщі, не повинні були направлятися будь-яким іншим торговим шляхом, а саме тим, що вів через Кам'янець і його митну комору[163]. До речі, митна комора перебувала в оренді ще з кінця XV ст. У 1502 р. її орендарем був єврей Марек, «mytnik kamieniecki»[164]

Ф.Кірик на основі вивчення магістратської книги Кам'янця за 1520-1547 рр. відтворив широку географію торговельних операцій тогочасного кам'янецького купецтва, яка охоплювала не лише Україну, але й Польщу, Литву, Московщину, Молдавію, країни Сходу і т.д. Ця інформація зосереджена в таблиці №2.

Таблиця №2

Географія торговельної діяльності кам'янецьких купців у 1520-1547 рр. [165]

Назва місцевості (і краю)	Назва місцевості (і краю)	Назва місцевості (і краю)	Назва місцевості (і краю)
Белз	Ярослав	Могилів	Скала-Подільська
Бохня	Казіміж (біля Кракова)	Намислів	Стржижів
Борісов	Клодно	Нове місто	Снятин
Бережани	Кобрин	Новогрудек	Теребовля
Бучач	Коломия	Острог	Туробін
Ходорів	Краків	Пацанов	Урзедів
Хотин	Кременець	Плоскиров	Вільно
Чернігів	Куров (біля Любліна)	Познань	Віслиця
Дубно	Львів	Перемишль	Жидачів
Горволін	Ласкарзев	Псков	Литва
Гродек	Луцьк	Радом	Мазовія
Галич	Луків	Рівне	Молдавія
Голоско	Меджибіж	Самбір	Краї турецькі

Незважаючи на різні пільги та привілеї кам'янецьким і подільським купцям, королі намагалися поповнювати прибутки держави від торгівлі. У зв'язку з цим продовжували жорстко контролювати цю сферу економіки, а головне – стежити за цінами, митницями і торговими шляхами. Поряд з численними привілеями різним містам, містечкам та окремим особам на торгівлю, організацію митних комор і підкоморків, з-під їхнього пера раз у раз з'являлися і документи обмежувального характеру. У зв'язку з цим привертають увагу королівські привілеї від 18 березня 1512 та від 5 березня 1530 рр. Сигизмунд I, у зв'язку зі скаргою львівських райців на купців і візників, переважно євреїв, які возили віск, мед та інші товари з різних міст і містечок Руського й Подільського воєводств до Кракова і Любліна, минаючи львівський склад, «наказав» всім воєводам, каштелянам, орендарям, бургграфам, землевласникам, збирачам мита, бурмистрам, райцям та всім підданим зупиняти таких торгівців і накладати арешт на їхні товари[166].

Близьким за змістом був і привілей 1532 р., який підтримував дорожній примус. Підпорядковуючись праву складу, купці зобов'язані були рухатися на ярмарки лише точно визначеними шляхами. Обминати міста, які наділялися цим правом, заборонялося. Привілей був викликаний тими обставинами, що, на переконання короля, «між усіма купцями нашого королівства з одного боку і нашими митниками і збирачами мостового й гребельного – з другого», виникали суперечки щодо перегону волів і перевезення різних товарів. У зв'язку з цим «купці нашого королівства, які прямують з волами чи будь-якими іншими товарами з Руської, Подільської і Волоської земель, повинні проходити через Львів, Городок і Перемишль, повертаючи звідтіля на Сандомир, ... сплачуючи тут відповідні мита»[167]. А якби хтось «... погнав би їх або повіз на Волинь, а з Волині повернув на Люблін і Радом, обминаючи з метою обману наших митників..., повинен скласти тілесну присягу, що його волів годовано не на Руській, Подільській і Волоській землях». А якщо вони не складуть такої присяги, то проводилася конфіскація «їхніх волів та будь-яких інших товарів на користь нашої держави»[168].

Митні записи середини XVI ст., виявлені у Львові М.Грушевським, засвідчують, що серед товарів з Кам'янця і Поділля, які потрапляли на ринки Польщі, були: великі гурти волів, коней, овечі і волячі шкури, віск, мед, риба, «коріння», лій, збіжжя, опончі, чистий шовк, різні вироби шовкової і вовняної матерії (пояси, тасьма), коріння, родзинки[169] і т.д. Розміри мита у Львові з кам'янецьких купців лише за один рік – від зелених свят 1545 до зелених свят 1546 рр. – становили 579 злотих. На думку вченого, названий розмір зібраного мита ще не дає повного «нам поняття про торговельний оборот Кам'янця зі Львовом, бо не говорить про довіз і вивіз львівських купців і поминає ярмарковий оборот (безмитний)»[170]. Значну долю у зовнішній торгівлі Поділля з Польщею в XVI ст. складала деревина і продукти деревообробних промислів. Незважаючи на те, що першість у цьому виді торговельної діяльності займали волинські купці[171], кам'янецькі і подільські також активно вивозили до Польщі (Гданська) лісові товари. Серед них у 50-60-і рр. XVI ст. найбільшого попиту набрав попіл. В люстрації Кам'янецького староства 1570 р. зазначалося, що в старостві «було перед тим чимало лісів для палення попілу і роблення різних лісових товарів, але тепер для попілу вже дерева майже нема зовсім, лише до роблення ванчосу й клепок можна б ще дещо знайти»[172].

Неодноразово на подільських і кам'янецьких ярмарках проводив торговельні операції у закупівлі худоби краківський купець Бартош Апостол. Він співпрацював з такими кам'янецькими купцями на початку 30-х рр. XV ст., як Адам та Іван Скаліце. Доречно зауважити, що за тодішніми розцінками молодого вола на Поділлі, і в Кам'янці зокрема, можна було купити за 2 злотих, а за добре доглянутого – платили 3 копи грошей кам'янецької монети[173]. Досліджуючи кам'янецькі магістратські книги, Ф.Кірик дійшов висновку, що в першій половині XVI ст., незважаючи на різні торговельні перешкоди, кам'янецькі купці досить часто відвідували міста Польщі, і навпаки. Зокрема, у 1526 р. до Кам'янця прибули у торговельних справах Стах та Абертус з Мазовії, а у 1528 р. – Михайло з Борисова. Останній торгував разом з Задиком, сином вірменина Татула Великого. Вони продавали цінні юхтові шкіри[174]. Особливу увагу Кам'янцю приділяли краківські купці. Так, польський історик висвітлив торговельну діяльність у 20-і рр. XVI ст. Петра Апостола з Кракова та Миколи Косла. Щодо останнього, то він був настільки багатим купцем, що через свого помічника Мельхіора Гарнігера розгорнув широку торговельну діяльність майже по всьому Польському королівству. Для успішного проведення торговельних операцій у Любліні поселив там Гарнігера. Для самого ж Косли Поділля виявилося настільки сприятливим для торгівлі, що він оселився в Кам'янці. Купець налагодив ділові стосунки з міським писарем Валентієм, львівським купцем Якубом, який також торгував у Кам'янці, краківським купцем Миколаєм Самотулою та іншими купцями (переважно євреями) зі Львова[175].

Торгівля волами, воском, медом, східними і західними товарами швидко збагачувала Косла, котрий часто виступав для інших купців кредитором. У 1532 р. звертався з позовом до кам'янецьких лавників на львівського купця Якуба Коріцолі, який заборгував йому 1205 злотих[176]. На суді Якуб свого боргу Кослі не заперечував і пообіцяв перед лавниками сплатити заявнику заборговану суму двома частинами. Першу – в серпні 1532 р. на Ярославському ярмарку, а другу – на день Симона і Юди Апостолів 28 жовтня того ж року»[177]. Активну торгівлю з Кам'янцем проводили краківські купці Григір, Єжи і Станіслав Куттетерові. В писемних джерелах зафіксована діяльність в місті у 1538 р. купця Яна Гебергачта, а також кравців Вавринця і Матуша, які були вихідцями з Казіміжа (під Краковим)[178]. Є дані про перебування у Кам'янці в 1539 р. купців Яна Козловського з Дубровки Заболотної (біля Радома), Агнески з Урзедова (1540), Францішка зі Стрижова[179] і т.д.

Друга половина XVI – перша половина XVII ст. в економічній історії Кам'янця – період швидкого піднесення. Незважаючи на татарські напади, стихії, епідемії і т.п., торгівля розвивалася. Цьому процесові сприяла й політика польських королів, які час від часу надавали місту торговельні привілеї. Один з них відноситься до 1552 р. Його підтвердив в Пйоткові 14 квітня Сигизмунд II для кам'янецьких купців. Текст привілею був виданий Казимиром IV ще у 1462 р. Згідно зі змістом, король дозволяв «кам'янецьким купцям, у зв'язку з воєнним часом, протягом двох років минати львівський склад, ідучи з товарами до Литви через Луцьк і Олесько»[180]. Активізовується торгівля і з містами Польщі. Причому, досить часто в актових документах вірменської громади Кам'янця зафіксовані судові процеси між кам'янецькими, перемишлянськими та краківськими купцями. Вони спричинялися переважно боргами. Так, 17 лютого 1559 р. до вірменського суду звернувся Ян Цегельський з Перемиш-

ля, який виступив із заявою про неповернення грошей кам'янецьким міщанином Бедросом Бобрик-огли. Останній, якого було запрошено до суду, з'явився і визнав борг. Війт і старшини призначили Бедросу триденний термін, впродовж якого він зобов'язаний був повернути позивачу гроші, або віддати коня[181].

Інший випадок судового процесу відбувся за коня міщанина Гарагоса, якого зайняв у нього зять, їдучи до Перемишля. На суді з'ясувалося, що коли зять Хачерес повернувся до Кам'янця, то коня в нього вже не було. З цього приводу тесть звернувся із заявою на зятя до вірменського магістрату. Хачерес прийшов на суд і розповів його засідателям про те, за яких обставин зник кінь. Він повідомив, що його не продавав, а «коли я був у Перемишлі, того коня взяв пан Ячимірський». Виступаючи на суді, війт заявив, аби Хачерес відшкодував Гарагосу за коня гроші. Оскільки останніх в Хачереса не виявилося, то зять здійснив заклад тестю свого будинку на 1 рік, за умови, якщо протягом цього часу Хачерес не виплатить грошову вартість коня, то потерпілий стане власником його будинку[182].

Кам'янецькі вірменські купці, проводячи торговельні операції з купцями Львова в Польщі, не завжди вчасно могли розраховуватися між собою, через що часто залишалися боржниками. Такі факти неодноразово розглядалися в суді. Прикладом цьому слугує запис в кам'янецькій магістратській книзі за 1562 р. До війта Гурега і старшин прийшов кам'янецький купець Коста і заявив, що минув вже один рік, як він винен Івашкові Міклаш-оглу зі Львова 50 фл. (облік вівся від Радомського ярмарку). Оскільки Коста грошей Івашкові ще не повернув, то разом зі своєю дружиною здійснюють заклад своїх будинків[183]. Чимало збереглося судових актів про взаємовідносини між кам'янецькими і польськими купцями у 70-і рр. XVI ст. Це, наприклад, позов до суду кам'янецького вірменського купця за борги Богдана Поповича, котрий зробив Ян Місурокан, представник краківського торгівця пана Фрідріха від 12 листопада 1572 р.[184], заяви економа Григора він імені жителя м. Кракова Яндріста Вукульперті про звільнення кам'янецького купця Ованеса від боргу в 375 флоринів 29 грудня 1572 р.[185], Юрка Бриського, приказчика Фрідріха Смальця з Кракова про погашення боржником Фрідріхом Тер-Анусом свого боргу в розмірі 700 флоринів 8 березня 1575 р.[186], приказчика Партеля Ануспелера щодо погашення боргу в 79 флоринів боржником жителя м. Кракова Пелцаря Цендара Григором, сином Рака 25 березня 1575 р.[187] та ряд інших. Вони засвідчують, що торгівці і їх боржники володіли та оперували як на той час чималими капіталами, які «працювали» в основному лише на них. Їх суми особливо почали зростати з 1578 р., коли у Польщі збільшився попит на грецькі вина, які досить великими партіями імпортувалися. Саме в тому році було видано універсал, в якому визначалася митна комора на вина у Кам'янці і Снятині[188].

Доречно зауважити, що поїздки кам'янецьких купців через Львів до Польщі або через Луцьк караванами, не завжди були вдалими. Одне з джерел від 6 жовтня 1575 р. зафіксувало неприємний випадок пограбування кам'янецького каравану на торговому шляху до Любліна через Луцьк: «На тих купців, що з Кам'янця-Подільського до Любліна ішли на ярмарок, які...з товаром різним приїхали були, від поганства татар на тій стороні Крем'янця погромлено і з усіма товарами їх побрано»[189]. У зв'язку з цим луцька митниця навіть зменшила кам'янецьким купцям розміри митних зборів, хоча у звичайних умовах завжди з кам'янецьких і турецьких купців брала непосильні мита, про що неодноразово розглядалися справи у магістратських судах.?

Незважаючи на різні перешкоди на торговельних шляхах до Європи, каравани продовжували слугувати найбільш надійними об'єднаннями купців. Зокрема, у 1631 р. львівські, кам'янецькі, люблінські і константинопольські купці об'єднаного каравану уклали між собою контракт про постачання через Молдову східних товарів, призначених для експорту до Любліна[190]. Через Волинь і її головні міста, серед яких писемні джерела XV-XVII ст. фіксують і Володимир, кам'янецькі купці їздили й до Литви. Свідченням цьому слугує судова справа кам'янецького купця Матвія Михайловича проти лендвійта і лави м. Володимира, заведена у 1643 р. Останні стали на бік володимирського цирульника Гануса Вонга, який, закупивши в Михайла осетрину, відійшов від встановлених норм оплати та зважування риби. Вонга зважував її за володимирською міркою, тобто на камінь, який становив п'ятдесят п'ять одиниць, а гроші хотів виплатити Михайлу за камінь львівський чи любельський, «котрый есть одь тутєишого володимєрского чьтєрма фунътами мєньиши»[191]. Найбільш популярними серед литовських міст, з якими торгували кам'янецькі купці, було м.Вільно. В судових кам'янецьких актах воно згадується під 1520, 1547, 1627 та 1632 рр. Так у 1627 р., купці з Кам'янця, Вільнюса і Туреччини, об'єднавшись і закупивши товари в Туреччині, здійснювали товарообмін ними в Яссах, Кам'янці і Вільнюсі[192]. У 1632 р. з Константинополя і Мессіни (Греція) до Кам'янця повернувся караван купців, до складу якого входили і купці з Вільнюса[193].

Торгували кам'янецькі купці і з Угорщиною. Причому, торгівля з нею зосереджувалася переважно в руках вірменських купців, які мали там посередників. Так, відомий кам'янецький купець Криштоф Деменешт доручив своєму фактору Балконі передати в Угорщині ще одному своєму агентові значну суму грошей для проведення торговельних операцій. Балконі, використовуючи капітал Деменешти, вирішив збагатитися. Він їздив у своїх особистих торговельних справах в різні країни для нагромадження капіталу і повернувся в Кам'янець лише через три роки, за що постав у вірменському магістраті перед війтівським судом[194].

Приїжджали до Кам'янця й купці з Шотландії. Вони поставляли ремісникам партії ягнячих та кролячих шкірок, а на продаж – різні шкіряні вироби: ремінці, рукавиці, панчохи тощо. В незначних об'ємах продавали і свинець. Для вдосконалення й більш високої організації своєї торговельної діяльності в Україні шотландці навіть осіли в першій половині XVII ст. в Кам'янці-Подільському[195].

Торговельні відносини Кам'янця-Подільського у XVI-XVII ст. непогано розвивалися й з Сілезією, Чехією, Моравією, Словаччиною, Німеччиною та іншими державами. О.Подградська з'ясувала, що такі міста, як Снятин і Кам'янець, були в ті часи першими пунктами на торговельних шляхах з Молдавії і Сходу до різних європейських держав. Саме через них переганялися численні стада молдавської худоби, а також перевозилися сільськогосподарські молдавські і східні товари. Кам'янецькі, східні і молдавські купці переганяли до різних європейських країн через Кам'янець табуни волів і коней, везли десятки діжок меду, великі партії воску (розміри доходили до 7,5 т і більше), рибу, рис, прянощі, східні тканини і т.д. До Кам'янця з європейських країн постачали купці чеські, сілезькі, німецькі та інші сукна, метали та вироби з них[196]. У XVI-XVII ст. в місті здійснювався й товарообмін між купцями європейськими і східними. Зокрема, у магістратських книгах за 1555-1580 рр. зафіксовано перебування з торговельними справами у ньому купців з Чехії, Німеччини і

Угорщини[197]. За даними джерел, з 1518 р. чеські і моравські сукна, що відправлялися до Кам'янця, Львова і міст Поділля, часто слугували платнею за молдавських коней і биків[198]. Існують свідчення про продаж в Кам'янці у 1524 р. кошицького сукна, а у 1678 р. турецький купець Мухамед, забираючи товари померлого в місті свого брата, виявив серед них сілезьке сукно, 3 діжки ножів і діжку шапок – мадярок. Інший купець придбав в Кам'янці два тюки чеського полотна[199] і т.д.

У XV-XVII ст. кам'янецькі купці торгували і з Московською державою. Торговельні відносини з нею в мирний час для міста були особливо вигідними, оскільки приносили гарні прибутки. Люстрація Кам'янецького староства 1565 р. засвідчує, що «мито з купців, як з тих що з Туреччини до Москви ідуть, а також до Литви або до Львова..., на замок береться ... 600 злотих польської лічби, а за діжку мальвазії 50 злотих, і за половину каменю десять злотих за рік»[200]. Аналогічний розмір мита (660 зл.) зафіксований люстраціями 1566 та 1661 рр.[201] Звичайно, це середній розмір мита. Однак, з таким станом речей львівські купці та патриції і тут не бажали миритися. Вони домагалися від короля врегулювати це питання на їхню користь, тобто встановити, щоб кам'янецькі, турецькі, волоські і московські купці до Польщі, Литви і Московщини обов'язково везли товари лише через львівський склад. У зв'язку з цим у квітні 1527 р. Сигизмунд I заборонив купцям переїзд через Кам'янець з Туреччини і Волощини до Литви і Московії та з Литви і Московії до Волощини і Туреччини, а також іншими незаконними шляхами, минаючи львівський склад. Водночас наказав усім бурмистрам і старостам руських та подільських міст і містечок, а також майбутнім кам'янецьким старостам затримувати і конфісковувати товари тих купців, які порушували королівські привілеї[202].

Торговельні шляхи з Кам'янця до Московії вели не лише через Львів, а й іншими напрямками. Один з них тягнувся через Волинь, Білорусь і Литву, а інший – через Східне Поділля. На думку Д.І. Мишка, з Москви на Поділля і до країн Півдня та Сходу гостинець пролягав і через Київ, Білу Церкву, Вінницю, Бар, Кам'янець-Подільський, Ясси і Білгород, а далі – до Болгарії, Константинополя і Греції[203]. Один із шляхів з Московії описав у 1593 р. Трифон Коробейников, оскільки саме ним він прибув до Кам'янця, а потім подався до Царгороду. Шлях проходив з Москви через Смоленськ, Мінськ, Слуцьк, Турів і Кам'янець, а потім – до Ясс та до міст пониззя Дунаю[204]. Звідтіля до Кам'янця, на Поділля й до країн Сходу купці везли хутра соболів, куниць, горностаїв, норок, лисиць, різноманітні шкіри і т.д. Часто кам'янецькі купці на цьому шляху користувалися і певними пільгами. Про одну з них зафіксовано в актових документах м.Луцька. Зокрема, 22 жовтня 1573 р. возний міста свідчив про безмитне перевезення кам'янецькими купцями – вірменами, «которыи де ишли с товары московскими» через Волинь за охоронним листом київського воєводи князя Костянтина Острозького та під захистом його надвірної корогви. Купці рухалися караваном, у якому числилося 40 коней[205].

Московські товари у кам'янецьких торговельних операціях мали неабияке значення. Зокрема, перед вірменським судом 23 липня 1579 р. постав Юрко Брикський, уповноважений пана Фрідріха Смальця (міщанина м. Кракова) із клопотанням про грошовий борг, який йому був винен кам'янецький міщанин Султан. Юрко заявив, що 3 дні назад суд наказав останньому сплатити борг протягом 3-х днів, однак боржник цього не зробив. Тоді піднявся Султан і повідомив, що для того, щоб покрити

борг Смальцю, він зайняв у знайомих «добрих людей» товару на відповідну суму і хотів їх передати Юркові, «але Юрко не схотів прийняти: а я, власник, й тепер готовий сплатити товаром, а саме: московські сіро-бурі песці і хна»[206]. Юрко і на суді підтвердив свою вимогу – «щоб він ... розплатився ... лише готівкою, згідно з судовим записом, зробленим перед львівським судом»[207]. Суд вирішив справу на користь позивача.

У 1538 р. в Кам'янці побував міщанин і купець з Пскова (прізвище не вказано), який звинуватив перед кам'янецькими лавниками Вавринця з Казіміжа під Краковим в тому, що за його вказівкою було викрадено у нього воза з товарами[208]. Торговим шляхом з Московщини до Кам'янця користувалися й купці білоруського Могилева[209], коли вони ним добиралися до «землі волоської» і «до турок»[210]. Джерела доносять до нас різноманітні свідчення про купців, котрі користувалися цим шляхом. Зокрема, в актовій книзі кам'янецького магістрату за 1559 р. говориться про те, що перед вірменським війтом Юрком 10 травня постав Іван зі Слуцька із заявою на Попка-оглу, який заборгував Івану 70 саг. Попка-огли намагався довести, що повернув Івану гроші, на що має свідка. Війт надав термін два тижні, протягом яких свідок і поручитель зобов'язувалися постати перед судом і довести йому правду[211]. Аналогічні свідчення про грошовий борг Хачка заявив перед війтом Харбертом 27 травня 1562 р. міщанин Мати. Він стверджував, що той «повинен був повернути мені після Слуцького ярмарку 24 флорини, однак не віддав». Тому війт призначив 3 дні для того, щоб Хачко виселився зі свого будинку згідно з умовою»[212]. Купці з Могилева везли в Україну і до Кам'янця хліб, мед, віск, мило, ремісничі вироби (шкіряні товари, хутро)[213] і т.п. З українських міст до Могилева та інших білоруських міст привозилися переважно дорогі товари зі Сходу (турецькі килими, шовк, вироби з нього, різні тканини, пряноші, вина, тощо). В Кам'янці, як і у Львові, у XV-XVII ст. організовувалися власні каравани для поїздок до Туреччини, до яких досить часто приєднувалися індивідуальні купці з різних міст Білорусі, Литви, Московії тощо. Зокрема, у 1552 р. до каравану з Кам'янця прилучилися купці зі Слуцька, Могилева, Бродів, Кракова, Торуня[214] та інших міст Європи.

Таким чином, вивчаючи торговельні відносини Кам'янця-Подільського у XV-XVII ст. з країнами Центрально-Східної Європи та Прибалтики, зауважимо, що вона організовувалася і проводилася в складних історичних умовах. Незважаючи на те, що місто розташовувалося на перехресті важливих торговельних шляхів і виросло до рангу відомого європейського транзитного осередку, головним конкурентом для нього залишався Львів. Відчуваючи постійну підтримку королів, патриції останнього добивалися привілеїв, які забезпечували місту верховенство торгівлі в цьому регіоні і право складу. Незважаючи на таку ситуацію, Кам'янець спромігся знайти своє місце у європейській торгівлі, ведучи багатогранні торговельні операції з Польщею, Чехією, Угорщиною, Німеччиною, Литвою, Московщиною та іншими державами і став відомим центром міжнародної торгівлі не лише України, але й Центрально-Східної Європи загалом.

4.4. Торговельні зв'язки міста з Кримом, країнами Південно-Східної Європи і Сходу

Міжнародна і внутрішня торгівля Кам'янця-Подільського велася, як уже нами відзначалося в рамках численних регламентацій, головними серед яких були складське право, дорожній примус і митна система. Говорячи про складське право міста тих часів, зауважимо, що право складу поширювалося ледь не на всі товари. Найбільш давня писемна згадка про склади для виробів з текстилю і шкіри, а також для крамів відноситься до перших десятиліть XVI ст.[215] Митна комора зафіксована 1518 р. Згадується вона і в 1543 р.[216] У XVI-XVII ст. на ринках були організовані торгові ряди для продажу московських[217] і турецьких[218] товарів. Не виключено, що для зберігання останніх використовувалися кам'яні склади – склепи, що знаходилися з південного боку садиби вірменського храму св. Миколи і збереглися до наших днів. Мав право складу Кам'янець і на вино, про що засвідчує постанова сейму від 1635 р.[219] Про функціонуванні у ньому складів (комор) на іноземні товари містить інформацію й сеймова постанова 1643 р. «Про здавна усталені комори»[220].

На ярмарки до Кам'янця приїжджали купці з різних країн Європи і Сходу. Не випадково для їх тимчасового перебування наприкінці XVI ст.[221] було влаштовано караван-сарай (постоялі і торгові будинки). Від нього і походить його назва – Карвасари. У «Кам'янецькій хроніці» караван-сарай згадується під 1610-1613 рр., коли вірменин «пан Криштоф», не заходячи до міста, прибув у караван»[222]. У другій половині XVII ст. у цьому передмісті знаходилася і православна церква Різдва Христового[223] з цвинтарем, а у XVIII ст. – 52 садиби, що розташовувалися на південь від неї, корчма[224] і винниця[225]. В описі Кам'янця 1700 р. засвідчується, що на міському ринку, у його західній перії, перебував й заїжджий «Турецький двір», займаючи територію трьох садиб[226].

Найбільш відомим гостинцем в ті часи, що вів з Польщі до Кафи, виступав Татарський[227]. В історії він відомий ще з кінця XIII ст.[228] В перші десятиліття XIV ст. його уже добре знали у Західній Європі. Саме ним у 1343 р. генуезький посол їздив на прийом до кримського хана Джанібека. Основні пункти цього шляху зафіксовані в польських джерелах кінця XIV ст.[229] З Кракова через Ярослав і Львів, Галицьку та Подільську землі ґостинець тягнувся до Кам'янця, а від нього лівим берегом Дністра до Білгорода, де розгалужувався на два напрями: морський і суходільний (через Перекоп), які вели до Кафи[230]. Ведучи мову про відрізок шляху, що знаходився між Кам'янцем і Кафою, зазначимо, що найбільш активно він використовувався до кінця XV ст. Після цього цей шлях став досить небезпечним, оскільки перебував під контролем татар.

Незважаючи на ці обставини, Татарський шлях продовжував використовуватися купцями і в наступні століття, про що промовляють актові документи магістрату. У 1559 р. Кам'янець відвідав купець з Кафи Саркіс Магдесі, який залишив для зберігання у вірменського війта Юрка три нових відра, шість нових блюд та два килими на стіну[231] за умови, щоб пізніше повернув їх його синові Костові. В кам'янецьких судових актах зафіксовано й перебування у ньому 1561 р. купця Атана-бея з Кафи, який виступав, навіть, свідком на суді[232]. У 1562 р. перед вірменським судом постав «Яцько з татар» із заявою на кам'янчанина Задига Атан-огли. Зміст її полягав у тому,

що Задиг винен був Яцькові два рублі і п'ять агчі. Суд зобов'язав Задига прийняти присягу на визнання боргу і дав термін два тижні для обдумування. Оскільки Задиг у призначений термін до суду не з'явився, то справу виграв Яцько[233]. Названим шляхом прямував до Польщі у 1563 р. купець з Кафи Іванес Ормянин. У його скарзі до підлуцького старости Сови на Яна Кухмістровича з Дорогостаїв говорилося, що, «... їдучи з листом його королівської милості зі своїми товарами з Подільського Кам'янця 21 вересня, пан Ян Кухмістрович з слугами ... взяв в мене з рук мого бурого коня з сідлом, на якому була торба, а в ній 120 золотих червоних і 137 талерів, хотів мене ще й бити, а речі не повернув»[234]. З'ясувалося, що власник Дорогостаї свій вчинок по відношенню до Іванеса пояснював тим, що немовби він не сплатив мита, коли переїжджав через його землеволодіння. Насправді ж, як засвідчував фурман купця, мито було сплачене за встановленою нормою – 2 гроші служебнику пана Яна[235].

Для торгівлі Кам'янця з Білгородом-Дністровським використовувався і річковий шлях Дністром. Зокрема, за часи перебування на троні польського короля Ягайла досить часто ним до Білгорода сплавлялося подільське збіжжя[236]. Польський хроніст М.Бельський зазначав, що «його» везли Дністром і морем далеко, аж до Кіпру. І був той подільський порт надто відомий»[237]. До Криму Татарським шляхом кам'янецькі і європейські купці везли крам (сукна європейські і литовські – домашні львівські, кроснянські і німецькі), оксамит, шапки, рукавиці, харс (легка матерія), пояси, ремінці, ножі, коси, серпи, плужне залізо, миски, ковдри, шафран та інші дрібні речі[238]. Предметами довозу до Кам'янця і Європи з Криму були так звані «татарські товари», або заморські, серед яких джерела зафіксували прянощі (гвоздика, імбир, перець), «татарське зілля», грецький квас, коштовні тканини, зброю, шкіряні вироби, шкіри тварин, табуни волів, коней та цілий ряд інших товарів.?

З середини XV і до кінця XVIII ст. найвідомішим торговим шляхом, який сполучав місто з Молдавією, Балканами, Османською імперією та країнами Сходу, був Молдавський. З Кам'янця він тягнувся до Хотина, а потім на території Молдавії розгалужувався ще на декілька, які проходили через найбільші міста і містечка. Один із них вів через Ясси, Орхей і Бендери до Білгорода-Дністровського[239], звідтіля Чорним морем до Кафи. Інший – з Хотина проходив через Тіргул, Цецору, Панцесті, Кагул та Ізмаїл до Кілії[240], а потім морем до Синопу. Ще одне відгалуження, яке прямувало до Чорного моря, вело з Хотина через Тіргул, Бірлад, Галац, Бабадаг до Мангалії[241], від якої купці суднами добиралися до Трапезунду. Найбільш популярним гостинцем слугував той, що з Хотина вів через Ботушани, Ясси, Бірлад, Галац, Баба-дак, Алакамі і Адріанополь до Стамбула[242]. Звідтіля для кам'янецьких і європейських купців відкривалися торгові шляхи до Вірменії, Грузії, Іраку, Ірану, Індії, Персії, Китаю[243] та інших держав.

Найближчою країною, з містами якої активно торгував Кам'янець, була Молдавія. Її правителі всіляко заохочували розвиток міжнародної торгівлі, про що свідчать численні привілеї молдавських правителів XIV-XV ст.[244] В одному із них ще від 15 січня 1456 р. говорилося, що молдавський господар і воєвода Петро III гарантує після сплати мита львівським, кам'янецьким та іншим купцям «повну свободу в'їзду в його країну, вільну торгівлю різними товарами та обіцяє підтвердити привілеї, надані його попередниками – воєводами Стефаном і Петром»[245]. Через декілька місяців (29 червня) він підтвердив купцям Руської і Подільської земель

додаткові привілеї на їх права і торговельні пільги у Молдавії, надані ще господарем Олександром. В документі засвідчувалося, що «Петро III наново встановлює мито від «крамних» і залізних виробів у Сучаві, Сереті, мито в Чернівцях»[246]. Близькі за змістом документи руським і подільським купцям, в тому числі і кам'янецьким, видавалися молдавськими воєводами у 1460[247], 1522[248] та в інші роки.

Політику міжнародної (особливо східної) торгівлі у XV-XVII ст. підтримували правителі Польщі, Угорщини, Молдавії, Туреччини та інших держав, хоча між ними часто виникали військові конфлікти за опанування торговельними та стратегічними позиціями на Дунаї і Чорному морі[249]. Польща з кінця XV ст. особливо активно боролася за Дунайський басейн, опираючись на підтримку Молдавії, що визнала себе її васалом наприкінці XIV ст. У зв'язку з цим фактом Стефан Великий у 1475 р. підтримав стратегічний план Польської Корони і планував розгорнути основні дії проти турків на українських і, в першу чергу, подільських землях[250]. Опанування дунайськими торговельними шляхами і вихід до Чорного моря були головною метою і в прагненнях Казимира IV, котрий намагався поширити владу династії Ягеллонів на Молдавське князівство. Однак, тут польські інтереси зіткнулися з інтересами Угорщини, що домоглася визнання у 1489 р. Стефаном угорського сюзеренітету. У зв'язку з цим в 1494 та 1497 рр. Польща організовувала проти Молдавського князівства військові походи, що носили й антитурецьку спрямованість.?

З кінця XV і до середини XVI ст., незважаючи на супротив Молдавського князівства туркам, проходив поступовий процес його підпорядкування Османській імперії[251]. Завдяки своєму географічному розташуванню й економічному розвитку, Молдавія була для Туреччини великим постачальником сільськогосподарської продукції. Крім того, остання була досить зацікавленою у торговельних відносинах через Молдавію з центральними та західноєвропейськими країнами. Підтримуючи їхніх купців, турецький султан у 60-і рр. XVI ст. вимагав від кримського хана, аби молдавські та інші купці «не піддавалися ніяким нападам чи образам»[252]. Крім того, у 1578 р. Мехмедом III було підписано польсько-турецький трактат, згідно з яким султан звільнив польських купців від готівкових мит у Стамбулі, Бендерах і Адріанополі. Водночас, турецька сторона повідомила у 1601 р. польський сейм про ліквідацію «на вічні часи» мита від грошей[253] у її державі.

Розвитку міжнародної торгівлі з Молдавією і країнами Сходу сприяли королі Польщі та її сейми. Зокрема, відомими є постанови сейму щодо розвитку торговельних відносин з Туреччиною крізь призму надання різних привілеїв її купцям на безмитну торгівлю в межах Польщі, захист їх інтересів, безпеку пересування тощо. Зокрема, 22 січня 1567 р. в Книшені Сигизмундом Августом було видано привілей султанському фавориту Йозефу Насіго на імпорт і продаж грецьких вин на 5 років (до 1572), який схвалив Пйотрківський сейм. Король і сейм звільнили цього купця і його факторії від мит та прирівняли їх у сфері торгівлі до купців Львова[254]. З середини XVI ст. королі сприяли закупівлі для Польщі турецьких коней. Лише у 1583 р. для такої справи з державної скарбниці було виділено 3 тис. злотих[255].

Найбільш відомими молдавськими містами, з якими торгували кам'янецькі купці, були Хотин, Ясси та Сучава. Предметами довозу до Кам'янця були мед, віск, вино, бики, коні, килими, шкіри тварин, риба та інші товари. Про це красномовно засвідчують актові книги кам'янецького магістрату. Так, з Молдавії і через її терито-

рію, а також з Греції до Кам'янця, купці постачали численні партії вин[256]. У місті знаходилися великі склади для них[257]. За їх привіз до Кам'янця і від торгівлі ними купці та місто отримували чималі прибутки. Мито 1578 р. у місті сплачувалося від куфи вина у розмірі 4 злотих[258]. Не зменшилося воно і у наступні десятиліття. Зокрема, завезення з Ясс до Кам'янця у 1647 р. половини куфи вина коштувало 18 злотих. О.Подградська з'ясувала, що у 1654 р. гарнець (3,25 л) молдавського вина коштував у Кам'янці 4 злотих, а діжка (куфа) об'ємом 368 л (113 гарнців) – 452 злотих. У тому ж році доставка куфи вина до Кам'янця коштувала 18 злотих, платня за складські приміщення також становила 18 злотих[259], мито залишалося на рівні XVI ст. З цього випливає, що продавці вина отримували від його продажу чималу виручку (452 злотих за діжку вина), що направлялася на нарощування купецького капіталу. Доречно зазначити, що торгувати великою кількістю вина у місті і привозити його міг тільки досить заможний купець, або їх окремі спілки. Причому, останні у Кам'янці функціонували вже у 70-80-і рр. XVI ст.[260] Вони купували в Молдавії не лише вино, але й рибу. Так, компанія купців з Кам'янця у 1654 р. закупила оптом в Ізмаїлі велику кількість риби, яку везли до міста молдавські фурмани[261].

Привозили купці також чималими партіями віск і мед (вага останнього сягала до 7,5 т за поїздку). Є дані, що кам'янецький купець купив у 1723 р. в якогось Ованеса Анджесвича 2400 каменів воску[262]. В магістратських книгах XVII ст. зустрічаються відомості, що до міста з Молдавії потрапляли «спідниці, шиті волоським кроєм»[263], молдавські килими[264], вишиті золотом манжети, прикрашені перлами головні убори[265] та інші товари. Згадуються у документах великі й малі срібні та позолочені ґудзики «волоської» роботи[266]. Довідуємося і про те, що до Кам'янця з Молдови купці привозили фарби для саф'янових шкір, з Сучави – волячі і овечі шкіри[267], приганяли стада коней, волів і т.п. Вивозили до неї кам'янецькі купці серед різних товарів й горілку. Так, у 1648 р. вартість куфи горілки досягала 350 злотих[268]. Неодноразово продавалися в Молдавії і коштовності. Наприклад, у 1592 р. кам'янецький купець привіз до молдавського господаря один смарагд і два сапфіри, які коштували 7 тис. талерів[269].

Міжнародна торгівля для купців, в тому числі і кам'янецьких, була ризикованою справою, що спонукала їх об'єднуватися у каравани, на які часто організовувалися напади. Так сталося під Кам'янцем у 1534 р., коли було знищено караван анатолійських купців, що повертався з Польщі. У 1543 р., як свідчив купець Міршалі з Бурси, був замордований возниця з Кам'янця, котрий з караваном направлявся до Польщі[270]. Пограбування караванів здійснювалося й у прийдешні десятиліття. Щоб таких випадків було менше, їхня організація в місті здійснювалася заздалегідь. Особливо це явище було характерним для поїздки купців до Туреччини і країн Сходу. Джерела засвідчують, що караван очолював караван-паша. У поїздку до Туреччини, караван-пашами обирали переважно вірмен, котрі відносно добре знали географію Сходу, мови, звичаї і традиції його народів. Важливу роль у ньому відігравали посади возниці і фурмана. Про одного з них – Станка – є відомості ще за 1447 р.[271] Возницю Нурсеса згадують акти вірменської громади Кам'янця 21 жовтня 1559 р. Саме йому приписувалися звинувачення від купця Ідіса-бея з Серета, який стверджував, що возниця вкрав у нього коня і продав у Хотині. Суд вирішив справу для Ідіса-бея позитивно[272].

Маємо інформацію і про посаду фурмана. Так, 1591 р. її займав кам'янчанин Ян Галицький, а з 1646 р. збереглися свідчення про фурмана-українця Максима[273] (фурман виконував роль експедитора). Актові джерела кам'янецького вірменського суду першої половини XVII ст. засвідчують, що каравани купців, які направлялися до Туреччини, супроводжувалися охоронними грамотами. Так, 5 серпня 1604 р. перед вірменським війтом Ніголом постав купець Голуб, син Вартереса, і сповістив суд про майбутню поїздку до неї. Він зажадав, щоб йому було видано привілеї, чинні у цій країні. Він отримав їх 8, на окремих аркушах, написаних вірменським письмом. Голуб зобов'язався після повернення віддати грамоти назад до магістрату, а також «боронити своїх товаришів у труднощах під час поїздки[274]. В одній із грамот за 1615 р. говориться про те, що «права, необхідні для поїздки до Туреччини, були видані Міклашеві, синові Якуба разом з футляром, числом 12 грамот та окремо 5 грамот на переправу через Дністер[275]. Грамоти того ж року (3 жовтня 1615 р.) отримав Дзаруча, син Хачереса, «для відправлення каравану до Ізмаїла»[276]. О.Гаркавець встановив, що кам'янецька зовнішня торгівля не припинялася навіть в роки Хотинської війни 1621 р. Саме тоді турецькою адміністрацією було видано кам'янецьким вірменам одночасно від 8 до 13 охоронних грамот, що забезпечували їх безперешкодне пересування і торгівлю на усій території Туреччини та васальних її держав»[277].

Польський історик А.Дзюбінський встановив, що Кам'янець, як і Львів, у торгівлі з Туреччиною формував свої власні каравани, до яких досить часто приєднувалися купці-одинаки з багатьох міст, зокрема Кракова, Торуня, Нюрнберга, Слуцька, Могилева, Бродів[278] та багато інших. Кількість купців у них сягала від 200 до 300 осіб, а поїздка з Кам'янця до Османської імперії (Стамбула) тривала від 35 до 42 днів (іноді і до 45), до Анкари – 51, Токата – 63, Тебріза – 110, Ісфагана – 150[279] днів і т.д. Цікаво зазначити, що кам'янецькі купці досить часто відвідували Вірменію, Грузію, Ірак, Персію й інші держави. Відповідно й купці названих, а також інших східних держав, постійно з'являлися кам'янецькі ярмарки. Найбільше таких приїздів кам'янецькі магістратські книги зафіксували впродовж другої половини XVI – першої половини XVII ст. Зокрема, у 1650 р. перські купці через Османську імперію і Молдавію везли до Кам'янця східні товари, а також проводили з кам'янецькими купцями чималі кредитні операції[280], які приносили їм значні прибутки. Були й інші результати. Так, у 1656 р. кам'янецький купець Якубович віддав у кредит молдавському купцеві Торошовичу на 120 талерів сукно, яке він продав у Молдавії, однак з Якубовичем не розрахувався[281]. Практикувалися між кам'янецькими купцями, купцями Сходу і Молдавії й такі форми торгівлі, як оптовий взаємообмін товарами в різних містах Туреччини, Молдавії та і в самому Кам'янці. Зокрема, у 1632 р. мали місце торговельні операції між кам'янецькими і перськими купцями. Останні через Османську імперію і Молдавію довозили східні товари до Ясс, де кам'янецькі купці їх забирали, а перським передавали свої товари. Інша частина купців везла свої товари аж до Кам'янця, де їх обмінювала чи продавала. В 1633 р. товарообмін кам'янецьких купців відбувався з молдавськими торгівцями у таких містах, як Ясси і Сучава. Купці з Кам'янця залишали молдавським купцям товари з України й інших європейських країн, а отримували вино[282]. Такі операції відбувалися між перськими і кам'янецькими купцями у 1632 р., львівськими, кам'янецькими і молдавськими у

1633 р., купцями з країн Сходу, Кам'янця-Подільського і Хотина у 1633 р., в Яссах, Кам'янці-Подільському, Хотині та в інших містах[283].

Розвивалися торговельні операції кам'янецьких купців з купцями Кафи, Едірне, Адріанополя й інших міст, свідченням чого слугують записи в магістратських книгах XVI – XVII ст. Зокрема, 28 вересня 1583 р. перед вірменським війтом Зану й присяжними єпископом Сергієм, Асвадуром, Ніголом, Йовганесом та іншими особами постав Мустафа Челебі з Едірни, котрий позивав Ісгендера та Мигирдича, синів Ягуба, до суду, заявивши, «що вони обоє разом винні мені 12000 османських грошей», на що є їхня розписка. Звинувачені, «уставши, визнали і сказали, що вони винні Мустафі» вказану суму, однак «зараз ми не маємо готівки, маємо товар, а саме сіль і двох простих коней, і хочемо сплатити борг оцим згідно з оцінкою». Суд, вислухавши обидві сторони, ухвалив Ісгендерові та Мигирдичеві присягнути на третій день в тому, що вони не мають «готівки, золота, срібла, перлів, ані іншого товару, крім названого, і зразу ж після цього мусять згідно з оцінкою заплатити борг тим товаром»[284].

Інший приклад стосується прохання Якуба. Як читаємо в одному з документів, «Діялося року 1644 березня 9, в четвер перед славетним війтом Кіркошею, сином Голуба. На прохання славетного Якуба, сина Левона, поштивий Аврам з Кафи, син Міхала, будучи припозваний для певного свідчення, записаного нижче, на пильний запит уряду, під присягою, піднісши догори два пальці, дав таке свідчення. В Едірні Йованес із Сіса, брат Багдасара з Замостя, дав при мені Мінасові Егріагизли [«криворотому»] перську завісу, щоб той передав панові Якубові, синові Левона, щоб той віддав замість його боргу за коня, і послав через цього ж Мінаса панові Якубові листа, і це було саме так, а не інакше. Яке його свідчення названий Якуб дав записати й подав суду пам'ятного»[285].

В другій половині XVII ст. торговельні відносини кам'янецьких купців з Молдовою і країнами Сходу різко обмежилися у зв'язку зі складними геополітичними обставинами, хоча повністю не припинилися. Зовнішні торговельні операції проводилися як кам'янецькими купцями-вірменами, так і купцями-турками. Торговельні шляхи до Османської імперії через Молдавію у 70-90-і рр. XVII ст. дещо скоротилися, а більшої значимості отримав шлях через Семигороддя, хоча перший був зручнішим. Саме ним у 1678 р. турецький купець Мухамед проїжджав через Молдавію до Кам'янця для отримання товарів померлого там брата. Серед них були сукна з Сілезії, а також 3 діжки ножів і одна діжка шапок-мадярок. Інший купець, їдучи цим шляхом з Персії, купив у ті ж часи в Кам'янці-Подільському, окрім різних товарів, два тюки чеського полотна[286]. За 1687 і 1688 рр. збереглися два векселі, які інформували про те, що вірменський купець Саруган Муратович позичив гроші (106 талерів) турецькому хорунжому Хасанові з 90 полку яничарів на торговельні контакти. Отже, торговельні інтереси з вірменськими і турецькими купцями в Кам'янці-Подільському у 70-80-і рр. XVII ст. підтримували і вояки османського гарнізону[287].

З початку XVIII ст. торговельні відносини Кам'янця-Подільського з країнами Сходу відроджуються. 1703 р. у місті відновили свою діяльність три щорічних ярмарки[288], а привілеї на їх функціонування підтверджувалися і в 1765 р.[289] Відомо, що 1707 р. кам'янецькі купці мандрували на ярмарки до країн Сходу переважно

через Молдавію і Волощину, а головними містами транзиту були Хотин, Ясси й ін. Зросла у торговельному відношенні з країнами Сходу і роль Могилева на Дністрі. В.Антонович з цього приводу зауважував, що саме у XVIII ст. вся європейська торгівля з Туреччиною і Волощиною здійснювалася через Кам'янець і Могилів[290], а значення Львова в цьому відношенні, на думку Л.Харевічової, занепадає[291], хоча торговельний шлях через нього на початку XVIII ст. з країн Сходу до Любліна та інших європейських міст продовжував існувати. Так, у 1705 р. в Кам'янці побував вірменський купець Маркар Саргіович з Астрабаду. Він приїхав з Персії, продавав червоний сап'ян, а значну його долю – 1645 штук – передав купцям до Любліна[292]. У 1707 р. у Яссах кам'янецькі та перські купці обмінялися європейськими і східними товарами[293].

Зовнішня торгівля Кам'янця у XVIII ст. продовжувала перебувати в руках вірменських і, частково, єврейських купців. Цей факт чітко віддзеркалюють записи у магістратських книгах. Зокрема, в них у березні 1719 р. занотовано, що вірмени «відкрили... торгівлю не лише турецькими і перськими товарами, але й залізними речами»[294]. Кам'янецькі купці привозили до міста турецький атлас, камки, турецькі китайки, перські та китайські шалі і пояси. Шляхті довозилося східне сукно і вовняні тканини (мультан), дамаські шаблі, турецькі корабели (криві шаблі)[295] і т.д. Місто продовжували відвідувати й турецькі купці. Так, у листі від 24.04.1734 р. Т. де Шиллінг писав до паші, що турок Мустафа привіз до нього для торгівлі багато лимонів і помаранчів[296].

Доречно зазначити, що на середину XVIII ст. від зовнішньої торгівлі, головним чином східної, до Кам'янця поступало 92% товарів[297]. Окрім названих товарів, у середині й другій половині XVIII ст. до міста з Молдавії, Румелії й Туреччини привозили й цитрусові, турецькі і волоські горіхи, фіги, мигдаль, родзинки, сушені сливи, імбир, гвоздику, тмін, лавровий лист[298] і т.п. Великим попитом у місті користувалися килими, пояси, камки, саф'ян[299] і т.д. У другій половині XVIII ст. особливо активно завозився з Туреччини тютюн. Спочатку ним торгували в основному турецькі купці, а пізніше – єврейські з Кам'янця та Бучача. Відомо, що 1777 р. грек із Салоніків Теодор Петрович ввіз до міста 3840 кг тютюну[300]. Чималий покуп у місті мала й кава. З Польщі до Туреччини везли купці переважно європейські полотна, а по дорозі через Молдавію продавали й горілку[301]. У 80-і рр. XVIII ст. значного попиту набули в Кам'янці волоські і болгарські вина. Імпорт цих товарів до Польщі підтримав польський король Станіслав Август. В 1781 р. він замовив для своїх потреб 10 діжок (20512 л) нікопольського вина. Писемні джерела засвідчують, що у Кам'янці в 1786 р. горщик найдорожчого болгарського вина з Нікополя коштував 4 злотих (0,5 талера)[302]. Потрапляли до Кам'янця з Анатолії баранячі шкіри і кожухи. Чимало з Кам'янця і Поділля вивозилося через Жванець і Хотин до Туреччини збіжжя[303].

Отже, зовнішня торгівля Кам'янця-Подільського з Молдавією і Туреччиною у XVIII ст. проводилася. Однак великої шкоди їй завдавали місцеві конкуренти, зокрема купці-євреї, котрі осіли в місті і у передмістях, заможна шляхта та офіцери гарнізону, представники якого намагалися зайняти у 70-80-і рр. XVIII ст. провідні позиції в економічному житті міста[304]. Зауважимо, що позиції єврейських купців і перекупників, а також офіцерів вищих рангів гарнізону та шляхти в цьому відно-

шенні були настільки міцними, що протистояти їм не завжди могли ні магістрати, ні міські громади. А це призводило до загострення соціальних протиріч, які частково вирішувалися королем Польщі. Щодо перших, то у 1750 р. упродовж 24 годин єврейське населення було виселене за межі міста[305], а щодо військовиків і шляхти, то король упродовж 60-90-х рр. XVIII ст. (1665, 1761, 1767, 1773 рр.) неодноразово надсилав на їх адресу інструктивні листи з відповідними погрозами покарання[306]. Однак, такі форми залякування залишалися переважно на папері.

Досліджуючи кам'янецьку торгівлю з країнами Південно-Східної Європи та Сходу, зазначимо, що у XV-XVII ст. вона досягла апогею свого розвитку, а Кам'янець в цьому відношенні конкурував з багатьма великими містами Сходу та Європи. У другій половині XVII-XVIII ст. міжнародна торгівля Кам'янця досягти рівня попередніх століть не змогла, хоча місто продовжувало займати у ній провідні позиції серед українських і польських міст.

Розділ 5. Ремісниче виробництво та промисли

5.1. Ремесло, його стан та організація

Поряд з інтенсивною торгівлею, в економічному житті Кам'янця-Подільського важливу роль відігравало ремісниче виробництво. Найбільш ранні свідчення про нього знаходимо в уже згадуваній грамоті йому на самоврядування 1374 р. У ній фіксується надання Каріатовичами місту «jatki szewskie, chlebne, rzeźnicze і laźnię»[1]. Писемні джерела дають підстави стверджувати, що найдавніша згадка про існування цехів відноситься до 19 квітня 1460 р. Саме тоді райці Миколай Краківський і Ян Долото свідчили про міщанина Яна Тріндуля (переїжджав на помешкання до Львова), як благородну (шляхетну) людину, котра навчалася ремесла в Кам'янці у «Walentego, mistrza sztuki rusznikarskiej»[2]. Свідчення про різницький кам'янецький цех зафіксоване у 1467 р., а королівський привілей на юридичне функціонування він отримав у 1484 р.[3] При створенні своєї організації кам'янецькими ремісниками було взято статут аналогічного львівського цеху. Як і львівські[4], так і кам'янецькі цехи формувалися за німецькими зразками. Кількість цехів, що функціонували в Кам'янці у XV – першій половині XVI ст., через брак джерел встановити неможливо, хоча ремісники різних професій згадуються у численних документах правничого, судочинного та фіскального характеру. Причому, з другої половини XVI і протягом XVIII ст. така інформація про них стає більш об'ємною. Тариф 1578 р. уже фіксує в місті 18 цехів[5].

Різні ремісничі професії та їхні цехи згадуються в описах подільських замків 1494 р., люстраціях Подільського воєводства 1535, 1565, 1566, 1570, 1613-1615 рр., описі кам'янецького замку 1544 р., інвентарі Кам'янецького і Летичівського старостств 1613 р., магістратських книгах та інших фіскальних документах XV-XVIII ст. Окрім різників, кушнірів, пекарів, шевців, ковалів, стельмахів, колодіїв, золотарів, каменярів та ремісників інших спеціальностей, наприкінці XV – у XVII ст. славилися й гончарі, котрі мешкали переважно на вул. Гончарській (сьогодні Східні вали), найдавніша писемна згадка про яку датована 1505 р. У 1516 р. на згаданій вулиці жив і різник Вавринець (він займав посаду райці польського магістрату), а у 20-30-і рр. XVI ст. тут мали садиби Фелікс різник (лавник), Ян і Міхал – цехмістри різницького цеху[6] тощо. В люстрації 1535 р. існують відомості про кам'янецьких пекарів (26 осіб), які сплачували податок від 5 до 7 злотих[7]. Чималий попит існував і на вироби кушнірів, шевців та гарбарів. Відомим є факт про функціонування в 30-і рр. XVI ст. спільного кушнірського цеху «majstrow nacji polskiej і ruskiej» та окремого аналогічного цеху вірмен, між якими час від часу виникали фінансові непорозуміння, що розглядалися у війтівському суді. В книзі польського магістрату за 30-і рр. XVI ст.

збереглися й імена кушнірів названого цеху, зокрема майстрів: Міхала, Василя, Петруся Ruthenusa, Ганки, Грицька, Йоганеса (родом з Грудка Бедрихова на р. Смотрич; у 1532 р. він купив у млинаря Міхала будинок в Кам'янці), Захаріаса, Сімона, Грицька, Йоська Ruthenusa, Степана, Захарка Ruthenusa, Богдана[8] та інші. Імена ремісників промовляють, що багато з них за етнічним походженням були русинами. Окрім кушнірів, досить відомими були й кравці. Про одного з них йдеться в магістратській книзі за 1505 р. Справа в тому, що тоді він отримав від польського короля будинок на вул. Гончарській, який перейшов у королівську власність за правом кадука після смерті кам'янецького кравця Миколая[9].

Ф.Кірик не виключає того факту, що у XV ст. існував і цех гарбарів, писемні свідчення про який виявлені істориком ще за 1481 р.[10] У наданому йому привілеї дозволялося ремісникам мати в місті свій крам. Досить часто у магістратських книгах XVI ст. згадуються шевці, каретники, сідлярі[11] та ремісники інших професій. Причому, цехи шевців вже наприкінці XV – у першій половині XVI ст. функціонували окремо як у польській, так і в українській громадах. Щодо шевського цеху польської громади, то його членами на початку названого століття були: Еразм Препйорка, Станіслав Гуска, Андреас, Якобс, Андрейко, Жигов, Паульс[12] та інші. Люстрація 1535 р. зафіксувала і власників 16 крамниць для продажу взуття у польській громаді: Лукас, Еразм, Пасікопка, Канторек, Длугош, Вітек, Янкова, Наплончина, Єлітко, Станіслав Гаско, Плебанкова, Квельніцький, Пепржикова, Марковічова, Тоховрикова і Бартоломей. Кожна із них оцінювалася у 1539 р. по 7 кіп подільських грошей[13]. Магістратські книги зафіксували наявність у місті першої половини XVI ст. й багатьох ковалів[14], кушнірів, кравців (шевців), слюсарів та майстрів інших цехів. Зокрема, наприкінці серпня 1537 р. бурмістр і райці польської юрисдикції приймали у своїй ратуші цехмістрів та майстрів «polskich i ruskich z cechu kuśnirskiego, a także ormiańskich mistrów tego samego kunsztu»[15]. Актові книги польського магістрату початку 30-х рр. XVI ст. називають таких майстрів шевського цеху, як Еразмус, Андреас Ношал, Бартосіус, Станіслав Длугош, Станіслав Гушко, Якобус, Йоганес, Андреас Препйорка, Бласіус, Андрейко, Паулюс, Жигов, Станіслав, Іван Волощин[16]. Збереглися й імена слюсарів: Ігнат, Кирило, Стецько, Яхимець, Андреас, Ніколаус, Бартоломеус, Грегор, Ванек, Федор, Запіско, Йоанес[17].

Українська громада також мала свої окремі цехи. Статут для шевського цеху її представники запозичили з аналогічного статуту львівського цеху ще у 1535 р. В 1566 р. руські шевці заплатили податок від 10 шевців-майстрів по 1 флорину і по 15 грошей з 10 членів цеху[18]. Магістратські книги 20-30 – х рр. XVI ст. називають і русинів – золотарів, серед яких були Василь, брати Костка і Кузьма, Яків, котрий довгий час обіймав посаду руського війта, злотник Матейко та інші. Причому, найгучнішим у 1520 р. стало ім'я Матейка, котрий фальшував золоті монети. Коли інформація про такі факти розголосилася, злотник втік з Кам'янця, «pozostawiając drewniany dom przy ulicy biegnacej z rynku do zamku (Замкова – М.П.) z placem»[19]. Зафіксовані у писемних джерелах й інші ремісники цехів руської громади: сукновали, ковалі, пекарі та інші. Щодо сукновалів, то зауважимо, що 1574 р. (3 липня) в одній із вірменських магістратських книг записано, що до його суду зверталися майстри на чолі з цехмістром українських сукновалів. Їхня скарга спрямовувалася проти дружини вірменина Чики та сина Вардереса, котрі незаконною торгівлею вовною

в місті загалом і в українських кварталах зокрема, завдавали збитків ремісникам[20]. З XVII й, особливо у наступному сторіччі, цехи української громади поступово полонізувалися. Їхні майстри досить часто ставали членами тих цехів, які об'єднували переважно католиків.

Ремісничою діяльністю в місті займалися й вірмени. На основі аналізу актових документів О.Гаркавець стверджував, що з появою останніх у місті, їхні ремісники у форматі окремих цехів функціонували окремо, а також входили до складу спільних міжнаціональних цехів.? Таке явище тривало аж до середини 60-х рр. XVI ст. Зокрема, у 1566 р. податкові документи зафіксували цех пекарів із 53 осіб, однак без вказівки етнічної приналежності їхніх майстрів. Аналогічною була картина і для різників. А ось цехи шевців функціонували окремо. Тарифи 1578 та 1583 рр. засвідчують, що ремісники були поділені вже відповідно до трьох міських громад: української, вірменської і польської[21]. На початку XVII ст. деякі цехи вірмен у місті вже виділялися у самостійні структури. Так, окрім цеху купців (у 1566 р. в ньому зафіксовано 13 осіб), існували окремо ще 4 цехи: різницький, золотарський, шаповальський та шевський[22]. Збереглися і їхні статути, багато статей із яких постійно доповнювалися. Зокрема, статут цеху різників 1615 р. був ухвалений в присутності подільського старости Валентія Калиновського, війта Лукаша Грицьковича і присяжних. Його очолювали старший і молодший цехмістри: Бедрос та Кіркор. До цеху входило ще 24 братчики[23].

Серед вірмен актові документи XVI-XVII ст.ст. називають майстрів золотих справ, гончарів, малярів, каменярів, цирульників, теслів та інших *(рис. 59)*. Щодо злотників, то вони неодноразово поставали перед судом і як звинувачувані, і як свідки. Так сталося 28 квітня 1566 р., коли вірменський війтівський суд розглядав справу про крадіжку срібла в українця Йоха на святого Онуфрія. До суду прийшов також український війт і попросив вірменського війта запросити до ратуші всіх майстрів – вірмен золотих справ. «І Харбет (ктитор) запросив всіх золотих справ майстрів і запитав про ту крадіжку». Ованес Шадбей-оглу сказав, що «Я купив в Івана Колотовки і його дружини одну ложку і зливки срібла». Не знаю, що це було раніше – кубок чи щось інше. А цього срібла було багато. Той зливок ціною в один – півтора руб. і половину лота»[24]. Коли, крім українського війта, до вірменської ратуші прийшли і старшини з українського магістрату в особі Назарка, Купріяна і Прокопа, то Ованнес Шадбей-огли добровільно поклав перед війтом Гурегом «ту ложку, а за останнє срібло сказав, що розплавив»[25]. Війт призначив Ованнесу двотижневий термін від понеділка 29 квітня і зобов'язав після його закінчення привести продавця до суду. На 1566 р. майстрів золотих справ у вірменському цеху зареєстровано 10[26]. Про високу майстерність виготовлення речей ними із срібла та золота свідчить скарб, знайдений у вірменській дзвіниці в середині 80-х рр. XX ст. Це були переважно зливки у формі сердець, людських рук, ніг і т.д., які вивішувалися на ікону Божої Матері, привезену з Вірменії ще у XIV ст., яка знаходилася у храмі св. Миколи (зведеного в 1495 р.) й мала цілющі властивості. *(рис. 60)*

Число міських цехів у міських громадах не було стабільним. Воно залежало від різних чинників: політичних обставин в місті та краї, соціально-правового статусу Кам'янця, кількості його мешканців, рівня розвитку торгівлі, досягнень в оборонному мистецтві, густоти заселення міста та його сільськогосподарської округи тощо. З кінця XVI ст. про окремі цехи вірменської громади залишилися свідчення в судових

актах вірменської магістрату. Зокрема, у вівторок 13 березня 1599 р. перед війтом Якубом особисто постали Йолбей Власький та Сергій Панте, котрі визнали борг шаповальському цеху на суму двадцять кіп місцевими грішми і «зобов'язувалися сплатити його на наступний Язлівецький ярмарок готівкою, а не будь-яким товаром, без жодних судових відстрочок і апеляцій»[27]. У записі від 23 липня 1599 р. йшлося про кушнірський цех. До вірменського війта Якуба з'явився Богдан з приводу прийняття присяги в тому, що «зобов'язується більше не скуповувати ягнячі шкури, за винятком ярмарків. На це кушнірі погодилися й дали судові пам'ятного»[28]. Функціонував й шевський цех. У записах судових книг повідомлялося, що 17 квітня 1609 р. до вірменського війта Гур'єга прийшов Вартерес зі своєю дружиною Анницею і «визнав борг шевському цеху й церковній казні в сумі 15 флоринів місцевої лічби, і зобов'язалися спільно сплатити готівкою, а не яким-будь товаром на Великдень 1610 р. без жодних судових відстрочок і апеляцій, про що за їхні гроші записано»[29]. Зберігся й статут названого цеху, який був заново затверджений 18 травня 1618 р. У ньому зазначалося, що «цехмістр Куркуліс і всі братчики-шевці вірменської юрисдикції подали здавна надані і встановлені привілеї свого цехового братства, яке вони тепер усі разом за існуючим порядком поновили. Переписавши статут, вони подали й зажадали від старійшин, щоб ті своєю законною силою апробували і сказали записати до актів»[30].

Конкретні відомості про кількість кам'янецьких ремісників та цехів у пізньому середньовіччі зафіксувалися лише в податкових документах 70-х рр. XVI ст. Так, у тарифі за 1578 р. зазначено, що у трьох громадах у цехах налічувалося майже 600 ремісників[31]. У названому документі майстри досить чітко розписані у підпорядкуванні яких юрисдикцій перебували: польської (Juris Meide burgensis), руської (Juris Rutenorum) і вірменської (Juris Armenorum). Зауважимо, що найбільше ремісників нараховувалося під протекцією польської юрисдикції – 450 осіб. Число вірменських ремісників досягало 80 осіб, а українських – бл. 70 осіб[32]. Найпопулярнішими у польській громаді були цехи пекарів (50 майстрів), шевців (14), столярів, боднарів, стельмахів, колодіїв (майстрів – 72, підмайстрів – 7) та інших. Відомо, що майстри-колодії за свою діяльність платили магістрату по 1 флорину, а підмайстри – по 15 грошей[33]. З цього приводу Ю.Сіцінський зауважував, що у податковому документі 1578 р. при перерахуванні розмірів податків з ремісників, називалися окремо як майстри, так і підмайстри. А це означало, що в межах міста вони функціонували як фахівці лише в цехах[34]. Зокрема, шевців – майстрів польських названо 14, а їх підмайстрів – 19; руських майстрів – 10 і їх підмайстрів – 10; вірменських майстрів – 7, а їх підмайстрів – 3. Причому, кожен із майстрів-русинів та поляків платив податок в розмірі 1 флорина, а підмайстри – по 15 грошей. У вірмен податок був дещо вищим. Так, 5 вірменських майстрів, котрі працювали з сап'яном, сплачували по 2 флорини, а підмайстри – по 24 гроша[35]. Отже, 1578 р. в місті всіх шевців-майстрів і підмайстрів без учнів числилося 63 особи. У вказаному документі називаються також чоботарі українські та польські (11 майстрів та 6 підмайстрів), слюсарі, мечники, котлярі, шорники, сідлярі й лучники (26 майстрів і 24 підмайстри), ткачі (8)[36] та інші. Щодо кількості ремісників останнього цеху в 1601 р., то майстрів у ньому нараховувалося 19 осіб[37]. За умови, якщо кожний майстер мав у своєму підпорядкуванні в середньому по одному підмайстру та по два учні, то загальна чисельність членів цеху сягала 76 осіб.

Кожний цех мав свій арсенал і відповідні ділянки у межах оборонних укріплень міста для його захисту. Зокрема, кушнірі обороняли північні міські квартали, гончарі – східні, купці та ювеліри – південно-східні і т.д. Цех бондарів, стельмахів, колодіїв і столярів міста у 1601-1803 рр. захищав північно-західні квартали. На 1601 р. його брати (майстри) обрали новими цехмістрами Станіслава Самборського і Павла Стельмаха (молодший цехмістр) та передали їм «riństunek cechu swego», тобто військове спорядження цеху: 20 рушниць, 16 порохівниць, 6 форм для виливання куль, 0,5 діжки пороху, 30 куль, 5 мечів, 2 шаблі і т.д., а також скриньку з грішми, в якій налічувалося 4 злотих і 20 грошів[38]. Після передачі повноважень управління цехом новими старшим і молодшим цехмістрами, останні відразу ж роздали зброю майстрам, щоб вони її «do słosarza dawali naprawiac»[39]. Причому, в цеховій книзі перераховувалися прізвища майстрів, називалися вид та кількість отриманої ними зброї, про що засвідчує таблиця №1.

Таблиця №1

Прізвища (імена) майстрів цеху бондарів, стельмахів, колодіїв і столярів м. Кам'янця-Подільського, котрі отримали зброю для ремонту від цехмістра цеху у 1601 р.[40]

№ п/п	Ім'я майстра	Вид його ремесла	Вид зброї	Кількість
1	Станіслав	столяр	рушниця, порохівниця, шабля	3
2	Криштоф	столяр	шабля давня	1
3	Мацєк	стельмах	давній меч	1
4	Войцех	столяр	рушниця, порохівниця, меч	3
5	Ян	колодій	рушниця, порохівниця	2
6	Францек	стельмах	рушниця, порохівниця	2
7	Матус	колодій	рушниця, порохівниця	2
8	Лукаш	бондар	рушниця, порохівниця	2
9	Мацієк	колодій	рушниця, порохівниця, меч	3
10	Бальцер	бондар	рушниця, порохівниця	2
11	Андрій	стельмах	рушниця, порохівниця	2
12	Якуб	стельмах	рушниця, порохівниця	2
13	Сімон	бондар	рушниця, порохівниця	2
14	Мачек	бондар	рушниця, порохівниця	2
15	Адам	бондар	рушниця, порохівниця	2
16	Станіслав	колодій	рушниця, шабля	2
17	Матіс	бондар	рушниця, порохівниця	2

Як видно з таблиці, старший цехмістр Станіслав та молодший цехмістр Павло зброї не отримали. Всього ж у цеху числилося 19 майстрів. При умові, якщо кожен із них мав у середньому по 1 підмайстру та 1 учню, то його чисельність складала 60 осіб. Зазначимо, що цехи досить-таки різнилися за чисельністю своїх членів. Найчисельнішими виступали ті корпорації, що представляли провідні галузі міського життя.

З початку XVIII ст. поволі відновлювалася кількість цехів, збільшувалося і число ремісників. Зокрема в 1700 р. ковалі, мечники і слюсарі, через свою незначну чисельність, об'єдналися в один цех, а у 1703 р. вони на невеликий термін прийняли до нього шорників і сідлярів, котрих тоді було всього 2 особи. Існували лудильники самоварів, майстри парасольок, ковалі для підковування коней і ремонту екіпажів, слюсарі[41] і т.п. Набір ремесел був типовим для міського ремісничого виробництва. В 1702 р. існували цехи чоботарів і шкіряників. З початку XVIII ст. адміністрація відновила цехи боднарів, стельмахів, шевців, кушнірів, колодіїв і столярів[42].

Відродження міста і зростання його населення сприяли відновленню й таких ремісничих спеціальностей, як маслобійники, різники, пекарі, хлібники й інші. У 1704 р. відновив функціонування цех різників, в 1706 р. було затверджено магістратом церковне братство з «підмайстрів» та «челяді» кушнірського цеху, а при шевському цеху існувало святотроїцьке братство[43]. У 1712 р. джерела зафіксували існування цехів злотників, конвісарів, котлярів, гафтярів, людвісарів, бляхарів, гуслярів та мідників. В тому ж році магістратом було затверджено цех металевих виробів[44]. Інтенсивніше почали функціонувати й цехи боднарів, стельмахів, колодіїв, столярів, кушнірів тощо. Не обходилося місто й без гончарів, каменярів, теслів, ковалів. У 1724 р. магістрат затвердив статут цеху кравців, підтверджений потім королем. З часом він розпався на декілька цехів: цех кравців, цех з виробництва одягу для представників культу, цех, що ставив підкладку під капелюхи й ін. Існував й цех хірургів, який відстоював привілеї на виключне право лікувати міщан.

Наприкінці XVIII ст. кількість цехів у місті досягала 18 (кравецький, шевський, м'ясницький, столярний, ковальський, овчинний, кушнірський, теслярський, олійницький, пекарський, цирульницький, слюсарський та інші), які об'єднували 325 ремісників[45].

5.2. Структура цехів, їхнє управління та діяльність

Кожен цех мав свій статут[46], який теоретично надавав йому монопольне право на заняття певним ремеслом. Вони писалися на пергаменті, тому їх ще називали «листами пергаментовими». Кожен із них складався із трьох категорій осіб: майстрів (магістр, майстер), підмайстрів (товариш, челядник) та учнів (хлопців). При вступі до цеху ремісники робили значний грошовий внесок. Так, у 1779 р. на прохання міщанина Корендовича розглядалася справа майстра Бітковського, який домовився про вступ до цеху і повинен був виплатити частинами 72 злотих[47]. Оскільки таку суму майстрам було важко нагромадити, то при вступі до цеху, вони не виплачували всієї суми відразу, домовляючись про відстрочку. Так, син Михайла Венгріновича, досить заможного міщанина, Яків домовився, що замість частини необхідної суми грошей до цеху скорняків надасть леопардову шкуру[48].

Статути цехів визначали і процедури прийняття до цеху учнів та їх звільнення, зарахування учнів у підмайстри й останніх у майстри. Такі питання розглядались на зборах цеху, де мали бути присутні всі його члени. Призначалися день і година

зборів. Ремісників для участі у них скликав цеховий посланець. Запрошуючи, він, за давнім звичаєм, пред'являв кожному з них «циху», або, як її ще називали, «братерський знак». Це було зображення, яке символізувало заняття цеху. Відкривав і вів збори цехмістр. Із пропозицією про прийом учнів до цеху або «визволення» їх після закінчення навчання виступав майстер. Якщо учень вступав до цеху, то ремісник, котрий вів зібрання, знайомив його з присутніми, повідомляв, звідкіля учень прийшов, якому ремеслу хоче навчитися і т.д. Після цього збори призначали майстра, до якого учень приписувався[49].

Майстер не мав права брати в науку більше одного хлопчика-учня і двох підмайстрів. Щоб стати учнем, хлопчик мав пред'явити свідоцтво про приналежність до міщанського стану й свідоцтво про народження від законного шлюбу. Він навчався, залежно від ремесла, від 3 до 7 років. Майстер, до якого приписувався учень, повинен був навчити його того, що сам умів. Вступний внесок робили учні або їх родичі. Майстер зі свого боку давав учневі на повний термін навчання одяг. В основному це були шапка, кунтуш, чоботи чи матеріал для їх пошиття. При «звільненні» хлопців-учнів достроково, той повертав майстрові недоношений одяг. Не виключено, що їх використовували і як підсобну робочу силу, про що промовляють неодноразові факти вступних внесків самими майстрами за учнів[50]. Існують дані й про те, що частина учнів не використовувалася майстром на підсобних роботах, а тільки навчалася[51]. У такому випадку вони своїм коштом записувалися і виписувалися без будь-якої винагороди з боку майстра. Зокрема, в книзі цеху кам'янець-подільських скорняків від 5 квітня 1775 р. зазначено: «Записує славетний пан Онуфрієвич хлопця Яцка Крубського на 3 роки. Той Яцко, яко своїм коштом записується, так своїм коштом і визволяється на інстанцію славетного Станіслава Лесевича, дідуся свого»[52].

Недотримання учнем домовленого терміну навчання загрожувало йому судом в магістраті. У разі його втечі майстер мав право «в кожному місті одібрати його». Одного такого учня з цеху кушнірів, котрий «піддався на підмову», батько змушений був повернути назад і заплатити штраф[53]. Як свідчить «Цехова книга бондарів, стельмахів, колодіїв, столярів м. Кам'янця-Подільського від 1601-1803 рр.», місто приваблювало до себе учнів зі всіх кінців України, а також з Польщі, Литви, Московщини і Білорусії. Тут прагнули навчатися підлітки й з тих міст, де ремесла досягли значного розвитку. Те, що майстер отримав ремісничу освіту в славетному Кам'янці, надавало йому особливого авторитету і викликало загальне довір'я до нього як до великого умільця. Про значну роль міста, як ремісничо-торговельного центру, промовляють відомості книги кушнірського цеху за 1702-1779 рр. (рукопис-копія якої зберігалася серед документів Рукописного відділу Інституту Історії АН України), з якою працював учень П.В.Клименка М.З.Суслопаров[54].

Як свідчать записи, більше всього перебувало учнів у цехах з Подільського воєводства, менше – з Брацлавщини, Волині і Правобережної Київщини. Небагато їх приїжджало з Лівобережної України і західноукраїнських земель, що пояснювалося наявністю тут своїх значних центрів ремісничого навчання, зокрема Львова, Бродів, Києва, Переяслава, Полтави й ін. Записи цехових книг фіксують існування факту спадковості ремісників з діда-прадіда: учнями ставали діти й онуки ремісників. Є у них дані й про походження учнів з різних міст і містечок. Називаються такі поселення: Летичів, Бар, Тернопіль, Галич, Володимир, Панівці, Завалля, Жванець, Під-

гайці, Чорнокозинці, села – Вишеньки, Оринин, Соляне, Окнин, Золочів, Блищанівка й інші. На роботу і навчання до цеху кушнірів прибували й мешканці з інших країн. Згадуються учні з Більче (біля Кракова), ремісники з Бессарабії й Волощини. В багатьох прізвищах – Дмитрій Китайгородський, Іван Тернопільський, Григорій Молдавський, Іван Чернігівський, Фастовець, Вінницький й інших відобразилася місцевість походження учнів або їхніх батьків[55].

Після завершення терміну навчання учень повинен був ще декілька тижнів служити майстрові. Потім він зараховувався або «визволявся» в підмайстри, ставав товаришем майстра і за своїм бажанням міг працювати в того чи іншого майстра за платню. Підмайстри також відправлялися на декілька років «мандрувати», тобто, працювати в інших цехах різних міст. Повернувшись до свого цеху, підмайстер подавав його керівництву отримані у них свідоцтва, а для одержання звання майстра робив пробну роботу – «штуку» під наглядом майстрів. Якщо вона добре оцінювалася цехом, то підмайстер зобов'язаний був заплатити до цехової каси вступне, тобто мито за прийом, іноді досить значне (в кам'янецькому цеху кравців – 120 злотих) і дати бенкет братчикам на 50 злотих. Тільки після виконання всіх вказаних умов ремісник ставав майстром, мав право на власну вивіску, міг користуватися цеховими привілеями[56].

Цехова організація складалася з двох основних частин: керівництва і суду. Цехове керівництво формувалося з цехмістра, його помічника і замісника. У великих цехах було декілька цехмістрів чи замісників цехмістра, а його замісника обирали терміном на 1 рік навесні чи восени. В 1741-1746 рр. у цеху кам'янецьких бондарів, колодіїв і столярів, цехмістрів обирала колегія столових. Перевибори цехмістрів відбувалися не частіше як через 2-3 роки. На посаду цехмістра могли обрати будь-якого майстра, але зазвичай обирали тих з них, котрі виплачували встановлену суму до каси цеху. В столярному цеху у XVIII ст. всіх майстрів по черзі обирали на цю посаду. Такий же порядок обрання цехмістра був і в цеху бондарів, стельмахів, колодіїв і столярів, про що свідчить запис від 6 травня 1741 р. в цеховій книзі. Згідно з ним «бути цехмістром випадає пану Андрію Депковичу». Він отримував ті ж самі права, що і попередній цехмістр[57].

Цехмістр головував на зібранні цеху, стежив за дисципліною, наглядав за дотриманням членами цеху статуту і законів. Він завідував скарбницею і всіма прибутками та витратами цеху. Виборча система керівництва цеху обмежувалася цеховою верхівкою – заможними майстрами[58]. Так, перший цехмістр після відновлення кушнірського цеху в 1702 р. Михайло Венгринович, переобирався на посаду в 1703, 1704 і 1705 рр. У численних записах цехової книги скорняків простежуються досить близькі відносини між цеховою верхівкою і міською владою. Про впливовість Венгриновича в міському житті свідчать ті факти, що в 1706-1707 рр. він був війтом Кам'янця-Подільського, а в 1708, 1711-1712, 1714, 1717 рр. займав посаду райці. Досить часто цехмістром обирався кушнір Василь Петнічка. На цій посаді згадуються у різний час Яків і Остап Козяровські. Виборну посаду скринькового брата в цеху займав Олександр Козяровський, можливо, їх брат. Цехове керівництво слугувало джерелом поповнення членів міського уряду[59].

Важливе місце в соціальній структурі цеху займав писар[60], якого часто зараховували до складу його керівництва. За свою роботу отримував платню, а за записи до

магістратських книг – ще і додаткову. Наприклад, у столярному цеху у XVIII ст. він одержував по 2 гривні від майстра за запис і 1 злотий як платню, щорічно. В містах Правобережної України цехи мали кращих писарів, аніж в містах Лівобережжя чи, навіть у Києві[61].

Кам'янецькі цехові книги достатньо глибоко відображають соціально-ієрархічну структуру цехів[62]. Остання передбачала також наявність суду. Цеховий суд столярного цеху за 1734-1752 рр. мав записи вироків у таких справах: злочини проти цехового керівництва – 3, порушення правил цехової організації праці – 5, непослух цехмістру – 6, недотримання правил вступу до цеху – 2, посягання на честь майстра – 2[63] і т.д. На жаль, не збереглася інформація про цеховий суд другої половини XVIII ст., коли він, як і будь-який інший суд, не був безкоштовним. В судових вироках не раз відмічалося, що засуджений повинен був оплатити всі судові витрати. Наприклад, у швейному цеху за 1780 р. записаний позов на 15 гривень. Організаційні справи цехів також вимагали грошових затрат. Про наявність грошових сум в цехах (прибутки й витрати) засвідчує одна із книг бондарського цеху (таблиця №2).

Таблиця №2

Цеховий бюджет Кам'янець-Подільського цеху бондарів в другій половині XVIII ст.[64]

Роки	Прибуток (злоті)	Витрати (злоті)
1762	45	23
1775	46	46
1778	57	57
1780	114	124
1783	77	116
1784	146	134
1789	118	115
1790	85	75
1796	170	172
1799	216	126

У кожному цеху був особливий патрон чи ікона у храмі. В костелі у святковий день і в неділю всі члени цеху мали бути при читанні Євангелія, брати участь в процесії у великі свята. Хто не з'являвся до нього без поважних причин – штрафувався. Так, у 1704 р. кам'янецький магістрат присудив штраф членам цеху м'ясників, котрі не з'явилися до костелу[65]. Часто ремісники одного і того ж ремесла, відповідно до релігійних сповідань, об'єднувалися у різні цехи. Євреїв майже ніколи не приймали до цехів, оскільки вони формували особливі громади[66]. Протягом XVII-XVIII ст. цехи вели боротьбу з партачами (позацеховими ремісниками). Так, у 1659 р. війт польського магістрату Томаш Воєводка був звинувачений міщанами в тому, що переховував у себе ремісників-партачів. Оскільки той мав свої солодовні і винниці, цілком можливо, що партачі працювали у нього згідно з усним договором. Про характер діяльності самого Воєводки промовляє передача ним в оренду євреям своїх будинків під синагоги й надання за хабар дозволу на заснування аптек на ринку. Зрозуміло, що багатство і вдача Томаша дозволяли легко здійснювати вигідну опіку над партачами[67].

Цехові книги кінця XVII-XVIII ст. дозволяють вивчати і такий аспект, як взаємовідносини цехових ремісників з партачами. Виявляється, що останні за своєю кваліфікацією не поступалися цеховим майстрам. Тому, щоб позбавитися конкуренції з їхнього боку, цехове законодавство обмежувало діяльність партачів у всіх сферах ремісництва. В першу чергу їм заборонялося мешкати в межах міста і його околиць. По-друге, вони без дозволу цеху не мали права реалізовувати свої вироби в місті. Ну, а якщо бажали продати їх на ярмарку, то на це повинні були отримати дозвіл відповідного цеху і внести до його каси визначену суму мита. Без нього вироби конфісковувалися, а партачів судив суд цехового братства. Якщо цеховий майстер без дозволу цеху покривав партача, то він обкладався великим штрафом. Яскравим прикладом боротьби польсько-українського магістрату проти партачів слугує вирок, схвалений ним 13 березня 1713 р. Згідно з його змістом, цехмістри, котрі допускали партачів до цехів, які не належали до числа міщан, підлягали тюремному ув'язненню і високим штрафам. При умові, якщо цехмістри негайно не відправлять з цехів партачів, вони мали отримувати подвійне покарання[68].

5.3. Промисли в господарському житті міста

Окрім ремісничого виробництва, в господарському житті Кам'янця-Подільського XV-XVIII ст. неабияку роль відігравали промисли. Під ними такі українські історики, як П.Сас[69], О.Компан, В.Маркіна[70] та інші розуміють дрібне ремісниче виробництво, в якому зайняті не лише мешканці сіл, але й міст і містечок з метою отримання додаткових засобів до існування. О.Компан та І.Бойко промисли XV-XVIII ст. умовно ділять на дві групи. Першу із них пов'язують з підприємствами видобувної промисловості[71] (каменоломні, цегельні, вапнярки, людвісарні, порохівні і т.д.), а іншу – з переробкою продукції сільськогосподарського вирбництва[72] (млини, броварні, винниці, солодовні, воскобійні, підприємства з обробки шкур, мисливство, бортництво, рибні промисли і т.д.). Вважаємо, що до міських промислів доречно відносити й візникарство, наймитування, позацехове ремесло й таке інше.

Незважаючи на свою актуальність, проблема кам'янецьких промислів XV-XVIII не знайшла належного вивчення в історіографії, хоча окремих її аспектів побічно торкалися Ю.Сіцінський, О.Прусевич, П.Клименко, О.Компан, Т.Брянцева, М.Крикун, Ф.Кірик та інші історики. Вони поставили проблему на порядок денний її дослідження, віднайшли чимало джерел для її вивчення й опублікували їх, однак спеціальних праць не створили. Аналіз історіографії та більш скрупульозне вивчення джерел засвідчує, що жителі міста займалися промислами з часу його виникнення. Причому, найбільш поширеним із них був борошномельний. В ньому вперше почала використовуватися механічна сила води. Навколо воєводського центру млинів було декілька. Один із них знаходився на р. Смотрич під замком, з боку Польських фільварків, інші (мабуть три) – на цій же річці в межах каньйону. Вони належали міським громадам: українській, польській та вірменській. Щодо українського млина, то він згадується у 1446 р. У цьому році польський король видав кам'янецькому каштеляну Теодорику

з Бучача привілей, згідно з яким «dziesziątą miarę kazdego ziarna zboża y jagiel, oprocz slodow że mlyna Ruskiego Kamienieckiego» мала надаватися домініканському костелові і кляшторові св. Миколи[73]. У 1468 р. подільський воєвода Станіслав з Ходча видав розпорядження про будівництво на р. Смотрич, між замком і селом Кубачівка, ще одного млина, в якому господарював мірошник Микола з Бохні. Не виключено, що дещо пізніше цей млин доглядав Марцин Мельник, кам'янецький міщанин, котрий у 1510 р. отримав привілей від короля на власний млин у Скалі-Подільській (на р. Збруч). У 1511 р. замковий млин з боку Польських фільварків потребував вже ремонту, який невдовзі було зроблено. У 1535 р. люстрація зафіксувала діючими 2 замкових млини, один з яких давав річний прибуток в сумі 80, а інший – 6 злотих[74].

Один із млинів повністю забезпечував борошном мешканців замку. В люстрації Кам'янецького староства 1565 р. записано, що «mlin pod Kamiencem, w ktorzem mieszczanie kamienieczczi maią trzeczia miare, nie iest arendowany, tilko wimiar z niego idzie na zamek.»[75]. Мірошник, який забезпечував функціонування замкового млина, мешкав до 1565 р. на Підзамчі[76]. Після зруйнування дворища млинаря навесні 1565 р., його садиба перейшла до володінь «молодого пана Ячимірського», мешканця Кам'янця. Втрата млина для замку, в якому мешкало чимало слуг, челяді і залоги, виявилася досить болісною. Тому кам'янецький староста Мацей Влодек з Германова велів його відбудувати, а до господарських робіт зобов'язував залучати й жителів окремих старостинських сіл. З цього приводу в люстрації 1565 р. повідомляється, що жителі Довжка у 1565 р. «powinny gacz stawicz y mlina nowego pod zamkiem»[77]. З будівництвом нового млина замкова адміністрація не забарилася. Вже восени «mlinek nowi pod zamkiem zbudowano, ktori dopiero roku nynideiszego począł mliecz od swięnta sw. Marcina»[78]. Млин міг стати досить прибутковим, коли в ньому «drugie kolo zbudują i trzecie stępne może być»[79]. Названий млин вважався замковим і від нього на потреби його адміністрації відсилалося 0,25 (так у тексті рукопису; з'ясувати чого не вдалося – Ред.) надходжень, а «mieszczanie swą trzecią miarę arendują za fl.120»[80]. Того ж року до замку від функціонування млина поступило 240 флоринів[81].

Існували млини і в міських громад. Так, вірмени 1545 р. мали їх декілька. В «Кам'янецькій хроніці» під названим роком зафіксовано, що весною «вода досить піднялася і зруйнувала млини вірмен»[82]. Проте до кінця цього ж року їхня діяльність була відновлена. Про один з млинів в люстрації Кам'янецького староства 1565 р. зазначалося, що він знаходився «na rzecze Smotrczu u walie, wissei Rusky bramy». Вірмени здавали його в оренду і отримували від нього три частини прибутку (80 злотих). Четверта частина призначалася замку[83]. В наступні роки і десятиліття свої млини вірмени продовжували здавати в оренду. Їхньому магістратові річний прибуток від них у 1566 р. надійшов в розмірі 360 флоринів[84]. У 1573 р. вірменський магістрат здав в оренду одного млина українцю Васко на 7 років. Свідками цього акту виступали Михалко, Васко, Прокоп і Бабич Федір. Васко зобов'язувався щорічно виплачувати вірменському магістрату по 60 флоринів (за чотири рази). Внески орендатора фіксувалися в магістратських книгах. Зокрема, 22 лютого 1574 р. в актовій книзі було записано, що українець-мельник Васко за оренду млина вніс чергову суму грошей в розмірі 15 флоринів[85]. У березні та вересні того ж року грошовий борг за нього виплатив вірменин Якуб. Він же у червні 1575 р. заплатив борг в розмірі 50 флоринів і за українця Павла[86].

Магістерські судові книги зафіксували справи з приводу невчасної виплати коштів за оренду млинів. Так, у 1576 р. до вірменської лави на чолі з війтом Мільком і його суддями прийшла дружина мельника Павла (українка) разом з Міхном Хачковичем і повідомила, що її чоловік у встановлений термін не зміг заплатити борг оренди за млин в сумі 27 флоринів. Вона просила війта та лавників зачекати на вказану суму грошей до наступних святок і зобов'язувалася сама здійснити цю операцію. Поручителем за названу жінку виступив міщанин-вірменин Міхно. Він попросив писаря записати до магістратської книги його слова, «що коли ця жінка не дотримає слова, то він сам сплатить цю записану вище суму»[87]. Свій млин на р.Смотрич з 1574 р. мало єпископське село Зіньківці[88].

В XVII ст. у зв'язку із збільшенням кількості міського населення[89] зростала й кількість млинів. Більшість з них продовжували здавати в оренду. Щодо вірменської громади, то їй належало 2 млини. За їх функціонування та орендні умови експлуатації відповідав війт Кіркор. Саме він у 1658 р. від імені магістрату уклав орендну угоду на 3 роки з вірменином Аракельовичем та євреєм Якубовичем. У ній зазначалося, що орендарі впродовж названого терміну брали на себе зобов'язання підтримувати млини у робочому стані, а також утримувати з частки своїх прибутків млинаря і прислугу. В обов'язки орендаря входив постійний нагляд за роботою механічного двигуна та за обслуговуючим персоналом, який ним наймався (складався з декількох осіб). Угода передбачала також сплату орендарями Кіркорового боргу в сумі 200 злотих шляхтянці Стефановій[90]. Інші приклади оренди вірменського млина зафіксовано у магістратських книгах за 1559 (вочевидь 1659? – Ред.) і 1660 рр. Щодо 1559 (1659) р., то орендну платню за млин Курила здійснив син Мілько. Вона становила 34 флорина і 6 грошей[91]. У 1660 р. війт і присяжні вірменського магістрату сповістили, що «третю мірку у вірменському млині, право на яку нам щедро надано польськими королями і підтверджено нинішнім найяснішим Яном Казиміром, його королівською величністю, здали в оренду на один рік славетному Греськові, синові Мілька, за суму двісті флоринів польськими грішми». Початок оренди починався на масниці у 1661 р. за умови «боронь боже повені чи пожежі, які б могли знищити млина і греблю та з інших причин, за яких його б не стало, тоді це залишається на наш розсуд». З цим «пан Гресько погодився і сплатив початкові сто флоринів, а решту сто флоринів він повинен був віддати при закінченні оренди»[92].

Два млини мала й українська громада. Причому, зведення русинами другого із них польський король дозволив у 1658 р. Саме цього року Ян Казимир «pozwolil im mlyn w Kamieńcu postawić, zastrzegając tylko miarkę z niego do skarbu królewskiego, czyli dla starostow»[93]. Опис міста 1672 р. засвідчує, що в Кам'янці було зафіксовано вже 7 млинів[94], а гравюра міста 1673-1679 рр. дозволяє конкретніше локалізувати три із них (української, вірменської та польської громад) в передмісті Долина[95]. Один із замкових млинів – Карвасарський, згадується у 1651 р., коли місто взяли в облогу українсько-татарські війська. Міська польська залога, у зв'язку з таким становищем, знищила передмістя, аби все, що «wprzód Karwaszer, mlyn i insze domki, które mogly buć na przeskodzi, zapaliwszy»[96].

У XVIII ст. міські млини та їхнє функціонування знаходилося у постійному полі зору міської та замкової адміністрацій, хоча на початок названого століття їх залишилося лише чотири. Вони локалізувалися як в каньйоні р. Смотрич, так і біля

Замкового мосту, з його південного боку. Був млин і в передмісті Карвасари. Всі вони мали разом 14 жорен, фолюшів і ступ[97].Як і у попередні віки, так і з початку XVIII ст. магістрати дотримувалися практики здачі їх в оренду. Свідченням цьому слугують їхні книги. В одній із них за 1702 р. йдеться про те, що окремі міщани брали млини у відкуп. Причому, як і раніше, «trzecią miarę we młynie tak polskim, jak y ruskim» мала надходити міщанам. В умовах контракту зазначалося також, «aby słody w żadnym młynie, ciz panowie arędarze tego przestrzegaiąc, nie dopuszczali mleć, prócz we młynie lackim»[98].

У 1715 р. весняна повінь частково зруйнувала млини та Замковий міст, який до серпня того ж року було відбудовано. Вдалося швидко відновити й діяльність «młyńow pod mostem» [99]. Причому, інженери і будівельники відрегулювали течію води під мостом з півночі на південь крізь кам'яну арку таким чином, щоб не «poruszać zbudowane tu młyny»[100]. Про прибутки карвасарських млинів промовляють судові акти українсько-польського магістрату 1704 р. Саме тоді міщанин – шафар на виборах до магістрату – заявив, що колишній війт названого магістрату Броніслав Ісаєвич, який розпоряджався прибутками карвасарських млинів, отримав від них у тому році надходження в сумі близько 7000 злотих. Однак звіт про прибуток Б.Ісаєвич подав до магістрату лише на суму 700 злотих[101]. Магістратська книга за 1716 р. подає окремі факти про приватне життя карвасарського мірошника Антонія. Працюючи на цій посаді декілька років, він одружився і сподівався на щасливе життя. Однак його дружина Ганна виявилася зрадливою. Їй сподобався «rotmistr pulku odważnego Kolczaka» в Хотині, з яким певний час вона жила і навіть прийняла магометанство. За те, що християнка Ганна «cudzłostwom bawila sie» і зрадила віру, подільський старостинський суд виніс їй смертний вирок. Його він вирішив здіснити «podczas targu» в Кам'янці на ринку, щоб Ганна «mieczem karana byla»[102].

В перші десятиліття XVIII ст. розподіл прибутків між старостинською владою і міщанами від млинів досить часто приводив до непорозумінь, які іноді слугували підставою для королівських комісарів скасовувати відповідні надходження для міщан. Правда, така ситуація тривала недовго, оскільки у 1723 р. Август II своєю грамотою повернув місту право отримувати прибутки від млинів[103]. Люстрація Кам'янця 1734 р. засвідчує, що один із них продовжував знаходитися в північній частині Долини і називався «Міським». Біля нього локалізувалися «dom Matfia Melnika, izba z alkierzem y izdebka», а також «dom Matyasza Melnika»[104].

Непорозуміння з приводу третьої мірки міщанам від млинів виникали і в наступні роки, але вже від орендарів. Так, у 1737 р. орендар кам'янецьких млинів Лейзор Мошкович всі річні прибутки від них привласнив собі і не поніс жодного покарання. Крім того, він «kłodki mieyskie od beczek poodbiwal y zboże do siebe ze młynów pozabieral»[105]. З часом справа про прибутки міщанам від млинів розв'язалася, а їхня кількість на 1746 р. зросла до 5. Один із них знаходився під замком, з боку передмістя Польські фільварки, другий – міський (мурований) – у північній частині каньйону, третій і четвертий – біля Замкового мосту і п'ятий – на Карвасарах[106]. Продовжували існувати млини (по одному) в Зіньківцях і на Біланівці[107]. Причому, в млині останнього передмістя на початку 60-х рр. XVIII ст. було встановлено ще й фолюші для виготовлення (биття) сукна?.

Оскільки млини розташовувалися в долині р. Смотрич, то у великі весняні повені часто руйнувалися, а потім відновлювалися. Так траплялося з ними у 1770,

1774, 1781, 1786 та в інших роках. У люстрації Кам'янця 1789 р. зафіксовано, що в місті продовжувало функціонувати три млини, а решта – у передмістях: Карвасарах, Біланівці і Зіньківцях. Щодо Карвасар, то там функціонувало «2 młyny o 6 kamieniach», а третій лише було закладено на 2 камені[108]. Однак, для належного задоволення потреб міщан і передміщан борошном, названа кількість млинів для міста була недостатньою[109].

Після млинарства найбільш розвинутим промислом в Кам'янці-Подільському був винокурний. Найдавніші писемні свідчення про броварню в місті зафіксовано 1475 р. Саме тоді війт руської громади Микола подарував Ганні, внучці своєї дружини, ділянку землі біля броварні в південно-східній частині долини р. Смотрич. Під 1514 р. на Польському ринку згадується і солодовня. Ділянку землі під її побудову подарував польський король Григору киянину: «który zbudowal na placu slodownię»[110]. У XV – XVII ст. кількість солодовень і броварень в місті збільшувалася. Вони належали представникам всіх трьох громад і приносили значні прибутки. Причому, право на пивоваріння завжди породжувало конкуренцію між міськими громадами, за що вони постійно сперечалися з польською адміністрацією міста. Так трапилося і в 1552 р., коли вірмени звернулися до короля Сигизмунда Августа з клопотанням про надання їм рівних прав, як і представникам інших міських громад, на варіння пива, сичення меду і продаж різних напоїв. Король підтримав це клопотання. Воно було схвалене у тому ж році на сеймі в Пйотрокові[111].

Після королівського привілею у вірмен швидко почали з'являтися корчми, броварні тощо. Так, наприкінці 50-х рр. XVI ст. корчмами в місті володіли Задик і Хануско. З однієї із судових справ з'ясовується, що Хануско був винен мешканцю Хотина Петру Узуну 80 флоринів. Термін виплати боргу минув у 1559 р. на Луцький ярмарок. Оскільки він його не сплатив, то вірменська лава м.Кам'янця за борг зобов'язала його в якості відшкодування передати свій будинок Петру, «який знаходився біля корчми Задика, і котрий також є корчмою»[112]. Протягом XVI-XVII ст. броварні, як і млини та митні збори з напоїв, здавалися в оренду. За 1658-1660 рр. збереглися три контракти, укладені між кам'янецьким старостою Яном Замойським та різними орендарями. Предметом їхніх угод слугували такі статті міських прибутків, як оренда броварень, млинів і податки з напоїв. До кам'янецької оренди належали також «корчми і шинки, 3 броварні, міська та позаміська винниці». У 1658 та 1659 рр. сума оренди від них досягала відповідно 10 і 9 тис. злотих[113].

Функціонувала броварня і в замку, яку обслуговував окремо найнятий пивовар. У 1566 р. на його утримання замкова адміністрація витратила 8 флоринів і 2 гроша. До обов'язків пивовара входило забезпечення пивом замкової челяді. Він організовував «piwa na każdy tydzień warow 2, a dla sprawowania tlok na żniwo i kośbę – warów 3; wychodzi do roku 118: pszenicznych 40, a jęczmiennych 78». До кожного вару пива додавалося ще й «chmielu po 1,5 trzecinnika; wychodzi do roku trzetinników 177»[114].

У XVII – XVIII ст. пивоварний промисел у місті продовжував розвиватися. Писемні джерела засвідчують, що на початку 30-х рр. XVIII ст. прерогатива зайняття ним зосереджувалася переважно у володінні католицьких орденів. Так, люстрація Кам'янця 1734 р. констатує, що в долині р.Смотрич знаходилися пивоварні отців єзуїтів, кармелітів і міщанина Вірніцького[115]. У другій половині століття кількість пивоварень зростає. Вони перейшли у приватну власність міщан. Якщо у 1789 р.

власниками пивоварень в Долині, що розташовувалися недалеко від Польської брами, були міщанин Йозеф Вірніцький, Сигізмунд Мазуркевич, Йозеф Стубіцький і міщанка Лезіцніцька[116], то у 1799 р. з'являється ще й пивоварня Станіслава Леврініча[117].

З розвитком пивоварень та винниць зростала кількість корчм і виготовлених різних напоїв. Опис кам'янецького замку 1494 р. зафіксував їх в української та вірменської громад міста 10. Від кожної корчми їхні власники виплачували податок в розмірі 7,5 польських гроша[118]. Відомостей про корчми польської громади на той час не виявлено, однак вони функціонували. Збереглися свідчення про податки з пивоварів. За рік кожен з них виплачував 4 копи польських грошей[119]. Названий документ 1494 р. дає підстави говорити про те, що в замку також знаходилася пивниця (celarium)[120]. Зауважимо, що міським громадам на володіння корчмами і на варіння горілки необхідно було мати дозвіл від короля. Польська громада міста такого привілею добилася ще у XV ст., який неодноразово підтверджувався у наступні століття. Руській громаді таке право було надане королем лише у 1553 р. З приводу цього у королівській грамоті говорилося, що «ми дізналися, що польські наші міщани Кам'янця мають надане нашими предками право виготовляти і продавати напій, який польською мовою зветься «gorzalka» і від нього грошові збори проконсулами та консулами міста збираються від продавців і зібрані гроші надходять на громадські потреби міста, то визнаємо справедливим, щоб і руським жителям того ж міста Кам'янця надати таке ж право виготовляти названий напій – горілку – та продавати його як в будинках, так і в околицях міста». Цей податок повинен був збирати війт Назарко Котович і «на цей збір постійно наймати коней, що називається «підвода» на державні і наші потреби»[121]. Аналогічного привілею черговий раз добилися і вірмени, яким Ян Казимир у 1658 р. дозволив мати дві корчми, одна з яких розташовувалася за Руською брамою, а друга – на Китайгородському тракті з млином (на р. Мукша) та мостом[122]. Податкові документи XVI ст. промовляють, що грошові надходження старості від промислу виготовлення й продажу напоїв (чоповий податок) були чималими. Зокрема, у 1565 р. прибуток від нього становив 859,4 злотих, а у 1578 р. сягнув вже 1179 флоринів[123]. Серед подільських міст Кам'янець давав найбільший прибуток. Це майже така ж сума, яку сплачували такі тодішні міста і містечка Поділля, як Сатанів, Городок, Чорнокозинці, Смотрич, Кудринці, Чемирівці, Шатава, Бар, Хмільник і Зіньків разом узяті[7].

Зауважимо, що міські громади і в наступні десятиліття (особливо у XVIII ст.) займалися різними промислами, а окремі із них – намагалися повністю прибрати їх під свою опіку. З цього приводу бурмистр українсько-польського магістрату Микола Павлич у 1719 р. скаржився на вірмен, які начебто відмовлялися підпорядковуватися польському магістрату та захоплювали собі всі промисли. Вони, як стверджував бурмистр, не сплачували пропінації від «piw, miodów, win, gorzalek, lubo iedne tilko malmazyą y muszkatel, y to w piwnicach. Sobie przywlaszczyli szynki po domach y kamienicach swoich publicznie wzelkich trunków otworzyli»[124].

Досить розвинутим корчемний промисел був у передмістях. Протягом XVII – XVIII ст. корчми існували на Руських і Польських фільварках, Довжку, Біланівці, Карвасарах, у Зіньківцях[125] і т.д. Їхня чисельність зростала. Зокрема, якщо у 1739 р. під скалою на Польських фільварках функціонувала одна корчма[126], то у 1753 р. –

вже дві: Нижня і Верхня, які два роки (1752-1753 рр.) орендували пани Зелінський та Гірша[127]. Займаючи посади радців в українсько-польському магістраті, вони декілька років не подавали регенту ні звіту, ні інших відомостей про розміри прибутків, як це необхідно було робити згідно з декретом комісії Boni Ordinis[128]. А це означало, що прибуткова частина міського бюджету не поповнювалася, і в кінцевому результаті у формі податків вона лягала на плечі міщан. Володів корчмою на Довжку у 1784 р. і комендант міста Ян де Вітте[129]. Найбільшою була корчма в Зіньківцях. Її орендували у 1765 р. євреї: чоловік з дружиною і дочкою. Крім них, корчму обслуговували ще й син орендаря і друга дочка, слуга з дружиною й три хлопці[130]. На Карвасарах корчма знаходилася дещо південніше від церкви Різдва Христового[131].У 1789 р. у названому передмісті функціонували корчма для приїжджих та броварня[132]. Карвасарська корчма була зведена з липових дилів, «запущених у стовпці», мала гонтове покриття. В приміщенні були піч, виготовлена з кахлів, грубка, дві лавки та липовий стіл. Територія навколо корчми огороджувалася плотом, в якому було двоє воріт[133]. В другій половині XVIII ст. дві корчми існувало і на Польських фільварках[134].

До місцевого промислу у XVI – в першій половині XVIII ст. дослідники відносять й виготовлення виробів (переважно чобіт) зі шкіри і сап'яну, хоча таке виробництво функціонувало в Кам'янці й у формі цехового ремесла. Ним займалися в основному партачі, що мешкали у передмістях та старостинських селах. Цей промисел називався «sochackim»[135]. Зауважимо, що вся ремісниче діяльність різних осіб поза межами міста і його цехів відносилася до промислів, а осіб, які ними займалися, називали партачами. Причому, якщо у XV-XVII ст. писемні джерела фіксували у місті їх незначну кількість, то з початку XVIII ст. – дещо більшу. В основному вони продовжували мешкати в передмістях та замкових селах. Встановлено, що після переходу Кам'янця з-під влади Османської імперії до Речі Посполитої у 1699 р. населенню, яке прибувало до міста і, зокрема, ремісникам, дозволялося селитися тільки в передмістях, або в міських околицях[136]. Інвентар Кам'янецького староства 1746 р. засвідчує, зокрема, що на Карвасарах проживали з сім'єю Василь коваль, 4 шевці, 2 кравці, 1 пекар[137] і т.д. У передмістях Карвасари, Довжок, Зіньківці, Татариска та інших ремеслами займалося чимало осіб і в наступні десятиліття. Так, у 1765 р. на Карвасарах жив митник з дружиною і трьома дітьми та золотар з дружиною, на Довжку – винник з дружиною та дочкою, в Зіньківцях – орендар корчми з дружиною і сім'єю, винник з дружиною, євреї – ремісники з сім'ями – 9, їхніх учнів 6 та ще 5 неодружених ремісників[138], які не входили до міських цехів.

Значного розвитку в Кам'янці-Подільському протягом XV-XVIII ст. досяг промисел візників. Його представники займалися перевезенням різних товарів у купецьких караванах, а найбільше – в межах міста та його округи. Перевозилися камінь, дерево, пісок, глина, сіно, збіжжя, вода для пиття та технічних потреб. Останній промисел для міста був особливо важливим, адже його розташування на півострові постійно вимагало забезпечення міщан значною кількістю води. Візників в місті було чимало, про що свідчать магістратські та цехові книги. Їх неодноразово називають й актові документи, в яких йдеться про міжнародну торгівлю. Крім того, цехова книга бондарів, стельмахів, колодіїв й столярів засвідчує, що у 1606 р. син водовоза Матіса поступив до боднарського цеху (майстра Бальцера). Його навчання мало тривати 1,5 р.[139] Зауважимо, що візники були у всіх трьох громад. Цікаві свід-

чення про одного із «возниць» зафіксовані в актах вірменської громади від 23 травня 1573 р. За походженням він був поляком. До суду звернувся із заявою на вірменина Татула, котрий його побив. У ній клопотався спочатку про засудження винуватця, а потім, ще з трьома поляками, – про визволення Татула із в'язниці[140]. Найбільший попит на питну воду підвищувався у воєнні часи, коли місто потрапляло в облогу.

Зазначимо, що проблема водопостачання мешканців замку вирішувалася дещо краще, аніж міщан. Справа в тому, що з кінця XV ст. писемні джерела повідомляють про існування в замку криниці (вона збереглася до наших днів у башті Чорній). Крім неї, з середини XVI ст. воду з р. Смотрич для потреб замку можна було брати ще й з башти Водної, яка знаходилася з північно-східного боку замку, відразу ж біля Польної брами, піднімаючись з долини правого берега названої річки. Люстрація Кам'янецького староства 1566 р. засвідчує, що замкова адміністрація для забезпечення замку водою спеціально утримувала водовоза і водотяга. Представникам цих професій на чверть року виплачувалося по 1 злотому, видавалося по 5 аршинів вроцлавського сукна і кожух. Вартість утримання названих осіб становила на рік по 7 флоринів і 8 грошей[141]. Названий документ фіксує і той факт, що водотягові доводилося виконувати свою роботу постійно. Підтвердженням цьому слугують оббиті залізом дерев'яні відра, які без такої оправи не могли б витримувати великого навантаження. У зв'язку з цим, як констатував люстратор, значна сума грошей направлялася на «żelazo do oprawowania wiader, co inni wodę ciągna»[142].

Для міста проблема питної води була гострішою, хоча і її невеликі запаси могли при належній економії забезпечувати найнеобхідніші потреби міщан. Зокрема, одне джерело з прісною питною водою знаходилося в межах Старого міста на вул. Від замку понад скелею (сьогодні вул. Кузнечна), за будинком єзуїтського колегіуму (грот), а інше – у вірменських кварталах на вул. Від Ронделя за тринітарами (тепер вул. Тринітарська). В передмісті Долина існували й криниці-копанки. Питну воду передміщани і міщани могли брати й з Гунських криниць та з джерела св. Трійці (знаходилося на високому лівому березі передмістя Руські фільварки)[143]. До нього досить легко можна було прилаштувати труби, через які вода могла потрапляти самопливом в каньйон р. Смотрич у відповідний резервуар, або у діжки водовозів.

Питання про належне забезпечення кам'янчан водою ставилося на порядок денний у міському магістраті ще наприкінці XV – на початку XVI ст. Так, 8 квітня 1508 р. райці кам'янецького польського магістрату доручили майстрові Янові Прайснеру і його челядникові Яну з Любліна збудувати в місті водогін, яким би вода постачалася з «rzeki do rząpi» на Польському ринку біля ратуші, а також до міщанських броварень. На ринку мали звести «dwa zbiorniki (rząpie) i dwa żurawie bez zbiorników». Крім того, планувалося спорудити ще один резервуар та журавель, звідкіля вода могла текти до броварень, а також до міщанських будинків, в яких «sycono miód»[144]. Оскільки в міській касі на той час грошей на зведення водогону не було, передбачалося збудувати його за рахунок коштів Яна Прайснера та Яна Челядника, а після того до «ich kieszeni miał płynąć przez sześć lat czynsz u wysokośi 6 groszy polskich od każdego z sycących miód domow, a z domów, które używaly wodę wodociągowa, 2 grosze»[145]. Після шестирічного терміну міщани, які користувалися водою з водогонів, мали платити 4, а потім 2 і 1 гріш за воду. Ф.Кірик не стверджує того факту, що водопровід у той час вже функціонував, він лише підкреслює, що у 1524 р. в магістратській

книзі згадуються міщанка Софія, вдова по Марцину, який «doprowadzacu wody do miasta» і його наступник Войцех. Однак, не вказується на те, чи їхня діяльність була пов'язана з водогоном, чи з довозом води міщанам[146].

Інформація про наявний водогін в Кам'янці у писемних джерелах зафіксована лише у 1534 р., коли сейм схвалив розміри шосового і чопового податків, а королівська люстрація 1535 р. зобов'язувала райців збирати з міщан – користувачів водогоном – податок на ремонт укріплень, брам, валів і міських мурів[147]. У 1546 р. за міським водогоном доглядав Йозеф «magister kannalium», будинок якого знаходився на Польському ринку[148]. Як довго функціонував водогін, даних не виявлено, проте відомо, що проблема з недостатньою кількістю води в місті існувала й у другій половині XVI та в наступні століття. Причому, у перші десятиліття XVII ст. цим питанням цікавився навіть сам король. Відомо також, що на організацію міського водогону на початку XVII ст. міщанин Нарзес (вірменин) вніс до польського магістрату значну суму грошей, які невідомо куди зникли. Тоді король у 1638 р. прийняв ухвалу, згідно з якою зобов'язував міщан виконати волю Нарзеса і спрямувати воду до ринку[149]. Як королівське розпорядження було втілене в життя, відомостей не існує, проте збереглася інформація про функціонування в центральній частині міста (у дворі домініканського костелу і монастиря) на початку 70-х рр. XVII ст. фонтана[150].

Археологічні дослідження дають підстави стверджувати, що на Польському ринку, з надією на краще забезпечення міщан водою, на початку XVIII ст. було викопано Міський колодязь[151], однак вода для пиття у ньому виявилася непридатною, бо містила багато солей[152] *(рис. 61)*. А відтак вважаємо, що постачання водовозами води міщанам з річки та з природних навколишніх джерел залишалося їхнім головним промислом і у XVIII ст. Ним досить часто спекулювали міська адміністрація та представники міського гарнізону, котрі намагалися воду отримувати якнайдешевше. Звертаючись, зокрема, до магістратських книг, з'ясовуємо, що у 1761 р. жовніри примушували водовозів постачати їм «wode beczkami z krynicy o pul mile za miastem będącey»[153]. Крім того, міське самоврядування наполягало, щоб вода, як засіб для протипожежної безпеки, завжди знаходилася у всіх міських власників садиб. З приводу цього війтівські книги початку XVIII ст. засвідчують, що міські магістрати постійно звертали увагу на те, що «wodu każdy pan gospodarz powinen mieć w siebie beczke, tosz się mówi o kramikach»[154]. «Комісія доброго порядку» в місті у 1786 р. теж зобов'язувала представників магістрату (радцю Йозефа Губіцького, лавника Петра Кухаєвського, двох міщан і 12 «ludzi luźnych») до того, щоб «dozorcy mieli zwrócić uwagę, aby pod ratuszem wszystkie beczki zawsze byly pelne wody»[155].

Візники забезпечували і такий зимовий промисел, як довіз з Дністра до замкових і міських склепів – «холодильників» (льоду). Так, в описі кам'янецького замку 1544 р. зауважується, що після реставрації башти Лянцкоронської, з боку «пригородка», в її підземеллі було влаштовано новий «sklep i ledniса»[156]. Досить багато таких склепів функціонувало в льохах будинків купців та лихварів у XVII-XVIII ст.

Досить важливим заняттям, тісно пов'язаним з візникарством, був промисел по заготівлі і постачанні до міста на різні потреби дров. В писемних джерелах він зафіксований з XV ст. Адже Кам'янець своїх лісів (на відміну від замку) не мав. Його мешканці користувалися деревиною власників навколишніх сіл за давнім руським звичаєвим правом. Однак, на початку XVI ст. доступ до них почав обмежуватися.

З приводу цього було організовано навіть судовий процес, згідно з яким у 1513 р. королівські комісари розв'язали справу на користь міщан, а Сигизмунд I підтвердив їхнє розпорядження відповідним привілеєм 1515 р.[157]. Згідно з документом, міщани мали право вільного в'їзду до приватних лісів у радіусі 25 верст від Кам'янця. Причому, в джерелі зазначалися і назви лісів при конкретних селах: Залісся, Балин, Блищанівка, Супруньківці, Вербка, Врублівці, Гаврилівці, Княгинин, Ходорівці, Ластівці, Кадиївці, Думанів, Ріпинці, Оринин, Ціолковці, Острівчани та ін.

Різні породи дерев в лісах вирубувалися мешканцями міста для багатьох потреб, а за окремі із них проводилася й судова тяганина. Так сталося на початку XVI ст., коли землевласник с. Кочубеїв Рашко направив протестацію до міського магістрату на міщан, які вирубали без дозволу в його лісі 200 дубів. З аналогічним позовом до руської та польської юрисдикцій міста у 1539 р. звертався Андрій Бак, який писав про вирубані без його дозволу представниками міських громад 100 черешень у лісі «Відкорів» біля Кульчієвець[158]. У 1560 р. згадується Якуб Возниця, який наймався на роботу до міщанина Холуба. Останній давав Якубу гроші на закупівлю дерева, а потім вимагав звіту. Справа дійшла аж до війтівського суду. На його засіданні Якуб Возниця говорив, що «найнявся я до Холуба, а він дав мені 2 сг., щоб я купив лісу для сіней. Я приніс і зробив. Він ще дав мені 1 сг., щоб я придбав ще в Тишелі, у ротмістра Сталмаха. Потім ще дав мені 8 сг., щоб я пішов і купив драбину у одного возниці». Старшини запитали Якуба, що це був за возниця і як його звуть? Якуб відповів що не знає, а знає Гунска, оскільки купував драбину в його присутності «і ми пили могорич»[159].

Дозвіл на користування приватними лісами кам'янчанам король надавав і у XVII – XVIII ст. Зокрема, у 1712 р., відправляючи депутатів на сейм, українсько-польський та вірменський магістрати до переліку питань, які необхідно було вирішити для міста, внесли й питання про вільне користування жителями міста лісами, що підпорядковувалися кам'янецькому старості[160]. В коронній метриці за 9 червня 1723 р. записано, що міщани отримали підтвердження короля на право користування лісами сусідніх землевласників, видане ще 1513 року та підтверджене у 1515 р. королем Сигизмундом I[161].Збереглося підтвердження прав міщанам на вільне користування навколишніми лісами у 1724 р.[162] та в наступні десятиліття XVIII ст.

Неабиякого розвитку в XV – XVIII ст. досяг промисел з видобування та обробки каменю. І це не випадково. Адже вдосконалення вогнепальної зброї, тактики облоги міст і запровадження в містах нових містобудівних норм спонукало архітекторів та військових інженерів до зведення кам'яних і цегляних замкових й міських укріплень, будівництва міських житлових, господарських, цивільних, культових та іншого призначення споруд. Для таких справ необхідні були фахівці: як для випалювання цегли, так і для видобування та обробки каменю, виготовлення відповідних розчинів, заготівлі та випалювання вапна і т.д. З цього приводу у 1482 р. кам'янецькі міщани Ян Постригач, Марцін Брода і Ян Велюнський отримали від польського короля привілей для розвідки корисних копалин у межах міста і його околиць, на будівництво копалень та на роботу майстрів ремісничих і гірничих спеціальностей[163]. У місті з кінця XV і до кінця XVIII ст. особливо цінувався камінь. За його постачання для укріплень король надавав навіть окремі поселення. Прикладом цьому слугує грамота короля Олександра від 27 січня 1502 р., згідно з якою міщанину вірменину

Рис. 48. Схема Кам'янецького замку

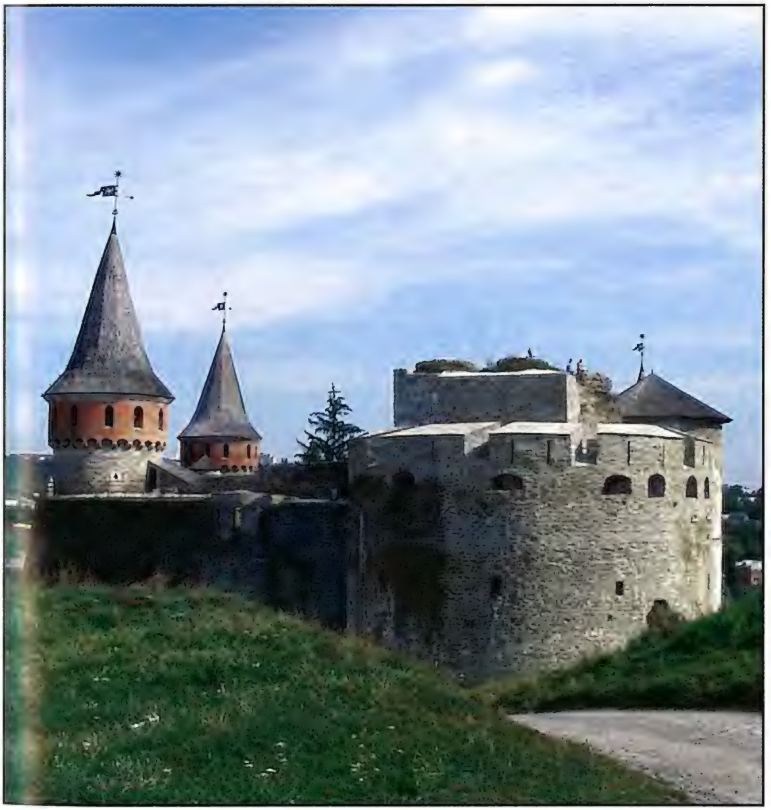

Рис. 49. Башта Нова Західна Кам'янецького замку (фото 2009 р.)

Рис. 50. Вигляд замку зі сходу (поштова листівка кінця XIX ст.)

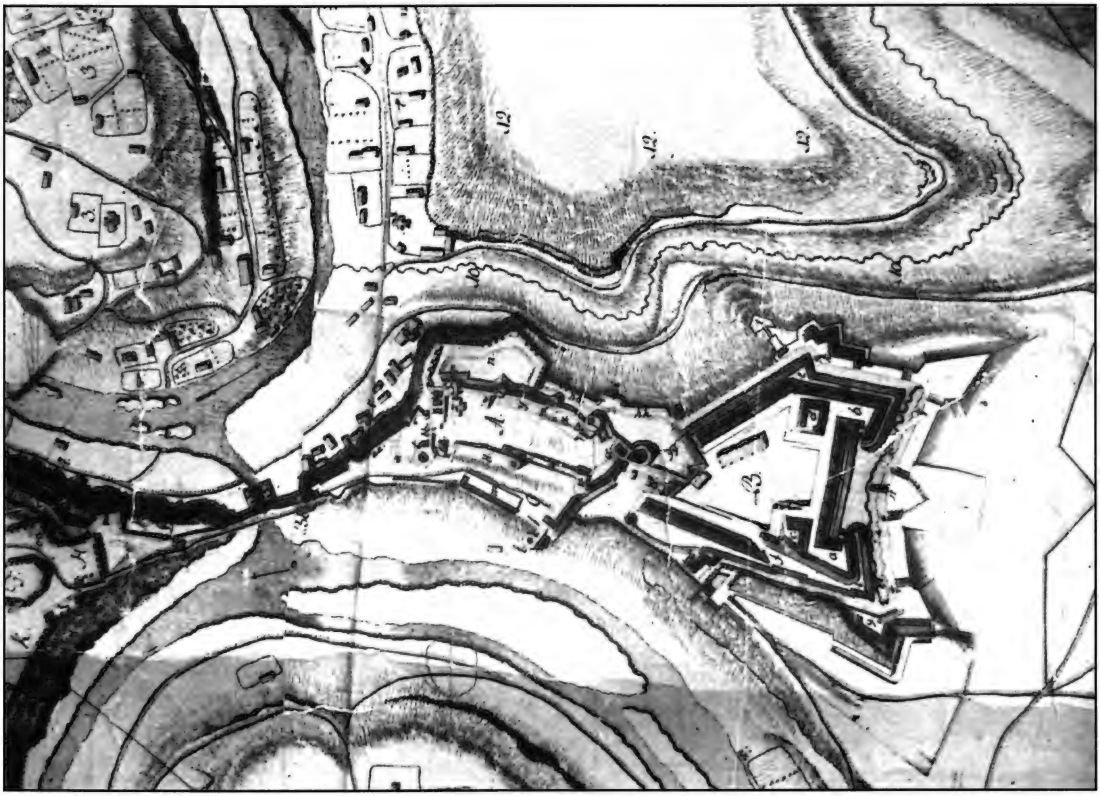

Рис. 51. Планування Нового замку за планом 1773 р.

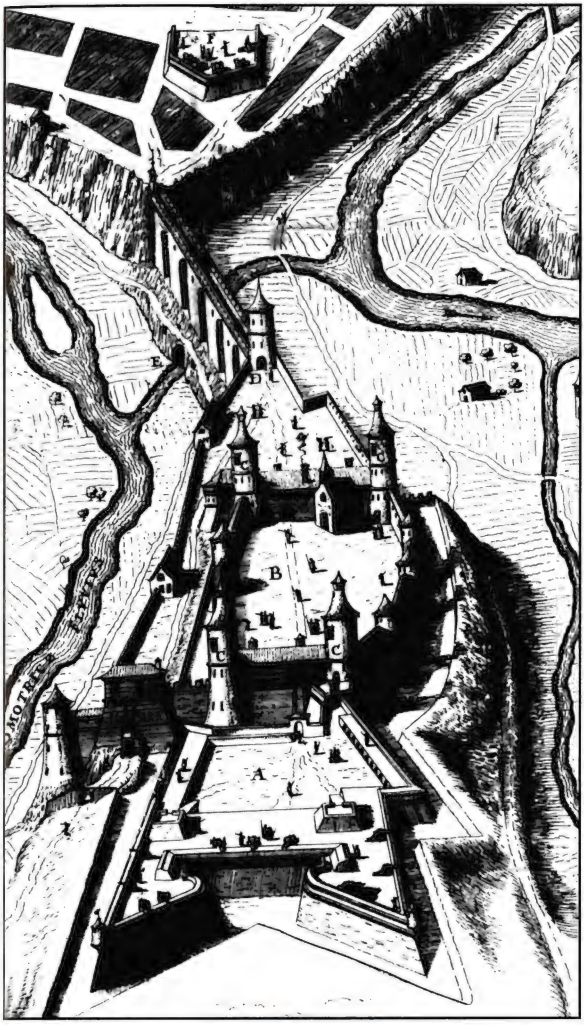

Рис. 52. Старий і Новий замок за планом 1684 р.

Рис. 53. Вигляд на Новий замок (фото 2009 р.)

Рис. 54. Герб української громади м. Кам'янця-Подільського (за мідьоритом К.Томашевича)

Рис. 55. Герб польської громади м. Кам'янця-Подільського (за мідьоритом К.Томашевича)

Рис. 56. Герб вірменської громади м. Кам'янця-Подільського (за мідьоритом К.Томашевича)

Рис. 57. Товари кам'янецьких купців XVII-XVIII ст. (за експозицією Кам'янця-Подільського музею-заповідника, фото 2011 р.)

Рис. 58. Грошові одиниці XVII ст.

Рис. 59. Предмети зі скарбу, виявленого у Вірменській дзвіниці (фото 1985 р.)

Рис. 60. Копія ікони вірменської Богородиці (XIX ст.), що знаходиться в Кафедральному костелі Кам'янця-Подільського (фото 2009 р.)

Рис. 61. Міський колодязь XVIII ст. (фото 2010 р.)

Рис. 62. Кам'яна плита на фасаді башти Кушнірської (фото 2009 р.)

Рис. 63. Герб Дембовських на фасаді костелу св. Петра і Павла (фото 2011 р.)

Рис. 64. Передмістя Польські фільварки (поштова листівка кінця XIX ст.)

Рис. 65. Передмістя Руські фільварки (поштова листівка кінця XIX ст.)

Донишу Голубеєвичу було передано у спадкове володіння село Мукарів Татарський в Смотрицькому повіті за те, що він віддав для зміцнення міських укріплень свій камінь[164].

Промисел по видобуванню та обробці каменю в Кам'янці на початку XVI ст. досяг особливого розвитку. Причому, він існував поряд з цехом каменярів, оскільки останні не могли справлятися з досить значним обсягом будівельних робіт. Зауважимо, що каменярі перебували у пошані не лише у міських властей, а й у глави держави. Так, у 1508 р. король надав магістру каменярів Йогану на честь вшанування цієї професії будинок на Польському ринку. Через два роки відомим кам'янецьким «muratorem» був Ганусь, з ініціативи якого у 1510 р. було ухвалено створити навіть окремий цех[165]. У 20-30-х рр. XVI ст. до нього належали каменярі Сова, його син Микола, Флоріан та ін. Щодо останнього, то він займав ще й посаду лавника і декілька років очолював уряд підвойського. Писемні джерела засвідчують, що будівельний камінь брали в каменоломні, яка знаходилася недалеко від міста (на південь від Кубачівки), а також в каньйоні р. Смотрич. Відомо, що у 1546 р. цим промислом досить активно займався міщанин Павло Кошик[166].

Актові документи промовляють, що до середини XVI ст. та в наступні століття цехова діяльність і промисел з видобування й обробки каменю набув у місті широкого розвитку. Це засвідчують масштаби робіт стосовно реконструкції замку в 1513 та 1544 рр. Саме тоді його повністю було перебудовано з дерев'яного на кам'яний. В XVI-XVIII ст. реставровуються та зводяться кам'яні Руські і Польські ворота, будується чимало житлових споруд – кам'яниць, домів на кам'яній основі, церков (св. Трійці, св. Михайла, св. Петра, Івана Предтечі, св. Миколи), ратуш для української, польської та вірменської громад, склепінь під ними, низка католицьких храмів, кам'яних башт та укріплень різних типів навколо міста і т.д. Відомим є той факт, що 1 січня 1547 р. війт німецького права Микола уклав угоду з міщанином Станіславом Барщем на виготовлення 100 штук білого каменю (блоків – stosów) на добудову костелу св. Петра і Павла. Із них 40 штук повинно були досягати розмірів 3 лікті у довжину, а інші 60 – у двох вимірах: 30 – по два лікті і 30 – по півтора. Платня за таку роботу мала становити 6 злотих, а окремо 15 грошей – за нарізання блоків. При умові, якщо Барщ сам собі приготує і розкриє копальню, то в такому випадку 100 штук блоків будуть коштувати 6 злотих, а за відкриття каменоломні – йому мав додаватися сьомий злотий[167].

Зауважимо, що для реконструкції Старого замку у 1544 р. будівельники використовували твердий камінь, а також камінь з вапнякових порід мису, на якому він знаходився. Причому, скелю ламали майже навколо всього замку по периметру, а також під його баштами та стінами. Цікавим в описі замку названого року є той факт, що всі дверні та віконні обрамлення для веж, сходи й інші архітектурні деталі виготовлялися саме з місцевого каменю – вапняку: «білого каменя вже готового і вирізаного на одвірки, вікна та інші деталі для замкового будівництва було завезено в кількості 317 штук, окрім тих, що вже вмуровані»[168]. Опис засвідчує також, що камінь добували та різали в лісі (очевидно, Довжоцькому – М.П.): «kamień biały ciosany jeszcze w lesie jest; który już wulamano, ale na zamek nie zwożono»[169]. Для обробки каменю серед замкового інвентарю в 1544 р. числилося: 31 залізний клин, 9 залізних ломів, 37 кирок (для биття каменю), 23 залізних лопати, 8 залізних багрів (для лом-

ки і обробки каменю), 28 долот, якими оздоблювали камінь, 10 мулярських молотів, 24 тачки для підвезення вапна, 18 візків для перевезення каміння[170] і т.д. В описі також зафіксовано, що для ремонту замкових укріплень передбачалося звести й нову цегельню «під замком і скелею, при березі р. Смотрич»[171]. Зауважимо, що у 1578 р. тариф зафіксував 3-х гірників, один з яких платив податок в розмірі 1 флорина за рік, а інші два – по 24 гроша[172]. Одна із міських каменоломень функціонувала в XVI-XVIII ст. і в каньйоні р. Смотрич. Так, у 1761 р. в магістратській книзі її розташування зафіксоване у південно-східній його частині, тобто «za rzeką Smotryczem, w mieście, przez lamanie skal»[173]. Вона знаходилася на протилежному березі річки, саме навпроти того місця, де молодий Йозеф де Вітте придбав ділянку землі для побудови своєї садиби.

Спеціально оброблений камінь будівельники використовували впродовж XVI-XVIII ст. для реконструкції замків, зведення й реконструкції храмів, їхніх дзвіниць, монастирських приміщень тощо. Так, саме у 1617 р. кам'яні склепіння з місцевого каменю сформували основу Нового замку, який було збудовано із західного боку Старого замку. Завдяки каменю його й неодноразово добудовували та реконструйовували, свідченням чому слугують писемні джерела та натуральне збереження замку до наших днів. Досить детальний аналіз відбудовчих робіт на Новому і Старому замках, а також здійснення реконструкції оборонних укріплень в їх межах, навколо Старого міста і його передмість упродовж XVIII ст. здійснив Т.Новак[174]. З місцевого каменю в XVI ст. було зведено кам'яні стовпи для замкового мосту, у XVII ст. споруджено кармелітські костел і монастир, ремонтувався і зміцнювався на початку 70-х рр. XVII ст. Замковий міст[175], в 1678 та 1679 рр. значну суму грошей міська влада Кам'янецького ейялету виділила на відбудову муру в Новому замку й проведення в ньому широкомасштабних кам'яно-земляних робіт, зведення деяких башт і стін в Старому замку, реконструкцію Замкового мосту, окремих кам'яних та кам'яно-земляних укріплень навколо Старого міста тощо[176].

У XVI-XVIII ст. масштаби кам'яного будівництва в Кам'янці настільки розширилися, що майстри відповідного цеху вже не могли виконувати всіх робіт. У зв'язку з цим до останніх залучалися придатні для такої праці особи міста, передмість і навколишніх сіл, для котрих названий вид робіт став прибутковим промислом. Однак платня за неї була мізерною, якщо порівняти її з платнею офіцера (від 1 до 5 тис. злотих). Так, у 1715 р. такі ремісники, як токар Петро Клейс, тесля Станіслав Літинський, ковалі Андрій Щептоцький та Миколай Янковський, столярі Францішек Рогановський і Матіаш Корімовський, які працювали на реконструкції замкових укріплень, отримували по 12-16 злотих, а їхні помічники – по 8[177]. «Інформація для інженерів про будівництво фортеці» в Кам'янці від 24 серпня 1791 р., що складається із 64 статей, містить детальні свідчення про обсяги кам'яних робіт в замках, у Старому місті та в окремих передмістях. У документі зазначалося, що для мурування необхідних об'єктів найважливіше завдання полягало в заготівлі каменю саме таких розмірів, «jakie dwoch ludzi udwignąc może»[178]. Процес заготівлі та обробки каменю на той час мав вже налагоджений процес. Міська адміністрація наймала для перевезення каміння приватних візників. Спеціально заготовлялися вапно, пісок і якісна глина, які при змішуванні у відповідній пропорції слугували надійним і довгостійким розчином для мурувань[179].

Для середньовічного та ранньомодерного часів Кам'янця досить популярним, поряд з цеховим, був промисел, пов'язаний із заготівлею каменю-вапняку для виконання написів на кам'яних плитах, які фікусували час зведення та власника споруди, а також з виготовленням гербів для патриціїв, шляхтичів і магнатів, різноманітних архітектурних декоративних деталей і т.д. Вони вмонтовувалися у стіни житлових будинків, культових та адміністративних споруд, оборонних укріплень і т.д., значна частина яких збереглася до наших днів. Зокрема, на житловому будинку Сеферовича, Кушнірській башті, Тріумфальній арці, фасаді кафедрального костелу св. Петра і Павла, Руській брамі, домініканському костелі та інших спорудах міста. Наприклад, біля Кушнірської башти із західного боку функціонувала в'їздна (Вітряна) брама, над якою напис на кам'яній плиті з боку міста засвідчує, що вона побудована у 1585 р., а реконструйована у 1785 рр.: «A.D. 1585 per Steph. Batory R.P. Conditum Stanislao Augusto reg nante Polonis restauratum et auctum A.D. 1785» *(рис. 62)*. Щодо фасаду костелу св. Петра і Павла, то на ньому зберігся майстерно виготовлений герб єпископа Дембіцького *(рис. 63)*, колони, ряд скульптур святих, різних архітектурних деталей тощо, які спеціально були виготовлені на велику суму грошей із його заощаджень, виділених єпископом на реставрацію фасаду[7].

Певного розвитку в Кам'янці у досліджуваний період досягли і такі промисли, як виготовлення пороху та виливання гармат. Свідчення про функціонування складу для пороху та міського арсеналу збереглися з XVI ст. Об'єкти знаходилися із західного боку Вірменського ринку і функціонували до кінця XVIII ст.[180] Порох виготовлявся в млині, котрий локалізувався в каньйоні р. Смотрич, дещо східніше Руської брами[181]. В середині XVIII ст. приміщення для виготовлення пороху в стилі бароко було зведене нове, однак вже у північній частині Долини (воно існує й сьогодні). Порох зберігався і в замку. Зокрема, в його описі 1544 р. зазначається, що він знаходився у таємному склепі башти Денної, а також у підземеллях біля башти Нової. Недалеко від останньої в нижніх склепіннях в той час функціонувала й спеціально зведена «wieża porochowa», що мала декілька комор, у яких перебував порох. Доступ до них був обмежений і втаємничений. У XVIII ст. арсенал для зберігання зброї певний час розташовувався і в приміщеннях єзуїтського костелу[182].

Якщо порох в Кам'янці виготовлявся з кінця XV – початку XVI ст., то виливання гармат в людвісарнях – лише з XVIII ст. До цього часу їх завозили до міста зі Львова, Кракова та Вільно[183]. Документ 1530 р. повідомляє, що король зобов'язував всі три громади міста пропорційно збирати і виділяти кошти на «zakup dzial, kul i prochow strzelniczych»[184]. Обслуговування гармат в замку і в місті забезпечували пушкарі (гарматники), присутність яких зафіксована в Кам'янці з кінця XУ ст. Зокрема, в описі подільських замків 1494 р. знаходимо інформацію, що в замку числилося вже декілька пушкарів[185]. Вони фігурують в місті й у 1565 (2), 1613 (4), 1648 (декілька осіб)[186] та в інші роки. Зауважимо, що, крім догляду за гарматами, пушкарі виготовляли й порох, ремонтували вогнепальну зброю. До кінця 60-х рр. XVII ст. кількість гарматників в місті і замку дещо зросла, однак їх було недостатньо для того, щоб організовувати надійну оборону[187].

На початку XVIII ст. король та його оточення зрозуміли, що місто необхідно надійніше укріпити та забезпечити зброєю. Згідно зі свідченнями інвентарного опису кам'янецьких цейгаузів 1703 р. (грудень), у ньому вже числилося 76 гармат[188], а до

1710 р. їхня кількість зросла до 88[189]. Політичні та військові обставини обумовлювали той факт, що йому доречно було вже мати свої ливарні для їх виготовлення. Цей промисел почав функціонувати з 1708 р. Людвісарню звели дещо північно-західніше від Вірменського бастіону, безпосередньо над скелею. Військовий інженер Гловер 15 грудня 1713 р. писав до Синявського, що «mamy teraz dzial dziesięc 6-funtowych w Kamieńcu odlanych»[190]. Людвісарня, як і інші військові об'єкти міста, належно захищалася. Протягом 1721-1725 рр. було завершено зведення «nowego muru przy ludwisarni»[191]. У 1734-1735 рр. на місті старої збудовано нову дещо потужнішу ливарню, що почала функціонувати з 1756 р.[192] Особливого успіху в своїй діяльності вона досягла за період перебування на посаді коменданта міста-фортеці Яна де Вітте (1768 по 1785 рр.). За весь період її функціонування, як стверджує Т.Новак, було вилито близько 100 гармат[193].

Заняття промислами у XV-XVIII ст. неодноразово спричиняло конкуренцію між представниками різних міських громад. Так сталося і у 1719 р., коли бурмістр польського магістрату Микола Павлич скаржився на вірмен з приводу того, що вони начебто відмовлялися від співпраці з польським магістратом у сфері економічного життя міста і підпорядкували у ньому всі промисли, в тому числі і виготовлення алкогольних напоїв. Причому, як стверджував бурмістр, вони не сплачували пропінації від «piw, miodów, win, gorzelek, lubo iedne tilko malmaziją y muszkatel, y to w piwnicach. Sobie przywlaszczyli szynki po domach y kamienicach publicznie wzelkich trunków otworzyli»[194].

Розвинутим у місті та його передмістях було бортництво. Пасіки утримували міщани, передміщани, мешканці замкових сіл та храми, свідченням чому слугують матеріали податкових, актових і судових процесів між ними і магістратами та власниками навколишніх сіл у XV-XVIII ст. Вони промовляють, що цей промисел був відомий в місті та його окрузі з XV ст. Зокрема він зафіксований в описах кам'янецького замку 1494 та 1544 рр., люстраціях Подільського воєводства XVI-XVIII ст., тогочасних тарифах, судових актах тощо. Зокрема, в судових кам'янецьких актах?. В тих же актах йдеться про наявність великої пасіки у Каспара, сина покійного Якуба, що знаходилася на Вірменських фільварках . В її темниках у 1630 р. представники вірменського магістрату зафіксували 23 вулики[195]. В одній із книг кам'янецького українсько-польського магістрату за 1700-1713 рр. повідомляється, що в каньйоні р.Смотрич, за Руськими воротами, з давніх часів знаходилася пасіка міщанина Замановича, що належала йому і 1713 р.[196] Пасіки мали усі міщани, які володіли хуторами у межах міських земель та фільварками у передмістях. Бортництво давало гарні прибутки й католицьким храмам, яким належали окремі юридики на Руських і Польських фільварках та у навколишніх селах, а також православним й уніатським церквам. Великою пасікою на Руських і Польських фільварках володів міщанин Зелінський. Коли у 1771 р. церкві Покрова Пресвятої Богородиці надавали землю, то територія пасіки Зелінського виступала навіть як межовий розподіл[197].

Пасіки міщан знаходилися і біля р. Мукша, що була межею між міськими землеволодіннями і володіннями власника села Боришківці пана Богуша. Магістратські книги за 1709 р. зафіксували той факт, що останній досить активно захоплював міські землі, в тому числі і володіння міщан, де розташовувалися пасіки. Підпорядкувавши останні, він розкопував вали, що оточували їх, а також кургани, які знаходилися біля р. Мукша. Крім того, Богуш організовував наїзди на міщанські пасіки, що зна-

ходилися недалеко від Кам'янця, забирав вулики і т.д. Коли міщани подали скаргу на нього до суду українсько-польського магістрату, він, щоб відомстити, здійснив напад на садибу одного із них – Хмеля, котрий мешкав біля Польської брами[198]. Свою пасіку утримував й замок. Так, у 1566 р. з пасік, які знаходилися на замковому полі, «річного чиншу надходило в розмірі 7 флоринів»[199]. Розвивався у ньому й мисливський промисел. Зокрема, у 1566 р. замковому мисливцю за рік платили по злотому, видавали вроцлавське сукно на одяг і кожух. Все це виливалося замковій адміністрації в рік у суму 7 флоринів і 8 грошей[200].

З бортництвом тісно була пов'язана діяльність міських воскобоєнь. Справа в тому, що забезпечення воєводського центру свічками (для освітлення житлових і адміністративних приміщень та храмів) було вельми копіткою справою. Віск досить дорого цінувався і входив до числа тих товарів, якими жителі міста за певні провини сплачували штраф. Зокрема, в цеховій книзі бондарів, стельмахів, колодіїв і столярів Кам'янця за 1596 р. записано, що після закупівлі одним із членів цеху дерева на різні вироби, він повинен був розділитися ним порівно з іншими членами цеху. Якщо цього не станеться, майстер цеху несе покарання у формі штрафу в розмірі одного каменя воску, ув'язненням до ратуші, де мав знаходитися до тих пір, поки його віск не доставлять до магістрату[201]. Ведучи мову про віск, зазначимо, що місто у XVI-XVII ст. володіло правом складу на нього. Воно мало свою воскобійню, яка зафіксована в писемних джерелах ще у XVI ст., а у другій половині XVII – на початку XVIII ст. її власником був кам'янецький радник (прізвище не вказане)[202]. Вона локалізувалася на вул. Довгій і в середині XVIII ст.[203]

Рибний промисел у міщан Кам'янця не був розвинутим, про що промовляють актові документи 1578, 1623, 1648, 1654 та інших років. В них йдеться про закупівлю риби, сплату мита за неї при завезенні до міста і транзит[204], існування торгового товариства (цеху), яке організовувало завезення цієї продукції з Молдавії та Волощини, про судові процеси між купцями за рибу[205] і т.д. Є свідчення джерел, що у XVIII ст. до міста потрапляла й морська риба – з Балтійського і Чорного морів. Найбільшим попитом користувалися оселедці і плотва. Причому, останню привозили сушеною, оскільки вона відносно непогано переносила тепло і довше зберігалася. У 1764 р. на кам'янецькій митниці її було зафіксовано в кількості 2467 каменів на суму 6392 злотих.[206] Крім того, для міста характерним явищем було те, що свіжа риба потрапляла до крамниць зі ставків навколишньої шляхти, а до замку – з його ставів. Люстрація Кам'янецького староства 1565 р. засвідчує, що староству належали «w Tatarziczach stawek i w Nowosziolkach stawkow trzy».[207] Виявляється, що багаті патриції, котрі мали великий капітал і володіли лавками, позичали шляхтичам – власникам навколишніх сіл – чималі гроші, а останні давали в оренду їм за це стави на певний термін користування. Рибу й закуповували. Зокрема, у 1544 р. Юрій П'ясецький з Пасічної продав рибу зі ставу, що на р. Чорні Води, кам'янчанину Мельхіорові за 65 злотих. Крім того, Ю.П'ясецький у тому ж році зобов'язувався продати рибу з іншого ставу в с. Пасічна після його триразового спуску двом кам'янецьким міщанам. В 1552 р. той же власник ставів у Пасічній пообіцяв «spust dwóch stawów Malcherowi za 50 zl.» У міських актах за 1577 р. знаходимо інформацію, що і Матвій Маліц, міщанин Кам'янця, котрий жив на вул. Довгій, за 120 злотих отримав «Медведівський» став у Дяківцях від Юрія Дяковського[208]. Таких прикладів у писемних джерелах збереглo-

ся чимало не лише за XVI, а і за XVII та XVIII ст. У 1764 р. кам'янецька митниця, зокрема, зафіксувала повний віз риби, привезеної зі ставів міських фільварків[209].

Досить поширеним у Кам'янці був промисел, пов'язаний з наймитуванням. У ньому не було жодної патриціанської чи поспільської сім'ї, котра б не мала наймитів. Вони виконували різні роботи: поралися в міських будинках, в дворах, на стайнях, у ремісничих цехах (окремо наймити та учні), в корчмах, в полях і т.д. Про це промовляють численні судові документи міських магістратів. Так, наприклад, наймити зафіксовані в 1559, 1579, 1581, 1609, 1635 та в інші роки. З'ясовано, що ця категорія осіб працювала в різних сферах міського господарства і була особисто вільною, мала право звертатися навіть до війтівського суду, запрошувалася і в якості свідків. Так, 11 грудня 1559 р. працівник покійного вірменина Атана, котрого звали Зохна, давав показання перед представниками вірменського магістрату щодо викрадення грошей у війта Юрка[210]. Інші свідчення записані в магістратській книзі за 1581 р.: «Діялося року 1030 [1581] грудня 19, у вівторок, перед війтом Голубом. Прийшов Іван Кравець зі своєю наймичкою на ім'я Гаска і позвав Йованеса, сина Гогоса, і, ставши особисто, Гаска через свого опікуна Івана заявила, що він найняв мене в Ярославі на 4 роки, і я обіцяла йому через своїх близьких, що служитиму в них 4 роки; тепер минуло півтора роки, але далі служити в них я не хочу, бо мені не подобається й мене б'ють. А тому я більше не хочу служити, ні платні за мою службу домагатися не буду, тільки прошу: у нього є мої речі, то хай мені їх віддасть»[211].

Іноді працівників патриції досить високо цінували. Так, єпископ Міхно у своєму передсмертному заповіті зазначав, що «моєму робітникові Ованесу записую мою крамницю, яку я дістав від Норсеса, сина Кіркорші, в рахунок тих 50 флоринів, які він мені був дав, а різницю я йому дарую, а якщо захоче, то замість названого вище майна хай йому буде віддано 50 флоринів грішми, бо в його волі, що він захоче»[212]. Були випадки, коли наймити знаходилися у великій залежності від свого господаря, і тоді називалися «працьовитими». Їх могли фізично карати, а часто і продавати. Свідченням цьому слугують записи в кам'янецькій магістратській книзі першої половини XVII ст. Зокрема, хазяїн «працьовитого Грицька» називав його «хлопом», «неслухняним» й у гніві часто викрикував, що таких наймитів «багато до Кам'янця приводив і продавав»[213]. Відомий дослідник подільських старожитностей О.Неселовський називав наймитів з кам'янецьких передмість у XVIII ст. «сільським пролетаріатом». Для прикладу він взяв свідчення Ганни Бортнички, яка в 1728 р. на суді у кам'янецькому магістраті доводила, що наймитує через бездомність та безпритульність і «кривавою працею заробляє собі кавалок хліба»[214]. Цінні свідчення про наймитів в міських і передміських корчмах зберегли переписи єврейського населення другої половини XVIII ст. Були наймити і в цехах. Причому, від їхньої діяльності до каси цехів поступали значні суми. Так, у 1736 р. в цеховій книзі шевського цеху записано, що прибутки від наймитів становили 37 злотих[215].

Отже, у XV-XVIII ст. промисли розвивалися синхронно і у тісному взаємозв'язку з ремеслами, торгівлею, сільськогосподарським виробництвом, побутом і т.д., формуючи неповторність економічного життя Кам'янця, залишаючись при цьому важливими засобами для отримання міщанами та передміщанами додаткових прибутків для функціонування.

Розділ 6
Землеволодіння та сільськогосподарські заняття

6.1. Форми міських землеволодінь

Упродовж XV-XVIII ст. українські міста переживали складні процеси свого розвитку. Втягуючись у товарно-грошові відносини й перебуваючи в центрі політичних подій, вони продовжували залишатися ще й своєрідними осередками феодальних відносин, якими були пронизані майже усі сфери їхньої діяльності. Один із головних напрямів цього явища досить образно проявлявся у землекористуванні та сільськогосподарських заняттях певної частини мешканців міст, їхніх замків і передмість. Земля і господарство, які підпорядковувалися містам, слугували в ті часи великою цінністю, що визначала специфіку та загальні тенденції виробничих відносин в їхньому середовищі. Саме на цій підставі дослідження питомої ваги сільськогосподарських занять, ремісничого виробництва, торгівлі й промислів у сфері економічного життя міст, слугуватиме й важливим критерієм при з'ясуванні їх соціально-економічного статусу.

На жаль, проблема міських землеволодінь і сільськогосподарських занять мешканців українських міст вказаного періоду, на відміну від західноєвропейських, не знайшла всебічного висвітлення в історіографії. Вона залишається актуальною і в наші дні. З цього приводу слушною є думка Л. Войтович про те, що «більшість дослідників бачать в містах насамперед торговельно-ремісничі центри, забуваючи про постійний зв'язок міст з сільськогосподарською округою»[1]. Цій проблемі міського життя приділив увагу й французький історик Ф.Бродель. Він підкреслював, що в XV-XVIII ст. у європейських масштабах «не було жодного міста, жодного містечка, яке не мало б своїх сіл, свого клаптя сільського життя, яке не накидало б довколишній окрузі послуг свого ринку, користування своїми крамницями, своїми мірами довжини й ваги, своїх лихварів, своїх законників, навіть своїх розваг. Щоб існувати, йому потрібно було панувати над якоюсь «імперією», хай навіть крихітною»[2]. Осторонь цих процесів не залишався й Кам'янець-Подільський, землеволодіння та сільськогосподарське виробництво якого спеціально не вивчалося, хоча окремі аспекти проблеми привертали увагу О. Прусевича[3], О. Яблоновського[4], Ю. Сіцінського[5], Т. Брянцевої[6], Л. Коваленка[7], В. Смолія[8], Ф. Кірика[9] та інших істориків.

Право на земельні володіння міщан Кам'янця-Подільського та їхні розміри були зафіксовані наприкінці XIV ст. в грамоті литовських князів Юрія та Олександра Коріатовичів місту на самоврядування від 7 листопада 1374 р. У ній записано, що вони дали місту 204 лани землі і вигін, які розташовувалися «między Mukszą і Bahowicą, od Tarnawskiego gościńca do las Odkorów, a ziemie tą aź do Dniestru i daliśmu rzeki bregu Dniestru od ujścia Mukszy aź do ujścia Bagowicy, dali miastu wygon od miejskiej

Krynicy do Mukszy, a od Mukszy na dól do kniaszich niw»[10]. Документ також констатував, що після 20 років «слобід» міщани зобов'язані будуть платити податок князю по 20 грошів від лану[11] за користування землею. Отже, грамота дає підстави стверджувати, що державна влада юридично визнала міську громаду (руську) державцем міських землеволодінь. Однак, хто з міщан конкретно, в якій кількості і за яких обставин володів в ті часи міськими землями, документ відомостей не містить.

За часів князювання у Кам'янці литовських князів Коріатовичів, а також пізніше XV-XVIII ст. на його землях сформувалося чимало форм земельної власності, між представниками яких довгий час тривали судові суперечки за їхні наділи. Особливо цей процес активізувався після переходу міста під владу Польщі й утворення в 1434 р. Подільського воєводства, коли воно і вся сільськогосподарська округа, в тому числі і містечка, а також їхні села потрапили у правове й економічне поле Польського королівства. Через відповідні державні інституції міщани Кам'янця й інші прошарки населення міста та його околиць намагалися юридично узаконити свої права на землеволодіння і земельну власність на основі різних привілеїв, дарчих грамот, актів-посесій, договорів-оренд і т.д. Очевидно, що саме таким шляхом й формувалися різні форми власності: державна, громадська (загальноміська), приватна, посесійна, монастирська, церковна та інші.

В Кам'янці в XV-XVIII ст. домінуючою залишалася громадська власність. Відомо, що вся сільськогосподарська округа міста підпорядковувалася представникам короля – подільському старості і магістратам. Вони й організовували розподіл земельних наділів для міщан як на території міста, так і в межах його сільськогосподарської округи. Юридично кам'янецькі землеволодіння були закріплені за містом з 1374 р., а з 1432 та в наступні роки їхня чинність лише підтверджувалася привілеєм польського короля Владислава Ягайла на магдебурзьке право[12] та узаконювалася його наступниками. Зауважимо також, що наділення міста землею в ті часи було усталеною традицією при наданні або підтвердженні норм магдебургії. Це явище було характерним у XIV – XVIII ст. для усіх західноєвропейських міст, в тому числі для міст України[13]. Причому, міські громадські землеволодіння, як стверджував В.Отамановський, з правової точки зору не виступали власністю міщан, але як «королівщина стали рядовим леном відповідному державцеві (громаді – М.П.), а сама територія перейшла під міське право»[14].

В межах міських земель, а також в полі правової чинності адміністративної юрисдикції Кам'янця у XV-XVIII ст. (на території Кам'янецького повіту), функціонували й приватні міщанські землеволодіння. В.Отамановський розглядав їх «як острови на міських територіях», які з часом перетворювалися на «дідичну власність»[15], котра могла вже продаватися і даруватися, передаватися у заставу, за що досить часто велися судові процеси. З цього приводу ще з початку XVI ст. і до кінця XVIII ст. у писемних джерелах зафіксовано низку таких справ. Зокрема, землі у посесії в 1509 р. мали такі представники міського патриціату, як митник Петрашка і кам'янецький намісник Григорій. Саме останньому король Сигизмунд дозволив отримати від митника Петрашки с. Круглець[16]. Село Зіньківці було власністю католицького храму св. Петра і Павла. В XVI ст. воно перебувало у посесії органіста храму, а в 1661 р. від імені єпископату ним управляв «отаман» села Савка, який «показав під присягою лише 4 дими»[17]. 13 квітня 1611 р. кам'янецький міщанин Назарик

Лавринович зі своєю дружиною Просмилою заявили перед судом кам'янецької лави про те, що вони дарують намісникові кам'янецької Троїцької церкви священикові Климентові 0,5 лана землі, що знаходилася серед міських земель[18]. Через 2 роки, 18 березня, кам'янецький міщанин Іван Яцкович Цикало заявив перед лавничим судом, що він як єдиний син своїх батьків Яцка і Ганни продає батьківські володіння (0,5 лана землі) священикові кам'янецької Троїцької церкви Климентові за 60 флоринів[19]. Земельним власником був і кам'янецький польський магістрат. Йому, зокрема, належало село Кормильче в Кам'янецькому повіті, податки з мешканців якого направлялися в основному на утримання міського хлібного магазину та артилерії[20].

У кам'янецькій окрузі протягом XV-XVIII ст. функціонувало й чимало шляхетських маєтностей, власники яких використовували для збагачення великі грошові суми від кам'янецьких патриціїв, а останні ставали на певний час умовними володільцями їхніх сіл. Особливо цей процес активізувався у XVI ст. Магістратські книги засвідчують, що у 1553 р. шляхтянка Ганна Яцимірська частину свого села Безниськівці, а також Шатаву в Ступинцях віддала у заставу за 100 злотих на певний термін користування кам'янецькому райці Мельхіору, Ян Чермінський передав у 1547 р. в заставу Шутнівці і Нижні Панівці райцям Миколаєві та Яремі Григоровичам за борг в розмірі 2573 зл., Флориан П'ясецький у 1577 р. заставив частину Вихватинців за 3 тис. зл. Яремі Грегоровичу, у 1578 р. Гербурт заставив Миколайцю с. Добриводи за 560 зл., Елізабета Лянцкоронська у 1584 р. надала у заставу Миколайцеві за борг у 2 тис. злотих Воробіївку або Нижні Дунаївці з млином, двором і ставом, Петро Бак – десять селянських дворів з с.Калиня Блажейова надав у користування за борг 500 злотих «wojtowi Juris polonici»[21] і т.д. У 1554 р. трапився і такий випадок, коли міщанин (купець) м. Кам'янця Яків Золотар на деякий час став власником с. Степаніківці на р. Нічлава. Це село шляхом «donacii» (дарування) записав йому шляхтич Федір Антонович. Відомим є і такий факт, коли сини Максим та Григір шляхтича Якова Степанковського визнали як подарунок своєї дідизни с. Степанківці міщанину Марціну Раковському[22].

Встановлено, що чимало шляхти, котра володіла багатьма поселеннями у кам'янецькій окрузі, селилася у воєводському місті. Придбавши нерухомість і прийнявши міське право, вона переходила у міщанський стан. Прикладом цьому слугує кам'янецький стольник Ян Мілановський (1530-1568)[23]. Перебуваючи в кам'янецькому уряді, він виступав власником таких сіл, як Лясківці, Мілеїв, Волково Дворище, Миньківці і Нагоряни. У 1568 р. Ян дарує синам Лясківці і Мілеїв, однак в дарчих документах залишає за собою в Лясківцях частину сіножатей і право вільного помолу зерна в млині. Крім того, зобов'язав своїх синів з лісів обох сіл постачати йому і дружині (тобто їхній мамі) два рази на рік по фірі дров до Кам'янця. За собою і дружиною залишив дожиттєво Миньківці, а також села Волкове Дворище та частину Нагорян, якими після його смерті мали поділитися сини за батьківським заповітом[24].

Цікавий випадок зафіксований в документах і про кам'янчанина Віктора Підпилипського, котрий у 1550 р. заповів молодшому сину свій двір у с. Фридрівці. Старший син спадщини не отримав. Однак, у заповіті молодшому сину пан Віктор зазначав, щоб той допоміг старшому брату збудувати йому оселю власними людьми[25]. Відомими були володіння у 1578 р. кам'янецького писаря Петра Корженівського,

якому належав Голосків. Підсудок земський кам'янецький Станіслав Закревський був дідичем сіл Кривче, Бучаї і Колибаївці[26]. Не виключено, що саме з того часу в межах міських земель почали формуватися хутори кам'янецьких патриціїв, яких до кінця XVIII ст. числилося вже понад 30.

В межах міських володінь зафіксовано й чимало юридик, найчисленніші із яких підпорядковувалися таким католицьким монастирям, як домініканський, францисканський, єзуїтський, кармелітський та іншим. Захоплювали міські землі й землевласники навколишніх сіл, з якими магістрату доводилося вести судові процеси аж до кінця XVIII ст. Отже, освоєння містом своїх земельних володінь та їхній захист відбувалися у глибоких протиріччях і, особливо, з початку XVIII ст., адже саме в той час простежується деякий спад інтересу до оборонного чинника, а взамін активізувався аграрний, котрий спонукав патриціїв до нагромадження засобів виробництва в якості землі, а місто – до швидшої еволюції в промислово-ремісничому відношенні.

Якими ж розмірами земель володів Кам'янець упродовж досліджуваного періоду, дати чітку відповідь по століттях поки що важко. Якщо документ 1374 р. містить лише загальні відомості про них, то в описі замку 1494 р.[27] є вже дещо повніша інформація про міські землі. Зокрема в ньому констатується, що міщани у межах сільськогосподарської округи обробляли 100 ланів землі, із яких 50 перебувало в користуванні представників польської і по 25 у жителів руської та вірменської громад[28]. Від одного лану землі сплачувався податок в розмірі один злотий[29]. Зауважимо, що в цьому описі є інформація про розміри землеволодінь кам'янецького замку (20 ланів)[30], який виступав окремою адміністративно-територіальною юрисдикцією і землевласником в системі міського організму. Замкові земельні володіння обробляли його слуги, фільваркова челядь і мешканці замкових сіл. Цінну інформацію про міські землеволодіння містить люстрація Кам'янця 1535 р., яку досліджував Ф. Кірик. Йому вдалося з'ясувати, що 56,5 ланів землі використовували 73 мешканці польської юрисдикції[31], з яких 47 мали по 0,5 лану землі, 27 – по одному лану, 2 – по два лани і 4 – по півтора лану землі. Даних про розміри землеволодінь представників руської та вірменської громад історик не подає, хоча вони існували. Дослідник зазначає, що земельними наділами володіли і райці міста, котрі всі разом отримали 6 ланів землі[32].

На середину XVI ст. землеволодіння кам'янецьких громад зростають. На основі люстрації Кам'янецького староства 1565 р. дізнаємося, що вони використовували та обробляли близько 200 ланів землі: українська – 70, вірменська – понад 60 і польська – 64,5[33]. Прибуток старости від названої кількості ланів у 1565 р. становив лише 78 злотих і 24 гроша[34]. Аналогічні за розмірами землеволодіння кам'янчан засвідчують люстрації староства 1566[35] та 1570 рр.[36] Причому, в 1566 р. до загальної суми податку, зазначеної у 1565 р. у розмірі 78 злотих і 24 гроша, входив ще й грошовий збір з 15 городів (2 злотих), що знаходилися у передмісті. Власників земельних наділів 1565 р. (для української і вірменської громад в люстрації аналогічні свідчення відсутні) умовно можна розділити на три групи. До першої із них доречно віднести міщан, що володіли від 1 до 5-и ланів землі. Таких виявилося 24. Серед них – найзаможніші представники міського патриціату: райці Симон, Вітек і Марцин, війт Іван, писар Андрій і т.д. До другої групи відносимо 56 міщан, які користувалися земельними наділами від одного до 0,5 лану і третьої – 15 осіб, які мали по 0,3 лану

землі. Умови служби дозволяли володіти земельними наділами міським воротарям Войцеху (1 лан) та Матіасу (0,5 лану)[37].

Земельними наділами володіли і ремісники, хоча вони становили в цьому відношенні незначний відсоток. Зокрема, Станіслав – бондар і Станіслав – млинар утримували по одному лану, Лесько – різник та Андрюшко – кравець – по 0,5 лану, Гнітар і Руч Коваль – по 0,5 лану[38] і т.д. Про розміри міських землеволодінь жителів Кам'янця середини 60-х рр. XVI ст. дає уявлення таблиця №1.

Таблиця №1

Землекористувачі польської юрисдикції Кам'янця-Подільського за люстрацією Кам'янецького староства 1565 р.[39]

Прізвище (ім'я) землекористувача	Розмір земельних наділів (в ланах)	Прізвище (ім'я) землекористувача	Розмір земельних наділів (в ланах)
Станіслав Боднар	1	Вітек	0,5
Бакалавр	1	Воронка	0,5
Симон – райця	1	Кудемський	0,5
Вітек – райця	1	Василь Маніука	0,5
Францовський	1	Грінець	0,5
Якобова	1	Семко Сітніков	0,5
Станіслав – млинар	1	Третіннік	0,5
Войцех – воротар	1	Андрій Савіч	0,5
Зять Щесного	1	Кузьма Корозовка	0,5
Рак	1	Івашко Лучіч	0,5
Федір Пастернаків	1	Пасєрбка	0,5
Трайнос	1	Андрій Савіч	0,5
Козуб	1	Нітечка	0,5
Намесніков	1	Заблотний Угрінович	0,5
Лехно	1	Боріс	0,5
Якоб Баларз	1	Гнітар	0,5
Заблотний	1	Жидок	0,5
Кашуба	1	Мясопуст Кондратовський	0,5
Морзешкапа	1	Борзобагатий	0,5
Петровський	1	Луччін Панасовський	0,5
Малецький	1	Руч Коваль	0,5
Якобова Кравцова	2	Корзан	0,5
Радзецькі	5	Юрась Котний	0,5
Ленард Барвірз	1	Марцін-райця	0,5
Паулюс Кунашіц	0,5	Міхалковіч Матьов	0,5
Іван Тілізіц	0,5	Матіас воротар	0,5

Гаска	0,5	Ілько	0,5
Мальшерова	0,5	Курілець Стржельнік	0,5
Андрій Писар	0,5	Василь Клімкович	0,5
Устина	0,5	Матвій Богданчий	0,5
Протас Оршанин	0,5	Мацерний	0,5
Ілья з Кутгорська	0,5	Янік	0,5
Лесько-різник	0,5	**Міські городи**	
Трінікова	0,5	Іван війт	0,125
Зисканий	0,5	Ярема	0,125
Піп Онуфрій	0,5	Огорілко	0,125
Андрюшко Кравців	0,5	Пилип	0,125
Місько Хаченя	0,5	Волоска	0,125
Федір Телезіц	0,5	Жидок	0,125
Лаврин Телезіц	0,5	Йосько	0,125
Прокіп, зять Трзбора	0,5	Жидок другий	0,125
Івашко Литвін	0,5	Собек	0,125
Мазур	0,5	Ілько	0,125
Досчина	0,5	Стародубчина	0,125
Степанець	0,5	Сіма Кулушнікович	0,125
Петрусь Ацяліс	0,5	Юрічка	0,125
Яцько Лехнів	0,5	Лахно	0,125
Миколаєць	0,5	Замеснічка	0,125

Відзначимо, що землекористувачі міських земель та господарств, які знаходилися в їхніх межах, платили лише чинш[40]. І саме він був у ті часи одним з найважливіших критеріїв для співставлення розмірів прибутків, які надходили старості від занять мешканців міста сільськогосподарським виробництвом та розмірів прибутків від інших, дещо важливіших сфер діяльності міщан: торгівлі, ремісничого виробництва, промислів тощо. На основі люстрацій 1565, 1566 і 1570 років з'ясовуємо, що прибуток старости від сільськогосподарського виробництва міщан був незначним (у 1565 р. становив 78 злотих і 24 гроша), а від міжнародної торгівлі лише з Туреччиною і Московськими землями та Львовом у тому році – 660 злотих[41]. Чималі прибутки державі (замку) приносила й внутрішня торгівля (точну суму грошей через її багатогранність встановити не вдається) та ремесла (122.9 зл.). Отже, у другій половині XVI ст. в економічному житті Кам'янця аграрний аспект не переважав, як стверджують окремі дослідники[42]. Справа в тому, що відсоток зайнятих кам'янчан сільськогосподарським виробництвом (≈ 250 осіб; з сім'ями – 1500) у 1565 р. становив близько 34 % від загальної кількості міських жителів (5200 осіб). До цього додамо, що більшість із землекористувачів прибутки від землі отримували лише у формі додаткових надходжень. Крім того, кам'янецький ринок і його торги забезпечувалися продуктами сільського господарства лише частково з міщанських, а, в основному, з селянських і шляхетських господарств великої кам'янецької округи.

Під час вивчення проблеми землеволодінь Кам'янця перед дослідником постає важливе запитання: де ж конкретно знаходилися землеволодіння трьох міських громад у XV-XVIII ст. і чи можна встановити їх межі? Писемні джерела засвідчують, що землі кам'янчан локалізувалися переважно в міських околицях. Так, землеволодіння мешканців польської юрисдикції знаходилися з північно-західного боку Старого міста й отримали назву Польські фільварки (назва збереглася до наших днів). Вони розпочиналися від каньйону р. Смотрич, що навпроти Замкового мосту, охоплюючи весь мис (Польські фільварки), і тягнулися аж до с. Голосків та р. Мукша *(рис. 64)*. Західною межею в даному випадку виступала р.Смотрич. У межі землеволодінь посполитих польської громади міста вклинювалися хутори міських патриціїв польської юрисдикції, окремих представників культу латинського обряду, землеволодіння храму св. Юрія Мученика, єзуїтського католицького ордену, отримані впродовж XVI-XVIII ст. різними шляхами тощо. Для прикладу зазначимо, що за 1616 р. збереглися письмові свідчення на землеволодіння отця Доброгоста Козмінського, члена ордену св. Францішка при костелі Панни Марії в Кам'янці з братією його конвенту. Вони представили на свої землеволодіння привілеї, отримані ще від польського короля Владислава. Це були документи на город, що знаходився в долині лівого берега р. Смотрич й тягнувся від Замкового мосту аж до Польської брами. Крім того, їм (францисканцям) давав десятину від своїх прибутків замковий фільварок, десятину вони отримували від млина при Польській брамі і мали у підпорядкуванні ще 7 огородників (садівників) на Підзамчі. Францисканцям належав також «łom roli, który pod miastem»[43].

У межах Польських фільварків у першій половині XVIII ст. сформувалося передмістя Біланівка. В актових книгах українсько-польського магістрату середини XVIII ст. воно носило назву «Дольні фільварки»[44]. Згідно із свідченнями подимних податків 1750 р., із його мешканців було зібрано 100 злотих[45]. При умові, якщо з диму жителі передмістя платили по 3 злотих у рік, то в ньому знаходилося понад 30 садиб. Функціонувала там й корчма[46]. Наприкінці 60-х років XVIII ст. передмістя вже йменувалося Біланівкою. Очевидно, його назва походила від прізвища одного із заможних мешканців передмістя – Білана, про великі землеволодіння якого засвідчує візита Георгіївської церкви 1771 р.[47] У ній його поля називаються межовими. Їх розташування добре знали землеміри магістрату, жителі передмістя, а також окремі кам'янчани, які володіли у цих місцях сіножатями, лугами, пасіками, хуторами. Серед них були кушнір Вихватніка, міщанин Костя Коваленко, пан Тарнавський, шляхтич Йозеф Губчак[48] та ін. У 50-х рр. XVIII ст. у передмісті Польські фільварки члени ради українсько-польського магістрату Зелінський і Гірш володіли значними земельними угіддями, в межах яких мали великі пасіки. Крім того, впродовж двох років вони орендували дві корчми: Нижню (Дольню) та Верхню, від яких отримували чималі прибутки, однак податків місту не сплачували[49]. Магістрат розглядав цю справу в судовому порядку, проте покарати звинувачених не наважився[7].

На відміну від окремих членів магістрату та єзуїтів, храм св. Юрія земельні володіння отримував на основі юридичних підстав. Дарча грамота магістрату храму від 1771 р. промовляла, що вони розпочиналися на півострові зразу ж над скалою, з південно-західного боку храму, і тягнулися ліворуч від нього у північному напрямку

біля городу та садиби Ткачової, досягаючи городу кушніра Вихватніки. Праворуч від храму його землеволодіння підступали до дороги (сьогодні вул. Вутіша), що вела в каньйон р. Смотрич у східній частині півострова. Храму були виділені й орні землі в полі біля старої пасіки – на 30 днів оранки. Зі сходу вони підступали до гостинця Балинського, на заході до поля Білана та пасіки Тарнавського, на південному заході – до дороги, що пролягала з міста до Біланівки, а також до іншої дороги, що вела до Ціолковець (Цвікловець – М.П.). Храму було відведено також на 10 днів сіножатей, які знаходилися неподалік старої пасіки та біля поля Білана. За пасікою храм св. Юрія володів одним орним полем на 5 днів (знаходилося під толокою), а також землею в долині за шанцями, біля володінь Єзіора Когута ще на 3 дні (також під толокою)[50].

Землеволодіння жителів української громади розташовувалися з південного та південно-східного боків Старого міста й отримали назву Руські фільварки (ця назва існує й сьогодні) *(рис. 65)*. Вони зосереджувалися в межиріччі Смотрича і Мукші, тягнулися від Карвасар аж до Дністра. На схід від Старого міста і північніше землеволодінь української громади Кам'янця розташовувалися земельні наділи мешканців вірменської громади – Вірменські фільварки. В люстрації Кам'янецького староства 1566 р. зазначається, що саме в тому році «Rus i Ormiane z rol, które dzierża, składają wszystc iego czynszu doroczniego ogólem fl. 54»[51]. Поборові документи зафіксували, що на 1578 р. у кам'янчан помітно зменшилася кількість землі, яка виорювалася. Зокрема, руська громада обробляла всього лише 8 плугів, польська – 13 і вірменська – 1[52].

Звичайно, це явище було тимчасовим, оскільки земля продовжувала залишатися великою цінністю. За неї у XVI-XVII ст. між українськими та вірменськими мешканцями час від часу виникали суперечки щодо меж їхніх землеволодінь, які розглядалися в судах. Зокрема, у 1579 р. спеціальним актом було встановлено межу між громадськими землями руської і вірменської громад. В документі зазначалося, що «старостою кам'янецьким і міським судом було здійснено розподіл сінокосам і лугам між вірменською та руською кам'янецькими юрисдикціями, починаючи від межі з Кульчиївцями та від лісу Відкорів, де було зроблено знак під дубом. Цей документ засвідчує, що місто мало в посесії сінокоси і ґрунти за р. Мукшею під лісом, що зветься Відкорів, а межі міських земель від суміжних володінь по краях були відмежовані знаками»[53]. Крім того, в акті згадуються і землеволодіння руського війта Киріака, що виступали межовими та знаходилися біля «Кульчиївецької границі і лісу Відкорів»[54]. Правда, віднайти конкретні документи, за допомогою яких можна було б точно з'ясувати межу між землеволодіннями української і вірменської громад тих часів поки що не вдалося.

Найдавніші писемні відомості про загальні розміри і межі міських землеволодінь зафіксовані у вже згадуваній грамоті князів Коріатовичів. В ній зазначалося, що вони знаходяться у межиріччі Мукші та Баговиці, займаючи простір від Тарнавського гостинця до Дністра[55]. Більш деталізовані й належно обґрунтовані міркування про розташування міських земель наприкінці XV – у XVI ст. висловив у 30-і рр. XX ст. Ю. Сіцінський. Базуючись на писемних джерелах, дослідник доводив, що північною межею міських землеволодінь слугувала, так звана, Тарнавська дорога, що вела від Гунських криниць (нині вони знаходяться в парку і займають територію

від сучасного міського Укрсоцбанку і аж до вул. Пушкінської понад каньйоном Смотрича) до р. Тернава, де у XVI ст. розташовувалося с. Тернава і Тернавський ліс[56].

Східна межа міських землеволодінь досягала річок Мукша та Баговиця, південна – р. Дністер, а західна – р. Смотрич (від передмістя Карвасари і до села Голосків). Південно-західна межа міських землеволодінь підступала до землеволодінь Руcько-фільварецької Воскресенської церкви, які також тягнулися до Дністра. Ці землі надав храму ще в 1452 р. кам'янецький староста Теодор Бучацький[57], а юридичні права на них та їх розміри черговий раз були підтверджені храму на початку 70-х рр. XVIII ст. Цей факт засвідчує дарчий запис представника магістрату церкві у книзі «Візит». Там зафіксовано, що даровані храму орні поля тягнулися з долини Руських фільварків, починаючи від пасіки славетного Зелінського і аж до р. Мукша, «попри межі вірменських земель (з півночі) та їх кургани на 15 днів оранки і підступали до фільварку шляхетного Чайковського», де була могила з великих каменів якогось Зарніцького. Друга частина землеволодінь (на 10 днів оранки) знаходилася за кам'яним стовпом (вірменська фігура) біля дороги, що вела з Руських фільварків до Супруньковець. Це поле перебувало під толокою[58].

Звичайно, це лише загальні відомості про межі міських землеволодінь, а конкретніші свідчення про них зосереджені в актових і судових кам'янецьких документах XV-XVIII ст. Вони відтворюють складні і багаторічні судові процеси між міським і старостинським урядами та сусідами – землевласниками, останні з яких впродовж названих століть намагалися самочинно захопити міські землі. Судові тяжби з 1499 по 1800 рр. зафіксовані в судових актах понад 60 разів (1499, 1537, 1549, 1579, 1603, 1617, 1622, 1627, 1640, 1648, 1663, 1707, 1710, 1117, 1722, 1729, 1732, 1749, 1756, 1759, 1763, 1769, 1774, 1778, 1783, 1789, 1793, 1794, 1799 та інші)[59]. Надаючи землевласникам такі села, як Кульчиївці, Боришківці, Колубаївці, Цибулівку, Зюбрівці, Гуменці та інші, королі у своїх привілеях констатували не лише умови, на основі яких надавали тому чи іншому власнику поселення, а також визначали межі їхніх володінь. Однак землевласники, керуючись переважно інстинктом особистого збагачення, постійно претендували на міські землі. Цікавим в цьому відношенні є королівський привілей від 1537 р. У ньому зазначається, що «в понеділок першого тижня постало в місті Кракові від польського короля Сигизмунда Августа розпорядження, згідно з яким призначалася комісія для розмежування земель міста Кам'янця від фільварку Цибулівки». Того ж числа від названого короля було дано «повеління дідичам фільварка Цибулівки шляхтичам підчашим в тому, щоб вони у вказаний день з'явилися до призначеної комісії з необхідними документами, у яких би доводилося, що до Цибулівки належить стільки ґрунту, скільки його необхідно для фільварка»[60].

Межі міських земель з селами Боришківці, Княже (в майбутньому Княгинин – М.П.) і Кульчиївці встановлені також на основі привілеїв таких польських королів, як Владислав, Олександр та Сигизмунд відповідно у 1405, 1499 і 1509 рр. Вони затверджувалися в «такому просторі і межах, в яких ці володіння існують з давніх часів»[61]. У 1544 р. королівською комісією остаточно встановлюється кордон між ґрунтами міста та поселеннями Колубаївці й Боришківці. В акті, складеному комісією, зазначалося, що «свої межі місто Кам'янець з Боришківцями і Колубаївцями починає від урочища Квасів, яке належить місту і було у його володінні. На кінець,

село Колубаївці повинно було мати свою межу по р.Мукші. По цей же бік Мукші, від Кам'янця, береги тієї річки і ґрунти аж до межі з с. Гуменець належать до міста»[62], а по той бік – до Колубаєвець. Звичайно, дискусії за межі між містом і власниками навколишніх сіл тривали і в наступні роки та десятиліття. Так, у 1602 р. переглядалися межі і складався межовий акт між міським урядом та власниками с. Колубаївці і Гуменці. На місце суперечки прибули представники (комісари) від гродського і земського судів й зібралися у місці, де протікав струмок «Потік», що впадав до р. Мукші. Названі особи, а також свідки-старожили від власників сіл Колубаївці, Боришківці і міста намагалися підписати акт про розмежування згаданих володінь.

Суть проблеми полягала в тому, що струмок «Потік» впадав до Мукші між горами саме у тому місці, де сходились кути (кінці) землеволодінь двох вказаних сіл і Кам'янця. Вздовж річки було висипано сім «кінців», які по суті і фіксували межу. «Перейшовши р. Мукшу на поля і орну землю іншого її берега (лівого – М.П.), недалеко від дороги, котра вела через р.Мукша до Кам'янця, вони виставили 8-ий кінець. Направляючись у північно-східному напрямі, недалеко від восьмого кінця, комісари вважали за необхідне сформувати кут сходження трьох володінь та позначити його відповідним знаком, однак не всі представники трьох сторін з ним погоджувалися. Свідки від міста бажали цей кут виставити дещо західніше, тобто ближче до Гуменець. Старожили Колубаєвець підтримували їхню межу лише частково. Вотчинник села Гуменець стверджував, що ґрунти в тому місці вже давно належали йому, посилаючись на існуючі межові документи. Не випадково він звернувся до комісарів з проханням утриматися поки що від остаточних рішень для з'ясування проблеми шляхом вивчення межових документів. Комісари, «зберігаючи своє виробниче обведення повною мірою, надали можливість вотчинникам сіл Колубаєвець і Гуменець розділитися згідно із законом»[63]. Судові процеси про межі міських землеволодінь з селами Оленівка і Боришківці відбувалися неодноразово і у XVIII ст. Причому, з цього приводу вкотре складалися плани названих земель і здійснювалися їхні описи. Така подія сталася і 1791 р., про що свідчать архівні джерела[64].

Поборові документи повідомляють, що розміри міських землеволодінь (близько 200 ланів) майже не зменшувалися до кінця 80-х рр. XVI ст.[65] Крім орних ділянок, на міських землях були вигони для худоби, поля для засіву збіжжям, пасовиська, пасіки, городи[66] і т.п. Звичайно, обробити особисто або з сім'єю, чи навіть з прислугою такі великі розміри земель міщани були неспроможними. Тому досить часто у XVI-XVII ст. вони використовували своїх слуг, вдавалися до найму робочої сили, а також здачі землі в оренду. Про це промовляють актові документи вірменського магістрату 1647 р., коли він «віддав поля разом із сіножатями (розміри не вказані – М.П.), хлопами, а також із чиншами, робочизнами, десятинами й іншими податками, належними до фільварків, в оренду на три роки славетним міщанам кам'янецьким панам Івашку і Шимкові за суму 380 флоринів польськими грішми, і після закінчення трьох років часу вони мусять повернути нам наші відмежовані поля і наших підданих»[67].

Землеволодіння кам'янчан і господарства, що на них організовувалися, досить часто ставали предметами судових тяжб при успадкуванні. Так, у 1630 р. суд вірменського магістрату розглядав справу між нащадками покійного Якуба. Війт і присяжні пішли оцінювати його пасіку й фільварок і з'ясували, що на пасіці «плоту немає, окіп місцями відсутній, а місцями поганий, садовина запущена, бо немає догляду.

Потім ми пішли до розташованого на гумнах фільварка, де є хижа, побита впритик гонтою, і темник, у якому є 23 вулики, а пліт і сад тут добрі. Пасіку й фільварок разом з будівлями, садом, плотом і вуликами ми оцінили в двісті п'ятдесят флоринів»[68].

Міські земельні наділи досить часто використовувалися для розведення пасік. Останні утримували як міщани, так і передміщани. Зокрема, в одній з актових книг кам'янецького українсько-польського магістрату за 1700-1713 рр. повідомляється, що в каньйоні р. Смотрич, за Руськими воротами, з давніх часів знаходилася пасіка міщанина Замановича, що належала йому і 1713 р.[69] Пасіки мали усі міщани, які володіли хуторами в межах міських земель та фільварками у передмістях. Бортництво давало гарні прибутки й католицьким храмам, яким належали юридики на Руських і Польських фільварках, а також уніатським церквам, землеволодіння яких особливо активно зростало упродовж XVIII ст. як в межах міста, так і у його передмістях. У 1738 р. міщани навіть розпочали судовий процес проти домініканського монастиря, який привласнив значні землі і «пляци», що належали місту[70]. Велику пасіку на Руських і Польських фільварках мав міщанин Зелінський. Коли у 1771 р. церкві Покрови Пресвятої Богородиці надавали землю, саме вона слугувала межовим розподілом[71]. Пасіки міщан знаходилися і біля р. Мукша – межею між міськими землеволодіннями і володіннями власника села Боришківці Богуша.[72].

Міські землі, як велика цінність, упродовж XV-XVII ст. завжди оброблялися, хоча певна їх частина іноді перебувала у запустінні внаслідок воєнних дій. Такий їхній стан засвідчив 20 серпня 1671 р. Ульріх фон Вердум. Він писав, що «поблизу міста грунти були оброблені, а решта лежать облогом»[73]. З їх припиненням землеробська округа відроджувалася. Свідченням цьому слугує «Реєстр населення міста Кам'янця-Подільського 1681 р.»[74], коли воно перебувало під владою Османської імперії. Джерело промовляє, що жителі Кам'янця, які мешкали в межах Старого міста, в тому році заплатили лише грошовий чинш (українці – 6960 акче, поляки – 1573, вірмени – 1969, греки і болгари – 732 і т.д.), а жителі передмість – в основному натуральний податок, у числі якого були: пшениця, ячмінь, гречка, жито, просо, боби, сіно, фрукти, овочі, льон, коноплі, трава, мед, податок за свині, пасовище, тютюн, рибалку і т.д. У ньому є цікаві дані про населення, що проживало у передмісті «В середині Руських воріт» – 23 сім'ї і 6 осіб одиноких[75]. Сплативши головний грошовий податок у сумі 624 акче, вони водночас дали міській адміністрації пшениці – 46 бушелів (на 1380 акче), ячменю – 92 бушеля (1380 акче), проса – 46 (460 акче), бобів – 11,5 (345 акче), сіна – 23 (230 акче), фруктів – на 230 акче, конопель і льону – на 275, трави – на 300, меду – на 2484, за зимові і літні пасовища, тютюн, вигони та за весілля – 460, за вино – 115, за свиней і Різдво – 345, за різні побори і штрафи – 575 акче. Всього виплатили за 1681 р. натуральний податок у сумі 11734 акче[76]. Звичайно, щоб сплатити його жителям передмістя необхідно було обробляти чималі земельні угіддя, які знаходилися як у каньйоні річки, так і на Руських фільварках.

Звертаючись до землеволодінь Кам'янця, зазначимо, що їх зменшення зумовлювалося зазіханнями на них землевласників, з котрими межували. І це не випадково, адже з XV ст. в межиріччі Мукші, Баговиці і Смотрича, починаючи від Тарнавського шляху й до Дністра, активно розростались такі села, як Баговиця, Цибулівка, Устя, Панівці, Шутнівці, Тарасівка, Княжпіль, Кульчиївці й інші, що належали шляхті й католицькому духовенству, котрі силоміць захоплювали міські землі. Упродовж

другої половини 30-х – першої половини 40-х рр. XVI ст. кам'янецький суд ухвалив рішення, згідно з яким лише власникам сіл Княжполя і Кульчиївців від міських земель відійшло 300 десятин землі. На середину XVII ст. шляхта захопила ще понад 2 тис. десятин земель[77]. Продовжувалися ці негативні процеси і впродовж 40-60-х рр. XVIII ст. Причому, у названі десятиліття активізували свою діяльність шляхтичі-сусіди. Міщани у 1749, 1750, 1765 та в наступні роки організовували довготривалі судові процеси з приводу повернення міських земель[78], суд виносив позитивні вердикти на користь міста. Проте чітких розмежувань між міськими і шляхетськими землями не проводилося, бо в місті не існувало реальної сили, спроможної рішення суду втілити в життя. В результаті, до кінця XVIII ст., як довела Т. Брянцева, у володіннях міста залишилися землеволодіння лише під Руськими і Польськими фільварками, Біланівкою, Підзамчем та Хуторами міських патриціїв[79].

З XVI й до початку XIX ст. міські землі виступали предметом частих судових тяжб між кам'янецькими міщанами та власниками навколишніх сіл[80]. Свавілля по відношенню до міських землеволодінь проявляв з середини 60-х рр. XVIII ст. і орден єзуїтів. Окрім того, що він підпорядкував собі корчму у передмісті Польські фільварки, на міських землях без відповідного дозволу магістрату поселяв ще й своїх підданих. Так, неподалік Голоскова, єзуїти організували фільварок, захопили міські землі, примушували працювати тут підданих, збирали з них податки. Понад 10 років тягнувся судовий процес за міські землі між магістратом та єзуїтами[81].

Аналогічні судові процеси магістрат вів і відносно домінікан[82], а також власників сіл Боришківці, Баговиця, Кульчиївці, Колубаївці, Панівці[83] і т.д. Для позитивного вирішення цих справ на користь міста втручалася навіть коронна асесорія, яка ще наприкінці 50-х рр. XVIII ст. призначала спеціальну комісію із суворою вказівкою «провести обводи, затвердити остаточний план міських земель, встановити у відповідних місцях і межові знаки»[84]. Незважаючи на той факт, що розмежування земель на папері було проведено, однак в реальному житті їх захоплення продовжувалося. У 1765 р. король Станіслав Август видав спеціальну грамоту, що підтверджувала «всі привілеї, рішення, рескрипти, постанови державні та приватні, які служать Кам'янцю-Подільському ще від його заснування»[85], в тому числі й право власності міста на землю. Але і цього разу королівська грамота не допомогла. В 1773-1774 рр. значну частину міських земель захопили боришковецький власник та місцевий католицький монастир. З 1779 р. розв'язанням цієї проблеми знову зайнялася коронна асесорія. Згідно з її розпорядженнями, власники навколишніх сіл повинні були терміново повернути землі місту, однак вони вдавалися до хитрощів і затягували час.

Для наведення порядку в місті та в його окрузі, а також проведення в ньому реформ, король направив з Варшави у 1786 р. до Кам'янця спеціальну комісію під назвою «Boni Ordinis»[86]. Вона засідала в ратуші неодноразово. Особливо цікавим було її засідання 17 липня 1786 р., коли комісія звернулася до землеміра з дорученням провести «mu pomiar Rynku, ulic, przedmieśc, domow, wszystkich gruntów i pól należących do miasta... i naniesienie tego na szczególową mapa»[87]. На 1 серпня 1787 р. комісії було «przedłożono mapy pól i gruntów do miasta należących (oprócz wsi Kormilcze)»[88]. Вивчивши план міста і його околиць та різну документацію про судові процеси за міські землі, представники комісії не змогли збагнути, яким чином можна було повернути місту землі, а також з'ясувати, на якій підставі ці землі утримували (очевидно,

вони не знали змісту рішень польського магістрату про привілеї наділення членів магістрату землями) найбагатші патриції міста, серед яких джерела зафіксували райців Габріела Бакаловича, Яна Шагіна і Войцеха Бржезінського, лавників Андрія Чжижевського і Мацея Сомповського, вдів Стефана Бакаловича, Гіполіце Солтовського, Яна Домковіча та ряду інших осіб, які за землекористування не платили до міської каси ніяких податків. Невирішеність проблеми особливо турбувала міське поспільство, бо саме воно сплачувало основні податки, несло тягар по зведенню оборонних укріплень в місті, організовувало його забудову, забезпечувало утримання на постоях жовнірів тощо. Наявні несправедливості примушували кам'янчан неодноразово скаржитися королю. В одній зі скарг від 1789 р. вони писали: «більше 80 років тому назад землевласники і посесори захопили міські землі. З того часу ми почали судовий процес, який коштує нам дорожче, аніж ці землі»[89].

Отже, досліджуючи проблему землекористування та сільськогосподарських занять мешканців Кам'янця-Подільського XV-XVIII ст., ми дійшли висновку, що ці заняття були закономірним явищем. Причому, вони виступали не основним, а другорядним заняттям. Місто у ті часи виконувало переважно функції оборонного, торговельно-ремісничого, політико-адміністративного і культурного центру значної сільської округи, володіючи одночасно чималими землями. У зв'язку з цим постає запитання: чи було це явище характерним в ті часи для європейських міст? З'ясовується, що так. Н.А. Хачатурян ще у 80-і рр. XX ст. зауважувала, що сама природа середньовічного виробництва обумовлювала довготривалість процесу становлення міської економіки, а це засвідчувало, що «більшість навіть великих середньовічних міст Західної Європи зберігали в своїй економіці значну питому вагу аграрних занять»[90]. Зокрема в містах Англії, в різних її частинах, землю утримувало від 3% до 55% жителів[91]. В середині XV ст. у Нюренберзі земельні наділи мали навіть ремісники[92]. Власниками комунальних земель, лугів, лісів і т.п. у XIII-XVI ст. були також міста Італії[93]. На початку XVI ст. приблизно 40% мешканців Флоренції володіли більше ніж 60% загального міського земельного фонду[94]. Не знали повного відокремлення ремесла від сільського господарства ще й на початку XX ст. міста Сходу[95]. Заняття міських жителів сільським господарством було характерним і для пізніх середньовічних міст Росії[96], Білорусі[97] та України[98]. При цьому зауважимо, що в XV-XVIII ст. вони також залишалися провідними центрами ремесел і торгівлі[99]. Однак, по відношенню до західноєвропейських міст, у розвитку яких ще з XIV ст. проявлялися «зародки капіталістичного виробництва», в українських містах XV-XVII ст. простежується слабший рівень суспільного розподілу праці, що зберігся в Речі Посполитій аж до кінця XVIII ст.[100] Не є виключенням в даному відношенні й міста Поділля, в тому числі і його воєводський центр – Кам'янець-Подільський.

6.2. Участь міщан і жителів передмість у сільськогосподарському виробництві

Вивчаючи матеріальну культуру міст Європи епохи середньовіччя та ранньої модерної доби, французький історик Фернан Бродель зауважував, що в ті часи не було жодного міста і жодного містечка, яке «не мало б своїх сіл, свого клаптя сільського життя, яке не накидало б довколишній окрузі свого ринку». Дослідник наголошував також, що до «самого XVIII ст. навіть великі міста зберігали в себе різні види сільськогосподарської діяльності, вони мали всередині й за межами своїх стін пояс садів і городів, а трохи далі – поля, подеколи з трипільною сівозміною, як це було, скажімо, у Франкфурті-на-Майні, у Вормсі, Базелі або Мюнхені»[101]. Володіння і користування мешканців Кам'янця-Подільського земельними наділами в той час – це реалії об'єктивної необхідності, які частково доповнювали, і водночас урізноманітнювали умови їхнього повноцінного функціонування.

Грамота Кам'янцю на самоврядування від 1374 р. засвідчує, що кам'янецькій міській громаді ще литовськими князями Юрієм та Олександром Коріатовичами було надано понад 200 ланів землі для свого користування[102]. Міські землеволодіння існували у XV та в наступні століття, що засвідчують люстрації Кам'янецького староства 1535[103], 1565[104] і 1615-1616[105], 1665, 1765 та 1789 рр. Утримуючи земельні наділи переважно у формі оренд від органів міського самоврядування та замкового управління, а також як приватну власність, представники різних соціальних верств – патриції і бюргери разом зі своїми підлеглими – намагалися доцільно їх використовувати, оскільки зобов'язані були сплачувати міській і замковій адміністраціям відповідний податок. Відомо, що рада та лава польського (у XVIII ст. українсько-польського), руського та вірменського магістратів розподіляла міські землі, укладаючи контракти з міщанами на міське майно й отримували прибутки від земельних оренд[106].

Оренди слугували важливими статтями грошових надходжень Кам'янцю, які направлялися на міські й замкові укріплення, для впорядкування майданів, вулиць, кварталів і т.д. Це означало, що міщани, незалежно від свого соціального стану, за оренду землі через регентів (економів) і люнарів (шафарів, прокураторів) зобов'язані були платити податок місту і нести всі тягарі часу. У XV-XVII ст. так і було, однак у XVIII ст. відношення членів лави і ради до міської земельної власності змінилося. Проконсули, радці, райці, вищі офіцерські чини, представники культу, а також сусіди-землевласники почали активно захоплювати міські землі, луги, сінокоси та орні угіддя, які здавна належали Кам'янцю. На власну користь вони збирали навіть податки з посівів і сінокосів міщан[107], будували на захоплених міських землях пасіки і хутори, організовували загони (обори) для утримання худоби. Остання, без належного догляду з боку пастухів, неодноразово спустошувала поля і сінокоси міщан, про що свідчать їх судові позови до магістратського та старостинського судів.

У XV-XVII ст. магістратами здійснювався відносно демократичний розподіл міських земель – в основному від 0,5 до 1 лану для міщан – користувачів землею, що засвідчує таблиця №2.

Таблиця №2

Реєстр землекористувачів польської юрисдикції Кам'янця-Подільського за люстрацією Подільського воєводства 1535 р.[108]

Прізвище (ім'я) землекористувача	Розмір земельних наділів (в ланах)	Прізвище (ім'я) землекористувача	Розмір земельних наділів (в ланах)
Кам'янецький консул	6	Йоанес	0,5
Валентин – нотаріус	2	Парховея син	0,5
Якуб – кравець	2	Ількова	0,5
Франц	1	Остапко	0,5
Микола – гончар	1	Василько	0,5
Паулюс	1	Мартініц	0,5
Кудлатий Шумек	1	Митко	0,5
Ніколай Шулгін	1	Банк	0,5
Лазар	1	Вітковський	0,5
Петрова вдова	1	Богданець	0,5
Флоріан	1	Матвій – воскобійник	0,5
Селівон	1	Паулюс – зять Зіхова	0,5
Юхим	1	Шкабун	0,5
Бартоломей	1	Лукас Венгр	0,5
Альберт – гарбар	1	Паулюс Панковський	0,5
Єлчка	1	Шкабун	0,5
Петрусь Петровський	1	Адамець	0,5
Тшіско	1	Чорний Юрек	0,5
Іван Рахович	1	Климко Буяк	0,5
Ігнат Каменяр	1	Макеха	0,5
Радічко Кравець	1	Яшович	0,5
Сова	1	Дмитрова вдова	0,5
Романова	1	Антонова	0,5
Намісник	1	Сидір	0,5
Пастернанка	1	Василь Шемуон	0,5
Гловка	1	Хатануєч	0,5
Побрежнінка	0,5	Оранін	0,5
Йоанес – каменяр	0,5	Сенко	0,5
Юхно Церус	0,5	Янко Путун	0,5
Цунтгарт	0,5	Кунаш	0,5
Вітек	0,5	Ганіска Храма	0,5
Кушоранка	0,5	Шуємашко	0,5
Горбата баба	0,5	Дімітр	0,5
Станіслав – кравець	0,5	Кондрат	0,5

Марцус – воротар	0,5	Піп Оношінський	0,5
Мартинець	0,5	Хровка	0,5
Андреас – воротар	0,5		

Зміст таблиці засвідчує, що володіти дещо більшими розмірами міських земель дозволяло собі в польській юрисдикції лише декілька осіб: 4 консули (райці) – 6 ланів, Валентин – нотаріус (писар) – 2 лани та Якоб – кравець – 2 лани[109].

Податкові та судові джерела промовляють, що міські землі використовувалися міщанами для різних потреб: під оранку і висівання зернових культур (жито, пшениця, ячмінь, гречка, просо, боби і т.д.), під городи, сади, сінокоси, луги, для організації пасовиськ, пасік, ставів і т.д. Всі орні землі, сінокоси і пасовища знаходилися у чітко визначених межах[110], а наділи були проведені переважно за дво- і трипільною системою господарювання. Оранка землі здійснювалася плугом, каркас якого був переважно дерев'яним. До нього прикріплювався залізний леміш, який перекидав землю. У плуг впрягали коней або волів. Після оранки рілля оброблялася боронами, вартість однієї з яких у 1567 р. становила 1 флорин[111]. Відвідуючи Поділля у 1671 та 1672 рр., Ульріх фон Вердум відмічав, що, крім металевих, міщани і селяни роблять борони й з «округлих прутів, зв'язуючи їх навхрест лозою й спритно закріплюючи скрученою лозою у місцях перехрещення прутів дерев'яні зубці. У рільництві вони досить ретельні й уміють добре зорати грунт прямими борознами на малі загони; тоді зачіплюють дві борони на всю ширину загону, причому кожну з нахилом до борозни; у борони запрягають по одному коневі, який іде борозною. Таким чином, по зораній землі не ступає ні людина, ні тварина, а сівач також прямує борозною»[112].

Люстрації Кам'янецького староства 1535, 1565, 1566 і 1570 рр. досить детально характеризують розміри наділів у землекористувачів польської громади міста. Зокрема, у 1565 р. одним ланом землі користувалося 22 міщани, двома ланами – одна міщанка (Якубова-Кравцова) і п'ятьма ланами – одна родина (Радзєцькі). По 0,5 ланів землі утримувало 56 кам'янчан тієї ж громади. У названому джерелі вказуються й відповідні розміри платні за користування одним ланом землі, який становив 12 грошей за один рік. В люстрації зафіксовано також, що міщани польської громади утримували й 15 городів, за кожний із яких виплачували по 4 гроші[113]. У цьому році місто отримало від землекористувачів польської юрисдикції чинш у сумі 24 злотих і 24 гроша[114].

В люстрації 1565 р. зауважується, що земельними наділами в межах міських земель користувалися й русини, які заплатили за рік 30 злотих та вірмени, сума податку від яких склала 24 злотих[115]. На жаль, опубліковане джерело не подає прізвищ та імен представників-землекористувачів двох останніх юрисдикцій. Проте, документи XVI-XVII ст. судового характеру про землекористування представників руської громади дають підстави висловити міркування, що їх було небагато від загальної кількості кам'янчан. Причому, серед них переважали представники патриціанських і бюргерських родів, до яких відносилися міщани Івашко Толочко (1582 р.) та Іван Бенгер (1589), війти Киріак (1579 р.) і Герасим Федораш (1646 р.), писар Василь Сточник, райця Іван Фостик (1663 р.), міщанин Григорій Калинка (1663 р.)[116], представники культу тощо. Наприклад, володіння війта Киріака знаходилися недалеко від встановленої межі між кульчиївецькими і міськими землями, а саме біля їхнього північно-східного кута – межового знаку, який у формі невеликого насипу знаходився під ду-

бом біля лісу «Відкорів», неподалік поселення «Южиновське». Саме «звідсіля прямо верхом гори, над поселенням (хутором) руського війта Киріака, до його земельних володінь тягнулася дорога» з Кам'янця. Тут закінчувалися і поля кам'янецьких міщан, а також знаходилася межа земельних наділів жителів вірменської громади міста[117].

У 1589 р. міщанин Іван Бенгер отримав від короля Стефана Баторія у пожиттєве володіння земельний наділ під назвою «Колибаїв» та право заснувати в його межах село з чіткими межами, північно-східна з яких підступала аж до володінь Киріака[118]. В межах міських земель, недалеко від «Кулиги долини», на струмку, що витікав з неї, мав пасіку міщанин Юрко[119]. С. Гралевський в одній з магістратських книг Кам'янця велів записати, що за наданий йому магістратом ґрунт під скалою і ставок, який знаходився біля урочища «Райовки» на міських землях, він організував для магістрату м. Кам'янця пасіку під назвою «Квесісов». 1582 р. вдова по Валентію Бонці – Дар'я Бонкова – звернулася до гродського суду і заявила, що вона у кам'янецького міщанина Івашки Толочка зайняла 50 злотих, за що надала йому у формі закладу луг на 10 фур сіна, який належав селу Боришківці і знаходився під лісом «Відкорів» – між глибоким яром і дорогою, що вела до села. Крім того, Дар'я дозволила Толочку рубати в її лісі дрова і возити їх до міста[120].

Про землекористування русинів та вірмен, а також розміри їхньої платні за землю, подає інформацію й люстрація Кам'янецького староства 1566 р. У ній йдеться про те, що «Rus i Ormianie z rol, ktore dzierza, skladaja wszystcy czynszy doroczniego ogolem fl. 54»[121]. Звичайно, земельні наділи в розмірах від 1 до 0,5 лану при тодішній невисокій урожайності загалом могли забезпечити функціонування окремої міської сім'ї. Однак, землеробство в основному було додатковим заняттям міщан, а основним – торгівля, ремесла і промисли.

Крім обробітку земельних наділів за межами міста, міщани та передміщани займалися сільськогосподарським виробництвом й у межах своїх дільниць. Вони розводили сади (висаджували сливи, яблуні, груші, горіхи), вирощували на городах і полях редьку, буряк, капусту, огірки і т.д. Огірки їли «не лише квашені, і в салаті, а й зі шматком хліба, не обчищаючи від шкірки...»[122]. У записах вірменина А. Торосовича (20-і рр. XVII ст.) збереглися й поради щодо правильного вирощування яблунь, груш та горіхів. «Добрі яблука і груші із зерняток виростають так. Узяти зернятка від добрих яблунь і груш. Потім восени скопати велику грядку і на тій грядці посадити на глибину півпальця згадані вище зернята яблук окремо, груш окремо, а потім накрити ту грядку товстим шаром кінського гною так, щоб узимку те місце зовсім не промерзло. Потім навесні прибрати той гній із грядки. Там виростуть деревця. Ці деревця можна буде згодом пересадити на відстані 6 ліктів одне від одного»[123]. А. Торосович залишив рекомендації й щодо посадки щеплених яблунь і груш. З приводу цього він писав, що найдоцільніше було б «прищепити живці від різних плодових щеп або дерев до саджанців разом на одній грядці на відстані 2 ліктів один від одного. Потім, як добре приймуться, пересадити їх на рік або два, але на ділянки, на яких садилася морква і петрушка, оскільки цю землю щороку розрихлюють і копають під городину. Її дуже люблять дерева. Щоб плодові дерева добре росли, треба щодня всі ці щепи поливати зверху від живців, щоб аж глина розкисла і вода досягала коріння»[124].

Писемні джерела засвідчують, що весняні сільськогосподарські роботи вимагали дещо менших зусиль від міщан, ніж осінні. Одним із головних завдань магістра-

тів і жителів міських громад навесні полягало в тому, щоб організувати між собою чіткий розподіл міських землеволодінь, а потім їх зорати і засіяти. Звертаючись, зокрема, до запису у магістратській книзі за 1775 р., зауважимо, що при надходженні весни перед міщанами магістрат ставив завдання з'ясувати розміри необхідних їм орних земель, сіножатей, пасовиськ і земель під пасіки таким чином, щоб «жодна нікчема не могла ні при яких обставинах втрутитися у цей процес». Він мав базуватися на таких засадах, «aźeby bez naruszenia zadosyć się każdemu stać moglo» (землі – М.П.), щоб не порушувалися потреби міщан. На такій основі необхідно було укласти договір-оренду між магістратами і громадами, який би виступав надійною юридичною підставою на землекористування[125]. Щодо сільськогосподарських робіт, то, крім оранки під озимі, необхідно було зібрати перед цим ще й урожай. В цьому процесі були задіяні всі члени тих сімей, котрі мали землі, їх прислуга, підлеглі селяни хуторів, які знаходилися на міських землях, орендарі, візники, найманці-косарі і т.д., про яких часто згадують магістратські книги. Зокрема, про косарів інформація зафіксована 20 серпня 1575 р. Саме тоді вони були запрошені до вірменського магістрату для надання свідчень про побиття ними українця Трохима, сина Сухоради, котрий мешкав на Вірменському ринку. З'ясовується, що косарів на такий крок підштовхнув вірменин Митко, який мав неприязнь до Трохима[126].

Восени на полях міщан здійснювалося й багато порушень: без відома власників викошувалася трава на сіно, частково викрадалося вже висушене сіно, толочилася трава худобою і т.д. Так, із запису в книзі вірменського магістрату від 20 жовтня 1573 р. дізнаємося, що у вірменському суді було порушено справу Прокопом, сином Зупрувци супроти Тоніка, який незаконно викосив траву з його поля і продав вірменину Ованесу[127]. Іншим прикладом слугують вчинки власників села Боришківці Войцеха та Ядвіги Калиновських у 1617 р., проти яких гродський суд порушив кримінальну справу. Виявляється, що міські землі, які межували з селом Боришківці і знаходилися «біля долин Курівка та Масна і належали до міста Кам'янця», використовувалися міщанами під сінокоси. Вони у названому році викосили частину трави на сіно і згромадили з нього 12 скирт. Трава, яка на міських землях продовжувала рости, без дозволу міщан була скошена слугами власників Боришковець. Крім того, за розпорядженням останніх було зруйновано й греблю на міщанському ставу[128]. За такі вчинки Калиновських суд виніс їм вирок – «покрити збитки міщан у грошовій формі»[129].

Якщо міщани вимолочене зерно, а часто і зерно в снопах завозили до міста, то викошене сіно і зібране ними в скирти, залишали на своїх полях. Сіно знаходилося там до тих пір, поки не ставало потрібним. Ульріх фон Вердум зауважував, що міщани і селяни Поділля «залишають своє сіно переважно на вітрі й сльоті в копицях на луках аж доти, доки взимку не відчують в ньому потребу. Лише тоді, уже по снігу, звозять додому»[130]. Логіка реальностей міського життя підказувала, що якщо б все сіно міщани звезли до міста восени, то про яку безпеку можна було б говорити на випадок пожежі. Щоб запобігти цій стихії, магістрат кожного року, в тому числі і у 1706 р., записував до правил міського порядку для міщан «aby siana na górach nie miewali, ale extra złożenie miec»[131]. Крім того, в правилах було зафіксовано, щоб «wody każdy pan gospodarz powinien mieć w siebie beczke, tosz się mówi o kramikach»[132].

Земельні наділи міщан кожний із магістратів повинен був захищати від зазіхань окремих жителів Кам'янця і власників навколишніх сіл. В одній із магістратських

кам'янецьких книг за 1647 р. зазначається, що «ніхто зі старшин, ані з посполитих не має діла до тих полів, а так само ті, що мають там фільварки, не мають жодного стосунку до сіножатей і не мають права орати»[133]. Даючи «на все це наше (рада і лава – М.П.) добро й чесне слово і руку, прирікаємо й запевняємо дотримати нашого слова відповідно до наших зобов'язань і забезпечити їм спокійне користування»[134]. Обробляючи землі з сім'єю, прислугою і наймитами, міщани часто вдавалися й до здачі в оренду своїх наділів. Цей аспект відносин також юридично захищався міським управлінням. В актових документах XVII ст. зазначалося, що «після закінчення оренди, вони (орендатори – М.П.) мусять повернути відмежовані поля і наших підданих». Крім того, закон захищав і орендарів. Так, якщо «орендарі при завершенні оренди зроблять засівок на наступний рік і поля наймуть інші орендарі, то в їхній волі або зібрати засівок, або з новими орендарями домовитися по-приятельському»[135].

З початку XVIII ст. у кам'янецьких магістратах ухвалюються вже дещо несправедливі норми розподілу громадських (міських) земель. Вони виглядали таким чином: члени ради отримували поля на 40 днів роботи, лавники – на 24 і мужі (міщани) – на 12. Сінокосні луги: радники – на 12 косарів, лавники – на 8, мужі – на 5[136] і т.д. На цій основі в межах міських земель досить швидко почали формуватися хутори патриціїв, їхні пасіки, сінокосні угіддя, городи тощо. Чималі землеволодіння опинилися в руках таких патриціїв, як Губіцькі, Декапрелевичі, Бакаловичі, Дроздовські, Чайковські, Шадбеї, Вартарасєвичі та інші. До кінця XVIII ст. у володіннях останніх зосередилося 30 хуторів, в яких на 1793 р. було зафіксовано 72 житлових будинки з 245 жителями[137]. Шляхи захоплення земель були різними. Одним із прикладів цьому слугує вчинок члена ради магістрату Шагіна. У 1753 р. його обрали депутатом від Кам'янця до Варшави виборювати для міста привілеї. За міські гроші він поїхав до столиці, однак клопотався не про інтереси міста, а добився для себе привілею на організацію в межах міських земель нового поселення під назвою Шагіновка[138]. По суті, це означало незаконне привласнення ним частини земель громади.

Архівні джерела кінця XVIII ст. дають підстави з'ясувати й розміри земельних наділів для кожного із хуторів та назвати прізвища їхніх власників. Інформація про це зосереджена у таблиці №3.

Таблиця №3

Власники міських хуторів та розміри останніх в шнурах[139]

№ п/п	Власники хуторів	Розміри в шнурах	№ п/п	Власники хуторів	Розміри в шнурах
1	Юзеф Губіцький	100	16	Яків Вартарасєвич	36
2	Войцех Березинський	60	17	Йосип Губіцький	49
3	Томаш Цвикла	37	18	Кастан Чайковський	21
4	Андрій Кралевський	36	19	Ігнатій Декапрелевич	15
5	Варфоломей Ославнович	50	20	Спадкоємець Габріеля Бакаловича	48,5
6	Григорій Декапрелевич	32	21	Томаш Соколовський	17,5
7	Бенедикт Бакалович	94	22	Грйгорій Губіцький	30
8	Григорій Гавручевич	45	23	Косенер Чайковський	34
9	Бенедикт Бакалович	85	24	Вінцентій Шадбей	7

10	Михайло Клодницький	32	25	Матковський	4
11	Василь Кролевський	35	26	Боржиєвська	85
12	Ецентій Шагін	38	27	Еновернер	20,5
13	Антоніна Шагінова	38	28	Єгельницький	18
14	Войцех Плинський	18	29	Тваринський	30
15	Антоній Чижевський	40	30	Василь Дроздовський	37
	Всього	740		Всього	404

Отже, наприкінці XVIII ст. площа міських хуторів становила 1144 шнури.

Свавільні дії по відношенню до міських земель та їхніх володільців здійснював шляхтич Богуш, власник с. Боришківці. У 1709 р. він розкидав кургани біля р. Мукша, що свідчили про знаходження східної межі міських земель, організовував напади на міщанські пасіки і забирав у них вулики. Після скарги міщан на Богуша до магістрату у тому ж році, його вчинки по відношенню до міщан-скаржників стали ще жорстокішими. На їхні поля восени того ж року ним було організовано декілька нападів. Один із них стався восени 1709 р., коли міщани орали на міських землях недалеко від р. Мукша. Селяни почали втікати, залишаючи в землі плуги. Богуш наздоганяв землеробів, принижував їх і бив. Крім того, силою захопив і завіз до своїх володінь 50 возів сіна, забороняв поїти міщанську худобу в р. Мукша, декілька разів бив за це пастуха «до крові» і заганяв до свого господарства міщанських волів[140]. Чергова скарга міщан проти нахаби не принесла їм успіху, а шляхтич продовжував захоплювати міські землі[?].

Окрім міщан, сільськогосподарським виробництвом займалися й передміщани Долини, Руських, Польських і Вірменських фільварків. Зокрема, писемні джерела XV-XVIII ст. засвідчують зайнятість передміщан Долини землеробством, тваринництвом, бджільництвом і т.п. Так, у спадщину у 1465 р. перейшов у передмісті Долина від батька Злотника Яна до його сина Яна «łan roli, położonu za młynem miejskim»[141]. Город у південно-східній його частині, по сусідству з гарбарнею, отримала у 1475 р. в подарунок племінниця дружини (Ганна) руського війта Миколи, котрий мешкав біля П'ятницької церкви[142]. Ділянкою під город у Долині володів у XVI ст. українець мельник Павло. У 1567 р. йому не вдалося вчасно заплатити до вірменського магістрату встановлену грошову суму за оренду їхнього млина і за ділянку землі біля нього, тому зробив це з запізненням. Наприкінці цього року Павло з'явився до вірменського суду і передав війту Харбету 7 флоринів та війту Гурегу 8 флоринів «за ділянку при млині і за ділянку при будинку»[143].

Згідно з реєстром податків, зібраних турецькою адміністрацією у 1681 р., в Долині мешкало вже понад 70 сімей, кожна з яких мала свою садибу. У їх межах, окрім житлових і господарських будівель, знаходилися ділянки під городи, сади, пасовиська й сінокоси[144]. Опис міста 1700 р. також засвідчує, що в Долині функціонувало близько 100 садиб із земельними наділами, половина із яких вціліла. Так, у Долині по вулиці довгій зафіксовано «домик будований з ділянкою у тилі» черниць-домініканок, «навпроти кам'яничка з ділянкою порожня, парканом оточена пана Павла Мельника», далі – ще «дві ділянки порожні», а недалеко знаходилася й «вальковання халупка з садочком Петра Богадіса»[145] і т.д. Наявність невеликих садів і городів в садибах передміщан Долини констатують також такі документи, як опис Кам'янця

1734 і 1789 рр.[146] і плани міста 1773, 1797 і 1800 рр.[147] Особливо багато садів позначено на плані 1773 р. у південній і північно-східній частинах Долини, у Заводді, в межах багатьох садиб, що живописно локалізувалися в каньйоні р.Смотрич, на схід від Руської брами і т.д[7].

Жителі Долини вирощували сади, обробляли городи, засівали і косили траву для сіна, утримували та випасали худобу і т.п. Згадки про це знаходимо у «Кам'янецькій хроніці». Так, 22 березня 1444 р. у «Кам'янці була повінь, що знищила фортецю і забрала водяні млини [та] завдала великої шкоди країні»[148]. 6 лютого 1571 р. в місті знову була зафіксована велика повінь, жертвою якої стали «хлібні засіки і скирди сіна міщан та передміщан». 8 березня 1595 р. «в Кам'янці повінь багато шкоди завдала різним будівлям, і нивам, і тваринам, і всьому господарству»[149]. Руйнівними для кам'янчан та мешканців його передмість стали повені 1720, 1765, 1770 рр. і т.д. Ведучи, зокрема, мову про повінь 1770 р., зазначимо, що вона «nad jednę dobę trwala i nietylko młyny, a domy nad nią zbudowane i bydlo sobą uniosla»[150]. Великих втрат господарству міста і передмість завдавали й пожежі, зафіксовані під 1420, 1562, 1602, 1616, 1649 та іншими роками. Особливо страшною вона була 1602 р., коли вигоріло майже все місто і передмістя Долина. Щодо останнього, то в книзі пам'ятних записів вірменської церкви св. Богородиці зазначається, що «згоріло і двоє міських воріт, згоріли і будинки, і посіви, і плодові дерева, все спалило вогнем»[151]. До початку 80-х рр. XVII ст. життя в Долині відродилося. Про це промовляє реєстр податків міста 1681 р. Виявляється, що мешканці лише тієї частини передмістя, котрі проживали у межах Польської брами (38 сімей і 3 одиноких особи), сплатили турецькій адміністрації чинш від сільськогосподарських занять і натуральний податок зерном на суму 19265 акче: пшениці – 82 бушелі (на 2460 акче), ячменю – 164 бушелі (2460 акче), гречки – 164 бушелі (1640 акче), жита – 164 бушелі (2460 акче), проса – 82 бушелі (820 акче), бобів – 20,5 бушелі (615 акче), сіна – 82 бушелі (820 акче), фруктів – на 410 акче, овочів – на 410 акче, льону і конопель – на 574 акче, трави – на 697 акче, меду – на 4920 акче, за пасовиська – 164 акче, за тютюн – 205 акче, за рибалок – 200 акче і за свині – 410 акче[152]. При тодішній урожайності жителям Долини довелося обробити чимало земельних угідь, щоб отримати таку кількість урожаю. Крім того, його необхідно було розподілити таким чином, щоб залишити значну частину для харчування на поточний і для посіву на наступний рік.

Поряд із землеробством в XV-XVIII ст. найбільш розповсюдженим і масовим в місті було тваринництво. Тварин утримували купці, лихварі, фурмани, шляхта, ремісники, незаможні міщани та багато інших мешканців. Серед них джерела зафіксували коней, волів, корів, овець, кіз, свиней і т.д. Особливим попитом користувалися коні й воли, адже вони залишалися головною тягловою силою. Перевезення необхідних вантажів (дров на паливо і будівництво, каміння, піску, вапна, глини, води, сіна, їстівних припасів і т.д.), а також виконання робіт здійснювалося гужовим транспортом. Крім того, наявність у господаря багатьох коней чи волів промовляла й про його соціальний статус в ієрархічній драбині. На превеликий жаль, у писемних джерелах XV-XVIII ст. не вдалося виявити інформації, яка б пролила світло на загальну кількість різних тварин в місті. В магістратських книгах зустрічаємо лише імена власників тварин та записи про їхні ділянки, в межах яких, окрім житлових і господарських споруд, згадуються стайні й сараї, де утримувалися коні, воли, тощо.

Так, серед записів у вірменській магістратській книзі за 1563 р., знаходимо інформацію, що після смерті дружини покійного Кіркора до їхнього двору прийшов війт Гурег зі своїми старшинами «... оглянути що залишилося після смерті покійниці. В садибі виявлено: будинок, 30 молодих волів з возами, 4 візки з різними квітами..., 7 підносів, 3 відра і 2 килими»[153]. Під 1602 р. у магістратській книзі зафіксовано, що у вірменськизх кварталах після пожежі (не пройшло і року) вірменин Бедрос «побудував свою нову стайню»[154]. Останніх в місті було багато, оскільки міщани утримували цілі табуни коней і волів ще у попередні роки. Так, із запису від 10 вересня 1562 р. довідуємося, що до війта і старшин вірменського магістрату приходили пан Туман Юхно-огли та писар пана Бартеля, котрі заявили, що «ми отримали від Якуба Бобрик-огли 102 воли – одна доля пана Тумана і 2 долі писаря, пана Бартеля»[155]. З одного боку, їх необхідно було десь утримувати, а з іншого – продаж волів Туманом і Якубом приніс їм чималий капітал. Джерела XVI-XVIII ст. засвідчують, що багато міських сімей утримувало по 2-4 коней і волів, а окремі – і десятки. Мали міщани ще й чимало корів, овець, кіз і свиней, для догляду за якими наймали пастухів, або залучали їх до свого господарства на службу. Цей бік господарського життя міських власників тварин знаходився у віданні магістратів міста.

Як важливу робочу силу, волів часто викрадали, а потім продавали. І ці факти зафіксовані у війтівських книгах. Так, 9 жовтня 1562 р. до вірменського суду звернувся пан Цвікловський зі своїм слугою Іваном з інформацією, що свого викраденого сірого вола він впізнав у Кіркора Валаха. Коли війт запитав про це у Кіркора, то останній відповів, що вола купив. Причому, це підтверджували й свідки, які пили могорич при купівлі-продажі. Війт і старшини призначили 3 терміни по 2 тижні, щоб протягом цього часу Кіркор привів до суду продавця вола. Оцінили останнього в 3 угорських флорини[156]. Про одного з пастухів йдеться і в записах магістратських вірменських книг від 21 грудня 1564 р. Саме тоді до війта Мелька з'явився пастух Андрія-бея і зробив заяву на Нурсеса Возницю, котрий був винен йому 17 угорських флоринів. Нурсес у цьому зізнався і зобов'язався перед судом повернути гроші через 2 тижні на святого Агіца[157].

Справи про волів, пастухів і спеціальних працівників у вірменському суді заслуховувалися неодноразово у 1564 та у наступні роки. Наприклад, працівник пана Лужицького – Сербін, заявив, що доручив Якубу Ромашко-огли 14 волів, аби останній відправив їх до Ярослава і передав слузі пана Лужицького або його збирачу податків. Кожного вола Сербін оцінив по 7 флоринів. Якуб Ромашко-огли заперечив це свідчення працівника Лужицького і повідомив суду, що той «дав тих волів не для того, щоб я пригнав їх до слуги або збірника податків, а для того, щоб я їх продав». Причому, за таку ціну, яка буде на ярмарку. А відтак, продав їх у середньому по 5 флоринів. Суд дав термін Якубу на прийняття присяги зразу ж після Радоніци, з чим Сербін і погодився[158].

Інформація про утримування міщанами значної кількості худоби зберігається і в магістратських книгах першої третини XVIII ст. Зокрема, 29 липня 1723 р. лава українсько-польського магістрату схвалила рішення, згідно з яким в обов'язки міщан входила підтримка у належному стані меж своїх садиб (тинів, валів, кам'яних мурів, ровів) у кварталах міста та передмість. Особливо це стосувалося власників тих садиб, які виходили тим чи іншим боком на вулицю, провулок чи стежку. Тому «parapetów i wałów nowych panowie mieszanie przesregać tego powinni, aby ich bydła, owce etc. nie teptaly

i sami scieżek, gdzie nie należy, nie czynili»[159]. За утримання худоби жителі міста сплачували кам'янецькому старості податок під назвою «сохачне» (sochaczne). Як засвідчує люстрація Кам'янецького староства 1565 р., воно сплачувалося не одноразово, а в декілька етапів упродовж року: від «Wielkiei noczi, a thrwa az do Miessopusth»[160]. Сплативши вчасно податок, міщани мали право вільно продавати м'ясо на кожному торзі. Польський магістрат, під контролем старости, встановлював і розміри податків для міщан, які продавали м'ясо. Зокрема, від кожної рогатої худоби її власником видавалося представнику замку по одному грошу, а від барана – по 0,5 гроша. Зауважимо, що старостинській адміністрації від мешканців міста, які утримували худобу, поступали чималі прибутки. У 1565 р., зокрема, лише від двох міщан Федора та Юрка за рік було сплачено сохачне у розмірі 50 злотих[161].

6.3. Сільськогосподарські заняття мешканців кам'янецького замку та сіл його староства

Кам'янець-Подільський в адміністративно-територіальному відношенні складався з двох основних частин: міста та замку, до яких тягнулася велика сільськогосподарська округа. Замок, як і місто, виконував різні функції: оборонні, адміністративні, релігійні та інші. Він виступав і важливим осередком сільськогосподарського виробництва. На жаль, цей аспект теми в історії замку спеціально не досліджувався, хоча частково привертав увагу М.М. Владимирського-Буданова[162], О. Яблоновського[163], М. Петрова[164] та інших істориків. Причому, вони лише ставили названу проблему на порядок дений, спеціально не досліджуючи її. Вивчаючи замок як окремий соціальний організм міста, зазначимо, що в ньому засідав подільський староста зі своїми урядниками, проживало чимало слуг та челяді, знаходилася залога і т.д. Для усіх них замкова адміністрація створювала відповідні умови для проживання та утримання протягом усього року. У зв'язку з цим їй підпорядковувалися чималі землеволодіння, що забезпечували функціонування підлеглих не лише в межах замку, але і в селах Кам'янецького староства.

Замкові землеволодіння та земельні наділи сіл його округи почали формуватися в XIV ст. й у другій половині XV ст. значно зросли. Так, замковий фільварок в 1494 р. досягав розмірів близько 20 ланів[165]. До того часу з'явилися й чималі земельні володіння замкових сіл, яких джерела зафіксували близько 20: Лясковиця, Круглець, Татариска, Кубачівка, Жабинці (Новоселиця), Підзамче, Довжок і т.д. Земельні володіння замку знаходилися між землями таких поселень Кам'янецького повіту, як Зіньківці, Пудлівці і Кугаївці, включаючи хутір Козак, і тягнулися аж до оринінських землеволодінь. Окрім орних угідь, вони мали й великі сінокоси та пасовиська, луги, довжоцький ліс, хутір для пасіки і т.д. Чималі площі сіножатей містилися і в східних околицях Новоселиці. Зокрема, в 1565 р. там було накошено 150 возів сіна для замкових потреб. Крім того, на полях, що підпорядковувалися Новоселиці, замкова адміністрація «sianoźaczi przedaia miesczanam kamienieczkim», сума збору податку з яких у тому році складала 30 злотих[166]. Опис кам'янецького замку 1494 р. за-

свідчує, що після татарського нападу на місто та його околиці, замковий «фільварок виявився незасіяним, жодної робочої худоби чи овець, чи коней, чи якоїсь дрібниці не має, все спустошене, а двір фільварковий знесений. Часом свиня десь залишилася»[167]. Розорень зазнали й усі замкові села, зокрема Лясковиця та Круглець. Якщо до цього спустошення у Лясковиці проживало 50 домогосподарів, то після нього залишилося лише 11. В Круглецю функціонувало всього 5 господарств. Руйнація сіл виявилася для староства значною. Адже лише з Лясковиці, як зазначено у документі, було забрано 40 голів робочої худоби, 500 овець, 20 коней і 300 свиней. А в Круглецю нападники забрали у Луб'янова 10 волів, 14 корів і чверть меду; Петкова – 5 волів, 5 корів, 2 сукні і 4 сорочки; Левка – 5 волів і 5 корів; вдови Олексової – 5 волів, 7 корів і 2 коні; Юсупова – 6 волів, 5 корів, 2 коні і т.д. Було забрано в селі й 20 пеньків з бджолами та всі предмети домашнього вжитку[168].

Впродовж першої половини XVI ст. замкове фільваркове господарство та його села частково відродилися. Детальну характеристику господарського стану замку та його найближчих сіл подають люстрації Кам'янецького староства 1565 та 1566 рр.[169] За даними люстрації 1565 р., у Лясковиці вже мешкало 26 домогосподарів на чолі з отаманом Яцьком, які «żadnei dany pienieznei nie daią, thilko robyą do folwarku zamkowego»[170]. Влітку вони зобов'язані були жати і косити, а взимку – возити тиждень дрова до замку, потім тиждень на себе працювати. До їх обов'язків входило також перегородження р.Збруч для ставу і у разі потреби зведення млина. Кожний господар давав старості подимне по 2 гроша, виконував й повинності: баранячу, вепрову та бджолинну. Щодо баранячої повинності, то вона поступала від 20-го барана. У 1565 р. такої данини вони не давали, бо всі вівці поздихали. Замок отримав 10 вепрів і 18 вуликів. Загалом, у 1565 р. від мешканців Лясковиці староство отримало грошових надходжень на суму 29 злотих і 20 грошей[171].

Відновлений був і замковий фільварок, в якому зібрано й завезеного до господарського двору 350 кіп жита, 40 – пшениці, 200 – ячменю, 300 – вівса і стільки ж проса. В його оборі знаходилося 20 дійних корів, 20 літніх телят, 44 голови робочої худоби і 300 овець (серед них 200 дійних)[172]. Люстрація 1566 р. засвідчує, що замку продовжував належати чималий фільварок (605 моргів або 20 волок [ланів])[173], який забезпечував його економічне функціонування. Так, збіжжя, яке було зібране в 1566 р. для забезпечення тварин з фільварку й завезене до його господарського двору, становило 1190 кіп, а фільваркова обора містила 384 тварини[174].

Таблиця №4

Кількість збіжжя і тварин кам'янецького замкового фільварку 1566 р.

Кількість збіжжя, завезеного до фільваркового замкового двору (в копах)		Кількість худоби у замковій фільварковій оборі (в одиницях)	
Жита	350	Дійних корів	20
Пшениці	40	Літніх телят	20
Ячменю	200	Робочої худоби	44
Вівса	300	Овець	300
Проса	300		
Всього	**1190**	**Всього**	**384**

Крім орних земель, у межах фільварку знаходилися й землі під сіножатями і пасовиськами. Зауважимо, що 1566 р. із сіножатей було заготовлено лише 6 скирт сіна по 8 кіп кожна[175]. Звичайно, це був мізерний запас сіна для великого двору з худобою. Однак це трапилося через незначний сінокіс, бо лютувала велика засуха. Щоб поповнити запаси сіна для фільваркової худоби, за розпорядженням старости, воно завозилося й з Грицьківського (там числилося 3 скирти по 15 візків) і Трихівецького полів. В останньому було накошено і висушено 150 возів сіна[176]. Однак, і така кількість сіна для належного забезпечення годівлі худоби впродовж періоду від св. Михайла і до св. Войцеха виявилася недостатньою. Це спонукало замкову адміністрацію організовувати завезення сіна до його двору й з інших сіл староства[?].

Щоб утримувати замкових слуг і фільваркову челядь у 60-і рр. XVI ст., існувала необхідність у висіванні чималої кількості зернових культур. Так, у книзі записів податків за 1566 р. зафіксовано, що для утримування фільваркової челяді (72 особи) слід було висівати 60 третинників жита, 12 третинників пшениці, 30 – ячменю, 60 – вівса, 10 – проса[177] і т.д. О. Яблоновський, вивчаючи питання про необхідну кількість зерна для забезпечення харчування замкової челяді, а також розміри земельних угідь та рівень їхньої врожайності, зробив з цього приводу й деякі розрахунки. Перш за все, історик намагався з'ясувати поняття такої міри об'єму, як третинник і його місткість зерна з різних культур. Подільський третинник, на його думку, рівнявся в середньому 2,5 корцям, а конкретніше – містив в собі 2 корці пшениці, 2,25 жита та 3 корці вівса. Із змісту поняття «третинник» можна судити, що це була третя частина посудини – «колоди», яка могла містити ± 7 корців, або 4 четвертні. Посилаючись на люстрацію Смотрицького володіння 1615 р., польський вчений стверджував, що подільський третинник в XVII ст. містив 12 гарців[178].

Український історик О. Неселовський з таким твердженням О. Яблоновського не погоджувався і стверджував, що коли подільський третинник містив в собі 2 корці пшениці, 2,25 жита і 3 корці вівса, то можна дійти «неладного висновку, що, коли третинник жита містив в собі 2,25 корці, то стільки ж він повинен був містити й пшениці, й вівса, й гороху, й маку, й взагалі будь-чого сипкого»[179]. О. Яблоновський, базуючись на тому, що копа жита давала у 1566 р. 1,5 корця, а пшениці – 1 корець, робив висновок, що подільський третинник жита містив в собі 2,25 варшавських корців зерна[180]. О. Неселовський запевняв, що ці міркування польського історика були умовними, оскільки відношення копи збіжжя до третинника не могло бути постійним. «Щодо копи, то це величина більше-менш постійна лише з боку кількості снопів, а видатність її – різноманітна, адже вона залежала від якості урожаю, від величини снопів, від того – чи зжаті снопи, чи кошені, від чистоти збіжжя»[181] і т.д.

Свою думку О. Неселовський мотивував на основі свідчень люстрацій 1565 і 1570 рр. Зокрема, у 1565 р. на замковому фільварку 2 копи вівса не видавали більше ніж 1,5 третинника, а в 1570 р. у Кам'янецькому старостві 1 копа вівса давала 0,5 третинника[182]. Крім того, історик звертався і до свідчень люстрації 1566 р. В ній зауважувалося, що на 72 особи замкових слуг на тиждень витрачалося 8 третинників борошна. На коней підстарости, писаря, побережника і комірника припадало по одному третиннику зерна на тиждень для одного коня[183]. В люстрації, як стверджував О. Неселовський, конкретно не йдеться про вид борошна, з якого 8 третинників ви-

ділялося на 72 особи. Однак зрозуміло, що йшло про житнє борошно. Цей факт підтверджується і його ціною, де 1 третинник борошна оцінювався у 12 грошей. Автор з'ясував, що в середні віки челяді давали їжу 3-4 рази на день, і, особливо, влітку: сніданок, обід, полуденок і вечерю. Рахуючи від 0,75 до 1 фунта хліба кожного разу на одного їдока, пересічно виходило 3,5 фунти на день, а на 10 осіб – 35 фунтів. На тиждень – 245 фунтів чи 6 пудів печеного хліба. На таку кількість останнього необхідно було затратити близько 4 пудів борошна та майже таку ж кількість зерна. Приймаючи вагу корця жита за 6 пудів, виходить, що в третиннику містилося 0,75 корця жита або 24 варшавських гарці[184]. Далі О. Неселовський зауважує, що якщо піти за О. Яблоновським і прийняти тезу, згідно з якою третинник містив в собі 2,25 корців жита чи 13,5 пудів борошна, то з такої його кількості можна було б отримати печеного хліба близько 18 пудів. При умові, якщо на одного їдока в кам'янецькому замковому фільварку приходилося би по 2 пуди на тиждень, або майже по 10 фунтів на день, то таку кількість хліба навряд чи могла б з'їсти людина із замкової челяді. Адже, крім хліба, челяді давали ще ячмінну і пшоняну каші з салом, горох, м'ясо, страви з пшеничного борошна, її поїли пивом[185] і т.д.

Щодо змісту поняття терміна «третинник», О. Неселовський запропонував свою точку зору, сутність якої полягала в тому, що третинник – це певна частина найбільшої одиниці – мірки на збіжжя – колоди, яку можна умовно розкласти таким чином: 1 колода = 2 півколодам = 4 корцям або фіртелям = 8 півміркам або третинникам = 16 мацам і 32 півмачкам[186]. Назва «третинник» походить з глибокої давнини та вказує на праслов'янський корінь і принцип ділення цілого на частини, в основі якого лежить число 3. Отже, третинник виступав третьою частиною якогось цілого. О. Неселовський вважав, що таким цілим слугувала досить старовинна посудина – діжка[187], хоча її місткості дослідник не назвав. Водночас історик запропонував таблицю співвідношення різного збіжжя до одного третинника у старостві Подільського воєводства в XVI ст. (таблиця 5).

Таблиця 5

Співвідношення копи різного збіжжя до одного третинника в Подільському воєводстві в середині XVI ст.[188]

№ п/п	Назва збіжжя	Староства			
		Барське	Хмельницьке	Кам'янецьке	Скальське
1	Жито	1,5	2,5	1,5	1,5
2	Пшениця	2	2,5	2	2
3	Ячмінь	1,5	2,5	2-1,5	2
4	Овес	1,5	1,5	2-1,5	2

Зауважимо, що і О. Яблоновський здійснював розрахунки щодо співвідношення місткості кількості різного зерна в одному третиннику. Зокрема, щоб наповнити один третинник конкретним видом зерна, необхідно було вимолотити 1,5 копи жита, 2 копи пшениці і т.д. Далі, одна копа жита давала 1,5 корця зерна, а пшениці – 1 корець[189]. Логічно припустити, щоб висіяти 60 третинників жита, необхідно було лише для цього зібрати його 90 кіп, пшениці – 24, ячменю близько 60 і т.д.?

Зафіксований у люстрації 1565 р. й розхід продуктів на замкову челядь. Так, маку для її потреб витрачалося на тиждень 2 третинники (на рік – 106), ячмінних

круп – 12 третинників, пива – 2 вари. Останніх на рік виходило 118: 40 пшеничних і 78 ячмінних. До пива для кожного вару додавали ще й по 0,5 третинника хмелю (за рік – 177 третинників). На челядь витрачали також на рік 13 третинників пшона, 159 великих шматків свинячого м'яса, 46 ялівок, 184 барани, 14 третинників сала, 26,5 третинників гороху, 23 горщики масла і 23 копи сиру[190]. В замку знаходилися і коні, утримання та догляд за якими забезпечувала челядь. Вона перебувала у підпорядкуванні старости, писарів, комірника й побережників. Їх числилося 30. Документ 1566 р. засвідчує, що для утримання кожного коня впродовж тижня необхідно було запастися одним третинником вівса (годувати доводилося 29 тижнів у рік). Крім згаданих 30 коней, в замку числилося ще четверо коней підстарости, які за 24 тижні з'їдали 96 третинників вівса[191].

Протягом другої половини XVI-XVII ст. замкове сільськогосподарське виробництво продовжувало функціонувати. Однак, його ефективність залежала від різних чинників, серед яких на першому місці були військово-політичний та кліматичний. Зокрема, у 1615-1516 рр. фільварок з його пожитками татарський хан «pustoszył i ogniem palił»[192]. Зазнав руйнувань замковий фільварок і в 1621 р. У липні 2000 татар, переправившись через Дністер, «пройшли над Мукшею» і дійшли до місця, де «в полі під Ориною був польський табір». 1500 жовнірів «пішли і розгромили татар» на замкових землях. Тих, які втікали, «били селяни і ловили живими, і відрізали голови... Тоді і в Кам'янці селяни посадили 122 татарина на кіл на валу, навпроти замку»[193]. Спустошень замкове господарство зазнавало і в 50-60-і рр. XVII ст. Відродилося воно лише наприкінці XVII – на початку XVIII ст. Архівні джерела 1704 р. дають підстави говорити, що на замкових полях було зібрано 40 кіп озимого жита, 46 кіп ячменю, 40 кіп вівса та 7 корців гречки, що в перерахунку на гроші, зафіксованих у цьому документі, їх сума становила 899 злотих[194].

Сільськогосподарське виробництво залишалося провідним і для мешканців замкових старостинських сіл та передмість, що знаходилися навколо нього, зокрема Підзамче, Довжок, Новоселиця, Татариска, Кубачівка, Карвасари. М. Владимирський-Буданов зауважував, що їхні жителі перебували у підпорядкуванні замкового старости і виконували на його користь такі побори та роботи: а) сплачували щорічно подимне з двору кожного господаря (2 дими); б) виплачували «пушкарьовщину» на утримання гарматників, або на потреби замку (по 2 гроші); в) давали стацію (по 3 третинники вівса, по 0,5 третинників жита, по 2 курки і за встановленою нормою давали: м'ясо, сир, хліб, сіно по 2 вози і прядива по 10 горсток); г) давали «поляховщину» (з кожного господарства пшениці по 4 третинники, вівса – по 19, по 2 курки та по 20 яєць), або платили чинш за садибні ділянки (залежно від їх розмірів); д) несли баранячу і свинячу повинності (ті, хто утримував названих тварин) – від 20 овець – одного барана, від 10 овець – одне ягня, від 20 свиней – одну свиню; е) виконували бджолину повинність і поволовщину (перший рік – десятину від тих, хто мав пасіки, другий рік – всі без виключення господарі давали вола чи ялівку і на третій рік селяни були вільні від вказаних данин)[195]. Податкові документи перших десятиліть XVI ст., а також люстрації Кам'янецького староства 60-х рр. названого століття дозволяють вивчати розміри грошових і натуральних надходжень до замку й від кожного поселення окремо.

Зокрема, мешканці Підзамча забезпечували в основному життя замку як слуги, а також виконували толоки у його фільварку і платили адміністрації чинш. Своє

власне життя вони базували на сільськогосподарському виробництві. Згідно з податковими документами 1530 і 1542 рр., підзамчани обробляли відповідно 2 та 0,5 плугів землі[196]. У 1565 р. земельні розміри поселення досягали одного плуга[197]. Звичайно, це занижені свідчення, бо вони зафіксували такий стан поселення після татарського нападу. Обробляючи городи, сінокосні угіддя та доглядаючи сади, жителі утримували й тварин, займалися ремеслами та промислами. У люстрації 1565 р. серед шевців вказано Ігната та Яцька, які «троха дешевше від ринкових цін забезпечували замкових слуг і фільваркову челядь взуттям»[198]. Крім них, у Підзамчі мешкало ще 3 господарі, які взимку працювали в замку по два, а іноді й по три дні в тиждень. Проте, інші мешканці (Федір Черевко, Катруся, Панко, Франко, Матвій і Яця Іссайова) платили старості чинш по 26 грошей і 2 шеляги, а також по 2 дні на тиждень працювали у замку. Сім'я Зінця перебувала у передмісті на урочному чинші. Вона платила 2 злотих, а господар працював 4 дні на рік в замку (виконував різні роботи) і повинен був ходити ще на толоку. Один господар на Підзамчі у 1565 р. залишався на «свободі», а з наступного року мав сплачувати до старостинського уряду 26 грошей[199].

Не зменшувалися розміри землеволодінь мешканців Підзамча у 1569, 1578, 1583 рр. і становили один плуг[200]. У XVII ст. замкові села досить часто зазнавали спустошень. Свідченням цьому слугує люстрація Подільського воєводства 1615-1616 рр., у якій зазначається, що «tego starostwa (Кам'янецького – М.П.) wsi przy Kamieńcu ... przez nieprzyjaciela ... haṇa tatarskiego popalone. Z poddanych i folwarków, jako i z arendy, myt i młynow kamienieckich... wielka szkoda»[201]. В такому стані опинилося й Підзамче, хоча з часом воно відродилося. У 1665 р. на Підзамчі (Підгородді) вже мешкало 15 «старинних» осіб, які сплачували й відповідні повинності. Зокрема, річну данину або чинш кожний з них давав по 4 флорини, що складало їх 60. Крім того, кожний житель зобов'язаний був по 1 дню в році косити, по 1 дню згромаджувати скошене збіжжя та сіно й давати в рік по одній курці. Чужих підданих у передмісті виявилося в тому році 10. Вони знайшли захист під замковими мурами від нападів татар та опришків, однак жодних повинностей не виконували. На Підзамчі у 1665 р., в урочищі «Під скелею», жило й 11 сімей циган, які працювали в замку. Вони виготовляли гонт і залізні цвяхи. Під замком хотіли надовго поселитися і євреї, проте староста наказав їм переселятися в інше місце. Цікавим був той факт, що у передмісті, незважаючи на постійну небезпеку від нападів різних ворогів, 5 господарів завели свої садиби, побудували житлові будівлі, сараї, стайні та інші приміщення для ведення господарства і сплатили у тому році чинш в розмірі 25 флоринів. На Підзамчі та замковому фільварку люстратори зафіксували й шляхтичів польських і волоських, які «żadnej powinnosci neodpracowia». Вони зобов'язані були допомагати лише в обороні міста та краю, стаючи «pod choragwiami pulku kamienieckiego». В передмісті мешкали й піддані монастирів кармелітів і францисканів, однак вони підпорядковувалися лише їм [202].

Щодо 1681 р., зауважимо, що в поселенні числилося лише 8 сімей[203]. В податковому документі воно вже виступало під назвою «Околиці біля фортечних воріт». В цьому році його мешканці давали турецькій адміністрації податок переважно продуктами сільського господарства. Зокрема, пшениці було здано 16 бушелів (на 480 акче), ячменю – 32 (на 480 акче), гречки – 32 (на 320 акче), жита – 32 (на 480 акче),

проса – 16 (на 160 акче), бобів – 4 (на 120 акче), сіна – 16 (на 160), фруктів – на 80, овочів – на 80 акче, льону і конопель – на 132, трави – на 136, меду – 960[204] і т.д.

Сільськогосподарське виробництво слугувало основою життя й для мешканців Новоселиці (Жабинців) та Довжка. Вони утримували значні орні угіддя, розводили тварин і домашню птицю, вирощували жито, пшеницю, овес і т.п. Так, новосельчани у 1530 р. вже обробляли 7 плугів землі[205]. В 1565 р. у поселенні зафіксовано 24 домогосподарі, котрі, в основному, були русинами (Петро, Іванко, Марко, Тіт, Сенько, Данило, Гаврило, Григір) і виконували для замку такі повинності, як завіз до нього щорічно по 4 вози дров, косіння один день на тиждень у жнива в замковому фільварку, сплату від свині щороку по одному шелягу, виплату стації[206] (забезпечення приїжджих послів необхідною кількістю вівса, курей, борошна і т.п.). В тому ж році землеволодіння в Жабинцях зменшилося до трьох плугів[207]. На 1583 р. та частина новосельчан, яка підпорядковувалася замку, володіла 3-ма плугами землі, а інша – якомусь Сулимі, обробляла 4 плуги землі[208].

У 1615 р. Новоселиця була «ogniem zniesiona i ludzie się porozchodzili». На той час її посесором був Станіслав Вільковський[209]. До 1629 р. поселення відродилося і перебувало у посесії пана Яна Горки, який повинен був сплачувати кам'янецькому старості кварту в розмірі одного флорина[210]. З 1631 р. Новоселиця відійшла від старостинських володінь і була передана королем Сигизмундом III кам'янецькому кляштору домініканок. У сеймовій ухвалі з цього приводу констатувалося, що «wieś Nowosiólkę alias Żabińce, w województwie Podolskiem leżącą, pannom zakonnym reguły św. Katarzyny Seneńskiéj, w Kamieńcu nowofundowanym, wiecznėm prawem konferujemy»[211]. На той час в Жабинцях мешкали 54 поселенці[212].

Замкові повинності виконували і жителі Довжка, найдавніша писемна згадка про який пов'язана з 1444 р.[213] Саме тоді генеральний Подільський староста Теодорик з Бучача записує Георгієві Гранчібродичу з Мокси 50 гривень на пустці Довжок у Кам'янецькому повіті на полі Ольховець аж до Білячки, а також поле Колибаїв та Полянки за Смотричем, нижче Кам'янця[214]. У 1530 і 1542 рр. мешканці поселення відповідно обробляли 12 і 6 плугів землі[215]. В 1565 р. землеволодіння мешканців Довжка становили 6 плугів[216]. З усіх жителів поселення 8 домогосподарів у 1565 р. данину не давали, а лише 2 дні в тиждень працювали у замку, платили старості від утримання свиней щорічно по шелягу і подимне в розмірі 2 гроша. Інші – 31 домогосподар – виплачували річний чинш по 26 грошей і по 2 шеляги. Два мешканці села, Юрко та його зять Івах, переважно виконували замкові повинності. Перш за все, кожний з них зобов'язаний був привозити до замку дрова по 2 вози перед Різдвом і по 2 вози на Великдень, а також 8 днів в році орати у замковому фільварку і всю ріллю засівати. Потім викосити горох і згромадити його в скирти, вижати й пов'язати просо, викопати у фільварку ріпу, ходити на толоку в жнива і косити вздовж цього періоду один день в тиждень. Зауважимо, що сума податку від усіх довжоцьких чиншовиків становила у 1565 р. 29 злотих, 16 грошів і 12 динарів[217].

Мешкали в Довжку і 5 домогосподарів-слуг на чолі з отаманом Стецьком. До їх обов'язків входили рознесення листів і організація сторожі на кордонах староства. Крім того, маючи землеволодіння і своє господарство, вони перебували на стації і мали забезпечувати всім необхідним турецьких і татарських послів: вівсом, сіном, курми і т.д., а також висипати греблю під замком для нового млина[218]. У гос-

подарствах замкових слуг Довжка були коні, велика рогата худоба, вівці, кури і т.д. Цікавий випадок про отамана Стецька зафіксований у кам'янецькій вірменській магістратській книзі за 1562 р. Саме 30 грудня (середа) до вірменського війта Гурега і старшин він звернувся і заявив, що «Я впізнав у Нурсеса і Бедроса Попко-огли свою рижу кобилу, яка була викрадена у мого батька. Нурсес відповів, що кобили не крав, а виміняв в Іванівцях у Гаврина – він мій продавець». Війт призначив Нурсесу термін 6 тижнів, щоб він пішов і знайшов свого продавця та привів його до суду. «Кобилу було оцінено у 2 руб».[219] У 1565 р. в Довжку числилося 6 плугів землі[220]. Аналогічна їх кількість зафіксована і у 1569 р.[221] Через 6 років Довжок був спалений татарами, однак до кінця XVI ст. поселення зросло в 2 рази по відношенню до 1569 р., а його мешканці у 1583 р. вже розпоряджалися 16 плугами землі[222]. В середньовіччі та в ранню нову добу жителі міста і його околиць значною мірою залежали від кліматичних умов. Великі дощі – людям незручності, їх відсутність – не менші неприємності. Для Кам'янця та його округи досить несприятливим в останньому відношенні був 1590 р., коли від квітня «до самого літа зовсім не було дощу, зерно і рослини засихали. З цієї причини наступав голод і дорожнеча»[223].

Землеволодіння у передмістях і замкових селах в XV-XVII ст. були великою цінністю, а ще більше земля цінувалася в тому випадку, коли її дарували представники держави, або надавали на користування нею пільги. Такі приклади писемні джерела зафіксували за 1582 р. Саме тоді король Стефан Баторій наділив значними пільгами Ігната і Рашка з Довжка й Новосілки та Івана з Татарищ за їхні визначні заслуги у військових діях під Псковом у складі польської армії проти Московії. За це він звільнив названих осіб від різних поборів з їх володінь, тобто від податків з полів, городів і ґрунтів, від варіння пива, медів і куріння горілки, а також дозволив вирубку дерев для своїх потреб у найближчих лісах. За умови, якщо б Ігнат, Рашко та Іван не мали земельних наділів, то король зобов'язував кам'янецького інстигатора забезпечити їх землею і наказував виділити з королівської скарбниці 6 тис. злотих червоних[224].

З інвентарю Кам'янецького староства 1613 р. довідуємося, що на Довжку мешкало 47 підданих, які обробляли 4 плуги землі[225]. Для них посилювалася і відробіткова рента, що призначалася на користь управителя замку. Всі піддані працювали в жнива у замковому фільварку три дні на тиждень, «доки не зберуть урожай». В інші пори року – по два дні. Шість дворів слобожанців виконували лише замкову службу. На основі джерела вдається з'ясувати, що піддані, окрім слобожанців, платили також чинш в розмірі 1 злотого. Натуральні повинності для мешканців Довжка залишалися на рівні 1564 р.[226]

Люстрація Кам'янецького староства 1615-1616 рр. засвідчує, що на той час Довжок був зруйнованим. Правда, через декілька років поселення відновило своє функціонування, про що інформує «Кам'янецька хроніка». За її даними, коли перед початком Хотинської війни 1621 р. до Кам'янця прибув 23 (13) серпня в понеділок син польського короля Владислав, він розмістив свій табір саме під Долушкою[227] (тодішня назва Довжка в польських джерелах – М.П.). В тому ж році селяни Довжка допомагали жовнірам кам'янецького гарнізону громити татарське військо, яке поверталося з-під Замостя і Любліна повз Кам'янець. Вони об'єдналися з міщанами, «перекрили татарам дорогу в Долушинському лісі й відібрали дуже багато худоби та

полонених від татар». Тоді ж останні «знищили навколишні сади і будинки»[228] замкових сіл. Передмістя та фільварки, в тому числі і Довжок, були частково спустошені й у 1651 р., коли Кам'янець взяли в облогу українсько-татарські війська. Польські підрозділи, котрі охороняли місто, до нього «ustapili, folwarki jednak (z których by mógl byl miastu i ludziom szkodzić nieprzyjaciel) spaliwszy»[229].

Не зважаючи на значні потрясіння для жителів Довжка в першій половині й у середині XVII ст. його населення в 1662 р. зросло до 143 осіб[230], хоча невідомими залишаються свідчення, які конкретні розміри податків вони виплачували старості від занять сільськогосподарським виробництвом. Розвиток села був не довготривалим, бо у 1665 р. воно зазнало часткового розорення[231]. З цього приводу люстратор записав, що «tam w tych krajach nie może bydź pewne gospodarstwo i folwarki bydź nie mogą»[232]. Водночас, у нерозореній частині Довжка життя продовжувалося й відробітки існували поряд з чиншом. Зокрема 8 селян, котрі залишилися, відпрацьовували на замок 2 дні влітку й 1 день взимку. Крім того, всі вони давали 4 вівці, 2 свині і 6 вуликів (пеньків). Люстратори порахували, що річний податок з селянських господарств повинен був становити в середньому 100 злотих, з яких 60 злотих мали надійти від натуральних повинностей[233].Один гріш прибутку поступав старості й від чиншу за бджоли[234]. Зауважимо, що на Довжку в 1665 р. мешкало ще 10 селян, котрі втекли сюди під захист замку. Однак вони виконували тільки такі повинності, як обжинки, закоси, зажинки й обкоси на замковому фільварку[235]. Згідно з податковим реєстром 1681 р., на Довжку жило вже 24 сім'ї і 4 одиноких особи. Турецькій адміністрації з мешканців поселення вдалося зібрати тоді 48 бушелів пшениці, по 96 бушелів ячменю, гречки і жита, 48 проса, 12 бобів, 48 сіна і т.д. Вони також здали фруктів і овочів на 480 акче, меду – на 2880, тютюну – на 120, свиней – на 36, льону і конопель – на 226, трави – на 240, сінокосів – на 96, за весілля сплатили 72, за млини – 120 акче[236] і т.д. У 1684 р. Довжок знову зазнав потрясінь. В серпні «polski podjazd spalil część podkamienieckiej wsi Dluyżek i przedmieścia Karwasary»[237].

До старостинських (замкових) сіл відносилися Татариска і Кубачівка. Щодо першого із них, то у податкових документах 1530 і 1542 рр. у ньому зафіксовано відповідно по 0,5 ланів землі[238]. Люстрація староства 1565 р. засвідчує, що у середині 60-х рр. XVI ст. воно почало заселятися заново для забезпечення його мешканцями замкових послуг. В той час більшість жителів Татариск ще «сиділи на волі», зокрема Андрій – 2 роки, Лещік – 3 літа, Яцько старший і Ленард – по 5 років, Федір і Меско – по 7 літ, Стецько і Йохно – по 8 років. Кожний з них давав подимного по 2 гроша. Крім них, такі господарі, як Войцех отаман і Яцько (служив конем) давали подимного по 2 гроша, а також привозили щорічно до замку по 5 возів дров. У Татарисках на річному чинші знаходилися 3 домогосподарі, серед яких люстрація зафіксувала Адама (сплачував 1 злотий), вдову Мотрю (1 злотий) і корчмаря Павла (5 злотих)[239]. Жителі Татариск обробляли в тому році один лан землі[240]. На 1578 і 1583 рр. поселення зросло, а його мешканці володіли уже відповідно 6-ма ланами земельних угідь[241].

Звертаючись до Кубачівки, зазначимо, що її мешканці в першій половині XVI ст. підпорядковувалися тому ж атаману, що і жителі Татариск – Войцеху. На 1530 і 1542 рр. у ній зафіксовано відповідно 4 і 3 лани землі[242]. Жителі займалися переважно сільськогосподарським виробництвом: сіяли жито, пшеницю, ячмінь, овес, про-

со і т.д., утримували худобу, розводили сінокісні угіддя тощо. Для підтвердження останнього слугує запис у вірменській магістратській книзі за 1562 р. В ній йдеться про вирішення у суді справи щодо крадіжки сіна. З позовом до вірменського суду Кам'янця звернувся житель Кубачівки Юрко. Він приніс до магістрату два оберемки сіна, яке залишилося, і заявив, що сіно викрали у нього міщани-вірмени Ованес Самійло-огли та Каспар. Останні відмовилися від звинувачення та запевняли суд, що «ми купили (сіно) у Василя Наливача з Ходоровець». Суд дав Ованесу та Каспару два тижні, упродовж яких вони повинні були привезти на його слухання свідка. Через встановлений термін останній прибув і дійсно заявив вийту та старшинам про той факт, що сіно названим вірменам продав саме він. Свідками всього виступали працівник підстарости та замковий писар Герасим (Смотрицький – М.П.), які були присутніми на суді[243].

У 1565 р. в поселенні Кубачівка жило 11 домогосподарів. Із них 5 (Юрко, Олекса, Гаврило, Міска і Войтко) працювали в замку і в його фільварку по 2 дні в тиждень, а 3 дні виходили на толоку. Кожен з них мав завозити до замку по 5 возів дров на рік. Чиншу не сплачували. Господарів, які сиділи «на свободі», було 6: Олекса Боулко (3 роки), Войтко Скріпічник (3 роки), Міскова (6 років), Янко (7 років), Ян Возний і зубожілий вірменин[244].Сільськогосподарське спрямування занять жителів Кубачівки зафіксоване і у податкових документах 1613 р. До державної скарбниці його мешканці сплатили 180 злотих і 7,5 грошей. Ця сума засвідчена конкретними грошовими відсотками від вирощених зернових культур, зокрема жито дало 41%, пшениця – 26%, овес – 15%, просо – 10%, горох і ячмінь – по 3% і гречка – 2%[245].

Розташування Кубачівки і Татариск з південно-західного боку Кам'янця, майже у відкритому полі, призводило до того, що поселення досить часто піддавалися руйнаціям. Так, люстрація Кам'янецького староства 1615-1616 рр. про функціонування названих поселень навіть не згадує. І це не випадково, адже кам'янецький хроніст писав, що у вересні 1615 р. «загони кримського хана зібралися біля Кам'янця, палили села, комори і копиці сіна в полях»[246]. Відсутня інформація про них і в податкових документах 1662 та люстрації 1665 рр. До кінця XVII ст. поселення відновили своє функціонування, однак не повністю. Причому, в поборових джерелах 1680 р. податківці віднесли їх до околиць Кам'янця[247].

Отже, вивчення історіографії й писемних джерел з історії землеволодінь та сільськогосподарського виробництва замку і його найближчих сіл дає підстави стверджувати, що, відіграючи у XV-XVII ст. в основному роль оборонного форпосту й адміністративного осередку староства в межах державних володінь Подільського воєводства, замок виступав водночас організатором сільськогосподарського виробництва й місцем проживання значної кількості люду в особі адміністрації, слуг, челяді, залоги і т.д., яку необхідно було щорічно утримувати. Замку підлягали великий фільварок, господарський двір і пасіка, що вимагали постійного догляду. До нього тягнулося й чимало старостинських сіл, мешканці яких постійно підтримували функціонування замкового господарства. У зв'язку з цим замковій адміністрації в умовах середньовіччя і раннього нового часу доводилося займатися розвитком різних видів сільськогосподарської діяльності. Такий складний та багатогранний симбіоз життя замку був характерним явищем не лише для міст Поділля, а й для всієї тогочасної Європи.

Висновки

Звертаючись до вивчення демографічних, етнічних та соціально-правових проблем в історії Кам'янця, зауважимо, що вони є досить різноплановими, складними і неоднозначними, і в той же час особливо важливими, бо відкривають потаємний ключ до розуміння багатогранних урбанізаційних процесів, з'ясування першочергової ролі у них людського, релігійного та національного факторів, вивчення динаміки і ритмів демографічних припливів та відпливів людності, рівня її цивілізованості, формування та відношення різних соціальних груп до матеріальних багатств, їхнього розподілу, містобудівних процесів, культурних цінностей, управління тощо.

Викликають інтерес до себе історико-топографічні та містобудівні норми, які обумовлювали розвиток Кам'янця. На той час він у територіальному відношенні складався з міста, замку, передмість та замкових сіл. До його захоплення Польським королівством у 30-і рр. XV ст. у містобудівних традиціях та планувальній структурі переплітalися як місцеві, так і західноєвропейські чинники, які позначалися на розташуванні громадських та економічних центрів (у найвигідніших географічних і топографічних умовах), у трасуванні вулиць, організації та розпланування кварталів і садиб, розміщенні та професійності зведення оборонних споруд, міських брам, техніці будівництва всіх типів будівель тощо. Функціонування трьох громад спонукало мешканців кожної із них мати конкретну територію і квартали в межах міських укріплень, окремий громадський центр з культовими, адміністративними, житловими та господарськими спорудами, вулицями, провулками і т.д. Доводиться констатувати той факт, що недостатньо вивченою продовжує залишатися проблема історичної, соціо- та «націетопографії» міста, оскільки саме вона слугувала одним із найважливіших критеріїв його безперервного розвитку. Справа в тому, що, живучи у певному часі, людина постійно намагалася впорядкувати й простір, у якому вона мешкала й творила, тобто житло і садиби, вулиці й квартали тощо. Міські форми (майдани-ринки, система оборонних укріплень, храми з цвинтарями, вулиці із садибним плануванням та забудовою, квартали і т.д.), які слугували у XV-XVIII ст. символами певних уявлень міщан про світобудову та виражали рівень їхньої культури, пов'язувалися й з суспільними ідеями, що віддзеркалювали складну структуру соціальних відносин не лише в межах певного суспільства, а й конкретного міста чи села. Соціальні ідеї наповнювали образи предметно-просторового середовища й архітектури конкретним змістом і виступали символами певних соціальних станів, які займали різне становище в міському житті. Так, замок слугував опорою світської влади, храм – влади духовенства, ратуша – органом самоврядування міщан, кам'яниця – матеріальним достатком патриція, дім, домик – власністю небагатого бюргера і т.д. Всі головні споруди розташовувалися містобудівниками з очевидним розрахунком і певним значенням. Вони організовували багатогранний соціальний та «національний» простір і формували неповторний силует міста. Все це переконує у необхідності проведення подальших спеціальних досліджень з містобудування та історичної топографії Кам'янця тих часів, які дозволять глибше з'ясувати особливості його розвитку.

Дослідники міських соціумів XV-XVIII ст. стверджують, а писемні джерела про Кам'янець аргументують їхню думку про те, що в той час міське населення в

чисельному відношенні не було стабільним. Воно то зростало, то зменшувалося і обумовлювалося різними чинниками: історичними обставинами, природним приростом, розвитком ремесел, промислів і торгівлі, рівнем відношення до цих сфер людської діяльності держави, міської й замкової адміністрацій, наявністю надійних оборонних укріплень, які б відповідали тогочасному рівню оборонного мистецтва, еволюцією містобудівних норм, масштабами пересування людей, належно або примітивно організованими судочинними інституціями та адміністративно-правовими структурами і т.д. Крім того, демографічні процеси визначалися станом сільськогосподарської округи, економічно спроможної забезпечити місто необхідною продукцією, воєнними діями, масштабами пограбувань матеріальних цінностей, захоплення людей до полону чи їх знищення (особливо на Поділлі і в кам'янецькій окрузі); природними стихіями й епідеміями; формуванням нових соціальних груп міських мешканців: патриціїв, бюргерів, плебеїв і т.д. Вивчаючи демографію Кам'янця в XV-XVIII ст., маємо підстави констатувати, що за кількістю населення (від 3 до 17 тис.) та своїм соціально-правовим статусом, деякий час місто відносилося до середніх, а в основному – великих державних західноєвропейських міст. Цей чинник обумовлював усі напрями його функціонування.

Неабияку роль у формуванні неповторності тогочасної столиці Поділля відігравав етнічний фактор в особі міських етнічних громад. В його багатогранній історії та містобудівних традиціях, правових нормах, культурі, побуті, релігії і т.д., поряд з українською, відбилася й культурна спадщина вірмен, поляків, литовців, турків й інших етнічних груп. Не виключено, що, з одного боку, в тогочасних міських жителів існувала «спільна» програма проживання, яка об'єднувала їх в багатьох напрямах і на різних рівнях політичного, правового, економічного, культурного, побутового, релігійного життя та оборонного устрою, а з другого – кожен магістрат (український, вірменський і польський) репрезентував переважно інтереси своєї громади, які ґрунтувалися на власних привілеях, що досить часто породжувало суперечності між ними. І не випадково, бо рівень загальної культури, особливості менталітету, традицій, релігійного життя, специфіка привілеїв та соціально-правових норм кожної із громад були різними, хоча всі вони діяли у правовому полі Польщі за традиціями магдебургії та незначний проміжок часу у складі Османської імперії. Норми магдебурзького права, якими була наділена кожна із громад, перебуваючи під владою Польського королівства та Речі Посполитої, також відрізнялися. Українська і вірменська громади користувалися ним в обмеженому вигляді, адже у їхніх юрисдикціях (магістратах) не функціонувало рад, які б зосереджували у своїх руках виконавчі функції та розпоряджалися міським бюджетом і нерухомістю самостійно. Крім того, кожна із них використовувала свої етнічні норми права і судочинства, які з часом трансформувалися в місцевих умовах та полонізувалися.

Парадоксальним є той факт, що українська громада в XV-XVIII ст. потрапила у скрутне становище «чужих» на своїй Батьківщині, а до кінця XVIII ст. фактично «розчинилася» у середовищі польської юрисдикції. У 1670 р. було ліквідовано її самоврядування, а остаточно довершено цей процес у 1703 р. Замість двох було утворено один об'єднаний польсько-український магістрат, в діяльності лави та ради якого зверхність отримали поляки-католики. Цей фактор негативно відбився на становищі культури українців і правових нормах їхнього проживання в місті, побуті, релігії, ментальності, пам'ятках письма, архітектури і т.д. Аналогічна доля

співтворила й вірменську громаду, однак дещо пізніше – у 1790 р. Саме з того часу всю політичну та економічну владу у міському житті та в його управлінні зосередила у своїх руках польська юрисдикція. Крім українців та вірмен, їй підпорядковувалися й представники всіх інших етносів, котрі мешкали в Кам'янці.

Виходячи із двоцентрового планування та управління, неабияку роль в адміністративному устрої міста займало і замкове управління в особі старости та його уряду. Регулюючи переважно соціально-правові та економічні взаємовідносини між мешканцями державних міст, містечок і сіл Подільського воєводства, замковий уряд здійснював постійний контроль й над міською владою та нормами її самоврядування, втручаючись досить часто у її діяльність в усіх сферах міського життя.

Дослідники українських міст епохи середньовіччя та ранньої модерної доби одним із важливих критеріїв у тлумаченні змісту поняття «місто» виділяють рівень розвитку ремісничого виробництва й промислів. Тогочасний Кам'янець в цьому відношенні досяг значних успіхів. Писемні та археологічні джерела засвідчують, що в основі розвитку ремесел лежали як місцеві, так і західноєвропейські норми, останні із яких ґрунтувалися переважно на принципах магдебургії. Все тогочасне міське ремесло організовувалося і функціонувало в середині і навколо цехових організацій, яких в столиці Подільського воєводства протягом досліджуваного періоду функціонувало 12-18, зокрема різницька, ковальська, столярів, бондарів, стельмахів і колодіїв, гончарська, шевська, кравецька, олійницька, металевих виробів та інші. Вони керувалися у своїй діяльності статутами, яких виявлено вже чимало. Збереглися статути таких цехів, як шевців українських, вірменських та українсько-польських, різників, олійників, металевих виробів, м'ясників і т.д. Їхня діяльність відображалася у магістратських та цехових книгах, у збереженні й публікації яких Кам'янець займає одне із провідних міст України. П.Клименко, О.Компан та О.Суслопаров з'ясували, що у досліджуваний період місто слугувало відомим центром ремісничого виробництва, на навчання до якого приїжджали учні не лише з України, а і з Польщі, Молдавії, Волощини та інших держав. Для цехів характерним був той факт, що поряд з розвитком елементів капіталістичної промисловості з другої половини XVI ст., вони продовжували залишатися численними і стійкими утвореннями не лише до кінця XVIII ст., а й до початку XX ст. Причому, досить консервативними. В них суспільний розподіл праці залишався ще на низькому рівні.

Фернан Бродель, вивчаючи матеріальну культуру міст XV-XVIII ст., прийшов до висновку, що економіка – це дві великі зони в суспільстві: виробництво і споживання, але «між цими двома світами втискується третій, тонкий, але живий, як річечка, він теж пізнається з першого погляду: обмін, або ринкова економіка». В цьому відношенні Кам'янець особливо прославився в середньовіччі та у ранній модерній добі. Для місцевих і приїжджих купців він слугував не лише важливим центром локальної, але й міжнародної торгівлі. Розташовуючись на перехресті відомих гостинців, що тягнулися як до центральних, західних та східноєвропейських держав, так і до багатьох країн Півдня та Сходу, місто зажило торговельної величі саме в ті часи. Воно славилося своїми ярмарками, торгами, правом складу на європейський текстиль, східні вина, московські і східні товари, мед, віск і т.д. Різномовний гамір, каравани купців, численні місцеві, західноєвропейські та східні товари приваблювали купців до нього не лише з України, а і з Польщі, Угорщини, Шотландії, Литви,

Білорусії, Московії, Молдавії, Криму, Волощини, Османської імперії, Персії та інших країн. Добившись права на три щорічні міжнародні ярмарки, місто протягом XVI-XVII ст. досягло в торговельному відношенні апогею свого розвитку. У сфері його торговельних відносин проходили складні процеси соціальної диференціації купецтва, нагромадження капіталу і формування багатої її верхівки (переважно іноземного походження), а завдяки транзитній торгівлі між Сходом і Заходом, незважаючи на те, що вона проходила порівняно повільно в умовах тогочасних ритмів, кам'янецькі купці втягувалися у міжнародний ринок.

Чималих успіхів Кам'янець досяг і у розвитку промислів, серед яких найпопулярнішими були ті, що займалися переробкою продукції сільськогосподарського виробництва: борошномельний, винокурний, воскобійний, сільськогосподарський і т.д. та промисли, які базувалися на добувній промисловості: каменоломні, цегельні, вапнярки, людвісарні, порохівні тощо. Вважаємо, що до них доречно відносити й візникарство, наймитування, позацехові ремесла й інші сфери господарювання, в діяльності яких активніше проявлялися елементи капіталізації, аніж у тогочасному ремісничому виробництві. У своїй основі промисли функціонували як на засадах державної (старостинської), так і приватної власності, остання із яких переважала і базувалася переважно на конкуренції, оренді та найманій праці. Писемні джерела засвідчують, що грошові надходження для міста у досліджуваний час поступали переважно від таких статей, як торгівля і ремісниче виробництво, а промисли були додатковими прибутками.

Разом з тим зазначимо, що жодне тодішнє українське чи західноєвропейське місто не могло обійтися без землеволодінь і сільськогосподарського виробництва. Характер міського землеволодіння та його еволюція були тісно пов'язані як і з процесами, що відбувалися в середньовічному суспільстві, так і безпосередньо з територіальним розвитком самого Кам'янця. Адже утримання міськими мешканцями худоби як гужового транспорту та для вироблення м'ясної продукції, розведення птиці і риби, організація пасік, вирощування садів, сінокосів, утримання лугів, озер, ставів і т.д. вимагали відповідних земельних наділів. Їх місто отримало ще при наданні йому 1374 р. магдебурзького права й боролося за збереження цих володінь не лише до кінця XVIII, але і в наступні століття. Якщо сільські жителі у відносно сприятливих політичних і кліматичних умовах могли прожити зі своїх врожаїв, то міські – користувалися їхнім надлишковим продуктом. Не випадково тогочасні умови життя мешканців Кам'янця та інших українських міст спонукали їх до утримання певної кількості землеволодінь та підпорядкування значної за розмірами землеробської округи. Земельні володіння зосереджувалися як у замкової адміністрації, так і у міської, кожна з яких розпоряджалася ними самостійно. Щодо останньої, то її користувачами були міщани різних соціальних прошарків: від ремісників і дрібних лихварів до багатих купців, представників міської адміністрації й духівництва на різних правових засадах: у формі приватної власності, «держань», оренд і т.д. В еволюції міста спостерігався досить-таки суперечливий процес. З одного боку, відбувалося поступове відокремлення міста від сільської округи, а з другого – продовжував підтримуватися тісний зв'язок з нею. Зокрема, простежувався активний «рух до землі», велася боротьба багатих міщан і власників навколишніх сіл за міську землю з величезним бажанням підвищити свій соціальний статус в суспільстві, в якому критерієм соціального престижу були розміри й цінність земельних володінь.

Примітки

Серце віддане Кам'янцю
(кілька штрихів до портрета: світлій пам'яті Миколи Петрова)

[1] Винокур И.С. Исследование Бакотского селения / И.С.Винокур, В.Ф.Мегей, Н.Б.Петров // Археологические открытия 1978 г. – М., 1979. – С.312.

[2] Петров М.Б. Історична топографія Кам'янця-Подільського (до історіографії питання) / М.Б. Петров // Тези доповідей V-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1980. – С.152-153.

[3] Винокур І. Історична топографія Кам'янця-Подільського з найдавніших часів до кінця XVIII ст. Методична розробка / І.Винокур, М.Петров. – Хмельницький, 1983.

[4] Петров Н.Б. Историческая топография Каменца-Подольского XII-XVIII вв.: Дисс. ... канд. истор. наук / Н.Б.Петров. – К., 1987. – 243 с.

[5] Петров М.Б. Кам'янець-Подільський / М.Б.Петров, І.В.Рибак // Енциклопедія історії України. – Т.4. – К.: Наукова думка, 2008. – С. 55-64.

[6] Петров Н.Б. Историческая топография Каменца-Подольского XII-XVIII вв. / Н.Б.Петров – С.52-66.

[7] Винокур І. До початку історії Кам'янця-Подільського / І.Винокур, М.Петров // Mappa Mundi. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. – Львів-Київ-Нью-Йорк, 1996. – С.113-135.

[8] Винокур І. Про час виникнення Кам'янця: погляд дослідників // Кам'янеччина в контексті історії / І.Винокур, М.Петров. – Кам'янець-Подільський, 1997. – С.53-61.

[9] Винокур І. Про час заснування Кам'янця-Подільського: дискусійний аспект / І.Винокур, М.Петров // Краєзнавство. – К., 1999. – № 1-4. – С.10-23.

[10] Баженов Л.В. Хроніка археологічних досліджень Кам'янеччини (80-і роки XIX – середина 90-х років XX ст.) / Л.В.Баженов, О.Л.Баженов // Кам'янеччина в контексті історії Поділля. Науковий збірник. – Т. 1. – Кам'янець-Подільський, 1997. – С.50-51.

[11] Сіцінський Ю. Стародавні племена і народи на Поділлі за історичних часів перед заснуванням Київської держави / Ю.Сіцінський // Кам'янець-Подільський міський державний архів. – Ф.333. – Оп.1. – Спр. № 31. – С.63.

[12] Винокур І.С. Кам'янець-Подільський кінця XII-XIII ст. за писемними та археологічними джерелами / І.С.Винокур, М.Б.Петров // Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: історія і сучасність. Збірник наукових праць за підсумками міжнародної науково-практичної конференції. – Кам'янець-Подільський, 2004. – С. 4-5.

[13] Летопись великих князей литовских / Изд. А.Н.Попов. Оттиск с 1 книги Ученых записок, издаваемых Вторым отделением Императорской Академии наук. – Спб.: Тип. Императорской Академии наук, 1854. – С. 18.

[14] Петров М.Б. До питання про соціальну топографію Кам'янця-Подільського в другій половині XV – 60-х роках XVI ст. / М.Б. Петров // Тези доповідей VI-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1985. – С.74-75; Його ж. Люстрації і актові матеріали – важливі джерела з історичної топографії Кам'янця-Подільського // Тези доповідей п'ятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1987. – С.98-99; Його ж. Польський ринок Кам'янця-Подільського XV-XVIII ст. в історико-топографічній структурі міста // Наукові праці Кам'янець-Подільського педагогічного університету. Історичні науки. – Т.5(7). – Кам'янець-Подільський, 2001. – С.76-90; Його ж. Історична топографія вірменських кварталів Кам'янця-Подільського кінця XVII-XVIII ст. // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Збірник наукових праць. – Рівне, 2001. – С.25-30.

[15] Гурський О. Вірменський храм св. Миколи XV-XVIII ст. у Кам'янці-Подільському: дослідження і відкриття / О.Гурський, А.Задорожнюк, М.Петров // Хмельниччина: роки становлення

та поступу. – Хмельницький, 1997. – С.229-235; Петров М.Б. Вірмени на Поділлі. Методична розробка (на допомогу вчителям історії та студентам)/ М.Б. Петров. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С.21-38.

[16] Петров М.Б. Люстрація 1565 р. – важливе джерело для вивчення соціально-економічного розвитку Кам'янця-Подільського та його округи / М.Б. Петров// VIII Подільська історико-краєзнавча конференція. Тези доповідей. – Кам'янець-Подільський, 1990. – С.72-74; Його ж. Кам'янець-Подільський – важливий осередок торгівлі України в XV-XVIII ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського педагогічного університету. Історичні науки. – Т.8(10). – Кам'янець-Подільський, 2002. – С.179-190.

[17] Його ж. Внутрішня торгівля Кам'янця-Подільського крізь призму простору і часу (XV-XVIII ст.) // Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: історія і сучасність. Збірник наукових праць за підсумками міжнародної науково-практичної конференції. – Кам'янець-Подільський, 2004. – С.20-24.

[18] Його ж. До історії торгівлі Кам'янця-Подільського у XVIII ст. // AKADEMIA на пошану професора Леоніда Коваленка. Історичні дослідження. – Кам'янець-Подільський, 1997. – С.96-101.

[19] Його ж. Розвиток Кам'янця-Подільського у XVIII ст. та його вплив на історичну топографію міста // Наукові праці Кам'янець-Подільського педагогічного університету. Історичні науки. – Т.4(6). – Кам'янець-Подільський, 2000. – С.134-143.

[20] Його ж. До питання про населення і територію Кам'янця-Подільського наприкінці XVIII ст. // Тези доповідей наукової конференції «Проблеми історичної географії Поділля». – Кам'янець-Подільський, 1982. – С.35-36; Його ж. Історична топографія Кам'янця-Подільського кінця XVII-XVIII ст. (Історіографія. Джерела). – Кам'янець-Подільський: Абетка – НОВА, 2002. – С.55-65; Його ж. Населення Кам'янця-Подільського та його етнічна структура в другій половині XVII – у XVIII ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. – Т.11. – Кам'янець-Подільський, 2003. – С.93-104.

[21] Його ж. Українська громада Кам'янця-Подільського кінця XIV-XVIII ст. // Міжнаціональні відносини в контексті українського державотворення: історія та сучасність. – Кам'янець-Подільський, 2001. – С.148-155; Його ж. Українська громада Кам'янця-Подільського кінця XIV-XVII ст.: соціально-економічний, історико-топографічний та демографічний аспекти // Питання історії України. Збірник наукових статей кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. – Т.6. – Чернівці, 2003. – С.54-58.

[22] Його ж. Про сільськогосподарські заняття та землеволодіння мешканців м. Кам'янця-Подільського (кінець XV-XVI ст.) // Проблеми етнографії Поділля. Науковий збірник. – Кам'янець-Подільський, 1990. – С.230-234.

[23] Його ж. Історико-топографічна еволюція Кам'янця-Подільського кінця XVII-XVIII ст. в працях дослідників 70-х – 90-х рр. XX ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. Українська історіографія на рубежі століть: Матеріали міжнародної наукової конференції. 25-26 жовтня 2001 р. – Т.7(9). – Кам'янець-Подільський, 2001. – С.163-172.

[24] Його ж. До історії торгівлі... – С.96-101; Його ж. Клименко П.В. – дослідник кам'янецького ремесла XVII-XVIII ст. // Етнографія Поділля. Матеріали доповідей наукової конференції. – Ч.2. – Вінниця, 1992. – С.27-32.

[25] Його ж. Географічний і військовий фактори та їх вплив на історичну топографію Кам'янця-Подільського XVIII ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. – Т.3(5).– К., 1999. – С.80-88; Його ж. Оборонні споруди Кам'янця-Подільського кінця XVII-XVIII ст. та їх роль у формуванні історичної топографії міста // Матеріали IV Буковинської міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 125-річчю заснування Чернівецького національного університету. – Чернівці, 2001. – С.360-363.

[26] Його ж. Про час виникнення та історико-топографічну еволюцію Польського ринку у Кам'янці-Подільському (XV-XVIII ст.) // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки. Збірник наукових праць за матеріалами міжнародної наукової конференції (23-24 червня 1999 р.). – Хмельницький, 1999. – С.80-87; Його ж. Містобудівні норми розвитку Кам'янця-Подільського та їх

вплив на формування історичної топографії міста (кінець XVII-XVIII ст.) // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). – Вип. 15. – Київ-Донецьк, 2001. – С.143-149.

[27] Його ж. Історична топографія Кам'янця-Подільського... – С.244.

[28] Його ж. Польський ринок... – С.76-90; Його ж. Квартали польської громади Кам'янця-Подільського XV – XVIII ст. в історико-топографічній структурі міста // Питання історії України. Збірник наукових статей. – Т. 10. – Чернівці: Зелена Буковина, 2007. – С. 11 – 22.

[29] Його ж. Історична топографія вірменських кварталів... – С.25-30; Його ж. Історико-топографічний розвиток вірменських кварталів Кам'янця-Подільського у XV-XVII ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Історичні науки. – Т.15. – Кам'янець-Подільський: Oium, 2005. – С.322- 339; Його ж. Про час виникнення та адміністративно-правовий устрій вірменської громади Кам'янця-Подільського у XIV-XVIII ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Історичні науки. На пошану професора В.П.Газіна. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. – Т. 17. – С. 140-159.

[30] Його ж. Історична топографія передмість м. Кам'янця-Подільського у XVIII столітті // Подільська старовина. Науковий збірник. – Вінниця, 1993. – С.162-167.

[31] Його ж. Історична топографія Кам'янця-Подільського... – С.132-149.

[32] Михайлина П.В. Петров М.Б. Історична топографія Кам'янця-Подільського кінця XVII-XVIII ст. (Історіографія. Джерела) / П.В.Михайлина – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2002. – 384 с. Рецензія // Питання історії України. Збірник наукових статей кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. – Т.6. – Чернівці, 2003. – С.355-356.

[33] Зінько Ю.А. М.Б.Петров Історична топографія Кам'янця-Подільського кінця XVII-XVIII ст. (Історіографія. Джерела) / Ю.А.Зінько, С.Л.Калитко. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2002. – 384 с., іл. Рецензія // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. – Вип. 6. – Вінниця, 2003. – С.305-308.

[34] Петров М.Б. Населення Кам'янця-Подільського... – С.93-104. Його ж. Демографія Кам'янця-Подільського XV – першої половини XVII ст. // Наукові праці Кам'янця-Подільського державного університету. Історичні науки. – Т.12. – Кам'янець-Подільський: Oium, 2004. – С.261-273.

[35] Його ж. Українська громада... – С.54-58; Його ж. Польська громада Кам'янця-Подільського XV-XVIII ст. (адміністративно-правовий та соціально-економічний аспекти) // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Т.10. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. – С.85 – 103; Його ж. Виникнення та адміністративно - правовий устрій вірменської громади... – С. 140 – 160. Його ж. Кам'янець-Подільський – політико-адміністративний, оборонний, містобудівний, економічний центр Подільської землі у складі Великого князівства Литовського (60-90-ті роки XIV ст.) // Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського. – Т 1. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – С. 121-133.

[36] Його ж. Зовнішня торгівля Кам'янця-Подільського у XV-XVIII ст. (Історіографія проблеми) // П'ятий Конгрес міжнародної асоціації україністів. Історія. – Частина 1. – Чернівці, 2003. – С.301-306; Його ж. Організація та розвиток внутрішньої торгівлі Кам'янця-Подільського у XV-XVIII ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Історичні науки. – Т.13. – Кам'янець-Подільський, 2004. – С.241-257; Його ж. Кам'янець-Подільський XV-XVIII ст. – важливий осередок міжнародної торгівлі на шляхах до країн Сходу // II Міжнародний науковий конгрес українських істориків: Українська історична наука на сучасному етапі розвитку. – Т.2. –Кам'янець-Подільський – Київ - Нью Йорк – Острог, 2006. – С.386-394.

[37] Його ж. Соціально-економічний розвиток Кам'янця-Подільського в другій половині XVII – у XVIII ст. // Студії Кам'янець-Подільського центру дослідження історії Поділля. – Т.1. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. – С. 225-245; Його ж. Промисли в економічному житті Кам'янця-Подільського XV-XVIII // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету. Історичні науки. На пошану професора В.С.Степанкова). – Т. 18. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2008. – С. 280-292.

[38] Його ж. Міські землеволодіння в структурі економічного життя Кам'янця-Подільського XV-XVIII ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Історичні нау-

ки. – Т.14. – Кам'янець-Подільський: Oium, 2005. – С.375-388; Його ж. Сільськогосподарські заняття мешканців кам'янецького замку та сіл його староства у XV-XVII ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Історичні науки. – Т.16: На пошану професора А.О.Копилова. – Кам'янець-Подільський: Oium, 2006. – С.191-205.

[39] Його ж. Кам'янець-Подільський XV-XVIII ст. в польській історіографії XIX-XXI ст. (соціально-економічний, етно-демографічний та історико-топографічний аспекти) // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Т.8: Матеріали четвертого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі». – Кам'янець-Подільський: Oium, 2006. – С.256-268.

[40] Його ж. План Кам'янця-Подільського 1773 р. – важливе джерело з історичної топографії міста // Історико-географічні дослідження в Україні. Збірник наукових праць Інституту історії України НАН України. – Число 6. – К. 2003. – С.270-284; Його ж. Записки іноземців XV-XVIII ст. – важливе джерело з історії Кам'янця-Подільського // Український історичний журнал. – 2007. – № 2. – С. 197 – 212; Його ж. Акти органів державного управління XV-XVIII ст. – важливе джерело для дослідження соціально-економічних, демографічних, етнічних та історико-топографічних аспектів Кам'янця-Подільського // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць.–Т. 9: Матеріали п'ятого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі». –Кам'янець-Подільський: Оіюм», 2007. – С. 338 – 357; Його ж. Кам'янець-Подільський XV-XVIII ст. у вітчизняних літописах і хроніках (соціально-економічний та історико-топографічний аспекти) // Київська старовина. – 2007. – № 2. – С. 36 – 46; Його ж. Кам'янець – Подільський в записках іноземців XV-XVIII ст. // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Вип. 7. – К.: Інститут історії України, 2007. – С. 281 – 305.

[41] Його ж. Історична топографія Кам'янця-Подільського кінця XVII-XVIII ст. в історіографії 60-90-х рр. XX ст. // Українознавчі студії. Науково-теоретичний журнал Інституту українознавства при Прикарпатському університеті ім. Василя Стефаника. – №4-5. – Івано-Франківськ: Плай, 2003. – С.233-243; Його ж. Передмістя Кам'янця-Подільського кінця XVII-XVIII ст. в історико-топографічній структурі міста // Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu. – Т.2. – Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, 2005. – S. 188-209; Його ж. Історико-топографічний розвиток вірменських кварталів... – С.322-339; Його ж. Історико-топографічний розвиток кварталів української громади Кам'янця-Подільського XV-XVIII ст. // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. –Т.7. – Кам'янець-Подільський: Oium, 2006. –С.216-233; Його ж. Квартали польської громади... – С. 11 – 22.

[42] Задорожнюк А. Казанський собор у Кам'янці-Подільському (Історична довідка) / А.Задорожнюк, С.Копилов, М.Петров. – Кам'янець-Подільський: ПП Мошак М.І., 2007. – 52 с.

[43] Петров М.Б. Археологічна карта Буші / М.Б.Петров, І.С.Винокур // Тези доповідей восьмої Вінницької історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1989. – С.19-20; Винокур І.С. Буша. Історико-краєзнавчий нарис / І.С.Винокур, М.Б.Петров, В.С.Степанков. – Хмельницький, 1991.

[44] Петров М.Б. Історія Зінькова XV-XIX ст. у фондах бібліотеки Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника / М.Б. Петров, І,В.Рибак // Тези доповідей наукової конференції, присвяченої 100-річчю від дня заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. – Кам'янець-Подільський, 1990. – С.61-66.

[45] Петров М.Б. Сторінки історії феодального Проскурова у писемних матеріалах XVI-XVIII ст. Хмельницькому 500 / М.Б.Петров // Тези науково-практичної конференції 1493-1993. – Хмельницький, 1991. – С.9-13; Петров М. Плоскирів – старовинне містечко Поділля XV-XVIII ст. / М.Петров, О.Яков'юк // Матеріали XI Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 2004. – С. 375-387; Його ж. Проскурів у дослідженнях М.Орловського // Видатні постаті міста Хмельницького (Матеріали Другої науково-практичної конференції «Місто Хмельницький в контексті історії України) 19 вересня 2007 р. – Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О.В., 2007. – С. 19-28.

[46] Його ж. Городок: сторінки історії XV-XVII ст. // Городоччина: минуле й сучасність у контексті історії Поділля. Науковий збірник. – Городок, 1994. – С.53-61; Його ж. До історії першопочатків

м. Городка: міфи та реальність // Городок над Смотричем. – Городок: Бедрихів край, 2006. – С.69-73; Його ж. Городок над Смотричем: міфи та реальність про час заснування // Хмельниччина: Дивокрай. Науково-краєзнавче видання. – Кам'янець-Подільський, 2006. – № 1-2. – С.9-13.

[47] Винокур І.С. До історії Смотрича XIV-XVI ст. / І.С.Винокур, М.Б.Петров // Тези доповідей республіканської наукової конференції «Дунаївці: їх роль і місце в історії Поділля». – Дунаївці, 1993. – С.67-69.

[48] Петров М.Б. Міста і містечка Летичівського повіту напередодні та після Пилявецької битви // Пилявецька битва 1648 р. в історії України. Матеріали науково-практичної конференції. – Стара Синява, 1995. – С.98-104; Його ж. До історії міста Хмільника XVI-XVIII ст. // Поділля і Південно-Східна Волинь в роки Визвольної війни українського народу середини XVII століття. – Стара Синява, 1988. – С.276-280.

[49] Його ж. Сторінки історії Ізяслава XVI-XVII ст. // Велика Волинь: минуле і сучасність. Матеріали міжнародної наукової конференції. – Хмельницький, Ізяслав, Шепетівка, 1994. – С.263-266.

[50] Його ж. До історії Полонного кінця XV – першої половини XVII ст. // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Полонному 1000 років». – Полонне, 1995. – С.33-37.

[51] Петров М.Б. Могилів-Подільський у писемних джерелах XVII-XVIII ст. // Перша Могилів-Подільська краєзнавча конференція. – Могилів-Подільський, 1996. – С.32-36.

[52] Його ж. Сатанів XV-XVIII ст.: заснування, соціально-економічний та історико-топографічний розвиток // Хмельниччина: Дивокрай. Науково – краєзнавче видання. – №1-2. – Кам'янець-Подільський, 2004. – С. 29 – 34.

[53] Мещишин А.І. Хмельницький / А.І.Мещишин // Історія міст і сіл УРСР. – Хмельницька область. – К., 1971. – С.65. (Аналогічної точки зору на початку 90-х рр. XX ст. дотримувався і М.Петров, яку висловив у статті «Сторінки історії феодального Проскурова», – с. 9.

[54] Михайловський В.М. Привілей короля Владислава III на Кам'янецьке староство для Теодорика з Бучача 1442 р. / В.М.Михайловський // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. – Т.11. – Кам'янець-Подільський, 2003. – С.54.

[55] Його ж. Населені пункти Західного Поділля та Подільського воєводства (1402-1444 рр.) у світлі королівських, великокнязівських та старостинських документів // Історико-географічні дослідження в Україні. Збірка наукових праць. – Число 6. – К., 2003. – С.229.

[56] Винокур І.С. Володимир Антонович і Поділля / І.С.Винокур, М.Б.Петров // Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження. Науковий збірник. – Хмельницький, 1995. – С.265-272.

[57] Петров М.Б. Опис подільських замків кінця XV ст. у науковому доробку М.С.Грушевського / М.Б.Петров // Тези доповідей II-ої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1992. – С.25-26.

[58] Його ж. О.Яблоновський – дослідник феодальних міст Волині XVI ст. // Тези доповідей та повідомлень Волинської історико-краєзнавчої конференції. – Луцьк, 1991. – С.121-123.

[59] Його ж. Клименко П.В. – дослідник кам'янецького ремесла... – С.27-32; Його ж. П.В.Клименко – історик Поділля // Культура Поділля. Тези доповідей. – Хмельницький, 1994. – С.48-49; Його ж. Клименко П.В. і революційні процеси 1917-1920 рр. на Поділлі // Матеріали IX-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С.243-246.

[60] Петров М.Б. «Винним себе визнав»... (В.О.Геринович) / М.Б.Петров, О.М.Завальнюк // Репресоване краєзнавство. – К., 1991. – С.178-183.

[61] Петров М.Б. До ювілею І.С.Винокура / М.Б.Петров // Археологія, 1997. – №2. – С.141-142; Його ж. До 70-річчя Іона Ізраілевича Винокура // Археологія, 2000. – №4. – С.147-148; Його ж. Життя в науці та освіті // Археологія, 2006. – № 2. – С.105 – 107.

[62] Винокур І. Володимир Антонович і Поділля / І.Винокур, М.Петров. – С.267.

[63] Петров М.Б. Історична топографія Кам'янця-Подільського... – С.83, 182.

[64] Описание винницкого замка 1552 г. // Архив Юго-Западной России (далі – АЮЗР). – Ч.VII. – Т.1. – К., 1886. – С.595-611.

[65] Акт разграничения воеводств: Брацлавского, Киевского и Подольского, составленный королевскими комиссарами. 1570. Января 6 // АЮЗР. – Ч.VII. – Т.I. – С.225-230.

[66] Акт разграничения поветов: Каменецкого и Летичевского, составленный комиссарами назначенными сеймом. 1612. Мая 3 // АЮЗР. – Ч.VII. – Т.I. – С.274-276.

[67] Винокур І. Володимир Антонович і Поділля / І.Винокур, М.Петров. – С.268; Петров М. Опис Кам'янця-Подільського 1700 р. Важливе джерело з історичної топографії міста / М.Петров // Wojny polsko-tureckie w XVII w. Materiały z konferencji naukowej. Kamieniec Podolski 11-15 września 2000 r. – Przemyśl, 2000. – S. 49-62.

[68] Клименко П. Цехова книга бондарів, стельмахів, колодіїв, столярів міста Кам'янця-Подільського від 1601 до 1803 рр. / П.Клименко. – К., 1932.

[69] Петров М. Клименко П.В. – дослідник... – С.27-32; Петров М.Б. Кам'янецьке ремесло XVI – першої половини XIX ст. у науковому доробку П.В.Клименка / М.Б.Петров, А.Б.Задорожнюк// Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Т. 5. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. – С. 235-246.

[70] Ковальский Н.П. Источниковедение истории Украины (XVI – первая половина XVII века) / Н.П. Ковальский. – Ч.1. – Днепропетровск, 1977. – С.49.

[71] Петров М.Б. Кам'янець-Подільський XIV-XVIII ст. у науковому доробку Ю.Сіцінського / М.Б.Петров // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Т.4. – Кам'янець-Подільський, 2004. – С. 289 – 297.

[72] Петров М.Б. Кам'янець-Подільський у науковій спадщині В.Січинського / М.Б.Петров, А.Г.Філінюк // Володимир Січинський – історик, мистецтвознавець, архітектор, педагог України і української діаспори (до 110-річчя видатного українського ученого). Збірник наукових праць за підсумками Міжнародного наукового симпозіуму (5-6 липня 2004 року). – Кам'янець-Подільський, 2005. – С. 43-47.

[73] Петров М.Б. Кам'янець-Подільський епохи середньовіччя та ранньої нової доби у науковому доробку Я.Р.Дашкевича / М.Б.Петров // Наука і освіта на Поділлі. – Т.6. – Кам'янець – Подільський: Оіюм, 2005. – С. 213 – 223.

[74] Його ж. Історична топографія Кам'янця-Подільського... – С.114-116; Винокур І.С. Кам'янець-Подільський кінця XII – початку XIII ст... – С.3-4.

[75] Петров М.Б. Сирватинці та їхні околиці в давню добу / М.Б.Петров, М.М.Петров // Хмельниччина: Дивокрай. – №1-2. – 2005. – С. 24-29.

[76] Грушевський М. Реєстр димів Подільського воєводства 1493 р. / М.Грушевський // АЮЗР. – Ч.VIII. – Т.II. – К., 1894. – С.339.

[77] Петров М.Б. Сирватинці у XV – першій чверті XIX ст.: сторінки історії / М.Б.Петорв, М.М.Петров // Матеріали XI Подільської історико-краєзнавчої конференції. – С.410 – 415.

[78] Петров М.Б. Захист кандидатської дисертації асистентом кафедри історії України А.Б.Задорожнюком / М.Б.Петров, О.М.Завальнюк // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Т. 10. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. – С. 457 – 465.

[79] Баженов Л.В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX-XX ст. Історіографія. Бібліографія. Матеріали / Л.В.Баженов. – Кам'янець-Подільський, 1993. – С.312-313; Мезенцева Г. Дослідники археології України / Г. Мезенцева. – Чернігів, 1997. – С.186; Степанков В. Слово до читача / В.Степанов // М.Б.Петров. Історична топографія Кам'янця-Подільського кінця XVII-XVIII ст. (Історіографія. Джерела). – С.6-7; Баженов Л.В. Петров Микола Борисович (сучасні дослідження рідного краю) / Л.Баженов, В.Савчук, О.Сушко: Довідник. – Т.1. – Київ – Кам'янець-Подільський, 2003. – С.169-170; Михайлина П.В. Петров М.Б. Історична топографія Кам'янця-Подільського... –С.355-356; Зінько Ю.А. Назв.пр. – С.305-308; Кучинко М.М. Рецензія на: Петров М.Б. Історична топографія Кам'янця-Подільського кінця XVII-XVIII ст. / М.М.Кучинко // Літопис Волині. – Ч.3. – Луцьк: Вежа, 2004. –С.69-72; Мицик Ю.А. М.Б.Петров. Історична топографія Кам'янця-Подільського кінця XVII-XVIII ст. (Історіографія. Джерела) / Ю.А.Мицик // Укр. істор. жур. – 2005. – № 1. – С.201-203; Степанков В.С. Микола Борисович Петров / В.С.Степанков // Кам'янець-Подільський державний університет в особах. – Т.2. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. – С.346 – 364; Його ж. Микола Борисович Петров // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2008. – С. 464-483.

[80] Михайлина П. Про минувшину Кам'янця-Подільського очима істориків і документів / П.Михайлина // Свобода слова. 11 квітня 2003 р. – № 39(61). – С.14; Будзей О. Микола Петров: «Кам'янець – це феномен» / О.Будзей // Подолянин. – 2002. – 20 грудня. – С.5; Його ж. Ювілейний подарунок місту // Подолянин. – 2003. – 31 січня. – С.4; Суровий А.Ф. Полудень віку професора М.Б.Петрова / А.Ф. Суровий// Кліо (історичний факультет). – №4. – Грудень, 2002. – С.2; Гаврищук А. Історик древнього Кам'янця / А. Гаврищук // Студентський меридіан. – №1443. – 30 грудня 2002. – С.2; Гаврищук А. І планів багато і перо слухається / А.Гаврищук, Б.Кушнір // Край кам'янецький. – 25 лютого 2003. – №15(13214). – С.2.

Вступ

[1] Історичне джерелознавство. Підручник / Керівник авторського колективу Я.С.Калакура. – К.: «Либідь», 2002. – С. 98-99.

[2] Там само. – С. 100-109.

[3] Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм. XV-XVIII ст. – Т.1: Структури повсякденності: можливе і неможливе / Переклав з французької Г.Філіпчук / Ф.Бродель. – Т.І. – С.423.

[4] Там само.

[5] Компан О.С. Порівняльно-історичний метод і всесвітньо-історичний аспект дослідження пізнього феодалізму / О.С.Компан // Укр. істор. жур. – 1966. – № 1. – С.41.

Розділ 1. Джерела та історіографія

[1] Історичне джерелознавство... – С. 95-109.

[2] Volumina legum. – T. II. – Warszawa, 1833. – S. 56-60, 205, 232; T.III. – Warszawa, 1834. – S. 86, 181-182, 191, 417; T. IV. – Warszawa, 1835. – S. 131, 235, 261, 402, 403, 439.

[3] Сецинский Е. Город Каменец-Подольский. Историческое описание / Е.Сецинский. – К.: Тип. С.В.Кульженко,1895. – С. 203.

[4] Жалованная подтвердительная грамота Польского Короля Михаила Русским жителям Каменца-Подольского на права и вольности, дарованные им прежними Государями, с предоставлением расправы и суда по Праву Русскому. 1669 г. Октября 29 // Дополнения к актам историческим, относящимся к России. Собраны в иностранных архивах и библиотеках и изданы Археографическою комиссиею. – СПб., 1848. – С. 212-214.

[5] Volumina legum. – T. IV. – S. 232.

[6] Rolle A. (Dr. Antoni). Zamieczki Podolskie na kresach multańskich. Kamieniec nad Smotryczem / A.Rolle. – T. II. – Warszawa, 1880. – S. 40.

[7] Постановления дворянских провинциальных сеймиков в Юго-Западной России (1569 – 1654 гг.) / Под ред. М.Д.Иванишева // АЮЗР. – Ч.II. – Т.І. – К., 1861. – 414 с.; Акты для истории провинциальных сеймиков Юго-Западного края во второй половине XVII в. (1654-1697 гг.) / Под ред. Н.В.Стороженко // АЮЗР. – Ч.II. – Т.II.– К., 1888. – 719 с.

[8] Akta sejmiku Podolskiego in hostico 1672 -1698 / Wydał i opracował Jarosław Stolicki. – Kraków: Towarzystwo naukowe «Societas Vistulana», 2002. – XC + 238 s.

[9] Вінниченко О. Функціонування післясеймових сеймиків у світлі податкових актів сеймів Речі Посполитої (1633-1647) / О.Вінниченко // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Вип. 39-40. - Львів, 2005. – С. 37-68.

[10] Pułaski K. Szlachta podolska w czasie zaboru tureckiego / K.Pułaski // Pułaski K. Szkice i opowiadania historyczne. – Ser. II. – Petersburg, 1898. – S. 201-280.

[11] Prochaska A. Sejmik podolski in hostico / A.Prochaska // Przewodnik Naukowy i Literacki. – R. 48. – Lwów, 1920. – S. 804-822.

[12] Постановления провинциальных сеймиков Юго-Западной России в 1698 – 1726 гг. // АЮЗР / Под. ред. И.М.Каманина. – Ч.II. – Т.III. – К.,1910. – С. 146-148, 160-161, 188-189, 192-193, 269-271, 475-483.

[13] Kopiarz przywilejów miasta Kamieńca od r. 1374-XIX w. // Львівська наукова бібліотека АН України ім. В. Стефаника (далі – ЛНБ). Відділ рукописів (далі – ВР). Ф.5 (Оссолінських). – Спр. № 2250/III. – Арк. 1-3; Jureczko A. Dokument lokacyjny Kamieńca Podolskiego / A.Jureczko // Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu / Pod redakcja F.Kiryka. – T. 1. – Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, 2000. – S. 61-66.

[14] Przezdziecki A. Podole, Wolyń, Ukraina. Obrazy miejść i czasów / A.Przezdziecki. – T.1. – Wilno: Naklad i druk Teofila Glűcksberga, 1841. – S. 156.

[15] Шабульдо Ф.М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского / Ф.М.Шабульдо. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 52; Kurtyka J. Podole pomiędzy Polską i Litwą w XIV i 1 połowie XV wieku / J.Kurtyka // Kamieniec Podolski... – T. 1. – S. 19.

[16] Przezdziecki A. Op. cit. – S. 140-141.

[17] Молчановский Н. Очерк известий о Подольской земле до 1434 г. (Преимущественно по летописям) / Н. Молчановский. – К.: Тип. ун-та, 1885. – С. 380.

[18] Грамота, выданная Сигизмундом I каменецким мещанам, определяющая раскладку вновь установленной подати, называемой «сошь», между Армянами, Русинами и Католиками и разрешающая мещанам употреблять эту подать, с ведома каменецкого старосты, на укрепление и починку города. 1519. Мая 22 // АЮЗР. – Ч.V. – Т.I. – С. 34-35.

[19] Цит. за: Сецинский Е. Указ. соч. – С.202.

[20] Кравчук Л.С. Колекція грамот польських королів і магнатів фондів музею як джерело історії Поділля XVI-XVIII ст. / Л.С.Кравчук // Музей і Поділля. Тези доповідей наукової конференції, присв'яченої 100-річчю від дня заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. – Кам'янець-Подільський,1990. – С. 50.

[21] Центральний державний історичний архів України (Київ) (далі – ЦДІАУК). – Ф.220. – Оп. 1. – Спр. №87. – Арк. ?

[22] Там само. – Ф. 221. – Оп. 1. – Спр. №149. – Арк. ?

[23] Там само. – Ф. 223. – Оп. 1. – Т. П. – Спр. № 520. . – Арк. ?

[24] Kopiarz przywilejów ... – Арк. 1-3.

[25] Дело о границах города Каменца-Подольского со смежными владельческими и казенными имениями. 24 ноября 1799 – 19 мая 1805 гг. // Хмельницький державний обласний архів (далі – ХОДА). – Ф.120 (Подільский головний суд). – Оп.1. – Т.3. – Спр. №1631. – Арк.6-22 зв.

[26] Дело о землях, принадлежащих городу Каменцу. 12 января 1828 – 23 июля 1828 гг. // ХОДА. – Ф.120. – Оп.1. – Т.4. – Спр. №3352. – Арк. 1-102 зв.

[27] Привілеї міста Львова (XIV-XVIII ст.) // Львівські історичні пам'ятки. – Т.1. / Упорядник М.Капраль. – Львів: МГКО «Документальна скарбниця Львова», 1998. – С. 520,524,530,534.

[28] Там само. – С. 520.

[29] Каталог пергаментних документів ЦДІА у Львові 1233-1799 рр. – К.: Наукова думка, 1972. – 656 с.

[30] Торгівля на Україні. XIV – середина XVII ст. Волинь і Наддніпрянщина / Відповідальний редактор М.Ф.Котляр. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 58.

[31] Привілеї міста Львова... – С. 40, 210, 212, 215, 216.

[32] Abrahamowicz J. Katalóg tureckich dokumentów / J.Abrahamowicz. – Warszawa, 1959. – S. 138, 181, 203.

[33] Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст. Збірник документів / Під редакцією І.Л.Бутича та Ф.П. Шевченка. – К.: Наукова думка, 1970. – № 12-15, 29, 46, 208, 222.

[34] Османская империя в первой четверти XVII века. Сборник документов и материалов / Составители Х.М. Ибрагимбейли, Н.С.Рашба. – Москва: Наука, 1984. – С. 53 -171.

[35] Антонович В.Б. Акты о городах (1432-1798) / В.Б. Антонович // АЮЗР. – Ч. V. – Т. I. – 652 с.

[36] Владимирский-Буданов М.В. Немецкое право в Польше и Литве / М.В. Владимирский-Буданов // Журнал Министерства народного просвещения. – М., 1868. – Ч.11 (140). – Ноябрь. – С. 519-586.

[37] Кримський А. Твори в п'яти томах / А. Кримський. – Т. 4. Сходознавство – К.: Наукова думка, 1974. – 386 с.

[38] Григорян В.Р. Актовые книги армянского суда г. Каменца-Подольского / В.Р. Григорян // Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. Сборник материалов научной сессии. – Ереван: Издательство АН Армянской ССР, 1961. – С. 252-263; Его же. Об актовых книгах армянского суда г. Каменец-Подольского (XVI-XVII вв.) // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной Европы. – Т.1. – М.: Наука, 1964. – С. 276 – 296; Его же. Акты армянского суда города Каменец-Подольского (XVI в.). – Ереван: Изд-во Армянской ССР, 1963. – 440 с.

[39] Документы на половецком языке XVI в. (Судебные акты Каменец-Подольской общины). Транскрипция, перевод, предисловие, введение, грамматический комментарий и глоссарий Т.И.Грунина / Под редакцией Э.В.Севортяна. – М.: Наука,1967. – 431 с.

[40] Дашкевич Я. Адміністративні, судові й фінансові книги на Україні в XIII – XVIII ст. /Я. Дашкевич// Історичні джерела та їх використання. – Вип. 4. – К.,1969. – С. 129-171.

[41] Гаркавець О. Вірмено-кипчацькі рукописи в Україні, Вірменії, Росії: Каталог / О. Гаркавець. – К.: Українознавство, 1993. – 328 с.

[42] Charewiczowa L. Handel średniowiecnego Lwowa / L.Charewiczowa – Lwów, 1925. – S. 36-37.

[43] Документы на половецком языке... – С. 237, 243, 245, 249, 262, 264, 267, 279, 287, 311; Акты армянского суда. – С. 97, 103, 116, 124, 131, 171, 187-188, 221, 234, 263, 345, 398; ЦДІАУК. – Ф. 39. – Оп. 1. – Спр. №5. – Арк. 91 зв.; Спр. №9. – Арк. 80-83; Спр. №41. – Арк. 30, 84-84 зв., 90 зв., 138-138 зв.;

[44] ЦДІАУК. – Ф. 39. – Оп. 1. – Спр. №46. – Арк. 37 зв.

[45] Там само. – Ф. 39. – Оп. 1. – Спр. №45. – Арк. 15.

[46] Там само. – Ф. 39. – Оп. 1. – Спр. №52. – Арк. 137 зв.

[47] Там само. – Спр. №1. – Арк. 207.

[48] Там само. – Арк. 597-601.

[49] Там само. – Спр. №71. – Арк. 6-7.

[50] Там само. – Спр. №1. - Арк. 1058 – 1059.

[51] Там само. – Ф. 39. – Оп. 1. – Спр. №1. – Арк. 1186 – 1187.

[52] Там само. – Спр. №1. - Арк. 1590 – 1593.

[53] Дашкевич Я. Адміністративні, судові й фінансові книги... – С.154.

[54] Там само.

[55] Григорян В.Р. Об актовых книгах... – С. 276-296.

[56] Его же. Акты армянского суда... – 440 с.

[57] Документы на половецком языке... – 431 с.

[58] Гаркавець О. Вірмено-кипчацькі рукописи... – 328 с.

[59] Его же. Конвергенция армяно-кыпчакского языка к славянским в XVI-XVII вв. – К.: Наукова думка, 1979. – 100 с.

[60] ЦДІАУК. – Ф.38. – Оп. 1. – Спр. №9. – Арк. 79-83; – Спр. № 11. – Арк. 337-338.

[61] Там само. – Ф.38. – Оп. 1 – Спр. №42. – Арк. ?

[62] Там само. – Ф.38. – Оп. 1 – Спр. №36. – Арк. ?

[63] Там само. – Ф. 38. – Оп. 1. – Спр. №№ 5. – Арк. ?; 12. – Арк. ?; 20. – Арк. ?; 25. – Арк. ?; 30. – Арк. ?; 33. – Арк. ?; 37. – Арк. ?.

[64] Там само. – Ф. 37. – Оп. 1. – Спр. №№ 4. – Арк. ?; 15. – Арк. ?; 24. – Арк. ?; 29. – Арк. ?; 38. – Арк. ?; 47. – Арк. ?.

[65] Там само. – Ф. 37. – Оп. 1. – Спр. №44 б. – Арк. 464.

[66] Там само. – Арк. 394-398.

[67] Там само. – Арк. 416-416 зв.

[68] Akta grodskie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej. – T. VI. – Lwów, 1876. – № 70. – S.?; T. VIII. – Lwów, 1878. – №1-9. – S.?.

[69] Ibid. – T. X. – Lwów, 1884. – № 1054, 2416. – S.?.

[70] Клименко П.В. Цехи на Україні.Суспільно-правові елементи цехової організації/ П.В.Клименка. – К.,1929; Його ж. Цехова книга бондарів...; Компан О.С. До 80-річчя з дня на-

родження П.В.Клименка / О.С.Компан, М.З.Суслопаров // Укр.істор.жур. – 1967. – № 7. – С.135-139; Петров М.Б. Кам'янецьке ремесло... – С.235-246.

[71] Сецинский Е. Город Каменец-Подольский... – С. 127-142; Его же. Материалы до истории цехов в Подолии. – Каменец-Подольский, 1904. – 176 с.

[72] Антонович В. Акты о городах (1432-1798). – С. 82-85, 150-154, 157-170, 181-187, 198-207, 210-211, 214, 226-227, 396-400.

[73] Карачківський М. До історії кам'янецьких цехів. Статут цеху олійників 1774 р. / М. Карачківський // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – Кн. XVII. – К., 1928. – С. 135-142.

[74] Гаркавець О. Вірмено-кипчацькі рукописи... – С. 61, 95 – 98, 106-112, 116-118.

[75] Kopiarz przywilejów. – Арк.1-1 зв.

[76] Сецинский Е. Материалы до истории... – С. 31.

[77] Źródła dziejowe. – T.XIX. Polska XVI wieku pod względem geograficno-statystycznym. Ziemie Ruskie, Wolyń i Podole / Opisanie przez Aleksandra Jabłonowskiego. – Warszawa, 1889. – S. 234-235; Антонович В. Акты о городах (1432-1798). – С. 82-85, 150-154, 157-170, 181-187, 198-207, 210-211, 214, 226-227, 396-400.

[78] Компан О.С. Міста України в другій половині XVII ст. / О.С.Компан. – К.: Вид. Академії наук УРСР, 1963. – С. 185.

[79] Топографическое и камеральное описание Подольской губернии, сочиненное Экстером. 1800 г. // Кам'янець-Подільський міський державний архів. – Ф.115. – Оп.1. – Спр. №2. – Арк.9.

[80] Ковальский Н.П. Источниковедение истории Украины... – С. 49.

[81] Źródła dziejowe. – T.XIX. – S. 203.

[82] Ibid. – S. 210-211.

[83] Ibid. – S. 213.

[84] Ibid. – S. 207-208.

[85] Ibid. – S. 234-235.

[86] Ibid. – S. 234.

[87] Ibid. – S. 235.

[88] Ibid. – S. 241.

[89] Ibid. – S. 254, 264, 284.

[90] Gontributia subsidium Generalnego na sejmie Warszawskim schwalona z wojewodstwa Podolskiego wybrana. Anno Domini 1662 // Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (далі – AGAD). – Archiwum skarbu Koronnego. – Dz. 1. – Sygn. №71. – S. 427-428, 442.

[91] Fiszer A. Ottoman Kamenets – Podolsk / A.Fiszer // Journal of Turkish Studies. – Vol. 8. – 1984. – P. 55-83; Фішер А.В. Кам'янець-Подільський під турками / А.В.Фішер (Переклад з англійської Р.Павлюкевич) // Подільське братство.Інформаційний вісник. – № 3. – Кам'янець на Поділлю, 1993. – С.32-38; Дашкевич Я.Р. Економіка і заселення Кам'янеччини під час турецької окупації Поділля (80-і рр. XVII ст.) / Я.Р. Дашкевич // Проблеми економічної географії Поділля. Тези доповідей наукової конференції. – Кам'янець-Подільський, 1988. – С. 152-153.

[92] Kołodziejczyk D. Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamieniecki. 1672-1699 / D.Kołodziejczyk. – Warszawa: Wydawnicza Polczek Polskiego Czerwonego Krzyża, 1994. – S. 8.

[93] Фішер А. Назв. пр. – С. 34-35.

[94] Там само.

[95] Kołodziejczyk D. Podole... – S. 146.

[96] Ibid. – S. 163-166.

[97] Ibid. – S. 165.

[98] Крикун М.Г. Подимні реєстри першої і початку другої половини XVIII ст. / М.Г.Крикун // Історичні джерела та їх використання. – Вип. 7. – К.: Наукова думка, 1972. – С. 69, 72-74, 75.

[99] Inwentarz starostwa Kamienieckiego Anno Domini r.1746 // ЦДІАУК. – Ф.256. – Спр. №977. – Арк.51.

[100] Там само. – Арк.1.

[101] Там само. – Арк.5 зв. – 6 зв.

[102] Там само. – Арк. 6.

[103] Nowak T. Fortyfikacje i artyleria Kamieńca Podolskiego w XVIII w. / T.Nowak // Studia i materiały do historii wojskowości. – T.XIX. – Cz.1. – Warszawa, 1973. – S. 139-186.

[104] Hniłko A. Inwentarz cekhauzu kamienieckiego z r.1789 / A.Hniłko // Przegląd Historyczno-Woiskowy. – T. V. – Z. 1 – Rocznik IV. – Warszawa, 1932. – S. 104-118.

[105] Брянцева Т.П. Характерні риси розвитку міст Поділля у XVIII ст. / Т.П.Брянцева // Вісник Київського університету. Історичні науки. – Вип. 16 – К., 1974. – С. 99.

[106] Перепись евреев в Каменецком и Червоноградском поветах Подольского воеводства второго января 1765 г. – С. 111-175; Перепись евреев в Каменецком повете Подольского воеводства, произведённая в 1775 г. – С. 228-241; Перепись евреев в Каменецком повете Подольского воеводства, произведённая в 1784 г. – С. 428-437; Перепись евреев в Каменецком повете Подольского воеводства, произведённая в 1787 г. – С. 545-557; Перепись евреев в Каменецком повете Подольского воеводства, произведённая в 1789 г. – С. 625-646 // АЮЗР. – Ч. V. – Т.II. – К., 1869.

[107] Перепись евреев в Каменецком и Червоноградском поветах 1765 г. – С. 129-130.

[108] Перепись евреев в Каменецком повете 1787 г. – С. 554.

[109] О представлении сведений о количестве надворных казаков, чиншевой шляхты, живущих в городе, помещичьих и казенных имениях Подольской губернии 1796 г. // ЦДІАУК. – Ф.210. – Оп.2. – Спр. №20. – Арк.102, 102 зв., 103.

[110] Kiryk F. Z dziejów... – S. 106-107.

[111] Люстрация Каменецкого староства 1565 г. // АЮЗР. – Ч.VII. – Т.II. – К., 1890. – С. 165-215; Lustracje województw ruskiego, podolskiego i belskiego 1564-1565 / Wyd. Kr. Chlapowski i H. Zytkowicz. – Cz.1. – Warszawa – Lódź: Wyd-wo Naukowe PWN, 1992. – Cz. 1. – S.?.

[112] Люстрація Кам'янецького староства 1570 р. // Описи королівщин в руських землях XVI в. / Під ред. М.Грушевського. – Т. 4. – Львів, 1903. – С. 87-121.

[113] Kiryk F. Z dziejów... – S. 107.

[114] Ibid. – S.80, 86, 93, 103.

[115] Люстрация Каменецкого староства 1565 г. – С. 165-215; Петров М. Люстрація кам'янецького староства 1565 р. / М.Петров // Київська старовина. – К.,1993. – № 4. – С. 60-61.

[116] Lustracja 1566. Capitaneatus Camenecensis // Źródła dziejowe. – T.XIX. – S. 203 – 218; Петров М. Люстрація Кам'янця 1566 р. – важливе джерело з історії краю / М.Петров, О.Карбовський // Наукові праці Кам'янець-Подільського історичного факультету. – Т.1. – Кам'янець-Подільський: Б.В., 1995. – С. 184-202.

[117] Владимирский-Буданов В. Население Юго-Западной России от второй половины XV в. до Люблинской унии (1569 г.) / В. Владимирский-Буданов // АЮЗР. – Ч.VII. – Т.II. – С. 199, 202-203; Бойко І.Д. Селянство України в другій половині XVI – першій половині XVII ст. / І.Д.Бойко. – К: Видавництво АН Української РСР, 1963. – С. 300.

[118] Inwentarz i lustracje starostw: Kamieniec Podolskiego i Latyczowskiego 1613 r. // AGAD. – ASK. – Dz. LVI. – Sygn. K – 4/1. – K. 38-75.

[119] Jabłonowski A. Starostwa Ukrainne w pierwszej połowi XVII w. / A.Jabłonowski // Źródła dziejowe. – T.XIX. – S.XCIII.

[120] Ibid. – S.191.

[121] Lustracya starostw województwa Podolskiego roku 1665 // AGAD. – ASK. – Oddz. XLVI. – Sygn. №10. – S. ?.

[122] Lustracya starostw województwa Podolskiego roku 1665 // ЦДІАУК. – Ф. КМФ – 15.– Оп.3. – Спр. №310. – Арк. ?.

[123] Крикун М.Г. Важливе джерело для вивчення історії міст і сіл України (Люстрація Подільського воєводства 1665 р.) / М.Г.Крикун // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління Української РСР. – 1963. – № 3. – С. 19-29.

[124] Його ж. Люстрація Кам'янця-Подільського 1734 р. (до питання про житловий фонд українського міста у XVIII ст.) // Український археографічний щорічник. – Т.II. – К.: Наукова думка,1993. – С. 193-262.

[125] Lustracje, rewizje i inwentarze dóbr królewskich 1765 r. // AGAD. – ASK. – Odz. XLVI. – Sygn. № 11. – Dok. I. – F. 1 – 15. – S. ?.

[126] Lustracya dóbr królewskich w ziemi Kamienieckiej województwa Podolskiego roku 1789 // AGAD. – ASK. – Odz. XLVI. – Sygn. № 14. – 75. – S. ?.

[127] Сташевский Е.Д. История докапиталистической ренты на Правобережной Украине в XVIII – первой половине XIX в. / Е.Д.Сташевский. – Москва: Наука, 1968. – С. 9-40.

[128] Akt 2 Lipnia 1789 r. komissyi formuiącey stan fortecy Kamieńca Podolskiego // Biblioteka Czartoryskich w Krakowie. – Sygn. № 654. – S.217-240.

[129] Podole u schyłku wieku XV // Ateneum. – T.2. – Z.3. – Warszawa, ? – S. ?; – T.3. – Z.1, 2. – Warszawa. – 1880. – S. ?.

[130] Грушевський М. Опис подільських замків Скали, Кам'янця, Смотрича і Летичева 1494 р. / М.Грушевський // Записки Наукового Товариства ім.Т. Шевченка (далі – ЗНТШ). – T.VII . – Кн.3. – Львів,1895. – С. 13-14.

[131] Гваньїні О. Хроніка Європейської Сарматії / О.Гваньїні / Упорядкування та переклад з польської о.Юрія Мицика. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – С. 146.

[132] Челеби Э. Книга путешествия (Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века) / Э.Челеби. Перевод и комментарии. – Вып.1. Земли Молдавии и Украины. – М.: Издательство восточной литетратуры, 1961. – С. 54-55.

[133] Nowak T. Fortyfikacie i artyleria... – S. 141.

[134] Описание города Каменца, составленное комиссиею, наряженною каменецким старостою. 1700. Сентября 16 // АЮЗР. – Ч.VII. – Т. I. – С. 536 – 584.

[135] Там же. – С. 558-564.

[136] Там же. – С. 557-564.

[137] Пламеницкая О.А. Особенности средневековой застройки центра Каменца-Подольского / О.А.Пламеницкая // Архитектурное наследство (далі – АН). – № 33. – М., 1985. – С. 53.

[138] Описание города Каменца... – С. 561-562.

[139] Там же. – С. 562-564.

[140] Plamienicka O. Zabudowa mieszczańska Kamieńca-Podolskiego w XVI-XVII w. Geneza-typologia-program funkcjonalny / O.Plamienicka // Biuletyn Historii Sztuki. – R.LVII. – №3-4. – 1995. – S. 257.

[141] Описание города Каменца... – С. 560, 572.

[142] Jabłonowski A. Pisma. Wolyń, Podole i Ruś Czerwona / A.Jabłonowski. – T.IV. – Warszawa, 1911. – S.304.

[143] Бунин А.В. Градостроительство рабовладельческого строя и феодализма / А.В.Бунин. – Т.1. – М., 1979. – С. 148.

[144] Нельговский Ю.А. Историко-архитектурные исследования старинных городов Украины / Ю.А.Нельговский // Исследования и охрана архитектурного наследия Украины. – К., 1980. – С.90.

[145] Його ж. Архітектура будинку магістрату в Кам'янці-Подільському // Українське мистецтво. – Вип.3. – К., 1969. – С. 63.

[146] Kalinowski W. Miasta Polskie w XVI i pierwszej połowie XVII wieku / W.Kalinowski // Kwartalnik architektury i urbanistyki. – T.VIII. – Z. 3-4. – Warszawa, 1963. – S. 167-168.

[147] Ibid. – S. 185-187.

[148] Описание города Каменца... – С. 72-73.

[149] Там же. – С. 567-572, 573-574, 578-582.

[150] Там же. – С. 573-574.

[151] Там же. – С. 536-583.

[152] Kamieniec Podolski – Okopy sw.Trojcy 1699-1726 // Archiwum Państwowe w Krakowie (далі – APK). – Zbiór Rusieckich. – Sygn. № 38. – S. ?

[153] Regestr Gospod wedlug dyspartamentu uczynionego od jasniewielmożnego jm Pana Miecznika Koronnego Generala Podolskiego in Anno 1721 Polnego na Chorogwiej lub Regimentu Piesrego jm. Pana Hetmana // APK. – Zbior Rusieckich. – Sygn. № 151. – S. 811-811 v; Gonotacija Gospod danych w roku 1721 Chorogwie z Regimentu Pieszego jasnieoswięconego im Pana Kasztelana Kwascowskiego Hetmana Wielkiego koronnego, commenderowanych w Kamiencu Podolskim // Ibid. – S. 917-877 v; Regestr Gospod wedlug dyspartamentu ... in Anno 1721... – S. 807.

[154] Kamieniec Podolski – Okopy... – S. 5-9.
[155] Ibid. – S. 21-39.
[156] Ibid. – S. 57-67.
[157] Jarochowski K. Kamieniec i Poznań po Augustowej restauracji / K.Jarochowski // Opowiadania i studia historyczne. – Poznań, 1884. – S. 365-375.
[158] Dyspartament Garnisony Kamienieckiego. Kwaterunek Anno Domini r.1739 // ЛНБ.ВР. – Ф.Чоловського. – Спр. №2243 / III. – Арк. 1-15.
[159] Крикун М.Г. Про житловий фонд Кам'янця-Подільського у XVIII ст. / М.Г.Крикун // Тези доповідей V Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1980. – С. 89-91.
[160] Dyspartament Garnisony... r 1739. – Арк. 7-8.
[161] Там само. – Арк. 9.
[162] Там само. – Арк. 10.
[163] О выдаче копии документа на землю, принадлежащую Троицкому монастырю г.Каменца. 1860 г. // Кам'янець-Подільський міський державний архів (далі – К-ПМДА). – Ф.246. – Оп.1. – Спр. № ? – Арк.454.
[164] Там само. – Арк. 3.
[165] Там само. – Арк. 3 зв.
[166] Rolle Generalna Panów sztabs Oficyerow, ober officyerow, officyerow, unter officyerow, Puszkarów y wszystkich ludzi w zluźbie Artylleryi koronney zostających spisana w ceyhauzie Warszawskim 24 junij. Anno 1719 // APK. – Zbiór. Rusieckich. – Sygn. № 151. – S.1043-1045.
[167] Regestr Gospod wedlug... – S. 811-811 зв.
[168] Ibid. – S. 807.
[169] Ibid.
[170] Prusiewicz A. Kamieniec Podolski. Szkic historyczny / A.Prusiewicz. – Kijów-Warszawa, 1915. – S. 71.
[171] Prozba z przełożeniem miasta Kamienca Podolskiego naijasniejszemu królowi r.1789 // ЦДІАУК. – Ф.39. – Оп.1. – Спр. №135. – Арк. ?
[172] Там само. – Арк.22, 22 зв.
[173] Informacja dla Jchm Panów Oficerów od korpusu Inżynierów Koronnych wykomeńderowanych do różnych czynności w Kamieńcu Podolskim sługającu się do Budow tej Fortecy Dnia 24 sierpnia 1791. Ru Anno // APK. – Zbiór Podhorce. – Sygn. VII. 1/53. – S. ?
[174] Spis ludności w uprzywilejowanym miescie Kamiencu dokonany w 1795 r. (w sierpnie) // AGAD. – Zbiór Czolowskich. – Sygn. № 465. – S. 96-98.
[175] Ibid. – S. 96.
[176] Ibid. – S. 97.
[177] Ibid. – S. 98.
[178] Брянцева Т.П. Сельская округа городов Правобережной Украины в XVIII в. / Т.П.Брянцева // Актуальные проблемы аграрной истории Украины. Сборник научных трудов. – Днепропетровск, 1980. – С. 162-163.
[179] О домах в г.Каменце, на которых наложен секвестр и проданных разным чиновникам 1796 г. // ЦДІАУК. – Ф.210. – Оп.2. – Спр. №32. – Арк. 5.
[180] Об освобождении от нарядов крестьян селений, принадлежащих г.Каменцу 21 июня 1796 г. // ЦДІАУК. – Ф.210. – Оп.2. – Спр.№18. – Арк. 2.
[181] Dyspartament kwater w miescie Kamiencu Podolskim r. 1789 // ЦДІАУК. – Ф.39. – Оп.1. – Спр.№126. – Арк.111-123 зв.
[182] Regestr następny... uchwala roku 1789 // ЦДІАУК. – Ф.39. – Оп.1. – Спр.№131. – Арк.10 зв. – 15 зв.
[183] Regestr podatku roku 1799 // ЦДІАУК. – Ф.39. – Оп.1. – Спр.№131. – Арк. 33-37.
[184] Dyspartament kwater... – Арк. 112.
[185] Там само. – Арк.111-111 зв.
[186] Regestr podatku... – Арк.33-34 зв.
[187] Там само. – Арк.34 зв.-37.
[188] Regestr podatku... – Арк.12 зв.-37

[189] Бевзо О.А. Львівський літопис і Острозький літописець. Джерелознавче дослідження / О.А.Бевзо. – К.: Наукова думка, 1970. – 200 с.
[190] Там само. – С. 104.
[191] Vásary S. Armeno-Kipchak Parts form the Kamenets Chronicle / S.Vásary // Akta Orientalia. – T.22. – Budapest, 1969. – P.144-145.
[192] Бевзо О.А. Назв. пр. – С. 112.
[193] Prusiewiz A. Op. cit. – S. 8.
[194] Nowak T. Fortyfikacje i artyleria... – S. 139-186.
[195] Бевзо О.А. Назв. пр. – С. 131.
[196] Там само. – С. 134.
[197] Крип'якевич І.П. Літописи XVI-XVIII ст. в Галичині / І.П.Крип'якевич // Історичні джерела та їх використання. – Вип.1. – К.: Наукова думка, 1974. – С.71,72,77.
[198] Kołodziejczyk D. Podole... – S.57-59; Woliński J. Oblężenie Kamieńca w 1672 roku / J. Woliński // Z dziejów wojen polsko-tureckich. – Warszawa, 1983. – S. 21-50.
[199] Густынская летопись // Полное собрание русских летописей, созданные по высочайшему повелению Археографическою комиссиею. Том второй. – III. Ипатьевская летопись. – СПб., 1843. – С. 359; Збірник козацьких літописів. Густинський, Самійла Величка, Грабянки / Упорядники та перекладачі: В. Крекотень, В Шевчук, І.Іванченко. – К.: Дніпро, 2006. – С. 117.
[200] Густынская летопись. – С. 365.
[201] Величко С. Літопис / С.Величко / Переклав з книжної української мови Валерій Шевчук. – Т.1. – К.: Дніпро, 1991. – С. 101.
[202] Степанков В.В. Кам'янець-Подільський у політичних планах Богдана Хмельницького / В.В.Степанков // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Історичні науки. – Т.12 – Кам'янець-Подільський:Oium, 2004. – С. 101-108.
[203] Величко С. Назв. пр. – Т.1. – С. 316.
[204] Степанков В.С. Розвиток подій Національно-визвольної війни на території Поділля влітку 1648 р. / В.С.Степанков // Подільська старовина. Науковий збірник. – Вінниця: Вінницький обласний краєзнавчий музей, 1993. – С. 153-162.
[205] Величко С. Назв. пр. – Т.2. – С. 162.
[206] Там само. – С. 329.
[207] Літопис Самовидця. – К.: Наукова думка, 1971. – С. 57, 59.
[208] Там само. – С. 59.
[209] Там само. – С. 114.
[210] Там само. – С. 140.
[211] Літопис Гадяцького полковника Григорія Грабянки. – К.: Наукова думка, 1992. – С. 144.
[212] Дашкевич Я. Кам'янець-Подільський у вірменських джерелах XIV- XV ст. / Я.Дашкевич // Архіви України. – 1979. – № 5. – С. 60-61, 64-66; Османская империя... – С. 53-171; Кам'янецька хроніка, складена Агопом і продовжена його рідним братом Аксентом // Жовтень. – 1985. – № 4. – С. 95-105; Schűtz E. An Armeno-Kipchak Chronicle on the Polisch-Turkish Wars in 1620-1621 / E.Schűtz. –Budapest,1968. – 89 p.; Vásary S. Op. cit. – P. 144-145.
[213] Дашкевич Я. Кам'янець-Подільський у вірменських джерелах... – С. 66.
[214] Османская империя... – С. 54
[215] Там же. – С. 58.
[216] Там же. – С. 69.
[217] Там же. – С. 70.
[218] Там же.
[219] Кам'янецька хроніка // Жовтень. – 1985. – № 4. – С. 100.
[220] Там само. – С. 38.
[221] Григорян В.Р. История армянских колоний Украины и Польши (Армяне в Подолии) / В.Р.Григорян. – Ереван: Издательство АН Армянской ССР, 1980. – С. 28-30.
[222] Воскян А. Хроника или церковная летопись Степаноса Рошки (на армянском языке) / А.Воскян. – Вена, 1964. – 28 с.

[223] Dachkėvytch Yar. Les historiens Arménitns en Ukraine au XVIII e siècle / Yar.Dachkėvytch // Revue des ėtudes arméniennes. – T. IX. – 1972. – P. 386-391.
[224] Григорян В.Р. История армянских колоний... – С. 59.
[225] Там само. – С. 66.
[226] Там само.
[227] Там само. – С. 226.
[228] Рашба Н.С. Общественно-политическая жизнь армянской колонии в Каменце-Подольском (XVI-XVII вв.) / Н.С. Рашба // Историко-филологический журнал АН Армянской ССР. – 1976. – № 4 (75). – С. 103.
[229] Григорян В.Р. История армянских колоний... – С. 76.
[230] Зубрицький Д. Хроніка міста Львова / Д.Зубрицький / Переклад з польської мови Івана Сварника. Науковий коментар Мирона Капраля. – Львів: Центр Європи, 2002. – С. 96.
[231] Там само. – С. 108.
[232] Мицик Ю. З «Віршованої хроніки» (До 350 – ліття Жванецької битви та оборони Буші) / Ю.Мицик // ІІ Міжнародний науковий Конгрес українських істориків. Українська історична наука на сучасному етапі розвитку. – Т.1. – Кам'янець-Подільський – Київ – Нью-Йорк – Острог, 2005. – С. 74-75.
[233] Там само. – С. 78-79.
[234] Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх / Ф.Софонович. – К.: Наукова думка, 1992. – С. 233.
[235] Там само.
[236] Там само. – С. 242.
[237] Там само.
[238] Зіморович Б. Потрійний Львів. Leopolis Triplex / Б.Зіморович / Переклад з латинської мови Наталії Царьової. Науковий коментар Ігоря Мицька. – Львів: Центр Європи, 2002. – 224 с.
[239] Там само. – С. 82.
[240] Там само. – С. 201.
[241] Там само.
[242] Пламеницька Є.М. Про час заснування Кам'янець-Подільського замку-фортеці / Є.М.Пламеницька // Слов'яно-руські старожитності. – К., 1969. – С.143-144; Винокур І. До початку історії... – С.113-135; Винокур І., Петров М. Про час заснування... – С. 10-23.
[243] Сецинский Е. Замковая православля церковь в Каменце / Е.Сецинский // Подольские епархиальные ведомости. – № 27-28. – Каменец-Подольский, 1892. – С. 479-490.
[244] Січинський В. Чужинці про Україну / В.Січинський. – К.: Довіра, 1992. – С. 36-37, 53, 56, 93-94.
[245] Kiryk F. Z dziejów... – S. 67.
[246] Borek P. Kamieniec Podolski w świetle przekazów diariuszowo-pamiętnikarskich XVII wieku / P.Borek // Kamieniec Podolski... – S.159-180; Tegoż. Ukraina w staropolskich diariuszach i pamiętnikach. Bohaterowie, fortece, tradycja. – Kraków, 2001. – S. 152-165.
[247] Вердум У. Щоденник подорожі, яку я здійснив у роки 1670, 1671, 1672... через королівство Польське / У.Вердум / Переклад з німецької І. Сварника // Жовтень. – №9. – 1983. – С. 99.
[248] Наливайко Д.С. Україна другої половини XVII ст. в західноєвропейських історико-літературних пам'ятках / Д.С. Наливайко // Укр.істор.журн. – №2. – 1972. – С. 132-134.
[249] Kołodziejczyk D. Podole... – S. 70-71.
[250] Мицик Ю.А. Історико-географічний опис України у творі італійського гуманіста XVI ст. Джованні Ботеро / Ю.А.Мицик // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. – Вип.8. – К.: Наукова думка, 1982. – С. 29-33; Його ж. Записки иностранцев как источник по истории Освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. – Днепропетровск, 1985. – С. 38.
[251] Дячок О. Хроніст Алессандро Ґваньїні / О.Дячок // Український археографічний щорічник. – Випуск 8/9. – Київ-Нью-Йорк: Видавництво М.П.Коць, 2004. – С. 299-321.
[252] Калашников В.М. Україна XVII ст. очима ірландського вченого / В.М.Калашников // Укр. істор.журн. – 1995. – №2. – С.134-135.

[253] Щавелева Н.И. Древняя Русь в « Польской истории» Яна Длугоша / Н.И.Щавелева. – Книга I-VI. – Текст, перевод, комментарий / Под редакцией с дополнениями А.В.Назаренко. – Москва: Памятники исторической мысли, 2004. – С. 11-16, 69, 215, 224.

[254] Kodeks dyplomatyczny miasta Krakowa. – T.1. – Kraków, 1879. – № 54,58,83,102. – S. ?; Котляр М.Ф. Торгівля на Україні в XIV – XV ст. / М.Ф.Котляр // Укр. істор. жур. – № 1. – 1973. – С. 42.

[255] Січинський В. Назв. пр. – С. 78.

[256] Dlugosz J. Roczniki czyli Kroniki sławnego Królewstwa Polskiego / J.Dlugosz / Tlum. S. Gawęda, Z. Jabłonowski, A. Jochelson, J. Radziszewska, K. Stachowska, A. Strzelicka. – Warzsawa, 1962. – T.1. – S. 171.

[257] Ibid. – S.172.

[258] Ibid.

[259] Kromer M. Polska czyli o położeniu ludności, obyczajach, urzędach i spawach publicznych Królewstwa Polskiego. Księgi dwie / M.Kromer / Przegląd Stefana Kazikowskiego. Wstęp i opracowanie Romana Marchwińskiego. – Olsztyn, 1984. – S.60.

[260] Ibid. – S. 162,178.

[261] Січинський В. Чужинці про Україну... – С. 53.

[262] Мицик Ю.А. Історико-географічний опис України... – С. 32.

[263] Там само. – С. 33.

[264] Там само.

[265] Borek P. Kamieniec Podolski w świetle przekazów... – S. 162.

[266] Ibid.

[267] Ibid.

[268] Stryjkowski M. O początkach, wywodach, dzielnościach, sprawach rycerskich i domowych sławnego narodu litewskiego, żemojzkiego i ruskiego, przedtym nigdy od żadnego ani Kuszone, ani opisane, z natchnienia Bożego a uprzejmie pilnego doświadczenia / M.Stryjkowski / Opracowała Julia Radziszowska. – Warszawa: Państwowy Institut Wydawniczy,1978. – S. 257-258.

[269] Borek P. Kamieniec Podolski... – S. 451.

[270] Пламеницька О. Кам'янець – Подільський – місто на периферії Римської імперії / О.Пламеницька, Є.Пламеницька // Пам'ятки України. – 1999. – № 4. – С. 23-57; Пламеницька О. Кам'янець – Подільський / О.Пламеницька. – К: Абрис, 2004. – С. 13-16.

[271] Грушевський М. Опис подільських замків Скали, Кам'янця, Смотрича й Летичева й їх доходів, споряджений при передаванню їх старості подільському Станіславу з Ходча / М.Грушевський // ЗНТШ. – Т. VII. – Кн. 3. – Львів, 1895. – С. 1-14.

[272] Guerguin B. Zamki w Polsce / B.Guerguin. – Warszawa: Arkady, 1984. – S. 58.

[273] Jabłonowski A. Zamek kamieniecki u schyłku pierwszej połowy XVI wieku. Regestr wszego budowania wokrąg i zewnątrz zamku kamienieckiego tak nowo murow murowunych jako starych wedle potrzeb poprawionych i wywozienie przekopów zamkowych przez pana Wojciecha Starzechowskiego kasztelana belskiego et pomierzane. Roku 1544 / A.Jabłonowski // Przegląd bibliograficzno-archeologiczny. – T.3. – Warszawa, 1882. – S. 11-30.

[274] Stryjkowski M. Op. cit. – S. 516.

[275] Ibid. – S. 549.

[276] Григорян В.Р. История армянских колоний... – С. 62.

[277] Дашкевич Я.Р. Розселення вірменів на Україні в XI-XVIII ст. / Я.Р.Дашкевич // Український історико-географічний збірник. – Вип.1. – К., 1971. – С. 162.

[278] Григорян В.Р. История армянских колоний... – С. 62-63.

[279] Lippomano H. Relacja o Polsce z r. 1575 / H.Lippomano // Relacja nuncjuszów apostolskich i innych osób o Polsce od r. 1548 do 1690. – T.1. – Berlin, Poznan, 1864. – S. 249.

[280] Źródła dziejówe. – T.XIX. – S. 62.

[281] Дячок О. Назв. пр. – С. 299.

[282] Гваньїні О. Хроніка Руської землі / О. Гваньїні / Переклад з польської Юрія Мицика за участю Олега Дячка // Всесвіт. – 2000. – № 11-12. – С. 131.

[283] Там само.

[284] Źródła dziejówe. – T. XIX. – S. 163.
[285] Лопарев Х.М. Хождение дьяка Трифона Коробейникова / Х.М. Лопарев // Православный палестинский сборник. – Т. IX. – Вып. Третий. – Спб.: Издание православного Палестинского общества, 1889. – С. 77; Его же. Отчет дьяка Трифона Коробейникова // Там само. – С. 89; Сецинский Е. Замковая православная церковь в Каменце /Е. Сецинский// ПЕВ. – 1892. – №27-28. – С. 484.
[286] Лопарев Х.М. Хождение дьяка... – С. 77.
[287] Григорян В.Р. История армянских колоний... – С. 226.
[288] Лопарев Х.М. Хождение дьяка... – С.77; Сецинский Е. Замковая православная церковь. – С. 484.
[289] Лопарев Х.М. Отчет... – С. 89; Труды Подольского Епархиального историко-статистического комитета.Приходы и церкви Подольской епархии (далы – ТПИСК) / Под редакцией Е.Сецинского. – Вып.7. – Каменец-Подольский, 1895. – С. 5.
[290] Лопарев Х.М. Хождение дьяка... – С. 72-77; Подградская Е.М. Экономические связи Молдавского княжества и Балканских стран с Русским государством в XVII веке / Е.М. Подградская. – Кишинёв: Штиинница,1980. – С. 34.
[291] Січинський В. Чужинці про Україну. – С. 43.
[292] Челеби Э. Указ. соч. – С. 54-55.
[293] Там же. – С. 54.
[294] Січинський В. Чужинці про Україну. – С. 93-94.
[295] Czubiński J. Studia nad historyczną ikonografią wiodoków i panoram Kamieńca Podolskiego / J.Czubiński // Kamieniec Podolski. – T.1. – S. 335.
[296] Lotusz A. Zamek w Sutkowcach na tle reguliarnych założeń obronnych na Podolu w początkach XVII wieku. Problemy rekonstrukcij / A.Lotusz // Barok. Historia – Literatura – Stuka. Pólrocznik VIII/1 (15). – Warszawa, Wydawnictwo NERITON, 2001. – S. 163; Gruszecki A. Uwagi na temat bastei tureckich (bizantyjska geneza bastejowych zamków na Podolu) / A.Gruszecki // Prace Naukowe Instytutu Historii Architektury. Sztuki Politechniki Wroclawskiej. – №9. – Wrocław, 1975. – S. 131.
[297] Вердум У. Назв.пр. – С. 99.
[298] Там само.
[299] Там само.
[300] Там само.
[301] Там само.
[302] Наливайко Д.С. Україна другої половини XVII ст... – С. 133.
[303] Там само.
[304] Grabowski A. Oiczyste spominki / A.Grabowski. – T.II. – Kraków, 1845. – S. 194, 203, 207, 230-231.
[305] Крикун М.Г. Люстрація Кам'янця-Подільського 1734 р... – С. 228.
[306] Наливайко Д.С. Україна другої половини XVII ст... – С. 134.
[307] N. de Fer. Vue de la ville Kamieniec-Podolski / N. de Fer. – Paris, 1691. – S. ?
[308] Калашніков В.М. Назв. пр. – С. 134.
[309] Там само. – С. 135.
[310] Там само.
[311] Там само.
[312] Описание города Каменца... – С. 569-583.
[313] Nowak T. Op. cit. – S. 157.
[314] Ibid. – S. 158-159.
[315] Ричков П. Першоджерела до історії архітектури та містобудування України у збірках Відня / П.Ричков // Ахітектурна спадщина України. – №3. – Ч. 2. Питання історіографії та джерелознавства української архітектури / За ред В.Тимофієнка. – К.: Українознавство, 1996. – С. 35.
[316] Там само. – С. 6.
[317] Budzińska E. Jana Henryka Müntca podoroże malowniecze po Polsce, Ukraine (1781-1783) / E.Budzińska. – Warszawa, 1982. – S. 169-172.
[318] Тимофієнко В. Нотатки військового інженера Ф.Деволана про діяльність на Півдні України / В.Тимофієнко // Архітектурна спадщина України. – С. 156.
[319] Там само. – С. 157.

[320] Степанів Я. Португалія, Іспанія та Україна / Я.Степанів // Україна. Наука і культура. – Вип.25. –К., 1991. – С. 154.

[321] Вавричин М. Україна на стародавніх картах. Кінець XV- перша половина XVII ст. / М.Вавричин, Я.Дашкевич, І.Кришталевич. – К.: ДНВП. Картографія, 2006. – 208 с.

[322] Prusiewicz A. Op. cit. – S. 8.

[323] Пламеницька О. Кам'янець-Подільський... – С. 31. Іл.33.

[324] Сецинский Е. Город Каменец-Подольский... – С. 42.

[325] Матвіїшин Я. Кам'янець-Подільський і Хотин на рукописних планах XVII-XVIII ст. / Я.Матвіїшин //Історична топографія і соціотопографія України. Збірник наукових праць. – Львів: Піраміда, 2006. – С. 219-221.

[326] Там само.

[327] Kołodziejczyk D. O turkach w Kamieńcu raz jeszcze – refleksje z kwerende w Bolonii / D.Kołodziejczyk // Barok. Historia – Literatura – Sztuka. – Pólrocznik VIII / 1 (15) 2001. – S. 170.

[328] Dachkevytch Ja. Materiaux pour l'histoire des colonies armeniennes en Ukraine, se trowant dans les Bibliothegues de Cracovie et de Wroclaw / Ja.Dachkevytch // Revue des Etudes Armeniennes. – №5. – Paris, 1970. – P. 468.

[329] Описание города Каменца... – С. 560.

[330] Woliński J. Z dziejów wojen... – S. 38.

[331] Сементовский О. Город Каменец-Подольский / О.Сементовский. – Спб., 1862. – С. 69-70.

[332] Петров Н. Подолия. Историческое описание / Н.Петров. – К., 1891. – С. 56.

[333] Городецкий М.П. Общий вид города Каменца-Подольского во второй половине XVII в. и в настоящее время / М.П.Городецкий // Подолия. Историческое описание. – С. 56-57.

[334] Сецинский Е. Город Каменец-Подольский... – С. 40-44; Його ж. Оборонні замки Західного Поділля XIV-XVII ст. – Кам'янець-Подільський, 1994. – С. 17-19.

[335] Prusiewicz A. Op. cit. – S. 62, 63, 66, 67, 68.

[336] Січинський В. Історія українського граверства XVI-XVIII ст. / В.Січинський. – Львів, 1939. – С. 43.

[337] Дашкевич Я. Зображення Кам'янця-Подільського 70-х років XVII-XVIII ст. як історико-топографічне джерело / Я.Дашкевич // Проблеми історичної географії України. – К., 1991. – С. 46-51.

[338] Пламеницька О. Забудова Кам'янця-Подільського за мідьоритом К.Томашевича 1673-1679 рр.: до проблеми дослідження української ведути / О. Пламеницька // Архітектурна спадщина України (далі – АСУ). – Т. 3. – Ч.1. – К., 1996. – С.82-105.

[339] Халпачьян О.Х. Сооружения армянской колонии в Каменце-Подольском / О.Х. Халпачьян // АН. – №28. – М., 1980. – С. 134,136.

[340] Пламеницька Є. Дослідження Кам'янець-Подільського замку / Є. Пламеницька // Археологія. – №16. – 1975. – С. 16.

[341] Степовик Д.В. Українська графіка XVI-XVIII століть. Еволюція образної системи / Д.В. Степовик. – К., 1982. – С. 260, 266-267, 272.

[342] Дашкевич Я. Зображення Кам'янця-Подільського... – С. 49.

[343] Степовик Д.В. Назв. пр. – С. 167.

[344] Пламеницька О. Забудова Кам'янця-Подільського за мідьоритом... – С. 86.

[345] Фішер А. Назв. пр. – С. 34-35.

[346] Дашкевич Я. Зображення Кам'янця-Подільського... – С. 51.

[347] Матвіїшин Я. Назв. пр. – С. 221-222.

[348] Сіцінський Ю. Нариси з історичної топографії міста Кам'янця-Подільського та його округи / Ю. Сіцінський. – Кам'янець на Поділлю, 1994. – С. 41.

[349] Матвіїшин Я. Назв. пр. – С. 222-223.

[350] Там само.

[351] Наливайко Д.С. Україна другої половини XVII ст... – С. 134.

[352] Матвіїшин Я. Назв. пр. – С. 233.

[353] Дашкевич Я. Зображення міст України XVII-XVIII ст.: проблема достовірності // Історична топографія і соціотопографія України / Я.Дашкевич. Збірник наукових праць. – Львів: Піраміда, 2006. – С. 143.

[354] Cyaneae, oder die am Bosphoro Thrario ligende hohe Stein – Klippen. – Augsburg, 1687.

[355] Сіцінський Є. Нариси з історичної топографії міста Кам'янця-Подільського та його околиць / Ю. Сіцінський. Рукопис // КПМДА. – Ф.3333. – Оп.1. – Спр. № 24. – Арк. ?

[356] Дашкевич Я. Зображення Кам'янця-Подільського...– С. 21; Dachkévytch Ya. Matériaux pour l'histoire des colonies arméniennes en Ukraine, se trouvant dans les bibliothéques de Crakovie et de Wroclaw / Ya.Dachkévytch // Дашкевич Я. Вірменія і Україна. – Львів – Нью-Йорк: Видавництво П.Коць, 2001. – С. 159-188.

[357] Budzińska E. Op. cit. – S. 169-172; Мыцык Ю.А. Записки иностранцев как источник по истории Освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. / Ю.А.Мыцык. – Днепропетровск, 1985. – С. 38.

[358] Czubiński J. Op. cit. – S. 399.

[359] Пламеницька Є.М. Дослідження Кам'янець-Подільського замку – С. 17, рис.1, 6; Czubiński J. Op. cit. – Рис.11.

[360] Пламеницька Є.М. Дослідження Кам'янець-Подільського замку. – С.18, рис.2.

[361] Трубчанінов С.В. Матеріали до історичної топографії Поділля XV-XIX ст. та їх використання / С.В.Трубчанінов // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Історичні науки. – Т.15 (На пошану професора Л.В.Баженова). – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. – С. 368.

[362] Prusiewicz A. Op. cit. – S. 118.

[363] Ibid. – S. 117.

[364] Nowak T. Op. cit. – S. 145-154.

[365] Пламеницька Є. Дослідження Кам'янець-Подільського замку. – С. 16, 18.

[366] Петров М. План Кам'янця-Подільського 1797 р. – важливе джерело з історичної топографії міста / М.Петров // VII Подільська історико-краєзнавча конференція. Тези доповідей. – Кам'янець-Подільський, 1987. – С. 56-57; Його ж. Історична топографія передмість... – С. 163-165; Його ж. Плани Кам'янця-Подільського 70-90-х рр. XVIII ст. – важливе джерело для вивчення історії фортифікації міста // Фортифікація України. – Кам'янець-Подільський, 1993. – С. 45; Його ж. Плани Кам'янця-Подільського 70-90-х рр. XVIII ст. – джерело для розробки програми регенерації Старого міста // Проблеми регенерації історичної забудови заповідних територій населених пунктів України. Матеріали науково-практичної конференції. – Кам'янець-Подільський, 1994. – С. 86-87; Його ж. Плани Кам'янця-Подільського XVIII ст. – важливе джерело для вивчення територіальної історії міста // Давня і середньовічна історія України (Історико-археологічний збірник). На пошану Іона Винокура з нагоди його 70 – річчя. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2000. – С. 320-327; Його ж. План Кам'янця-Подільського 1773 р. ... – С. 270-284.

[367] Матвіїшин Я. Назв. пр. – С. 216-257.

[368] Пламеницкая О. Особенности средневековой застройки... – С. 53-54; Її ж. Забудова Кам'янця-Подільського за мідьоритом... – С. 86, 89-90, 91, 103; Її ж. Средневековая жилая застройка Каменца-Подольского // АН. – №37. – 1990. – С. 229, 231.

[369] Крикун М.Г. Люстрація Кам'янця-Подільського 1734 р... – С. 196. 197, 199, 200.

[370] Матвіїшин Я. Назв. пр. – С. 216-257.

[371] http://62.20.57.210/kra/bilder/0406/17/004_001.jpg; http://62.20.57.210/kra/bilder/0406/17/004_003.jpg; http://62.20.57.210/kra/bilder/0406/17/004_004.jpg. (За цю інформацію автор висловлює щиру вдячність Павлу Нечитайлу).

[372] Zgórniak M. Nieznany plan Kamieńca Podolskiego z 1713 r. / M.Zgórniak // Studia i materiały do historii wojskowości. – T. XXIV, 1991. – S. 321 – 325.

[373] Ibid. – S. 324.

[374] Матвіїшин Я. Назв. пр. – С.216.

[375] Там само. – С. 225-226.

[376] Там само. – С. 224.

[377] Nowak T. Op. cit. – S. 145-146.

[378] План Каменца-Подольского 1753 г. // Російський Державний Військово-історичний Архів (далі – РДВІА). – Ф.ВУА. – Спр.№21999. – Арк. ?

[379] Крикун М. Люстрація Кам'янця-Подільського 1734 р... – С. 197.
[380] Пламеницька О. Забудова Кам'янця-Подільського... – С.89. – рис.7.
[381] Крикун М. Люстрація Кам'янця-Подільського 1734 р... – С.228.
[382] Матвіїшин Я. Назв. пр. – С. 227, 256.
[383] Там само. – С. 227-228.
[384] Там само. – С. 248.
[385] Nowak T. Op. cit. – S. 146.
[386] Ibid.
[387] План Каменца-Подольского 1773 г. // РДВІА. – Ф.349. – Оп. 17. – Спр. № 598. – Арк. ?
[388] Петров М.Б. Історична топографія передмість... – С. 163.
[389] Крикун М. Люстрація Кам'янця-Подільського 1734 р... – С. 199.
[390] Пламеницька О. Забудова Кам'янця-Подільського 1734 р... – С. 86.
[391] Крикун М. Люстрація Кам'янця-Подільського 1734 р... – С. 196.
[392] Nowak T. Op. cit. – S. 147.
[393] Об обмежевании земель г. Каменца-Подольского 1834 г. // К-ПМДА. – Ф.115. – Оп.1. – Спр. № 1091. – Арк. 118, 120.
[394] Nowak T. Op. cit. – S.148-149.
[395] План Каменца-Подольского 1773 г. – Арк.1.
[396] Prusiewicz A. Op. cit. – S. 21; Нельговський Ю. Архітектура магістрату в Кам'янці-Подільському / Ю. Нельговський // Українське мистецтво. – Вип.3. – К., 1969. – С. 153.
[397] План Каменца-Подольского 1773 г. – Арк. 1.
[398] Kalinowski W. Op. cit. – S. 168.
[399] Lukacz M. Polokacyjna zabudowa przy Rynku Polskim w Kamieńcu Podolskim w świetle wpływów zachodnioeuropejskich / M.Lukacz // Kamieniec Podolski... – T.1. – S. 121.
[400] План Каменца-Подольского 1773 г. – Арк.1.
[401] Брянцева Т. Характерні риси розвитку міст Поділля у XVIII ст... – С.99; Dyspartament kwater...r.1789. – S. 112, 113-113 V.
[402] Prusiewicz A. Op. cit. – S. 55.
[403] План Каменца...1773 г. – Арк. 1.
[404] Там же.
[405] Там же.
[406] Там же.
[407] Там же.
[408] Там же.
[409] Ричков П. Назв. пр. – С. 35-37.
[410] Там само. – С. 35-36.
[411] Król R. Komisja Boni Ordinis w Kamieńcu Podolskim / R.Król // Polacy na Podolu. – T.VII. – Pamiętnik Kijowski / Pod redakcją naukową H. Strońskiego. – Kijów, 2004. – S. 80.
[412] Ibid. – S.70-89; Kiryk F. Księga przyjęć do prawa miejskiego w Kamieńcu Podolskim z lat 1723-1736 oraz 1740-1742 / F.Kiryk // Kraków – Małopolska – Europa. Studia ku czci prof. Jana Malieckiego. – Kraków, 1996. – S. 128.
[413] План Каменца-Подольского 1793 г. // РДВІА. – Ф.349. – Оп.17. – Спр.№347. – Арк. ?
[414] План Каменец-Подольской крепости с замком и земляным Гонверком 1797 г. // Російський Держаний Архів Військово-морського Флоту. – Ф.3/Л. – Оп.24. – Спр.№40. – Арк. ?
[415] План Каменца-Подольского 1799 г. // РДВІА. – Ф.348. – Оп.4. – Спр.№640. – Арк. ?
[416] План с деталями Каменец-Подольской крепости и каменным замком и земляным Гонверком 1800 г. // РДВІА. – Ф.349. – Оп.17. – Спр. № 658. – Арк. ?; План Каменец-Подольской крепости с каменным замком и земляным Гонверком 1800 г. // РДВІА. – Ф.348. – Оп.4. – Спр.№640. – Арк. 1.
[417] Тимофієнко В. Назв. пр. – С. 156-157.
[418] План Каменец-Подольской крепости 1797. – Арк. 1.
[419] Там же.

[420] Петров М. Вірмени на Поділлі... – С. 21-38.
[421] Задорожнюк А. Знахідки з розкопків вірменського Миколаївського костелу в Кам'янці-Подільському / А.Задорожнюк // Пам'ятки України. – 2000. – №3-4. – С. 31-32.
[422] Бевз Г. Піднімаємо з руїн. Церква св.Трійці в Кам'янці на Поділлі / Г.Бевз, В.Бевз. – Кам'янець-Подільський– Львів, 1996. – С. 9.
[423] Задорожнюк А., Копилов С., Петров М. Назв. пр. – 52 с.
[424] Задорожнюк А. Західні міські укріплення та міський бульвар у Кам'янці-Подільському // Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції / А.Задорожнюк. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. – С. 142-152.
[425] Нельговский Ю.А. О древней застройке Каменец-Подольского / Ю.А. Нельговский // Проблемы современной архитектуры и историческое наследие Украины. – Киев, 1979. – С.92.
[426] Описание города Каменца 1700 г... – С.362.
[427] Нельговский Ю. О древней застройке... – С. 92.
[428] Описание города Каменца... – С. 563.
[429] Нельговский Ю. О древней застройке... – С. 93.
[430] Там же. – С. 93.
[431] Шевченко В. Несхожість Гончарської башти / В.Шевченко // Наука і суспільство. – 1971. – № 12. – С. 28-30.
[432] Її ж. Фортифікаційні ідеї Альбрехта Дюрера і їх втілення в Україні // Пам'ятки історії України: історія та культура. – № 3-4. – 1998. – С. 86.
[433] Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. – В 4-х т. – Т.4. – К.: Будівельник, 1986. – 142 с.
[434] Там же.
[435] Шевченко В. Фортифікаційні ідеї... – С. 143.
[436] О выдаче копии документа... – Арк.1.
[437] Сіцінський Ю. Вплив візантійсько-атонської архітектури на будівництво мурованих церков на Поділлю / Ю. Сіцінський // ЗНТШ. – Т.139-140. – Львів, 1925. – С. 45-55.
[438] Винокур І. До початку історії Кам'янця-Подільського / І.Винокур, М.Петров. – С. 125-127.
[439] О доставлении исторического описания городам Подольской губернии Сенату 16 июля 1797 г. // К-ПМДА. – Ф.227. – Оп.1.Додатковий. – Спр. № 2. – Арк. 1-2.
[440] Сецинский Е. Город Каменец-Подольский... – С. 235; Брянцева Т.Г. Сельская округа... – С. 163.
[441] Петров М.Б. Плани Кам'янця-Подільського XVIII ст. як джерело з історичної топографії міста / М.Б.Петров // Творчі вершини вченого. Збірник наукових праць до 60-річчя від дня народження професора М.Г. Кукурудзяка. – Кам'янець-Подільський, 1998. – С. 55-59.
[442] Marczyński W. Statystyczne i historyczne opisanie gubernii Podolskiej / W.Marczyński. – Wilno, 1820. – T. 1. – S. 161-196.
[443] Przezdziecki A. Op. cit. – 159 s.
[444] Ibid. – S. 158.
[445] Каминский А. Об основании каменецкого девичьего доминиканского монастыря / А.Каминский // Подольские губернские ведомости (далі – ПГВ). – 1838. – № 28-29. – С. ?
[446] Историческое обозрение городов Подольской губернии // ПГВ. – № 43. – Часть неофициальная. – Каменец-Подольский, 1843. – С. 54-63.
[447] Краткая история Подолья // ПГВ. – № 35-43. – Часть неофициальная. – Каменец-Подольский, 1844. – С. ?
[448] Каминский А. Указ. соч. – С. ?
[449] Атлас Подольской губернии // Журнал министерства внутреннх дел (далі – ЖМВД) – Ч.2. – СПб., 1843. – С. 311-353.
[450] Baliński M. Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym / M.Baliński, T.Lipiński. – T.2. – Cz. 2. – Warszawa, 1845. – S. ?
[451] Историческая записка о городе Каменец-Подольский // ЖМВД. – 1853. – Ч.2. – С.1-48.
[452] Сементовский А. Каменец-Подольский / А. Сементовский. – СПб., 1862. – С. ?
[453] Там же. – С. 5.

[454] Krzyżanowski S. Listy Jana de Witte, generała majora wojsk koronnych, pulkownika artyleryi koronnej, komendanta fortecy Kamienieckiej z 1777-1779 / S.Krzyżanowski. – Kraków, 1869. – 321 s.

[455] Троицкий П. Каменецкий кафедральный Свято-Иоанно-Предтеченский собор / П.Троицкий // Подольские епархиальные ведомости (далі – ПЕВ). – 1862. – №2. – С. 28-33.

[456] Синицкий Д. Каменецкий Свято-Троицкий первоклассный монастырь / Д. Синицкий // ПЕВ. – 1863. – № 18. – С. 576-586; № 19 – С. 615-627; № 20. – С. 637-660; № 21. – С. 669-701.

[457] Симашкевич И. Архиерейский Подольский дом / И.Симашкевич // ПЕВ. – 1873. – №2. – С. 27-40; № 3. – С. 59-59; № 4. – С. 74-84; № 5. – С. 91-99.

[458] Островерхов Н. Каменец-Подольский / Н.Островерхов. – К., 1882. – С. 28.

[459] Антонович В. Акты о городах... – С. 329-346, 363-367.

[460] Ласковский Ф. Материалы для истории инженерного искусства России / Ф. Ласковский. – Ч.4. – М., 1869. – Рукопись ВИА. – С. 48-49, 638, 1428.

[461] Антонович В. Исследования о городах Юго-Западного края / В. Антонович // Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. – К., 1885. – Т.1. – С. 164-165.

[462] Там же. – С. 151.

[463] Решение, постановленное советом сорока мужей Каменецкого армянского магистрата, устанавливающее порядок избрания войта советом сорока мужей и депутатами от посполитых мещан, а также запрещающее одному лицу занимать одновременно две магистратские должности. 1634. Декабря 7 // АЮЗР. – Ч.V. – Т.I. – С. 150-152; Приказ короля Иоанна-Казимира комиссарам, отправленным в Каменец для проверки отчетов, представленных магистратом о том, чтобы они не судили никаких тяжб между мещанами и не препятствовали им подавать апелляций в королевский суд. 1655. Сентября 26 // АЮЗР. – Ч.V. – Т.I. – С. 157-158: Грамота короля Михаила, подтверждающая грамоту, пожалованную городу Каменцу Сигизмундом III, по смыслу которой Каменец уравнивался в правах со Львовом, а также присоединяющая к городу предместье, называемое Подгроздие. 1670. Марта 16 // АЮЗР. – Ч.V. – Т.I. – С. 158-160; Заявление летичевских мещан: христиан и евреев, поданное Летичевскочу магистрату о том, что мещане вполне довольны составом магистрата и не желают проводить вторичной баллотировки, предложенной некоторыми мещанами евреями. 1798. Августа 16 // АЮЗР. – Ч.V. – Т.I. – С. 590-592; Решение, поданное Летичевским магистратом управляющему государственными имуществами майору Корису, содержащее жалобу об отнятии в города Летичева, не смотря на его грамоты и привилегии, лесов, земель и хуторов бывшими летичевскими старостами и впоследствии экономиею графа Аркадия Маркова // АЮЗР. – Ч.V. – Т.I. – С. 578-581.

[464] Согласие изъявленное всеми мещанами города Каменца о том, чтобы протестовать против постановления сейма дворян подольских, обложившего податью город Каменец, мещане обязываются подати не платить, а в случае если шляхетские сборщики наложат свои печати на их лавки, прекратить всякую торговлю, производство и продажу горячих напитков. При этом взыскать штраф с тех мещан, которые бы не захотели повиноваться общему решению. 1702. Декабря 30 // АЮЗР. – Ч. V. – Т.I. – С. 205-206.

[465] Инструкция, данная мещанину Андрею Зволенскому, отправляемому в качестве депутата от польского магистрата и посольства города Каменца хлопотать на сейме об интересах города. Между прочими делами ему поручено хлопотать об окончательном подчинении русских мещан польскому магистрату. 1702. Декабря 22 // АЮЗР. – Ч.V. – Т.I. – С. 203-205.

[466] Описание города Каменца... – С. 556-583.

[467] Решение комиссии, отправленной в Каменец после возвращения с того города от Турции к Речи Посполитой. Комиссары проверяют права и привилегии городские, определяют статьи доходов каменецкого старосты... 1700. Сентября 7 // АЮЗР. – Ч. V. – Т.I. – С. 184-187.

[468] Владимирский-Буданов В. Население Юго-Западной России от второй половины XV в. до Люблинской унии (1569 г.) / В.Владимирский-Буданов // АЮЗР. – Ч.VII. – Т.II. – К., 1896. – С. 199, 202-203.

[469] Антонович В. О промышленности Юго-Западного края в XVIII столетии / В.Антонович / Записки Юго-Западного отделения Императорского Русского географического общества. – К., 1873. – Т. I. – С. 179-191.

[470] Грамота воеводы краковского, генерала Подольского Мартына Контского, возстанавливающая прежде бывшие годичные 3 ярмарки в городе Каменце. 1703. Сентября 19 // АЮЗР. – Ч.5. – Т. 1. – С. 210-211.

[471] Орловский М. Краткие записки о каменецких православных церквях и католических костелах / М.Орловский // ПЕВ. – 1865. – № 22. – С. 972-976.

[472] Jarochowski A. Op. cit. – S. 365-375.

[473] Rulikowski E. Dawne drogi i szaki na prawym bzegu Dniepru / E.Rulikowski // Ateneum. – 1787. – T. 3-4. – S. 90-91.

[474] Rolle A. (Dr. Antoni). Zameczki Podolskie ... – T.I. – S. 122-126, 307-308; T.2. – S. 18-145, 252-301.

[475] Rulikowski E. Op. cit. – S. 90-91.

[476] Kopiarz przywilejów... – S ?

[477] Kościół WW. OO. Dominikanów w Kamiencu Podolskim // ЛНБ ВР. – Ф.5 Оссолінських. – Спр.№4027/I. Арк.2-2зв; Ormianskiey Kościeł w Kamiencu Podolskim // Там само. – Спр.№4029/III – Арк. ?; Wizity klasztoru Jezuickiego Kamienieckiego XVIII w. // Там само. – Спр.№2412/II. – Арк. ?

[478] Rolle A. (Dr. Antoni). Zameczki Podolskie... – T.I. – S. 122.

[479] Kamieniec Podolski. Szkic historyczny przez Józefa Apolinarego// ЛНБ ВР. – Ф.141. – Спр. №3378. – 222 арк.

[480] Podole. Powiat Kamieniecki (Próba geografii historycznej). Opisal Dr. Antoni J. // Biblioteka Polskej Akademii Nauk (Kraków) Rękopisy. – Sygn. № 308. – S ?

[481] Rolle A. Z życia ormian kamienieckich w XVII i XVIII wieku / A.Rolle. – Kraków: Nakladem redakcyi «Swiata», 1891. – 24 s.

[482] Сецинский Е. Город Каменец-Подольский... – С. 223.

[483] Его же. Замковая православная церковь в Каменце // ПЕВ. – 1892. – №27-28. – С. 484.

[484] Історик Олена Компан: Матеріали до біографії / Упорядник Ярослав Компан. – К.: Видавничий відділ «Києво-Могилянська Академія», 2007. – С. 159.

[485] Тхор В.І. Про стан вивчення історії міст України XVII-XVIII ст. / В.І.Тхор // Укр.істор.журн. – 1974. – № 38. – С. 139.

[486] Сецинский Е. Материалы для истории... – С.7-82; Его же. Город Каменец-Подольский... – С. 229.

[487] Его же. Город Каменец-Подольский... – С. 229.

[488] Карачківський П. Назв.пр. – С. 135-142; Клименко П. Цехи на Україні...; Коцюбинська Н. Дещо про кам'янецьких срібників / Н.Коцюбинська // Україна. Травень-Червень. – Кн.41. – К., 1930. – С. 25-39; Клименко П.В. Цехова книга бондарів... – С. ?; Компан О. Місто Кам'янець-Подільський – центр навчання ремісників у XVII-XVIII ст. / О.Компан // Матеріали доповідей III Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Львів, 1970. – С. 85-86; Гавриленко В. Печатки ремісничих цехів Кам'янця-Подільського / В.Гавриленко // Архіви України. – 1976. – №1. – С. 79-80; Компан О.С., Суслопаров М.З. Назв.пр. – С. 135-139; Гаркавець О. Вірменокипчацькі рукописи... – С. ?; Постанова кам'янецького гродського уряду про охорону привілеїв кушнірського цеху і заходи боротьби з партачами. 1726 р. // ЦДІАУК. – Ф.223. – Оп.1. – Т.2. – Спр. № 519. – Арк. ?; Випис із привілею Августа II від 11 липня 1726 р. про підтвердження статуту кушнірському цехові м.Кам'янця-Подільського. Засвідчена копія 1751 р. // Там само. – Спр. № 520. – Арк. ?; Статут олійницького цеху міста Кам'янця-Подільського 1774 р. // Там само. – Ф.39. – Оп.1. – Спр. № 172. – Арк. ?

[489] Сецинский Е. Древнейшие православные церкви в Подолии. III. Каменецкая Иоанно-Предтеченская церковь (Старый Собор) / Е.Сецинский. – Каменец-Подольский, 1890. – С. ?

[490] Его же. Материалы для истории монастырей Подольской епархии // Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета (далі – ТПЕИСК). – Вып.V. – Каменец-Подольский, 1891. – С. 300-308; Его же. Исторические сведения о приходах и церквях Подольской епархии. Каменецкий уезд // Там само. – Вып. VII. – Каменец-Подольский, 1895. – С. 20-112.

[491] Его же. Исследование подземных ходов в Каменец-Подольском // Археологическая летопись Южной России. – Т.3 – М.,1901. – С. 149-152.

[492] Его же. Историческая справка о каменецких подоминиканских зданиях, в которых поместилось древнехранилище историко-статистического комитета // ПЕВ. – №10. – 1903. – С. 248-252.
[493] Его же. Материалы для истории... – С. 78.
[494] О выдаче копии документа на землю, принадлежащею Троицкому монастырю г. Каменца. 1860 г. // К-ПМДА. – Ф.246. – Оп.1. – Спр.454. – Арк.1.
[495] Сецинский Е. Город Каменец-Подольский...
[496] Там же. – С. 198-199.
[497] Там же. – С. 199.
[498] Описание города Каменца... – С. 574-576.
[499] Доронович М. Предградье Каменец-Подольского Русские фольварки до XIX в. / М.Доронович // ПЕВ. – №11-25. – 1888. – С. ?
[500] Его же. Армяне в Подолии и первая церковь их в Каменец-Подольском // ТПЕИСК. – Выпуск 2. – Каменец-Подольский, 1878. – С. 15-30.
[501] Владимирский-Буданов М. Немецкое право... – С. 376-585.
[502] Петров Н. Подолия. Историческое описание. – СПб., 1891.
[503] Гульдман В.К. Памятники старины в Подольской губернии / В.К.Гульдман. – Каменец-Подольский, 1901. – С. ?
[504] Молчановский Н. Очерк известий... – 388 с.
[505] Владимирский-Буданов М. Ф. Население... – С. 1-210.
[506] Там же. – С. 128; Его же. Население Юго-Западной России... – С. 102.
[507] Щербаков С. Шляхетський наступ на міста Західної Білорусі в першій половині XVII ст. і криза цехового ремесла / С. Щербаков // Питання історії СРСР. – Вип. 6. – Львів, 1952. – С. 92.
[508] Владимирский-Буданов М. Немецкое право... – С. 567.
[509] Там же. – С. 555.
[510] Там же. – С. 559.
[511] Молчановский Н. Указ. соч. – 388 с.
[512] Там же. – С. 310-311.
[513] Там же. – С. 380.
[514] Korzon T. Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta (1764-1794) / T.Korzon. – Wydanie drugie. – T.2. – Kraków-Warszawa, 1897. – S. 335-339.
[515] Ibid. – S. 84.
[516] Ibid. – S. 335.
[517] Prusiewicz A. Op. cit. – S. ?
[518] Ibid. – S.60.
[519] Брянцева Т. Сельская округа городов... – С. 163.
[520] Prusiewicz A. Op. cit. – S. 32.
[521] Прусевич О. Исторический очерк укреплений г.Каменец-Подольского / О. Прусевич // ПЕВ. – 1904. – № 17. – С. 218-229.
[522] Jabłonowsli A. Pisma. Wolyn, Podole i Rus Czerwona / A.Jabłonowsli. – T.4. – Warszawa, 1911. – S. 373.
[523] Ibid.
[524] Ibid.
[525] Ibid. – S.368-388; Jabłonowski A. Zamek kamieniecki u schyłku pierwszej połowy XVI wieku / A.Jabłonowslki // Przegląd bibliograficzno-archeologiczny. – T.III. – Warszawa, 1882. – S. 11-30.
[526] Lustracye królewszczyzn ziem Ruskich, Wołynia, Podola i Ukrainy z pierwszéj połowy XVII wieku. Wydal A. Jabłonowski // Źródla dziejowe. – T.V. – Warszawa, 1877, – S. 1-2, 9, 15, 191.
[527] Źródła dziejowe. – T.XIX. – S. 21, 23, 160, 177, 194, 203-204, 208, 210-214, 216-219, 226, 234, 241.
[528] Карачківський М. До історії... – С.235-242; Його ж. Опис Поділля з 1819 р. В.Рудлицького (До історії Поділля початку XIX ст.) // Записки історично-філологічного відділу. – Кн. XVII. – К., 1927. – С. 96-111.
[529] Lewicki S. Targi Lwowskie od XV – XIX wieku / S.Lewicki. – Lwów, 1921. – S. 18, 22, 23-24.
[530] Сіцінський Є. Наукова робота в Кам'янці на Поділлю за останнє десятиріччя (1914-1924 рр.) / Є. Сіцінський // Україна. – Кн. 1. – К., 1926. – С. 175-176.

[531] Клименко П.В. Цехи на Україні...; Петров М.Б. Клименко П.В. – дослідник... – С. 27-32.
[532] Компан О.С., Суслопаров М.З. Назв. пр. – С. 136.
[533] Клименко П.В. Промисловість і торгівля в Подільській губернії на початку XIX ст. / П.В.Клименко // Ювілейний збірник на пошану академіка Д.І. Багалія. – К., 1927. – С. 1032-1057.
[534] Клименко П. Цехова книга бондарів... – 179 с.
[535] Компан О.С., Суслопаров М.З. Назв. пр. – С. 136.
[536] Клименко П. Цехова книга бондарів... – С. ?
[537] Неселовський Опанас Захарович // Завальнюк О.М. Історія Кам'янець-Подільського державного українського університету в іменах. 1918-1921 рр. / О.М. Завальнюк. – Кам'янець-Подільський: «Абетка-НОВА», 2006. – С. 258-262; Нестеренко В.А. Опанас Неселовський – подвижник історичного краєзнавства на Поділлі наприкінці XIX- першої третини XX ст. / В.А. Нестеренко // Актуальні проблеми географії, екології, історії Великої Волині: Академія на пошану доцента Миколи Юхимовича Костриці (до 60-річчя від дня народження) / Науковий збірник «Велика Волинь». – Т. 27. – Житомир: Вид. М. Косенко, 2004. – С. 344-348.
[538] Неселовський О. Подільський третинник (з матеріалів до подільської метрології) / О. Неселовський // Записки Кам'янець-Подільського інституту народної освіти. – Т.1. – Кам'янець на Поділлі, 1926. – С. 6-12; Його ж. Наймити та наймички на Поділлі в XVIII ст. // Записки Кам'янець-Подільського інституту народної освіти. – Т. 2. – Кам'янець на Поділлю, 1927. – С. 8.
[539] Геринович В. Кам'янець на Поділлі // Краєзнавство. – 1930. – №1-5. – С. 8-16.
[540] Його ж. Вірмени в Кам'янці // Краєзнавство. – 1928. – №1. – С. 20-25; Його ж. Євреї в Кам'янці // Краєзнавство. – 1929. – №3-10. – С.44-48; Його ж. Кам'янеччина: населення і його економічна діяльність. – Кам'янець на Поділлю, 1927. – 128 с.
[541] Сіцінський Є. Муровані церкви на Поділлю... – С. 45-50, 66-71.
[542] Його ж. Оборонні замки Західного Поділля XIV-XVII ст. Історико-археологічні нариси. – К., 1928. – С. 13-33.
[543] Його ж. Нариси з історичної топографії міста Кам'янця-Подільського та його околиць (Перевидання). – Кам'янець на Поділлю, 1994. – С. 14-21, 55, 56.
[544] Січинський В. Нариси з історії Кам'янця / В. Січинський // Життя Поділля. – 1919. – № 43-47. – 9 лютого; – № 45. – 11 лютого; – № 48. – 14 лютого; Його ж. Кам'янець-Подільський: нарис // Життя і знання. – Львів, 1933. – № 3. – С. 72-75; Його ж. Кам'янецький замок. Календар «Провидіння». – Філадельфія, 1953. – С. 119-124, іл.
[545] Białkowski L. Przyczynki do dziejów Kamieńca i Podola w wieku XVI-XVII. Ze wschodu i zachodu / L.Białkowski / Odbitka z «Pamiętnika Lubelskiego» towarzystwa przyjacial nauk w Lubline. – T.1. – Lublin, 1929. – S. 20-25; Tegoż. Podole w XVI wieku. Rysy spoleczne i gospodarcze. – Warszawa, 1920. – S.?
[546] Грушевський М. Історія України-Руси / М. Грушевський. – К.,1995. – Т.6. – С. 23.
[547] Його ж. Опис Подільських замків... – С. 1-14.
[548] Його ж. Люстрація кам'янецького староства 1570 р. – С. 87-121.
[549] Buczek K. O mapach Jana Witte / K.Buczek // Prace kartografów pruskich w Polsce za czasów Stanisława Augusta na tle uspolczesnej kartografii polskiej. – Kraków, 1935. – S. 195, 275-277.
[550] Tegoż. Dzieje kartografii polskiej od XV do XVIII w. – Wrócław, 1963. – S. 22-37.
[551] Гейштор А. История на службе юго-восточной политики Речи Посполитой в XV-XVI вв. / А. Гейштор // Россия, Польща и Причерноморье в XV-XVIII вв. – М.: Наука, 1979. – С. 33.
[552] Нельговский Ю. К проекту реставрации памятника архитектуры XVI в. «Русские ворота» в г. Каменец-Подольске. Историческая справка / Ю.Нельговский. – К., 1947 // Фонды Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець» (далі – НІАЗ «Кам'янець»). – Інв. № ? – Арк. ?
[553] Его же. К проекту реставрации памятника архитектуры XVIII в. ворот кафедрального собора в г. Каменец-Подольске (Триумфальные ворота). – К., 1947 // Фонды НІАЗ «Кам'янець». – Інв. № 4-04. – Арк. ?
[554] Его же. К проекту реставрации памятника архитектуры XV в. башни доминиканского костела в г.Каменец-Подольский. – К., 1947 // Фонды НІАЗ «Кам'янець». – Інв. № 28. – Арк. ?; Его же. К

проекту реставрации памятника архитектуры XV в башни армянского костела в г.Каменец-Подольске. – К., 1947 // Фонды НІАЗ «Кам'янець». – Інв. № 4-1/1. – Арк. ? – Інв. № ?. – Арк. ?

[555] Его же. Проект реставрации памятника архитектуры XVI в. «Русские ворота» в г.Каменец-Подольский. – К., 1947 // Фонды НІАЗ «Кам'янець». – Інв. № ?. – Арк. ?

[556] Шперк В. История фортификации / В. Шперк. – М., 1957. – С. 84-85.

[557] Будянська Т. Замок у Кам'янець-Подільському / Т. Будянська. – К., 1961. – 16 с.

[558] Пламеницька Є. Кам'янець-Подільський. Історико-архітектурний нарис / Є.Пламеницька, І.Винокур, Г.Хотюн, І.Медведовський. – К., 1968. – С.29-31, 76-83.

[559] Там само. – С. 30, 85.

[560] Там само. – С. 87.

[561] Там само. – С. 10.

[562] Jabłonowski A. Pisma... – T.IV. – S. 304.

[563] Prusiewicz A. Op. cit. – S. 29.

[564] Бунин А.В. Градостроительство... – С. 148, 154.

[565] Там же. – С. 141, 160.

[566] Там же. – С. 148.

[567] Нельговский Ю. Историко-архитектурные исследования ... – С. 14; Юрченко П.Г. Кам'янець-Подільський замок / П.Г. Юрченко // Архітектурні пам'ятники. – К., 1950. – С. 105-120.

[568] Kalinowski W. Op. cit. – S. 167-225.

[569] Нельговський Ю. Архітектура будинку магістрату ... – С. 157-164.

[570] Его же. Историко-архитектурные исследования при проектировании заповедника в Каменце-Подольском // Реконструкция центров исторических городов. – К., 1974. – С. 90-94.

[571] Его же. О древней застройке... – С. 88-95.

[572] Его же. Историко-архитектурные исследования... – С. 93.

[573] Его же. О древней застройке... – С. 91.

[574] Kalinowski W. Op. cit. – S. 167-225.

[575] Рашба Н.С. Общественно-политическая жизнь... – С. 13-14.

[576] Його ж. Кам'янецька хроніка, складена Агопом, доповнена і продовжена його рідним братом Аксентом // Жовтень. – № 4. – 1985. – С. 95-105; Аналогічна стаття цього ж автора російською мовою побачила світ у 1984 р. у науковому збірнику «Османская империя в первой четверти XVII в.» – М., 1984. – С. 53-71.

[577] Гаркавець О. Вірмено-кипчацькі рукописи... – С. 11.

[578] Там само. – С. 14 -15.

[579] Там само. – С. 13.

[580] Там само. – С. 13-14.

[581] Там само.

[582] Там само. – С. 14.

[583] Гаркавец А.Н. Конвергентная эволюция армяно-кыпчакского языка в условиях субординативного двуязычия его носителей в г. Каменце-Подольском XVI-XVII вв. / А.Н. Гаркавец: Автореф... дис. канд. фил. наук. – М., 1975. – 16 с.

[584] Гаркавец А. Н. Конвергенция армяно-кыпчакского языка... – 100 с.

[585] Котляр М.Ф. Торгівля в Україні в XIV-XV ст. / М.Ф.Котляр // Укр.істор.жур. – №1.– 1995. – С. 38-47, 43-44.

[586] Подградская Е.М. Торговые связи Молдавии со Львовом в XVI-XVII вв. / Е.М. Подградская. – Кишинев, 1968. – С. 99, 116-118, 166-170.

[587] Її ж. До питання про роль Кам'янця-Подільського в торгівлі України з Молдавією в XVI-XVII ст. // УІЖ. – № 9. – 1969. – С. 106-112.

[588] Ее же. Экономические связи Молдовы со странами Центральной и Восточной Европы в XVI-XVII вв. – Кишинев, 1991. – С. ?; Ее же. Экономические связи Молдавского княжества... – 160 с.

[589] Ее же. Экономические связи... – С. 205.

[590] Її ж. Участь вірмен Кам'янця-Подільського у товарообміні країн Центральної та Східної Європи в XVI-XVII ст. // VII Подільська історико-краєзнавча конференція (Секція історії дожовтневого періоду). Тези доповідей. – Кам'янець-Подільський, 1987. – С. 79 – 80.
[591] Ее же. Экономические связи... – С. 201-202.
[592] Там же. – С. 203.
[593] Там же. – С. 204-205.
[594] Компан О.С. Міста України... – С. ?; Історик Олена Компан... – 532 с.: іл.
[595] Компан О.С. Міста України... – С. 291.
[596] Там само. – С. 340.
[597] Там само.
[598] Там само – С. 182.
[599] Там само. – С. 186.
[600] Петров М.Б. Населення Кам'янця-Подільського... – С. 93-104.
[601] Компан О.С. Міста України... – С. 187.
[602] Її ж. До питання про заселеність України в XVII ст. // Укр.істор.жур. – № 1. – 1960. – С. 65-77.
[603] Компан О.С. Міста України... – С. 378.
[604] Там само. – С. 232.
[605] Шкурко С. Армянские архитектурные памятники в городе Каменец-Подольске / С. Шкурко // ИФЖ АН Армянской ССР. – №2. – 1968. – С. 233-243; Брайчевский М. Архитектурные памятники армянской колонии в городе Каменце-Подольском / М. Брайчевский // Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. – Вып.3. – Ереван, 1971. – С. 290-293; Галустян Д. Из истории строительной деятельности в армянских колониях Польши / Д. Галустян // ИФЖ АН Армянской ССР. – №3. – 1975. – С. 251-258; Халпачьян О. Указ. соч. – С. 133-137; Тюпич А., Хотюн Г. Армянские сооружения Каменца-Подольского / А.Тюпич, Г.Хотюн // Второй Международный симпозиум по армянскому искусству: Сб. докладов. – Т.2.– Ереван, 1981. – С. 423-435; Мишко Д.І. Українсько-російські зв'язки в XIV-XVI ст. / Д.І. Мишко. – К.: Видавництво АН Української РСР, 1959. – С. 88, 90; Паповян А. Армянский судебник Мхитара Гоша (перевод с древнеармянского) / А. Паповян. – Ереван, 1954. – 262 с.
[606] Брайчевский М. Архитектурные памятники... – С. 108.
[607] Петров М.Б. Вірмени на Поділлі... – С.29.
[608] Брайчевський М. Кам'янець-Подільський місто-музей / М. Брайчевский // Укр.істор.жур. – №2. – 1967. – С. 107-115.
[609] Його ж. Перспективи дослідження українських старожитностей XIV-XVIII ст. // Середні віки на Україні. – К., 1971. – С. 20-31.
[610] Gruszecki A. Op. cit. – S. 131.
[611] Guerguin B. Op. cit. – S. 61.
[612] Lotusz A. Op. cit. – S. 163.
[613] Nowak T. Op. cit. – S. 139-186.
[614] Ibid. – S. 159.
[615] Пламеницька Є., Винокур І., Хотюн Г., Медведовський І. Назв. пр. – С. 54-58.
[616] Крикун М.Г. Населення Подільського воєводства в першій половині XVII ст. / М.Г. Крикун // УІГЗ. – К., 1971. – С. 123; Його ж. Поширення польського адміністративно-територіального устрою на українських землях // Проблеми слов'янознавства. – Вип. 42.– Львів, 1991. – С. 24-41.
[617] Його ж. З історії заселення Подільського воєводства в першій половині XVIII ст. // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Вип.3. – Львів, 1965. – С. 39.
[618] Его же. Документальные источники по демографии Правобережной Украины XVIII в. // Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории. – К., 1971. – С. 81-88.
[619] Його ж. Про житловий фонд Кам'янця-Подільського у XVIII ст. // Тези доповідей V Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1980. – С. 89-91.
[620] Його ж. Люстрація Кам'янця-Подільського 1734 р... – С. 193-262.
[621] Там само. – С. 195.

[622] Там само.
[623] Там само. – С. 204.
[624] Пламеницька О.А. Середньовічна житлова забудова Кам'янця-Подільського / О.А. Пламеницька // Укр.істор.жур. – №3. – 1987. – С. 133, 134; Ее же. Особенности средневековой застройки... – С. 56-57.
[625] Крикун М.Г. Люстрація Кам'янця-Подільського 1734 р... – С. 204.
[626] Там само. – С. 202, 222.
[627] Там само. – С. 202.
[628] Там само. – С. 200.
[629] Там само. – С. 215, 228-230.
[630] Там само. – С. 202.
[631] Кісь Я.П. З історії торговельних зв'язків України в XVI – першій половині XVII ст. / Я.П.Кісь // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. Випус 8. – К.: Наукова думка, 1982. – С. 82-87.
[632] Брянцева Т.П. Характерні риси... – С. 97-98.
[633] Там само. – С. 99.
[634] Ее же. Сельская округа... – С. 159-167
[635] АЮЗР. – Ч. V. – Т.І. – С. 409.
[636] Там же. – С. 163.
[637] Маркина В.А. Крестьяне Правобережной Украины. Конец XVII – 60-е годы XVIII ст. / В.А. Маркина. – К.: Изд-во Киевского университета, 1971. – С. 100-101.
[638] Компан Е.С. О некоторых особенностях социально-экономического развития городов Правобережной и Левобережной Украины в XVII-XVIII вв. / Е.С. Компан, В.А.Маркина // Города феодальной России. – М.: Наука, 1966. – С. 350-362.
[639] Там же. – С. 362.
[640] Коваленко Л.А. Велика Французька буржуазна революція і громадсько-політичні рухи на Україні в кінці XVIII ст. / Л.А. Коваленко. – К. : Наукова думка, 1973. – С. 20-22.
[641] Смолій В. Возз'єднання Правобережної України з Росією / В.Смолій. – К.: Наукова думка, 1978. – С. 78-82.
[642] Там само. – С. 79.
[643] Там само.
[644] Тхор В.І. Деякі питання соціально-економічного розвитку правобережних і західноукраїнських міст у XVIII ст. / В.І.Тхор // Феодалізм: економіка, класова боротьба, культура. Збірник наукових праць. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 176-177.
[645] Швыдько А.К. Социально-экономическое развитие городов Украины в XVI – XVIII вв. / А.К.Швыдько. Учебное пособие. – Днепропетровск, 1979. – 100 с.
[646] Шевченко Ф.П. Шляхи сполучення України з Балканськими країнами у XVII-XVIII ст. / Ф.П.Шевченко // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. – Вип. 2. – К., 1985. – С.54,55.
[647] Шульга І. Соціально-економічне становище Закарпаття у другій половині XVIII ст. / І.Шульга. – Львів, 1978. – С. 170.
[648] Ковальський Н.П. Источниковедение истории Украины (XVI – первая половина XVII в.) / Н.П. Ковальський: Учебное пособие. – Ч.1. Анализ советских археографических публикаций документальных источников.– Днепропетровск: ДГУ, 1977. – 95 с.; Ч.2. Анализ дореволюционных отечественных публикаций источников. – 1978. – 114 с.; Ч.3. Характеристика публикаций источников на иностранных языках. – 1978. – 95 с.; Ч.4. Обзор основных отечественных собраний архивных источников. – 1979. – 109 с.; Его же. Источниковедение социально-экономической истории Украины (XVI – первая половина XVII в.): Акты о городах: Учебное пособие. – Днепропетровск: ДГУ, 1983. – 70 с.
[649] Михайлина П.В. До питання про розвиток міської торгівлі Поділля у другій половині XVI-першій половині XVII ст. / П.В. Михайлина // Проблеми економічної географії Поділля: Тези доповідей наукової конференції. – Кам'янець-Подільський, 1988. – С. 159-160; Его же. Развитие городского ремесла на Правобережной Украине в конце XVI – первой половине XVII вв. // Научный ежегодник Черновицкого государственного университета за 1959 г. – Черновцы, 1960. –

С. 128-130; Його ж. До питання про розвиток міського ремесла на Поділлі в кінці XVI – першій половині XVII ст. // Матеріали II Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Львів, 1968. – С. 5-6; Його ж. Міста України в період феодалізму (До питання про становище міст в умовах іноземного поневолення в кінці XVI – першій половині XVII ст.). – Чернівці: Вид-во Чернівецького ун-ту, 1971. – 115 с.; Михайлина П.В. Петров М.Б. Історична топографія. – С. 355-356.

650 Александра М.Ф. Кам'янець-Подільський / М.Ф.Александрв, І.С.Винокур, І.В.Гарнага // Історія міст і сіл УРСР. Хмельницька область. – К.: Головна редакція Української Радянської Енциклопедії АН УРСР, 1971. – С. 297-323.

651 Цішковська Т. Торгівля Кам'янця-Подільського в працях істориків XIX-XX ст. / Т.Цішковська // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. – Історичні науки. – Т. 4 (6). – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2000. – С. 134.

652 Осіпян О.Л. Форми землеволодіння та розвиток господарства у вірменських колоніях Поділля у XIV-XVIII ст. / О.Л. Осіпян // Поділля і Південно-Східна Волинь у роки Визвольної війни українського народу середини XVII ст.: Матеріали Всеукраїнської історико-краєзнавчої науково-практичної конференції / Інститут історії України НАН України та ін. – Стара Синява: Поділля, 1998. – С. 162 – 169.

653 Його ж. Розвиток ремесла та форми його організації у вірменських колоніях Поділля в XIV-XVIII ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. Т. 4(6). – С. 112-119.

654 Його ж. Соціальний портрет вірменського купця в Україні XVI-XVII ст. // Питання історії України. Збірник наукових статей кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. – Т.6: На пошану професора Павла Михайлини. – Чернівці: Зелена Буковина, 2003. – С. 58-65.

655 Михайлина П.В. Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569-1654 рр.) / П.В.Михайлина. – К.: Наукова думка, 1975. – С. 18-19, 24, 27, 34, 38, 59, 60; Його ж. До питання про розвиток міської торгівлі... – С. 159-160; Його ж. Міста України – центри ремісничого виробництва (друга половина XVI – перша половина XVII ст.) // Питання історії України: Збірник наукових статей. Вип. 1. – Чернівці, 1997. – С. 25-32.

656 Кривонос В.П. Львівсько-левантійська торгівля наприкінці XV – в середині XVII ст. / В.П.Кривонос // Укр.істор.жур. – № 1. – 1995. – С. 48-57.

657 Там само. – С. 53.

658 Трубчанінов С.В. Матеріали до уроку «Наш край в 1-й половині XVIII ст.» / С.В. Трубчанінов // Наукові праці історичного факультету. – Т. 1. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С. 228-235; Його ж. Соціально-економічний розвиток Поділля в 50-60-х рр. XVII ст. // Там само. – Т. 8(10). – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2002. – С. 210, 212-215; Його ж. Матеріали до історичної топографії Поділля XV-XIX ст. та їх використання // Там само. – Т. 15. – С. 366-372.

659 Його ж. Матеріали до історичної топографії... – С. 366-372.

660 Його ж. Поділля в останній третині XVII ст. (До 325-ї річниці турецької облоги Кам'янця-Подільського) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. – Т. 1(3). – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 1997. – С. 220-229.

661 Дашкевич Я.Р. Кам'янець-Подільський у вірменських джерелах... – С. 58, 59, 63.

662 Його ж. Адміністративні, судові й фінансові книги на Україні в XIII – XVIII ст. (Проблематика, стан і методика дослідження) // Історичні джерела та їх використання. – Вип.4. – К., 1969. – С. 129-171.

663 Його ж. Грамота Федора Дмитровича (нарис з української дипломатики) // НІБ Арх. упр. УРСР. – № 4. – 1962. – С.9-14.

664 Дашкевич Я. Договор Н.Торосовича с львовскими и каменецкими армянами 1627 г. как памятник армяно-кыпчакского языка / Я.Дашкевич, Е.Триярский // Rocznik Orientalistyczny (далі – RO). – Т. 33. – Zesz. 1. – 1969. – S. 77-96.

665 Дашкевич Я. Устав армянской общины в Каменце-Подольском 1616 г. / Я. Дашкевич // RO. – 1976. – Т. 38. – S. 221-223.

[666] Його ж. Кам'янець-Подільський у вірменських джерелах... – С. 57-66; Його ж. Рецензія на: Акти вірменського суду Кам'янця-Подільського (XVI ст.) – Єреван, 1963 // Укр.істор.жур. – № 5. – 1964. – С. 143-144; Його ж. Джерела і література про вірменські колонії на Україні // НІБ. – № 6. – 1961. – С. 70-79; Його ж. Армянские колонии на Украине в источниках и литературе XV-XIX вв. – Ереван, 1962. – С. 16-39; Його ж. Цінне видання про Хотинську війну: [Рец. на : Йовганнес Каменаці. Патмутюн патеразмін Хотіну. – Єреван, 1964] // АУ. – № 3. – 1966. – С. 93 – 94.

[667] Його ж. Кам'янець-Подільський у вірменських джерелах... – С. 63.

[668] Его же. Армянская колония в Каменце-Подольском в 50-60 годах XVI в. // Документы на половецком языке XVI в. (судебные документы Каменец-Подольской армянской общины). – М., 1967. – С. 81.

[669] Документы на половецком языке XVI в... – С. 261.

[670] Дашкевич Я.Р. Армянская колония... – С. 71-72, 74-75, 77-83.

[671] Там же. – С. 72.

[672] Там же. – С. 78.

[673] Dachkevytch Ya. R. Kipchak Acts of Armenian Law Court at Kamenetz Podolsk (1559-1567) as a Cultural and Historical Monument / Ya.Dachkevytch // Ural-Altaische Jahrbücher. Bd. 36. – H. 3-4. – Wiesbaden, 1965. – S. 292-310.

[674] Ibid. – P. 79.

[675] Ibid. – P. 79.

[676] Документы на половецком языке XVI в... – С. 263.

[677] Dachkevytch Ya. R. Le guartier arménien de Kamenetz – Podolsk sur les gravures du XVII siècle / Ya.Dachkevytch // RE. Arm., N.S.– T. 7. – 1970. – P.465 – 472, fig. 1-8 .

[678] Дашкевич Я. Армянские кварталы средневековых городов Украины (XIV-XVIII вв.) / Я.Дашкевич // РВН. – № 2. – 1987. – С. 63-85; - № 3. – С. 48-60.

[679] Его же. Армянская колония... – С. 86.

[680] Его же. Устав армянской общины в Каменце-Подольском 1616 г. // RO. – 1976. – T.36. – S. 101-109.

[681] Его же. Армянская колония... – С. 88-89.

[682] Січинський В. Історія українського граверства XVI-XVIII ст. / В. Січинський. – Львів, 1937. – С. 42; Крип'якевич І. Забуті види України. XVII-XVIII ст. / І. Крип'якевич // Українська книга. – №1. – Львів, 1937. – С. 18-20; Наливайко Д. Україна другої половини XVII ст... // Укр. істор.жур. – №2 – 1972. – С. 132-134; №3. – 1972. – С.130-131, 134; Дашкевич Я. Види міст України XVI – першої половини XVIII ст. як історико-краєзнавчі джерела / Я.Дашкевич // II Республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства. – 19-21 жовтня 1982 р. Тези доповідей. – К., 1982. – С. 156-157; Його ж. Корпус зображень міст України XVI-XVIII ст. // Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку. Тези доповідей республіканської наради. – К., 1988.– С. 228-230.

[683] Дашкевич Я. Види і плани Кам'янця-Подільського XVII-XVIII ст. / Я.Дашкевич // Тези доповідей V Подільської історико-краєзнавчої конференції (1979). – Кам'янець-Подільський, 1980. – С. 91-92; Його ж. Кам'янець-Подільський в середньовічній гравюрі (типологія, хронологія, джерелознавче значення) // VII Подільська історико-краєзнавча конференція (секція історії дожовтневого періоду): Тези доповідей. – Кам'янець-Подільський, 1987. – С. 59-61.

[684] Dachkevitch Ya. Materiaux pour l'histoire des colonies armeniennes... – P. 468.

[685] Пламеницька О. Забудова Кам'янця-Подільського за мідьоритом... – С. 82-105.

[686] Дашкевич Я. Зображення Кам'янця-Подільського 70-х років XVII-XVIII ст. як історико-топографічне джерело / Я.Дашкевич // Проблеми історичної географії України. – К., 1991. – С. 50.

[687] Там само. – С. 49.

[688] Крикун М. Люстрація Кам'янця-Подільського 1734 р. ... – С. 234; Dyspartament Garnisony Kamienieckiego. Kwaterunek Anno Domini r.1739 // ЛНБ. ВР. – Ф.141. – Спр. №2243/III. – Арк.2-3.

[689] План Каменца-Подольского 1773 г. // ДВІА Росії. – Ф.349. – Оп.17. – Спр. № 598. – Арк ?

[690] Дашкевич Я. Зображення Кам'янця-Подільського... – С. 46-48.

[691] Пламеницька Є. Дослідження Кам'янець-Подільського замку. – С. 16.

[692] Dachkevytcz Ya. Le quartier armenien... – P.470-482; Dachkėvych Ya. Le guartier arménien de Kamenetz – Podolsk sur les gravures du XVIIe siècle / Ya.Dachkevytch // Дашкевич Я. Вірменія і Україна / Armenia and Ukraine. – Львів; Нью-Йорк, 2001. – С. 161-176, 181-188; Его же. Армянские кварталы средневековых городов Украины (XIV-XVIII ст.) // ИФЖ. – №2 (117). – Ереван. – 1987. – С. 63-85.

[693] Дашкевич Я. Армянская колония в Каменце-Подольске... – С. 77.

[694] Дашкевич Я. Кам'янець-Подільський у медальєрській пластиці XVII- XVIII ст. / Я.Дашкевич // Музей і Поділля. Тези доповідей наукової конференції, присвяченої 100-річчю від дня заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. – Кам'янець-Подільський, 1990. – С. 58-60.

[695] Його ж. Адміністративні, судові й фінансові книги... – С. 153-154.

[696] Його ж. Кам'янець-Подільський XVI-XVIII ст.: місто трьох гербів // Міста та містечка в гербах, прапорах і печатках. – Львів, 2003. – І. – С. 76-77.

[697] Там само. – С. 91

[698] Степанков В.В. Кам'янець-Подільський у політичних планах Богдана Хмельницького / В.В.Степанков// Наукові праці Камянець-Подільського державного університету. Історичні науки. – Т.12. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. – С. 101-108; Його ж. Кам'янець-Подільський у середині XVII ст. (1648-1652 рр.) // Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: історія і сучасність. Збірник наукових праць за підсумками другої міжнародної науково-практичної конференції. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний університет, інформаційно-видавничий відділ, 2005. – С. 31-33.

[699] Степанков В.С. Вибух у кам'янецькому замку 26 серпня 1672 р.: героїчний вчинок чи трагедія випадковості / В.С.Степанков // Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: історія і сучасність. Збірник наукових праць за підсумками міжнародної науково-практичної конференції. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський університет: інформаційно-видавничий відділ, 2004. – С. 44-46.

[700] Степанков В.С. Поділля в період раннього феодалізму (XIV-XVIII ст.) / В.С.Степанков, С.В.Швейбиш // Нариси історії Поділля. На допомогу вчителю. – Хмельницький, 1990. – С.62-114; Його ж. Антифеодальна боротьба в роки Визвольної війни та її вплив на формування Української держави (1648-1654). – Львів, 1991; Його ж. Становище Кам'янця-Подільського та умови життя його мешканців у роки турецької окупації (1672-1699) // Проблеми етнографії, фольклору і соціальної географії Поділля. – Кам'янець-Подільський, 1992. – С. 221-225; Його ж. Подільські опришки та їх боротьба з турецькою залогою Кам'янця-Подільського (осінь 1672-1674) // Кам'янеччина в контексті історії Поділля. Науковий збірник. – Т.1. – Кам'янець-Подільський, 1997. – С. 71-73.

[701] Його ж. Рух опришків в околицях Кам'янця-Подільського влітку-восени 1648 р. // Питання історії України. Збірник наукових статей. – Т. 6. – Чернівці: Зелена Буковина, 2003. – С. 84.

[702] Там само.

[703] Гваньїні О. Назв.пр. – С. 416-417.

[704] Там само. – С. 146, 332, 344, 417, 759.

[705] Мицик Ю.А. Історико-географічний опис... – С.29-33; Його ж. Записки иностранцев... –С. 38.

[706] Степанков В.С. Кам'янець-Подільський у другій половині XVII ст. / В.С.Степанков // Мицик Ю.А., Степанков В.С., Стороженко І.С. Сполохи козацької слави. – Дніпропетровськ: Січ, 1991. – С. 205.

[707] Пламеницкая Е.М. Из исследований Каменец-Подольской крепости / Е.М. Пламеницкая // Археологические исследования на Украине в 1968 г. Информационное сообщение. – К., 1971. – С. 260-266; Її ж. Про час заснування... – С. 124-144.

[708] Її ж. Дослідження Кам'янець-Подільського замку. – С. 14-37.

[709] Ее же. Памятник архитектуры XIII-XVIII вв. Замок в г.Каменце-Подольском. Польный мост XVI в. // Фонды НІАЗ «Кам'янець». – К., 1979. – 7 с.

[710] Ее же. Башня на броде оборонительной системы Польских ворот в г. Каменце-Подольском. – К., 1977. – Т.IV // Фонды НІАЗ «Кам'янець». – 80 с.

[711] Ее же. Проект консервационно-реставрационных работ по оборонительной системе XVI в. – Польским воротам в г.Каменец-Подольском. – К., 1967. // Там само. – 12 с.; Ее же. К исследованию оборонительных сооружений в г.Каменце-Подольском. Польские ворота // Тези доповідей V-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Хмельницький, 1965. – С. 89; Її ж. Відкриття Надбрамної башти // Наука і суспільство. – 1968. – №8. – С. 25-27; Пламеницкая Е., Тюпич А. Городские укрепления у Русских ворот – оборонительная система XVII-XIX вв. в г.Каменец-Подольском Хмельницкой области (обмер) // Фонды НІАЗ «Кам'янець». – К., 1967. – С. ?

[712] Ее же. Армянский колодец 1581 г. – середина XVIII в. г. Каменец-Подольский Хмельницкой обл. – Т.1. Историческая записка. – 1990 // Фонды НІАЗ «Кам'янець». – 100 с.

[713] Ее же. Казармы крепости – памятник архитектуры 1760 г. в Каменце-Подольском Хмельницкой обл. Обмер // Там само. – К., 1978. – Инв.121. – Т.1. – С. ?

[714] Дашкевич Я. Каменец – еще раз / Я. Дашкевич // Russia Mediaeralis. – 1984. – T.V, 1. – С. 7-19; Його ж. Виникнення міст України: Міфи та реальність // Укр.істор.жур. – К., 1992. – №2. – С. 11-12.

[715] Пламеницька Є. Нова концепція формування системи фортифікації Кам'янця-Подільського в аспекті вивчення віку міста / Є.Пламеницька, О.Пламеницька // Фортифікація України. Міжнародна конференція з проблем охорони фортифікаційних споруд в Україні. – Кам'янець-Подільський, 1993. – С.22-23; Пламеницька Є. Фортечний міст Кам'янця-Подільського: хронологічна і типологічна атрибуція / Є.Пламеницька, О.Пламеницька // АСУ. – 1995. – №2. – С. 21-33.

[716] Пламеницька Є.М. Дослідження Кам'янець-Подільського замку в 1969 р. / Є.М.Пламеницька // Археологічні дослідження на Україні в 1969 р. – Вип.4. – К., 1972. – С. 298-299.

[717] Jabłonowski A. Zamek kamieniecki... – S. 27.

[718] Пламеницька Є. Дослідження Кам'янець-Подільського замку... – С. 35.

[719] Грушевський М. Опис подільських замків... – С. 3-16.

[720] Jabłonowski A. Zamek kamieniecki... – S. 27.

[721] Пламеницька Є., Пламеницька О. Фортечний міст...– С.24. – Рис.4.

[722] Gruszecki A.Op. cit. – S. 127-132.

[723] Guerguin B. Op. cit. – S. 61.

[724] Сіцінський Є. Муровані церкви... – С. 45-50, 66-71.

[725] Пламеницкая Е. Ограда с воротами и калиткой XVII-XIX вв. Вход в детский сад №5 по ул.Р.Люксембург №17-19 города Каменца-Подольского / Е.Пламеницкая // Фонди НІАЗ «Кам'янець». – К., 1979. – Т.1. – С. ?

[726] Її ж. Дослідження двох житлових будинків в м.Кам'янці-Подільському // II Республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства. – К., 1982. – С. 266-268.

[727] Kiryk F. Z dziejów... – S. 71.

[728] Описание города Каменца...1700 г. – С. 536-583.

[729] Крикун М. Люстрація Кам'янця-Подільського 1734 р... – С. 239.

[730] Dyspartament kwater...r.1789. – Арк.111.

[731] Пламеницкая Е. Башня на броде... – С. 5.

[732] Описание города...1700 г. – С. 270.

[733] План Каменца-Подольского 1773 г... – Арк.1

[734] Inwentarz i lustracje starostw: Kamieniec Podolskiego i Latyczowskiego 1613 r. – S. 39.

[735] Пламеницька О., Пламеницька Є. Нова концепція формування... – С. 22-23.

[736] Григорян В.Р. История армянских колоний... – С. 52-59, 222-236.

[737] Его же. Об актовых книгах... – С. 276-296; Его же. Акты армянского суда... – С. 370.

[738] Его же. К вопросу о правовом положении женщин в армянских поселениях Украины // ИСД. – Вып. 3. – Ереван, 1971. – С. ?

[739] Его же. История армянских колоний... – С. 63.

[740] Описание города Каменца...1700 г. – С. 539.

[741] Там же. – С. 540.

[742] К-ПМДА. – Ф.227. – Оп.1. – Спр. № 1473. – Арк. 34; Ф.196. – Оп.2. – Спр. № 8508. – Арк. 23-24.

[743] Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. – Т.4. – К., 1986. – С. 136; Мазурик Є.В. Нариси про минуле і сьогодення медицини Кам'янця-Подільського та Хмельниччини / Є.В. Мазурик. – Кам'янець-Подільський, 1999. – С. 33-35.

[744] Григорян В. История армянских колоний... – С. 97.

[745] Винокур І., Петров М. Історична топографія... – 48 с.

[746] Петров М.Б. Зовнішня торгівля... – С. 301-306; Його ж. Історична топографія Кам'янця-Подільського XVIII ст. в історіографії XIX – початку XX ст. // Кам'янеччина в контексті історії Поділля. Науковий збірник. – Кам'янець-Подільський, 1997. – Т.1. – С. 74-77; Його ж. Історична топографія Кам'янця-Подільського XVIII ст. в історіографії 20-80-х рр. XX ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. – Т.2(4). – Кам'янець-Подільський, 1998. – С. 49-57; Його ж. Кам'янець-Подільський XV-XVIII ст. в польській історіографії... – С. 256-268; Його ж. Історична топографія Кам'янця-Подільського кінця XVII-XVIII ст... – 384 с., іл. Його ж. Кам'янець-Подільський епохи середньовіччя та ранньої нової доби у науковому доробку Я.Р.Дашкевича. – С. 231-241; Його ж. Кам'янець-Подільський XV-XVIII ст. у науковому доробку Ю.Сіцінського. – С. 289-297; Петров М.Б., Задорожнюк А.Б. Кам'янецьке ремесло XVI – першої половини XIX ст... – С. 235-246.

[747] Петров М.Б. Основні писемні джерела з історичної топографії Кам'янця-Подільського / М.Б.Петров // II Республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства (Тези доповідей). – К., 1982. – С. ?; Його ж. Актові матеріали магістратів м.Кам'янця-Подільського кінця XVIII ст. – важливе джерело з історичної топографії міста // Тези доповідей XXXXII звітної наукової конференції кафедри інституту за 1989-1990 рр. – Кам'янець-Подільський, 1991. – С. 8.; Його ж. Опис Кам'янця-Подільського 1700 р. – важливе джерело вивчення історії та культури міста // Культура: Поділля: історія і сучасність. – Хмельницький, 1993. – С. 96-97; Його ж. Історична топографія Кам'янця-Подільського в писемних джерелах XVIII ст. // Наукові праці історичного факультету. – Кам'янець-Подільський, 1997. – Т.1(3). – С. 51-60; Його ж. Опис Кам'янця-Подільського 1700 р. ...– S.49-62; Його ж. Акти органів державного управління XV-XVIII ст. – важливе джерело для дослідження соціально-економічних, демографічних, етнічних та історико-топографічних аспектів Кам'янця-Подільського // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць.– Т. 9. Матеріали п'ятого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі». – Кам'янець-Подільський : Oium», 2007. – С. 338-357; Його ж. Записки іноземців... – С. 197-212; Григорян В.Р. Актовые книги... – С. 252-263; Его же. Об актовых книгах... – С.276-296; Его же. Акты армянского суда... – 440 с.; Документы на половецком языке... – 431 с.; Дашкевич Я. Адміністративні, судові й фінансові книги... – С.129-171; Фішер А. Назв. пр. – С.34-35; Гаркавець О. Вірмено-кипчацькі рукописи... – 328 с.;

[748] Задорожнюк А. Дослідження вірменського Миколаївського храму XV-XVIII ст. у Кам'янці-Подільському / А.Задорожнюк, М.Петров // VIII Подільська історико-краєзнавча конференція. Тези доповідей. Секція археології. – Кам'янець-Подільський, 1990. – С.58-59; Гурський О., Задорожнюк А., Петров М. Назв.пр. – С.229-235; Петров М.Б. Вірмени на Поділлі... – С.21-34. Його ж. Історична топографія Кам'янця-Подільського... – С. 237-244.

[749] Петров М.Б. До історії торгівлі Кам'янця-Подільського... – С.96-101; Його ж. Клименко П.В. – дослідник... – С.27-32; Його ж. Кам'янець-Подільський – важливий осередок торгівлі України в XV-XVIII ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. – Т.8(10). – Кам'янець-Подільський, 2002. – С.179-190; Його ж. Зовнішня торгівля ... – С.301-306; Його ж. Організація та розвиток внутрішньої торгівлі... – С.241-257; Його ж. Кам'янець-Подільський XV-XVIII ст. ... – С.386-394; Його ж. Міські землеволодіння... – С.375-388; Його ж. Сільськогосподарські заняття... – С.191-205.

[750] Його ж. До питання про населення... – С.35-36; Його ж. Населення Кам'янця-Подільського... – С.93-104; Його ж. Демографія Кам'янця-Подільського XV – першої половини XVII ст. // Наукові праці Кам'янця-Подільського державного університету. Історичні науки. – Т.12. – Кам'янець-Подільський: Oium, 2004. – С.261-273.

[751] Його ж. Українська громада... – С.54-58; Його ж. Виникнення та адміністративно-правовий устрій... – С. 140-160.

[752] Його ж. Соціально-економічний розвиток Кам'янця-Подільського в другій половині XVII-XVIII ст. // Студії Кам'янець-Подільського Центру дослідження історії Поділля. – Т. 1. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. – С. 225 – 245.

[753] Його ж. Польська громада... – С. 89-106.

[754] Його ж. Географічний і військовий фактории... – С.80-88; Його ж. Оборонні споруди... – С.360-363.

[755] Його ж. Про час виникнення та історико-топографічну еволюцію... – С.80-87; Його ж. Містобудівні норми розвитку... – С.143-149; Його ж. Польський ринок... – С.76-90; Його ж. Історична топографія вірменських кварталів... – С.25-30; Його ж. Історико-топографічний розвиток... – С.322-339; Його ж. Історико-топографічний розвиток кварталів української громади Кам'янця-Подільського XV-XVIII ст. // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Т.7. – Кам'янець-Подільський: Oium, 2006. – С.216-233.

[756] Його ж. План Кам'янця-Подільського 1797 р...; Його ж. Плани Кам'янця-Подільського 70-90-х рр. XVIII ст. – джерело для розробки... – С.86-87; Його ж. Плани Кам'янця-Подільського XVIII ст... – С.52-59.

[757] Його ж. Розвиток Кам'янця-Подільського... – С.134-143.

[758] Його ж. Польський ринок... – С.76-90.

[759] Жалоба, поданная королевским комиссарам от имени каменецкого посольства на обиды, причиняемые мещанам членами магистрата. 1753 // АЮЗР. – Ч.V. – Т.I. – С.376.

[760] Антонович В. Акты о гайдамаках (1700-1768) / В.Антонович // АЮЗР. – Т.III. – Ч.III. – К., 1876. – С.89.

[761] Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст. Збірник документів. – К., 1970. – С.119.

[762] Там само. – С.119-120.

[763] Петров М.Б. Плани Кам'янця-Подільського XVIII ст. – важливе джерело для вивчення територіальної історії міста / М.Б.Петров. – С.321-323; Його ж. План Кам'янця-Подільського 1773 р. – С.270-284.

[764] АЮЗР. – Ч.V. – Т.I. – С.371.

[765] Петров М.Б. Масова забудова Кам'янця-Подільського наприкінці XVII – у XVIII ст. та її вплив на формування історичної топографії міста / М.Б.Петров // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. – Т.6(8). – Кам'янець-Подільський, 2001. – С.396-402.

[766] Петров М.Б. Історична топографія передмість... – С.162-167.

[767] Петров М. Передмістя Кам'янця-Подільського... – S. 188-209.

[768] Пламеницька О.А. Опис Кам'янця-Подільського 1700 р., як джерело до вивчення середньовічної забудови міста / О.А. Пламеницька // Тези доповідей VI-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції (секція історії дожовтневого періоду). – Кам'янець-Подільський, 1985. – С.68-69.

[769] Її ж. Забудова Кам'янця-Подільського за мідьоритом... – С.82-105.

[770] Ее же. К вопросу об эволюции...– С.48-57; Ее же. К вопросу исследования средневековой застройки Каменца-Подольского // Вопросы формирования в современной архитектуре. – К., 1983. – С. ?; Tegoż. Zabudowa mieszczańska... – S.255-269.

[771] Togoż. Zabudowa mieszczańska...– S.257.

[772] Пламеницкая О.А. Новые данные о средневековой жилой застройке Центральной площади Каменца-Подольского / О.А. Пламеницкая // Памятники архитектуры Украины (новые исследования). – К., 1986. – С.214-218; Ее же. Средневековая жилая застройка... – С.223-233.

[773] Ее же. Особенности средневековой застройки... – С.2-55; Ее же. К вопросу об эволюции в планировочной структуре Каменца-Подольского // АН. – М., 1990. – №37. – С.48-57; Ее же. Особенности планировки древнего Каменца-Подольского. К вопросу регенерации заповедника // СИА. – 1987. – №10; Ее же. Подземный ярус средневекового города: проблемы изучения и охраны (на примере Каменца-Подольского) // Первая Всесоюзная научная конференция по историческому краеведению. Тезисы докладов и сообщений. – К., 1987. – С.228-229.

[774] Ее же. К вопросу об эволюции...– С.53.
[775] Ее же. Особенности средневековой застройки – С.53.
[776] Нельговский Ю. О древней застройке... – С.88-95; Его же. Историко-архитектурные исследования... – С.163.
[777] Plamienicka O. Zabudowa mieszczańska...– S.257.
[778] Ее же. Особенности средневековой застройки...– С.59; Пламеницкая О., Пламеницька Є. Кам'янець-Подільський – місто... – С.15-23.
[779] Петров М. Б. Про час виникнення... – С.80-87; Його ж. Польський ринок... – С.76-90; Kiryk F. Z dziejów... – S. 71; Lukacz M. Op. cit. – S.121, 127.
[780] Münch H. Geneza rozplanowania miast wielkopolskich XII i XIV wieku / H.Münch. – 1946. – S. ?; Rospedowskij A. Gród i zamek w Polsce – problem genezy i typologii / A.Rospedowskij // Prace Naukowe Instytutu Historii Architektury, sztuki i techniki Politechniki wrocławskiej. – Wroclaw, 1978. – №12. – S. ?
[781] Крип'якевич І. Історичні проходи по Львові / І. Крип'якевич. – Львів, 1991. С. ?; Трегубова Т. Реконструкція розпланування середньовічного Львова за писемнимим джерелами / Т. Трегубова // АСУ. – 3. – Ч.2. – К., 1996. – С.17-31; Колосок Б. Градостроительное наследие Луцка: развитие древнего города и проблема преемственности: дис...канд.архитек. / Б. Колосок. – К., 1979. – С. ?; Петров Н. Историческая топография Каменца-Подольского XII-XVIII вв.: дис... канд.ист. наук / Н.Петров. – К., 1987. – 243с.
[782] Lukacz M. Op. cit. – S.121, 127.
[783] Пламеницкая О. Особенности средневековой застройки...– С.53.
[784] Винокур І., Петров М. Про час виникнення Кам'янця... – С.53-61; Задорожнюк А.Б. Ще раз про дако-римську концепцію походження Кам'янця-Подільського / А.Б. Задорожнюк // Там само. – С.62-64. – С. ?
[785] Брайчевський М.Ю. Римська монета на території України / М.Ю. Брайчевський. – К., 1959. – С. ?
[786] Баран В.Д. Черняхівська культура / В.Д.Баран. – К., 1981. – С. ?
[787] Винокур І.С. Історія та культура черняхівських племен / І.С.Винокур. – К., 1972. – С. ?
[788] Сіцінський Ю. Стародавні племена і народи на Поділлі за історичних часів перед заснуванням Київської держави / Ю. Сіцінський // К-ПМДА. – Ф.333. – Оп.1. – Спр. № ?– Арк. ?; Пам'ятки України. – К., 2000. – №3-4. – С.56.
[789] Plamienicka O. Zabudowa mieszczańska...– S.268; Фенцур В. Національний історико-архітектурний заповідник «Кам'янець»: сучасне і майбутнє / В. Фенцур // Пам'ятки України. – 2000. – №3-4. – С.7.
[790] Ее же. Средневековая жилая застройка... – С.223-233; Її ж. Середньовічна житлова забудова... – С.129-130; Tegoż. Zabudowa mieszczańska... – S.261; Ее же. Новые данные...– С.214-218.
[791] Ее же. Средневековая жилая застройка... – С.223-227.
[792] Її ж. Християнські святині Кам'янця на Поділлі. – К., 2001. – С.31.
[793] Дашкевич Я. Кам'янець-Подільський у вірменських джерелах... – С.57-66.
[794] Пламеницька О. Християнські святині...– С.29, 63, 64.
[795] Там само. – С.75.
[796] Kiryk F. Z dziejów... – S.75.
[797] Пламеницька О. Забудова Кам'янця-Подільського за мідьоритом...– С.82-105.
[798] Пламеницька О., Пламеницька Є. Фортечний міст. – С.21-33; Їх же. Кам'янець-Подільський – місто на периферії... – С.43-50.
[799] Грушевський М. Опис Подільських замків... – С.14; Kiryk F. Z dziejów ... – S.104-105.
[800] Пламеницька О. Початок мурованого оборонного будівництва на Поділлі / О. Пламеницька // АСУ. – 1. – К., 1994. – С.45-46.
[801] Пламеницька О., Пламеницька Є. Кам'янець-Подільський – місто на периферії...– С.37. – Іл.45,1.
[802] Пламеницька О. Архітектурна концепція реставрації комплексу Старого і Нового замків у Кам'янці на Поділлі / О. Пламеницька // Пам'ятки України. – №3-4. – С.11-13.

[803] Ківільша Г. Архітектурна спадщина Яна де Вітте у Кам'янці-Подільському / Г.Ківільша // Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: історія і сучасність. Збірник наукових праць за підсумками другої міжнародної науково-практичної конференції. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський: інформаційно-видавничий відділ, 2005. – С. 223-226. Її ж. Архітектурна спадщина Яна де Вітте у Кам'янці-Подільському // Pamiętnik Kijowski. – T. 8: Polskie dwory i rezydencje na Ukrainie. – Kijów – Olsztyn, 2006. – S. 267-272.

[804] Матвіїшин Я. Кам'янець-Подільський і Хотин... – С. 216-257.

[805] Михайловський В. Документи подільських (кам'янецьких) генеральних старост на заставу королівщин (1442 – 1506 рр.) / В. Михайловський // Київська старовина. – № 2. – 2003. – С. 65-81; Його ж. Матеріали до itineraria подільських воєвод, каштелянів і старост у XV ст. // Молода нація. – К., 2001. – № 3. – С. 155-160; Його ж. Початки уряду Кам'янецького генерального старости (1431-1446) // Київська старовина. – № 3. – 2001. – С. 36-44; Його ж. Надання земельної власності у Подільському воєводстві за панування Владислава III (1434-1444) // Український археографічний щорічник. – Випуск 8/9. – Київ-Нью-Йорк, 2004. – С. 227-265.

[806] Дроздовська Г.Б. Використання архівних джерел при дослідженні Центральної площі в Кам'янці-Подільському / Г.Б. Дроздовська // Матеріали до зводу пам'яток історії та культури народів СРСР по Українській РСР. – К., 1984. – Вип.1. – С. 18-21; Ківільша Г.Б. Дослідження житлової забудови на Центральній площі в Кам'янці-Подільському // Тези доповідей VI Подільської історико-краєзнавчої конференції (секція історії дожовтневого періоду). – Кам'янець-Подільський, 1985. – С. 39-41.

[807] Осетрова Г. Опис Кам'янця-Подільського 1789 р. як джерело вивчення забудови міста / Г.Осетрова // VII Подільська історико-краєзнавча конференція. Тези доповідей. – Кам'янець-Подільський, 1987. – С. 57-59.

[808] Її ж. Палаци Кам'янця // Матеріали IX Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С. 175-177; Її ж. Еволюція ренесансної кам'яниці на Польському ринку, 8, у Кам'янці-Подільському // Студії Кам'янець-Подільського Центру дослідження історії Поділля. – Т.1. – Кам'янець-Подільський: Оіюм,2005. – С. 245-251.

[809] Її ж. Кам'янецькі адреси Казимира Липинського // Поділля і Волинь у контексті історії національного відкриття. Науковий збірник. – Хмельницький, 1995. – С. 120-122.

[810] Її ж. Шляхетські герби в пам'ятках архітектури Кам'янця-Подільського // П'ята наукова геральдична конференція. – Львів, 1995. – С.50-52.

[811] Ричков М. Першоджерела до історії... – С.35-36.

[812] Тимофієнко В. Назв. пр. – С. 156-157.

[813] Ричков М. Джерела Російського державного воєнно-історичного архіву до історії містобудування у Правобережній Україні / М. Ричков // Архіви України. – № 5 – 6. – 1992. – С. 52-61.

[814] Kowalczyk J. Kościoły późnobarokowe w diecezji Kamienieckiej / J.Kowalczyk // Sztuka Kresów Wschodnich, II. – Kraków, 1996. – S. 85-125.

[815] Ostrowski J. Kresy bliskie i dalekie / J.Ostrowski. – Kraków, 1998. – S. 55-64.

[816] Dybaś B. Fortece Rzeczypospolitej. Studium z dziejów budowy, fortyfikacji stalych w państwie polskolitewskim w XVII wieku / B.Dybaś. – Toruń. 1998. – S. ?

[817] Polak T. Zamki na kresach / T.Polak. – Warszawa, 1997. – S. 177-179.

[818] Guerguin B. Op. cit. – S. 58.

[819] Przybył J. Kamieniec Podolski albo Trylogia na nowo przeżywana / J.Przybył. – Wrocław, 1998.

[820] Hornung Z. Jan de Witte. Architekt kościola Dominikanow we Lwowie / Z.Hornung. – Warszawa, 1995. – S. 26-27, 32-33.

[821] Ibid. – S. 195.

[822] Szczygiel R. Wplyw konfliktów wewnętrznych w miastach polskich XV-XVI wieku na zmiany struktur spolecznych / R.Szczygiel // Stare i nowe struktury spoleczne w Polsce. – T.1. Miasto / Red. I. Machaj i J. Styk. – Lublin, 1994. – S. 97-103.

[823] Bogucka M. Dzieje miast i mieszaństwa w Polsce przedrozbiorowej / M.Bogucka, H.Samsonowicz. – Wrocław, 1986. – S. 477-481.

[824] Kiryk F.Handel Kamieńca Podolskiego w późnym średniowieczu / F.Kiryk // Studia Historyczne. – R. XLI. – 1998. – S. 23-34.

[825] Tegoż. Handwerk in Kamieniec Podolski um Wende des XV und XVI Jh. // Studia Historiae Oekonomicae. – T.23. – Poznań, 1998. – S. 101-107.

[826] Tegoż. Z dziejów... – S. 67-109.

[827] Tegoż. Z zagadnień zaopatrzenia dawnego miasta w wodę // Kamieniec Podolski... – T.2. – S.99-104.

[828] Tegoż. Z dziejów... – S.71; Dybaś B. Op. cit. – S.128-132.

[829] Lukacz M. Badania urbanistyczno-architektoniczne średniowiecznej zabudowy Kamieńca Podolskiego jako element proceusu rewaloryzacji miasta / M.Lukacz // Międzynarodowa konferencja konserwatorska. – Krakow, 2000. – S. 122-141.

[830] Ibid. – S. 127.

[831] Dziubiński A. Drogi handlowe polsko-tureckie w XVI w. / A.Dziubiński // Przegląd historyczny. – T.LVI. – Z. 2. – Warszawa, 1965. – S. 238; Tegoż. Na szlakach Orientu. Handel między Polska a imperium osmanskim w XVI-XVIII wieku. – Wrocław, 1997. – S. 242.

[832] Kołodziejczyk D. Podole... – 255 s., il; Його ж. Кам'янецький ейялет: турецькі джерела до історії Поділля 1672-1699 років // Український археографічний щорічник. Серія нова. – Вип. 1. – Т.4. – К.,1992. – С. 113-118; Tegoż. Ottoman Podillja: The Eyalet of Kam"janec' 1672-1699 // Harward Ukrainian Studies, 1992. – № 1/2. – S. 87-101; Tegoż. The Ottoman Survey Register of Podolia (ca. 1681): Defter-Mufassal-i Eyalet-i Kamaniçe. – Harvard University Press, 2004. – P. ?

[833] Motylewicz J. Wymiana towarowa w rejonie środkowego biegu Dniestru w połowie XVIII wieku w świetle rejestru komory celnej w Kamieńcu Podolskim / J.Motylewicz // Kamieniec Podolski... – T. 1. – S. 257-270.

[834] Ibid. – S. 270.

[835] Kamieniec Podolski... – T.1. – S. 2.

[836] Bania Z. Kamieniec Podolski: miasto-legenda. Zarys dziejów urbanistyki i architektury od czasów najdawniejszych do współczesności / Z.Bania, M.Wiraska. – Warszawa: Wydawnictwo NERITON, 2001. – 245 s.

[837] Król R. Odzyskanie przez Rzeczypospolitą Kamieńca Podolskiego w 1699 r. / R.Król // Університет. Історико-філософський журнал. – № 6. – 2006. – С. 77-93.

[838] Tegoż. Ceremoniał przyęcia w Kamieńcu Podolskim w 1777 roku posla tureckiego Numan-Beja // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. – Т.6(8). – Кам'янець-Подільський, 2001. – С. 403-415; Tegoż. Obraz twierdzy kamienieckiej w drugiej połowie XVIII wieku. Zabiegi w celu polepszenia jej stanu // Молода нація. Альманах. Україна і Польща: сторінки спільної історії (XIV-XVIII ст.). – №3 – К.: Смолоскип, 2001. – С. 266-280; Tegoż. Діяльність Кам'янецької цивільно-військової порядкової комісії в 1789-1793 рр. // Вісник Львівського університету. – Вип.38. – 2003. – С. 631-639; Tegoż. Komisja Boni Ordinis... – S.70-89.

Розділ II. Історична топографія міста

[1] Петров Н. Историко-топографические очерки древнего Киева / Н.Петров. – К., 1897. – С. ?; Толочко П. Історична топографія стародавнього Києва / П.Толочко. – К., 1970. – С. ?; Івакін Г. Історичний розвиток Києва XIII – середини XVI ст. / Г.Івакін. – К., 1996. – С. ?; Попельницька О. Історична топографія Київського Подолу XVII – початку XIX ст. / О. Попельницька. – К.: Стилос, 2003. – 302 с.; Климовський С.І. Соціальна топографія Києва XVI-XVII сторіччя / С.І. Климовський. – К.: Стилос, 2002. – 230 с.

[2] Крип'якевич І. Історичні проходи... – С. ?; Трегубова Т. Назв. пр. – С. 17-31; Долинська М. Історична топографія Львова XIV-XIX ст. / М. Долинська. – Львів: «Львівська політехніка», 2006. – 356 с; Капраль М. Проблеми соціотопографії Львова (за матеріалами фінансових книг другої чверті XVI ст.) / М. Капраль // Lwów: miasto, spoleczeństwo, kultura. – Kraków, 1998. –

Т. II. – S. 41-46; Його ж. Соціотопографія львівського середмістя середини XVI ст. // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. V. – Дрогобич, 2001. – С. 59-72.

[3] Колосок Б. Градостроительное наследие Луцка... – С. ?; Метельницький Р. Луцьк / Р. Метельницький. – К., 1990. – С. ?; Жук О.М. Історична топографія Луцька X-XVIII ст. Дисерт. ... канд. іст. Наук / О.М. Жук. – Львів, 2000. – С. ?

[4] Кучинко М. Стародавній Володимир-Волинський / М. Кучинко. – Луцьк, 1987. – С. ?; Сас П. Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI вв. / П.Сас. – К., 1989. – С. ?

[5] Нельговский Ю. О древней застройке... – С.88-95; Пламеницкая О. К вопросу об эволюции... – С.48-57. Винокур І., Петров М. Історична топографія.... – С. ?; Петров М. Плани Кам'янця-Подільського XVIII ст. ... – С.52-59; Його ж. Історична топографія Кам'янця-Подільського... – С. 51-60; Сіцінський Ю. Нариси з історичної топографії.... – С. ?; Степанков В.С. З історії облоги Кам'янця-Подільського селянсько-козацькими загонами у 1648 р. / В.С.Степанков // Тези доповідей VI Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1985. – С.63-64; Його ж. Кам'янець-Подільський у другій половині XVII ст. – С.174-200; Його ж. «Реляція» С.Маковецького – найважливіше джерело вивчення облоги турками Кам'янецької фортеці (16-27 серпня 1672 р.) // Фортифікація України. Матеріали міжнародної конференції. – Кам'янець-Подільський, 1993. – С.40-42;

[6] Бунин А. История градостроительного искусства: В 2-х томах / А.Бунин. – Т.1. – М., 1979. – Изд. второе. – С.142.

[7] Dlugosz J. Op.cit. – T.1. – S.171.

[8] Цит. за: Ричков П. Назв.пр. – С.35-36.

[9] Доронович М. Преграды... – С. ?

[10] Петров М. Історична топографія передмість ... – С.163, 165-166; Його ж. Передмістя Кам'янця-Подільського... – S. 188-209.

[11] Szczygiel R. Lokacje miast w Polsce XVI wieku / R.Szczygiel. – Lublin, 1989.– S. 6. Його ж. Проблеми урбанізації Центральної Європи у XII-XVI ст. // Проблеми слов'янознавства – Львів, 1990. – Вип. 42. – С. 18-19; Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI - першій половині XVII ст. / А.Заяць. – Львів: Добра справа, 2003. – 206 с.

[12] Грушевський М. Опис подільських замків ... – С.14.

[13] Białkowski L. Przyczynki do dziejów ... – S.15, 20.

[14] Петров Н.Б. Историческая топография Каменца-Подольского ... – С.75.

[15] Нельговский Ю.А.Историко-архитектурные исследования... – С.90.

[16] Мокеев Г.Я. Черты своеобразия в структурах городов восточных и западных славян / Г.Я.Мокеев // Архитектурное наследство. – №23. – М., 1975. – С.4-5.

[17] Бунин А.В. Особенности архитектурно-планировочного развития средневековых городов Центральной и Западной Европы / А.В.Бунин // Исследование по истории архитектуры и градостроительства. – М.: Московский архитектурный институт, 1964. – С.133.

[18] Бархин М.Г. Город. Структура и композиция / М.Г.Бархин. – М.: Наука, 1986. – С.23.

[19] Мокеев Г.Я. Указ.соч. – С.4.

[20] Тихомиров М.Н. Древнерусские города / М.Н.Тихомиров. – М., 1956. – С.251-252. Аналогічним покровителем над торгівцями в Русі вважався і Микола Мірлікійський.

[21] Алферова Г.В. Организация строительства городов в Русском государстве в XVI-XVII веках / Г.В. Алферова // Вопросы истории, 1977. – №1. – С.50-66.

[22] Дашкевич Я. Кам'янець-Подільський ... – С.60-66;

[23] Петров М. Вірмени на Поділлі ... – С. 22.

[24] Kosciól WW. OO. Dominikanów w Kamiencu Podolskim. Wyciąg z Wizyty Roky 1839 // ЛНБ ВР. – Ф. 5. – Спр. № 4027/ 1. – Арк.. 1 зв.

[25] Бунин А.В. История градостроительного искусства. – Т.1. – С.147.

[26] Białkowski L. Przyczynki do dziejów ... – S.15, 20.

[27] Kopiarz przywilejów. – Арк.1.

[28] Kiryk F. Z dziejów ... – S.71.

[29] Kopiarz przywilejów ... – Арк.1-2.

[30] Молчановский Н. Указ.соч. – С.380.
[31] Kiryk F. Z dziejów ... – S.71.
[32] Ibid.
[33] Дашкевич Я.Р. Армянские кварталы ... – С.63-85; Кос Г. З історії забудови вірменської дільниці у Львові / Г.Кос // ЗНТШ. – Т.227 – Львів, 1994. – С.289-295; Її ж. Українська дільниця середньовічного Львова (До питання історії будівництва та архітектури XV-XIX ст.) // Україна в минулому. – Вип.5. – Київ-Львів, 1994. – С.66-75; Долинська М. Українська дільниця Львова у XVI-XIX ст. (соціотопографічна характеристика): Автореф. дис... канд. іст. наук / М.Долинська. – Львів, 1997. – 24 с.; Капраль М. Національні громади Львова XVI-XVIII ст. (соціально-правові взаємини) / М.Капраль. – Львів: Піраміда, 2003. – С.246-313.
[34] Люстрация Барского староства 1565 г. // АЮЗР. – Ч.VII. – Т.I. – С.128-135.
[35] Люстрация Кременца 1563 года // Там же. – С.42-59.
[36] Івакін Г.Ю. Назв.пр. – С.138-191; Климовський С.І. Назв.пр. – С.21-44.
[37] Нельговский Ю.А. Историко-архитектурные исследования... – С.90.
[38] Prusiewicz A. Op.cit. – S.55, 58.
[39] Халпачьян О.Х. Сооружения армянской колонии... – С.141.
[40] Kiryk F. Z dziejów ... – S.72.
[41] Документы на половецком языке... – С.242-309.
[42] Гаркавець О. Вірмено-кипчацькі рукописи... – С.25.
[43] Kalinowski W. Op.cit. – S.173.
[44] Prusiewicz A. Op.cit. – S.71.
[45] Białkowski L. Podole... – S.102.
[46] ЦДІАУК. – Ф.39. – Оп.1. – Спр. № 17. – Арк.217 б.
[47] Григорян В.Р. История армянских колоний ... – С.63.
[48] Przezdziecki A. Op.cit. – T.1. – S.156.
[49] Kiryk F. Z dziejów ... – S.71.
[50] Prusiewicz A. Op.cit – S.71.
[51] Ibid.
[52] Białkowski L. Przyczynki do ... – T.1. – S.20.
[53] Klosy. – T.XXVII. – Warzsawa, 1878. – S.28.
[54] Prusiewicz A. Op.cit. – S.69.
[55] Antoni J. Do dziejów Kamieńca Podolskiego / J.Antoni // Przewodnik naukowy i literacki. – Warszawa, 1907. – S.807.
[56] Сіцінський Ю. Нариси з історичної топографії ... – С.17.
[57] Там само. – С.24.
[58] Гаркавець О. Вірмено-кипчацькі рукописи... – С.42.
[59] Крикун М.Г. Люстрація Кам'янця-Подільського 1734 р. ... – С.193-262.
[60] Там само. – С.253-254.
[61] Przezdziecki A. Op.cit. – T.I. – S.151; Сецинский Е. Город Каменец-Подольский... – С.215.
[62] План Каменца-Подольского 1773 г. // ЦДВІА Росії. – Ф.349. – Оп.7. – Спр. № 598. – Арк.1.
[63] Григорян В.Р. История армянских колоний ... – С.96.
[64] Памятники градостроительства и архитектуры Украинской УССР. У 4 т. – Т.4, – К., 1986. – С.135.
[65] Dyspartament kwater ... r. 1789. – Арк. 112 зв.
[66] План Каменца-Подольского 1753 р. ... – Арк.1; Rolle A. (Dr. Antoni). Zamieczki Podolskie ... – T.1. – S.122.
[67] Памятники градостроительства... – Т.4. – С.135.
[68] План Каменца-Подольского 1753 г... – Арк. 1.
[69] Там же.
[70] План Каменец-Подольской крепости... – Арк.1, 2.
[71] Dyspartament kwater ... r.1789 – Арк.111-123 зв.
[72] Доронович М. Армяне в Подолии ... – С.192.

[73] Григорян В.Р. История армянских колоний ... – С.78.
[74] Петров М.Б. Вірмени на Поділлі ... – С.27.
[75] Григорян В.Р. История армянских колоний ... – С. 79.
[76] Гаркавець О. Вірмено-кипчацькі рукописи ... – С. 121.
[77] Крикун М. Люстрація Кам'янця-Подільського 1734 р. ... – С. 193-262.
[78] Григорян В.Р. История армянских колоний ... – С. 27.
[79] Vásary S. Op.cit. – S. 145.
[80] Гаркавець О. Вірмено-кипчацькі рукописи... – С.80.
[81] Сіцінський Ю. Нариси з історичної топографії... – С.22.
[82] Опис Кам'янця-Подільського, складений в замку, в суботу, після свята благочестивої Марії 1700 р. від дня народження Христа // М.Б. Петров. Історична топографія Кам'янця-Подільського ... – С.329.
[83] Гаркавец А.Н. Конвергенция армяно-кипчацкого языка ... – С.73.
[84] Його ж. Вірмено-кипчацькі рукописи... – С.42.
[85] Там само. – С.49.
[86] Там само. – С.67.
[87] Там само. – С.122.
[88] Там само. – С.157.
[89] Там само. – С.157-158.
[90] Там само. – С.128-129.
[91] Акты армянского суда ... – С.119-120, 337.
[92] Там же. – С.136-137, 379.
[93] Там же. – С.155-157, 381.
[94] Białkowski L. Przyczynki do ... – S.20.
[95] ЦДІАУК. – Ф.39. – Оп.1. – Спр. № 1. – Арк.70.
[96] Там само. – Арк.85.
[97] Григорян В.Р. История армянских колоний ... – С.62.
[98] Дашкевич Я.Р. Розселення вірменів ... – С.162.
[99] Григорян В.Р. История армянских колоний... – С.62-63.
[100] Lippomano H. Op.cit. – S.249.
[101] Źródla dziejowe. – T.XIX. – S.62.
[102] Опис Кам'янця-Подільського... 1700 р. – С.310.
[103] Там само.
[104] Там само.
[105] Там само. – С.329.
[106] Там само. – С.331.
[107] Там само.
[108] Там само.
[109] Крикун М.Г. Люстрація Кам'янця-Подільського 1734 р. ... – С.245-246.
[110] Там само. – С.253-254.
[111] Kiryk F. Z dziejów ... – S.76, 89.
[112] Vásary S. Op.cit. – S.140.
[113] Kiryk F. Z dziejów... – S.89.
[114] Ibid. – S.89.
[115] Vásary S. Op.cit. – S. 147.
[116] Акты армянского суда ... – С. 171-172, 383.
[117] Бевзо О.А. Назв.пр. – С. 73.
[118] Vásary S. Op.cit. – P. 144.
[119] Przezdziecki A. Op.cit. – T.1. – S. 159.
[120] Кам'янецька хроніка ... – С. 97.
[121] Вердум У. Назв.пр. – №9. – С. 99.
[122] Dyspartament kwater...r .1789 – Арк.113, 117 зв.
[123] Kiryk F. Z dziejów ... – S. 71.

[124] Ibid. – S. 71, 82.
[125] Prusiewicz A. Op.cit. – S. 21.
[126] Нельговский Ю.А. Историко-архитекгурные исследования ... – С. 163.
[127] Його ж. Архітектура будинку магістрату... – С. 163.
[128] Münch H. Op.cit. – S. ?; Rospedowskij. Op.cit. – S. ?
[129] Крип'якевич І. Історичні проходи... – С. ?; Трегубова Т. Назв.пр. – С.17-31; Колосок Б. Указ. соч. – С. ?; Петров Н. Историческая топография... – 243 с.; Кравцов С. Принципи регулярного містобудування Галичини XIV-XVII ст. / С. Кравцов // Вісник інституту «Укрзахідпроектреставрація». – Число 16. – Львів: Інститут «Укрзахідпроектреставрація», 2007. – С. 112-184.
[130] Kalinowski A. Op.cit. – S. 185-186.
[131] Lukacz M. Polokacyjna zabudowa ... – S. 121; Tegoż. Badania ... – S. 122-141.
[132] Tegoż. Polokacyjna zabudowa... – S. 121.
[133] Ibid. –S. 122.
[134] Бунин А.В. Градостроительств... – С. 148.
[135] Саваренская Т.Ф. Западноевропейское градостроительство XVII-XIX веков / Т.Ф. Саваренская. –Москва:Стройиздат,1987. – С. 62-63.
[136] Там же. – С. 133.
[137] Там же.
[138] Пламеницкая О. Особенности средневековой застройки ... – С. 53, 57, 58, 59.
[139] Lukacz M. Polokacyjna zabudowa... – S. 127.
[140] Сіцінський Ю. Стародавні племена... – С.63; Пам'ятки України. – К., 2000. – №3. – С.56.
[141] Бунин А.В. Особенности архитектурно-планировочного развития ... – С. 126.
[142] Саваренская Т.Ф. Указ.соч. – С. 175.
[143] Kiryk F. Z dziejów ... – S. 87.
[144] Dziubiński L. Ze wschodu... – S. 16.
[145] Kiryk F. Z dziejów ... – S. 85.
[146] Документы на половецком языке ... – С. 243.
[147] Акты армянского суда ... – С. 200-201,387.
[148] Там же. – С.387.
[149] АЮЗР. – Ч.V. – Т.I. – С.552.
[150] Жалоба, поданная королевским комиссарам от имени каменецкого посольства ... – С. ?
[151] Антонович В. Акты о гайдамаках ... – С. 89.
[152] Гайдамацький рух... – С. 119-120.
[153] Rolle A. (Dr. Antoni) Zamieczki Podolskie ... – T.2. – S. 200-201.
[154] Описание города Каменца... – С. 542-581.
[155] ЦДІАУК. – Ф.39. – Оп.1. – Спр. № 126. – Арк. 111; Описание города Каменца... – С. 557-564.
[156] Пламеницкая О.А. Особенности средневековой застройки ... – С. 53.
[157] Нельговский Ю.А. О древней застройке... – С. 93.
[158] Там же. – С. 93-94.
[159] Kiryk F. Z dziejów. –S. 83.
[160] Ibid. – S. 74,83.
[161] Ibid. – S. 83.
[162] Ibid. – S. 76.
[163] Białkowski L. Przyczynki do ... – S. 20.
[164] АЮЗР. – Ч.V. – Т.I. – С. 371.
[165] Григорян В. История армянских колоний ... – С. 67.
[166] Нельговский Ю.А. О древней застройке... – С. 94.
[167] Пламеницька Є.М. Дослідження двох житлових будинків... – С. 266-268; Пламеницька О.А. Середньовічна житлова забудова ... – С. 128-130.
[168] Plamieniecka O. Zabudowa mieczczańska ... – S. 261.
[169] Крикун М.Г Люстрація Кам'янця-Подільського 1734 р. ... – С. 216-217; Dyspartament Garnisonu kamienieckigo ... 1739. – Арк. 1,2.

[170] План Каменца-Подольского 1773 г. – Спр.598. – Арк. ?
[171] Dyspartament kwater ... – Арк.1, зв., 112.
[172] Там само. – Арк. 111 зв., 112.
[173] Крикун М.Г. Люстрація Кам'янця-Подільського 1734 р... – С. 218-222; Dyspartament Garnisonu kamienieckigo... 1739 г. – Арк.4, 5; План Каменца-Подольского 1773 г... – Спр.598 – Арк. ?; Dyspartament kwater... г.1789. – Арк. 113, 113 зв., 114, 114 зв., 115.
[174] Крикун М. Люстрація Кам'янця-Подільського 1734 р... – С. 216-217.
[175] ЦДІАУ. – Ф.39. – Оп.2. – Спр. №201. – Арк.354.
[176] Крикун М. Люстрація Кам'янця-Подільського 1734 р... – С. 219-227.
[177] Там само. – С. 238,262.
[178] Там само. – С. 243,252.
[179] Там само. – С. 243-244.
[180] Dyspartament kwater... г.1789. – Арк. 111 зв., 112.
[181] Там само. – Арк.117-118.
[182] Петров М.Б. Про час виникнення та історико-топографічну еволюцію ... – С. 80-87.
[183] Пламеницька Є.М., Винокур І.С., Хотюн Г.М., Медведовський І.І. Назв.пр. – С. 94.
[184] Расщупкін О. Кафедральний костьол св. апостолів Петра та Павла / О.Расщупкін, В.Сторчевий. – Кам'янець-Подільський, 1997. – С. 19.
[185] Jabłonovski A. Pisma. – T.IV .... – S. 304.
[186] Białkowski L. Podole. – S. 100.
[187] Бунин А.В. Градостроительство рабовладельческого строя ... – С.148.
[188] Трегубова Т. Назв.пр. – С. 25.
[189] Бунин А.В. Градостроительство рабовладельческого строя ... – С.148-152.
[190] Описание города Каменца ... – С. 318-323.
[191] Там же. – С. 323-324.
[192] Kiryk F. Z dziejów ... – S. 74.
[193] Ibid.-S.76.
[194] Białkowski L. Podole ... – S. 102.
[195] Ibid. –S. 70.
[196] Акты армянского суда ... – С. 299-300, 401.
[197] Петров М.Б. Історична топографія ... – С. 322-324.
[198] Там само. – С. 301,323.
[199] Volumina legum. –T.4. – S. 192.
[200] Задорожнюк А., Копилов С., Петров М. Назв.пр. – С. 9.
[201] Sroczyńska J. Nieznane dzieje budowy klasztoru i kościola jezuitów w Kamiencu Podolskim / J.Sroczyńska // Kamieniec Podolski. – T.2. – S. 245-246.
[202] ЦДІАУК. – Ф.38. – Оп.1. – Спр. № 41. – Арк.8.
[203] Sroczyńska J. Op.cit. – S. 311.
[204] Pelczak R. Jezuici w Kamieńcu Podolskim (1608 - 1773) / R.Pelczak // Kamieniec Podolski ... – T.1. – S. 193-213.
[205] О домах в городе Каменце, на которых наложен секвестр и проданных разным чиновникам // ЦДІАУК. – Ф.210. – Оп.2. – Спр. №32. – Арк.5.
[206] Там же. – Арк.5.
[207] Akta grodskie i ziemski. – T.10. – S. ?
[208] Петров М. Історична топографія.. – С. 325.
[209] Там само. – С. 325-327.
[210] Крикун М. Люстрація Кам'янця-Подільського 1734 р. ... – С. 24.
[211] Dyspartamrnt kwater ... г. 1789. – S. 116, 116 зв.
[212] Старий Руський ринок знаходився в межах східної частини сучасного Вірменського ринку.
[213] Kiryk F. Z dziejów ... – S. 73.
[214] Ibid. – S. 73.
[215] Białkowski L. Podole... – S. 70.

[216] Akta grodskie i ziemskie ... – T. 10 ?. – S. ?.
[217] Документы на половецком языке... – С. 287.
[218] Kiryk F. Z dziejów ... – S.74.
[219] Сецинский Е. Город Каменец-Подольский ... – С. 128-129; Prusiewicz A. Op.cit. – S. 58; Dr. Antoni J. (Rolle). Zamieczki Podolskie ... T. I ?. – S. 125.
[220] Пламеницька О. Середньовічна житлова забудова ... – С. 130.
[221] Владимирский-Буданов В. Немецкое право... – С. 521-523.
[222] Prusiewicz A. Op.cit. – S. 58.
[223] Kiryk F. Z dziejów ... – S. 86.
[224] Prusiewicz A. Op.cit. – S. 58.
[225] Сецинский Е. Город Каменец-Подольский ... – С. 203.
[226] Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття / А.Заяць. – Львів:Добра справа,2003. – С. 122; Алферова Г.В. К вопросу о строительстве городов в Московском государстве в XVI – XVII вв. / Г.В. Алферова // Архитектурное наследство. – М.,1980. – С. 24; Тихомиров М.Н. Россия в XVI столетии / М.Н. Тихомиров. – М.: Издательсво АН СССР, 1962. – С. 191.
[227] Скочиляс І. Святий Архангел Михаїл у церковній сфрагістиці Перемишльської єпархії XIX – початку XX ст. / І. Скочиляс // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Випуск 37. – Частина 2. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. – С. 89,101.
[228] Капраль М. Національні громади Львова XVI-XVIII ст.(Соціально-правові взаємини) / М.Капраль. – Львів: Піраміда, 2003. – С.298-313; Його ж. Соціотопографія львівського середмістя ... – С. 59-72; Долинська М. Українська дільниця Львова у XVI-XIX ст. (соціотопографічна характеристика): Автореферат дис. канд. істор. наук / М. Долинська. – Львів,1997. – 24 с.; Кос Г. Українська дільниця... – С.66-75; Дашкевич Я. Армянские кварталы ... – С. 48-60; Його ж. Социотопография городов как направление историко-краеведческих исследований // Первая Всесоюзная научная конференция по историческому краеведению.Тезисы докладов и сообщений. – К.,1987. – С. 71-72; Климовський С.І. Назв.пр. – С. ?; Попельницька О.Історична топографія Київського Подолу XVII-початку XIX ст. / О. Попельницька. – К.: Стилос, 2003. – 302 с.; Білоус Н. Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття. Міська влада і самоврядування / Н. Білоус. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – С. 70-90.
[229] Крип'якевич І. Львівська Русь в першій половині XVI ст.: Дослідження і матеріали / І.Крип'якевич. – Львів: Інститут української археографії, 1994. – С. 4.
[230] Сецинский Е.И. Замковая православная церковь ... – С. 5.
[231] Kołodziejczyk D. Podole ... – S. 199.
[232] Сіцінський Ю. Нариси з історичної топографії ... – С. 10.
[233] Описание города Каменца ... – С. 570.
[234] План Каменца-Подольского 1753 г. – Арк.1.
[235] Dr. Antoni. Zamieczki Podolskie. – T.1. – S. 125.
[236] Сецинский Е. Город Каменец-Подольский ... – С. 128.
[237] Vásary S. Op.cit. – P.144-145.
[238] Przezdziecki A. Op.cit. – T.1. – S. 156; ХОДА. – Ф.196. – Оп.1. – Т.3. – Спр. № 14668. – Арк.4.
[239] Вердум У. Назв.пр. – С. 99.
[240] Описание города Каменца... – С. 569-572, 578.
[241] Там же. – С. 571.
[242] Там же. – С. 570.
[243] Там же. – С. 575.
[244] Там же. – С. 569.
[245] Там же. – С. 571.
[246] План Каменца-Подольского 1773 г. – Арк.1; План Каменец - Подольской крепости с замком... – Арк.1.
[247] Описание города Каменца... – С. 578.
[248] ЦДІАУК. – Ф.39. – Оп.1. – Спр. №2. – Арк. 198 зв.

[249] Там само.
[250] Сецинский Е. Город Каменец-Подольский ... – С. 153.
[251] Там же.
[252] Его же. Замковая православная церковь ... – С. 5.
[253] Białkowski J. Przyczynki ... – T. 1. – S. 20.
[254] Сецинский Е. Город Каменец-Подольский ... – С. 153.
[255] Його ж. Вплив візантійсько-атонської архітектури ... – С. 48.
[256] Там само. – С. 48.
[257] Описание города Каменца... – С. 571.
[258] Синицкий Д. Каменецкий Свято-Троицкий монастырь / Д. Синицкий // ПЕВ. – Каменец-Подольский. – № 18. – 1868. – С. 576.
[259] Бевз В. Попередні результати досліджень церкви св. Трійці в місті Кам'янці на Поділлі / В.Бевз // Вісник Укрзахідпроектреставрація. – № 3. – Львів, 1995. – С. 38-39.
[260] Białkowski L. Podole... – S. 91.
[261] Ibid.
[262] Źródla dziejowe. – T.XIX. – S. 177.
[263] Сіцінський Ю. Вплив візантійсько-атонської архітектури ... – С. 47.
[264] Его же. Город Каменец-Подольский... – С. 135.
[265] Гаркавець О. Вірмено-кипчацькі рукописи ... – С. 81.
[266] План Каменца-Подольского 1773 г. – Арк.1.
[267] ЦДІАУК. – Ф.39. – Оп.1. – Спр. №2. – Арк. 123,137-140, 179.
[268] Описание города Каменца... – С. 567.
[269] Там же. – С. 567.
[270] Там же. – С. 572.
[271] Там же. – С. 567.
[272] Там же. – С. 567.
[273] Там же. – С. 568.
[274] Там же. – С. 569.
[275] Там же. – С. 569.
[276] Там же. – С. 578.
[277] Kiryk F. Z dziejów ... – S. 108.
[278] Ibid. – S. 71.
[279] ХОДА. – Ф. 196. – Оп.1. – Т.3. – Спр. №14668. – Арк. 4.
[280] Сецинский Е. Древнейшие православные церкви в Подолии. III. Каменецкая Иоанно-Предтеченская церковь (Старый собор) / Е. Сецинский. – Каменец-Подольский, 1890. – С. 17.
[281] Пламеницька О. Християнські святині Кам'янця ... – С. 23, 45, 46, 107, 108; Її ж. Кам'янець-Подільський. – К.: Абрис,2004. – С. 106, 108.
[282] Троицкий К. Указ. соч. – С. 25-32.
[283] Сецинский Е. Исторические сведения о приходах ... – С. 18.
[284] Антонюк А.Е. Руины церкви Рождества Иоанна Предтечи (на территории памятника архитектуры XVII-XVIII вв. – комплекса Руского магистрата). Научный отчет об архитектурно-археологических исследованиях / А.Е.Антонюк, О.Ю.Шевченко, А.А.Артемов, Е.И.Осадчий. – К.,1984. – 68 с. // Фонди національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець». – Інв. № 13/33. – Арк. ?
[285] Białkowski L. Podole... – S. 102.
[286] Ibid. – S. 56.
[287] АЮЗР. – Ч.V. – Т.I. – С.203.
[288] Dyspartament Garnizony kamienieckiego ... – Арк. 7-9.
[289] Ibid. – Арк. 7-9.
[290] Ibid. – Арк. 4-6, 6-7.
[291] Ibid. – Арк. 7-9.
[292] Ibid. – Арк. 6.

[293] Ibid.
[294] ЦДІАУК. – Ф.39. – Оп.1. – Спр. №61. – Арк.21.
[295] К-ПМДА. – Ф.246. – Оп.1. – Спр. №454. – Арк. 3, 3зв.
[296] Там само. – Арк. 3 зв.
[297] ЦДІАУК. – Ф.39. – Оп1. – Спр. №126. – Арк.112-116.
[298] Сіцінський Ю. Нариси з історичної топографії ... – С. 17.
[299] План Каменца-Подольского 1773 г. – Арк.1.
[300] Там само. – Арк.1.
[301] Prusiewicz O. Op.cit. – S. 55.
[302] Ibid. – S. 254.
[303] Ibid. – S. 234, 241, 250, 262.
[304] Dyspartament kwater... r. 1789. – Арк.112 зв; Осетрова Г.О. Палаци Кам'янця ... – С. 175-177.
[305] Dyspartament kwater... r. 1789. – Арк.112 зв., 113, 113 зв., 114, 116.
[306] О домах в городе Каменце ... – Арк. 5.
[307] Там само. – Арк. 5.
[308] Крикун М. Люстрація Кам'янця-Подільського 1734 р. ... – С. 203.
[309] Там само. – С. 203.
[310] Там само. – С. 211.
[311] Prusiewicz A. Op.cit. – S. 17.
[312] Ibid.
[313] Dyspartament kwater ... r. 1789. – Арк.111, 111 зв., 112.
[314] Ibid. – Арк.112, 112 зв., 113, 113 зв.
[315] Ibid. – Арк.113.
[316] Ibid. – Арк.113, 113 зв., 114 зв., 115,115 зв., 116.
[317] Ibid. – Арк.118 зв.-123 зв.
[318] Ibid. – Арк.122.
[319] Крикун М. Люстрація Кам'янця-Подільського 1734 р .... – С. 204.
[320] Там само.
[321] Там само.
[322] Dyspartament kwater ... r. 1789. – Арк.111, 111 зв., 112.
[323] Крикун М. Люстрація Кам'янця-Подільського 1734 р. ... – С. 205.
[324] Там само. – С. 204, 240.
[325] Там само. – С. 205.
[326] Там само.
[327] Дюпюи Р.Э. Всемирная история войн. – Кн.2. – 1400-1800 гг. / Р.Э.Дюпюи, Т.Н.Дюпюи. – Санкт-Петербург–Москва: Полигон. АСТ. – 1997. – С. 19-20.
[328] Długosz J. Op.cit. – T.1. – S. 171.
[329] Мицик Ю.А. Історико-географічний опис України ... – С. 30.
[330] Borek P. Kamieniec Podolski w świetle przekazów ... – S. 159-180.
[331] Григорян В.Р. История армянских колоний ... – С. 226.
[332] Сецинский Е. Замковая православная церковь ... – С. 484.
[333] Kiryk F. Z dziejów ... – S. 80.
[334] Описание города Каменца ... – С. 575.
[335] Сіцінський Ю. Нариси з історичної топографії ... – С. 11, 41.
[336] Nowak T. Op.cit. – S. 141.
[337] План Каменца-Подольского 1773 г... – Арк. 1.
[338] Там же.
[339] О снятии на план участка земли, именуемого «Ивановской батареею». 1834 г. // К-ПМДА. – Ф.115. – Оп.1. – Спр. №438. – Арк.1-3.
[340] Винокур І.С., Петров М.Б. Історична топографія ... – С. 42-45.
[341] Inwentarz starostwa kamienieckiego. Anno Domini 1746 to spisano // ЦДІАУК. – Ф.256. – Оп. 1. – Спр. №977. – Арк. 1,1 зв., 2, 2 зв., 5, 5 зв., 6, 6 зв.

[342] Kiryk F. Z dziejów... – S. 82.
[343] Алішан Л. Каменіц гайоц Легастані єв Руменіой гавастчяй явелуатсовк / Л.Алішан // Кам'янець. Літопис вірмен Польщі та Румунії з додатком першоджерел. – Венеція. 1896. – С. 59. (вся 15-112.)
[344] Григорян В.Р. История армянских колоний ... – С. 201.
[345] Степанков В.С. Кам'янець-Подільський та його околиці ... – S. 117, 121.
[346] Borek P. Oblężenie Kamieńca Podolskiego w roku 1651 / P.Borek // Kamieniec Podolski ... – S. 134-135.
[347] Сецинский Е. Приходы и церкви Подольской епархии ... – С. 5.
[348] Опис Кам'янця-Подільського ... – С. 330.
[349] Фішер А. Назв.пр. – С. 34-35.
[350] Inwentarz starostwa kamienieckiego ... – Арк. 5 зв., 6, 6 зв
[351] ЦДІАУК. – Ф.37. – Оп. 1. – Спр. № 46. – Арк. 324.
[352] Крикун М.Г. Люстрація Кам'янця-Подільського 1734 р. ... – С. 254-262.
[353] Там само. – С. 193-262.
[354] Dyspartament Garnizony Kamienieckiego ... – Арк. 10-12.
[355] ЦДІАУК. – Ф.59. – Оп. 1. – Спр. №65. – Арк. 2,5,20.
[356] План Каменца-Подольского 1773 г. – Арк.1.
[357] План Каменец-Подольской крепости с замком. – Ф. 3/Л. – Оп. 24. – Спр. № 40. – Арк.1.
[358] Там же. – Арк.1.
[359] Крикун М.Г. Люстрація Кам'янця-Подільського 1734 р... – С. 254-260.
[360] Dyspartament Garnizony Kamienieckiego г.1739. – Арк. 9-11.
[361] Крикун М.Г. Люстрація Кам'янця-Подільсьюго 1734 р... – С. 254-256.
[362] Dyspartament Garnizony Kamienieckiego ... – Арк. 10 -11.
[363] Крикун М.Г. Люстрація Кам'янця-Подільського 1734 р. ... – С. 254-256.
[364] Сецинский Е. Приходы и церкви Подольской епархии / Е. Сецинский // ТПЕИСК. – Вып. IX. – Каменец-Подольский, 1901. – С. 382.
[365] Сіцінський Ю. Нариси з історичної топографії міста ... – С. 19.
[366] М.Г. Крикун, Люстрація Кам'янця-Подільського 1734 р. ... – С. 254, 255, 257, 258, 259.
[367] Там само. – С. 259.
[368] Dyspartament kwater ... г. 1789 – Арк. 116, зв., 117, 117 зв.
[369] Regestr Podatku r. 1799 // ЦДІАУК. – Ф.39. – Оп.1. – Спр. № 131. – Арк. 34 зв., 35, 35 зв., 36, 36 зв., 37.
[370] Dyspartament kwater ... г. 1789. – Арк. 118, 118 зв.
[371] Nowak T. Op.cit. – S. 147-148.
[372] ЦДІА Росії. – Ф.1293. – Оп.168. – Спр. № 11. – Арк. 1; Спр. № 545. – Арк.16.
[373] Крикун М.Г. Люстрація Кам'янця-Подільського 1734 р. ... – С. 204-205. Г
[374] Hornung Z. Op.cit. – S. 50.
[375] Rolle A. (Dr. Antoni). Zameczki Podolskie ... – T.2. – S. 17.
[376] Люстрация каменецкого староства 1565 г. – С. 168-170.
[377] Брянцева Т.П. Сельская округа ... – С. 163.
[378] Крикун М. Г. Колонізація Подільського воеводства у першій половині XVIII ст. / М.Г. Крикун // Український історико-географічний збірник. – Вип. 2. – К., 1972. – С. 85-86.
[379] ЦДІАУК. – Ф.39. – Оп.1. – Спр. №52. – Арк. 83.
[380] ТПЕИСК. – Вып.7. – С. 96.
[381] Dyspartament Garnizonu Kamienieckiego ... г. 1739. – Арк. 14-15.
[382] Доронович М.З. Предградье ... – С. 512.
[383] Сецинский Е. Исторические сведения о приходах ... – С. 98.
[384] Prusiewicz A. Kamieniec Podolski ... – S. 105.
[385] Винокур І.С., Петров М.Б. Історична топографія... – С. 11.
[386] Dyspartament kwater... 1789 г. – Арк. 120, 120 зв., 121, 121 зв.
[387] Karczmy w województwie Podolskim r. 1792 // ЦДІАУК. – Ф.39. – Оп.1. – Спр. №141. – Арк. 3.

[388] Брянцева Т.П. Сельская округа ... – С. 163.
[389] Сецинский Е. Город Каменец-Подольский... – С. 221.
[390] Dyspartament Garnizonu Kamienieckiego... r. 1739. – Арк. 221.
[391] ЦДІАУК. – Ф.39. – Оп.1. – Спр. №1. – Арк. 877.
[392] Там само. – Арк. 702.
[393] Сецинский Е. Город Каменец-Подольский... – С. 155.
[394] Dyspartament kwater... r. 1789. – Арк. 120, 120 зв., 121.
[395] Там само. – Арк. 119 зв.
[396] ЦДІАУК. – Ф.39. – Оп.1. – Спр. №51. – Арк.1.
[397] Там само. – Арк.1.
[398] Karczmy w województwie... r. 1792. – Арк.3.
[399] Сецинский Е. Приходы и церкви... – Вып.7. – С. 87-88.
[400] АЮЗР. – Ч.VII. – Т.I. – С. 409.
[401] Dr. Antoni J. Sylwetki historyczne / J.Antoni. – Seria VIII. – Kraków, 1892. – S. 14.
[402] Дело о представлении количества чиншевой шляхты в Подольской губернии 1796 г. // ЦДІАУК. – Ф.21. – Оп.2. – Спр. №20. – Арк. 102.
[403] Prusiewicz A. Kamieniec Podolski... – S. 84.
[404] Сецинский Е. Город Каменец-Подольский... – С. 235.
[405] Об измерении земли города Каменца-Подольского, занимаемой хуторами и другими усадьбами 1802-1803 гг. // К-ПМДА – Ф.240. – Оп.1. – Спр. №144. – Арк. 4.
[406] ЦДІАУК. – Ф.39. – Оп.1. – Спр. №71. – Арк. 10.
[407] Там само. – Арк. 10.
[408] Там само. – Спр. №1. – Арк. 728.
[409] Сецинский Е. Приходы и церкви... – Вып.7. – С. 87-88.
[410] Там само – С. 87.
[411] План Каменца-Подольского 1773 г... – Арк. 1.
[412] Dyspartament kwater... r. 1789 – Арк. 125, 125 зв.
[413] ЦДІАУК – Ф.39. – Оп.1. – Спр. №72. – Арк. 134 зв.
[414] Там само. – Арк. 1.
[415] Об освобождении от нарядов крестьян селений, принадлежащих г. Каменцу. 21 июня 1796. // ЦДІАУК. – Ф.210. – Оп.2. – Спр. №18. – Арк. 2.
[416] ЦЦІАУК. – Ф.39. – Оп.1. – Спр. №72. – Арк. 135.
[417] Брянцева Т. П. Сельская округа... – С. 163.
[418] Regestrum fłummalium Palatinatum Podoliae Anni Domini 1493 // АЮЗР. – Ч.VIII. – Т.II. – С. 335.
[419] Źródła dziejowe – T.XIX. – S. 335.
[420] Ibid. – S. 228.
[421] Сецинский Е. Город Каменец-Подольский... – С. 161.
[422] Его же. Приходы и церкви... – Вып.IX. – С. 396.
[423] Rolle A. Zameczki Podolskie... – T.2. – S. 220.
[424] Marczyński W. Ibid. – T. I. – S. 178.
[425] АЮЗР. – Ч.V. – Т.II. – С. 117.
[426] Там же. – С. 228.
[427] Там же. – С. 428, 547.
[428] Dyspartament kwater... r 1789. – Арк. 123 зв., 124, 124 зв., 125.
[429] Сецинский Е. Приходы и церкви... – Вып.IX. – С. 396.
[430] Грушевський М. Люстрація королівщин в Руських землях Корони з р. 1570 / М. Грушевський // Жерела до історії України-Руси. – Т.4. – Львів, 1903. – С. 87.
[431] Грамота короля Михаила... присоединяющая к городу предместье, называемое Подгродзие. 1670. Марта 16 // АЮЗР. – Ч. V. – Т.I. – С. 158-160.
[432] ЦДІАУК. – Ф.256. – Оп.1. – Спр. №977. – Арк. 1.
[433] Там само. – Ф. 39. – Оп.1. – Спр. №126. – Арк. 126 зв., 127.

[434] АЮЗР. – Ч. V. – Т.II. – С. 429.
[435] Źródła dziejowe. – T.XIX. – S. 161.
[436] Крикун М. Г. Важливе джерело ... – С. 29.
[437] Inwentarz starostwa... r. 1746. – Арк. 5.
[438] АЮЗР. – Ч. V. – Т.II. – С. 148.
[439] Там же. – С. 236, 429, 554.
[440] Сецинский Е. Приходы и церкви... – Вып. IX. – С. 403.
[441] Prusiewicz A. Kamieniec Podolski... – S. 103.
[442] Гаркавец А.Н. Конвергенция армяно-кыпчакского языка ... – С. 48.
[443] Сементовский А. Указ.соч. – С. 76.
[444] Сецинский Е. Приходы и церкви... – Вып.IX. – С. 382.
[445] Inwentarz starostwa... r 1746. – Арк. 6.
[446] Там само. – Арк. 1.
[447] АЮЗР. – Ч. V. – Т. II. – С. 149, 239, 429, 554, 642.
[448] Там же. – С. 554
[449] Dyspartament kwater... 1789 r. – Арк. 119, 119зв., 120.
[450] Там само. – Арк. 121, 121 зв., 122.
[451] Inwentarz starostwa... r. 1746. – Арк. 5зв., 6,6 зв.
[452] ЦДІАУК. – Ф.256. – Оп.1. – Спр. №977. – Арк. 2 зв.
[453] Dyspartament kwater... 1789 r. – Арк. 127, 127зв.
[454] ЦДІАУК. – Ф.39. – Оп.1. – Спр. №126. – Арк. 127зв.
[455] Об освобождении от нарядов... 1796. – Арк. 2.
[456] Kurtyka J. Najstarsze dokumenty dla franciszkanów kamienieckich z lat 1400 i 1402 / J.Kurtyka // Roczniki historyczne. – R.LXVII. – Poznań, 2001. – S. 163.
[457] Грушевський М. Опис подільських замків ... – С. 5.
[458] Kiryk F. Z dziejów ... – S. 104.
[459] Jabłonowski A. Zamek kamieniecki u schyłku pierwszej połowy XVI wieku / A.Jabłonowski // Przegląd bibliograficzno-archeologiczny. – T.III. – Warszawa, 1882. – S. 11-30.
[460] Сецинский Е. Замковая православня церковь ... – С. 484.
[461] Січинський В. Чужинці про Україну. – С. 43.
[462] Inwentarz i lustracje starostw... – K. 54 v, 55.
[463] Ibid. – K. 99.
[464] Nowak T. Op.cit. – S.157-158.
[465] Гваньїні О. Назв.пр. – С. 146.
[466] Jabłonowski A. Pisma... – T.IV. – С. 312.
[467] Грушевський М. Опис подільських замків ... – С. 3-16.
[468] Jabłonowski A. Pisma... – T.IV. – S. 385.
[469] Грушевський М. Опис подільських замків ... – С. 12.
[470] Jabłonowski A. Pisma... – T.IV – S. 388.
[471] Грушевський М. Опис подільських замків... – С. 13.
[472] Там само. – С. 12.
[473] Там само.
[474] Там само. – С. 13.
[475] Дашкевич Я. Кам'янець-Подільський у вірменських джерелах... – С.38.
[476] Густинская Летопись. – С. 365.
[477] Грушевський М. Опис подільських замків... – С. 12, 13-14.
[478] Там само. – С. 13.
[479] Энгельс Ф. Фортификация / Ф.Энгельс // Сочинения. - Второе издание. – Т. 14. – С. 327-328.
[480] Jabłonowski A. Zamek kamieniecki ... – S. 12-14, 19-23.
[481] Ibid. – S. 15, 24, 26.
[482] Ibid. – S. 17-18.
[483] Ibid. – S. 13.

[484] Ibid. – S. 14, 20, 22.
[485] Ibid. – S. 14, 15, 21-22, 23.
[486] Ibid. – S. ?.
[487] Ibid. – S. 24-25.
[488] Ibid. – S. 19.
[489] Сецинский Е. Город Каменец-Подольский... – С.172.
[490] Jabłonowski A. Zamek kamieniecki ... – S. 15.
[491] Ibid. – S. 17.
[492] Ibid. – S. 27.
[493] Гульдман В.К. Памятники старины ... – С. 230.
[494] Inwentarz i lustracje starostw ... – K. 38-75.
[495] Kalinowski W. Op.cit. – S. 201.
[496] План Каменца-Подольского 1773 г. – Арк. 1.
[497] Дюпюи Р.Э., Дюпюи Т.Н. Указ.соч. – С. 162.
[498] План Каменца-Подольского 1773 г. – Арк. 1.
[499] Челеби Э. Указ.соч. – С.54-55.
[500] Вердум У. Назв.пр. – С.99.

Розділ 3. Демографічна і соціальна структура населення. Етнічні громади та їхнє самоврядування. Замкове управління

[1] Владимирский-Буданов В. Население... – С.199, 202-203; Jabłonowski A. Pisma... – T.IV. – S.368-369.
[2] Jabłonowski A. Pisma... – T. IV. – S. 366-367.
[3] Źródla dziejówe. – T.XIX. – S.172.
[4] Kiryk F. Z dziejów... – S.70-74.
[5] Ibid. – S.93.
[6] Люстрация каменецкого староства 1565 г. – С.166-168.
[7] Грушевський М. Люстрація королівщин... – С.87.
[8] Владимирский-Буданов М.В. Население... – С.71.
[9] Źródla dziejówe. – T.XIX. – S.62.
[10] Bogucka M. Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej / M.Bogucka, H.Samsonowicz. – Wrócław, 1886. – S. 372, 375; Dzubiński A. Na szlakach orientu... – S. 81.
[11] Докуметы на половецком языке... – С. 307.
[12] Там же. – С. 339-341.
[13] Białkowski L. Podole... – S. 70.
[14] Kiryk F. Z dziejów... – S. 95.
[15] Книга кам'янецького магістрату за 1701-1713 рр // ЦДІАУК. – Ф. 39. – Оп. 1. – Спр. №47. – Арк. 888 зв.
[16] Там само.
[17] Капраль М. Національні громади... – С.250-251.
[18] Григорян В.Р. История армянских колоний... – С.62.
[19] Дашкевич Я.Р. Розселення вірменів... – С.162.
[20] Григорян В.Р. История армянских колоний... – С.62-63.
[21] Lippomano H. Op.cit. – S.249.
[22] Źródla dziejówe. – T.XIX. – S.62.
[23] Kiryk F. Z dziejów... – S.75.
[24] Źródla dziejówe. – T.XIX. – S.174.
[25] Ibid. – S.174, 177, 240.
[26] Люстрация каменецкого староства 1565 г... – С.168-169, 170.

[27] Гаркавець О. Вірмено-кипчацькі рукописи... – С.163-164.
[28] Люстрация каменецкого староства 1565 г.... – С.177.
[29] Źródla dziejówe. – T.XIX. – S.228.
[30] Ibid. – S.304.
[31] Źródla dziejówe. – T.XIX. – S.216-218; Regestr gospodarczy miasta Kamieńca Podolskiego r. 1564-1565 // ЛНБ.ВР. – Ф.5. – Спр. №245/1. – 17 арк.
[32] Jabłonowski A. Pisma... – T.IV. – S.167.
[33] Rolle A. Zameczki Podolskie... – T.II. – S.38, 36, 34.
[34] Źródla dziejówe. – T.XIX. – S.216-218.
[35] Kiryk F. Z dziejów... – S.75.
[36] Volumina legum. – T. IV. – S. 172.
[37] Awgusiewicz S. Kamieniec Podolski w dobi wojny polsko-kozackiej 1648-1665 / S.Awgusiewicz // Polacy na Podolu. Pamiętnik Kijowski. – Tom siódmy / Pod red. nauk. Henryka Strońskiego. – Kijów, 2004. – S.44.
[38] Dybaś B. Fortece Rzeczypospolitej... – S.313.
[39] Сецинский Е. Город Каменец-Подольский... – С.92.
[40] Volumina legum. – T. IV. – S. 131.
[41] Ibid.
[42] Dybaś B. Fortece Rzeczypospolitej... – S. 313.
[43] Wimmer J. Materiały do zagadnienia organizacji i liczebnosci armii koronnej w latach 1648-1665 / J.Wimmer // Studia i Materały do Historii Wojskowości. – T. 5. – Warszawa, 1960. – S.164.
[44] Źródla dziejówe. – T.XIX. – S.160.
[45] Запропоновану кількість мешканців ми отримали, користуючись методикою М.Владимирського-Буданова. Він вважав, що на 1 плуг припадало тоді 2 господарі. При умові, якщо в одній господі мешкало 5 осіб, то у двох – відповідно 10 (М.Владимирський-Буданов. Население... – С.70).
[46] Źróda dziejówe. – T.XIX. – S.160.
[47] Ibid. – S.193.
[48] Люстрация каменецкого староства 1565 г. – С.174.
[49] Там же. – С.174-175.
[50] Там же. – С.175.
[51] Źróda dziejówe. – T.XIX. – S.208.
[52] Ibid. – S.226.
[53] Ibid. – S.254.
[54] Źróda dziejówe. – T.V. – S.2.
[55] Люстрация каменецкого староства 1565 г. – С.176.
[56] Там же. – С.174-175.
[57] Владимирський-Буданов М. Население... – С.199.
[58] Дзира Я.І. Татаро-турецькі напади на Україну XIII-XIV ст. за хроніками Бельських та Стрийковських / Я.І. Дзира // Український історико-географічний збірник. – Вип.1. – К., 1971. – С.83-102.
[59] Bielski M. Kronika Polski / M.Bielski. – T.VI. – Sanok, 1856. – S.89,91.
[60] Григорян В.Р. История армянских колоний... – S.65.
[61] Там же. – С.101.
[62] Źróda dziejówe. – T.XIX. – S.1.
[63] Кам'янецька хроніка. – С.100.
[64] Там само. – С.5.
[65] Григорян В.Р. История армянских колоний ... – С.67.
[66] Там же.
[67] Там же. – С.67.
[68] Крикун М.Г. Населення Подільського воєводства... – С.123.
[69] Степанков В.С. Рух опришків... – С.84.

[70] Мицик Ю.А. Кам'янець-Подільський в роки Визвольної війни / Ю.А. Мицик // Мицик Ю.А., Степанков В.С., Стороженко І.С. Спалахи козацької звитяги. Нариси. – Дніпропетровськ, 1991. – С.31-32.

[71] Gontributia subsidium Generalnego... – S.441, 442, 442 v., 443, 448 v.; Крикун М.Г. Місто Могилів над Дністром у XVII ст. / М.Г. Крикун // Україна: Культурна спадщина. національна свідомість, державність. – № 5. – К., 1998. – С.360; Петров М.Б. Населення Кам'янця-Подільського... – С.94.

[72] Капраль М. Національні громади... – С.252, 254.

[73] Білоус Н. Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття. Міська влада і самоврядування / Н. Білоус. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – С. 88; История Киева. Древний и средневековый Киев. – Т.1. – К., 1982. – С.272-273.

[74] Крикун М.Г. Населення Подільського воєводства ... – С.119.

[75] Там само.

[76] Исаевич Я. Город Дрогобич в XVI-XVIII вв. / Я. Исаевич // Города феодальной России. – М., 1966. – С.160.

[77] Компан О.С. Міста України... – С.80-81.

[78] Бродель Ф. Назв.пр. – С. 454.

[79] Крикун М.Г. Населення Подільського воєводства... – С.122-123.

[80] Його ж. Місто Могилів... – С.360.

[81] Kołodziejczyk D. Podole... – S.145.

[82] Крикун М.Г. Населення Подільського воєводства... – С.122.

[83] Там само. – С.123.

[84] Kołodziejczyk D. Podole... – S.172.

[85] Крикун М.Г. Населення Подільського воєводства... – С.123.

[86] Там само.

[87] Його ж. Люстрація Кам'янця-Подільського 1734 р... – С.228.

[88] Трубчанінов С.В. Поділля... – S.215.

[89] Kołodziejczyk D. Podole... – S.71.

[90] Dr. Antoni J. Nowe opowidania historyczne / J.Antoni. – Lwów, 1878. – S.82; Григорян В.Р. История армянских колоний... – С.89-90.

[91] Kołodziejczyk D. Podole... – S.71.

[92] Ibid. – S.72.

[93] НБУ.ІР. – Ф. 1. – Спр. № 6283. – Арк. 51 зв.

[94] Kołodziejczyk D. Podole... – S. 145.

[95] Фішер Алан В. Назв.пр. – С.32-38.

[96] Там само. – С.34-35.

[97] Там само.

[98] Дашкевич Я. Економіка і заселення Кам'янеччини... – С.152.

[99] Трубчанінов С.В. Поділля... – С.215.

[100] Kołodziejczyk D. Podole... – S.163.

[101] Ibid.

[102] Ibid.

[103] Ibid.

[104] Ibid. – S.165.

[105] Ibid.

[106] Ibid. – S.166.

[107] Ibid. – S.168.

[108] Ibid.

[109] Ibid. – S.149-162.

[110] Ibid. – S.188-189, 193.

[111] Компан О.С. Міста України... – С.76-77.

[112] Описание города Каменца... – С.536-583.

[113] Крикун М.Г. З історії заселення... – С.39; Его же. Документальные источники по демографии Правобережной Украины XVIII в. // Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории. – К., 1971. – С.81-88.
[114] Владимирский-Буданов М. Немецкое право... – С.556.
[115] ЦДІАУК. – Ф.39. – Оп. 1. – Спр. №46. – Арк. 128.
[116] Там само. – Спр. №1. – Арк. 85, 804-805.
[117] Крикун М.Г. Люстрація Кам'янця-Подільського 1734 р... – С.193-262.
[118] Там само. – С.197.
[119] Там само. – С.213.
[120] Dyspartament Garnisony kamienieckiego... – 16 s.
[121] Ibid. – S.1-16.
[122] Inwentarz starostwa Kamienieckiego... – 51 s.
[123] Ibid. – S.1.
[124] Сообщение о мировом поветрии в г. Каменец-Подольске 1738 г. // ЦДІАУК. – Ф.59. – Оп.1. – Спр. №677. – Арк.25.
[125] Григорян В.Р. История армянских колоний.... – С.97.
[126] Владимирский-Буданов В. Немецкое право... – С.571.
[127] Prusiewicz A. Op. cit. – S.92, 118.
[128] О выдаче копии документа про землю, принадлежащую Троицкому монастырю г.Каменца 1860 г. // К-ПМДА. – Ф.246. – Оп.1. – Спр. №454. – Арк.2. – 3 зв.
[129] Перепись евреев в Каменецком и Червоноградском поветах... – С.117, 122, 148-149; Перепись евреев в Каменецком повете... – С.228, 239; Перепись евреев в Каменецком повете Подольского воеводства 1784 г. – С.429, 430; Перепись евреев в Каменецком повете Подольского воеводства 1787 г. – С.547, 554; Перепись евреев в Каменецком повете Подольского воеводства, произведенная 30 сентября 1789 г. – С.625, 639, 642, 645.
[130] Петров М.Б. Історична топографія... – С.365-367.
[131] Брянцева Т.П. Характерні риси розвитку... – С. 99.
[132] Там само.
[133] Dyspartament kwater... – S.111-123 v.
[134] Петров М.Б. Історична топографія... – С.332-372.
[135] Сецинский Е. Город Каменец-Подольский... – С.235.
[136] Spis ludnosci... – S.96-98.
[137] Ibid. – S.96.
[138] Ibid.
[139] Ibid. – S.98.
[140] Брянцева Т. Сельская округа... – С.163.
[141] Компан О.С. Міста України... – С.76-77, 80-81; Компан Е.С., Маркина В.А. Указ.соч. – С.353; Петров М.Б. Демографія Кам'янця-Подільського... – С.261-273; Його ж. Населення Кам'янця-Подільського... – С.93-104.
[142] Історик Олена Компан... – С. 104-105.
[143] Kołodziejczyk D. Podole... – S. 56-208.
[144] Винокур І., Петров М. До початку історії... – С.112-135; Їх же. Про час заснування... – С.10-23.
[145] Kopiarz przywilejów... – S.1-2.
[146] Jureczko A. Op.cit. – S.62.
[147] Kopiarz przywilejów... – S.2-3.
[148] Jureczko A. Op.cit. – S.62.
[149] Ibid. – S.61.
[150] Kiryk F. Z dziejów... – S. 71
[151] ЦДІАУК. – Ф.39. – Оп.1. – Спр. №2. – Арк. 198 зв.
[152] Владимирский-Буданов В. Немецкое право... – С.520.
[153] Там же. – С.73.
[154] Białkowski L. Przyczynki do... – S. 19.

[155] Історія Львова в документах і матеріалах. Збірник документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 69; Капраль М. Національні громади... – С. 125-126.
[156] Люстрация каменецкого староства 1565 г. – С. 166.
[157] Przezdzecki A. Op.cit. – S.154.
[158] Владимирский-Буданов М. Немецкое право... – С. 520-521.
[159] Białkowski L. Przyczynki do... – S. 17.
[160] Kiryk F. Z dziejów... – S.73.
[161] Документы на половецком языке... – С. 331.
[162] Prusiewicz A. Op.cit. – S.55, 58; Петров М. Б. Історико-топографічний розвиток... – С.216-233.
[163] Kiryk F. Z dziejów... – С.75.
[164] Документы на половецком языке... – С.287.
[165] Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.5. – С.258.
[166] Volumina legum. – T.V. – S.36.
[167] Грушевський М. Дозвіл кор. Жигимонта митнику Петрашку на передачу с. Крогульця кам'янецькому намісніку Григорію 1509 р. / М. Грушевський. – Т.11. – Кн.3. // ЗНТШ. – Львів, 1896. – С.1-2.
[168] Грушевський М. Опис подільських замків... – С.3-4; Jabłonowski A. Pisma. – T.IV. – S.366.
[169] Люстрация каменецкого староства 1565 г. – С.168-169, 170.
[170] Грушевський М. Опис подільських замків...– С.14.
[171] Грамота, выданная Сигизмундом I каменецким мещанам... 1519. Мая 22. – С.34-35.
[172] Сецинский Е. Город Каменец-Подольский... – С.202.
[173] Люстрация каменецкого староства 1565 г. – С.165.
[174] Грушевський М. Люстрація королівщин ... – С.87.
[175] Сецинский Е. Материалы до истории цехов... – С.18.
[176] Там же. – С.31.
[177] Люстрация каменецкого староства 1565 г. – С.168-169.
[178] Capitaneatus kamenecensis 1566 // Źródla dziejowe. – T.XIX. – S.203.
[179] Źródla dziejowe. – T.XIX. – S.234-235.
[180] Акты армянского суда... – С. 258, 395.
[181] Źródla dziejowe. – T.XIX. – С.235.
[182] Kiryk F. Z dziejów... – С.54.
[183] Документы на половецком языке... – С.309, 312-313.
[184] Там же. – С.253.
[185] Гаркавець О. Вірмено-кипчацькі рукописи... – С.27.
[186] Акты армянского суда... – С. 332-333, 406.
[187] Kiryk F. Z dziejów... – S. 77.
[188] Акты армянского суда... – С. 347, 408.
[189] Гаркавець О. Вірмено-кипчацькі рукописи... – С.129.
[190] Компан О.С. Міста України... – С.229.
[191] Документы на половецком языке... – С.261-262, 263.
[192] Акты армянского суда... – С. 112, 376, 146-147, 380, 152, 381, 182, 385, 249, 393, 281, 398.
[193] Дашкевич Я. Армянская колония... – С.85-86.
[194] Там же. – С.94.
[195] Гаркавец А.Н. Конвергенция... – 100 с.
[196] Крикун М.Г. Населення Подільського воєводства... – С.122.
[197] Сецинский Е. Город Каменец-Подольский... – С.203-205.
[198] Там же. – С.203.
[199] Жалованная подтвердительная грамота Польского Короля Михаила... – С.212-214.
[200] Сецинский Е. Город Каменец-Подольский... – С.203.
[201] Там же. – С. 202.
[202] Przezdziecki A. Op.cit. – S. 154-155.
[203] Сецинский Е. Город Каменец-Подольский... – С.204.

[204] Степанков В.С. Рух опришків... – С. 84.
[205] Przezdziecki A. Op.cit. – S.156.
[206] Вердум У. Назв.пр. – С.99.
[207] Volumina legum. – T. V. – S. 66; Владимирский-Буданов В. Немецкое право... – С. 521-523..
[208] Владимирский-Буданов М. Немецкое право... – С. 521-522.
[209] АЮЗР. – Ч.І. – Т. V. – С.203-204.
[210] Там же. – С.209.
[211] Отамановский В.Д. Развитие городского строя на Украине в XIV-XVIII вв. и магдебургское право / В.Д. Отамановский // Вопросы истории. – 1958. – № 3. – С. 126.
[212] Крикун М.Г. Люстрація Кам'янця-Подільського 1734 р. ... – С.216-217.
[213] Spis ludnosti... – Sygn № 465. – S. ?
[214] Восканян В.К. Древняя Русь и Украина в судьбах армян / В.К. Восканян // Исторические связи и дружба украинских и армянских народов. – Т. 1. – Ереван, 1961. – С. 63-64; Микаелян В.К вопросу о грамоте князя Федора Дмитриевича / В.К. Микаелян // Археографический ежегодник за 1964 год. – Москва, 1965. – С. 11-18.
[215] Александра М.Ф., Винокур І.С., Гарнага І.В., Коваленко Л.А., Ланевський В.П. Назв.пр. – С. 297-298; Винокур І.С. Як починався Кам'янець / І.С.Винокур // Наука і суспільство. – 1976. – №7. – С.47.
[216] Попов Л.К. До історії Кам'янця-Подільського / Л.К.Попов, І.М Хотюн // Укр.істор.жур. – 1963. – С.103; Ростикус Р. 900-летие города Каменца-Подольского / Р. Ростикус // Вопросы истории. – 1963. – №4. – С.156; Тихомиров М.М. Про початок Кам'янця-Подільського / М.М. Тихомиров // Прапор Жовтня. – Кам'янець-Подільський, 1962. – 25 жовтня.
[217] Дашкевич Я. Р. Древняя Русь и Армения в общественно-политических связях XI-XIX вв. Источники и исследования темы / Я.Р. Дашкевич //Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. – М., 1984. – С.190.
[218] Там же. – С. 187.
[219] Его же. Грамота Федора Дмитровича... – С.9-14.
[220] Його ж. Кам'янець-Подільський у вірменських джерелах... – С.62.
[221] Его же. Древняя Русь... – С.187.
[222] Винокур І., Петров М. До початку історії... – С. 114-115; Григорян В Р. История армянских колоний... – С.50, 52-53.
[223] Дашкевич Я. Розселення вірмен... – С.180.
[224] Його ж. Кам'янець-Подільський у вірменських джерелах... – С.37.
[225] Там само. – С. 162.
[226] Его же. Армянская колония... – С.69.
[227] Его же. Древняя Русь и Армения... – С.183.
[228] Там же. – С.183-184.
[229] Його ж. Розселення вірмен... – С.162.
[230] Петров М.Б. Історична топографія вірменських кварталів... – С.25-30; Його ж. Історико-топографічний розвиток... – С.322-339.
[231] Kromer M. Op.cit. – S.60.
[232] Przezdziecki A. Op.cit. – S. 147.
[233] Ibid.
[234] F. Kiryk Z dziejów... – S.70.
[235] Ibid. – S.71.
[236] Ibid.
[237] Przezdziecki A. Op.cit. –S.148.
[238] Kiryk F. Z dziejów... – S.72.
[239] Ibid.
[240] Ibid. – S.149-150.
[241] Ibid. –S. 150.
[242] Дашкевич Я. Армянская колония... – С.67.
[243] Акты армянского суда... – С.370; Григорян В.Р. Об актовых книгах... – С.276-296.

[244] Люстрация каменецкого староства 1565 г. – С. 165.
[245] Дашкевич Я. Армянская колония... – С.75.
[246] Рашба Н.С. Общественно-политическая жизнь... – С. 103.
[247] Акты армянского суда... – С.212,340.
[248] Przezdziecki A. Op.cit. – S.150-151.
[249] Ibid. – S. 151.
[250] Доронович М. Первая ... – С.181.
[251] Przezdziecki A. Op.cit. – S. 151.
[252] Гаркавець О. Вірмено-кипчацькі рукописи... – С. 133.
[253] Там само. – С.144.
[254] Дашкевич Я. Армянская колония. – С.75.
[255] Документы на половецком языке... – С.339.
[256] Там же. – С.339-340.
[257] Гаркавець О. Вірмено-кипчацькі рукописи... – С.27-28.
[258] Мицик Ю. Історико-географічний опис... – С.33.
[259] Документы на половецком языке... – С.232.
[260] Дашкевич Я. Адміністративні, судові й фінансові... – С.152-153.
[261] Гаркавець О. Вірмено-кипчацькі рукописи... – С.115.
[262] Там само. – С.89.
[263] Там само. – С.145-146.
[264] Книга кам'янецького магістрату за 1709-1712 рр. // ЦДІАУК. – Ф. 39. – Оп. 1. – Спр. №51. – Арк. 34.
[265] Гаркавець О. Вірмено-кипчацькі рукописи... – С.69-70.
[266] Там само. – С. 197.
[267] ЦДІАУК. – Ф.39. – Оп.1. – Спр.№52. – Арк. 476 зв.
[268] Там само. – Арк. 282.
[269] Документы на половецком языке... – С.233.
[270] Гаркавець О. Вірмено-кипчацькі рукописи... – С.148-149.
[271] Там само. – С.156.
[272] Документы на половецком языке... – С. 309-311.
[273] Там само. – С. 32.
[274] Акты армянского суда... – С.166-167,382.
[275] Владимирский-Буданов М. Немецкое право... – С.559; Антонович В. Исследования о городах... – С.166-168.
[276] Гаркавець О. Вірмено-кипчацькі рукописи... – С.69-70.
[277] Przezdziecki A. Op.cit. – S.152.
[278] Опис Кам'янця-Подільського... – С.331.
[279] Przezdziecki A. Op.cit. – S.152.
[280] Ibid.
[281] Владимирский-Буданов В. Немецкое право... – С.558.
[282] Przezdziecki A. Op.cit. – S.152-153.
[283] Доронович М. Первая... – С.183.
[284] Przezdziecki A. Op.cit. – S. 153.
[285] Дашкевич Я. Кам'янець-Подільський XVI-XVIII ст... – С.87-91.
[286] Przezdziecki A. Op.cit. – S.153.
[287] Літопис Самовидця. – С.115.
[288] Дашкевич Я.Р. Адміністративні, судові... – С.153.
[289] Фішер Алан В. Назв.пр. – С.34.
[290] Григорян В.Р. История армянских колоний... – С.82.
[291] АЮЗР. – Ч. V. – Т.1. – С.203.
[292] ЦДІАУК. – Ф.39. – Оп.1. – Спр.№49. –Арк.128.
[293] Przezdziecki A. Op.cit. – S.153.

[294] ЦДІАУК. – Ф.39. – Оп.1. – Спр.№46. – Арк.266 зв.
[295] Там само. – Спр. №51. – Арк.22.
[296] Actum Cameneci in Podolia, sabbatho ante dominicam Ramis Palmarum proxima, anno Domini. 1712 // ЦДІАУК. – Ф.39. – Оп.1. – Спр.№52. – Арк.4-4зв.
[297] Там само. – Спр.№52. – Арк.829-829 зв.
[298] ЦДІАУК. – Ф.39. – Оп.1. – Спр. №4562. – Арк.260.
[299] АЮЗР. – Ч. – Ч. V. – Т.І. – С. 316-317.
[300] Крикун М. Люстрація Кам'янця-Подільського 1734 р. ... – С. 234,238,243, 252,253.
[301] Осетрова Г. Еволюція ренесансної кам'яниці... – С.245-251.
[302] Владимирский-Буданов В. Немецкое право... – С. 559.
[303] ЦДІАУК. – Ф.39. – Оп.1. – Спр. №55. – Арк.222.
[304] Там само. – Спр. №4562. – Арк.788.
[305] Pzsezdziecki A. Op.cit. – S.153.
[306] Григорян В.Р. История армянских колоний... – С.98.
[307] Молчановский Н. Указ.соч. – С.207-209.
[308] Каталог пергаментних документів... – С. 87; Привілеї міста Львова... – Т. І. – С. 96.
[309] Грушевський М. Опис подільських замків... – С. 14; Люстрация Каменецкого староства 1565 г. – С.168-169, 170; Źródła dziejowe. – T.X. – S.203;
[310] Грушевський М. Люстарція королівщин... – С.87-88.
[311] Дело о размежевании земель города Каменца-Подольского со смежными помещичьими имениями сел Баговицы, Кульчиевец, Паневец, Цыбулевки и Хуторами // ХОДА. – Ф.196. – Оп.1. – Т.3. – Спр.№14668. – Арк.1-42 зв.
[312] Люстрация каменецкого староства 1565 г. – С. 166.
[313] Kiryk F. Z dziejów... – S. 65-109; Петров М.Б. Кам'янець-Подільський – важливий осередок... – С.179-190; Його ж. Населення Кам'янця-Подільського... – С.93-104.
[314] Владимирский-Буданов М. Немецкое право... – С.559.
[315] Петров М.Б. Польський ринок... – С.76-90; Його ж. Історико-топографічна структура... – С. 46-50; Lukacz M. Polokacyjna zabudowa... – S. 111-127; Jegoź. Badania urbanistyczno-architektoniczne... – S. 122-141.
[316] Жалувана грамота польського короля Владислава Ягайла люблінському міщанину Георгію на війтівство у м. Кам'янець та на с. Кормильче. 9 серпня 1402 р. Червоноград // ЗНТШ. – Т.63. – Серія 1. – № 11. – Львів, 1905. – С. 12.
[317] Петров М.Б. Історико-топографічна структура... – С. 46-50.
[318] Kiryk F. Z dziejów... – S.71.
[319] Нельговський Ю. Архітектура будинку... – С.163.
[320] Владимирский-Буданов В. Немецкое право... – С. 546-553.
[321] Сецинский Е. Город Каменец-Подольский... – С.208.
[322] Молчановский Н. Очерк известий... – С. 207-209.
[323] Kiryk F. Z dziejów... – S. 95.
[324] Ibid. – S. 98.
[325] Документы на половецком языке... – С.270.
[326] Там же. – С.307.
[327] Сецинский Е. Город Каменец-Подольский... – С.208.
[328] ЦДІАУК. – Ф. – 39. – Оп. 1. – Спр. №41. – Арк. 7.
[329] Щербина В. Боротьба Києва за автономію / В. Щербина // Київ та його околиця в історії та пам'ятках. – К., 1926. – С. 173.
[330] Kiryk F. Z dziejów ... – S. 95.
[331] Tegoź. Księga przyjęć do prawa miejskiego w Kamieńcu Podolskim z lat 1723-1736 oraz 1740-1742 // Kraków-Malopolska-Europa. Stydia ku czci prof. Jana Maleckiego. – Kraków, 1996. – S. 123-134.
[332] Владимирский-Буданов В. Немецкое право... – С. 541.
[333] Гошко Т. Нариси з історії магдебурзького права в Україні XIV-XVII ст. / Т. Гошко – Львів: Афіша, 2002. – С. 165.

[334] ЦДІАУК. – Ф. 39. – Оп. 1. – Спр. №41. – Арк. 34.
[335] Там само. – Спр. №46. – Арк. 97-97 зв.
[336] Там само. – Спр. №52. – Арк. 4-4 зв.
[337] Там само. – Спр. №1. – Арк. 354.
[338] Bogucka M., Samsonowicz H. Op.cit. – S. 477-481.
[339] Владимирский-Буданов В. Немецкое право... – С. 541-542.
[340] Kiryk F. Z dziejów... – S. 79.
[341] ЦДІАУК. – Ф. 39. – Оп. 1. – Спр. №42. – Арк. 93.
[342] Владимирский-Буданов В. Немецкое право... – С. 541.
[343] ЦДІАУК. – Ф. 39. – Оп. 1. – Спр. №52. – Арк. 560 зв., 829-929 зв.
[344] Владимирский-Буданов В. Немецкое право... – С. 541
[345] ЦДІАУК. – Ф. 39. – Оп. 1. – Спр. №47. – Арк. 197.
[346] Там само – Спр. №1. – Арк. 685,1224, 1435; Спр. №92. – Арк. 2;Спр. №95. – Арк. 135.
[347] Там само. – Спр. №48. – Арк. 16.
[348] Там само. – Спр. №43. – Арк. 17-18 зв.
[349] Kiryk F. Z dziejów... – S. 106
[350] Владимирский-Буданов В. Немецкое право... – С. 546.
[351] Там же. – С. 541-543.
[352] Kiryk F. Z dziejów... – S. 106.
[353] Ibid.
[354] Сецинский Е. Город Каменец-Подольский... – С.203.
[355] Źródła dziejowe. – T. V. – S. 16.
[356] Ibid. – S.208; АЮЗР. – Ч. V. – Т. I. – С. 158-159.
[357] АЮЗР. – Ч. V. – Т.I. – С. 294.
[358] Там же. – С. 204.
[359] ЦДІАУК. – Ф. 39. – Оп. 1. – Спр. №1. – Арк. 222.
[360] Там само. – Арк. 290-295.
[361] Там само. – Арк. 1090, 1090 зв.
[362] Król R. Komisja Boni Ordinis... – S.72.
[363] Volumina legum. – 1859. – T. II. – S. 8.
[364] Крикун М. Люстрація Кам'янця-Подільського 1734 р. ... – С.201-202.
[365] Przezdecki A. Op.cit. – S.157.
[366] ЦДІАУК. – Ф.39. – Оп. 1. – Спр. №46. – Арк. 202 зв.
[367] Там само. – Спр. №52. – Арк. 560 зв.
[368] АЮЗР. – Ч. V. – Т.I. – С. 293-294.
[369] Михайловський В. Документи подільських (кам'янецьких)... – С. 76.
[370] ЦДІАУК. – Ф.39. – Оп. 1. – Спр. №1. – Арк. 354.
[371] Там само. – Спр. №1. – Арк. 1224.
[372] Kiryk F. Z dziejów... – S. 80, 93.
[373] ЦДІАУК. – Ф. 39. – Оп. 1. – Спр. №1. – Арк.. 222.
[374] Люстрация каменецкого староства 1565 г. – С. 166.
[375] Там же.
[376] Там же. – С. ?.
[377] Опис Кам'янця-Подільського... – С.324.
[378] ЦДІАУК. – Ф. 39. – Оп. 1. – Спр. №46. – Арк. 393.
[379] Там само. – Спр. №50. – Арк. 245.
[380] Kiryk F. Z dziejów... – S. 80-81.
[381] Dr Antoni J. Zameczki Podolskie... T.II. – S. 46-108; Krzyzanowski S. Op.cit. – 321 s.
[382] ЦДІАУК. – Ф. 39. – Оп. 1. – Спр. №1. – Арк. 207.
[383] Круль Р. Діяльність кам'янецької... – С. 635.
[384] Там само. – С. 635.
[385] Przezdziecki A. Op.cit. – S. 147.

[386] Kiryk F. Z dziejów... – S. 79-80.
[387] Гошко Т. Назв.пр. – С. 141.
[388] Groicki B. Porządek sądów i spraw mieyskich prawa Maydeburskiego w Koronie Polskiej / B.Groicki / Wydal K.Koranyj. – Warszawa, 1953. – S. 29-31.
[389] Документы на половецком языке... – С.295.
[390] ЦДІАУК. – Ф. 39. – Оп. 1. – Спр. №46. – Арк. 314.
[391] Там само.– Спр. №1. – Арк. 354.
[392] Там само. – Арк. 1187; Спр. №71. – Арк. 84.
[393] Там само. – Спр. №1. – Арк. 1090, 1224, 1435.
[394] Там само. – Спр. №46. – Арк. 314.
[395] Там само. – Оп. 1. – Спр. №1. – Арк. 1058-1059.
[396] Актова книга кам'янецького магістрату... – Арк. 43.
[397] ЦДІАУК. – Ф. 39. – Оп. 1. – Спр. №1. – Арк. 55.
[398] Компан О. С. Міста України... – С. 119.
[399] ЦДІАУК. – Ф. 39. – Оп. 1. – Спр. №43. – Арк. 20-22.
[400] Опис Кам'янця-Подільського... – С. 314.
[401] ЦДІАУК. – Ф.39. – Оп.1. – Спр. №61. – Арк. 7 зв.
[402] Там само. – Спр. №1. – Арк. 354.
[403] Там само. – Арк. 728-729.
[404] Там само. – Спр. №95. – Арк. 2.
[405] Król R. Komisja Boni Ordinis... – S. 70-89.
[406] Її ж. Діяльність кам'янецької... – С. 631-639.
[407] Tegoż. Komisja Boni Ordinis... – S. 72.
[408] Її ж. Діяльність кам'янецької... – С.631.
[409] Крикун М. Г. Повітовий устрій Подільського воєводства в XV-XVI ст. Перспективи джерелознавства історичної географії України / М.Г. Крикун // Український археографічний щорічник. Нова серія. – Вип.1. – К.: Наукова думка, 1992. – С. 163.
[410] Грушевский М. Барское староство: Исторические очерки (XV-XVIII вв.) / М.Грушевский. – К., 1894. – С. 285-286.
[411] Крикун М. Г. Повітовий устрій... – С. 163-164.
[412] Przyboś K. Urzędnicy wojewodstwa Podolskiego XV-XVIII wieku (Powiaty Czerwonogrodzki, Kamieniecki, Latyczowski). Spisy / K.Przyboś. – Kraków: Nakladem Uniwersytetu Jagiellonskiego, 1994. – S. 107-114.
[413] Białkowski L. Podole... – S. 126, 145, 152, 162.
[414] Przyboś K. Op.cit. – S. 113-114.
[415] Źródła dziejowe. – T.XIX. – S. 144-146.
[416] Крикун М. Г. Повітовий устрій... – С.165-166.
[417] Białkowski L. Podole... – S. 144-145.
[418] Źródła dziejowe. – T.XIX. – S.216.
[419] Białkowski L. Podole... – S. 79.
[420] Źródła dziejowe. – T.XIX. – S.216.
[421] Ibid. – S. 216-217.
[422] ЦДІАУК. – Ф. 39. – Оп. 1. – Спр. №1. – Арк.216.
[423] Там само. – Ф. 38. – Оп. 1. – Спр. №36. – Арк. 180-181; – Спр.№39. – Арк. 166; – Спр. №41. – Арк. 36; – Спр. №42. – Арк. 292, 292 зв.
[424] Гаркавець О. Вірмено-кипчацькі рукописи... – С.133.
[425] АЮЗР. – Ч. V. – Т. I. – С. 232.
[426] AGAD. Archiwum Skarbu Koronnego. – Dz. LVI. – S. 54 v.
[427] ЦДІАУК. – Ф. 39. –Оп. 1. – Спр. №48. – Арк. 15.
[428] AGAD. Archiwum Skarbu Koronnego. – Dz. LVI. – S. 67.
[429] Jabłonowski A. Zamek kamieniecki... – S.25.
[430] Białkowski L. Podole... – S. 147, 150, 154, 160, 164.

[431] Сецинский Е. Город Каменец-Подольский... – С.218.
[432] Kiryk F. Z dziejów... – S.94.
[433] Капраль М. Національні громади... – С.83.
[434] АЮЗР. –Ч. V. – Т. I. – С. 87.
[435] Геринович В. Євреї в Кам'янці /В. Геринович// Записки Кам'янець-Подільського Інституту народної освіти. – Т. 2. – Кам'янець на Поділлю: друкарня ім. Леніна, 1927. – С. 42.
[436] Каманин И. Статистические данные о евреях в Юго-Западном крае во второй половине прошлого века (1765-1791 гг.) / И. Каманин // АЮЗР. – Ч.V. – Т. II. – Вып. 1. – К., 1890. – С.43.
[437] Przezdziecki A. Op.cit. – S. 164.
[438] Докуметы на половецком языке... – С. 242.
[439] Kiryk F. Z dziejów... – S. 105; Геринович В. Євреї в Кам'янці / В. Геринович // Краєзнавство. – Харків, 1929. – № 3-10. – С. 46.
[440] Akta grodzkie i ziemskie. – T. X. – № 2416. – S. ?.
[441] Białkowski L. Przyczynki do... – C. 17.
[442] Kiryk F. Z dziejów... – S. 107.
[443] Документы на половецком языке... – С.307-308.
[444] Трубчанінов С.В. Соціально-економічний розвиток... – С.213.
[445] Там само.
[446] Люстрация каменецкого староства 1565 г. – С. 169.
[447] Marczynski W. Op.cit. – S. 175.
[448] Сецинский Е. Город Каменец-Подольский...– С.219.
[449] Там же.
[450] Kolodziejczyk D. Podole... – S.145.
[451] Przezdziecki A. Op.cit. – S.164.
[452] Вердум У. Назв.пр. – С.99.
[453] Фішер Алан В. Назв.пр. – С. 34.
[454] ЦДІАУК. – Ф. 38. – Оп. 1. – Спр. №42. – Арк. 292 зв.
[455] Грамота короля Августа II, предписывающая каменецкому старосте не позволять евреям селиться и торговать в Каменце, а также удерживать бургграбия от притеснений, которым он подвергает магистрат и мещан // АЮЗР. – Ч. V. – Т. I. – С. 314.
[456] ЦДІАУК. – Ф. 39. – Оп. 1. – Спр. №1. – Арк. 434.
[457] Там само. – Арк. 510.
[458] Там само. – Арк. 712.
[459] Сецинский Е. Город Каменец-Подольский... – С.220.
[460] АЮЗР. – Ч. V. – Т.II. – С. 148-149.
[461] Петров М.Б. Історична топографія... – С.365-367.
[462] Там само. – С. 365-366.
[463] Перепись евреев в Каменецком повете Подольского воеводства, произведенная 30 сентября 1789 года. – С. 625, 639, 742, 645.
[464] Prozba z przełożeniem miasta Kamienca Podolskiego naijasniejszemu królowi r.1789 // ЦДІАУК. – Ф.39. – Оп.1. – Спр.№135. – Арк. 21, 22, 22 зв.
[465] ЦДІАУК. – Ф. 39. – Оп. 1. – Спр. №1. – Арк. 1563.
[466] Круль Р. Діяльність кам'янецької... – С. 635
[467] Полное собрание законов Российской империи. – Т. XXIV. – № 18, 132. – С. ?
[468] Компан Е.С., Маркина В.А. Указ.соч. – С.350-362; Історик Олена Компан... – С.89; Кись Я.П. Население и социальная структура Львова в период феодализма / Я.П.Кись // Там само. – С.363-370; Исаевич Я.Д. Город Дрогобич в XVI-XVIII вв. / Я.Д.Исаевич // Там само. – С.160-167; Його ж. Чисельність, соціальна структура і національний склад населення Дрогобича у XVI-XVIII ст. // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Випуск X. – Дрогобич: Коло, 2006. – С.241-251; Капраль М. Національні громади... – С.247-313.
[469] Компан О. Міста України... – С. 83, 194-203.
[470] Антонович В.Б. Исследования о городах... – С.151-165.

[471] Сецинский Е. Материалы для истории цехов в Подолии / Е.Сецинский. – Каменец-Подольский, 1994. – С.99.
[472] Клименко П.В. Цехи на Украине. – С.120; Його ж. Цехова книга бондарів... – С.95.
[473] Компан О. Міста України... – С.194-203.
[474] Брянцева Т. Характерні риси розвитку... – С.99.
[475] Петров М.Б. Соціально-економічний розвиток... – С. 225-245; Його ж. До історії торгівлі... – С.96-101; Його ж. Розвиток Кам'янця-Подільського у XVIII ст... – С.134-135.
[476] Motylewicz J. Op.cit. – S.257-270.
[477] Kiryk F. Z dziejów... – S. 71-80, 85-86, 92.
[478] Ісаєвич Я. Чисельність, соціальна структура... – С.241-251.
[479] Михайлина П.В. Визвольна боротьба... – С.15-16.
[480] Грушевський М. Люстрація королівщин... – С.87.
[481] Сіцінський Є. Нариси з історичної топографії... – С.14.
[482] Крикун М.Г. Люстрація Кам'янця-Подільського 1734 р. – С.254-262.
[483] Сіцінський Є. Нариси історичної топографії... – С.17-22.
[484] Крикун М. Населення Подільського воєводства... – С.123.
[485] Там само. – С.122.
[486] Там само. – С.123.
[487] Крикун М.Г. Люстрація Кам'янця-Подільського 1734 р... – С.228.
[488] Большая Советская Энциклопедия. – Т.12. – Москва, 1969-1978. – С.103.
[489] История Латвийской ССР. –Т.1. – Рига, 1952. – С.235.
[490] Там же. – С.274.
[491] Компан О.С. Міста України... – С.83.
[492] Przyboś K. Op.cit. – S.56-129.
[493] Компан О. С., Суслопаров М.З. Назв.пр. – С.138.
[494] ЦДІАУК. – Ф. 39. – Оп. 1. – Спр. №1. – Арк. 1435.
[495] Дашкевич Я. Армянская колония... – С.77.
[496] Гаркавець О. Вірмено-кипчацькі рукописи... – С. 28.
[497] Там само. – С.231, 245, 269, 309, 320, 322.
[498] Там само. – С. 32-33.
[499] Kołodziejczyk D. Podole... – S. 149.
[500] Ibid. – S. 158.
[501] Ibid. – S. 168.
[502] Описание города Каменца 1700 г... – С.558-563.
[503] Крикун М. Люстрація Кам'янця-Подільського 1734 р... – С.238, 253, 239, 241, 249, 250, 251, 252.
[504] Dyspartament kwater... r. 1789. – S.113, 113 v.
[505] Przyboś K. Op.cit. – S. ?; Компан Е.С., Маркина В.А. Указ.соч. – С.353; Кись Я.П. Население и социальная структура... – С.363-364; Михайловський В. Матеріали до itineraria... – С.149-169.
[506] Przyboś K. Op.cit. – S. 107-114.
[507] Михайловський В. Привілей короля Владислава Ш... – С. 44-58.
[508] Там само. – С. 46.
[509] Там само. – С. 47.
[510] Скочиляс І. Маєтковий поділ Теребовельського повіту Галицької землі в другій половині XVI ст. / І. Скочиляс // Україна в минулому. – Вип. 1. – Київ – Львів, 1992. – С. 19-20.
[511] Białkowski L. Podole... – S. 105.
[512] Скочиляс І. Маєтковий поділ... – С.26.
[513] Przyboś K. Op.cit. – S. 113.
[514] Kossakowski S.K. Monografie historyczno-genealogiczne / S.K. Kossakowski. – T.II. – Warszawa, 1865. – S. 171-172.
[515] Przyboś K. Op.cit. – S. 114.
[516] ЦДІАУК. – Ф. 38. – Оп. 1. – Спр. №36. – Арк. 176-181.
[517] Там само. – Ф. 39. – Оп. 1. – Спр. №47. – Арк. 15.

[518] Nowak T. Op.cit. – S.156.
[519] ЦДІАУК. – Ф. 38. – Оп. 1. – Спр. №41. – Арк. 36.
[520] Опис Кам'янця-Подільського... – С.313.
[521] Крикун М. Люстрація Кам'янця-Подільського 1734 р... – С. 193, 226,250.
[522] Александрович В. Проект фасаду ратуші в Кам'янці-Подільському Яна де Вітте (1742 р.) / В. Александрович // Пам'ятки України. – № 4. –К., 2006. – С. 46-51.
[523] Пламеницька Є.М., Винокур І.І., Хотюн Г.М., Медведовський І.І. Назв.пр. – С.32.
[524] Овсінський Ю. Фільваркова адміністрація подільсько-волинських маєтків Міхала Жевуського в 40-70-х роках XVIII ст. / Ю. Овсінський // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2002. – Вип. 37. Част. 1. – С. 198-210; Його ж Тваринництво у фільварках Подільського воєводства у XVIII ст. (на матеріалах маєтків Міхала Жевуського) // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2003. – Вип. 38. – С. 82-112.
[525] Krzyzanowski S. Op.cit. – S.?.
[526] Rolle A. (Dr. Antoni). Zamieczki Podolskie... T.2. – S. 70.
[527] Krzyzanowski S. Op.cit. – S.321; Александрович В. Проект фасаду ... – С. 46-51.
[528] Przyboś K. Op.cit. – S. 119-127.
[529] Михайловський В. Матеріали до itineraria... – С.151.
[530] Białkowski L. Op.cit. – S. 150-151.
[531] Przyboś K. Op.cit. – S.126.
[532] ЦДІАУК. – Ф. 38. – Оп. 1. – Спр. №42. – Арк. 292 зв.
[533] Przyboś K. Op.cit. – S.67-74.
[534] Ibid. – S.67.
[535] Михайловський В. Формування латифундії Миколая Бедриха з Бедриховець у Подільському воєводстві у другій половині XV ст. / В. Михайловський // Городок над Смотричем. – Городок: Бедрихів край, 2006. – С.84.
[536] Петров М. Городок над Смотричем... – С.13-17.
[537] Люстрация каменецкого староства 1565 г. – С.166.
[538] Гаркавець О. Вірмено-кипчацькі рукописи... – С.13.
[539] Рашба Н.С. Общественно-политическая жизнь... – С.106.
[540] Гаркавець О. Вірмено-кипчацькі рукописи... – С.140.
[541] Історик Олена Компан... – С. 314-315.
[542] Подградская Е.М. Экономические связи... – С.106.
[543] Клименко П. Цехи на Україні. – С. 130.
[544] Гаркавець О. Вірмено-кипчацькі рукописи... – С.163-164.

Розділ IV. Торгівля

[1] Dlugosz J. Op. cit. – T.1. – S.125, 171-172.
[2] Kronika Polska, Litowska, Żmódzka i wszyskiej Rusi Macieja Stryjkowskiego. – T.II. – Warszawa, 1846. – S.104.
[3] Сецинский Е. Замковая... – С.484.
[4] Вердум У. Назв.пр. – № 9. – С.99.
[5] Budzińska E. Op. cit. – S.169-172.
[6] Dlugosz J. Op. cit. – S.172.
[7] Сецинский Е. Замковая... – С.484.
[8] Подградська О.М. До питання... – С.106-112; Ее же. Экономические связи...– С.50-53, 76-77, 78, 86, 87, 90-94, 101; Dziubiński A. Na szlakach Orientu... – S.54-55, 62-63, 81, 84, 89, 94-95, 107, 115, 137; Kiryk F. Z dziejów... – S.94-108; Петров М.Б. Кам'янець-Подільський – важливий осередок... – С.179-190.
[9] Люстрация каменецкого староства 1565 г. – С.169.
[10] Lukacz M. Polokacyjna zabudowa... – S.111-127; Петров М.Б. Польський ринок... – С.76-90.

[11] Prusiewicz A. Op. cit. – S.55.
[12] Григорян В.Р. История... – С.63; Халпачьян О. Сооружения... – С.133-137; Dachkevytcz Ja. Le gualtier armenien... – P.470-482; Его же. Армянские кварталы... – С.63-85; Петров М.Б. Історична топографія вірменських кварталів... – С.25-27.
[13] Kiryk F. Z dziejów... – S.71.
[14] Описание города Каменца... – С.565; Петров М.Б. Історична топографія... – С.31.
[15] Описание города Каменца... – С.565-566.
[16] Актова книга кам'янецького магістрату за 1646-1648 рр. // ЦДІАУК. – Ф.39. – Оп.1. – Спр.№39. – Арк.98; Volumina legum. – T.III. – S.303.
[17] Подградская Е. Экономические связи... – С.205.
[18] Kiryk F. Z dziejów... – S.106.
[19] Jabłonowski A. Pisma. – T.IV. – S.366.
[20] Kiryk F. Z dziejów... – S.83.
[21] Ibid. – S.77.
[22] Ibid. – S.79.
[23] Ibid. – S.106.
[24] Ibid. – S.86.
[25] Ibid.
[26] Люстрация каменецкого староства 1565 г. – С.166.
[27] Capitaneatus Camenecensis r. 1566. – S.203.
[28] Грушевський М. Люстрація королівщин... – С.88.
[29] Гаркавець О. Вірмено-кипчацькі рукописи... – С.40.
[30] Там само. – С.49.
[31] Григорян В.Р. Указ.соч. – С.80.
[32] Петров М.Б. Історична топографія... – С.328, 330-331.
[33] Люстрация каменецкого староства 1565 г... – С.166.
[34] Там же.
[35] Там же. – С.167.
[36] Źródla dziejowe. – T.XIX. – S.234-235.
[37] Крикун М.Г. Люстрація Кам'янця-Подільського 1734 р... – С.228.
[38] ЦДІАУК. – Ф.39. – Оп.1. – Спр.№1. – Арк.1119.
[39] Kiryk F. Z dziejów... – S.108.
[40] Schiper I. Dzieje handlu żydowskiego na ziemiach Polskich / I.Schiper. – Warszawa, 1937. – S.153.
[41] Dziubiński A. Na szlakach Orientu... – S.64.
[42] Ibid. – S.54.
[43] Актова книга кам'янецького магістрату за 1700-1713 рр. – Арк.336.
[44] Там само. – Арк.99-100.
[45] Там само. – Арк.270.
[46] АЮЗР. – Ч.V.– Т.I. – С.313-315, 323-324.
[47] Актова книга кам'янецького магістрату за 1519-1794 рр. // ЦДІАУК. – Ф.39. – Оп.1. – Спр.№1. – Арк.434.
[48] Там само. – Арк.324.
[49] Prozba z przełożeniem... – S. 22 зв.
[50] Kiryk F. Z dziejów... – S.105.
[51] АЮЗР. – Ч.V. – Т.I. – С.205, 398.
[52] Владимирский-Буданов В. Немецкое право... – С.575.
[53] Там же. – С.582.
[54] Там же.
[55] Там же. – С.578.
[56] Подградська О. До питання... – С.106-112; Ее же. Экономические связи... – С.50-51, 52, 76, 82, 83, 84, 85, 90, 101, 102-103, 105, 129, 133, 204-205; Dziubiński A. Na szlakach Orientu... – S.17-270.
[57] Lukacz M. Polokacyjna zabudowa... – S.123, 127.

[58] Петров М.Б. Історична топографія... – С.25-30.
[59] План Каменца-Подольского 1773 г. – Арк.1.
[60] Петров М.Б. Історична топографія... – С.317-319.
[61] Там само. – С.318.
[62] Там само. – С. 316-320.
[63] Инструкция, данная польско-русским и армянским магистратами города Каменца депутатам, отправленным на сейм с целью снискать подтверждение и расширение городских прав. 1712 г. Марта 19 // АЮЗР. – Ч.V. – Т.I. – С.250.
[64] Описание города Каменца... – С.565-566.
[65] Крикун М.Г. Люстрація Кам'янця-Подільського 1734 р... – С.205, 235-250.
[66] Брянцева Т.П. Характерні риси розвитку міст Поділля у XVIII ст. / Т.П. Брянцева // Вісник Київського університету. Історичні науки. – К., 1974. – Вип.16. – С.99.
[67] Dyspartament kwater... r. 1789. – S.111 зв., 112. Motylewicz J. Op. cit. – S.270.
[68] Motylewicz J. Op. cit. – S.257-270.
[69] Ibid. – S.268.
[70] Ibid.
[71] Ibid. – S.261.
[72] Владимирский-Буданов В. Немецкое право... – С.558.
[73] Актова книга кам'янецького магістрату за 1572-1578 рр. // ЦДІАУК. – Ф.39. – Оп.1. – Спр.№8. – Арк.4.
[74] Kiryk F. Z dziejów... – S.105.
[75] Ibid. – S.106.
[76] Źróła dziejowe. – T.XIX. – S.203; Подградская Е. Экономические связи... – С.52-53, 217.
[77] Подградская Е. Экономические связи... – С.205; ЦДІАУК. – Ф.39. – Оп.1. – Спр.№39. – Арк.98.
[78] Каталог пергаментних документів Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові. 1233-1799. – К., 1972. – С.185.
[79] Компан О.С. Міста України... – С.316.
[80] Брянцева Т.П. Характерні риси... – С.99; GAD. – Sygn.№456. – S.96.
[81] Компан О.С. Міста України... – С.252-253.
[82] Motylewicz J. Op. cit. – S.270.
[83] Актова книга кам'янецького магістрату за 1656-1663 рр. // ЦДІАУК. – Ф.39. – Оп.1. – Спр.№42. – Арк.131 зв.
[84] Компан О.С. Міста України... – С.353.
[85] Актова книга кам'янецького магістрату за 1647-1650 рр. // ЦДІАУК. – Ф.39. – Оп.1. – Спр.№40. – Арк.161 зв.
[86] Kiryk F. Z dziejów... – S.54.
[87] Документы на половецком языке... – С.309, 312-313.
[88] Там же. – С.253.
[89] Гуржій О.І. Купецький стан на Лівобережній і Слобідській Україні в другій половині XVII – у XVIII ст.: проблеми становлення та розвитку / О.І. Гуржій // Укр. істор. жур. – №3. – 2004. – С.6, 16.
[90] Актова книга кам'янецького магістрату за 1656-1663 рр. – Арк.171 зв.
[91] Гаркавець О. Вірмено-кипчацькі рукописи... – С.14.
[92] Motylewicz J. Op. cit. – S.270.
[93] ЦДІАУК. – Спр.42 (1656-1663). – Арк.171 зв.
[94] Там само. – Спр.41 (1653-1656). – Арк.30.
[95] Kiryk F. Z dziejów... – S.100.
[96] Орловский М. Историческое описание уездного г. Проскурова Подольской губернии / М.Орловский // ПЕВ. – №5. Часть неофициальная. – Каменец-Подольский, 1863. – С. 183.
[97] Михайлина П.В. Визвольна боротьба... – С.28.
[98] Źródła dziejowe. – T.XIX. – S.238.
[99] Ibid. – S.241.
[100] Гаркавець О. Вірмено-кипчацькі рукописи... – С.166.

[101] Тхор В.І. Деякі питання... – С.177.
[102] Тхор В.І. Соціально-економічний розвиток Сатанова у XVIII ст. / В.І. Тхор // Тези доповідей VI-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1985. – С.60-61.
[103] Актовая книга каменецкого магистрата за 1520-1547 гг. // ЦДІАУК. – Ф.39. – Оп.1. – Спр.№2. – Арк.34-37.
[104] Документы на половецком языке... – С.283.
[105] Дашкевич Я.Р. Армянская колония... – С.77.
[106] Kiryk F. Z dziejów... – S.108.
[107] Документы на половецком языке...– С.251.
[108] Гаркавець О. Вірмено-кипчацькі рукописи... – С.163.
[109] Грушевський М. Історія... – Т.6. – К., 1996. – С.78.
[110] Каталог пергаментних документів... – С.185.
[111] Подградская Е. Экономические связи... – С.102.
[112] Челеби Э. Книга путешествия. – Вып.1. – С.54.
[113] Компан О.С. Міста України... – С.291; Трубчанінов С.В. Розвиток торгівлі на Поділлі... – С.22.
[114] Подградская Е. Экономические связи... – С 76.
[115] Там же. – С.89-90.
[116] Грушевський М. Історія... – Т.6. – С.176.
[117] Подградская Е. Экономические связи... – С.133.
[118] Jabłónowski A. Op. cit. – S.372; Каталог пергаментних документів... – С.73.
[119] Каталог пергаментних документів... – С.97.
[120] Там само. – С.148.
[121] Там само.
[122] Там само. – С.185.
[123] Там само.
[124] Там само. – С.206.
[125] Там само. – С.222.
[126] Універсал Сигизмунда I про затвердження торгових шляхів для перегону волів і перевезення товару з Волощини, Поділля, Галичини та Волині на територію Польщі 1532 р. // Торгівля на Україні XIV – середини XVII ст. Волинь і Наддніпрянщина. – К., 1990. – С.56-59.
[127] Грушевський М. Історія... – Т.6. – С.100
[128] Гаркавець О. Вірмено-кипчацькі рукописи... – С.141.
[129] Жерела... – Т.III. – 1902. – С.333.
[130] Торгівля на Україні... – С.348.
[131] Там само. – С.347-349.
[132] Шевченко Ф.П. Шляхи сполучення України з Балканськими країнами у XVII-XVIII ст. / Ф.П. Шевченко // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. – Вип.II. – К., 1985. – С.54-55.
[133] Документы на половецком языке... – С.253.
[134] Дашкевич Я. Армянская колония... – С.78-79.
[135] Грушевський М. Історія... – Т.6. – С.99.
[136] Грамота воеводы краковского, генерала Подольского Мартына Контского, восстанавливающая бывшие прежде 3 годичные ярмарки в городе Каменце. 1703. Сентября 19 // АЮЗР. – Ч. V. – Т.I. – С.210-211; Актовая книга каменецкого магистрата 1519-1799 гг. // ЦДІАУК. – Ф.39. – Оп.1. – Спр.№1. – Арк.1119.
[137] Грушевський М. Люстрація королівщин... – С.88.
[138] Грушевський М. Історія... – Т.6. – С.108.
[139] Дашкевич Я. Армянская колония... – С.83.
[140] Петров М.Б. До історії торгівлі... – С.96-101; Dzubiński A. Na szlakach Orientu... – S. ?; Motylewicz J. Wymiana towarowa... – S.257-270.
[141] Грушевський М. Історія... – Т.6. – С.45-49, 58-60, 176-178.
[142] Подградська О.М. До питання... – С.106-112; Ее же. Экономические связи... – С.51-52, 82-83, 84-85, 90-91, 129-130, 216-217.

[143] Компан О.С. Міста України... // Історик Олена Компан... – С. 273, 285, 287, 292, 295, 297, 314-315, 318, 326, 334-336, 338.
[144] Dzubinski A. Na szlakach Orientu... – S.22, 5-39, 50-53, 62-63, 84-85, 134-135.
[145] Kiryk F. Z dziejów... – S.95-108.
[146] Молчановский Н. Очерк известий... – С.201, 219.
[147] Там же. – С.311.
[148] Привілеї міста Львова... – С.82.
[149] ЦДІАУК. – Ф.39. – Оп.1. – Спр.№2. – Арк.58-62, 128, 130-131..
[150] Там само. – Спр.№2. – Арк.172-173, 179-181; Спр.№19. – Арк.103 зв., 104; Спр.№41. – Арк. 76-79.
[151] Kiryk F. Z dziejów... – S.97.
[152] Ibid. – S.95.
[153] Каталог пергаментних документів... – С.94, 108.
[154] Там само. – С.148.
[155] Там само. – С.104.
[156] Сецинский Е. Город Каменец-Подольский... – С.224.
[157] Akta grodzkie i ziemskie... – T.VI. – S. ?.
[158] Дашкевич Я. Кам'янець-Подільський у вірменських джерелах... – С.66.
[159] Kiryk F. Z dziejów... – S.105.
[160] Ibid. – S.105.
[161] Dziubiński A. Na szlakach Orientu... – S.50.
[162] Przezdziecki A. Op.cit. – S.158.
[163] Kopiarz przywilejów... – S.9.
[164] Białkowski L. Przyczynki do... – S.17.
[165] Kiryk F. Z dziejów... – S.96.
[166] Каталог пергаментних документів... – С.169.
[167] Торгівля на Україні... – С.58.
[168] Там само. – С.58-59.
[169] Грушевський М. Історія... – Т. VI. – С.100.
[170] Там само.
[171] Сидоренко О.Ф. Торгівля лісом та її вплив на формування екологічного середовища на Україні (за актовими джерелами XVI-XVII ст.) / О.Ф. Сидоренко // Проблеми історичної географії України. Збірник наукових праць. – К.: Наукова думка, 1991. – С.96-105.
[172] Описи королівщин в руських землях XVI віку. Люстрація 1570 р. // Жерела... – Т. X. – Львів, 1903. – С.333.
[173] Kiryk F. Z dziejów... – S.101.
[174] Ibid. – S.104.
[175] Ibid.
[176] Ibid.
[177] Ibid.
[178] ЦДІАУК. – Ф.39. – Оп.1. – Спр.№32. – Арк.123; Baszanowski J. Z dziejów handlu polskiego w XVI-XVIII w. Handel wolami / J.Baszanowski. – Gdańsk, 1977. – S.40.
[179] ЦДІАУК. – Ф.39. – Оп.1. – Спр.№2. – Арк.54, 56.
[180] Каталог пергаментних документів... – С.269.
[181] Документы на половецком языке... – С.248.
[182] Там же. – С.274.
[183] Там же. – С.300.
[184] Акты армянского суда... – С.107, 375.
[185] Там же. – С.116, 376.
[186] Там же. – С.318, 404.
[187] Там само. – С.332, 404.
[188] Dziubiński A. Na szlakach ... – S.17-18.

[189] Торгівля на Україні... – С.159.
[190] Подградская Е. Экономические связи ... – С.217.
[191] Торгівля на Україні ... – С.323.
[192] ЦДІАУК. – Ф.39. – Оп.1. – Спр.№33. – Арк.228 зв.
[193] Там само. – Арк.104 зв.
[194] Там само. – Спр.№41. – Арк.68.
[195] Bogucka M., Samsonowicz H. Op.cit. – S.51; Кравченко В. Документи з історії торгівлі шотландців із Замостя і Бродів у Києві 40-х років XVII ст. / В. Кравченко // Український археографічний щорічник. – Вип. 8/9. – Київ–Нью-Йорк, 2004. – С.486.
[196] Подградская Е. Экономические связи ... – С.128-129.
[197] ЦДІАУК. – Ф.39. – Оп.1. – Спр.№10. – Арк.174-174 зв.; Спр.№7. – Арк.131.
[198] Charewiczowa L. Op.cit. – S.2, 67, 73, 75, 85.
[199] Подградская Е. Экономические связи ... – С.130.
[200] Люстрация каменецкого староства... – С.169.
[201] Jabłonowski A. Polska XVI wieku... – S.203.
[202] Каталог пергаментних документів ... – С.201.
[203] Мишко Д.І. Українсько-російські зв'язки в XIV-XVI ст. / Д.І.Мишко. – К., 1959. – С.34.
[204] Сборник Русского исторического общества. – Т.25. – СПб, 2002. – С.33; Фехнер В. Торговля Русского государства со странами Востока в XVI в. / В.Фехнер. – М., 1952. – С.20.
[205] ЦДІАУК. – Ф.39. – Оп.1. – Спр.№14. – Арк.437.
[206] Гаркавець О. Вірмено-кипчацькі рукописи... – С.29-30.
[207] Там само. – С.30.
[208] Kiryk F. Z dziejów ... – S.104.
[209] Копысский З.Ю. Экономическое развитие городов Белоруссии в XVI – первой половины XVII в. / З.Ю. Копысский. – Минск, 1966. – С.168.
[210] Там же. – С.168.
[211] Документы на половецком языке... – С.231.
[212] Там же. – С.287.
[213] Мелешко В.И. Могилев в XVI – середине XVII в. / В.И. Мелешко. – Минск: Наука и техника, 1988. – С.117.
[214] Dziunbiński A. Na szlakach Orientu... – S.36.
[215] Kiryk F. Z dziejów ... – S.87.
[216] Описание города Каменца ... – С.557, 559, 566; Крикун М. Люстрація Кам'янця-Подільського 1734 р... – С.235, 238, 241, 244; Dyspartament Garnizonu Kamienieckiego r. 1739... – S.3,4, 6, 9.
[217] Kiryk F. Op.cit. – S.106.
[218] Актова книга кам'янецького магістрату за 1646-1648 рр. – Арк.98.
[219] Volumina legum. – T.III. – S. ?
[220] Ibid. – T.IV. – S. ?
[221] Prusiewicz A. Op.cit. – S.103.
[222] Гаркавец А.Н. Конвергенция... – С.48.
[223] Сементовский А. Каменец-Подольский / А. Сементовский. – СПб., 1962. – С.76.
[224] Dyspartament kwater...r. 1789. – Арк. 121, 121зв, 122.
[225] Inwentarz starostwa Kamienieckiego r. 1746. – Арк.5зв, 6, 6 зв.
[226] Описание города Каменца... – С.560.
[227] Котляр М.Ф. Торгівля на Україні в XIV-XV ст. / М.Ф.Котляр // Укр. істор. жур. – 1973. – № 1. – С.42.
[228] Harewicezowa L. Op.cit. – S.36-62.
[229] Kodeks dyplomatyczny miasta Krakowa. – T.1. – Kraków, 1879. – №54, 58, 83, 102. – S. ?
[230] Lewicki S. Targi lwówskie od XIV do XIX wieku. – Lwów, 1921. – S.20-21.
[231] Документы на половецком языке... – С.245.
[232] Там же. – С.300.
[233] Там же. – С.302.

[234] Торгівля на Україні... – С.102-103.
[235] Там само. – С.102.
[236] Jabłonowski A. Pisma... – T. IV. – S.375.
[237] Bielski M. Op.cit. – S.23.
[238] Jabłonowski A. Pisma... – T. IV. – S.378-379; Котляр М.Ф. Торгівля на Україні... – С.42.
[239] Akta grodskie i ziemskie. – T.VII. – Lwów, 1978. – Додаток № 1-9.
[240] Dziubiński A. Na szlakach Orientu... – S.11-32.
[241] Ibid. – S.22-27.
[242] Подградская Е. Экономические связи... – С.51; Dziubiński A. Na szlakach Orientu... – Схема 1. – S. ?
[243] Dziubinski A. Na szlakach Orientu... – Схема 1.
[244] Akta grodzkie i ziemskie. – T.VII. – S. ? Додаток № 1-9. – S. ?
[245] Каталог пергаментних документів... – С.97.
[246] Там само. – С.99.
[247] Там само. – С.106.
[248] Там само. – С.188.
[249] Семенова Л.Е. Из истории молдавско-польско-турецких отношений конца XV в. / Л.Е. Семенова // Россия, Польща и Причерноморье в XV-XVIII вв. – М.: Наука,1979. – С.47.
[250] Гейштор А. История на службе юго-восточной политики Речи Посполитой в XV и XVI в. / А.Гейштор // Россия, Польща и Причерноморье... – С.30.
[251] Гонца Г.В. К истории молдавско-турецких отношений начала XVI в. / Г.В. Гонца // Россия, Польша и Причерноморье. – С.53-61.
[252] Подградская Е. Экономические связи ... – С.53.
[253] Dziubiński A. Na szlakach Orientu... – S.54.
[254] Ibid. – S.190.
[255] Ibid. – S.200.
[256] ЦДІАУК. – Ф.39. – Оп.1. – Спр.№41. – Арк.507-508.
[257] Там само. – Спр.№1. – Арк.65-65зв.
[258] Dziubiński A. Na szlakach Orientu... – S.58.
[259] Подградская Е. Экономические связи... – С.89-90.
[260] Dziubiński A. Na szlakach Orientu... – S.115, 120, 121; Подградская Е. Экономические связи... – С.106; Компан О.С. Міста України... – С.361-363.
[261] Актова книга кам'янецького магістрату за 1653-1656 рр. // ЦДІАУК. – Ф.39. – Оп.1. – Спр. № 41. – Арк.84-84зв.
[262] Подградская Е. Экономические связи... – С.201.
[263] Актова книга кам'янецького магістрату за 1653-1656 рр. – Арк.206.
[264] Актова книга кам'янецького магістрату за 1646-1648 рр. – Арк.65 зв.
[265] Там само. – Арк.67.
[266] Там само. – Арк.40, 41.
[267] Там само. – Спр. № 38. – Арк.136 зв., 137.
[268] Актова книга кам'янецького магістрату за 1647-1650 рр. – Арк.13-14.
[269] Подградская Е. Экономические связи... – С.115.
[270] Dziubiński A. Na szlakach Orientu... – S.40, 68.
[271] Kiryk F. Z dziejów... – S.96.
[272] Документы на половецком языке... – С.243.
[273] Dziubiński A. Na szlakach Orientu... – S.38.
[274] Гаркавець О. Вірмено-кипчацькі рукописи... – С.69.
[275] Там само. – С.93.
[276] Там само.
[277] Там само. – С.13.
[278] Dziubiński A. Na szlakach Orientu... –S.38.
[279] Ibid. – S.27, 33, 40-41.

[280] Актова книга кам'янецького магістрату за 1647-1659 рр. // ЦДІАУК. – Ф.39. – Оп.1. – Спр.№40. – Арк.78-78зв, 79, 87.
[281] Актова книга кам'янецького магістрату за 1653-1656 рр. – Арк.161 зв.
[282] Подградская Е. Экономические связи... – С.218.
[283] Там же.
[284] Гаркавець О. Вірмено-кипчацькі рукописи... – С. 44 – 45.
[285] Там само. –С.156.
[286] Там само. – С.130.
[287] Dziubiński A. Na szlakach Orientu... – S.230.
[288] Грамота воеводы краковского, генерала Подольского Мартына Контского... – С.210-211.
[289] ЦДІАУК. – Ф.39. – Оп.1. – Спр.№1. – Арк.119.
[290] Антонович В. Монографии по истории Юго-Западной Руси / В. Антонович. – К., 1885. – С.180.
[291] Harewiczowa L. Lwów na przełomie XVII i XVIII wieku / L.Harewiczowa // Studia z historii spolecznej i gospodarczej, poświęcone prof. dr. F.Bujakowi. – Lwów, 1931. – S.346.
[292] ЦДІАУК. – Ф.39. – Оп.1. – Спр.№46. – Арк.130, 134.
[293] Подградская Е. Экономические связи... – С.218.
[294] ЦДІАУК. – Ф.39. – Оп.1. – Спр.№46. – Арк.129.
[295] Баранович В. Упадок города Речи Посполитой / В. Баранович // Вопросы истории. – 1947. – № 8. – С.38.
[296] Мицик Ю.А. Подільський збірник XVIII ст. із чернігівського історичного музею / Ю.А.Мицик // Матеріали IX Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С.169.
[297] Motylewicz J. Wymiana towarowa... – S.261.
[298] Ibid. – S.261-262.
[299] Ibid. – S.263-264.
[300] Dziubiński A. Na szlakach Orientu... – S.250, 266.
[301] Ibid. – S.262-263.
[302] Dziennik Handlowy. Lipiec-sierpien 1786. – S.358.
[303] Krzyżanowski S. Op.cit. – S.151.
[304] Владимирский-Буданов В. Немецкое право... – С.571; Prosba z przełozeniem miasta Kamieńca Podolskiego Królowi r. 1789 // ЦДІАУК. – Ф.39. – Оп.1. – Спр.№135. – Арк.22, 22 зв., 23.
[305] Владимирский-Буданов. Немецкое право... – С.571.
[306] АЮЗР. – Ч.V.– Т.I. – С.396-399, 408-409, 410-411, 432-433.

Розділ V. Ремісниче виробництво та промисли

[1] Kopiarz przewilejów... – S.1.
[2] Akta grodzkie i ziemskie... – T. V. – nr. 38. – S. ?
[3] Kiryk F. Z dziejów... – S. 82.
[4] Гроссман Ю.М. О роли цехов во Львове XVI-XVIII вв. / Ю.М.Гроссман // Города феодальной России. Сборник статей памяти Н.В.Устюгова. – М.: Наука, 1966. – С. 153 – 159.
[5] Źródła dziejowe. – T. XIX. – S. 234-235, 241.
[6] ЦДІАУК. –Ф. 39. – Оп. 1. – Спр. № 2. – Арк. 53, 55, 58, 100, 153.
[7] Kiryk F. Z dziejów... – S. 83.
[8] ЦДІАУК. – Ф.39. – Оп. 1. – Спр. № 2. – Арк. 38,39,50,54,84,99,145,146,198,204,206.
[9] Kiryk F. Z dziejów... – S. 86.
[10] Ibid. – S. 85-86.
[11] ЦДІАУК. – Ф.39. – Оп. 1. – Спр. № 2. – Арк. 36-38, 100, 156, 170.
[12] Там само. – Арк.62, 64, 68, 70, 84, 98, 100, 148-160, 176, 196-198, 258-260, 270-272.
[13] Kiryk F. Z dziejów... – S. 86.
[14] ЦДІАУК. – Ф. 39. – Оп. 1. – Спр. № 2. – Арк.

[15] Kiryk F. Z dziejów... – S. 85.
[16] ЦДІАУК. – Ф.39. – Оп. 1. – Спр. № 2. – Арк. 29 зв., 64, 84, 98, 155, 157, 174, 176, 196 - 198, 259.
[17] ЦДІАУК. – Ф. 39. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 51, 72-77, 79, 80, 82, 97, 123, 143, 150-152, 194.
[18] Źródła dziejówe. – T. XIX. – S. ?
[19] Kiryk F. Z dziejów... – S. 88.
[20] Акты армянского суда... – С. 258, 395.
[21] Źródła dziejówe. – T. XIX. – S. 234-235, 241.
[22] Гаркавець О. Вірмено-кипчацькі рукописи... – С. 15.
[23] Там само. – С.95.
[24] Документы на половецком языке... – С. 331.
[25] Там же.
[26] Źródła dziejówe. – T. XIX. – S. ?
[27] Гаркавець О. Вірмено-кипчацькі рукописи... – С. 60-61.
[28] Там само. – С. 61.
[29] Там само. – С. 70.
[30] Там само. – С.106.
[31] Źródła dziejówe. – T. XIX. – S. 234-235.
[32] Ibid.
[33] Ibid. – S. 234-235.
[34] Сецинский Е. Материалы до истории... – С.36.
[35] Źródła dziejówe. T XIX. – S. 234-235.
[36] Ibid.
[37] Петров М.Б., Задорожнюк А.Б. Кам'янецьке ремесло... – С. 29.
[38] Там само. – С.26.
[39] Там само. – С.27.
[40] Там само.
[41] Сецинский Е. Город Каменец-Подольский... – С.229.
[42] Там же.
[43] АЮЗР. – Ч. V.– Т. I. – С. 226, 264-265.
[44] ЦДІАУК. – Ф. 39. – Оп. 1. – Спр. № 52. – Арк. 28 зв., 29.
[45] Сецинский Е. Материалы до истории... – С.99; Топографическое и камеральное описание Подольской губернии, сочиненное Экстером. 1800 г. // К-ПМДА. – Ф.115. – Оп.1. – Спр. № 2. – Арк.9.
[46] Карачківський М. До історії... – С.135.
[47] Клименко П.В. Цехи на Україні... – С.120.
[48] Там само. – С.123.
[49] АЮЗР. – Ч. V.– Т.I. – С.309-310.
[50] Компан О.С., Суслопаров М.З. Назв. пр. – С.138.
[51] Там само. – С.139.
[52] Там само. – С.138.
[53] Там само.
[54] Там само. – С.137-138.
[55] Компан О.С. Місто Кам'янець-Подільський – центр навчання... – С.86.
[56] Антонович В.Б. Монографии по истории... – С.186.
[57] Клименко П.В. Цехова книга бондарів... – С.95.
[58] Там само. – С.63.
[59] Компан О.С., Суслопаров М.З. Назв. пр. – С.138.
[60] Клименко П.В. Цехова книга бондарів... – С.151.
[61] Там само. – С.163.
[62] АЮЗР. – Ч. V.– Т.I. – С.226.
[63] Клименко П.В. Цехова книга бондарів... – С.150.
[64] Там само. – С.92.
[65] АЮЗР. – Ч. V. – Т.10. –С.214.

[66] Сецинский Е. Материалы до истории... – С.99-100.
[67] Компан О.С. Міста України... – С.194.
[68] ЦДІАУК. – Ф. 39. Оп. 1. – Спр. № 52. – Арк. 83.
[69] Сас П.М. Указ.соч. – С. 101 – 105.
[70] Маркина В.А. Крестьяне... – С.98; Компан Е.С., Маркина В.А. О некоторых особенностях... – С.353,360.
[71] Компан О С. Міста України... – С.232.
[72] Бойко І.Д. Промисли в Україні в XVI – першій половині XVII ст. / І.Д.Бойко // Укр. іст. жур. – 1962. – №1. – С.57.
[73] Lustracja generalna królewszczyzn województwa Podolskiego r. 1665 // AGAD. – Metryka Koronna. – Sygn. № 74. – S. 230.
[74] Kiryk F. Z dziejów... – S.84.
[75] Люстрация каменецкого староства 1565 г. – С.186.
[76] Там же. – С.177.
[77] Там же. – С.175.
[78] Там же. – С.186.
[79] Źródła dziejówe. – T. XIX. – S. 211.
[80] Ibid. – S. 210.
[81] Ibid.
[82] Григорян В.Р. История армянских колоний... – С.66.
[83] Там же. – С.186.
[84] Jabłonowski A. Pisma... – T.IV. – S.147.
[85] Документы на половецком языке.... – С.118-119,376.
[86] Григорян В.Р. Акты армянского суда... – С. 361,265,287,417,575.
[87] Гаркавець О. Вірмено-кипчацькі рукописи... – С.27.
[88] Białkowski L. Podole w XVI wieku... – S.54.
[89] Петров М.Б. Населення Кам'янця-Подільського... – С.93-104.
[90] ЦДІАУК. – Ф.39. – Оп.2. – Спр. № 45. – Арк.82.
[91] Рашба Н.С. Общественно-политическая жизнь... – С.107.
[92] Гаркавець О. Вірмено-кипчацькі рукописи... – С.198.
[93] Przezdziecki A. Podole... T. 1. – S.156.
[94] Крикун М.Г. Вірмено-кипчацькі рукописи... – С.228.
[95] Перспективный план Каменца-Подольского 1672 г. // РДВІА. – Ф.ВУА. – Спр. № 21998. – Арк.1.
[96] Borek P. Oblężenie Kamieńca Podolskiego w roku 1651 / P.Borek // Kamieniec Podolski... – S.135.
[97] Брянцева Т.П. Характерні риси розвитку міст Поділля у XVIII ст. / Т.П.Брянцева // Вісник Київського університету. Історичні науки. – Вип.16. – К.,1974. – С.98.
[98] ЦДІАУК. – Ф.39. – Оп.1. – Спр. № 7. – Арк.200.
[99] Nowak T. Fortyfikacje i artyłeria... – S.158.
[100] Ibid.
[101] Владимирский-Буданов М. Немецкое право... – С.564.
[102] ЦДІАУК. – Ф.39. – Оп.1. – Спр. №1. – Арк.123.
[103] АЮЗР. – Ч. V. – Т.І. – С.291.
[104] Крикун М.Г. Люстрація Кам'янця-Подільського 1734 р... – С.256, 257.
[105] ЦДІАУК. – Ф.39. – Оп.1. – Спр. №1. – Арк.511.
[106] Там само. – Ф. 256. – Оп.1. – Спр.№977. – Арк. 5 зв., 6 , 6 зв.
[107] Там само. – Ф.39. – Оп.1. – Спр. №135. – Арк.4.
[108] Там само. – КМФ – 15. – Оп.3. – Спр.№314. – Арк.6.
[109] Baliński M. Starożytna Polska / M.Baliński, T.Lipiński. – Warszawa, 1886.-T. 3. –S.204, 227.
[110] Kiryk F. Z dziejów ...-S.79.
[111] Przezdziecki A. Podole... T.I. – S. 150.
[112] Документы на половецком языке... – С.243.

[113] Трубчанінов С.В. Соціально-економічний розвиток... – С.212-213.
[114] Źródła dziejówe. –T.XIX. – S.213.
[115] Крикун М.Г. Люстрація Кам'янця-Подільського 1734 р... – С.255,258.
[116] Dyspartament kwater ... r.1789... – S.116 зв.
[117] Regestr podatku r.1799. – Арк.15.
[118] Jabłonowski A. Pisma... – T.IV. – S.366.
[119] Ibid. – S. 367.
[120] Грушевський М. Опис Подільських замків.. –С. ?
[121] Сецинский Е. Город Каменец-Подольский... – С.203.
[122] Król R. Komisija Boni Ordinis... – S.85.
[123] Źródła dziejówe. – T. XIX. – S.23,180.
[124] ЦДІАУК. – Ф.39. – Оп.1. – Спр.№52. – Арк.828-829.
[125] Там само. – Спр.№1. – Арк.728.
[126] Dyspartament garnizony... – S.12.
[127] ЦДІАУК. – Ф.39. – Оп.1. – Спр.№1. – Арк.877.
[128] Владимирский-Буданов В. Немецкое право... – С.536.
[129] АЮЗР. – Ч. V. – Т.I. – С.430.
[130] Там само. – Ч. V. – Т.II. – К.,1875. – С.122.
[131] Inwentarz starostwa kamienieckiego Anno Domini 1746 spisany... – S.66 зв.
[132] Baliński M., Lipiński T. Op. cit. – S.947.
[133] ЦДІАУК. – Ф.256. – Оп.1. – Спр.№977. – Арк.5.
[134] Там само. – Арк.5 зв.
[135] Motylewicz J. Op. cit. – S.264.
[136] Крикун М. Г. З історії заселення... – С.39.
[137] Inwentarz starostwa kamienieckiego Anno Domini 1746 r. spisany... – S.1.
[138] АЮЗР. – Ч. V. – Т.II. – С.116-117,122, 148-149.
[139] Клименко П. Цехова книга бондарів... – С.6.
[140] Акты армянского суда... – С. 156-157; 381.
[141] Źródła dziejówe. – T.XIX. – S. 217.
[142] Ibid. – S.214.
[143] План Каменца-Подольского 1753 г. –Арк.1.
[144] Kiryk F. Z zagadnień zaopatzenia dawnego miasta w wodę / F.Kiryk // Kamieniec Podolski... – T.2. – S.101.
[145] Ibid. – S. 101.
[146] Ibid. – S. 102.
[147] Ibid. – S.102.
[148] Ibid.
[149] Volumina legum. –T.III. – S.455.
[150] Крикун М. Люстрація Кам'янця-Подільського 1734 р. ... – С.228.
[151] Петров М. Історична топографія Кам'янця-Подільського... – С.40.
[152] Prusiewicz A. Op. cit. – S.24.
[153] ЦДІАУК. – Ф.39. – Оп.1. – Спр.№1. – Арк.1059.
[154] Там само. – Спр.№46. – Арк.245.
[155] Там само. – Спр.№122. – Арк.3.
[156] Jabłonowski A. Zamek kamieniecki... – S.17.
[157] АЮЗР. – Ч. V. – Т.I. – С.298.
[158] Białkowski L. Op. cit. – S. 105.
[159] Документы на половецком языке... – С.252.
[160] АЮЗР. – Ч. V. – Т.I. – С.250.
[161] Там же. – С.296.
[162] Там же. – С.295-299.
[163] Актова книга кам'янецького магістрату за 1520-1547 рр. // ЦДІАУК. – Ф.39. – Оп.1. –Спр.№2. – Арк.50,77-79,116,131,135,156,174.

[164] Жалованная грамота короля Александра армянину Донышу Голубеевичу из Каменца, за пожертвованный им для укрепления города камень, на потомственное владение с.Мукаровым Татарским, в повете Смотрическом, с записью на нем 60 грив. 27 января 1502 г. // АЮЗР. – Ч. VIII. – Т.І. – К.,1893. – С.30-31.
[165] Kiryk F. Z dziejów... – S.88.
[166] ЦДІАУК. – Ф.39. – Оп.1. – Спр.№2. – Арк. 391-392, 397-398, 400.
[167] Актова книга... – Спр.№2 – Арк.416 зв.
[168] Jabłonowski A. Zamek kamieniecki... – S.13,14-15,17-19,22-27.
[169] Ibid. – S. 29.
[170] Idid. – S.28-29.
[171] Ibid. – S.15.
[172] Źródła dziejówe. – T. XIX . – S. 235.
[173] Актова книга кам'янецького магістрату за 1519-1527 рр. // ЦДІАУК. – Ф.39. – Оп.1 – Спр.№1. – Арк.1059.
[174] Nowak T. Fortyfikacij ... –S. 139-186.
[175] Kołodzjczyk D. Podole... – S.198.
[176] Ibid. – S.210.
[177] Raporty z odwachu glownego Cekhauzu Kamienieckiego // AP K. – ZR. – Sygn. № 151. – T. 1. – 1721-1726 r. – S. 1045.
[178] Ibid. – S.3.
[179] Ibid. – S.4.
[180] План Каменца-Подольского 1773 г. – Арк.1.
[181] Перспективний план .... 1672 р. – Арк.1,2.
[182] План Каменца-Подольского 1773 г. –Арк.1.
[183] Мальченко О. Пушкарська служба в українських замках у XV – середині XVII ст. / О.Мальченко // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). – Вип.2. – К.: Інститут історії НАН України, 2002. – С.216,217,223.
[184] Kiryk F. Z dziejów... – S. 72.
[185] Грушевський М. Опис подільських замків... – С.13.
[186] Мальченко О. Назв. пр. –С.223.
[187] Nowak T. Fortyfikacje... – S.165.
[188] Inwentarz generalny cekhauzów kamienieckich spisany diebus grudnia 1703 r. // APK. – ZR – Sygn. №151/IV. –S.597-606.
[189] Nowak T. Fortyfikacje... – S.166.
[190] Ibid. – S. 179.
[191] Ibid. – S. 159.
[192] Ibid. – S. 183.
[193] Ibid. – S. 186.
[194] ЦДІАУК. – Ф.39. – Оп.1. – Спр.№1. – Арк.828-829.
[195] Гаркавець О. Вірмено-кипчацькі рукописи... – С.137.
[196] ЦДІАУК. – Ф.37. – Оп. 1. – Спр.№46. – Арк.324.
[197] ТПЕИСК. – Вып.7. – С.98.
[198] Владимирский-Буданов М. Указ. соч. – С.567.
[199] Źródła dziejówe. – T. XIX. – S. 203.
[200] Ibid. – S. 217.
[201] Клименко П. Цехова книга стельмахів... – С.23-24.
[202] Петров М. Історична топографія Кам'янця-Подільського... – С. 327.
[203] Актова книга кам'янецького магістрату за 1750-1774 рр. // ЦДІАУК. – Ф.39. – Оп.1. – Спр.№71. – Арк. 7зв.
[204] Inwentarz i łustracje starostw... – K. 39 v.
[205] Подградська О.С. До питання про роль... – С.110.
[206] Motyłewicz J. Op. cit. – S.262.

[207] Люстрация каменецкого староства 1565 г. – С. 185.
[208] Białkowski L. Podole... – S.55-56.
[209] Ibid. – S. 262.
[210] Документы на половецком языке... – С.244.
[211] Гаркавець О. Вірмено-кипчацькі рукописи... – С.38.
[212] Там само. – С. 82.
[213] ЦДІАУК. – Ф.39. – Оп. 1. – Спр.№50. – Арк.485.
[214] Неселовський О. Наймити... – С. 8.
[215] Клименко П. Цехи... – С. 131.

Розділ VI. Землеволодіння та сільськогосподарські заняття

[1] Войтович Л.В. Міста та міська обрядовість / Л.В.Войтович // Історія української культури в 5-ти томах. – Т.2. – К., 2001. – С.160.
[2] Бродель Ф. Назв.пр. – С.414.
[3] Prusiewicz A. Op.cit. – S.20, 104-106.
[4] Jabłonowski A. Pisma. – T.IV. – S.155-158, 202; Polska XVI wieku ... // Źródla dziejowe. – T.XIX. – S.176-284.
[5] Сіцінський Ю. Нариси... – С.46-60.
[6] Брянцева Т. Сельская округа... – С.159-167.
[7] Коваленко Л. Назв.пр. – С.20-22.
[8] Смолій В.А. Возз'єднання... – С.78-82.
[9] Kiryk F. Z dziejów... – S.91-93.
[10] Kopiarz... – Арк.1-2.
[11] Ibid. – Арк.1-3.
[12] Молчановский Н. Указ. соч. – С.380.
[13] Гошко Т Нариси... – С.302-306; Білоус Н. Магістрат і юридики в Києві в XVI- першій половині XVII ст. (Соціально-правові взаємини в місті) / Н.Білоус // Соціум.Альманах соціальної історії. – Вип. 5. – К., 2005. –С.108-109.
[14] Отамановський В.Д. Вінниця... – С.320.
[15] Там само.-С.320-321.
[16] Грушевський М. Дозвіл кор. Жигимонта митнику Петрашку на передачу с. Крогульця кам'янецькому намісніку Григорію 1509 р. / М.Грушевський // Записки НТШ. – Т.11. – Кн.3. – Львів, 1896. – С.1-2.
[17] Историческое описание Георгиевской церкви города Каменца // ХОДА. – Ф.115. – Оп.4. – Спр. № 69. – Арк.15 зв.
[18] Сіцінський Ю.Вплив візантійсько-атонської архітектури... – С.47-48.
[19] Там само. – С.48.
[20] Приказ короля Владислава IV членам каменецкого магистрата о том, чтобы они обращали доходы, получаемые с села Кормильче на содержание городского хлебного магазина и городской артиллерии. 1647. Мая 30 // АЮЗР. – Ч. V. – Т. I. – С. 152-154.
[21] Białkowski L. Podole... – S. 103-104.
[22] Ibid. – S. 104.
[23] Przyboś K. Urzednicy województwa Podolskiego XV-XVIII wieku. Spisy (poviaty czerwonogrodski, kamieniecki, latyczowski) / K.Przyboś. – Kraków: Uniwersytet Jagielloński, 1994. – S. 193.
[24] Białkowski L. Podole... – S. 120.
[25] Ibid. – S. 120.
[26] Ibid. – S. 86, 92
[27] Грушевський М. Опис подільських замків ... – С.13-14.
[28] Там само. – С.14; Jabłonowski A. Pisma... – T.IV. – S.155.
[29] Там само. – С.4.
[30] Jabłonowski A. Pisma... – T.IV. – S.157.

[31] Kiryk F. Z dziejów... – S.92-93.
[32] Ibid. – S.92.
[33] Люстрация каменецкого староства 1565 г. – С.168-169, 170.
[34] Там же. – С.170.
[35] Źródła dziejowe. – T.X. – S.203.
[36] Опис королівщин в Руських землях корони XVI віку. Люстрація 1570 р. // Жерела... – Т. VII. – Львів, 1903. – С.87-98.
[37] Люстрация каменецкого староства 1565 г. – С.168-169.
[38] Там же. – С.168.
[39] Там же. – С.168-169.
[40] Źródłla dziejowe. – T.XIX. – S.203.
[41] Люстрация каменецкого староства. 1565 г. – С.170.
[42] Білецька О. Поділля на зламі XIV-XV ст.: до витоків формування історичної області / О.Білецька. – Одеса: Астропринт, 2004. – С.231.
[43] Źródła dziejowe. – T.V. – S.15-16.
[44] ЦДІАУК. – Ф.39. – Оп.1. – Спр. № 71. – Арк.10.
[45] Там само. – Арк.10.
[46] Там само. – Спр.1. – Арк.728.
[47] ТПЕИСК. – Вып.7. – Каменец-Подольский, 1895. – С.87-88.
[48] Там же. – С.87.
[49] АЮЗР. – Ч. V– Т.I. – С.378.
[50] ТПЕИСК. – Вып.7. – С.87-88.
[51] Źródla dziejowe. – T.XIX. – S.203.
[52] Ibid. – S.234-235.
[53] Дело о границах города... – Арк.98-98 зв.
[54] Гаркавець О. Вірмено-кипчацькі рукописи... – С. 163.
[55] Kopiarz przywilejów... – S.1-2.
[56] Выпись из книг коронной метрики, заключающая в себе приговор, постановленный к 1513 году королевскими комиссарами и подтвержденный в 1515 году королем Сигизмундом I. Комиссары рассматривали дело каменецких мещан с соседними землевладельцами о праве пользования лесами, принадлежавшими к имениям последних и на основании древних привилегий и обычаев, решили дать в пользу мещан // АЮЗР. – Ч. V. – Т.I. – С.298.
[57] Сіцінський Ю. Нариси... – С.55.
[58] ТПЕИСК. – Вып.7. – С.98.
[59] Дело о границах города... – Арк.97-125.
[60] Дело о размежевании земель города Каменца-Подольского со смежными помещичьими имениями сел Баговицы, Кульчиевец, Паневец, Цыбулевки и Хуторами // ХОДА. – Ф.196. – Оп.1. – Т.3.– Спр. № 14668. – Арк.1 зв.
[61] Там само. – Арк.1 зв.
[62] Дело о границах... – Арк.98.
[63] Дело о размежевании земель... – Арк. 6 зв. – 8.
[64] Трубчанінов С. Плани подільських... – С. 26-28.
[65] Źródla dziejowe. – T.XIX. – S.189.
[66] Сіцінський Ю. Нариси... – С.58.
[67] Гаркавець О. Вірмено-кипчацькі рукописи... – С.163-164.
[68] Там само. – С.137.
[69] ЦДІАУК. – Ф.37. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 324.
[70] ЦДІАУЛ – Ф.201. – Оп. 4. – Спр. 1436. – Арк. 8.
[71] ТПЕИСК. – Вып.7. – С.98.
[72] Владимирский-Буданов М. Немецкое право... – С.567.
[73] Вердум Ф. Назв. пр. – №10. – 1983. – С.89.
[74] Алан В.Фішер. Назв. пр. – С.34-35.

[75] Там само. – С.34.
[76] Там само. – С.35.
[77] К-ПМДА. – Ф.196. – Оп.3. – Спр. № 8. – Арк.2, 3, 9.
[78] ЦДІАУЛ – Ф.201. – Оп. 4. – Спр. 1436. – Арк. 9, 10, 11.
[79] Брянцева Т. Сельская округа... – С.163.
[80] К-ПМДА. – Ф.196. – Оп.3. – Спр. № 14668. – Арк.2-12, 28-31, 38-41, 42-43, 47-51; Об обмежевании земель г. Каменца. 1834 г. // К-ПМДА. – Ф.115. – Оп.1. – Спр.433.
[81] Там само. – Ф.196. – Оп.3. – Спр. № 14668. – Арк.409.
[82] Там само. – Ф.196. – Оп.1. – Спр. № 14668. – Арк.4-6.
[83] Там само. – Арк.2.
[84] Там само. – Арк.79.
[85] Там само. – Арк.79.
[86] Król R. Komisja Boni Ordinis... – S.70-89.
[87] Ibid. – S.80.
[88] Ibid. – S.80.
[89] ЦДІАУК. Ф.39. – Оп. 1. – Спр. №95. – Арк. 122.
[90] Хачатурян Н.А. Город в системе феодальной формации / Н.А. Хачатурян // Вопросы истории. – 1983. – №.1. – С.75-76.
[91] Стоклицкая-Терешкович В.В. Основные проблемы истории средневекового города X-XV вв. / В.В. Стоклицкая-Терешкович. – М., 1960. – С.55-56.
[92] Ермолаев В.А. Городское землевладение на территории Нюрнбергского бургграфства / В.А.Ермолаев // Средневековый город. – Саратов, 1968. – С.79, 89.
[93] Котельникова Л.А. Итальянское крестьянство и город в XI-XV вв. / Л.А. Котельникова. – М., 1967. – С.128, 133, 154, 180; Гусарова Т.П. Город и деревня в Италии на рубеже позднего средневековья / Т.П. Гусарова. – М., 1983. – С.123; Рутенбург В.И. Итальянский город от раннего средневековья до Возрождения / В.И. Рутенбург. – Л., 1983. – С.11, 13; Город в средневековой цивилизации Западной Европы.-Т.2.Жизнь города и деятельность горожан / Ответственный редактор – докт. истор. наук А.А.Сванидзе. – Москва:Наука,1999. – С.279-289.
[94] Стоклицкая-Терешкович В.В. – Указ. соч. – С.56.
[95] Ашрафян К.З. Средневековый город Индии XIII – середины XVIII века / К.З. Ашрафян. – М., 1983. – С.160-183.
[96] Милов Л.В. О так называемых аграрных городах России XVIII в. / Л.В. Милов // Вопросы истории. – 1968. – №6. – С.54-64; Рындзюнский П.Г.Основные факторы градообразования в России второй половины XVIII в. / П.Г.Рындзюнский // Русский город (историко-методологический сборник). – М.:Наука,1976. – С.120-121; Рабинович М.Г. Очерки этнографии русского феодального города / М.Г. Рабинович. – М., 1978. – С.53-66.
[97] Мелешко В.И. Указ.соч. – С.146-160.
[98] Компан Е.С., Маркина В.А. О некоторых особенностях... – С.350-362.
[99] Там же. – С.350-362; Михайлина П.В. Визвольна боротьба... – С.26-27; Отамановський В.Д. Вінниця... – С.187-195,198-210,222-224,250-251,264-282,302-321; Сас П.М. Указ.соч. – С.143-152; Маркина В.А. Крестьяне Правобережной Украины... – С.93-100; Швыдько А. Социально-экономическое развитие городов Украины в XVI-XVIII вв. / А. Швыдько. Учебное пособие. – Днепропетровск: ДГУ, 1979. – 100 с.; Брянцева Т.П. Характерні риси розвитку міст Поділля у XVIII ст. / Т.П.Брянцева // Вісник Київського університету. Серія історії. – №16. – К., 1974. – С.97-104.
[100] Компан Е.С., Маркина В.А. О некоторых особенностях... – С.358-362.
[101] Бродель Ф. Назв.пр. – С.414-415, 419.
[102] Kopiarz przywilejów... – Арк. 1.
[103] Kiryk F. Z dziejów... – S. 92.
[104] Люстрация каменецкого староства 1565 г. – С.168-169.
[105] Źródła dziejowe. – T.V. – S. ?
[106] Владимирский-Буданов М. Немецкое право... – С.529.
[107] ЦДІАУК. – Ф.39. – Оп.1. – Спр. (?)– Арк.36.

[108] Kiryk F. Z dziejów... – S.93.
[109] Ibid. – S.92-93.
[110] Петров М.Б. Міські землеволодіння... – С. 375-384.
[111] Документы на половецком языке... – С.337.
[112] Вердум Ф. Назв.пр. – №9. – С.93.
[113] Люстрация каменецкого староства 1565 г. – С.168-169.
[114] Там же. – С.168-169.
[115] Там же. – С.170.
[116] ХОДА. – Ф.196. – Оп.1. – Т.3. – Спр. № 14668. – Арк.4, 4 зв.
[117] Там само. – Арк.3, 3 зв., 4.
[118] Там само. – 4 зв., 5.
[119] Там само. – 4 зв.
[120] Там само. – 4 зв., 5.
[121] Źródła dziejowe. – T.XIX. – S.203.
[122] Вердум Ф. Назв.пр. – № 9. – С. 93.
[123] Гаркавець О. Вірмено-кипчацькі рукописи... – С.200.
[124] Там само. – С.201.
[125] ЦДІАУК. – Ф.39. – Оп.1. – Спр. № (?). – Арк.3.
[126] Акты армянского суда... – С.350, 408.
[127] Там само. – С.384.
[128] ХОДА. – Ф.120. – Оп.1. – Т.3. – Спр. №1631. – Арк.99.
[129] Там само. – Арк.99.
[130] Вердум У. Назв.пр. – № 9. – 1983. – С.93.
[131] ЦДІАУК. – Ф.39. – Оп.1. – Спр. № (?) – Арк.245.
[132] Там само. – Арк.245.
[133] Гаркавець О. Вірмено-кипчацькі рукописи... – С.164.
[134] Там само. – С.164.
[135] Там само. – С.164.
[136] Владимирский-Буданов М. Немецкое право... – С.530.
[137] Сецинский Е. Город Каменец-Подольский... – С.235.
[138] Там же. – С.536.
[139] Об измерении земли города Каменца-Подольского, занимаемой хуторами и другими усадьбами. 1802 г. // КПМДА. – Ф.246. – Оп.1. – Спр. №144. – Арк.8-9.
[140] Владимирский-Буданов М. Немецкое право... – С.567.
[141] Księga radziecka miasta Lwowa 1460-1506 // ЦДІАУЛ. – Ф.52. – Оп.2. – Спр. №8. – Арк.115.
[142] ЦДІАУК. – Ф.39. – Оп.1. – Спр. №1. – Арк.206.
[143] Документы на половецком языке... – С.338.
[144] Фішер А. Назв. пр. – С.34-35.
[145] Опис Кам'янця-Подільського... – С.330.
[146] Крикун М.Г. Люстрація Кам'янця-Подільського 1734 р. ... – С.227, 255-262; Dyspartament kwater r. 1789. – Арк.116 зв., 117, 117 зв., 118, 118 зв.
[147] План Каменца-Подольского 1773 г... – Арк.1; План Каменец-Подольской крепости... – Арк.1; План с деталями Каменец-Подольской крепости с каменным замком... – Арк.1.
[148] Дашкевич Я.Р. Кам'янець-Подільський у вірменських джерелах... – С.37.
[149] Григорян В.Р. История армянских колоний... – С.66.
[150] Dr. Antoni J. (Rolle). Zameczki... – T.II. – S.16-17.
[151] Ibid. – S.67.
[152] Фішер Алан В. Назв. пр. – С.34.
[153] Документы на половецком языке... – С.311.
[154] Гаркавець О. Вірмено-кипчацькі рукописи... – С.67.
[155] Документы на половецком языке... – С.205-206.
[156] Там же. – С.298.

[157] Там же. – С.318.
[158] Там же. – С.318-319.
[159] ЦДІАУК. – Ф.39. – Оп.1. – Спр. №1. – Арк.207.
[160] Люстрация каменецкого староства 1565 г... – С.169.
[161] Там же. – С.169.
[162] Владимирский-Буданов М. Население... – С.1-210.
[163] Jabłonowski A. Pisma. – T.IV. – S .156-157.
[164] Петров М.Б. Про сільськогосподарські заняття та землеволодіння мешканців Кам'янця-Подільського (кінець XV-XVI ст.) / М.Б.Петров // Проблеми етнографії, фольклору і соціальної географії Поділля. Науковий збірник. – Кам'янець-Подільський,1992. – С.230-234.
[165] Jabłonowski A. Pisma. – T.IV. – S.157.
[166] Люстрация каменецкого староства 1565 г. – С.187-188.
[167] Грушевський М. Опис Подільських замків... – С.13-14.
[168] Там само. – С.13.
[169] Люстрация каменецкого староства 1565 г. – С.169, 174-177; Jabłonowski A. Polska XVI wieku... – S.203 – 218.
[170] Люстрация каменецкого староства 1565 г... – С.173.
[171] Там же. – С.174.
[172] Там же. – С.187.
[173] Jabłonowski A. Pisma... – T.IV. – С.156.
[174] Źródła dziejowe. – T.XIX. – S.211.
[175] Ibid. – S.212.
[176] Ibid. – S.212.
[177] Ibid. – S.213 – 214.
[178] Jabłonowski A. Pisma. – T.IV. – S.156.
[179] Неселовський О. Подільський третинник (з матеріалів до подільської метрології) / О.Неселовський // Записки Кам'янець-Подільського ІНО. – Т.1. – Кам'янець на Поділлі, 1926. – С.6.
[180] Jabłonowski A. Pisma. – T.IV. – S.156.
[181] Неселовський О. Подільський третинник... – С.6.
[182] Там само. – С.6.
[183] Там само. – С.8.
[184] Там само. – С.8.
[185] Там само. – С.9.
[186] Там само. – С.5, 7, 10.
[187] Там само. – С.10.
[188] Там само. – С.5.
[189] Jabłonowski A. Pisma. – T.IV. – S.156.
[190] Ibid. – S.156.
[191] Źródła dziejowe. – T.XIX . – S.214.
[192] Ibid. – T.V. – Warszawa, 1877. – S.1.
[193] Кам'янецька хроніка // Жовтень. – 1985. – №4. – І. – С.97-98.
[194] Муляр А.М. Роль селян у відбудові подільського села на початку XVIII ст. / А.М. Муляр // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. – Історичні науки. – Т.5(7). – Кам'янець-Подільський, 2001. – С.97.
[195] Владимирский-Буданов М. Население... – С.153-154.
[196] Źródła dziejowe. – T.XIX. – S.160.
[197] Ibid. – S.194.
[198] Люстрация каменецкого староства 1565 г. – С.177.
[199] Там же. – С.177-178.
[200] Źródła dziejowe. – T.XIX. – S.226-284.
[201] Ibid. – T.V. – S.1-2.
[202] Lustracja generalna... r. 1665. – S. 212.

[203] Kołodziejczyk D. Podole... – S.145-146.
[204] Фішер Алан В. Назв.пр. – С.36-37.
[205] Źródła dziejowe. – T.XIX. – S.160.
[206] Люстрация каменецкого староства 1565 г... – С.175-176.
[207] Źródła dziejowe. – T.XIX. – S.194.
[208] Ibid. – S.281.
[209] Źródła dziejowe. – T.V. – S.9.
[210] Ibid. – S.191.
[211] Volumina legum. –T.III.- S.332.
[212] Dr.Antoni j. (Rolle). Zameczki... –T. II. – S. 274.
[213] Михайловський В. Населені пункти Західного Поділля та Подільського воєводства (1402-1444 рр.) у світлі королівських, великокнязівських та старостинських документів / В. Михайловський // Історико-географічні дослідження в Україні. Збірка наукових праць. –Число 6. – К.: Інститут історії НАН України,2003. – С. 238.
[214] Михайловський В. Документи... – С. 75.
[215] Źródła dziejowe. – T.XIX. – S.160.
[216] Ibid. – S.193.
[217] Люстрация каменецкого староства 1565 г... – С.175.
[218] Там же. – С.175.
[219] Документы на половецком языке... – С.303.
[220] Źródła dziejowe. – T.XIX. – S.193.
[221] Ibid. – S.226.
[222] Ibid. – S.254.
[223] Григорян В.Р. История... – С.67.
[224] Białkowski L. Podole... – S.204-205.
[225] Бойко І.Д. Селянство України в другій половині XVI- першій половиніXVII ст. / І.Д. Бойко. –К: Видавництво АН Української РСР,1963. – С.300.
[226] Там само. – С.177.
[227] Кам'янецька хроніка // Жовтень, 1985. – №4. – С.98.
[228] Там само. – С.100.
[229] Borek P. Oblężenie Kamieńca Podolskiego... – S. 134.
[230] Gontribytia subsidiym... – S. 441.
[231] Крикун М.Г. Важливе джерело для вивчення історії міст і сіл України (Люстрація Подільського воєводства 1665 р.) / М.Г.Крикун // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – 1963. – №3. – С.23.
[232] Lustracya Starostw 1665. – S. 2 v.
[233] Ibid. – S. 1.
[234] Ibid. – S. 2 v.
[235] Ibid. – S. 1- 1 v.
[236] Фішер Алан В. Назв.пр. – С.36-37.
[237] Kolodziejczyk D. Podole... – S. 109.
[238] Źródła dziejowe. – T.XIX. – S.160.
[239] Люстрация каменецкого староства 1565 г... – С.176.
[240] Źródła dziejowe. – T.XIX. – S.194.
[241] Ibid. – S.297.
[242] Ibid. – S.160.
[243] Документы на половецком языке... – С.301.
[244] Люстрация каменецкого староства 1565 г... – С.176.
[245] Трубчанінов С.В. Історія Поділля та Південно-Східної Волині / С.В. Трубчанінов. – Кн.2. – Кам'янець-Подільський, 1994. – С.35.
[246] Рашба Н. Общественно-политическая жизнь... – С. 117.
[247] Фішер Алан В.Назв.пр. – С.35.

Іменний покажчик

А

Абаза-паша – 40, 60
Абдулаг Ефенді – 261
Абдурахман-паша – 261
Абрамко Кравець – 188, 256
Августевич С. – 201
Августин, вірменський купець – 278
Августинович Якуб, вірменський купець – 278
Август II – 233, 234, 242, 244, 255, 314
Агоп Біляш-огли – 280
Агопш з Сочави – 268
Агопша Хачадур – 229
Адан – 219
Айзізбей – 227
Акоп – 218, 231
Аксентій – 272
Аксентович, заможний міщанин – 274
Аксентовичі – 275
Александр I – 55
Александр II – 55
Александра М.Ф. – 115, 391, 416
Александрович В. – 423
Алішан Г. – 53
Алішан Л. – 408
Алферова Г.В. – 400, 405
Альберті – 151
Альпонка Якуб – 156
Анджесвич Ованес – 297
Андреас – 303
Андреас Препйорка, швець – 303
Андреас, слюсар – 303
Андрейко – 303
Андрейко, швець – 303
Андрій – 215
Андрій Коста-огли – 230
Андруха – 219
Андрушко, міщанин – 272
Антоній, мірошник – 314
Антонович В. – 19, 30, 270, 300, 367, 368, 370, 372, 384, 396, 403, 417, 421, 430, 431
Антонович Вазилій – 142
Антонюк А.Е. – 406
Ануско – 218
Ануспелер Партель – 290
Апего Ованес – 219
Аполінар Й. – 29
Апостол Бартош, краківський купець – 289
Аракел, вірменський купець – 278
Арпет – 145, 219
Артемов А.А. – 406
Асвадур Нігол – 280
Асвадур – 141, 144
Асвацатур син Петроса – 141
Асдус Дірадур – 198
Атана-бей, купець – 294
Атан-огли Задига – 294
Атані Харбет – 227
Ахентего – 141
Ахентович Домінік – 171
Ахентович Микола – 45
Ахмед-паша – 261
Ашрафян К.З. – 437

Б

Багдасарян Акоп – 232
Базі-паша – 49
Бакаловичі – 345
Бакалович Б. – 185
Бакалович Бенедикт – 345
Бакалович Габріель – 158, 339, 345
Бакалович Стефан– 157, 175, 262, 339
Бакалович Ян – 238
Бак Андрій – 320
Балинський М. – 87
Балкон, шафар – 107
Бальцер, вірменський купець – 278
Баня З. – 134

Баран В.Д. – 129, 397
Баранович Ян – 157, 175
Баронч С. – 58, 145, 199
Барташевич Миколай – 153
Бартель – 247, 348
Бартоломеус, слюсар – 303
Бартосіус, швець – 303
Бартш Д. – 133
Бархин М.Г. – 400
Барщ Станіслав – 321
Баторій Стефан – 201, 220, 227, 356
Бевз В. – 406
Бевз Г. – 383
Бевзо О.А. – 376, 402
Бедрих (Свірч) Микола – 266
Бедрос – 144, 260, 284, 356
Бедрос Задик-огли – 217
Бекешовський – 153
Бенеш-оглу Кіркор – 253
Бельський М. – 203, 295
Березинський В. – 185
Бернадський, капітан – 44, 172
Бернашевський Андрій – 169
Бжезінський – 123, 274
Бжезовський Ян – 260
Бжишк'ян М. – 140
Бігановський Микола – 266
Білецька О. – 436
Білоус Н. – 405, 413, 435
Біренгач Богдан – 274
Бітковський – 307
Бласіус, швець – 303
Блез де Віженер – 56
Бобрик-оглу Якуб – 237
Бобрик – 227
Богдан, валаський воєвода – 49, 191
Богдан, кравець – 170
Богданович Григор, купець – 174
Богданович Курило, вірменський купець – 278
Богданович Томаш – 155, 158, 174, 238
Богданович Томаш, шляхтич – 123
Богданович Фома – 229
Богдан, різник – 202
Богуцька М. – 133, 198
Богуш – 42
Богуш, шляхтич – 95
Боднар Іван – 41
Божинський – 153
Бойко І.Д. – 311, 373, 432, 440
Боннлеве – 71, 72
Боргосович Ахентій – 267
Боргосовіч – 272
Борек П. – 20, 56
Бориславський Петро – 250
Борковський Мацей – 250
Бортничка Ганна – 326
Босковна Ядвіга – 160
Ботеро Джованні – 56, 57, 85, 120, 176, 228, 377
Боулко Олекса – 358
Бохос Павло – 146
Боярський Михайло – 48, 186, 262
Брайчевський М.І. – 9, 19, 109, 389, 397
Бріклевич Жовнір – 162
Брикський Юрко – 292
Брода Марцін – 320
Бродель Фернан – 23, 327, 340, 361, 369, 413, 435, 437
Бродзянський Яцетій – 157
Брянцева Т.П. – 373, 375, 390, 408, 409, 414, 425, 432, 437
Бунін А. – 41, 103, 158
Бутахович Каспар – 82
Бутич І.Л. – 370
Бутурлин Василь Васильович,боярин царский – 55
Бучек К. – 19, 101
Буша Тобіаш – 153
Буяк Климко – 341
Бялковський Л. – 19

В

Вавринець, кравець – 271, 302
Вавричин М. – 380
Вагля Станіслав – 281
Ваза Сигизмунд III – 254
Валентій, писар – 244
Валігора Ян, ремісник – 254

Валуа Генріх – 57, 220, 226
Ванек, слюсар – 303
Вардерес – 217, 303
Варсана – 231
Вартан – 230, 271
Вартарасєвич Яків – 345
Вартарович Габріел – 277, 278
Вартарович Габріель, купець – 275
Вартепес – 277
Вартерес, вірменський купець – 278
Вартересович Бахси, вірменський купець – 278
Вартересович Криштоф, вірменський купець – 259, 278
Вартерович – 44
Василь, золотар – 303
Вацлав – 266
Вашуціна Гануська – 140
Вдодік Теодор – 167
Великий Стефан – 296
Величко Самійло – 49, 376
Велюнський Ян – 320
Венгринович Микола – 239
Венгринович Михайло – 260, 309
Вербіцький Антоній – 45
Вердум Ульріх – 56, 60, 61
Верещатинський Митко – 251
Велюнський Ян – 320
Винокур І.І. – 7, 8, 9, 19, 20, 115, 125, 363, 366, 367, 368, 377, 383, 388, 389, 391, 395, 397, 400, 404, 407, 408, 414, 416, 423
Вирвіч, майор – 142
Вишневецький Михайло Корибут, польський король – 232
Вільковський – 201
Вільчка Йозеф – 157, 262
Вінниченко О. – 27, 369
Віраска М. – 134
Вірменин Денис, ремісник – 254
Вірніцький – 315
Вірніцький Йозеф, міщанин – 158, 316
Вітеазул Михай I – 55
Вітек – 272, 303, 330, 331, 341
Вітовт – 116, 120
Вітте – 37
Вітте Йозеф – 77
Вітте Ян – 72, 74, 88, 110, 133
Владимирський-Буданов М. – 197, 198, 203, 209, 215, 221, 231, 234, 239, 240, 349, 353, 370, 373, 384, 386, 405, 411, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 424, 425, 430, 432, 433, 434, 436, 437, 438, 439
Владислав IV – 29, 49
Владислав II Ягайло – 27, 82
Владислав, польський королевич – 51, 52
Власький Йолбей – 305
Влодек Матвій – 141, 188, 263
Влодек Мацей, кам'янецький староста – 250, 262
Воєводка Томаш – 84, 153, 239, 277
Возний Ян – 358
Возниця Станко – 199
Возниця Якуб – 320
Войтиковський – 44
Войтиковський Іван (Ян)– 241, 244
Войтко – 152, 358
Войтович Л.В. – 327, 435
Войцех Березинський – 345
Войцех, стельмах – 153
Волощин Іван, швець – 303
Вольський Вісентій – 228
Вольський Ян – 227
Воробець – 219
Восканян В.К. – 416
Воскян А. – 53, 376
Вроновський Іван (Ян) – 41, 154
Вукульперті Яндріст – 290

Г

Гавришко – 199
Гагос Йованнесо – 231
Газін В.В. – 9
Галустян Д. – 108, 389
Ганесович Норсес, вірменський купець – 278
Ганкович Гріско – 272

Ганна, наймичка – 218
Ганна, шляхтянка – 167
Ганесович Норсес – 278
Ганович Олександр – 142, 262
Ганус Вонг – 291
Ганусович Кіркор, вірменський купець – 278
Ганцель Ян – 156
Гарагос, міщанин – 290
Гаркавець О. – 30, 32, 33, 104, 105, 371, 372, 385, 388, 395, 401, 402, 406, 410, 412, 415, 417, 420, 422, 423, 424, 425, 426, 428, 429, 430, 431, 432, 434, 435, 436, 438
Гарнага І. – 115, 391, 416
Гарнігер Мельхіор – 289
Гаска – 326
Гатецький, купець – 75, 275
Гваньїні О. – 56, 58, 86, 120
Гебергачта Ян – 289
Гейштор А. – 387, 429
Геклінг – 50
Гембаржевський Ян – 39
Георгій, міщанин – 236, 418
Гербурт Микола – 266
Гербурт Ян – 266, 329
Геринович В. – 13, 19, 98, 99, 252, 367, 387, 421
Гжибовська, вдова – 142
Гібі (Хебді)Миколай – 244
Гідло Михайло – 111, 147
Гіпкор Кароль – 112
Гірард П. – 238
Гірш – 113, 184, 317, 333
Гірша Андреас – 247
Главацький – 147
Гловацький Бернарт – 274
Гловер А. – 56, 63, 71, 110, 190, 264, 324
Гнітар Коваль – 331
Гогоцький Ян Бурсак – 162
Гогчович Якуб – 227
Головко О.Б. – 2
Голуб, війт – 227
Голубеєвич Дониш – 321
Голубович Захаріаш, вірменський купець – 278
Голубович Кіркор – 227
Голубович Кіркорша, вірменський купець – 277, 278
Голубович Криштоф, вірменський купець – 278
Гольсбрунк – 238
Гонтер Йосін Ганус – 199
Гонтка, різник – 41, 154
Гонца Г.В. – 429
Гончар М.І. – 6
Горбата – 145, 341
Горка Ян – 39, 162, 177
Горнунг З. – 133
Городецкий М.П. – 380
Городницький Йозеф – 244
Гошко Т. – 238, 418, 420, 435
Грабачов Якоб – 239
Грабовський А. – 62
Грегор, слюсар – 303
Грепсіме – 271
Гречко – 267
Григір – 226, 272, 289
Григор – 145
Григорій Декапрелевич – 345
Григорій, заступник українського війта (viceregens) – 218
Григорович Томаш – 112
Григорян В.Р. – 19, 30, 124, 125
Гринівецький Каєтан – 266
Грицина Григорій – 41, 154
Грицкевич – 147
Грицкевич Захаріаш – 147
Грицько – 219
Грицькович Лукаш – 304
Гришко – 219
Гроссман Ю.М. – 430
Груглевич Ткач – 162
Грунін Т. – 19, 30
Грушевський М. – 13, 19, 37, 40, 100, 190, 197, 249, 270, 285, 288, 367, 368, 373, 374, 378, 387, 394, 397, 400, 409, 410, 411, 415, 418, 422, 424, 426, 427, 433, 434, 435, 439

Грушка Андрій – 157, 221
Губіцькі – 345
Губіцький Григорій – 345
Губіцький Стефан – 186
Губіцький Ю. – 185
Губчак Й. – 185
Гудимович І. – 186
Гудимович Петро – 244
Гудимович Т. – 238
Гуергуін В. – 110, 122
Гульдман В. – 94, 386, 411
Гумецький Йозеф – 266
Гумецький Міхал – 252
Гумецький С. – 264
Гумецький Стефан, подільський воєвода – 111, 172
Гункович Грішко – 267
Гунчак Я. – 238
Гурег, війт – 215, 217, 228, 246, 259, 277, 290, 304, 346, 348, 356
Гур'єг – 231, 305
Гурський О. – 363, 395
Гуска Станіслав – 303
Гуцал А.Ф. – 8
Гуцул Василь – 251
Гушко Станіслав, швець – 303

Д

Давид з Бучача – 266
Давісон Робертус – 45
Дальке Х. – 110, 133, 245, 264
Дальке Якуб – 39
Дальська, вдова – 44, 172
Даниленко В.М. – 9
Дануш, війт вірменської громади – 225
Даця – 218
Дашкевич Я. – 14, 19, 20, 30, 53, 58, 66, 67, 68, 69, 110, 116, 117, 118, 119, 124, 197, 199, 214, 222, 223, 224, 226, 227, 228, 232, 280, 284, 363, 368, 371, 372, 376, 378, 380, 381, 391, 392, 393, 394, 395, 397, 400, 401, 402, 405, 410, 411, 413, 415, 416, 417, 422, 426, 427, 438
Деволан Ф. – 56, 63, 64, 78, 101, 132, 379
Декапрелевичі – 345
Декарпалевич Ігнатій – 158
Декарпелевич Григорій – 175, 262
Деменешт Криштоф, купець-вірменин – 107, 268, 291
Демкович Ян, війт – 240, 260
Демуш – 231
Дем'ян – 118, 219
Деркапелевич І. – 185
Джанібек, кримський хан – 294
Джилал Хидир – 267
Дзира Я.І. – 412
Дзюбінський А. – 134, 198, 270, 285, 298
Дзюбінський О. – 20
Дибаш Б. – 133
Димитр, вірменський купець – 278
Дірадур – 198, 227
Длугош Станіслав, швець – 152, 303
Длугош Ян – 56, 137, 176, 270, 378
Дмитрович Федір, князь – 223
Дмитрович Федор – 116, 391, 416
Довгань М.Ф. – 7
Долгорукий, князь – 64, 78
Домкрат (Ян) – 266
Доніг – 144
Донський Олександр – 147
Донуш – 237
Доресаблевич Григорій, ксьондз – 147
Доронович М. – 93, 94, 97, 109, 124, 142, 386, 400, 401, 408, 417
Доссен, капітан – 142
Дречина Ганус – 237
Дробна І.В. – 6
Дроздовська Г.Б. – 398
Дроздовська (Ківільша) Г. – 131
Дроздовські – 345
Дроздовський Базилій (Василь) – 186, 346
Дромірецький, поручник – 45
Друшковський – 142
Дубина Федір – 169
Дуриніна – 147
Дуринін, полковник – 111
Дюпюи Р.Э. – 407, 411

Дюпюи Т.Н. – 407, 411
Дюрер Альберт – 83, 383
Дяковський Юрій – 325
Дячко О. – 56, 378

Е

Егріагизли Мінас – 299
Ельхадж Мехмед – 56, 62
Ембей – 117
Ендрій – 230
Еразмус, швець – 303
Ермолаев В.А. – 437

Ж

Жащовський Марк – 169
Жевуський В. – 245, 264, 265
Жигов – 303
Жигов, швець – 303
Жилко – 218
Жільбер де Лянуа – 56
Жолкевський Станіслав – 194
Жук – 42, 160
Жук О.М. – 400

З

Забокліцький Никодим – 266
Завальнюк О.М. – 2, 9, 367, 368, 387
Заводовський А.А. – 9
Загорський Марцін – 41
Задик, корчмар – 289, 315
Задик-огли Бедрос – 278
Задорожнюк А. – 5, 9, 82, 363, 366, 368, 383, 395, 397, 404, 431
Закрожимський – 147
Залевський Францішко – 112
Замойський Томаш – 194, 266
Замойський Якуб – 266
Замойський Ян – 201, 250, 262, 263, 315
Зану – 231
Запіско, слюсар – 303
Зараон Ян – 36
Заругович Даніель – 146
Захаржевська, купець – 75, 275
Захарко – 163, 218
Захарко, міщанин – 272
Захарко Ruthenusa – 303
Захарченко П. – 101
Заяць А. – 400, 405
Зборовський Йосип – 256
Зволінський Андрій – 247
Згурко Лукаш – 262
Згурняк М. – 71
Зелінський Г. – 113, 184, 317, 324, 333, 335, 337
Зіморович Б. – 48, 55, 377
Зінько Ю. – 13
Злотник Симон – 41, 123
Злотник Шимон – 154, 155
Злотник Яків – 163, 217 , 277
Злотніцький А. – 245
Золотар Яків – 329
Золотар Якуб, купець – 282
Золоте Горло Захарко – 163, 217, 277, 280
Зубрицький Д. – 48, 54, 377

И

Ибрагимбейли Х.М. – 370
Иванишева М.Д. – 369
Исаевич Я. – 413, 421

І

Ібрагім-паша – 261
Івакін Г. – 9, 399, 401
Іванісович Захаріаш, вірменський купець – 278
Іван, коваль – 218
Івах – 202, 355
Івашко – 118
Івашко, війт вірменської громади – 225
Івашко, вірменин – 140
Івашко, куцець – 217
Івашко, міщанин – 219
Ігнат, слюсар – 303
Ігнат, швець – 201
Ідіс-бей – 297
Іоанн Альбрехт – 225
Ісаєвич Б. – 314
Ісаєвич Я. – 258, 422

Ісайя – 147, 283
Іскрицький Микола – 152, 250, 280

Й

Йоанес, слюсар – 303, 341
Йованес – 227, 231, 271, 299, 326
Йовганнес, львівський архієпископ – 224
Йоганес – 303
Йосін Ганус Гонтер – 199
Йосип, маляр – 218
Йоська Ruthenusa – 303

К

Каграман Мустафа – 261
Казимир – 28
Казимир IV – 13 – 286, 289, 296
Казимир Адам – 262
Казимир Великий – 93, 129, 150, 223
Казимир Ягеллончик, польський король – 40, 54, 58, 120, 140, 190, 214, 220, 224, 236, 241, 271, 286
Казимир Ян – 54, 201, 231, 247, 259, 313, 316
Калакура Я.С. – 369
Калашников О. – 56
Калашніков В.М. – 377, 379
Калиновський А. – 160
Калиновський В. – 42, 75, 103, 104, 149, 195
Калиновський Олександр-Валентій – 250, 304
Калиновська Ядвіга – 344
Калінський Еляш – 42
Калюсовський – 42
Каманін І. – 253
Каменський Людовик – 153, 154
Камінський А. – 86
Капраль М. – 199, 370, 377, 399, 401, 405, 411, 413, 415, 421
Каракаш, вірменський купець – 278
Карачківський М. – 33, 98, 372, 385, 386, 431
Карбовський О. – 373
Кароль Крузер, земський суддя – 112
Карп – 219
Каспар – 217, 230, 277, 278, 324, 358
Каспрович Якуб, вірменський купець – 278
Катанео П. – 151
Катруся – 200, 354
Кафаенц Пірзада – 58, 146, 199
Кирик Заділ – 145
Кирило, слюсар – 303
Киріак – 141, 163, 165, 170, 218, 221, 334, 342, 343
Киркор, ктитор – 152, 228
Китайгородський Дмитрій – 309
Ківільша Г. – 398
Кільхнер – 125
Кірдей Грицько – 266
Кірик Ф. – 20, 37, 56, 70, 123, 130, 133, 134, 139, 148, 152, 162, 170, 197, 240, 241, 246, 252, 258, 270, 285, 286, 289, 303, 311, 318, 327, 330
Кіркор – 117, 144
Кіркор Бенеш-огли – 218
Кіркорович Максютка – 146
Кіркор Храпач-огли – 217
Кісь Я.П. – 113, 390
Кіт Стефан, ремісник – 163, 254
Кіта Микола – 169
Клейс Петро, токар – 45, 322
Клеменс XI, папа – 71
Клеофас – 127, 153
Клепка Д. – 42
Клименко П. – 13, 14, 19, 33, 98, 99, 258, 308, 311, 361, 364, 367, 368, 371, 385, 387, 395, 422, 423, 431, 433, 434, 435
Климко – 202
Клімковеч Войцех – 45
Клобуцький Іван – 127, 153
Клочкович Іван – 82
Клочович Войцех – 41, 154, 155
Клочович Іван – 41
Клочович Ян – 154, 155
Коваленко Костя, міщанин – 185, 333
Коваленко Л.А. – 7, 115, 327, 364, 390, 416, 435

Коваль Блажей – 41
Коваль Василь – 36
Коваль Казимир – 166
Коваль Руч – 331
Ковальський Йозеф – 186
Ковальський М. – 14, 33, 115, 368, 372, 390
Ковальський Себастіан – 186
Ковальчик Я. – 132
Козловський, купець – 75
Козловський Томаш – 186
Козловський Ян – 289
Козлюк В.І. – 8
Козяровський Остап – 260, 309
Колодзейчик Д. – 19, 20, 35, 36, 56, 66, 134, 206, 208, 209, 261
Колосок Б. – 397, 400, 403
Комарницький – 44, 45, 172
Комарніцький О.Б. – 9
Компан О. – 19, 24, 91, 104, 107, 108, 114, 209, 247, 258, 260, 268, 270, 276, 285, 311, 361, 369, 371, 372, 385, 389, 390, 413, 414, 415, 420, 421, 422, 423, 425, 426, 427, 429, 431, 432, 437
Конарський – 42
Конарський Геронім – 202
Конашевський – 154
Кондрацький, ротмістр – 54
Константин Єжи – 169
Конецпольський А. – 179
Конецпольський, гетьман – 49, 51, 161
Конецьпольський Станіслав – 266
Констанція – 145
Констянтинович (Кіміануш)Теодор – 112
Контський Марцин – 31, 160, 250, 251, 262, 263, 264
Контський, полковник – 45
Контський Якуб – 239
Копилов А.О. – 7, 366
Копилов С. – 5, 16, 366, 383, 404
Копысский З.Ю. – 428
Корендович – 307
Корецький, князь – 51
Корженьовський Петро – 252, 329
Корзон Т. – 96
Коріатовичі, князі – 22, 29, 58, 86, 93, 105, 139, 168, 190, 213, 235, 328, 334
Коріатович Олександр – 27, 91, 327, 340
Коріатович Юрій – 327, 340
Корімовський Матіаш, столяр – 322
Коріцол Якуб – 289
Коробейников Трифон – 59, 270, 292, 379
Коста – 237
Коста Лукашович, вірменський купець – 278, 290
Костка, золотар – 303
Котельникова Л.А. – 437
Котляр М.Ф. – 104, 106, 370, 378, 388, 428, 429
Котляр Ян, вірменський куцець – 278
Котович Назарко – 217, 316
Кошкель – 264
Кошкін Є. – 70
Кравець Беня – 256
Кравець Григорій – 239
Кравець Мошко – 256
Кравець Озою – 256
Кравець Станіслав – 239
Кравець Якуб – 341
Кравчук Л.С. – 370
Кралевський Андрій – 345
Красинський, єпископ – 47, 161, 173
Красновський, майор – 111, 147
Крафт В. – 73
Крескатор Павло – 169
Кривонос В. – 113, 115, 116, 391
Кривонос М. – 50
Крижанівський С. – 88
Крикун М. – 19, 36, 39, 43, 71, 72, 73, 74, 110, 111, 112, 131, 141, 173, 174, 175, 179, 183, 197, 204, 205, 210, 242, 243, 249, 250, 311, 372, 373, 375, 379, 381, 382, 389, 390, 392, 394, 401, 402, 403, 404, 407, 408, 410, 412, 413, 414, 415, 416, 418,

419, 420, 422, 423, 424, 425, 428, 432, 433, 438, 440
Кримський А. – 30, 371
Крисоватий Шльомка – 256
Кришем С., віце-регент – 238
Кришталевич І. – 380
Кришталович О. – 238
Криштоф – 45
Криштоф Ісайович, вірменський купець – 278
Криштоф Кіркорович, вірменський купець – 277
Криштоф Котляр, вірменський купець – 278
Криштоф Ян – 275
Криштофович Антоній – 147, 234, 262
Криштофович Захарій – 260
Криштофовичі – 275
Криштофович Симон, купець – 275
Криштофович Шимон – 277
Крікор Мількович, вірменський купець – 278
Крікорович Торос – 105
Кромер М. – 56, 57, 120
Крубзаціус, капітан – 45
Крубський – 308
Крузер Кароль – 63, 112, 171, 175
Крузер М. – 264
Круль Р. – 20, 135, 419, 421
Крушинський Симон – 45
Кубінський Блажей – 41
Кугаєвський – 260
Кудлич Григло – 227
Кузімович Стефан – 41, 154
Кузьма, золотар – 303
Кумпел, ремісник – 254
Куттетерові – 289
Кутовий А. – 103, 104
Купріян – 304
Кучинко М. – 9, 368, 400
Кучинський Міхал – 162
Кушнір Б.М. – 8
Кушнір Федор – 167
Кшевецький, ксьондз – 153
Кшиштофович Ян – 274

Л

Лавріш – 169
Лавський – 44, 45
Лазар, сукновал – 218
Лазурович Стефан, купець – 275, 278
Лазурович Штефан – 277
Ланевський В.П. – 416
Лант, німецький війт – 237
Лаптін П.Ф. – 7
Ласковский Ф. – 384
Левицький С. – 98
Левон Ованес – 231
Левонович Яків – 141
Лезіцніцька – 316
Леопольд I – 56, 60
Лесевич Станіслав – 308
Лешкевич – 142
Лещинський – 41
Лещинський С. – 265
Липинський К. – 81, 84, 132, 398
Липинський Т. – 87
Ліппомано Ієронімо – 58, 146, 200
Лісевич Антоній – 262
Літинський Станіслав, тесля – 45, 322
Лозінський А. – 238
Локушевський, кам'янецький бургграбій – 243
Лопарев Х.М. – 379
Луї Марі Піду Де Сент-Олон – 222
Лука, кравець – 218
Лукач М. – 20, 75, 129, 134, 150, 151
Лукаш – 142
Лукашевич – 123
Лукашевич Богдан – 274
Лукашевич Габріел – 247
Лукашевічкова – 155
Лукашович І., купець – 259
Любовецький Ян – 169
Ля Круа Шарль – 61
Лянцкоронский – 51
Лянцкоронська Елізабета – 329
Лянцкоронський П. – 119

Лянцкоронський Станіслав – 250, 262, 266
Ляссота Еріх – 56, 60

М

Магдесі Саркіс, купець – 117, 219, 294
Мазуркевич Сигізмунд – 316
Майєрберг А. – 56
Майрам – 141, 144
Максимчук Петро – 36
Маліновський – 153
Маліц Матвій – 325
Мальхер – 239
Малярка Магда – 228
Мангульці – 274
Мандавак Сергій – 237
Манкулич – 147
Манькович Іваніс, вірменський купець – 278
Мардерос – 142
Мардирович Олександр – 111, 147
Маркевич Міхал – 186
Маркевич Олександр – 247
Маркина В.А. – 390, 414, 421, 422, 432, 437
Маркі – 195
Маркіна В. – 113, 114, 311
Мартин, вірменський купець – 278
Марцин – 271
Марцін Брода – 320
Марцин інший – 271
Марчинський В. – 19, 28, 85
Матвій – 200, 202
Матвіїшина М. – 131
Матвіїшин Я. – 66, 68, 71, 72, 132, 380, 381, 382, 398
Матейко, золотар – 303
Матуш, кравець – 169, 289
Матчинський – 42, 160
Махмуд з Токату – 261
Мацарський Йосип, ксьондз – 87
Машкевич Іван – 167
Мегей В.П. – 8
Межинський Ян – 147
Мелешко В.И. – 428, 437
Мелещенков Дементій – 79
Мелик Юль Доніг – 117
Мелкон, суддя – 226
Меллер, барон – 64
Мелькіседек, католікос – 54
Мельник Е.М. – 9
Мельник Марцин – 312
Мельхіор – 325
Менчинський, пан – 42, 160
Мердич – 198
Мехмед Ефенді – 261
Мехмед III – 296
Микола з П'ястриць – 214
Миколай, вірменський купець – 277
Миколай, доктор – 228
Микул – 218
Милов Л.В. – 437
Милько Харто – 217
Михайлина П. – 12, 113, 115, 365, 368, 369, 390, 391, 422, 425, 437
Михайловський В. – 13, 131, 263, 367, 398, 419, 422, 423, 440
Михалович Матвій – 272
Мицик Ю. – 2, 9, 20, 56, 119, 120, 121, 197, 368, 374, 377, 378, 393, 407, 413, 417, 430
Мишко – 217
Мишко Д. – 108, 389, 428
Мікельанджело – 151
Міклаш Івашко – 290, 298
Міклаш-оглу Івашко – 290
Міколаєць – 267
Міколаєч – 272
Мікулка – 141
Мілановський – 171
Мілановський Ян – 329
Мілько – 217, 313
Мількович Вартерес, вірменський купець – 278
Мількович Захаріаш, вірменський купець – 278
Мільконович Стефан, війт – 233
Міршалі, купець – 297
Місівревич – 44
Міскевич Іван – 83

Міскевич Ян – 155, 274
Міскова – 358
Міткевичовська – 274
Міхач – 303
Міхаліч Семко – 202
Міхалович Якуб – 227
Міхно, священик – 48
Міхно – 165
Міхно, суддя – 142
Мнішкевич Ян – 239
Мовсес, син Ганеса – 267
Могила Костянтин – 141
Мокеев Г.Я. – 400
Моленда Петро – 286
Молчановский Н. – 370, 386, 401, 418, 427, 435
Молдавський Григорій – 309
Монастирська Єва – 140
Морт'є П'єр – 69
Моршикапа Станіслав – 228
Мостробович Кіркор, вірменський купець – 278
Мотилевич Є. – 20, 258
Мотилевич Я. – 134, 270, 275
Мотря – 203
Мошкович Лейзор – 314
Мужило Михайло (Міхал) – 249, 262, 266
Мульбе, полковник – 142
Муляр А.М. – 439
Мурат, вірменський купець – 278
Муратович Саруган, вірменський купець – 299
Мусій – 118, 219
Мустафа Ефенді – 261
Мустафа-паша – 65
Мхітар Гоша – 105, 226
Мюнц Ж. – 56, 63, 64, 69, 137, 181, 270
М'ясковський Л. – 120, 179

Н

Нагабідовичі – 97
Назарко Котович – 163
Найтарт – 152
Найтгарт Ян, ремісник – 254
Найчук І.А. – 6, 9
Наливайко Д.С. – 56, 377, 379, 380, 392
Нантович Ян – 281
Насіго Йосиф – 296
Настя – 218
Наутгарт Ян – 281
Незведецький – 146
Нездановський (див. Ніздановський) Габріель – 123, 154
Нельговський Ю. – 12, 19, 42, 82, 83, 101, 103, 104, 123, 126, 128, 131, 138, 149, 155, 157, 382, 388, 418
Нерсес – 218
Неселовський О. – 19, 37, 98, 99, 326, 351, 352, 387, 435, 439
Нігогос із Васловець – 198, 227
Нігол з Румунії – 198, 227
Ніколаус, слюсар – 303
Німаркова – 147
Новак Т. – 19, 20, 49, 64, 71, 72, 73, 74, 110, 111, 264, 322, 324
Норсес – 144, 278, 326
Ношал Андреас, швець – 303
Нурзінський Войцех – 153

О

Обатрон Григор – 145
Ованес, диякон – 117, 118
Ованес, купець – 283
Ованес Татбей-огли – 228
Ованес Цахно-огли – 117, 198
Овансович С. – 84
Овансович Сефер – 82, 87, 97, 174, 234
Оган – 144
Одровонж Петро – 249, 262, 266
Одровонж Ян – 250
О'Коннор Бернард – 56, 62
Олександр, молдавський воєвода – 95
Оленнік Матіш – 42
Ольбрихтович Мартин – 153, 154, 262
Опученко Іван – 221
Опученко Ян – 157
Ординець Станіслав – 145

Оринка – 145
Орловский М. – 89, 366, 385, 425
Орловський Ю. – 246
Орловський Я. – 245, 264
Ормянин Іванес, купець – 295
Орьов – 145
Осадчий Е.И. – 406
Осетрова Г. – 19, 131, 132, 398, 407, 418
Осіпян О.Л. – 113, 115, 391
Осланович В. – 185
Осман II – 69
Остапкович Федько – 202
Островерхов М. – 88, 384
Острозький Адам Костянтин, князь – 49
Отамановский В.Д. – 416
Охас – 219

П

Павел, вірменський купець – 278
Павлич Микола, бурмістр українсько-польського магістрату – 243, 316, 324
Павліч Францішко – 154
Павлович – 153
Павло, купець – 170
Павло, солодовник – 218
Палладіо – 151
Панте Сергій – 305
Панько – 200
Паповян А. – 108, 389
Папушка – 153
Параїнка – 218
Пастерначка Матрона – 145
Патріатовечевська – 274
Паульс – 303
Паулюс, швець – 303
Пекар Лейбко – 256
Пекар Сруль – 256
Пердзідовий – 111
Петалас – 88
Петнічка Василь, кушнір – 260, 309
Петров Івашка – 277
Петров М.Б. – 2, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 19, 20, 66, 71, 94, 125, 126, 127, 258, 349, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 372, 373, 377, 380, 381, 382, 383, 386, 387, 389, 391, 395, 396, 397, 399, 400, 402, 403, 404, 407, 408, 413, 414, 415, 416, 418, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 431, 432, 433, 434, 438, 439
Петро II Арон – 55
Петровіч Теодор – 299
Петрос – 141, 145, 148
Петрусь Ruthenusa – 303
Пилип – 118
Писанчич Кузьма – 267
Пієрдзідова – 147
Піла – 140, 153
Пілатовський Назарко – 168
Піотровський Григор – 238, 262
Пірсадович Августин – 230
Плаксивий Лазар – 145
Пламеницька Є. – 19, 71, 103, 111, 121, 122, 123, 124, 265, 377, 378, 380, 381, 388, 389, 393, 394, 397, 403, 404, 423
Пламеницька О. – 19, 41, 66, 71, 112, 127, 128, 129, 130, 131, 134, 151, 163, 374, 378, 380, 381, 382, 390, 392, 394, 396, 397, 400, 403 , 405, 406
Плесковський Валентій – 252
Пньовська Маріанна – 274
Подградська О. – 9, 19, 104, 106, 270, 282, 285, 291, 297, 423, 424, 434
Познаньчик Микола – 169
Полегких В.А. – 81
Поляк Т. – 133
Помпенговер Марцин – 286
Пом'яловська – 274
Понінський, капітан – 45
Понятовський Станіслав Август – 88, 101, 235
Попович Андрій – 267, 272
Попович Богдан – 290
Попов Л.К. – 416
Порскала Габріель – 169
Посанович – 260

Постригач Ян – 320
Потоцький Микола – 156, 250, 262
Потоцький Петро – 263, 264
Потоцький Станіслав – 266
Потоцький, староста – 160, 163
Потоцький Стефан – 227, 250, 251
Потоцький Юзеф – 265
Потоцький Ян – 190, 262
Препйорка Еразм – 303
Претвич Іво – 192
Претвич Якуб – 266
Пригода Грицько – 202
Прохаска А. – 27
Прусевич О. – 19, 43, 49, 64, 66, 71, 73, 96, 97, 103, 149, 158, 163, 172, 197, 211, 311, 327, 386
Пташиць Дмитро – 200
Пташиць Ілько – 200
Пуласький К. – 27
Путро – 272
Пшебилкович Юзеф – 262
Пшездецький О. – 19, 28, 86, 105, 215
Пшибила Я. – 133
Пшибулкович Йозеф – 41
П'ясецький Флориан – 329
П'ясецький Юрій – 325

Р

Рабинович М.Г. – 437
Равський С. – 238
Радзіловський, пан – 44
Радолінський Станіслав – 41, 154, 155, 248
Раковський – 147
Раковський Марцін – 329
Раппе В. – 245
Раппе К. – 264
Расщупкін О. – 404
Рашба Н.С. – 104, 105, 370, 377, 388, 417, 423, 432, 440
Реєнт О.П. – 9
Ренард Бенедикт – 71
Ржевуський Вацлав – 266
Ржевуський Міхал – 266
Рибак І.В. – 363, 366
Рибський – 154
Рикловський Габріель – 154
Римар Краз – 123
Ричков П. – 63, 77, 132, 379, 382, 398, 400
Різник Павло – 41
Ріппе В. – 133
Рогановський Францішек, столяр – 322
Розановський Францішка – 45
Ролле Й. – 19, 29, 89, 90, 141, 163, 164, 165, 197, 201, 265
Рольці Мартин – 45
Романюк Т.М. – 6
Ромашко Кіркор – 217, 227, 277
Ромашко, старшина – 117, 228, 247
Ромен Якуб – 237
Ронус – 237
Россі Джованні Джакомо (псевдонім Йоганн Якуб Рубейс) – 68
Ростикус Р. – 416
Рохольський Альберт – 184, 239
Рочестер, лорд – 56
Рошка С. – 48, 53, 223, 376
Руліковський Е. – 89
Рульковський Габріел – 153
Русин Богдан – 267
Русин Сахно – 267
Руч Коваль – 331

С

Сабатин Станіслав – 153
Саваренская Т.Ф. – 403
Сагайдачний, гетьман – 52
Сакула – 152
Салтиков, граф – 64, 78
Самборський Станіслав – 306
Самійло – 118, 219
Самовидець – 48, 50, 232, 376, 417
Самотула Миколай – 289
Самсонович Н. – 133, 198
Сандарт Якоб – 68
Сандурський – 42, 159, 160
Сатік – 226
Сатур Гусейна – 261

Сахакович, купець – 259
Сварник І. – 56, 377
Свейковський Леонард Марцин – 266
Свинка Йоаніс – 145
Свірський Войцех – 227, 251
Свірч Миколай – 13, 266
Святович Адам – 153, 154, 239, 262, 274
Святовичі – 174
Себастьянко – 145
Себастянович Флоріан – 239
Севортян Э.В. – 371
Секрович Йозеф – 142
Сементовский О. – 380, 383, 410, 428
Семко – 130, 215
Сенгевський Я. – 240
Сенінський Ян – 266
Сергій, війт – 219
Сергійович Ісай, вірменський купець – 278
Сеферович Йозеф – 111, 147
Сеферович Ян – 142
Сецинский Е. – 369, 370, 372, 377, 379, 380, 383, 385, 386, 401, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 414, 415, 418, 419, 421, 422, 423, 427, 431, 432, 433, 438
Сигизмунд I – 28, 91, 105, 149, 216, 225, 226, 243, 253, 276, 282, 283, 288, 292, 320, 370, 415, 426, 436
Сигизмунд III – 27, 29, 33, 59, 92, 140, 148, 220, 231, 253, 355, 384
Сидоренко О.Ф. – 427
Симеона дпір Леаці – 223
Симон – 144, 182
Синалович Іваніс, вірменський купець – 278
Синицкий Д. – 384, 406
Синівський Микола – 266
Синявський Адам – 63
Сідловський Жан Н. – 63, 77, 132, 137
Сіемієзук Пилип – 147
Сікіринський Загорський – 41
Сільніцький Габріел – 266
Сім-Ахмет, хан – 263
Сімашкевич М. – 19, 88
Сінан, барон – 223
Сініцький Д. – 88
Сініцький Станіслав – 41
Сіцінський Ю. – 10, 14, 15, 18, 19, 28, 33, 37, 56, 66, 68, 84, 90, 91, 92, 93, 98, 99, 100, 109, 129, 142, 143, 152, 163, 165, 167, 170, 197, 201, 211, 212, 252, 258, 270, 305, 311, 327, 334, 363, 368, 380, 383, 395, 397, 400, 401, 402, 403, 405, 406, 407, 408, 435, 436
Січинський В. – 14, 15, 56, 66, 100, 368, 377, 378, 379, 380, 387, 392, 410
Скочиляс І. – 405, 422
Скріпічник Войтко – 358
Скупневич Блажей – 41, 154, 155
Сліпий Мошко – 256
Смолій В.А. – 8, 9, 115, 327, 390, 435
Солтовський М. – 240
Софонович Феодосій – 48, 55, 377
Стаднік Стецько – 245
Старовольський Ш. – 120, 121
Старший Маттеус Меріан – 69
Стахурський Дмитро – 157, 262
Сташевский Е.Д. – 374
Стельмах Войцех – 41
Стельмах Павло – 306
Стембах – 147
Степан – 202
Степанів Я. – 380
Степанков В.В. – 9, 15, 20, 120, 197, 204, 220, 376, 393
Степанков В.С. – 50, 119, 120, 365, 366, 368, 376, 393, 400, 408, 412, 413, 416
Степенко О.Д. – 7
Степовик Д.В. – 67, 380
Стефаник В. – 9, 18, 29, 43, 366, 370
Стефанович Богдан, купець – 49, 275, 278
Стецько, отаман – 202
Стецько, слюсар – 303
Стецюк В.Б. – 9
Стоклицкая-Терешкович В.В. – 437

Століцький Я. – 27
Стороженко І.С. – 393, 413
Стороженко Н.В. – 369
Сторчовий В. – 404
Стрийковський М. – 55, 56, 57, 58, 85, 120, 176, 270
Стрийко Ян – 148
Стубіц П. – 264
Стубіцький Йозеф – 316
Суровий А.Ф. – 9, 369
Суслопаров М. – 99, 260, 308, 372, 385, 387, 422, 431
Суслопаров О. – 361
Сухорад Василь – 140
Сухорад Ромашко – 267, 272

Т

Табакова Гапка – 168
Тамгаджі Сергій – 227
Тамчагі Кіркор – 227
Танч, поручник – 45
Тарасович Богдан, вірменський купець – 278
Тарле Іван – 255
Тарло Ян – 250, 262
Тарнавський – 185
Тарнавецький Бонавернтур – 39
Татул – 278, 318
Ташкович Юрась – 272
Твардовський Войцех – 153
Творовський, кам'янецький каштелян – 250
Творовський Ян – 250
Телефус Ян – 230
Теліжиць Федір – 272
Теодорик, генеральний подільський староста – 244, 249, 262, 263, 311, 355, 367
Теодорос II – 224
Тернопільський Іван – 309
Тер-Анус Фрідріх – 290
Тимофієнко В. – 132, 379, 382, 398
Тисменицький Шльомка – 256
Тихомиров М.Н. – 400, 405, 416
Томашевич К. – 41, 66, 68, 69, 88, 118, 119, 122, 131, 141, 154, 165, 177, 179, 214, 232, 380
Томілович – 119
Торос – 144, 231, 258, 259, 260
Торосович А. – 343
Торосович Нікол – 105, 391
Торосович Т. – 116
Торошович, молдавський купець – 277, 298
Трайнос – 267, 272, 331
Трегубова Т. – 397, 399, 403, 404
Триярский Е. – 391
Троїцький П. – 88, 170
Трубчанінов С.В. – 9, 20, 116, 381, 391, 413, 421, 426, 433, 436, 440
Тугалбей Якуб – 231
Туміловичі – 234
Турач Харбет – 163
Турач Хачко – 215
Тхор В.І. – 91, 115, 385, 390, 426
Тхор М. – 113
Тюпич А. – 103, 108, 389, 394

У

Удимович Федор – 142
Уланський Ян – 266
Улінський, ксьондз – 42, 160
Усатова Яця – 200

Ф

Федор, слюсар – 303
Федько – 200
Федьков О.М. – 9
Фейєрабенд К. – 64
Фелікс – 156, 271
Фелікс, різник – 239, 302
Фера Ніколас – 62, 69
Філінюк А.Г. – 9, 368
Філіпович Теодор – 274
Філіпович Федор – 221
Фішер А.В. – 372, 380, 395, 408, 413, 417, 421, 436, 438, 440
Фліге К. – 87
Флоріан з Коритниці – 249

Флоріан, каменяр – 239, 321
Франко – 200, 354
Франческо ді Джорджо Мартіні – 151
Фугульбедр Єндріс, краківський купець – 105, 258
Фурман Матіаш – 161
Фурман Шмая – 256
Фюретьєр – 23

Х

Халіль-паша – 261
Халпачян О. – 66, 108, 380, 389, 401, 424
Ханесович М., купець – 259
Хантемир-Мурза – 52
Хануско, корчмар – 315
Харбет – 217, 277, 304, 346
Харитонов Г. – 70, 184
Хасу – 117, 227
Хачадур – 144
Хачадур, міщанин – 268
Хачатурян Н.А. – 339, 437
Хачерес – 231, 290, 298
Хачиг Хачмас-огли – 198, 227
Хачко – 198, 230, 254, 283
Хачко, син – 152
Хачу – 218
Хвостик Базилій (Василь) – 169, 221
Хидир, вірменський купець – 278
Хингіґович Іваніс, вірменський купець – 278
Хмельницький Богдан – 49, 50, 120
Ходорський М. – 238
Хотинський Якуб – 156, 239, 271
Хотинський Ян – 156, 271
Хотюн Г. – 108, 388, 389, 404, 423
Хотюн І.М. – 416
Хохулко – 218
Хочинський Якуб – 246
Хочинський Ян – 156

Ц

Царуль, староста – 247
Цегельський Ян – 289
Цеклінський Ян – 250
Цемержинський Павло – 253
Цішковська Т. – 115, 391
Цикало Іван Яцкович – 329
Цудекович Шаєя – 256

Ч

Чайковські – 345
Чайковський Григір – 157
Чайковський К. – 185
Чайковський Кастан – 345
Чайковський Косенер – 345
Чайковський, президент міст – 48, 97
Чанок Міхал – 237
Чаплич Хачко – 227, 253
Чарковський – 211
Чарторийський Август – 250
Чарторийські, князі – 71
Чекель Кіркор, вірменський купець – 278
Челеб Е. – 40, 56, 60, 195, 281, 374, 379, 411, 426
Челеб Мустафа – 299
Черевко Федір – 200, 354
Чермінська Софія – 140
Чермінський Ян – 329
Чернігівський Іван – 309
Чікі – 217
Чоловський О. – 73
Чоловський Ф. – 375
Чорний Іван – 251
Чорний Юрек – 341
Чорний Юрко – 145
Чорний Яцько – 188
Чубінський Я. – 60
Чулакевич Б. – 238

Ш

Шабульдо Ф.М. – 370
Шагін Антоній – 174
Шагін Е. – 185
Шагін Ецентій – 346
Шагін Ян – 158, 174, 186, 339
Шадбей-огли Ованес – 304
Шадбей В. – 185
Шадбей, купець – 48

Шадбейович – 44
Шадбеї, купці – 97
Шарер Ян – 199
Шахінов – 147
Шафранець Петро – 249
Шварц, кат – 160
Шварц, пан – 42
Швейбиш С.В. – 393
Швидько А. – 437
Швидько Г. – 115
Шевченко В. – 83, 84, 383
Шевченко О.Ю. – 406
Шевченко Ф. – 9, 115, 370, 390, 426
Шейн Павло – 157, 175, 262
Шилінг Ф. – 133, 245
Шиллінг, генерал – 141
Шимко – 200, 280, 336
Шимко-Оглу Кіркор – 218
Шіллер Ян – 74
Шкарлатович Станіслав – 169
Школьник Гершко – 256
Шкурко С. – 108, 389
Шмуклер Янкель – 256
Шомберг Теофіл – 194
Шперк В. – 101, 388
Шулік Якоб, регент – 260
Шуліцький – 141
Шульга І. – 115, 390

Щ

Щавелев Н. – 56, 378
Щегельський І.І. – 8
Щептоцький Андрій, коваль – 322
Щербаков А.С. – 94
Щербаков С. – 386
Щербина В. – 237, 418
Щербина П.Ф. – 7
Щигел Р. – 133

Ю

Юрек – 267, 272
Юрко – 202, 231
Юрко, війт – 118, 219, 227, 228, 230, 237, 253, 258
Юрченко П. – 103, 388
Юхно-огли Туман – 348

Я

Яблоновський О. – 13, 19, 34, 37, 38, 40, 41, 98, 103, 158, 190, 197, 198, 201, 327, 349, 351, 352, 367
Ягуб – 160, 218, 299
Язловецький Єжі – 250
Язловецький Миколай – 266
Яків, золотар – 303
Якобс – 303
Якобус – 303
Якоб (Якос) – 145
Якуб – 53
Якуб з Дубно – 225
Якуб із Токату – 117
Якубович Вартапес – 277
Якубович Миколай, вірменський купець – 278
Якубович Симон, вірменський купець – 277
Ян з Чижова – 105
Янко – 358
Янковський Миколай, коваль – 322
Яновський Міхал, шляхтич – 112
Янушевич, війт – 146
Януш з Кобилин – 249
Янущик, війт – 224
Япгаров М., купець – 259
Ярмолінська С. – 179
Яроховський О. – 43, 89
Яроцький Григор – 157, 175, 239, 262
Яхимець, слюсар – 303
Яхно, суддя – 250
Яцко – 308
Яцько – 201, 202
Ячимірський – 290, 312

Abrahamowicz J. – 370
Awgusiewicz S. – 412
Bania Z. – 399
Białkowski L. – 387, 400, 401, 402, 403, 404, 406, 411, 414, 415, 420, 421, 422, 423, 427, 432, 433, 435, 440
Bielski M. – 412, 429
Bogucka M. – 398, 411, 419, 428
Borek P. – 377, 378, 407, 408, 432, 440
Buczek K. – 387
Budzińska E. – 379, 381, 423
Charewiczowa L. – 371, 428
Chlapowski Kr. – 373
Czubiński J. – 379
Dlugosz J. – 378, 400, 423
Dybaś B. – 398, 399, 412
Dziubiński A. – 399, 423, 424, 427, 429, 430
Fiszer A. – 372
Grabowski A. – 379
Groicki B. – 420
Gruszecki A. – 379, 389
Hniłko A. – 373
Hornung Z. – 398
Jabłonowski A. – 373, 374, 378, 386, 388, 394, 410, 411, 412, 415, 420, 424, 428, 429, 432, 433, 434, 435, 439
Jarochowski A. – 385
Jureczko A. – 370, 414
Kalinowski W. – 374, 382, 388, 401, 411
Kiryk F. – 70, 373, 377, 382, 394, 397, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 410, 411, 412, 414, 415, 416, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 438
Kołodziejczyk D. – 372, 376, 377, 380, 399, 405, 413, 414, 422, 440
Korzon T. – 386
Kowalczyk J. – 398
Kromer M. – 378, 416
Krzyżanowski S. – 384, 430
Król R. – 382, 433
Lewicki S. – 386, 428
Lippomano H. – 378, 402, 411
Lotusz A. – 379, 389
Marczyński W. – 383, 409
Motylewicz J. – 399, 422, 425, 426, 430, 433
Münch H. – 397, 403
Nowak T. – 373, 374, 376, 379, 381, 382, 389, 408, 423, 432, 434
Ostrowski J. – 398
Pelczak R. – 404
Polak T. – 398
Prochaska A. – 369
Przezdziecki A. – 370, 383, 401, 402, 405, 415, 416, 417, 419, 421, 427, 432
Przyboś K. – 420, 422, 435
Przybył J. – 398
Rolle A. (Dr. Antoni) – 369, 385, 401, 403, 408, 423
Rulikowski E. – 385
Samsonowicz H. – 419, 428
Schiper I. – 424
Sroczyńska J. – 404
Stryjkowski M. – 378
Szczygiel R. – 398, 400
Vásary S. – 376, 402, 405
Woliński J. – 376, 380

Географічний покажчик

А

Австрія – 106, 212
Адріанополь – 107, 253, 295, 296, 299
Азія – 21, 90, 117
Акерман – 31, 105
Алакамі – 295
Амстердам – 69, 107
Анатолія – 223, 261, 300
Ані – 222
Анкара – 298
Аусбург – 69

Б

Бабадаг – 295
Баба-дак – 295
Баговиця – 7, 100, 114, 334, 335, 337, 338, 418, 436
Багдат – 295
Багринівці – 250
Базель – 340
Бакота – 7, 40, 190, 249, 263
Балин – 320
Балканський півострів – 101
Балтійське море – 325
Бар – 25, 50, 86, 100, 136, 140, 164, 279, 281, 282, 283, 292, 308, 316
Батог – 50
Белз – 56, 223, 286, 287
Бендери – 295, 296
Бережани – 104, 287
Берн – 136
Бессарабія – 309
Бєлгород – 209
Бирлад (Бірлад) – 116, 295
Біланівка – 10, 12, 47, 77, 97, 114, 127, 137, 174, 178, 185, 186, 187, 189, 212, 333, 334, 338
Біла Церква – 86, 292
Білгород – 56, 86, 98, 292, 294, 295
Білорусія – 11, 104, 106, 117, 279, 280, 282, 292, 293, 308, 339, 362, 386
Більче – 309
Блищанівка – 309, 320
Болгарія – 8, 86, 107, 206, 232, 292
Болонія – 41, 66, 107, 136, 158
Боришківці – 95, 114, 324, 335, 336, 337, 338, 343, 344, 346
Борісов – 287
Борщів – 282
Ботушани – 295
Бохня – 287
Брацлав – 14, 40, 88, 136, 190, 308
Брацлавське воєводство – 14, 202, 367
Броди – 105, 107, 275, 293, 298, 308
Бургундія – 56
Будзун – 104, 140
Бургас – 275
Бучач – 244, 287
Бучаї – 330
Буша – 13, 51, 54, 366, 377

В

Валахія – 275
Варна – 275
Варшава – 18, 31, 35, 36, 45, 47, 68, 72, 73, 96, 104, 114, 126, 205, 212, 232, 234, 248, 338, 345
Васильків – 86
Васлуй – 116
Велике князівство Литовське – 101
Венеція – 51, 107, 136, 281, 408
Вербка – 320
Верона – 136
Видрівка – 187
Вишеньки – 309
Вишневець – 283
Вільно – 31, 105, 205, 241, 287, 291, 323
Віндзор – 71
Вінниця – 14, 86, 88, 283, 292, 363, 364, 365, 366, 367, 376, 435, 437
Вірменія – 11, 134, 298, 381, 393
Вірменська, вул. – 81, 139, 147
Вірменський провулок – 143

Вірменський ринок – 12, 19, 20, 39, 75, 76, 78, 80, 81, 82, 90, 92, 93, 102, 103, 109, 111, 112, 125, 128, 132, 133, 138, 140, 141, 142, 166, 172, 173, 177, 262, 323, 404
Вірменські фільварки – 18
Віслиця – 287
Вознесенська, вул. – 139, 141, 159
Волинь – 10, 11, 13, 18, 30, 57, 60, 64, 78, 86, 113, 164, 279, 283, 286, 288, 291, 292, 308, 367, 368, 370, 387, 391, 398, 405, 426, 440
Волково Дворище – 329
Володимир – 40, 58, 100, 136, 190, 223, 224, 291, 308
Волощина – 30, 34, 91, 212, 243, 292, 300, 309, 325, 361, 362, 426
Вормс – 340
Воробіївка – 329
Врублівці – 320

Г

Гаврилівці – 320
Галац – 116, 295
Галицько-Волинська держава – 10, 15, 103, 128, 139, 150, 158, 162
Галич – 49, 156, 191, 203, 215, 287
Галичина – 11, 52, 57, 164, 204, 263, 285, 286, 376, 403, 426
Гальчево (Щецінське воєводство) – 123
Гданськ – 107, 136, 275, 283, 288
Глезньов – 263
Глиняни – 49, 203
Глібов – 218
Глісківці – 161
Глогов – 104
Голіщин – 263
Голландія – 40, 60, 64, 195
Голосків – 330, 333, 335 – 114, 185, 199, 338
Голоско – 287
Голуб-Добржин (Торунське воєводство) – 123
Гончарська, вул. – 83, 84, 139, 143, 302, 303
Гопочів – 203
Горволін – 287
Городенка – 275
Городок – 15, 34, 267, 283, 288, 316, 366, 367, 423
Госпітальна, вул. – 143
Греція – 86, 291, 292, 297
Григоріопіль – 64
Гродек – 287
Грузія – 11, 295, 298
Гуменці – 336
Гусятин – 275, 279

Д

Довга, вул. – 39, 42, 43, 44, 48, 76, 78, 79, 80, 83, 92, 112, 123
Довжок (Долужок) – 18, 38, 39, 47, 137, 178, 187, 202, 203, 204, 256, 317, 349, 353, 355, 356, 357
Довжоцький потічок – 203
Довжоцький струмок – 65
Долина – 12, 18, 36, 43, 44, 127, 178, 179, 198, 270, 313, 318, 346
Домініканська, вул. – 76, 90, 111, 133, 139, 141, 174, 262
Дорогостаїв – 295
Дністер, р. – 17, 52, 60, 100, 136, 245, 298, 335, 353
Дрезден – 41, 136
Дрогобич – 136, 205
Дубно – 100, 225, 275, 283, 287
Дубровка Заболотна – 289
Думанів – 320
Думніки – 244
Дунай, р. – 259, 292, 296
Дунаївці (Дунайгород) – 49, 86, 275, 281, 329, 367
Дяківці – 325

Е

Едірна – 31, 105, 299

Є

Європа – 10, 11, 12, 15, 19, 32, 34, 38, 41, 51, 54, 55, 58, 60, 62, 64, 73, 89,

91, 98, 107, 115, 117, 136, 188, 197, 205, 270, 274, 279, 291, 293, 294, 295, 340, 358
Єгипет – 115
Єзуїтська, вул. – 41, 42, 43, 76, 84, 86, 149, 159, 160, 162, 173
Єреван – 126, 392

Ж

Жабинці – 18, 35, 39, 137, 178, 202, 203, 349, 355
Жванець – 275, 300, 308 – 27, 52, 60, 206
Жидачів – 287

З

За гауптвахтою, вул. – 172
Завалля – 308
Заводдя – 44, 47, 112, 178, 181, 182, 210, 347
Залісся – 320
Замкові або Королівські ворота – 40
Замостя – 52, 261, 299, 356, 428
Зантуська, вул. – 42, 159, 167, 245
Зарванська, вул. – 39, 42, 44, 45, 48, 75, 76, 80, 81, 84, 92, 112, 123, 132, 139, 155, 156, 162, 166, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 234, 262
Західне Поділля – 17, 99
Збараж – 49, 203
Зем'янська, вул. – 139
Зіньків – 14, 275, 316 – 13, 36, 49, 88, 185, 279, 281, 366
Зіньківці – 12, 18, 37, 47, 77, 127, 137, 178, 187, 201, 202, 211, 256, 275, 313, 314, 315, 316, 317, 328, 349
Зіньковецький струмок – 65
Золочів – 116, 309
Зюбрівці – 335

І

Ізмаїл – 116, 295, 297, 298
Індія – 115, 295
Інн, р. – 138
Іоанно-Предтеченський провулок – 143
Ірак – 134, 295, 298
Іран – 295
Ірландія – 56
Іспанія – 64, 71, 380
Італія – 41, 56, 71, 107, 136, 150, 158, 339

К

Кадиївці – 320
Казіміж – 286, 287, 289, 293
Калачківці – 279
Калінінград – 7
Кам'янець – 10, 11, 12, 13, 14, 17, 23, 24, 25, 26, 34, 35, 37, 38, 40, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 59, 60, 62, 63, 65, 69, 72, 73, 85, 86, 88, 89, 90, 91, 95, 96, 98, 100, 105, 106, 107, 108, 114, 115, 116, 117, 120, 126, 127, 134, 136, 137, 140, 151, 166, 176, 178, 179, 188, 191, 204, 206, 213, 214, 222, 223, 224, 226, 236, 238, 242, 244, 247, 254, 263, 268, 269, 270, 275, 279, 281, 282, 283, 284, 285, 287, 291, 292, 293, 294, 295, 300, 301, 316, 319, 330, 335, 356, 357, 359, 361, 387, 388, 394, 397, 408, 416
Кам'янецьке староство – 37, 38, 39, 58, 89, 101, 146, 156, 187, 188, 190, 194, 198, 199, 200, 201, 203, 204, 210, 214, 216, 226, 236, 244, 250, 251, 254, 263, 264, 267, 268, 270, 271, 283, 288, 292, 302, 312, 318, 325, 330, 331, 334, 340, 342, 343, 349, 350, 351, 353, 356, 358, 373
Кам'янецький ейялет – 17, 208, 322, 399
Кам'янецький повіт – 14, 17, 158, 187, 211, 218, 253, 328, 329, 349
Кам'янець-Подільський – 5, 6, 7, 8, 9, 15, 16, 17, 20, 48, 56, 59, 64, 71, 74, 76, 78, 80, 82, 86, 87, 88, 92, 96, 102, 134, 135, 136, 137, 138, 158, 189, 258, 279, 292, 302, 327, 339, 349,

363, 364, 365, 366, 367, 368, 370, 372, 375, 376, 377, 378, 380, 381, 383, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 404, 406, 410, 413, 416, 417, 418, 426, 430, 431, 438, 439, 440
Караул – 263
Карвасари – 12, 18, 36, 37, 46, 47, 61, 63, 65, 68, 70, 71, 72, 77, 90, 97, 98, 100, 102, 127, 130, 137, 174, 178, 180, 188, 191, 194, 204, 210, 211, 254, 256, 270, 294, 314, 315, 317, 334, 335, 353
Каффа – 56, 98, 104, 105, 294
Квасів – 335
Київ – 8, 9, 18, 25, 86, 164, 223, 224, 292, 363, 365, 368, 370, 377, 401, 405, 413, 418, 422, 428
Київське воєводство – 14, 202
Кілія – 105, 116, 259, 295
Кіпр – 98, 295
Клодно – 287
Кнеждуб – 138
Книшен – 296
Княгинин (Княже) – 320, 335
Княжполь – 338
Кобрин – 287
Колубаївці – 114, 335, 336, 338
Константинополь – 291, 292
Кормильче – 236, 239, 245, 247, 329, 418, 435
Кочубинці – 160
Краків – 31, 41, 57, 58, 66, 72, 73, 126, 136, 158, 286, 287, 288, 289, 290, 292, 293, 294, 298, 309, 323
Кременець – 136
Крем'янець – 56
Криве – 275
Кривче – 330
Крим – 21, 64, 135, 223, 294, 295, 362
Кримське ханство – 98, 101, 106, 117
Круглець – 216, 218, 328, 349, 350
Кубачівка – 10, 18, 34, 35, 36, 38, 178, 189, 202, 203, 204, 312, 321, 349, 353, 357, 358
Кугаївці – 133
Кудринці – 116, 275, 279, 280, 316
Кульчиївці – 114, 334, 335, 337, 338
Куров – 287

Л

Ласкарзев – 287
Ластівці – 320
Летичів – 263, 308
Летичівське староство – 38, 124, 190, 194, 226, 251, 302
Летичівський повіт – 14
Литва – 11, 30, 91, 94, 96, 106, 115, 138, 213, 279, 282, 285, 287, 289, 291, 292, 293, 308, 361, 370
Лівобережжя – 283
Лівобережна Україна – 114, 308, 310
Лондон – 62, 205
Лопушне – 106
Лошнів – 263
Луків – 287
Луцьк – 56, 96, 100, 104, 105, 136, 140, 164, 223, 224, 261, 282, 283, 284, 286, 287, 289, 290, 292, 367, 368, 400
Львів – 9, 18, 25, 29, 30, 31, 32, 41, 43, 44, 48, 54, 55, 56, 91, 100, 106, 107, 134, 136, 164, 223, 224, 275, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 290, 292, 293, 294, 298, 363, 369, 370, 373, 374, 377, 378, 380, 381, 383, 385, 386, 387, 389, 390, 391, 392, 393, 397, 398, 399, 400, 401, 403, 405, 406, 409, 415, 418, 422, 423, 427, 435, 436
Люблін – 52, 96, 100, 230, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 300, 318, 356
Лянцкорунь – 275
Лясківці – 329

М

Магдебург – 136
Мадрид – 71, 132
Мазовія – 287
Малопольща – 129, 286
Меджибіж (Меджибож) – 25, 40, 49, 116, 190, 263, 279, 287

Мессіни – 291
Миколаївська, вул. – 139, 140, 143, 146
Миколаївський провулок – 143
Миньківці – 329
Мінськ – 59, 91, 292
Мілеїв – 329
Могилів – 275, 287, 300, 413
Могилів-Подільський – 13, 205, 367
Можайськ – 59, 91
Молдова – 11, 21, 30, 32, 38, 51, 52, 54, 89, 91, 95, 98, 104, 106, 108, 116, 117, 141, 148, 206, 275, 277, 280, 281, 282, 287, 291, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 361, 362, 388
Монпазьє – 103, 136, 158
Моравія – 291
Москва – 9, 31, 49, 56, 59, 91, 105, 121, 126, 205, 292, 370, 374, 378, 403, 407, 416, 422, 437
Московія – 56, 106, 115, 292, 293, 356, 362
Московщина – 30, 38, 73, 86, 91, 107, 283, 285, 287, 292, 293, 308
Мукарів Татарський – 321
Мукша, р. – 94, 100, 316, 324, 333, 334, 335, 336, 337, 346, 353
Мюльдорф – 138
М'ясницький (в минулому руський) ринок – 75, 78, 274, 275

Н

Нагоряни – 329
Намислів – 287
Нейштадт – 136
Немирів – 51
Ніглава, р. – 329
Німеччина – 41, 56, 64, 106, 136, 138, 150, 152, 238, 291, 293
Нова Вєсь – 138, 140
Новий Биджов – 136
Новий замок – 40, 60, 63, 72, 77, 120, 137, 194, 195, 196
Нові Кстержани – 138
Новогрудек (Новогрудка) – 287
Новодвор – 266
Новоселиця – 117, 137, 202, 203, 349, 353, 355
Новосілки – 34, 38, 39, 356
Нюрнберг – 62, 298

О

Одеса – 8, 64, 436
Окнин – 309
Окопи – 275
Олександрія – 275
Оленівка – 336
Олесько – 96, 282, 289
Оргіїв – 117
Оринин – 275, 281, 309, 320
Орхей – 295
Османська імперія – 13, 17, 18, 25, 30, 32, 35, 50, 51, 62, 65, 66, 69, 73, 89, 106, 107, 134, 142, 165, 167, 168, 190, 205, 206, 208, 221, 232, 255, 261, 272, 295, 296, 298, 299, 317, 337, 360, 362
Острівчани – 320
Острог – 136, 287, 365, 377

П

Панівці – 114, 116, 280, 308, 329, 337, 338
Париж – 51, 62, 64, 69, 108, 205
Пацанов – 287
Перемишль – 31, 101, 283, 284, 286, 288, 287, 289, 290
Персія – 11, 115, 121, 212, 281, 295, 298, 299, 300, 362
Петридава – 129
Південно-Східна Європа – 17, 21, 294, 301
Підгайці – 275, 308
Підгір'я – 39, 113
Підгороддя (див. Підзамче) – 34, 35, 38, 187, 198, 200, 202, 216, 354
Підзамче (див. Підгороддя) – 10, 12, 18, 34, 36, 37, 38, 39, 47, 65, 68, 70, 72, 77, 97, 127, 178, 187, 189, 192, 194, 200, 202, 207, 210, 211, 216, 256, 312, 333, 338, 349, 353, 354

Підренделева брама – 78
Пірна – 136
Пйотрков – 225
Пловдів – 206
Плоскирів (Плоскиров) – 13, 263, 279, 287, 366
Погребище – 86
Поділля – 2, 5, 10, 13, 14, 15, 16, 30, 31, 36, 37, 38, 48, 49, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 60, 61, 62, 64, 78, 86, 88, 89, 96, 99, 108, 113, 114, 116, 120, 126, 127, 129, 130, 136, 139, 152, 153, 164, 167, 168, 176, 187, 203, 204, 213, 220, 221, 235, 247, 249, 250, 254, 255, 262, 263, 265, 266, 267, 279, 281, 282, 283, 285, 288, 289, 292, 300, 316, 339, 342, 344, 358, 360, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 370, 372, 373, 376, 380, 381, 382, 383, 386, 387, 389, 390, 391, 393, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 402, 406, 413, 425, 426, 432, 436, 437, 439, 440
Подільська земля – 27, 59, 138, 365
Подільське воєводство – 17, 27, 36, 37, 38, 57, 89, 98, 187, 223, 242, 248, 249, 250, 251, 256, 263, 265, 266, 274, 285, 302, 308, 324, 328, 341, 352, 354, 358, 361, 367, 368, 373, 389, 398, 412, 413, 415, 420, 422, 423, 440
Познань – 287
Польська брама – 36, 39, 40, 42, 43, 44, 46, 48, 49, 53, 59, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 70, 71, 76, 77, 78, 80, 83, 87, 90, 96, 98, 100, 102, 110, 121, 123, 124, 126, 132, 133, 137, 140, 149, 159, 162, 163, 165, 173, 174, 177, 178, 180, 181, 183, 184, 273, 316, 321, 325, 333
Польське королівство – 17, 32, 33, 56, 62, 139, 214, 249, 263, 266, 286, 287, 328, 359, 360, 377
Польський ринок – 12, 19, 20, 41, 42, 66, 67, 80, 84, 97, 102, 103, 104, 119, 123, 126, 128, 129, 130, 134, 140, 141, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 168, 169, 215, 236, 239, 248, 264, 266, 270, 271, 274, 315, 318, 319, 321, 363, 364, 365, 396, 397, 398, 418, 423
Польські фільварки – 10, 12, 18, 37, 44, 47, 65, 68, 70, 71, 76, 77, 90, 97, 110, 113, 114, 121, 124, 127, 137, 174, 178, 180, 183, 184, 185, 186, 187, 189, 191, 200, 210, 212, 216, 244, 256, 311, 312, 314, 316, 324, 333, 337, 338, 346
Польща – 11, 13, 17, 18, 19, 27, 29, 30, 31, 32, 34, 37, 40, 41, 43, 45, 47, 49, 50, 51, 52, 54, 56, 57, 58, 60, 62, 64, 65, 66, 69, 71, 72, 73, 87, 91, 94, 95, 96, 101, 104, 106, 107, 108, 110, 115, 117, 128, 134, 135, 136, 138, 139, 150, 152, 190, 205, 213, 221, 226, 231, 232, 235, 249, 255, 257, 262, 263, 265, 274, 275, 279, 280, 282, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 300, 301, 308, 328, 360, 361, 387, 399, 408, 426, 429
Потік – 336
Правобережна Київщина– 308
Правобережна Україна – 5, 75, 94, 114, 118, 176, 269, 310, 374, 375, 389, 390, 398, 414, 437
Пригородок – 194
Пруссія – 212
Псков – 287
Пугачівка – 36, 187
П'ятницька, вул. – 39, 44, 48, 76, 79, 80, 90, 92, 113, 138, 139, 141, 162, 165, 170, 171, 172, 174, 221, 234, 262

Р

Рава Мазовецька (Скернявіцьке воєводство) – 123
Радом – 287
Райовка, урочище – 343

Раковнік – 138
Рені – 116
Римська імперія – 129, 152
Рівне – 287, 363
Різнича башта – 46
Ріпинці – 320
Річ Посполита – 25, 31, 51, 62, 74, 96, 106, 115, 121, 134, 190, 194, 208, 230, 231, 240, 244, 252, 263, 264, 265, 317, 339, 360, 369, 384, 387, 429, 430
Рогатин – 275
Російська імперія – 17, 78, 85, 101, 115, 196, 221, 256, 257
Росія – 18, 19, 64, 78, 105, 106, 186, 187, 211, 371, 390, 392, 401, 408
Росток – 136
Руська брама – 36, 39, 40, 42, 43, 44, 46, 48, 50, 53, 57, 59, 63, 64, 67, 68, 69, 70, 72, 76, 77, 78, 79, 80, 83, 87, 90, 98, 100, 101, 102, 110, 121, 124, 125, 126, 132, 133, 137, 143, 145, 146, 147, 149, 159, 174, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 188, 207, 231, 256, 273, 316, 321, 323, 324, 337, 347
Руський ринок – 19, 20, 80, 87, 128, 150, 159, 160, 162, 163, 165, 166, 167
Руські фільварки – 10, 12, 18, 37, 44, 47, 68, 70, 71, 90, 93, 97, 100, 114, 127, 137, 178, 180, 183, 184, 189, 200, 210, 212, 216, 256, 316, 318, 324, 334, 335, 337, 338, 346
Ряшев – 286

С

Савка – 328
Саксонія – 212
Салоніки – 300
Самбір – 287
Сандомир – 288
Санкт-Петербург – 9, 125, 407
Сатанів – 205, 316, 367
Серет – 31, 105, 117, 296, 297
Середнє Подністров'я – 129
Силістра – 40
Сіверщина – 49
Сілезія – 291, 299
Скала-Подільська – 191, 280, 287
Словаччина – 138, 291
Слуцьк – 59, 91, 104, 275, 292, 293, 298
Смоленськ – 31, 49, 59, 91, 105, 292
Смотрич – 13, 14, 88, 203, 267, 316, 337, 367, 374, 378
Смотрич, р. – 12, 17, 26, 34, 36, 44, 46, 48, 56, 59, 60, 63, 65, 69, 70, 72, 76, 77, 83, 94, 98, 100, 120, 123, 124, 126, 133, 136, 137, 149, 162, 163, 176, 177, 178, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 194, 200, 210, 260, 267, 303, 311, 312, 313, 314, 315, 318, 321, 322, 323, 324, 333, 334, 335, 337, 347
Снятин – 26, 32, 100, 116, 223, 287, 290
Соколець – 275
Солобківці – 275
Соляне – 309
Сочава – 104, 106, 117, 198, 229, 268
Стамбул – 31, 35, 36, 61, 105, 205, 275, 295, 296, 298
Станіслав – 136
Старе місто – 7, 10, 12, 18, 21, 23, 30, 39, 43, 45, 47, 58, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 70, 71, 72, 73, 76, 77, 78, 79, 80, 82, 83, 84, 86, 87, 93, 94, 96, 97, 98, 99, 101, 102, 103, 109, 110, 111, 121, 123, 124, 125, 126, 128, 129, 131, 133, 137, 139, 140, 143, 146, 147, 149, 150, 151, 162, 163, 164, 174, 175, 176, 177, 178, 180, 182, 189, 190, 194, 196, 200, 210, 211, 212, 216, 262, 284, 318, 322, 333, 334, 337, 381
Старий замок – 7, 10, 12, 20, 43, 45, 46, 50, 62, 65, 66, 70, 72, 76, 79, 80, 99, 110, 122, 131, 133, 137, 189, 190, 193, 194, 195, 196, 252, 321, 322
Степаніківці – 329
Стокгольм – 205
Стржижів – 287
Стрий – 136

Студениця – 49, 281
Супруньківці – 320, 335
Сухостав – 281
Сучава – 31, 98, 105, 227, 281, 296, 297, 298
Схід – 37, 51, 55
Східна Європа – 12, 17, 37, 55, 64, 73, 86, 89, 90, 106, 126, 213, 279, 389
Сянок – 100

Т

Тарасівка – 337
Татариски – 10, 12, 18, 34, 36, 37, 38, 39, 70, 79, 98, 127, 137, 178, 184, 188, 189, 202, 203, 317, 349, 353, 357, 358
Татарська, вул. – 41, 42, 43, 44, 48, 66, 76, 80, 82, 112, 130, 139, 149, 159, 160, 162, 167, 171, 172, 173, 174, 175, 199, 214, 215, 244, 266
Текуч – 116
Теребовля – 54, 281, 287
Тернава – 335
Тернава, р. – 335
Тернопіль – 136, 155, 283, 308
Тираспіль – 64
Тіргул – 295
Токат – 104, 117, 261, 275, 298
Трапезунд – 295
Троїцька, вул. – 39, 42, 44, 48, 76, 112, 139, 149, 155, 159, 162, 165, 166, 167, 168, 169, 171, 172, 175
Торунь – 293
Туреччина – 11, 21, 30, 34, 35, 38, 40, 50, 52, 56, 59, 62, 64, 69, 89, 91, 95, 98, 104, 107, 115, 117, 134, 135, 148, 205, 221, 231, 232, 240, 243, 259, 264, 275, 281, 291, 292, 293, 296, 297, 298, 300, 332
Турів – 59, 91, 292

У

Угорщина – 11, 27, 95, 101, 106, 107, 266, 268, 275, 277, 282, 285, 291, 292, 293, 296, 361
Україна – 1, 2, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 12, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 24, 30, 31, 32, 33, 35, 38, 41, 43, 55, 56, 64, 75, 83, 86, 89, 90, 91, 92, 94, 100, 101, 104, 105, 106, 107, 108, 114, 115, 118, 120, 124, 126, 132, 136, 150, 152, 158, 176, 178, 197, 205, 206, 209, 213, 222, 223, 224, 226, 258, 269, 270, 275, 279, 280, 285, 291, 293, 298, 308, 310, 361, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 370, 371, 372, 373, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 383, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 403, 407, 409, 413, 414, 415, 418, 420, 421, 422, 423, 425, 426, 427, 428, 429, 431, 432, 434, 440
Українсько-Польський ринок – 12, 39, 45, 48, 74, 75, 76, 84, 87, 88, 90, 101, 103, 104, 111, 112, 126, 127, 132, 157, 172, 174, 175, 221, 262
Урзедів – 287
Устя – 337

Ф

Флоренція – 107, 136, 339
Францисканська, вул. – 111, 128, 132, 133, 139, 149, 159, 160, 161
Франкфурт-на-Майні – 340
Франція – 71
Фридрівці – 329

Х

Хаджибей – 263
Хмільник – 14, 88, 244, 263, 281, 316, 367
Хмільницький повіт – 244
Ходорівці – 116, 280, 320
Хотин – 51, 52, 98, 105, 106, 116, 117, 259, 275, 283, 287, 295, 296, 297, 299, 300, 314, 380, 398
Хутори – 12, 47, 127, 137, 178, 185, 212
Хутори міських патриціїв – 338

Ц

Центрально-Східна Європа – 21, 252, 285, 293, 366, 434
Цецора – 51, 295
Цибулівка – 335
Ціолковці (Цвіклівці) – 320, 334

Ч

Чемирівці – 316
Червоноград – 14, 88, 263, 279, 418
Чернівці – 296, 364, 365, 391, 393
Чернігів – 287
Чехія – 106, 136, 138, 285, 291, 293
Чечельник – 100, 282
Чорне море – 107
Чорні води, р. – 325
Чорний Острів – 279
Чорногород – 263
Чорнокозинці – 116, 199, 280, 309, 316
Чорноострівська волость – 263
Чортків – 279

Ш

Шагіновка – 345
Шаргород – 100, 279, 282
Шаровка – 266
Шатава – 316
Швейцарія – 136
Швеція – 71
Шотландія – 291, 361
Шутнівці – 337

Ю

Южиновське, поселення – 343

Я

Язлівець – 116, 280
Ярослав – 104, 282, 286, 287, 294, 326, 348
Ясси – 31, 59, 106, 292, 295, 296, 298, 300
Яуза, р. – 59

Резюме

Міста – це та невід'ємна складова поселенської структури, соціально-економічного й культурного буття будь-якого народу, без знання якої неможливо збагнути його історичний поступ. Саме вони стали у середньовічну епоху соціальними й економічними акумуляторами зародження й розвитку нових відносин у всіх сферах життя міського й сільського соціумів. У цьому відношенні особливо яскравою й показовою (а в чомусь і унікальною) є історія Кам'янця-Подільського XV-XVIII ст. – у час, коли місто відігравало роль важливого осередку розвитку ремесел, промислів, торгівлі й культури Правобережної України, переживало неповторну містобудівну еволюцію, було політико-адміністративним центром функціонування Подільського воєводства (у 1672-1699 р. – Кам'янецького ейялету), Кам'янецького повіту й староства, слугувало оборонним форпостом Подільського краю тощо.

Вчені зробили чимало для вивчення минулого міста, зокрема часу його виникнення, деяких аспектів розбудови, економічного розвитку, життя міських громад, архітектури, оборонних споруд та ін. Водночас поза їхньою увагою залишилися актуальні проблеми складних демографічних, етнічних і соціальних процесів, буття кожної з етнічних громад та їх взаємовідносин, особливостей міського самоврядування й замкового управління, містобудівних норм, історичної топографії, ремісничого виробництва, промислів і торгівлі та ін. Саме вони й стали предметом дослідження у даній монографії. Її джерельну базу склали різноманітні категорії джерел: писемні (опубліковані і рукописні), графічні, картографічні, іконографічні й археологічні, що зберігаються в архівах, рукописних відділах наукових бібліотек і музеїв України, Польщі й Росії. Частина з них вводиться автором до наукового обігу вперше. Використано також пам'ятки матеріальної культури (залишки архітектурних споруд, й історичний ландшафт.

З'ясовано, що у територіальному відношенні Кам'янець складався з міста, замку й передмість. До часу його захоплення у 30-х рр. XV ст. Польщею у містобудівних традиціях і планувальній структурі переплітalися як місцеві (українські), так і західноєвропейські чинники. Під їхнім впливом формувалися міські громадські й економічні центри, відбувалося трасування вулиць й становлення кварталів, зводилися оборонні споруди, що знайшли подальший розвиток у наступні століття. Функціонування трьох етнічних громад призвело до оформлення в місті їхніх окремішніх місць проживання зі своїми кварталами, вулицями, громадськими, адміністративними й культовими центрами. А відтак творилася неповторна соціо- й «націетопографія». Адже міські форми (майдани-ринки, оборонні укріплення, храми й ін.) слугували символами уявлень міщан про світобудову, відображали сутність культури, самосвідомості й суспільних ідей. Зокрема, замок бачився осердям світської (насамперед королівської) влади, храм – духовною святинею й опорою влади духовенства, ратуша – органом самоврядування, кам'яниця – матеріальним достатком патриція та його високого соціального статусу, домик – власністю бюргера тощо.

Вивчення демографічних процесів дозволило з'ясувати основні фактори, що визначали їх динаміку, й зробити висновок, що впродовж XV-XVIII ст. Кам'янець належав до категорії великих міст не тільки України, але Центральної та Західної Європи.

Проживання у ньому етнічних громад безперечно позначалося на правових нормах, побуті, релігійності й культурі міського соціуму. Попри спільні інтереси, які об'єднували його, кожен магістрат (український, вірменський, польський) представляв й обстоював

інтереси власної громади, що ґрунтувалися на своїх привілеях, особливостях менталітету, етнічних традиціях, вірі, нормах права, судочинстві тощо. Показово, що норми магдебурзького права, якими була наділена кожна з громад, у період перебування міста у складі Польщі відрізнялися. Адже українська і вірменська громади користувалися ними в обмеженому вигляді. Виявляється також, що українська громада з часом потрапляє у скрутне становище «чужих» на теренах своєї Батьківщини. 1670 р. ліквідовується її самоврядування, а в 1703 р. створюється об'єднаний польсько-український магістрат, у діяльності якого домінували поляки. Така ж доля спіткала вірменську громаду 1790 р.

Особливе місце в адміністративному устрої міста належало замковому управлінню в особі старости і його уряду. Воно, займаючись вирішенням питань врегулювання відносин між жителями державних поселень Подільського воєводства, контролювало також міську владу, часто втручаючись в усі сфери міського життя.

Кам'янець упродовж XVI – першої половини XVII ст. перетворився в один з найбільших центрів внутрішньої і зовнішньої торгівлі, ремесел і промислів України й Східної Європи. Перебуваючи на перехресті відомих торговельних шляхів, що з'єднували країни Центрально-Східної Європи з країнами Сходу, місто славилося своїми ярмарками, торгами, правом складу на ряд товарів та ін., відіграючи помітну роль у транзитній торгівлі.

Успішно розвивалися міські ремесла й промисли. Ремесло організовувалося й функціонувало на основі цехів, яких у XVI – XVIII ст. налічувалося 12-18: ковальський, гончарський, різницький, шевський й ін. У своїй діяльності вони керувалися статутами. Для опанування ремісничого фаху до Кам'янця приїжджали навчатися учні не лише з різних міст України, але і з Польщі, Молдови, Валахії й ін. країн. До речі, міські цехи виявилися стійкими структурами й продовжували успішно функціонувати до початку XX ст. Серед промислів найпоширенішими були ті, що займалися переробкою продукції сільськогосподарського виробництва (борошномельний, винокурний, воскобійний й ін.), а також ті, що мали відношення до добувної промисловості (каменоломні, цегельні, вапнярки й ін.). До промислів належали також візникарство, наймитування, позацехові ремесла тощо. Переважно вони функціонували на засадах приватної власності, конкуренції і найманої праці.

Картина життя кам'янецького соціуму буде неповною, якщо проігнорувати наявність міського землеволодіння й сільськогосподарські заняття міщан. Землі місто отримало 1374 р. при наданні йому магдебурзького права Коріатовичами. Умови життя спонукали кам'янчан утримувати для обробітку певну кількість землі й мати у підпорядкуванні значну за розмірами землеробську округу. Відзначимо, що окремішні земельні володіння мали міське самоврядування й замкова адміністрація, які розпоряджалися ними самостійно. Користувалися землею міщани різних соціальних прошарків, при чому на різних правових засадах. У XVIII ст. виразніше окреслюється «рух до землі», що супроводжувався боротьбою заможних міщан і власників навколишніх сіл за володіння міською землею, оскільки саме вона починає перетворюватися у визначальний критерій соціального престижу.

Джерела відтворюють той архітектурний та історико-топографічний образ міста, що в основних деталях зберігся до наших днів, не перестає вражати своїх мешканців та гостей чудовим творінням природи і людських рук та продовжує залишатися безцінною пам'яткою культури як України, так і Центрально-Східної Європи в цілому.

Резюме

Города – это неотъемлемая составляющая поселенческой структуры, социально-экономического и культурного бытия любого народа, без знания которой невозможно осмыслить его историческое развитие. Именно они стали в средневековую эпоху социальными и экономическими аккумуляторами зарождения и развития новых отношений во всех сферах жизни городского и сельского социумов. В этом отношении особенно яркой и показательной (а в чем-то и уникальной) является история Каменца-Подольского XV-XVIII ст. – во времена, когда город играл роль важного центра развития ремёсел, промыслов, торговли и культуры Правобережной Украины, переживал неповторимую градостроительную эволюцию, был политико-административным центром функционирования Подольского воеводства (в 1672-1699 гг. – Каменецкого эйялета), Каменецкого уезда и староства, служил оборонным форпостом Подольского края и т.п.

Ученые сделали немало для изучения прошлого города, в частности времени его возникновения, некоторых аспектов расширения строительства, экономического развития, жизни городских общин, архитектуры, оборонных сооружений и др. В то же время вне их поля зрения остались проблемы сложных демографических, этнических и социальных процессов, существования каждой отдельной этнической общины, их взаимоотношения, особенности городского самоуправления и замкового управления, градостроительные нормы, проблемы исторической топографии, ремесленнического производства, промыслов и торговли. Именно это стало предметом исследования в данной монографии. Научную базу работы составили разнообразные категории источников: письменные (опубликованные и рукописные), графические, картографические, иконографические и археологические, которые хранятся в архивах, рукописных отделах научных библиотек и музеев Украины, Польши и России. Часть из них вводится автором в научный оборот впервые. Использованы также памятники материальной культуры (остатки архитектурных сооружений и исторический ландшафт).

Выяснено, что в территориальном отношении Каменец состоял из города, замка и предместий. До завоевания его Польшей в 30-е гг. XV ст. в градостроительных традициях и планировании структуры переплетались как местные (украинские), так и западноевропейские факторы. Под их влиянием формировались городские общественные и экономические центры, осуществлялось трассирование улиц и кварталов, возводились оборонные сооружения, всё это получило дальнейшее развитие в последующие столетия. Функционирование трех этнических общин привело к оформлению в городе обособленных мест их проживания со своими кварталами, улицами, общественными, административными и культовыми центрами. А затем создавалась неповторимая социо- и «нациотопография». Ведь городские формы (площади-рынки, оборонные укрепления, храмы и др.) служили символами представлений горожан о мироздании, отражали сущность культуры, самосознания и общественных идей. В частности, замок представлялся средоточием светской (прежде всего королевской) власти, храм – духовной святыней и опорой власти духовенства, ратуша – органом самоуправления, дом из камня – символ материального достатка патриция и его высокого социального статуса, домик – собственности бюргера и т.д.

Изучение демографических процессов дало возможность установить основные факторы, которые обусловили их динамику, и прийти к выводу что в течение XV-XVIII столетий Каменец относился к категории крупных городов не только Украины, но и Центральной, а также Западной Европы.

Проживание в нем этнических общин несомненно сказалось на правовых нормах, быте религиозности и культуре городского социума. Несмотря на общие интересы,

которые объединяли его, каждый магистрат (украинский, армянский, польский) представлял и отстаивал интересы собственной общины, которые базировались на привилегиях, особенностях менталитета, этнических традициях, вере, нормах права, судопроизводстве и т.д. Показательно, что нормы магдебургского права, которыми была наделена каждая община, в период пребывания города в составе Польши отличались. Ведь украинская и армянская общины пользовались ими в ограниченном формате. Выясняется также, что украинская община со временем оказывается в трудном положении «чужих» на земле собственной Отчизны. В 1670 году ликвидируется её самоуправление, а в 1703 г. создается объединенный польско-украинский магистрат, в деятельности которого доминируют поляки. Такая же судьба постигла и армянскую общину в 1790 году.

Особое место в административном устройстве города занимало замковое управление в лице старосты и его чиновников. Оно, занимаясь решением вопросов урегулирования отношений между жителями государственных поселений Подольского воеводства, контролировало также городскую власть, часто вмешивалось во все сферы городской жизни.

В течение XVI – первой половины XVII ст. город превратился в один из крупнейших центров внутренней и внешней торговли, ремесел и промыслов Украины и Восточной Европы. Находясь на перекрестке известных торговых дорог, соединяющих страны Центрально-Восточной Европы со странами Востока, он славился своими ярмарками, рынками, правом складирования ряда товаров и др., играя заметную роль в транзитной торговле.

В городе бурно развивались ремёсла и промыслы. Ремесло организовывалось и функционировало на основе цехов, в XVI-XVIII ст. их насчитывалось 12-18: кузнечный, гончарный, резницкий, сапожный и др. В своей деятельности они руководствовались уставом. Каждый цех имел свой устав. Чтобы овладеть ремесленническим мастерством, в Каменец приезжали учиться не только из разных городов Украины, но также Польши, Молдовы, Валахии, из других стран. Кстати, городские цеха оказались стойкими структурами и продолжали успешно функционировать до начала XX века. Среди промыслов наиболее распространёнными были те, которые занимались переработкой продукции сельскохозяйственного производства (мукомольный, винокуренный, воскобойный и др.), а также имеющие отношение к добывающей промышленности (каменоломни, кирпичные, известняковые и др.). К промыслам относились также занятие извозом, работа по найму, внецеховые ремесла и др. Преимущественно они функционировали на основе частной собственности, конкуренции и наёмного труда.

Картина жизни каменецкого социума не будет полной, если не принять во внимание наличие городского землевладения и сельскохозяйственные работы горожан. Земли город получил в 1374 году, когда Кориатовичи наделили его магдебургским правом. Условия жизни вынуждали каменчан держать для обработки определенное количество земли и иметь в подчинении значительную по размерам земледельческую окрестность. Отметим, что обособленные земельные владения имели городское самоуправление и замковую администрацию, которые самостоятельно ими распоряжались. Горожане различных социальных прослоек пользовались землей, причем на разных правовых началах. В XVIII ст. ярче выражается «движение к земле», сопровождающееся борьбой зажиточных горожан и собственников окружающих сел за владение городскими землями, так как именно земля становится определяющим фактором общественного престижа.

Источники воссоздают тот архитектурный облик города, который в основных деталях сохранился до наших дней, не перестает восхищать своих жителей и гостей великолепными творениями природы и человеческих рук, продолжает оставаться бесценным памятником культуры как Украины, так и всей Центрально-Восточной Европы.

Streszczenie

Miasta są nieodłącznym składnikiem struktury osadniczej, bytu społeczno-gospodarczego i kulturowego jakiegokolwiek narodu, brak wiedzy o którym uniemożliwia uzmysłowienie postępu historycznego tego narodu. To właśnie oni stali w epokę średniowiecza socjalnymi i ekonomicznymi akumulatorami narodzin i rozwoju nowych stosunków w każdej dziedzinie życia miejskich i wiejskich wspólnot. W tym zwłaszcza wybitną i pokazową (a w czymś i unikatową) jest historia Kamieńca Podolskiego XV – XVIII st. – wtedy, gdy miasto odgrywało rolę ważnego ośrodka rozwoju rzemiosеł, przemysłu chałupniczego, handlu i kultury Prawobrzeżnej Ukrainy i przeżywało niepowtarzalny urbanistyczny rozwój, oraz jako centrum polityko-administracyjny funkcjonowania województwa Podolskiego, Kamienieckiego powiatu i starostwa (a w latach 1672-1699 – ejaletu Kamienieckiego), służyło posterunkiem obronnym kraju Podolskiego ets.

Przeszłość miasta została skrupulatnie przebadana przez naukowców, w tym sporo uwagi było przyświęcono czasowi jego powstania, pewnym aspektam rozbudowy miasta, zabudowań obronnych, rozwoju gospodarczego, jego architekturze, życiu miejskich wspólnot itp. W tym samym czasie poza ich uwagą pozostał aktualny problem skomplikowanych procesów demograficznych, etnicznych i społecznych, bytu każdej z grup etnicznych oraz ich stosunki wzajemne, specyfika miejskiego samorządu i zarządzania zamkowego, unormowanie miastobudownictwa, topografia historyczna, produkcja rzemieślnicza, przemysł chałupniczy i handel itp. Właśnie te zagadnienia są przedmiotem badania tej monografii. Na jej źródlaną bazę złożyły się różne kategorie źródeł: pisemne (opublikowane i rękopisy), graficzne, kartograficzne, ikonograficzne i archeologiczne, przechowywane w archiwum, działach rękopisów bibliotek naukowych i muzeów Ukrainy, Polski i Rosji. Pewna część tych źródeł wprowadza się autorem do naukowego obiegu po raz pierwszy. Wykorzystywano również zabytki kultury materialnej (resztki architekturnych zabudowań oraz landszaft historyczny).

Wyjaśniono, że terytorium Kamieńca składało się na miasto, zamek i przedmieścia. Do czasu jego zaboru Rzeczpospolitą w ll. 30-ch. XV st. w urbanistycznych tradycjach i planistycznej strukturze miasta łączyły się jak miejscowe (ukraińskie), tak i zachodnio-europejskie tendencje. Pod ich wpływem kształtowałowały się społeczne i ekonomiczne ośrodki miejskie, odbywało się trasowanie ulic i formowanie dzielnic miasta, wzniesienie zabudowań fortyfikacyjnych; ten proces znalazł swój dalszy rozwój w ciągu następnych stuleć. Funkcjonowanie trzech etnicznych grup doprowadziło do powstania w mieście odrębnyh miejsc zamieszkiwania ze swoimi ulicami, społecznymi, administracyjnymi i kultowymi ośrodkami. A zatem kształtowała się niepowtarzalna socjo- i «nacjotopografia», ponieważ formy miejskie (majdany rynków, umocnienia obronne, świątyni) służyły symbolem wyobrażeń mieszczan o strukturze wszechświata, odzwierciedlały istotę kultury, tożsamości i poglądów społecznych. Szczególnie, zamek był widziany jako osierdzie świeckiej (najpierw królewskiej) władzy, świątynia – sanktuarium duchowne i wsparcie władzy klerykalnej, ratusz – jako organ samorządu, kamienica – symbolizowała dostatek patrycjusza oraz była świadectwem wysokości statusu społecznego, budynek – własności prywatnej mieszczanina etc.

Badania nad procesami demograficznymi pozwoliło wyklarować kluczowe czynniki określające ich dynamikę oraz wyciągnąć wniosek, że w ciągu XV – XVIII st. Kamienec należał do kategorii dużych miast nie tylko Ukrainy, lecz Europy Środkowej i Zachodniej.

Pobyt w nim grup etnicznych bez wątpienia zaznaczył się na normach prawnych, życiu codziennym, religijności i kulturze wspólnoty miejskiej. Pomimo wspólne interesy, które jednoczyły socjum miejski, każdy magistrat (ukraiński, rmiański, polski) reprezentował i bronił interesów

własnej wspólnoty, podstawą których były swoiste przywileje, tradycje etniczne oraz specyfika mentalności etnicznej, wyznanie wiary, normy prawa, sądownictwo etc. Pokazowym jest ten fakt, że normy magdeburskiego prawa, który został nadany każdej ze wspólnot, w okresie wchodzenia miasta w skład Rzeczypospolitej różniły się, przecież ukraińskie i ormiańskie wspólnoty korzystały z nich w formie ograniczonej. Okazało się również, że ukraińska wspólnota z czasem znalazła się w kłopotliwej sytuacji „cudzych" na niwach swojej ojczyzny. W r.1670 jej samorząd został zlikwidowany, a w r.1703 powstał zjednoczony magistrat polsko-ukraiński, który był zdominowany przez Polaków. Taki sam los spotkał gromadę ormiańską w r.1790.

Szczególne miejsce w administracyjnym ustroju miasta zajmowało zarządzanie zamkowe w osobie starosty i jego rządu, które, zajmując się rozwiązaniem pytań uregulowania stosunków pomiędzy mieszkańcami państwowych osiedlin województwa podolskiego, często wtrącało się do wszystkich dziedzin miejskiego życia, rozciągając swą kontrolę również nad władzą miejską.

Kanieniec w ciągu XVI – pierwszej połowy XVII st. stał jednym z największych centrum wewnętrznego i zewnętrznego handlu, rzemioseł i przemysłu chałupniczego Ukrainy i Europy Wschodniej. Ulokowany na skrzyżowaniu znanych szlaków handlowych, które łączyły państwa Europy Środkowo-Wschodniej z państwami Wschodu, Kanieniec słynął swoimi jarmarkami, licytacjami, prawem składu pewnych artykułów gospodarczych etc, odgrywając zauważalną rolę w handlu tranzytowym.

Miasto skutecznie rozwijało rzemiosła oraz przemysł chałupniczy. Rzemieślnictwo funkcjonowało na zasadach cechów rzemieślniczych, co działały według swoich statutów, ilość których w XVI – XVIII st. stanowiła 12-18: kowalski, garncarski, rzeźnicki, szewski etc. Do Kamieńca po szkolenie zawodowe przybywały uczniowie dla opanowania rzemiosła nie tylko z miast Ukrainy, lecz z Polski, Walachii, Mołdowy i innych. Należy zaznaczyć, że cech miejski wykazał siebe strukturą stałą i skutecznie kontynuował funkcjonowanie do początku XX st. Wśród przemysłu chałupniczego rozpowszechnionymi były te, które przerabiały produkcję gospodarki rolnej (młynarski, gorzelniany, woskobitny etc), jak również i te, które były istotne dla przemysłu wydobywczego (kamieniołomy, cegielnie, wapniarki etc). Do przemysłu chałupniczego należali również woźnikarstwo, najemnictwo, pozacechowe rzemiosła etc, które funkcjonowali przeważnie na zasadach prywatnej własności, konkurencji oraz najemnej pracy.

Tryb życia kamienieckiego socium nie będzie zupełnie oddany jeżeli zignorować zagadnienie posiadania ziemi miejskiej oraz zajęcia mieszczan rolnictwem. W r.1374 przy nadaniu jemu prawa magdeburskiego przez Koriatowiczów miasto otrzymało ziemię w posiadanie.Warunki życia pobudzały mieszkańców Kamieńca utrzymywać dla uprawy określoną ilość roli i mieć w swoim zarządzeniu pokaźną za rozmiarami rolniczą okolicę. Należy zaznaczyć, że miejski samorząd i zarządzanie zamkowe miały odrębne rolne posiadania i rozporządzały się nimi samodzielnie. Korzystali ziemią mieszczanie różnych warstw socjalnych chociaż i z odmienną podstawą prawną.W XVIII w. wyraźniej zarysowuje się „ruch do ziemi", co towarzyszył walce zamożnych mieszczan i właścicieli okolicznych wiosek o posiadanie ziemi miejskiej, ponieważ właśnie ona zaczyna być decydującym kryterium prestiżu socjalnego.

Źródła naukowe odtwarzają architekturny oraz historyczno-topograficzny wizerunek miasta, które w zasadzie czas zachował do dziś, miasta, które zawsze będzie podziwiane przez mieszkańców oraz gości jako doskonały utwór natury oraz ręki człowieka, miasta, które i nadal pozostaje bezcennym zabytkiem kultury Ukrainy oraz Europy Środkowo-Wschodniej.

Resume

Towns are an integral part of a settlement structure, social, economic and cultural life of any people the knowledge of which facilitates proper understanding of historical progress. Medieval towns provided sociological and economic factors for rise and development of new relations in all spheres of life of urban and rural communities. Respectively, the history of Kamianets-Podilsky in the 15th-18th centuries is a unique example. It was the time when the town was an important centre of craft, trade, culture development and town building process in the Right-Bank Ukraine; it was the political and administrative centre of Podillia voivodeship (in 1672-1699 – of Turkish administrative district), of Kamianets district area, served a fortification outpost of Podillia region etc.

Although considerable amount of research has been devoted to the time of its foundation, certain aspects of town structure, development of economics, communities, architecture, fortification etc., some urgent problems of complicated demographic, ethnic and social processes, relations within ethnic communities and between them, peculiarities of town's self-government and castle management, town building standards, historical topography, crafts, manufacture and trade remain unclear. They constitute the object of the present research. The monograph uses different sources: printed books, manuscripts, graphs, maps, iconography, archeological findings which are stored in archives, scientific libraries and museums in Ukraine, Poland and Russia. It is the first time that some of them have been referred to. Remnants of architectural constructions as elements of material culture and historical landscape have been used, too.

Kamianets has been found out to consist of the city, the castle and suburbs. By the time of the Polish conquest in the 30-ies of the 15th cent. both local (Ukrainian) and Western European impacts intertwined in the town structure. They influenced the formation of urban social and economic centres, street pavement, defence constructions which went on developing in the following centuries. Coexistence of three ethnic groups resulted in the separation of their residence with peculiar quarters, streets, social, administrative and religious centres. Thus a unique social and national topography appeared. Urban forms (market squares, fortifications, churches etc.) used to be symbols of ideas of the universe structure characteristic of city dwellers, reflected essence of culture, self-consciousness and social being. In particular, a castle was viewed as centre of social (first of all, royal) authority, a church was a sanctuary and clergy power support, a town hall represented self-government, a stone building signified patrician's welfare and his high social status, a house used to be a burgher's property and so on.

The study of demographic processes clarified the factors supporting their dynamics. It led to the conclusion that during the 15th-18th cent. Kamianets belonged to the category of large towns not only in Ukraine but in the Central and Western Europe as well.

Coexistence of different ethnic communities made a powerful impact on the legal norms, way of life, religiousness and social medium. Besides common interests, each town council (Ukrainian, Armenian, Polish) represented and supported its own citizens' interests grounded on their privileges, mentality, ethnic traditions, belief, legal norms and proceedings. The norms of the Magdeburg law every community possessed were different while the town was a part of Poland. They were limited for the Ukrainian and Armenian communities. The Ukrainians happened to be oppressed as "aliens" in their Motherland. In 1670 their self-government was cancelled, in 1703 the united Polish-Ukrainian town-council was formed where the Poles dominated. The same happened to the Armenian community in 1790.

In the town administration, the specific function was performed by the castle authorities, particularly, by its head and government. Besides regulating the relations between the inhabitants of state settlements of Podillia voivodeship, it controlled the town authorities with frequent intrusions into all spheres of the town life.

Kamianets turned into one of the largest centres of trade, crafts and business in Ukraine and Eastern Europe during the 16th – early 17th cent. As far as the town was situated on the crossroads of trade routes connecting Eastern European countries with the oriental ones, it was famous for its fairs, markets, stocks etc. as well as its influence on transit trade.

The town crafts were prospering. They used to spring from guilds which numbered 12-18 in the 16th – 18th cent.: smiths, potters, butchers, shoemakers etc. They carried out their business according to statutes. Kamianets was a popular place for apprenticeship among young people from other cities of Ukraine, as well as Poland, Moldova, Wallachia etc. Town guilds had been successfully functioning by early 20th cent. Produce processing industry was most widespread alongside with mining (stone quarries, brickyards, limestone quarries and so on). Cabmen, work-hands and other labourers outside the guilds constituted their spheres of business, too. They predominantly functioned as dependant on private property, competition and wage labour.

The picture of Kamianets society included town land ownership and agricultural occupation of its population. The town got land property in 1373 as soon as the Koriatovyches granted the Magdeburg law to it. Living conditions made the citizens work the land thus possessing a considerable area of agricultural neighbourhood. It is notable that the organs of the town self-government and castle administration owned some land and kept it independently. Representatives of different social strata could make use of land; principles of law depended on their social status. In the 18th cent., the so-called "movement towards land" was distinct as land itself was turning into a crucial factor of social prestige. Struggle between rich townsmen and peasants for land property followed this process.

Sources reconstruct the architectural, historical and topographic look of the city which has been preserved up to the present and goes on impressing its citizens and guests as an invaluable masterpiece of cultural heritage of Ukraine and Central and Eastern Europe.

Щиросердя

Видання книги, яку Ви тримаєте в руках, стало можливим лише завдячуючи безкорисній підтримці й благодійним пожертвуванням як з боку окремих державних установ, громадських організацій й приватних підприємств, так і добросердних, не збайдужілих серцем і душею до рідної історії подолян: викладачів, співробітників й студентів Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, вчителів, працівників бібліотек, музеїв й архівів, фахівців інших професій тощо.

З великою повагою і вдячністю наводимо список інституцій та осіб, чиї допомога та благодійні внески зробили реальністю наш проект публікації рукопису книги професора Миколи Борисовича Петрова. Усім Вам низький уклін!

Список організацій та осіб, які сприяли видавництву монографії Петрова М. Б.

Кам'янець-Подільська міська рада (голова М.Є.Сімашкевич)
Кам'янець-Подільська районна державна адміністрація (голова М.Д.Желізник)
ТОВ «Славінвест» м.Хмельницький (заст. гендиректора Л.П.Кудряк)
ПП «Балтіка» м.Хмельницький (директор О.П.Яков'юк)
Фермерське господарство «Меринос-Україна» с.Чабанівка Кам'янець-Подільського району (директор Л.Л.Гурскіс)
ТЗоВ «Поділбудсервіс» (директор О.М.Паур)
Громадсько-політичний рух «Гідність» (координатор О.В.Демчук)
Хмельницька обласна громадська організація «Вихідці з Хмельницької області, котрі проживають у Російській Федерації» (голова правління В.Г.Байдич)
В.І. Адамовський
С.В. Бабій
О.Л. Богуцька
Т.В. Бойко
П.А. Болтанюк
І.І. Боровець
О.В. Бочуля
О.В. Будзей
О.В. Бучковський
О.Р. Волков
Л.А. Воронюк
О.В. Гаврилов
В.В. Гаврилюк
В.В. Газін
Н.Я. Геник
А.Л. Глушковецький
В.С. Говоровський
В.В. Годний
М.І. Гончар
С.А. Горшенін
О.О. Гринюк
А.І. Гринько
М.І. Грицюк
А.О. Гульман
К.О. Гурська
А.Ф. Гуцал
О.Ф. Давлюк
І.В. Дробна
В.А. Дубінський
Д.В. Дячинський
О.М. Завальнюк
А.А. Заводовський

А.Б. Задорожнюк
О.О. Заремба
Р.В. Йолтуховський
С.С. Калуцький
О.В. Карбовський
В.П. Кишко
П.В. Кліщинський
Р.Л. Колос
О.Б. Комарніцький
С.А. Копилов
О.М. Кримська
О.А. Лаврусевич
В.С. Лозовий
А.А. Лубчинський
Р.І. Майор
С.В. Маланчук
Е.М. Мельник
О.В. Мороз
С.М. Морозюк
І.А. Найчук
В.Ф.Неборак
Т.В. Незря
Я.І. Нетеча
В.М. Новак
С.В. Олійник
І.А. Опря
В.В. Пагор
А.О. Палінчак
В.В. Подолян
А.В. Пристай
В.С. Прокопчук
І.В. Рибак
В.С. Семенюк
С.А. Сидорук
В.І. Співак
В.С. Степанков
В.В. Степанков
В.Б. Стецюк
В.О. Сукач
А.Ф. Суровий
А.А. Теліга
В.О.Терехівська
Б.М. Ткачук
С.В. Трубчанінов
О.М. Федьков
А.Г. Філінюк
Ю.А. Хоптяр
М.Л. Чікунов
Т.Б. Шевченко
О.В. Шевчук
О.А. Юга
О.С. Юрчак
В.І. Якубовський
В.І. Ярмолінський

Зміст

Від редактора **5**

Серце, віддане Кам'янцю (кілька штрихів до портрета: світлій пам'яті Миколи Петрова) **7**

Вступ **17**

Розділ 1. Джерела та історіографія **26**

1.1. Характеристика джерел 26

1.2. Стан вивчення проблеми в історіографії 85

Розділ 2. Історична топографія міста **136**

2.1. Динаміка і тенденції територіального розвитку Старого Міста. «Націєтопографія» 136

2.2. Передмістя та замкові села в історико-топографічній структурі Кам'янця-Подільського 178

2.3. Просторова локація та планувальна структура Старого і Нового замків 189

Розділ 3. Демографічна і соціальна структура населення. Етнічні громади та їхнє самоврядування. Замкове управління **197**

3.1. Проблеми демографії та етнічний склад мешканців 197

3.2. Міські громади та їхнє самоврядування. Замкове управління 213

3.3. Соціальна стратифікація населення 257

Розділ 4. Торгівля **270**

4.1. Внутрішня торгівля, її організація та функціонування 270

4.2. Місто – важливий осередок торгівлі України 279

4.3. Розвиток торгівлі Кам'янця з державами Центрально-Східної Європи та Прибалтики 285

4.4. Торговельні зв'язки міста з Кримом, країнами Південно-Східної Європи і Сходу 294

Розділ 5. Ремісниче виробництво та промисли 302

5.1. Ремесло, його стан та організація 302

5.2. Структура цехів, їхнє управління та діяльність 307

5.3. Промисли в господарському житті міста 311

Розділ 6. Землеволодіння та сільськогосподарські заняття 327

6.1. Форми міських землеволодінь 327

6.2. Участь міщан і жителів передмість у сільськогосподарському виробництві 340

6.3. Сільськогосподарські заняття мешканців кам'янецького замку та сіл його староства 349

Висновки 359

Примітки 363

Іменний покажчик 441

Географічний покажчик 459

Резюме 468

Резюме 470

Streszczenie 472

Resume 474

Щиросердя 476

Наукове видання

Петров Микола Борисович

Місто Кам'янець-Подільський в 30-х роках XV–XVIII століть: проблеми соціально-економічного, демографічного, етнічного та історико-топографічного розвитку. Міське і замкове управління

Редактор *Н.Г.Пянковська*
Комп'ютерна верстка *В.О.Фаріон*

Підписано до друку 20.04.2012 р. Формат 70×100/16.
Папір офсетний. Гарнітура PetersburgC. Друк офсетний.
Ум.друк.арк. 38,88. Обл. вид. арк. 37,79.
Тираж 500 пр. Зам. № 427.

Видавництво "Аксіома" (свідоцтво ДК №1808 від 26.05.2004 р.)
м. Кам'янець-Подільський, а/с 8, 32300
Тел./факс: (03849) 3-90-06

Надруковано в друкарні ПП "Аксіома"
пров. Північний, 5, м. Кам'янець-Подільський, 32300